

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

BİTLİS'TEN DERLENEN EFSANELERİN
PSİKO- SOSYAL VE ARKETİPSEL TAHLİLİ

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK

HAZIRLAYAN
Oğuz DOĞAN

ELAZIĞ- 2020

ÖZET**Doktora Tezi****Bitlis'ten Derlenen Efsanelerin Psiko- Sosyal ve Arketipsel Tahlili****Oğuz DOĞAN****Fırat Üniversitesi****Sosyal Bilimler Enstitüsü****Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı****Elazığ-2020; Sayfa: XVIII+ 443**

Mitik düşünceden kaynağını alan derin anlam dizgeleri sözlü kültür ürünlerinde kendisine yer bulur. İnsanoğlunun yaşamsal kodlarını barındıran bu ürünler, arkaik düşüncenin yaşama bakışını geleceğe taşır. Sözlü kültür ürünlerinden olan efsaneler, bilinmeyen karşısında insanın giriştiği kaynak/temel arama çabasının şekillendirdiği başat türlerdendir. Varlığını sağlam temeller üzerine kurmayı amaçlayan toplumlar geçmişin deneyimleriyle tutum ve davranışlarını şekillendirmeye çalışırlar. Efsaneler ise bu aşamada muhtevasında barındırdığı yaşamsal kodlar, felsefik yapı ve kültürel değerlerle geçmiş ile gelecek arasında köprü vazifesi üstlenir.

Efsaneler yatay boyutta yatır ve türbe gibi doğal sağaltım merkezlerinin korunması, toplumun psikolojik olarak rahatlama gibi eylemler dizgesine sahiptir. Dikey boyutta ise efsanelerin dinî, tarihî ve inançsal arka plan kültürünün yansımaları olduğu görülür. Bu yönüyle efsaneler tüm yönlerde açılabilen anlamlar ağına sahiptir. Efsaneler kişisel bilinçaltının izlerini seyretmemizi sağlamakla birlikte kolektif bilinç dışının kodlarını arketipsel semboller aracılığıyla görüntü düzeyine ulaştırır. Bu bakımdan efsaneler bireyden topluma ve yerelden evrensele uzanan değerler sistemini barındırır. Efsanelerin görünür düzlemdeki yansımalarını insanoğlunun çevresiyle kurduğu ilişkinin pratik eylemler dizgesi olarak görmek mümkündür. Ancak efsanelerin sahip olduğu evrensel kodlar örtük anlam dizgelerinde saklıdır. Efsanelerin psiko-sosyal analizi, görünür düzlemin arka planında yatan sebeplerini; arketipsel yöntemle incelenmesi ise evrensel kodların açığa çıkartılmasını sağlar.

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Bitlis, geçiş yolları üzerinde bulunmasından dolayı tarihsel süreç içerisinde farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Şehir, bu yapısından ötürü kültürel açıdan oldukça zengindir. Özellikle kaynağını mitik dönemden alan yöre efsaneleri, sözü edilen kültürel zenginliğin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Çalışmamızda toplumsal tecrübe gömüsü niteliğinde olan yöre efsaneleri saha çalışmaları neticesinde derlenerek kayıt altına alınmıştır. Böylelikle sözlü kültür geleneği içerisinde yok olup gitme tehlikesi altında olan Bitlis efsaneleri, kayıt altına alınarak ölümsüzleştirilmiş ve kültürel mirasa kazandırılmaya çalışılmıştır.

Derlenen efsaneler; oluşum, dönüşüm, tabiat unsurları, hayvanlar, dinî, tarihî, yerleşim yerlerinin adları ve olağanüstü varlıklarla ilgili konularda olmak üzere sekiz ana başlık altında tasnif edilmiştir. Tasnife tabi tutulan efsaneler tek boyutlu değil, psiko-sosyal ve arketipsel olarak çok yönlü olarak tahlil edilerek toplumsal erişime sunulmaya çalışılmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan Bitlis efsaneleri; “Ben”, gölge, anima ve animus, iç benlik, persona, kahraman, asi, anne, yetim, gezgin, kurban, masum ve hilebaz arketipleri başlıkları altında çözümlenmiştir.

Yörede anlatılan efsaneler, binlerce yıllık birikimin ürünü olan gelenek ve göreneği, halk inanışlarını ve değerleri kültürel bellekte yaşatır. Böylelikle efsaneler eğitimde ve toplumsal bilincin gelişmesinde doğal bir kaynak işlevi görür. Ayrıca Bitlis efsaneleri, medya ve reklamlar aracılığıyla tanıtılarak bölgenin kültürel turizmine de katkı sağlamaktadır.

Bitlis efsanelerinin kültürel arka planında eski Türk inancının, Şamanizm'in ve İslâmiyet'e bağlı inanışların izlerini görmek mümkündür. Aynı zamanda efsane metinleri dikey boyutlu olarak incelendiğinde atalar kültü, ağaç kültü, hayvan kültü, dağ kültü, su kültü, taş kültü, ateş kültü, toprak kültü ve mağara kültüne bağlı mitik değerlerin yansımaları görülmektedir.

Bitlis efsanelerinin özelde Türk kültürü ile olan ilişkisi, genel anlamda ise evrensel değer kodlarıyla olan bağları ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak çalışmamızın Bitlis'in kültür turizmi potansiyelini arttırabileceği, değerler eğitimi açısından pedagojik bir araç olarak kullanılabileceği ve genç kuşaklar tarafından millî ve manevi değerlerin benimsenmesine katkı sunabileceği kanaatindeyiz.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Efsane, Arketip, Psiko- Sosyal, Kültür, Kült.

ABSTRACT**PhD Thesis****Psycho-Social and Archetypal Analysis of Legends Compiled from Bitlis****Oğuz DOĞAN****Fırat University****Institute of Social Sciences****Turkish Language and Literature Department****Elazığ-2020; Page: XVIII+ 443**

Deep meaning systems, which are derived from mythical thought, display themselves in oral culture products. These products, which contain the vital codes of human beings, carry the mythical view of life to the future. In particular, legends are one of the preliminary species shaped by the human effort to find resource / basis against the unknown. Societies that aim to form their existence on solid foundations try to shape their experiences, attitudes and behaviours. At this stage, legends assume the mission of bridging the past and the future with their vital codes, philosophical structure and cultural values.

Legends in the syntagmatic axis have a system of actions such as the preservation of natural treatment centres, such as shrine and tomb, and the psychological relaxation of society. In the paradigmatic axis, it is seen that legends are reflections of religious, historical and religious background culture. With this aspect, legends have a network of meanings that are open to different and various kinds of interpretations. Myths not only allow us to follow the traces of the personal subconscious but also to convey the codes of the collective unconscious to the image level through archetypal symbols. In this context, legends contain a system of values ranging from individual to society and from local to universal. It is possible to see the reflections of legends on the visible plane as a system of practical actions of the relationships that human beings acquire with their environment. However, the universal codes of legends are hidden in implicit meaning systems. Psycho-social analysis of legends provides the revelation of the underlying causes of the visible plane and the Archetypal analysis sustains the exposure of the universal codes.

Bitlis, located in the Eastern Anatolia region, has historically been home to different civilizations due to its location on the crossing roads. Therefore, the city possesses rich culture because of this condition. Local legends, especially from the mythic period, constitute an important part of the cultural wealth. In our study, local legends that are the culmination of social experience were compiled and recorded as a result of field studies. Thus, the myths of Bitlis, which are in danger of disappearing within the oral culture tradition, were recorded and immortalized and tried to be brought into cultural heritage.

The collected legends are classified under eight main headings: formation, transformation, elements of nature, animals, religion, history, names of settlements and extraordinary entities. The myths that are classified are not one-dimensional, but psycho-social and archetypically multifaceted and tried to be presented to social access. The myths of Bitlis covered in the study were analysed under the titles self, Shadow, anima and animus, inner self, persona, hero, rebel, Mother, Orphan, traveller, victim, innocent and deceitful archetypes.

The legends narrated in the region, the product of thousands of years of accumulation of traditions and customs, embalm the folk beliefs and values in the cultural memory. Legends thus serve as a natural resource in education and in the development of social consciousness. Moreover, Bitlis legends contribute to the cultural tourism of the region by being introduced through media and advertisements.

In the cultural background of Bitlis' legends, it is possible to see the traces of old Turkish faith, Shamanism and Islamic beliefs. Besides, mythic values related to the cult of ancestors, the cult of trees, the cult of animals, the cult of mountains, the cult of water, the cult of stone, the cult of fire, the cult of earth and the cult of caves are reflected when the legend texts are examined in vertical axis.

In particular, the relationship of Bitlis' legends with Turkish culture, and in general, their connection with universal value codes were analysed. As a result, we believe that our work can increase the cultural tourism potential of Bitlis, be used as a pedagogical tool in terms of values education and contribute to the adoption of national and spiritual values by younger generations.

Keywords: Bitlis, Myth, Archetype, Psycho-Social, Culture, Cult

İÇİNDEKİLER

ÖZET	II
İÇİNDEKİLER	VI
RESİMLER LİSTESİ.....	XI
HARİTALAR LİSTESİ	XII
ŞEKİLLER LİSTESİ	XIII
ÖN SÖZ	XIV
KISALTMALAR	XVIII
GİRİŞ.....	1
I. Bitlis ve Bitlis Efsaneleri Üzerine Değerlendirmeler	1
I.1. Bitlis'in Tarihi, Coğrafyası ve Kültürel Yapısı.....	1
I.1.1. Bitlis'in Adı ve Tarih İçerisindeki Yeri	1
I.2. İlçeleri	9
I.3. Coğrafi Durumu ve Nüfusu.....	15
I.4. Kültürel Yapısı	19
II. Efsane Hakkında Genel Bilgi, Efsanenin Diğer Türlerle İlişkisi.....	20
II.1. Efsane Hakkında Genel Bilgi	20
II.2. Efsanelerin Türk Halk Edebiyatı İçerisindeki Yeri	26
III. Bitlis Efsaneleri Üzerine Değerlendirmeler	32
III.1. Bitlis Efsanelerinin Anlatılma Ortamı ve Anlatıcıları	33
III.2. Bitlis Efsaneleri Üzerine Yapılan Çalışmalar	39
BİRİNCİ BÖLÜM	
1. BİTLİS EFSANELERİNİN TASNİFİ VE TAHLİLİ	43
1.1. Oluşum Efsaneleri	43
1.1.1. Gök Cisimlerinin Oluşumuyla İlgili Efsaneler	43
1.1.2. Ağaçların Oluşumuyla İlgili Efsaneler.....	46
1.1.3. Çeşmelerin Oluşumuyla İlgili Efsaneler	50
1.2. Dönüşüm Efsaneleri	53
1.2.1. Taş Kesilme Efsaneleri	54
1.2.2. Diğer Dönüşüm Efsaneleri	59
1.3. Tabiat Unsurları ile İlgili Efsaneler	61
1.3.1. Coğrafi Şekillerle İlgili Efsaneler	61

1.3.2. Göller ve Sularla İlgili Efsaneler.....	64
1.4. Dinî Nitelikli Efsaneler.....	66
1.4.1. Din Büyükleri ile İlgili Efsaneler.....	66
1.4.2. Hz. Hızır ile İlgili Efsaneler.....	69
1.4.3. Eren ve Evliyalarla İlgili Efsaneler.....	72
1.4.4. Yatır, Türbe ve Ziyaret Yerleriyle İlgili Efsaneler.....	77
1.4.5. Şehitlerle İlgili Efsaneler.....	79
1.4.6. Hz. Ali ile İlgili Efsaneler.....	80
1.4.7. Çeşitli Vasıflarıyla Öne Çıkan Kişilerle İlgili Efsaneler (kör, cimri, deli)	82
1.5. Tarihî Efsaneler.....	83
1.5.1. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler.....	83
1.5.2. Tarihî Yapılarla İlgili Efsaneler.....	84
1.5.3. Tarihî Hazinelerle İlgili Efsaneler.....	86
1.5.4. Tarihî Toplumsal Olaylarla İlgili Efsaneler.....	88
1.6. Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Anlatılan Efsaneler.....	90
1.6.1. İlçelerle ilgili Efsaneler.....	91
1.6.2. Köy ve Mahallelerle İlgili Efsaneler.....	92
1.7. Hayvanlar ile İlgili Efsaneler.....	93
1.8. Olağanüstü Varlıklar İle İlgili Efsaneler.....	95
1.8.1. Alkarısı (Albastı), Şubato ile İlgili Efsaneler.....	96
1.8.2. Cinlerle İlgili Efsaneler.....	99

İKİNCİ BÖLÜM

2. BİTLİS EFSANELERİNİN ARKETİPSEL TAHLİLİ	103
2.1. Self (Ben/ Kendilik) Arketipi.....	105
2.2. Gölge (Shadow) Arketipi.....	111
2.3. Anima ve Animus Arketipleri.....	119
2.4. İç Benlik (Yüce Bilge) Arketipi.....	124
2.5. Persona (Maske) Arketipi.....	130
2.6. Kahraman (Savaşçı) Arketipi.....	135
2.7. Asi Arketipi.....	139
2.8. Anne Arketipi.....	143
2.9. Yetim Arketipi.....	149
2.10. Gezgin Arketipi.....	152

2.11. Kurban/ Fedakâr Arketipi.....	158
2.12. Masum Arketipi.....	162
2.13. Hilebaz/ BüyücüArketipi.....	165

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİTLİS EFSANELERİNE SEMBOLİK VE PSİKO-SOSYAL YAKLAŞIM.. 170

3.1. Bitlis Efsanelerinde Çeşitli Kültler ve Sembolik Unsurlar.....	170
3.1.1. Atalar Kültü.....	171
3.1.2. Tabiat Kültlerine Bağlı Unsurlar.....	178
3.1.2.1. Kutsanan Dağ Kültü.....	178
3.1.2.2. Mitik Kökenden İslamî İnaniş Ağaç	184
3.1.2.3. Yüce Ana: Mağara Kültü	192
3.1.2.4. Şifalı Taş Kültü	198
3.1.2.5. Mitik Varoluş Kaynağı: Kutsal Kaynaklı Su	204
3.1.2.6. Doğum ve Yeniden Doğumda Toprak Kültü.....	214
3.1.2.7. Ateş/Ocak Kültü ve Ateşin Sembolik Dili.....	219
3.1.3. Hayvan Kültlerine Bağlı Unsurlar	226
3.1.3.1. Kaplumbağa Miti	226
3.1.3.2. Geyik Miti.....	229
3.1.3.3. Kuş Miti	235
3.1.4. Formülistik Sayılar.....	242
3.1.5. Renk Sembolizmi	247
3.2. Bitlis Efsanelerine Psiko-Sosyal Yaklaşım	254
3.2.1. Türbelerle İlgili İnaniş ve Ritüeller.....	254
3.2.2. Bitlis Efsanelerinde Şamanizm'in İzleri	259
3.2.3. Rüyaların Mitik Önemi	263
3.3. Bitlis Efsanelerinin Sosyal Bilgiler Öğretimi Açısından Önemi.....	267
3.3.1. Bilişsel Değerler veya Bilgi Değerleri (olumlu: doğru; olumsuz: yanlış) ...	268
3.3.2. Ahlâkî Değerler (Olumlu: İyi; Olumsuz: Kötü).....	271
3.3.3. Estetik Değerler (Olumlu: Güzel; Olumsuz: Çirkin)	275
3.3.4. Dinsel Değerler (Olumlu: Sevap; Olumsuz: Günah)	280
3.4. Bitlis Efsanelerinin Eğitim ve İnaniş Açısından Önemi.....	284
3.5. Bitlis Efsanelerinin İl Turizmine Olan Etkisi	289
3.6. Bitlis Efsanelerinin Medya ve Reklam Açısından Değeri.....	299

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. METİNLER.....	303
4.1. Oluşum Efsaneleri	303
4.1.1. Gök Cisimlerinin Oluşumuyla İlgili Efsaneler	303
4.1.2. Ağaçların Oluşumuyla İlgili Efsaneler.....	304
4.1.3. Çeşmelerin Oluşumuyla Alakalı Efsaneler	306
4.2. Dönüşüm Efsaneleri	310
4.2.1. Taş Kesilme Efsaneleri	310
4.2.2. Diğer Dönüşüm Efsaneleri.....	315
4.3. Tabiat Unsurları İle İlgili Efsaneler.....	319
4.3.1. Coğrafi Şekillerle İlgili Efsaneler	319
4.3.2. Göller ve Sularla İlgili Efsaneler.....	320
4.4. Dinî Nitelikli Efsaneler.....	325
4.4.1. Din Büyükleri ile İlgili Efsaneler	325
4.4.2. Hz. Hızır ile İlgili Efsaneler	327
4.4.3. Erenler ve Evliyalarla İlgili Efsaneler.....	329
4.4.4. Yatır, Türbe ve Ziyaret Yerleri İlgili Efsaneler	344
4.4.5. Şehitlerle İlgili Efsaneler.....	349
4.4.6. Hz. Ali ile İlgili Efsaneler	351
4.4.7. Çeşitli Vasıflarıyla Öne Çıkan Kişilerle İlgili Efsaneler (kör, cimri, deli) ..	353
4.5. Tarihî Efsaneler	356
4.5.1. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler	356
4.5.2. Tarihî Yapılarla İlgili Efsaneler	360
4.5.3. Tarihî Hazinelelele İlgili Efsaneler.....	363
4.5.4. Tarihî Toplumsal Olaylarla İlgili Efsaneler	365
4.6. Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Anlatılan Efsaneler	367
4.6.1. İlçelerle ilgili Efsaneler	368
4.6.2. Köy ve Mahallelelele İlgili Efsaneler	370
4.7. Hayvanlar ile İlgili Efsaneler.....	373
4.8. Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Efsaneler.....	381
4.8.1. Alkarısı (Albastı), Şubato ile İlgili Efsaneler.....	381
4.8.2. Cinlelelele İlgili Efsaneler	385

SONUÇ	394
KAYNAKÇA.....	401
EKLER	419
Ek 1. Orijinallik Raporu	419
Ek 2. Fotoğraflar.....	420
ÖZ GEÇMİŞ	443

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Beyân-ı Menzil’de Bitlis Minyatürü/ Matrakçı Nasuh	4
Resim 2: Olfert Dapper’ın 1702 Tarihli Bitlis Gravürü.....	6
Resim 3: Lawrens’ın 1859 Tarihli Bitlis Gravürü	7
Resim 4: Arketipsel Döngü.....	104
Resim 5: Jung’un İlk Mandalası	107
Resim 6: Gölge/ Shadow Arketipi	112
Resim 7: Anima/ Animus Arketipi	120
Resim 8: Persona Arketipi	132
Resim 9: İye (Ruh) Taşıdığına İnanılan Kutsal Ağaçlara Şaman Tarafından Yapılan Ayin	186
Resim 10: Şaman ve Kutsal Taş.....	200
Resim 11: Su Kültüne Ait Bir Ritüel	206
Resim 12: Türk Düşün Sisteminde Arınma Unsuru Olan Ateş ve Şaman (Alazlama).....	221
Resim 13: Boynuz Başlığı Takan Bir Evenki Şamanının Tasviri.....	231
Resim 14: Zümrüdü Anka Kuşu Tasviri	238
Resim 15: Mitik Rüyalar Kitabına ait Kapak Resmi	265
Resim 16: Nemrut’un Develeri Olarak Bilinen Sıralı Taşlar.....	293
Resim 17: Nemrut Dağı ve Krater Gölü	295
Resim 18: Nemrut Krater Gölü	296

HARİTALAR LİSTESİ

Harita 1: 19. yy'da II. Abdülhamit Tarafından Charles Sester'a Çizdirilen Van Gölü ve Çevresi	8
Harita 2: Tatvan Coğrafi Konum	9
Harita 3: Hizan Coğrafi Konum	10
Harita 4: Mutki Coğrafi Konum	11
Harita 5: Güroymak Coğrafi Konum	12
Harita 6: Adilcevaz Coğrafi Konumu	13
Harita 7: Ahlat Coğrafi Konum	14
Harita 8: Bitlis İli Coğrafi Konumu	16

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. Bitlis İl Nüfus Grafiği.....	17
Şekil 2. Bitlis İlçe Nüfus Grafiği	18
Şekil 3. Kaynak Kişilerin Yaş Aralığı	34
Şekil 4. Kaynak Kişilerin Cinsiyet Dağılımı	36
Şekil 5. Kaynak Kişilerin Eğitim Düzeyi	37
Şekil 6. “Ben” ve Ego Uyumu.....	106
Şekil 7. Gezgin Arketipinin Serüveni.....	153
Şekil 8. Hilebaz Arketipi	166
Şekil 9. Bitlis’te Bulunan Bazı Türbeler Etrafında Gerçekleştirilen Ritüellerin Dağılımı.....	256
Şekil 10. Ahlakî Değerler	273
Şekil 11. Kaplumbağa Efsanelerindeki Olumsuz Ahlakî Değerler	274
Şekil 12. Dinî Değerler	281
Şekil 13. Avrupalı Seçkin Destinasyonlar (EDEN) Tarafından Türkiye’de Kabul Edilen Destinasyonlar	292

ÖN SÖZ

Kişioğlu zaman ve mekânla kuşatılmışlığına karşın sözlü kültür ürünleri ile kendisini sonsuza açar. Anlam zamanı kopmuş metin halkalarını birleştirme aracı olarak kullanılan sözlü kültür ürünleri, geçmişin değerler sistemini kültürel kodlar aracılığıyla geleceğe taşır. Mit, masal, efsane, destan ve halk hikâyeleri ataların sesini günümüze ulaştırır. Binlerce yılın bilgelik ve tecrübelerini barındıran bu ürünler, insanoğluna yaşam karşısında gerekli olan mimetik bellek kodlarını hatırlatır. Örtük bir anımsamanın ürünü olan bu çağrı, insanlığın kaos ve kozmos çatışmasında her daim kozmosun/yaşamın yanında yer almasını sağlar. Bu bağlamda efsaneler, insanlığa sahip olması gereken değerler sistemini semboller üzerinden aktarır. Bu semboller, inanış ve ritüellerle örülü kodlar olarak görüntü düzeyine ulaşır.

Bitlis binlerce yıllık tarihsel geçmişi ve kültürel değerleri ile keşfedilmeyi bekleyen bir olanaklar gömüsüdür. Bu manada Bitlis efsanelerinin derlenerek kayıt altına alınması ve insanlık hafızasına kaydedilmesi önemlidir. Derlenen efsanelerin tasnif ve tahlil edilerek toplum yararına kullanılması yapılan çalışmanın genel amacını oluşturmaktadır. Çünkü içerisinde bulunduğumuz dönem sözlü kültür ürünlerinin dönüştürülerek toplumsal yarar maksadıyla bu ürünlerden istifade edilmesini gereklilik haline getirmiştir. Ortaya çıkan ihtiyaç gereği Bitlis ve ilçelerinde yapılan saha çalışmaları neticesinde kaybolmaya ve unutulmaya yüz tutmuş efsaneler derlenerek toplumun yararına sunulmuştur.

Bitlis'ten Derlenen Efsanelerin Psiko- Sosyal ve Arketipsel Tahlili adlı çalışmamız “Ön Söz”, “Kısaltmalar” ve “Giriş”in dışında dört bölüm ile “Sonuç” ve “Kaynakça”dan oluşmaktadır. Giriş bölümünde yöre ve yörede derlenen sözlü kültür ürünleri hakkındaki bilgiler “Bitlis ve Bitlis Efsaneleri Üzerine Değerlendirmeler” başlığı adı altında ele alınmıştır. Söz konusu değerlendirmeler kapsamında “Bitlis’in Tarihi, Coğrafyası ve Kültürel Yapısı” başlığı adı altında Bitlis adı ve Bitlis’in tarih içindeki yeri, Bitlis’in ilçeleri, coğrafi durumu ve kültürel yapısı hakkında çeşitli bilgiler verilmeye çalışılmıştır. “Efsane Hakkında Genel Bilgi, Efsanenin Diğer Türlerle İlişkisi” başlığı adı altında efsane türü, efsanenin diğer türlerle olan ilişkisi, Bitlis efsaneleri üzerine yapılan çalışmalar, efsanelerin anlatma ortamı ve anlatıcıları hakkında detaylı bilgiler verilmiştir.

“Bitlis Efsanelerinin Tasnifi ve Tahlili” adını taşıyan tezin “Birinci Bölüm”ünde çalışma kapsamında yapılan derlemelerle elde edilen efsane metinleri konuları açısından

tasnif ve tahlil edilmeye çalışılmıştır. “Oluşum Efsaneleri” başlığı altında, bölgede gök cisimleri, ağaçlar ve çeşmelerin oluşumu üzerine anlatılan efsanelerin metinleri ve bu efsaneler hakkında bilgiler verilmiştir. “Dönüşüm Efsaneleri” kısmında Bitlis ve ilçelerinden derlenen metinlerin içerisinde bulunan taş kesilme ve diğer dönüşüm efsaneleri tespit edilerek bu metinler açıklanmaya çalışılmıştır. “Tabiat Unsurları ile İlgili Efsaneler” bahsinde ise derlenen metinler içinde bölgedeki bazı coğrafi şekiller ve göller hakkında anlatılan efsaneler genel hatlarıyla ele alınmıştır. “Dinî Nitelikli Efsaneler” başlığı adı altında bölgede din büyükleriyle, Hz. Hızır, Dede, Şeyh ve Evliyalar, çeşitli vasıflarıyla öne çıkan kişiler, yatır, türbe ve ziyaret yerleriyle, şehitler ve Hz. Ali ile ilgili efsane metinleri ele alınmıştır. “Tarihî Efsaneler” başlığı adı altında bölge tarihi açısından önemli tarihî şahsiyetler, yapılar, hazineler ve toplumsal hafızada yer edinmiş olan efsane metinlerine değinilmiştir. “Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Efsaneler” başlığı adı altında ilin, bazı ilçelerin, köylerin ve mahallelerin adlarının kaynağıyla alakalı olarak anlatılan efsanelerden bahsedilmiştir. “Hayvanlar ile İlgili Efsaneler” başlığı adı altında bazı hayvanların merkezinde olduğu ve bunlara bağlı olarak anlatılan efsaneler ele alınmıştır. “Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Efsaneler” bahsinde olağanüstü varlıklarla ilgili olarak bölge insanları arasında anlatılan efsaneler işlenmiştir.

Çalışmamızın “İkinci Bölüm”ünde saha çalışmaları neticesinde toplanan efsane metinleri içerisindeki arketipler tespit edilmeye çalışılmıştır. Bölümün başında efsanelerin arketipsel sembolizm açısından değeri ve bağlantısına değinilerek ön bilgiler verilmiştir. Daha sonra ise başlıklar halinde “Ben”, “Gölge”, “Anima ve Animus”, “İç benlik”, “Persona”, “Kahraman”, “Asi”, “Anne”, “Yetim”, “Gezgin”, “Kurban”, “Masum” ve “Hilebaz” arketipleri hakkında verilen açıklayıcı bilgiler ile derlenen metinler içerisinde bulunan ve adı geçen arketiplere karşılık gelen değerler örneklendirilerek açıklanmaya çalışılmıştır. Böylece Bitlis efsanelerinin muhtevasında bulunan evrensel değerler çözümlenerek insanlığın hizmetine sunulmuştur.

Çalışmanın “Üçüncü Bölüm”ü “Bitlis Efsanelerinde Çeşitli Kültler ve Sembolik Unsurlar” adını taşımaktadır. Bu bölümde Türk halk anlatılarından hareketle Bitlis efsanelerinde bulunan kültler açıklanmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda “Atalar Kültü” başlığı adı altında, derlenen metinlerden hareketle atalar kültü yansıması olabilecek olaylara değinilmiştir. “Tabiat Kültlerine Bağlı Unsurlar” bahsinde Bitlis efsanelerinin muhtevasında yer alan dağ, ağaç, mağara, taş, su, toprak ve ateş gibi unsurların kült inancı çerçevesindeki değerleri tespit edilerek örnekler halinde

yorumlama ve çözümlenmeye yoluna gidilmiştir. “Hayvan Kültlerine Bağlı Unsurlar” başlığı adı altında derlenen metinler içerisinde sıklıkla değinilen kaplumbağa, geyik ve bazı kuşlara bağlı olarak anlatılan efsanelerden hareketle bu hayvanların anlatılar içindeki sembolik değerleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. “Formülistik Sayılar” bahsinde metinler içerisinde tekrarlanan bazı sayıların Türk toplumundaki yerine bağlı olarak sembolik değerleri, “Renk Sembolizmi” başlığı adı altında efsane metinlerinde geçen bazı olaylarda kullanılan renkler üzerinde bölge insanının renkler konusundaki sembolik algısına değinilmiştir. “Bitlis Efsanelerine Psiko-Sosyal Yaklaşım” başlığı adı altında efsanelerin toplumsal yaşam açısından değerinden ve öneminden bahsedilmiştir. “Türbelerle İlgili İnanış ve Ritüeller” adlı alt başlıkta bazı metinlerin merkezinde yer alan türbelerle alakalı inanış ve ritüeller psikolojik açıdan açıklanmaya ve yorumlanmaya çalışılmıştır. Bir diğer başlık olan “Bitlis Efsanelerinde Şamanizm’in İzleri”nde ise geçmiş yaşantıların ve inançların, bölgede anlatılan söylencelerin içerisinde varlığını devam ettirmesi durumuna değinilmiştir. Yapılan değerlendirmelerle Şamanizm inancı ve derlenen metinlerdeki uygulamalar arasında benzerlikler ortaya çıkarılmıştır. Son alt başlık olan “Rüyaların Mitik Önemi”nde efsanelerde görülen rüyaların toplum için mitik önemine yer verilmiştir. “Bitlis Efsanelerinin Sosyal Bilgiler Öğretimi Açısından Önemi” bahsinde çalışma kapsamında derlenen efsane metinlerinde belirlenen dört temel değer olan bilgi ve estetik değerleriyle, ahlakî ve dinsel değerler belirlenmiştir. Metinlerden hareketle belirlenen olguların değerler eğitiminde kullanılması için çeşitli değerlendirmeler yapılmıştır. “Bitlis Efsanelerinin İl Turizmine Olan Etkisi” ve “Bitlis Efsanelerinin Medya ve Reklam Açısından Değeri” konu başlıklarında efsanelerden hareketle il turizminin geliştirilmesi ve ilde bulunan bazı mekânların kültürel turizm destinasyon noktasına dönüştürülmesi amacıyla görüşler öne sürülmüştür. Son yıllarda ağır sanayi hamlesi yapamayan ve gelir noktasında istenilen yerde olmayan Anadolu şehirlerinden biri de Bitlis’tir. Yörenin sahip olduğu ve efsanelerin büyüleyici yapısında bulunan kültürel değerlerin arzu edilen hedeflere ulaşma aşamasında kullanılması çalışma kapsamında ülkü edinilen diğer amaçlardandır.

Tezin son bölümü Bitlis efsane metinlerinden meydana gelmektedir. Son olarak çalışma; “Sonuç”, “Kaynakça” ve “Ekler” başlıklarıyla nihayet bulmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen efsaneler “Metinler” başlığı adı altında konularına göre tasnif edilerek verilmiştir. “Sonuç” kısmında yapılan derlemeler üzerinde yapılan tahliller neticesinde elde edilen çıktılar toplumsal faydaya sunulmaya çalışılmıştır. “Kaynakça”

bahsinde istifade edilen sözlü ve yazılı kaynaklar alfabetik sıralamaya göre verilerek çalışmanın ilgili bölümüne eklenmiştir. “Ekler” bölümünde ise merkezinde efsane teşekkül eden mekânların çekilen fotoğraflardan görsellik oluşturması açısından yararlanılmıştır.

Saha çalışmaları sırasında bana büyük destekleri olan değerli kardeşim Sezer KARDAŞ’a ve çalışmam boyunca desteğini asla sakınmayan dostum ve değerli oda arkadaşım Arş. Gör. Dr. Ramazan ERGÖZ’e sonsuz teşekkür ederim.

Hayatın bütün zorluklarına karşı beni büyüten, yetiştiren ve eğiten emeğinin karşılığını asla veremeyeceğim annem ve yaşam yolculuğumda kader birliği yaptığım kardeşlerime ayrıca teşekkürü bir borç bilirim. Yaptığım çalışmalarda verdiği destekle beni güçlendiren ve çalışmanın bitmesinde büyük paya sahip olan hayat arkadaşım, eşim Gizem KARAGÖZ DOĞAN’a teşekkür ederim.

Yürüttüğü yoğun çalışmalara rağmen tez izleme kurulunda bulunan ve çalışma süresince tecrübelerinden istifade ettiğim değerli hocam Doç. Dr. Gülda Çetindağ SÜME’ye, akademik yaşamımda örnek aldığım Dr. Öğr. Üyesi Birol AZAR’a ve lisans yıllarımdan itibaren bana hem hocalık hem de ağabeylik yapan değerli hocam Dr. Serdar Deniz ÖZDEMİR’e sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Akademik yaşamlarını örnek aldığım, bilgi ve birikimlerinden yararlandığım değerli hocalarım Prof. Dr. Mehmet Naci ÖNAL’a ve Prof. Dr. Zekeriya KARADAVUT’a teşekkürlerimi sunarım.

Akademik hayatımın şekillenmesinde büyük emekleri olan yaşam yolculuğumun Yüce Ana arketipi değerli hocam, rehberim ve yolbaşçım sayın hocam Prof. Dr. Esmâ ŞİMŞEK’e en içten şükranlarımı sunarım.

Hayatta insanı karanlıklardan çıkarıp tinsel anlamda yeniden doğuşun aydınlığına ulaştıran kişiler vardır. Şüphesiz ki lisans eğitimimin ilk yılından itibaren dalıp gittiğim âlemden beni alıp yeniden doğuşumu sağlayan, Oğuz’un ağır uykusuna son vererek beni bilinç seviyesine ulaştıran, öğrencisi olmaktan her zaman onur ve gurur duyduğum danışman hocam sayın Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK’a üzerimde bulunan emeklerinden dolayı teşekkürü bir borç bilirim.

KISALTMALAR

AŞ	: Anonim Şirketi
B.	: Bin
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
EDEN	: Avrupalı Seçkin Destinasyonlar
GSM	: Mobil cep telefonu (Global System for Mobile Communications)
Hız.	: Hazreti
km	: Kilometre
Kusad	: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırma
m	: Metre
MÖ	: Milattan önce
MS	: Milattan sonra
S	: Sayı
s.	: Sayfa
TDK	: Türk Dil Kurumu
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
UNESCO	: United Nations Educational Scientific and Cultural Organization
vb.	: Ve benzeri
vd.	: Ve devamı, ve diğerleri
Vol.	: Volume
Vs.	: Ve saire
Yay.	: Yayınları
yy.	: yüzyıl

GİRİŞ

I. Bitlis ve Bitlis Efsaneleri Üzerine Değerlendirmeler

I.1. Bitlis'in Tarihi, Coğrafyası ve Kültürel Yapısı

I.1.1. Bitlis'in Adı ve Tarih İçerisindeki Yeri

Şehrin kuruluşu ve adının nereden geldiği konusunda kesin bilgi bulunmamaktadır. Fakat yörenin tarihi halk arasında anlatılan bir efsaneye dayandırılmaktadır. Söz konusu efsaneye göre Büyük İskender Doğu'ya düzenlediği sefer sırasında hastalanır ve hastalığının şifasını aramaya başlar. Son olarak günümüzde Bitlis şehrinin olduğu yerde bulunan suyla sağlığına kavuşur. İskender, yaşadığı olaydan sonra komutanlarından olan Lis'e (Bedlis) buraya kendisinin bile alamayacağı bir kale inşa etmesini emreder. Komutan Bedlis aldığı talimat doğrultusunda sağlam ve alınması zor olan kaleyi imar eder. Sefer dönüşü tekrar yöreye gelen İskender kaleyi almaya çalışır. Fakat verdiği bütün mücadeleye rağmen kaleyi zapt edemez. Bunun üzerine komutan Bedlis, Rahva Ovası'nda kalenin anahtarını İskender'e teslim eder. Komutanın davranışı ve verilen talimatı yerine getirmesi İskender'in hoşuna gider. Bunun üzerine Büyük İskender kaleyi ve şehri komutanına vererek onu ödüllendirir. Bahsi edilen olaylardan sonra şehir, komutanın adı olan "Bedlis" ile anılmaya başlar. Kelime geçirdiği birtakım değişikliklerle daha sonra Bitlis haline gelir.

Tarihî kaynaklara göre Hatti Kralı I. Murşili, Suriye'den başlayarak Mezopotamya'ya kadar olan toprakları hâkimiyetine alır. Murşili MÖ. 1806'da ise Babil Krallığının başkentini alarak onları yıkmıştır. İran bölgesinde kalan Aryalar, Küçük Asya'ya yayılmaya başlar. Bu yayılma neticesinde bölgede bulunan topluluklara rahat vermeyen Aryalar, Hititlerin Anadolu'ya göç etmesine vesile olur. Bitlis'in de içinde bulunduğu bölge MÖ. 2000 yıllarında Ön Asya'nın en güçlü devletlerinden biri olan Hititler'in egemenliği altına girer (Aykan, 2015: 28).

Bitlis ile ilgili ilk yazılı bilgiler Asur krallarının yıllıklarında bulunmaktadır. MÖ. 13. yüzyılın ilk çeyreği ile MÖ. 9. yüzyılın ilk yarısı, Uruati ve Nairi topluluklarının bölgedeki hâkimiyet dönemidir. Adlarından bahsedilen iki konfederasyon Van Gölü ve çevresinde yaşamış ve Urartuların temelini oluşturmuşlardır. Bölgedeki beylerin birleşmesini sağlayan durum ise Asurların sık tekrarlanan seferleri ve sömürge arayışlarıdır. Bu manada Asur yazılı belgelerinde geçen "Uaias" adlı bölge, Bitlis ve çevresine yakın gelen bir alandır (Mandacı, 2019: 13). Asur kaynaklarına göre MÖ. 9

yüzyılda Uruatri ve Nairi kabileleri birleşerek bölgede uzun süreler hâkimiyet sağlayacak olan Urartuları kurarlar. Bitlis ve yöresinin de içinde bulunduğu topraklarda MÖ. 590 yılında Medler, Urartuların varlığına son vererek hüküm sürmeye başlamışlardır. MÖ. 6. yüzyıla gelindiğinde bazı Armenia yöneticilerinden oluşan Vassallar, Perslerin desteğini alıp Medleri bu bölgeden uzaklaştırarak ileri dönemlerdeki Pers hâkimiyetine zemin hazırlamışlardır. Perslerin büyük satraplıklarından biri olan Armenia varlığını Büyük İskender'in bölge gelmesine kadar sürdürmüştür (Mandacı, 2019: 14). Yöre MÖ. 331 yılında Büyük İskender tarafından Pers hâkimiyetinden çıkarılır. Nitekim Armenia bölgesi Yunanlaştırma politikasından etkilenmemiş ve Pers kültürünü devam ettirmiştir. MÖ. 4. yüzyıldan sonra Seleukos İmparatorluğu, bölgede gücünü ortaya koyarak burada yerel krallık kurmuştur.

İskender'in ölümüyle Selevkoslar, Sasanilerin ve Romalıların hâkimiyeti altına girmiştir. Daha sonra ise Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesiyle Doğu Roma topraklarında kalmıştır. Bitlis ve çevresi, 641 yılında Hz. Ömer'in komutanlarından olan İyaz b. Ganem tarafından İslam Devleti'nin topraklarına dâhil edilmiştir. İslam Ordularının komutanı İyaz Bin Ganem, tarihî Erzen şehrini barış yoluyla aldıktan sonra Bitlis ve Ahlat'a gelerek ve buraları İslam hakimiyetine alır. Bölgenin İslam hâkimiyetine girmesi konusunda önemli bilgiler veren Vâkıdî'ye göre İyaz b. Ganem, Yukanna adlı bir elçiye, Bitlis hâkimi Patrik Servend b. Bolis'e gönderir. Bitlis hâkimi gelen elçiye cizye karşılığında barış istediğini söyler. Ödenen cizye vergisi neticesinde barış yapılır ve bölgede Müslüman hâkimiyeti başlar (Aylar, 2019: 81).

646 yılında ise Hz. Osman, Suriye valisi Muaviye'ye verdiği talimatla Habib b. Mesleme'nin İrminiye bölgesi olarak bilinen yeri fethetmesini istemiştir. Diğer yönden Emeviler döneminde İrminiye halkı mevcut yönetime karşı isyan etmiştir. İsyan sırasında bölgeden sorumlu vali olan Muhammed b. Mervan isyancılarla mücadele ederek olayları yatıştırmış ve suçluları Ahlat kilisesinde toplayarak idam ettirmiştir (Aylar, 2019: 82). Uzun zamandan sonra Müslümanlar arasında tekrar iç mücadeleler ortaya çıkmaya başlar. Karışıklıkların uzaması bölgenin el değiştirerek Bizans idaresine geçmesini neden oluştur. Bölgedeki Bizans hâkimiyeti Muaviye tarafından sonlandırılır fakat tekrar baş gösteren isyanlar neticesinde Bitlis, Emeviler'in elinden çıkar. Abbasiler dönemine gelindiğinde ise yöre Diyarbakır'a hâkim olan Hamdaniler ve Mervaniler'e bağlı olarak yönetilmeye çalışılmıştır. Bu sıralarda başlayan Zürâre isyanıyla bölge tekrardan Bizans'ın hedefine girmiştir. Nitekim 928 yılında Bizans Domestikos'u büyük bir ordu

ile Ermeniye bölgesine gelmiştir. Bizans ordusu Ahlat ve Bitlis'e girerek Müslüman halka ait olan değerlere zarar vermeye ve onları ortadan kaldırmaya başlar. Halk karşılaştığı durumun sona ermesi için Bağdat'ta bulunan halifeye giderek yardım çağrısında bulunur (Aylar, 2019: 82).

Anadolu'ya Türk akınlarının başladığı 11. yüzyılda bölgede Türk nüfusununda artış meydana gelmiştir. Malazgirt savaşından önce Ahlat ve çevresi Türklerin uğrak yeri olmuştur. Özellikle 1084 yılına kadar Mervaniler, Selçuklulara tâbi şekilde bölgede hâkimiyetini sürdürmüştür. Melikşah'ın komutanlarından olan Dilmaçoğlu Mehmed 1085 yılında Bitlis ve Erzen'i ele geçirir. Mehmet Bey de zamanla burada Dilmaçoğullarının temelini atmıştır (Aylar, 2019: 82). Bahsi geçen tarihten sonra Dilmaçoğulları tarafından bölge imar edilmeye başlanmıştır. Togan Arslan'ın güçlenmesi ve Mardin Artukluları'yla ilişkilerinden rahatsız olan Ahlatşah İbrahim, İlğazi'nin de ölümünü fırsat bilerek 1124 yılında Dilmaçoğulları'na saldırmış ve Bitlis'i kuşatmıştır. Bundan dolayı Togan Arslan tekrar Sökmenli hâkimiyetini kabul ederek kuşatmadan kurtulmuş ve böylece Bitlis şehri Dilmaçoğulları egemenliğinden Ahlatşahlar hâkimiyetini girmiştir. 1192 yılında Ahlatşah hükümdarı Bektemür Bitlis'i ele geçirmiş, bu tarihten itibaren Dilmaçoğulları'nın Bitlis kolu son bulmuş ve bu beylik Erzen'de hüküm sürmeye devam etmiştir (Erdem, 2002: 456).

1209 yılında ise Bitlis ve çevresine Eyyubiler hâkim olmuştur. Bu tarihten sonra gücünü pekiştirmek amacıyla bölgeye gelen Celaleddin Harezmsah, buralarda çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Moğol akınları sırasında bazı askerlerini Ahlat ve Bitlis bölgesine yerleştiren Celaleddin Harezmsah, buraları ele geçirme planları yapmıştır. Eyyubiler hakimiyetinde bulunan Ahlat'ı 1229 yılında uzun mücadelelerden sonra topraklarına katan Harezmsah yaptığı bu hareketle Türkiye Selçukluları'yla karşı karşıya gelir. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler birlikte Celaleddin Harezmsah'ın ordusunu 10 Ağustos 1230 tarihinde Yassıçimen'de yenmiş ve bölgeyi tekrar ele geçirmişlerdir (Aylar, 2019: 83).

Yassıçimen'de ağır bir yenilgi alan Celaleddin Harezmsah bölgeye akınlar düzenleyen Moğolların takibine takılır. Moğollar 1231 yılında Fırat kıyılarına kadar gelerek Meyyafarikin, Diyarbakır, Mardin, Nusaybin, Habur, Sincar, Bitlis, Ahlat ve Erciş yörelerine saldırır ve bölgeyi harap etmeye başlar. Bununla yetinmeyen Moğollar, Bitlis'i ateşe verirler. Sonrasında ise 1232 yılında Sultan I. Alâeddin Keykubad Kemâleddin Kâmyar, kumandasındaki bir Selçuklu ordusunu Bitlis yöresine gönderir.

Kemâleddin Kâmyar kısa bir süre içinde Van, Ahlat, Adilcevaz ile birlikte Bitlis'i de Türkiye Selçuklu Devleti sınırları içerine katar ve Moğollar'ın harap etmiş olduğu kaleyi de onarır. 14. yüzyılda Şerefoğulları adlı bir sülâlenin hüküm sürdüğü Bitlis önce Karakoyunlular'a, bu devletin 1467'de Akkoyunlu Hükümdarı Uzun Hasan tarafından ortadan kaldırılmasından sonra da Akkoyunlar'a tâbi olmuştur (Aylar, 2019: 83).

Resim 1: Beyân-ı Menzil'de Bitlis Minyatürü/ Matrakçı Nasuh Karekod: Kaynak

Bölgede 1350'den sonra İlhanlı hâkimiyeti sona ermiş ve Türkmen hâkimiyeti başlamıştır. Karakoyunlular, Türkistan'daki Gazkird bölgesinden Azerbaycan ve Bitlis'e gelmiştir. Devletşah'da bahsedilen Gazkird/Gazkurd, Oğuzların en eski yurdu olup Karakuş Dağları'nın bir bölümünü de kapsayan yerdir. Karakoyunlu hükümdarlarından Kara Yusuf Bey'in dördüncü oğlu Ebü'n Nasır Pir Budak, 1418 yılına kadar Mardin Melikliğinde bulunmuş, 1411 tarihinde ise Bitlis'te adına para bastırmıştır. Kız alıp vermeden dolayı Şerefhan sülalesiyle akraba olmuştur. Bu arada Karakoyunlular Osmanlı Devleti'yle dost iken Akkoyunlular Timur ile dostluk kurmuşlardır. En önemli hükümdarı da Uzun Hasan'dır. Bitlis'i egemenliği altına alan Uzun Hasan, Budak bin Ömer'i Bitlis beyliğine getirmiştir. Bu tarihten itibaren 1220-1670 yılları arası beylikler dönemi olarak bilinir ve en uzun hüküm sürenler ise Şerefhanlar dönemidir (Serdar, 2007: 43). 21 Eki 1532'de bugünkü, Bitlis ve Muş illeri ile Erzurum'un Hınıs kazasını içine alan Bitlis, ocaklık sancağı olarak kullanılmıştır. Bitlis, Van vilayetindeki sancak merkezi konumundadır. Bitlis'in yurtluk ocaklık sancağı statüsünde olduğu dönem boyunca Yavuz Sultan Selim devrinden beri Şerefhanlara verilmiştir. Bu haneden bölgenin en meşhur ve zengin ailelerindendir. Diğer yöneticilere sancak beyleri bunlara da han denilmiştir. 1220-1670 arasındaki 450 yıllık süre içinde Bitlis'in idari yönetimini Şerefhanogulları yürütmüştür.

Emir Şemseddin, hizmetten yorgun düştüğünde istirahat çekilmiştir. Emir Han'ın evlendiği kızıdan yedi yıl sonra Emir Şemseddin'in oğlu ve Şerefname'nin yazarı Emir V. Şeref Han hayata gelmiştir. V. Şeref Han Şah II. İsmail tarafından zorunlu olarak Nahcivan Valiliği'ne atanır. Burada sürekli Osmanlı Sultanı III. Murat'a mektup yazarak Osmanlı'ya olan bağlılığını belirtmiştir. Bu durumu, on ay sonra Hüsrev Paşa Hakkâri hâkimi Zeynel Bey'in Mahmûdi aşireti reisi Hüseyin Bey vasıtasıyla III. Murat'a bildirmiştir. Bunun üzerine Bitlis Beyliği'ne atandığına dair III. Murat tarafından ferman gönderilmiştir. 1597 yılından kendi isteğiyle Bitlis Beyliği'ni IV. Şemseddin Bey'e bırakmıştır. Mezarları Bitlis'te bulunmaktadır. IV. Şemseddin Bitlis Beyliği'ni kırk bir yıl idare etmiştir. Şemseddin'in ölümünden sonra Abdal Han (1638-1657) geçmiştir. Abdal Han'ın Bitlis'in yirminci beyidir. On sekiz yıl beylik görevini icra ettiği dönem Osmanlı padişahlarından IV. Murat, İbrahim ve IV. Mehmet zamanlarına rastlanmaktadır. Abdal Han 1657 yılında İstanbul'da doksan yaşında öldürülmüştür. Ölümünden sonra kardeşi Ahmet Mirza, oğlu ve Şeref Name'yi 1669'da tercüme eden

Mehmet Bey, Abdal Han'ın oğulları Ziyaeddin ve Celaleddin IV. Şeref Han'dır. 1670 yılında Osmanlılar Bitlis'i Şereflere vermekten vazgeçmiştir (Serdar, 2007: 46).

Resim 2: Olfert Dapper'in 1702 Tarihli Bitlis Gravürü Karekod: Kaynak

16. Yüzyılda şehri ziyaret eden seyyahlar Bitlis'i küçük ve harap bir şehir olarak anlatmaktadır. Abul Fida, İbn Haykal ve Azizi, Bitlis hakkında çeşitli bilgiler verenlerdendir. 1537-38 icmal defterlerinde Bitlis vilayet merkezi olarak gösterilir. Vilayete bağlı Tatılı, Kefenduz, Kolluk, Çukur, Tatvan, Suy, Gevar, Karçıkan, Handenos, Ahlat, Muş, Bulanık, Avakan, Pağnan ve Hınıs nahiyeleri sayılmıştır. 1540-41 de Bitlis yine vilayet merkezidir ve Güzeldere, Umurbey, Kerniç, Pavişk, Gevaş ve Kapkan nahiyeleri eklenmiş; Bulanık, Handenos, Hınıs ve Karçilyan nahiyeleri çıkarılmıştır (Serdar, 2007: 49). 1568-74 BOA Maliye Ahkâm Defteri 563 nolu Bitlis ve Adilcevaz, Van vilayetine bağlı bir liva olarak sayılmıştır. 1604 icmal defterinde Bitlis sancağına bağlı Gezenç, Havit, Kefenduz, Çukur, Güzeldere, Muş, Gevar, Tatik, Ahlat, Karçıkan

olarak gösterilmiştir. 1579 yılında vilayet yapılan Bitlis, 1631-32 ve 1654 tarihlerinde Ali Çavuş Risalesinde Van Vilayetine bağlı gösterilmiştir. (Serdar, 2007: 49).¹

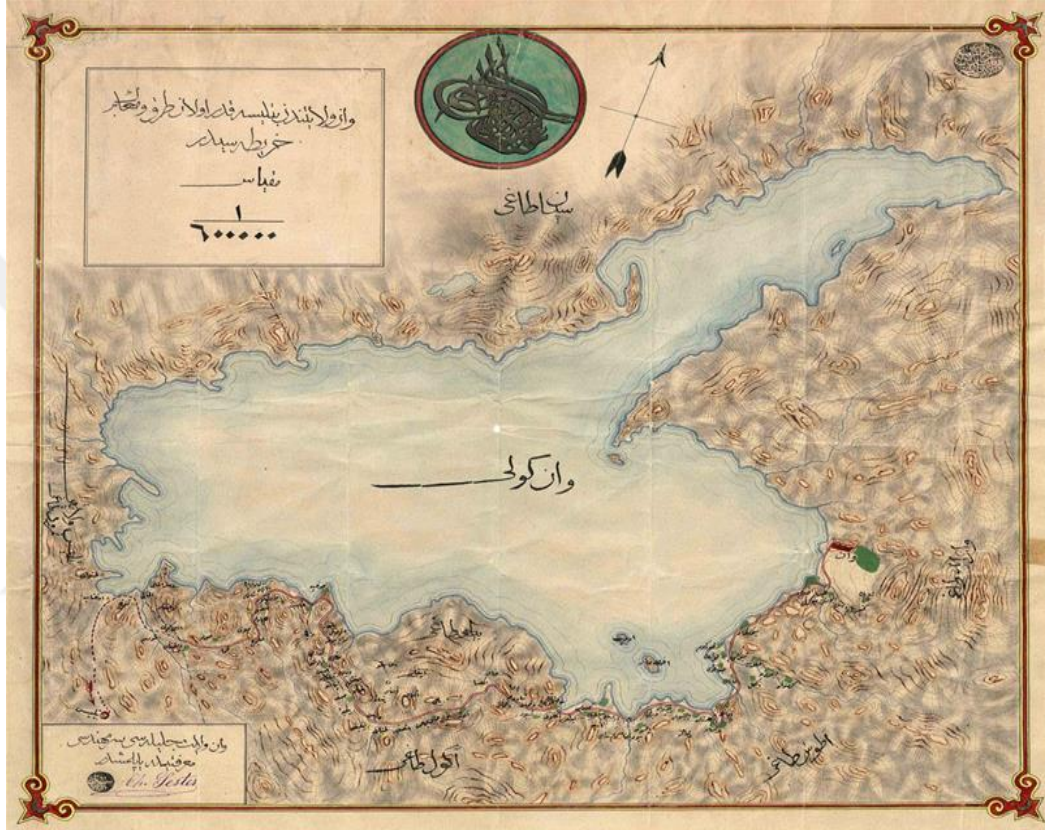
Resim 3: Lawrens'ın 1859 Tarihli Bitlis Gravürü

Evliya Çelebi, Bitlis'in sahip olduğu tarihî zenginliklerin aktarılması aşamasında önemli görev üstlenmiştir. Şehrin XVII. yüzyıldaki en önemli yapılarından biri olan Şerefeddin Camisi'nden bahsetmektedir. Yöre tarihinin dayandırıldığı yapıların başında gelen yer ise Bitlis kalesidir. Nitekim XVII. yüzyıl ortasında Bitlis'i gören büyük seyyah, Bitlis Kalesi'nin içinde üç yüz evin bulunduğunu nakletmektedir. Bununla birlikte kalenin yarı yarıya han sarayıyla kaplandığını, surları üst kaleye nazaran güçlü olmayan aşağı kalede ise iki başı demir kapılı bir çarşı, bir bedesten ve pazar yeri ile birkaç yüz ev bulunduğundan bahsetmektedir. (Türk Ansiklopedisi, 1969: 14). Aynı yüzyılda Bitlis'e gelen Tavernier de Bitlis Beyi'nin oturduğu ve birbirine eklenen köprülerle varılabilen bir saraydan bahsetmektedir. (İslam Ansiklopedisi, 1992, C.2: 227).

¹Bitlis hakkında daha fazla bilgi ve görsel için karekodu okutunuz.

Bitlis'in XVII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıla gelinceye kadar tarihî hakkında pek bilgi bulunmamaktadır. XIX. yüzyılın başlarında Osmanlı, Sırp isyanı ile uğraşırken İran şahının oğlu olan Azerbaycan valisi Abbas Mirza, Doğu Anadolu'ya saldırarak Bitlis'i almıştır. Ancak kışın başlamasıyla savaştan çekilir. 1822'de savaş tekrar başladıysa da kolera salgını yüzünden büyük zayıflık verir ve Bitlis'in işgalinden vazgeçer. 28 Temmuz 1823'te Erzurum'da iki devlet arasında yapılan anlaşmayla önceki sınırlara çekilir (İslam Ansiklopedisi, 1992, C.2: 227).

Harita 1: 19. yy'da II. Abdülhamit Tarafından Charles Sester'a Çizdirilen Van Gölü ve Çevresi

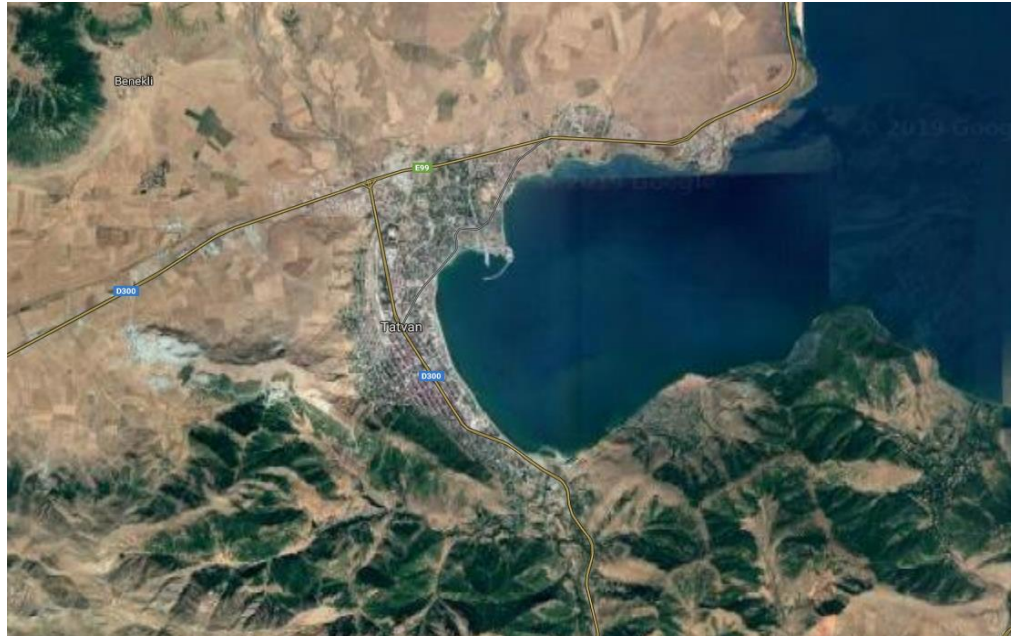
Yöre 1877 ve 1878 yılları arası süren Osmanlı- Rus savaşından sonra vilayet hüviyetine kavuşur. Savaş sonrasında Rus ve Ermeni çetelerinin işgaline uğrayan bölgede halka zulüm başlar. Ali Çetinkaya komutasındaki Türk birliği, silah, cephane ve asker bakımından kendisinden güçlü olan düşmana 3 Mart 1916 tarihinde şehri teslim etmek zorunda kalır. İşgalle başlayan göç dalgasıyla şehirden kaçışlar başlar. Yaşadığı yeri terk etmeyen bölge insanları ise Rus ve Ermeni çetelerinin katliamına uğrar. Bitlis'in önemli noktalarını ele geçiren Rusların güneye inme emelleri gerçekleşmek üzereyken, 16. Kolordu komutanı Gazi Mustafa Kemal Atatürk, komutasındaki orduyla bu durumu

engeller (Aykan, 2015: 33). Mustafa Kemal Atatürk, 1 Ağustos 1916 tarihinde şehri işgal kuvvetlerinden kurtarmak için taarruz emri verir. Yapılan mücadeleden sonra 8 Ağustos 1916'nın sabahında şehir düşmanlardan kurtarılaraq vatan topraklarına tekrar alınır.

I.2. İlçeleri

Bitlis'in altı ilçesi bulunmaktadır. Bunlar sırasıyla Tatvan, Hizan, Ahlat, Adilcevaz, Güroymak ve Mutki'dir. Ahlat, Adilcevaz ve Tatvan ilçeleri Van Gölü kıyısına konumlanmıştır. Diğer ilçelerden olan Mutki şehrin batısında, Hizan doğusunda ve Güroymak da kuzey batısında bulunmaktadır.

Tatvan, Van Gölü'nün kıyısında yer almaktadır. İlçe kadim bir geçmişe sahiptir. Kaynaklarda ilçenin adı ile ilgili farklı bilgiler bulunmaktadır. Tavdan, Taht-ı Van, Aynı 1 Tatvan, Tahvan ve Dauduva gibi adlar bölge için kullanılmıştır. Evliya Çelebi de Seyahatnâmesi'nde ilçeden Taht-ı Van olarak söz etmiştir (Demirtaş, 2013: 10). Tatvan bulunduğu konum itibarıyla geçiş noktası durumundadır. Karayolları, demiryolları ve feribot taşımacılığı açısından bölgenin önemli merkezlerinden biridir. İlçenin geçim kaynağı tarım, hayvancılık ve son dönemlerde gelişen turizmdir. Rakımın yüksek olmasından ötürü karasal iklimin etkileri görülmektedir.

Harita 2: Tatvan Coğrafi Konum (Kaynak: Google/Haritalar)

Tarihî geçmişine bakıldığında Tatvan konumlandığı yer açısından Osmanlı Devleti'nin önemli yerleşim yerlerindendir. Özellikle sahip olduğu iskele, ticari ve askeri hizmetlerde devletin yararına işlevler görmüştür. Cumhuriyet döneminde de gelişim sürecini devam ettiren ilçe güncel rakamlara göre yaklaşık 85.000 nüfusa sahiptir. Mülki sınırları içerisinde yer alan doğal ve tarihî unsurlarıyla turizme oldukça elverişli bir yapıya sahiptir. Nitekim dünyanın en büyük ikinci krater kalderası olan Nemrut ilçe sınırları içerisinde yer almaktadır. Van Gölü kenarına kurulu olan ilçe aynı zamanda su sporları, yamaç paraşütü ve kış turizmi imkanlarını sahiptir.

Hizan, şehrin geleneksel yapısını koruyan ve devam ettiren ilçesi konumundadır. İsminin nereden geldiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Bu görüşlerden biri ismin “seherhizan” sözcüğünden geldiğidir. Sözcüğün anlamı ise “seherlerde kalkanlar” şeklindedir. (Demirtaş, 2004: 10). Yaklaşık 3 bin yıllık tarihî geçmişi bulunan ilçe, şehrin önemli inanç noktalarındandır. Bölge de ilk yerleşim kuranlar Urartulardır. İlçe sırasıyla Pers, Roma ve Bizanslıların hakimiyeti altına girmiştir. Hz. Ömer zamanında bölge İslam topraklarına katılmıştır. İlçe dağlık alanlar üzerine yayılmıştır. Ova ve plato hemen hemen yoktur. Bu nedenlerden ötürü ilçenin geçim kaynağı hayvancılıktır. İlçenin, Siirt sınırına yakın yerlerinde Akdeniz iklimi diğer bölgelerinde ise karasal iklim görülmektedir. Bölgede yetişen fındık, fıstık ve ceviz ilçenin önemli diğer geçim kaynağıdır. Geleneksel yaşamın devam etmesi kültür açısından ilçenin değerini artırmaktadır.

Harita 3: Hizan Coğrafi Konum (Kaynak: Google / Haritalar)

Mutki, il merkezine 20 km uzaklıkta, Batman ve Muş şehirlerine komşu önemli bir ilçedir. Geçmiş dönemlerde farklı uygarlıklara ev sahipliği yapmıştır. Tıpkı Hizan gibi Hz. Ömer zamanında İslam topraklarına katılmıştır. Miritag köyünde kurulmasından ötürü ilçeye Mutki adı verilmiştir. Mutki ilçesi yüksek dağlık alanlar üzerine kurulu olduğundan ve deniz seviyesi yüksekliğinden ötürü karasal iklimin etkisi altındadır. İlçenin geçim kaynağı hayvancılıktır.

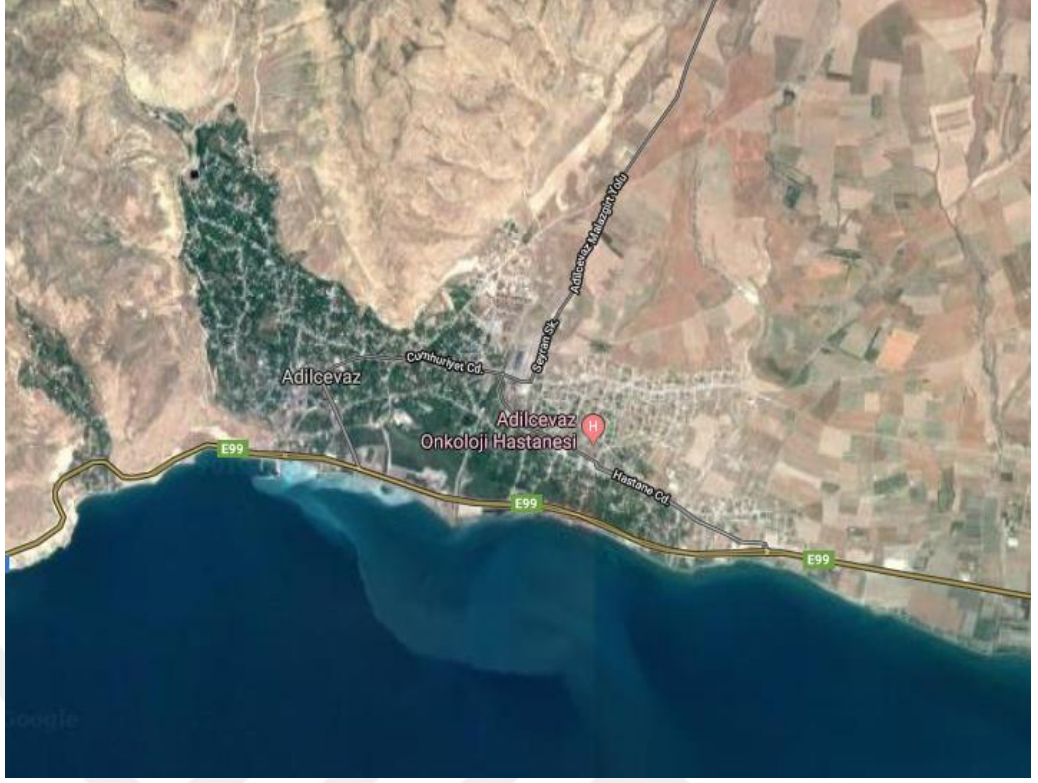
Harita 4: Mutki Coğrafi Konum (Kaynak: Google / Haritalar)

İlk dönemlerde Çukur olarak adlandırılan Güroymak ilçesinin ismi daha sonraları Norşin olmuştur. Bitlis'in diğer ilçeleri gibi geçmişte farklı medeniyetler tarafından egemenlik altına alınmıştır. İlçe sınırları içerisinde önemli Selçuklu mezartaşları ve kümbetleri bulunmaktadır. Konumlandığı alan itibariyle düz arazilere ve meralara sahiptir. Bundan ötürü ilçenin geçim kaynağı tarıma dayalıdır. İnanç turizminin geliştiği ilçede önemli şahsiyetlere ait türbeler bulunmaktadır. Sıcak su kaynakları ve kaplıcalar ilçenin bir diğer geçim kaynağıdır.

Harita 5: Güroymak Coğrafi Konum (Kaynak: Google / Haritalar)

Adilcevaz, Van Gölü'nün kuzeyine konumlanmış il merkezine 80 km uzaklıkta olan bir ilçedir. İlçenin isminin “Zatu'l Cevaz” yani “cevizler vadisi” anlamındaki tamlamadan geldiğine dair görüşler bulunmaktadır. Bölge açısından önemli iki coğrafi şekil olan Van Gölü ve Süphan Dağı arasındaki düzlükte kurulmuştur. İlçenin çeşitli yerlerinde bulunan mağaralarda yapılan kazılar neticesinde bölge tarihinin MÖ. 2000 yıllara kadar gittiği anlaşılmaktadır. Tarihsel süreçte Urartu, İran ve Büyük İskender'in hakimiyetinde kalmıştır. Hz. Ömer döneminde İslam orduları tarafından 7. yüzyılda egemenlik altına alınmıştır. 1071 yılında Sultan Alparslan komutasındaki ordunun Bizans ordularını Malazgirt Ovası'nda yenilgiye uğratmasından sonra Adilcevaz ilçesi de Türk hakimiyetine girmiştir (Bitlis İl Yıllığı, 1973: 46). Yavuz Sultan Selim tarafından Çaldıran Savaşı sonrasında İranlılardan alınarak Osmanlı egemenliği altına girmiştir. İlçede bulunan Türk- İslam eserleri bölgeye vurulan mühür konumundadır. Tarım, hayvancılık ve turizm ilçenin geçim kaynağını oluşturmaktadır. Özellikle ilçede yetişen cevizlerin ekonomik anlamda değeri yüksektir. Bölgede karasal iklimin etkileri hafif görülmektedir.

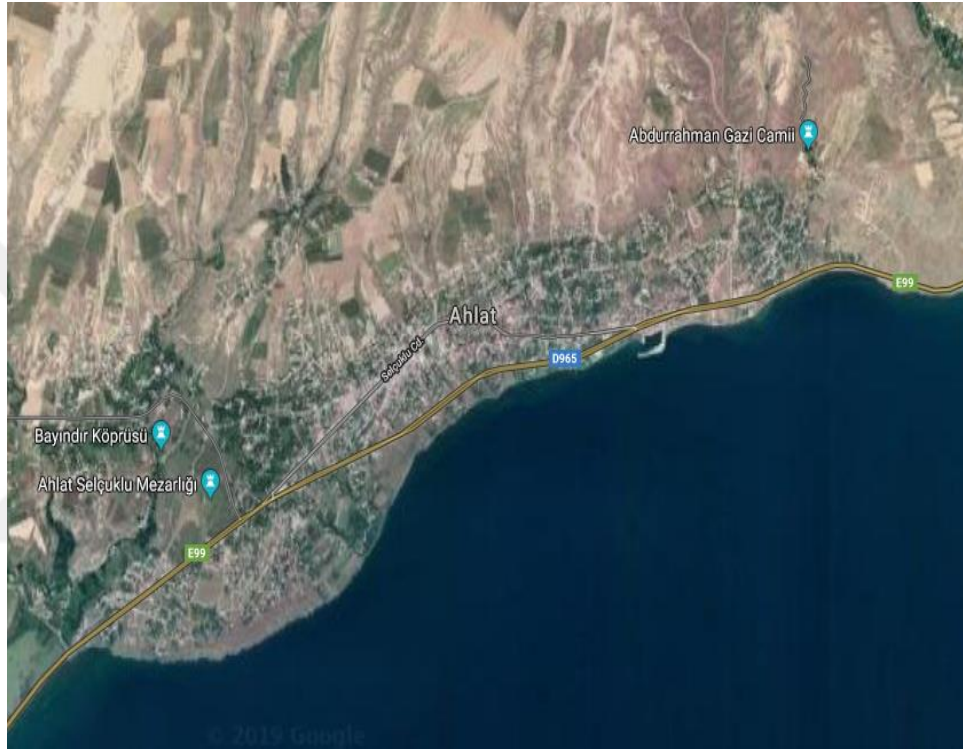

Harita 6: Adilcevaz Coğrafi Konumu (Kaynak: Google / Haritalar)

Ahlat, Van Gölü'nün kıyısında geniş bir alana konumlanmış ve toplam dokuz mahalleden ibaret bir ilçedir. Ahlat adının nereden geldiği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Fakat halk arasında en çok kabul gören durum tarihsel süreç içerisinde anlatılan bir efsaneye dayandırılmaktadır. Ahlat adı bu efsaneye göre, Rum kralı ve kızı arasında geçen olaylar sonucu ortaya çıkmıştır. İlçenin güneyinde Tatvan, güneydoğusunda Van Gölü, batısında Güroymak, doğusunda Adilcevaz, kuzeyinde Malazgirt ve kuzeybatısında Bulanık ilçeleri bulunmaktadır. İlçede bulunan Yuvadamı Mezarlık Alanı'nda yapılan kazılarda bulunan malzemelerden çıkan sonuç doğrultusunda Ahlat'ın tarihi MÖ. 3000'li yıllara kadar götürülmektedir. Nitekim İlk Çağ'da MÖ. 1500'lü yıllarda Asur devletinin bir uç beyliği bölgede yaşamıştır. Urartular, Asurluların hakimiyetine son verdikten sonra bölgeyi kontrol etmeye başlamıştır. Bu çağda sırasıyla Hilatoslar, Medler, Persler, Büyük İskender, Büyük Roma İmparatorluğu bölgede egemenlik sağlamışlardır (Tekin, 1994: 20). Ahlat'ın Müslümanlar tarafından fethi Hz. Ömer döneminde olmuştur. Emeviler ve Abbasiler tarafından da kontrol edilen Ahlat, Abbasilerin zayıflamasından sonra Bizans'ın egemenliği altına girmiştir.

Anadolu'nun Türk Yurdu haline geleceği Malazgirt Savaşı sonrasında Ahlat, Selçuklular tarafından fethedilir. Daha sonraları Akkoyunların eline geçen ilçe Fatih

Sultan Mehmet döneminde Osmanlı topraklarına katılır. Safeviler belli bir süre buraları elinde tutmuştur. Çaldıran Savaşı sonrasında Yavuz Sultan Selim, Ahlat'ı fethederek burada konaklamıştır. Özellikle Orta Çağ'da İslam Dünyası tarafından “Kubbet-ül İslam” adıyla anılan üç merkezden birisi olmuştur. Türk kültürü açısından kendisine has yeri olan bir ilçe konumundadır. Bölgenin en önemli ovalarından biri olan, Ahlat ovası ilçeye değer katan coğrafi şekillerin başında gelmektedir. Ovada sulu tarım yapıldığından meyve ve sebze tarımı ticari maksatla yapılmaktadır.

Harita 7: Ahlat Coğrafi Konum (Kaynak: Google / Haritalar)

İlçenin kadim geçmişine şahitlik eden kümbet denilen anıt mezarlar, Orta Asya'da görülen Türk mezar geleneğine göre imar edilmiş ve hâlâ ihtişamını koruyan önemli tarihî vesikalardır. Bahse konu anıtlar, devrin hükümdarları, büyükleri ve hanedan mensubu kişilerin medfun bulundukları türbelerdir. Selçuklu dönemi eseri olan yapılar, Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde de karşımıza çıkmaktadır (Tekin, 1994: 162).

Ahlat ilçesinde bulunan önemli kümbetler şunlardır: Usta Şakird Kümbeti, Hasan Padişah Kümbeti, Bayındır Kümbeti, Erzen Hatun Kümbeti, Boğatay Aka Kümbeti, Hüseyin Timur Kümbeti, Alimoğlu Kümbeti, Mirza Muhammed Kümbeti, Keşiş

Kümbeti, Şeyh Necmeddin Kümbeti, Anonim Kümbeti, Emir Ali Kümbeti ve Dede Maksut Kümbeti.

Tarihî Türk- İslam mezarlıklarından olan Selçuklu Mezarlığı ilçe sınırları içerisinde bulunmaktadır. Anadolu'daki kadim Türk varlığının önemli belgelerinden olan mezar taşları aynı zamanda Türk kültürü, sanatı ve mimarisi hakkında bilgi vermesi açısından da oldukça önemlidir. Özellikle son yıllarda yapılan etkinlik ve faaliyetlerle gündeme gelen Ahlat'ın sembolü yine bahse konu olan mezar taşlarıdır.

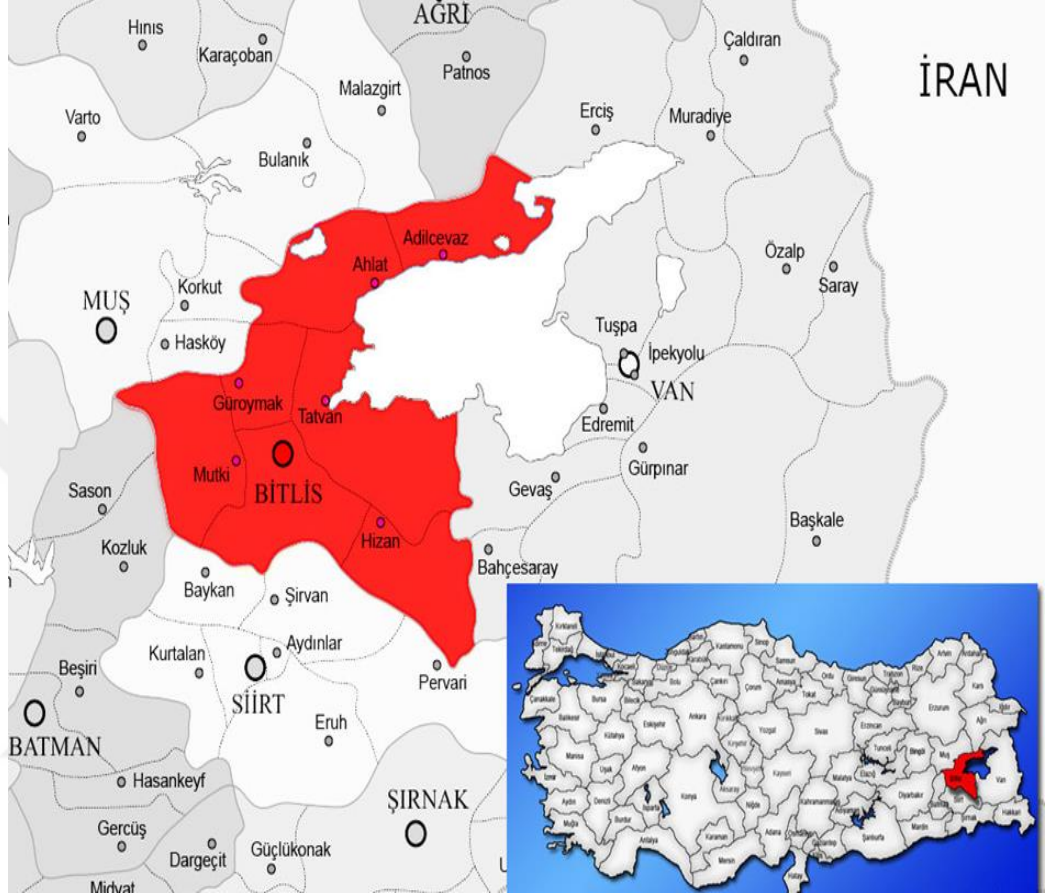
I.3. Coğrafi Durumu ve Nüfusu

Bitlis şehri Doğu Anadolu Bölgesi'nde bulunmaktadır. 41 derece 33 dakika ve 43 derece 11 dakika doğu boylamları ile, 37 derece 54 dakika, 38 derece 58 dakika kuzey enlemleri arasında olup kuzeyde Ağrı ve Muş, batıda Muş ve Batman, güneyde Siirt, doğuda ise Van illeriyle komşudur. Deniz seviyesinden yüksekliği 1553 metredir. Şehrin yüzölçümü 6707 km² dir. Doğu Anadolu'yu Güneydoğu Anadolu'ya bağlayan doğal geçitler üzerinde bir vadi kenti olarak konumlanmıştır. (Aykan, 2015: 25).

Şehrin etrafı dağlarla çevrilidir. İl sınırları içerisinde yer alan Süphan Dağı 4058 metre yüksekliği ile ülkemizin en yüksek ikinci dağıdır. Bilinen sönmüş volkanik dağlardan olan Nemrut Dağı da yine Bitlis'te bulunmaktadır. Dağlık alanlar geniş yer tuttuğundan ova ve platolara pek rastlanmamaktadır. Ova özelliği taşıyan alanlar Ahlat ilçesinin konumlandığı yer ve Rahva düzlüğüdür. Önceki zamanlarda yerleşim olmayan Rahva düzlüğü günümüzde yapılaşmanın yoğun olarak başladığı alanların başında gelmektedir. Su kaynakları bakımından da oldukça zengin bir coğrafya olan Doğu Anadolu Bölgesi'nde en fazla göle sahip olan şehrimizdir. Bunun yanında irili ufaklı ırmaklar ve çaylar bulunmaktadır. Coğrafya açısından önem teşkil eden yeryüzü şekilleri krater gölleridir. Bu göller sırasıyla şöyledir: Van Gölü, Nazik Gölü, Arin Gölü, Aygır Gölü ve Nemrut Krater Gölü'dür. Ülkemizin en büyük gölü olan Van Gölü ve en büyük krater gölü olan Nemrut Krater Gölü şehrin sınırları içerisinde yer almaktadır. Volkanik arazilerden dolayı şifalı su ve kaplıcalar da il sınırları içerisinde fazlaca bulunmaktadır.

Bitlis'in iklimi karasal özellikler göstermektedir. Komşusu olan Siirt ilinde Akdeniz iklimi etkileri hakim iken, bölgede çetin kış şartları görülmektedir. Ülke genelindeki en düşük hava sıcaklıkları Bitlis ilinde kış mevsiminin çeşitli dönemlerinde ölçülmektedir. Bitlis'in konumlandığı topografya, şehrin biçimlenmesi ve gelişmesinde başat bir rol üstlenmiştir. Bitlis, kuzey-güney doğrultusunda yerleşime açık olup doğu-

batı yerleşime elverişli değildir. Cumhuriyet döneminde Zeydan, Taş, İnönü ve Hersan Mahalleleri varken 1968’de mahalle sayısı on ikiye kadar yükselmiştir (İslam Ansiklopedisi, 1992, C.2: 228).

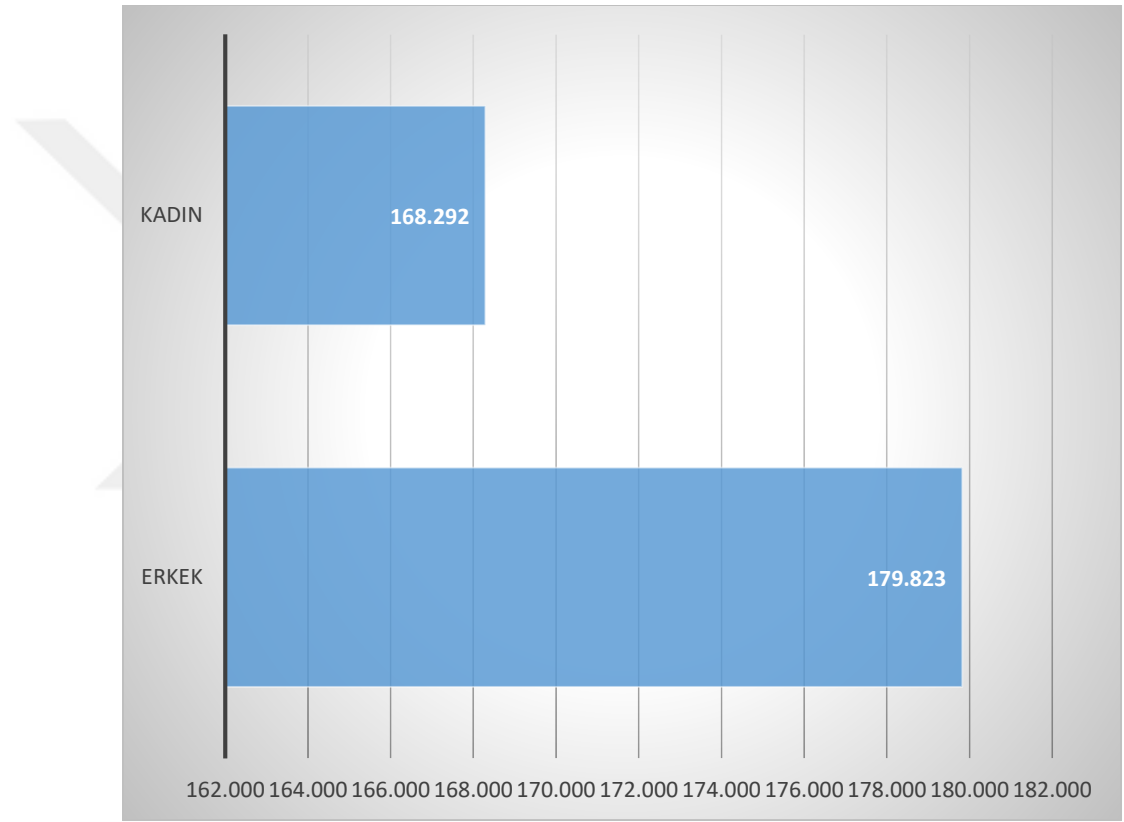

Harita 8: Bitlis İli Coğrafi Konumu

Şehir kar örtüsünün yoğun olmasından ötürü su kaynakları açısından oldukça zengindir. Bu su kaynaklarının birçoğu doğal su kaynakları olsa da kar erimelerinin de etkisinin olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Özellikle Bitlis Deresi, Rahva kolu ile yan kollardan gelen kaynaklarla genişleyen önemli bir su kaynağıdır. Nisan sonlarından haziran ortalarına kadar süren kar erimelerinden dolayı sular bir metre kadar yükselmektedir. Ağustos sonunda ise sular azalmaktadır (Türk Ansiklopedisi, 1969, C.7: 15). İlk çağlardan beri Bitlis, Doğu Anadolu Bölgesi ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi arasında tek geçit ve konaklama yeri özelliğine sahiptir. Bitlis, günümüzde eski önemine sahip olmasa da sahip olduğu cami, medrese, han, hamam, eski evleri ve mezar taşlarıyla önemli bir kültür merkezi olmaya devam etmektedir. Özellikle Ahlat taşından yapılan

tarihî Bitlis evleri düzgün kare taş üzeri, toprak damlı olarak inşa edilmiştir. Dıştan dönük bir görünüş arz eden bu evler çiçeklerin süslediği bir bahçede bulunur. Bitlis evlerinin oluşmasında şehrin iklim, coğrafi şartları, kültürel geçmişi, nüfus ve şehirleşme gibi etkenler etkili olmuştur (Sayan- Öztürk, 2001: 3).

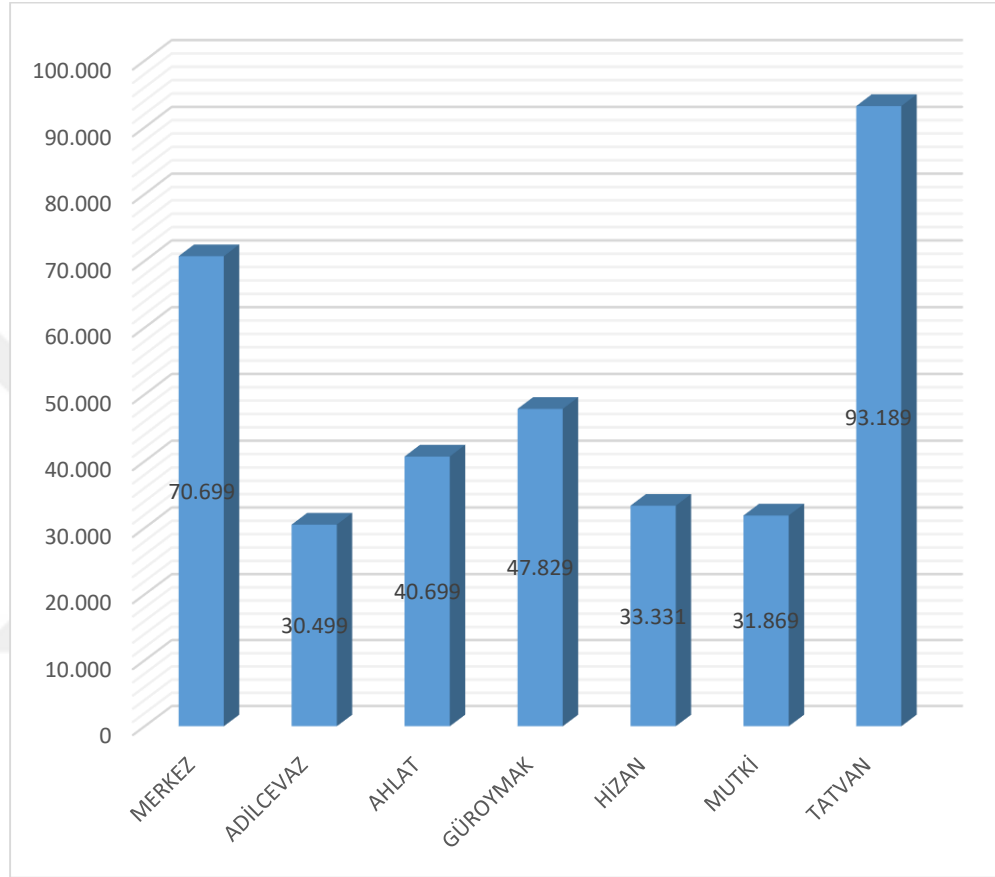
Bitlis, merkez ilçe ile birlikte toplam 7 ilçeden oluşmaktadır. Bitlis'e bağlı 123 mahalle ve 348 köy bulunmaktadır. 2019- 2020 yılları arasında oluşturulan TÜİK veri tabanından alınan bilgilere göre şehrin güncel nüfusu 348.115'tir. Yine bu kaynağa göre şehir nüfusunun %51,7'sini erkek, %48,3'ünü ise kadın nüfusu karşılamaktadır.

Şekil 1: Bitlis İl Nüfus Grafiği

Bitlis nüfusunun ilçelere göre dağılımında en büyük pay 93.189 kişi ile Tatvan ilçesine aittir. Tatvan ilçesinin bulunduğu coğrafi konum ve gelişime açık yapısı nedeniyle nüfusu il merkezinden fazladır. Kozmopolit bir yapıya sahip olan Tatvan, farklı etnik yapıları bünyesinde barındırmaktadır. Bitlis'in en çok nüfusa sahip ikinci ilçesi 47.829 kişi ile Güroymak'tır. Muş ve Bitlis'i birbirine bağlayan anayol üzerinde konumlanması nüfusunun diğer ilçelere oranla daha fazla olmasını sağlamıştır. Bölgenin tarıma ve hayvancılığa elverişli yapısı nüfusun artmasındaki diğer bir etmendir. Bitlis'in

nüfus olarak en büyük üçüncü ilçesi 40.699 kişi ile Ahlat'tır. Son yıllarda devlet tarafından Ahlat'a yönelik olan politikalar ve yürütülen çeşitli etkinlikler sayesinde bölge cazibe merkezi haline gelmiştir. Ayrıca, Resmî Gazete'nin 17 Mayıs 2015 tarihli sayısında yayınlanan kanunla 2016 yılında Ukrayna'dan getirilen Ahıska Türklerinin bölgeye yerleştirilmesi de ilçede nüfusu artıran bir diğer etmendir.

Şekil 2: Bitlis İlçe Nüfus Grafiği²

Bitlis'in nüfus açısından en az ilçelerinden biri 33.331 kişi ile Hizan'dır. Bölgede coğrafi şartların olumsuzluğu ve anayollara olan uzaklığı nüfusun az olmasının önemli nedenleridir. Şehrin en az nüfusa sahip ilçelerinden bir diğeri ise 31.869 kişi ile Mutki'dir. İlçenin, il merkezine yakın olması sebebiyle nüfusun büyük bir bölümü Bitlis il merkezinde yaşamaktadır. Daha önce belirtilen nüfusun büyük bir bölümü ilçe merkezinden ziyade belde ve köylerde yaşamaktadır. 30.499 kişi ile şehrin en az nüfusa

² Çalışma kapsamında verilen güncel rakamlar, TÜİK'in resmi internet hesabından alınmıştır.

sahip ilçesi Adilcevaz'dır. İlçenin Ahlat'a ve Van'ın Erciş ilçesine yakın olması sürekli olarak göç vermesine neden olmuştur.

I.4. Kültürel Yapısı

Bitlis kültürel unsurlar yönünden oldukça önemli bir yere sahiptir. Doğal ve tarihî yapılar bu zenginliğin maddi göstergesidir. Bu yapıların etrafında teşekkül eden olaylar, efsaneler ve hikâyeler oldukça eski tarihlere dayanmaktadır. Geleneksel yaşamın devam ettiği Bitlis'te, manevî kültür unsurları bölge insanının ortak yaşantısı sonucu ortaya çıkmıştır. Gelenek ve görenekler, inanışlar, dua, beddualar ve diğer sözlü kültür ürünleri bölgeye has değerleri içerisinde barındıran önemli unsurlardır. Günlük konuşma dilinde insanların iletişimleri kısa ve veciz sözlerledir. Bu nedenle bölge kültüründe atasözleri ve veciz sözler ayrı bir yer tutmaktadır.

Bunların yanında şehrin halk inançları da köklü bir geçmişe dayanmaktadır. Bitlis halk inançları, Türk halk kültürünün prototipi durumundadır. Doğum öncesinden ölüm sonrasına kadar görülen uygulamaların temelinde Şamanizm'in izlerini görmek mümkündür. Bölgeye özgü geleneklerin başında aşure gezme, ballı salatalık yeme ve hetire gelenekleri gelmektedir. Aşure gezme geleneği her yıl Kurban Bayramı arefesinde yapılır. Okunan akşam ezanından sonra bekar olan kız ve erkekler kıyafet değiştirerek kapı kapı gezerek şerbet dağıtır. Geleneğin kaynağında bekar gençlerin muratlarının olacağı düşüncesi yatmaktadır. Ballı salatalık yeme geleneğinde ise yatsı namazından sonra erkekler bir meydanda toplanarak soyulmuş salatalıkları süzme bala batırarak yerler. Bu durum gelenek halinde yılın belirli zamanlarında uygulanmaktadır. Bir diğer gelenek hetire geleneğidir. 26 şubatı 27 şubata bağlayan gece çocuklar tarafından gerçekleştirilen bir ritüeldir. Bu ritüelin gerçekleşmesi için bir hafta önceden hazırlıklar yapılır. Dut ağacının dalları kesilerek tel haline gelecek şekilde dövülür. Dövülen dallar odun sobasının altında kurumaya terk edilir. Bu dallar çıra haline gelene kadar bekletilir. Beklenen gün geldiğinde akşam damlara çıkılarak bunlar yakılır ve *“Hetıra, hetıra, Allah Müslümanları artıra, gavurları batıra”* denir.

Şaman inancının etkileri kendisini toplumun bilincinde farklı doğa unsurları ve olayları karşında devam ettirmektedir. Ay tutulması sırasında günümüzde dâhi ateş yakılarak etrafında dönülür ve ayın serbest kalması için gökyüzüne silah sıkılır. Tutulma sırasında ayın acı çekmemesi için dualar okunur. Suyun bir ruh taşıdığına dair inanış bölgede canlılığını korumaktadır. Bölgede suya mani ve türkü yakılması bu inanışın en

önemli göstergesidir. Türk toplumunun Ergenekon'dan çıkışı olarak bilinen zaman aralığı “Kara Çarşamba” olarak kutlanmaktadır. Bunun yanında sözlü kültür ürünleri bölgenin önemini artırmaktadır. Bölgeye has atasözleri, deyimler, türküler, maniler, efsane ve masallar içerisinde mitik dönemin unsurlarını barındıran kültürel ürünlerdir.

II. Efsane Hakkında Genel Bilgi, Efsanenin Diğer Türlerle İlişkisi

II.1. Efsane Hakkında Genel Bilgi

Sözlü kültür ürünleri, yapısında topluma ait olan gelenek, görenek ve folklorik özellikleri ihtiva eden önemli türlerdir. Ortaya çıktığı toplumun hayal ve inanış gücünü gösteren kültür ürünlerinin başında efsaneler gelmektedir. Efsane sözcüğü dilimize Farsça'dan geçmiştir. Kelimenin aslı “fesane” şeklindedir. Efsane terimini söylence, menkıbe ve mitos gibi sözcüklerde karşılamaktadır.

Efsane teriminin Türk dünyasındaki karşılıkları şöyledir: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, Balkan Türkleri ve Kırım Tatarlarında efsane; Azerbaycan'da efsane, mit, esatir; Türkmenistan'da epsana, rovat; Özbekistan'da efsane, rivayet; Karakalpaklarda, epsane, legenda, anız-engime; Kazakistan'da anız, anız-engime, epsane, hikayet; Başkurtlarda rivayet, legenda; Kazan Tatarlarında, rivayet, legenda, ekiyet, beyt; Altay Türklerinde, kuuçın, kep kuuçın, mifkuuçın, legenda kuuçın; Hakaslarda, kip-çooch legenda, çooch çaah, nımah; Tuva Türklerinde, tool-çurgu çugaa, töögü çugaalar; Şorlarda, purungu çook, kep çook, erbek; Karaçaylarda, aytiv, tavrüh; Uygurlarda rivayet, epsane; Yakutlarda kepsen, sehen, kepsel, bıırgı sehen; Dolganlarda, çıkşah; Tofalarda uleger (Alptekin,1993:19).

Efsane bahsinde üzerinde durulması gereken noktalardan biri de memorat, etiyolojik efsane, menkıbe ve metamorfizik efsane gibi terimlerdir. Bu bağlamda memorat, kültürel manada sıklıkla karşılan terimlerden biridir. Özkul Çobanoğlu, Carl Wilhelm Von Sydow'un memorat tanımında değindiği “tabiatüstü” sözcüğünden hareketle terim için, “*Bu tanımlamada yer alan ‘tabiatüstü’ ile kastedilen öncelikle ‘öteki dünya’ ve farklı bir boyutta olmanın yanı sıra ‘insanlarla beraber aynı mekânları paylaşan, cin, peri, şeytan, alkız, karabasan veya çeşitli ruhlardan oluşan ve sosyal bir hayat yaşadığına inanılan’ varlıklarla ‘görme, konuşma, dokunma, hissetme, rüya ve bunlardan başka bir yolla’ kurulan bir iletişimidir. Memoratlar da, bu şekilde kurulmuş bir iletişimle yaşananların, yaşayan veya ondan dinleyen birisi tarafından anlatılmasıdır.*” (Çobanoğlu, 2003a: 21) şeklinde bir tanımla yapar. Buradan da

anlaşılabacağı üzere memorat, bireyin başından geçen fakat açıklaması yapılamayan olağanüstü konuları işleyen anlatılardır.

Etiyolojik efsane için, **Muğla Efsaneleri** adlı çalışmasında Önal, şöyle demektedir: “Anlatımların asıl özelliği, canlı ve cansız varlıkların oluşumunu, dönüşümünü ve sonucunu açıklamalarıdır. Dünyanın yaratılışı yanında, insan, hayvan ve bitkilerin yaratılış çeşitli türde oluşlarının sebeplerini izah eder.” (Önal, 2013: 43). Nitekim etiyolojik efsaneler, insanoğlunun ihtiyaç duyduğu anlamlandırma güdüsünü besleyen ve bu ölçüde kültürel yaşamda yer edinen türlerdir.

Menkıbe, **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**’te “*Din büyüklerinin, kahramanların ve tarihi şahsiyetlerin üstün vasıflarını, ahali meziyetlerini, olağanüstü iş ve davranışlarını destan- efsanevi bir üslupla anlatan fıkra, hikâye vb.*” (Ayverdi, 2010: 797) şeklinde değerlendirilmiştir. Toplum düzleminde önem taşıyan şahsiyetlerin etrafında teşekkül eden olayları işleyen menkıbeler, muhtevasında sosyolojik, kültürel ve tarihî durumları da ihtiva etmektedir. Böylesi anlatılar olağanüstü unsurlardan arındırıldığı da, tarihî belge hüviyeti de görebilmektedir. Bu bakımdan menkıbelerin incelenerek arka planın ortaya çıkarılması toplum yaşamı için oldukça önemlidir.

Metamorfizik efsaneler, varlıkların değişim geçirerek ilk hallerinden uzaklaşmasını ve böylece aldıkları yeni formlarını konu edinen anlatılardır. Metamorfizik efsane Boratav’a göre “*Dönüşüm efsaneleri ile etiyoloji (nedenleri açıklayıcı) anlatılar bir ağacın, bir hayvanın ya da cansız herhangi bir tabiat ögesinin bugünkü biçimine neden, nasıl dönüştüğünü anlatan hikâyeciklerdir.*” (Boratav, 2016: 109). Toplumsal yaşam sonucu ortaya çıkan efsaneler sahip oldukları büyülü alanıyla araştırmacıların ilgisini sürekli olarak üzerine çekmiştir. Bilim insanları yaptıkları bazı çalışmalarla efsane türü hakkında çeşitli tanımlamalar ortaya koymuş ve türün kolektif önemini vurgulamaya çalışılmıştır. Bunun dışında ansiklopedilerde ve sözlüklerde de efsane teriminin tanımlamaları yapılmıştır. Efsane terimi için yapılan tanımlar şu şekildedir:

a. Sözlük ve Ansiklopedilerdeki Efsane Tanımları

Şemsettin Sami’nin **Kamus-ı Türkî** adlı sözlüğünde “1. Masal, asılsız hikâye, hurufat, 2. Şöhret bulup dillere düşen vak’a ve hal, destan” şeklinde tanımlanmıştır (Sami,1989:136). Efsanelerin anlaşılması ve çözümlenmesi için gerekli olan adımların başında türün özelliklerinin bilinmesi ve diğer anlatı türlerinden ayrılan yönlerinin tespit edilmesi gerekmektedir. Şemsettin Sami’nin Kamus-ı Türkî adlı sözlüğünde türle alakalı

yapılan tanımlamalarda kesin bir ayrıma gidilmemiş ve efsaneler masal olarak değerlendirilmiştir.

Ferit Devellioğlu **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügatı**'nda terimi: “*1.Asılsız hikâye, masal, boş söz, saçma sapan lakırdı*” olarak tanımlamaktadır (Devellioğlu,1992: 245). Söz konusu tanımlamada yine efsane diğer türlerle birlikte ele alınarak, toplumsal yarardan uzak ve inanılmaması gereken nafile bir söz olarak değerlendirilmiştir.

Hilmi Ziya Ülken **Sosyolojisi Sözlüğü**'nde efsaneyi: “*Bir toplumun arkaik hayatını zaman dışı bir vakalar hikâyesi halinde anlatan anılar bütünü*” (Ülken, 1969: 91) şeklinde tanımlamaktadır. Toplumsal yaşamın önemli çıktılarından olan efsane sosyoloji sözlüğünde bir toplumun arkaik hayatına dair anıları taşıyan tür olarak vurgulanmıştır.

Yaşar Çağbayır ise **Ötüken Türkçe Sözlüğü**'nde efsaneyi: “*1. Halkın gözünde ve anlatanın hayal gücünde biçim değiştirerek ve olağanüstü niteliklere büründürülerek anlatılan hikâye 2. Eski çağlardan beri söylenegelen ve olağanüstü olay ve kahramanları konu alan hayali hikâyeler; söylence: mitolojik hikâye. 3. Mecaz gerçeğe dayanmayan asılsız söz ve hikâyeler.*” (Çağbayır, 2007: 1370) şeklinde tanımlamaktadır. Efsanenin bu tanımlarında ise halkın algılarında değişikliklere uğrayarak olağanüstü olayları yapısında muhteva eden hikâye olarak ele alınmıştır. Türün kaynağı tanıma göre eski çağlara dayandırılmaktadır. Bu tanımlamada da efsanenin gerçek olmadığına değinilmiştir.

Şinasi Gündüz tarafından hazırlanmış olan **Din ve İnanç Sözlüğü**'nde efsaneden: “*Gerçek olmayan ya da gerçek bilgiye dayanmayan uydurma hikâyeler; mitolojik bilgiler. Birçok inanç sisteminde efsaneler önemli yer tutar. Efsanelerin temel konusu tanrı ya da tanrısal varlıklar, âlemin ve insanın menşei ve tanrı- âlem, tanrı- insan ya da insan- âlem ilişkileridir. Ayrıca insanın aşkınlığa yönelik istek ve tutkularıyla gelecekle ilgili tasavvurları da efsanenin konusunu oluşturur.*” (Gündüz, 1998: 109) şeklinde bahsedilmiştir. İnanırcılık yönü efsanelerin başat özelliklerindendir. İnsanların dinî duygularını canlı tutmak için çeşitli zamanlarda anlatılan efsaneler, toplumsal algıya dinî değerlerin yerleştirilmesi aşamasında hayati rol oynamaktadır. Bu tanımlamada efsanenin dünyadaki pek çok inanç sistemi içindeki yeri ve öneminden bahsedilmektedir. Sözlüğe göre efsanelerin temel konusu başlı başına Tanrısal alan ve varlıklardır. Nitekim efsane barındırdığı olgular açısından din ve inanç fenomenleri için oldukça önemlidir. Tanım

aşamasında üzerinde durulan noktalardan birisi de insanların gelecekle alakalı tasavvurlarının efsanenin konusu olmasıdır.

Meydan Larousse Ansiklopedisi'nde efsane: *“Halkın gözünde veya nakledenin hayal gücünde biçim değiştirerek, olağanüstü niteliklerle donatılarak anlatılan hikâye”* (Meydan Larousse, 1981:88) şeklinde geçmektedir. Bu tanımlamada ise efsane, halkın algısında bazı olayların değişim ve dönüşüm geçirerek olağanüstü özelliklerle birlikte anlatılmasına dayanan bir tür hikâye konumundadır.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde efsane: *“Edebiyatta tabiatüstü nitelikler gösteren kişilerin hayatlarını, halk muhayyilesinin veya şairlerin meydana getirdiği tarih olaylarını anlatan, olağanüstü olaylarla süslü hikâyelere verilen isimdir.”* şeklinde tanımlanmıştır (Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1979:7- 8). Efsane toplumsal hayatla doğrudan bağlantılı bir tür olduğundan araştırmaların sürekli gündeminde olmuştur. Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi'nde efsane edebiyat içerisindeki yeriyle ele alınarak anlatılmaya çalışılmıştır. Tanımda üzerinde durulan olgu daha çok olağanüstü özellikler gösteren kişilerin hayatları ve tarihî olaylar olmuştur. Yapılan tanımlama ile türün alanı böylece sınırlandırılmıştır.

b. Bilimsel Çalışmalarda Yapılan Efsane Tanımları

Pertev Naili Boratav **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı** adlı çalışmasında efsanenin tanımı ve türün özellikleri için şunları demiştir: *“Efsanenin başlıca niteliği inanış konusu olmasıdır; onun anlattığı şeyler doğru, gerçekten olmuş diye kabul edilir. Bu niteliği de düz konuşma diliyle her türlü üslûp kaygısından yoksun hazır kalıplara yer vermeyen bir anlatı oluşudur. Bir destan parçası karmaşık ve uzun soluklu anlatı bütününden kopup, kendine özgü üslûp niteliklerini, sanatlık süslemeleri yitirince, sadece olağanüstü yönleriyle bir kişiyi ya da bir olayı bildirme göreviyle sınırlanınca efsane olur. Kısacası efsane, kendine özgü bir üslûbu, kalıplaşmış, kurallı biçimleri olmayan, düz konuşma dili ile bildirilen bir anlatı türüdür.”* (Boratav 2016: 111). Türkiye’de efsane üzerine yapılan çalışmalara büyük etkisi olan bu tanım, türün başlıca niteliği olarak inanış görüngüsünü ortaya koymaktadır. Bununla birlikte tanım içerisinde efsane konu, işlev ve yapı açısından da ele alınarak araştırmacıların faydasına sunulmuştur. Efsanenin diğer anlatı türlerinden ayrılan noktalarına değinerek türün anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.

Türk Mitolojisi adlı çalışmasında Bahaeddin Ögel efsane için: *“Tarihte adı geçmeyen, artık unutulmuş, büyük kahramanlara ait efsaneler, mitolojinin kadrosuna*

girer. Tarihte yaşadıklarını bildiğimiz kişilere ait efsaneler ise destan yani” legende” dir.” şeklinde bir açıklama yapar (Ögel, 1993: 5). Efsane konusunda ilk çalışma yapan araştırmacılardan olan Ögel, yaptığı bu tanımlamada türü tarihte yaşadığına inanılan kahramanlarla alakalı olaylar üzerine kurmuştur. Başka bir deyişle araştırmacı efsaneyi büyük kahramanlar için anlatılan birer destan olarak görmektedir. Yaptığı tanımdan hareketle efsanenin işlevi, konusu ve yapısı noktasında eksik kaldığı görülmektedir.

Şükrü Elçin’e göre ise “İnsanoğlunun tarih sahnesinde görüldüğü ilk devirlerden itibaren ayrı coğrafya, muhit ve kavimler arasında doğup gelişen; zamanla inanç, adet, an’ane ve merasimlerin teşekkülünde az çok rolü olan bir çeşit masallar vardır, bunlar efsanedir.” (Elçin, 1986: 317). Elçin, yaptığı söz konusu bu tanımlamada efsaneyi masalın bir çeşidi olarak değerlendirmektedir. Sözlü kültür ürünleri içerisinde sahip olduğu büyüleyici yapısıyla ve muhtevasında barındırdığı unsurlarla araştırmacıların dikkatini çeken efsane türü için yapılan bu tanım yetersiz kalmaktadır.

Bilge Seyidoğlu **Türk Dünyası El Kitabı**’nda efsane türü için şöyle demektedir: “Efsaneler sözlü geleneğin ürünü olan bir anlatım türüdür. Temelinde inanç unsuru vardır. Efsaneyi anlatanlar ve onu dinleyenler efsanenin gerçeklik üzerine kurulduğuna inanırlar. Bu gerçek objektif bir gerçek değildir. Efsaneyi nakledenler ve dinleyenler efsanedeki olayın gerçekten olmuş olduğuna inanırlar.” (Seyidoğlu, 1992: 315). Efsane konusunda çalışma yapan araştırmacılardan biri olan Seyidoğlu, bahse konu olan tanımında türün yapısı, işlevi ve konusu açısından önemli bilgiler ortaya koymaktadır. Bunun yanında nakledenler ve dinleyenlere dikkat çekerek efsanenin icrası aşamasında da araştırmacılara katkı sunmaktadır.

Saim Sakaoğlu’nun **Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu** çalışmasında, Grimm Kardeşler’in yapmış olduğu efsane tanımını şöyle vermektedir:

1. Efsane, anlatıcının tarihî zaman kavramı içinde uygundur.

Şöyle ki:

a) Efsane, muayyen bir tarihî (gerçek veya hayali) hadise ile birleştirilmiştir.

b) Efsane, muayyen bir şahısla, yani, bir ad verilen tarihî (gerçek veya hayali) bir şahsiyet ile birleştirilmiştir.

2. Efsane, anlatanın coğrafi alan kavramına uygundur; yani, o, belirli bir yerle birleştirilmiştir.

3. Efsane hakiki bir hikâyedir. Gerçi o, tabiatüstü hadiselerle iş görür, ama anlatıcıları tarafından ona inanılır. Onu anlatanın ve dinleyenin hakiki dünyasına mahsusmuş gibi itibar edilir.” (Sakaoğlu, 1980: 4).

Ali Berat Alptekin ise **Efsane ve Motifleri Üzerine** adlı çalışmasında tür için şöyle demiştir: “*Efsane şahıs, yer veya olaylar hakkında anlatılır. Anlatılanların inandırıcılık özelliği vardır. Genellikle şahıs ve olaylarda olağanüstü olma özelliği görülür. Efsanelerin belli bir şekli yoktur; kısa ve konuşma diline yer veren anlatılardır. Efsanelerin gerçek olmamasına karşılık bu anlatılar gerçek gibi kabul edilir. Efsanelerde zaman, geçmiş zamanla şimdiki zaman arasında değişir. Bundan yüzyıllar önce oluşan efsaneler olduğu gibi yaşadığımız zamanda oluşanları da vardır. Efsanelerin mekânı yaşadığımız dünyadır. Efsanelerin tarihle çok yakın bir ilişkisi vardır. Tarihte yaşamış olan devlet adamları, komutanlar ve onların gerçek icraatları daha sonraki zamanlarda efsaneleşmektedir.*” (Alptekin 2012: 16-17). Tür hakkında yapılan önceki değerlendirmelere bakıldığında bu tanım diğerlerine oranla daha kapsamlı ve açıklayıcıdır. Alptekin, efsanenin şahıs, yer ve olaylar hakkında anlatıldığı hususu üzerinde özellikle durmakta ve bu hususlar hakkında geniş bilgileri tanım içerisinde vermektedir. Ona göre efsanenin önemli özelliği barındırdığı inandırıcılık özelliğidir.

Esma Şimşek **Elikli Tekkesi (Zeynel Abidin) Hakkında Anlatılan Efsane Üzerine Bir Değerlendirme** adlı bildirisinde efsaneyi “*Efsane; tabiatın anlam kazanması, tarihin topluma yansması, imkânsızın gerçekleşmesi demektir. Diğer bir ifadeyle, korkuların, düşlerin, hayallerin, nasihatlerin, emir ve yasakların hikâyeleştirilmiş şeklidir efsaneler. Genellikle belirli şahıs, olay ve yer hakkında anlatılan, dinî, inandırıcı ve olağanüstü özelliklere sahip kısa anlatılardır.*” şeklinde tanımlamaktadır. Şimşek, yaptığı tanımlamada dikkat çektiği noktalarla türün kaynağı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Türün değerlendirilmesi aşamasında korku ve hayal olgularına yer verilmesi efsanelerin kaynak olarak inanca dayandırılmasını düşündürmektedir. Çünkü insanoğlu bilmediği şeyin korkusunu yaşadığından kendisini rahatlatmak maksadıyla doğayı ve doğanın unsurlarını anlamlandırmaya çalışır. İnsanın vermiş olduğu bu mücadelede kullandığı başat anlatı ise efsanelerdir. Araştırmacı yaptığı bu tanımlama ile böylelikle efsanenin kaynağını korkuya dayandırmaktadır.

Özkul Çobanoğlu da **Türk Folklorunda “Kaybolan Otostopçu Hayalet Kız Efsanesi”** adlı çalışmasında efsane türünün insan ve halkbilimi açısından değerini şöyle açıklamaktadır: “*Hiç şüphesiz, efsaneler, insanı ve onun iç dünyasını veya bir başka*

ifadeyle “insanın geleneksel fantezilerini” anlamada birincil ve son derece önemli kaynaklardır. Dahası pek çok insan tarafından anlatılır ve dinlenilirken “gerçek” olduklarına inanılması nedeniyle geleneksel dünya görüşünün veya halk felsefesinin oluşmasında da son derece etkili unsurlar oldukları bilinmektedir. Halk inançları ve halk dininin yansıtıldığı türlerin başında gelen “efsaneler” halkbiliminin bağımsız bir disiplin olarak ortaya çıktığından beri devamlı olarak halkbilimcilerin belki de “Masal” dan sonra en çok dikkatlerini çeken tür veya türlerden birisi olmuştur.” (Çobanoğlu, 2003b: 41). Araştırmacı tarafından yapılan tanımda efsanenin insan yaşamındaki önemi ve değerine yer verilmiştir. Özellikle efsanenin insanın iç dünyasını çözümlemede birincil ve son derece önemli kaynak görülmesine değinilerek türün sosyal yaşam açısından önemi ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Çobanoğlu, yaptığı bu tanımlamada üzerinde durduğu noktalardan biri de halkbilimi içerisinde efsanelerin masaldan sonra en dikkat çeken tür olduğu tespitidir. Daha sonra yapılacak çalışmalara katkı sunmak ve onlara fikir vermek amacıyla efsanelerin barındırdığı zenginlikler ve bunların çözümlenmesiyle toplumsal pek çok olgunun ortaya çıkarılabileceği gerçeği araştırmacı tarafından sözü edilen çalışmada anlatılmaya çalışılmıştır.

Son olarak Ebru Şenocak **İbn Sînâ Hikâyeleri Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma** adlı doktora tez çalışmasında tür için; “*Efsaneler, insanoğlunun tutunduğu, inanışlarla dolu ağacın dallarıdır.*” (Şenocak, 2005: 254) şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Bu tanımda ise efsane için insanların yaşama tutunmak ve dünyada kendine yer edinmek maksadıyla sığındığı önemli olgulardan biri olarak görüldüğünden bahsedilmektedir.

Araştırmacıların tanımlarından sonra biz de efsaneyi şu şekilde tanımlayabiliriz: Efsane; insanoğlunun tabiatı anlamlandırma eylemine bağlı olarak ortaya çıkan, inanışların etkisiyle şekillenen ve ülkü değer davranış kodlarını toplumsal belleğe işleyip ölümsüzleştiren olağanüstü olay, şahıs ve varlıklarla ilgili anlatılardır.

II.2. Efsanelerin Türk Halk Edebiyatı İçerisindeki Yeri

Toplumların inanış biçimlerini gösteren efsaneler, insanların yaşantısı sonucu ortaya çıkan ve diğer halk edebiyatı türleriyle yakın ilişki içerisinde bulunan türlerindendir. İnsanların alışkanlıklarını, yaşantılarını ve davranış şekilleri hakkında bilgiler barındıran efsanelerin halkın oluşturduğu diğer türlerin içerisinde kendisine yer bulması olağan bir durumdur. Bireyin iyiye ve doğruya ulaşmasında aktif rol üstlenen tür,

bu misyonu ile Türk Halk Edebiyatı içerisindeki önemini sürekli olarak artırmıştır. Üzerinde durulması gereken durumların başında ise efsanenin diğer türlerle olan ilişkisi gelmektedir. Efsanenin diğer türlerle olan ilişkisinin iyi anlaşılması hem türün hem de Türk Halk Edebiyatı'nın kaynağı açısından araştırmacılara önemli bilgiler sunmaktadır.

İlkel düzenin evreni anlamlandırma çabası sonucu oluşan anlatılar genel anlamda mit/ mitoloji olarak ifade edilmektedir. İlk olanın hikâyesi olması açısından efsaneyle yakın ilişkisi olan bir türdür. Eliade'ye göre *“Mitleri ‘yaşamak’, gerçek anlamda ‘dinsel’ bir yaşantıyı kapsar; çünkü sıradan yaşantıdan, gündelik yaşamdan farklılık gösterir.”* (Eliade, 2001: 28). Bu durum mitlerin efsanelerle olan yakın ilişkisini göstermektedir. Çünkü efsane ve mitleri ortaya çıkaran durumlar benzerdir. Çeşitli varlıkların oluşumları konusunda anlatılan efsaneler yaratılış mitleri ile paralellik göstermektedir. İki tür arasında belirgin bazı farklar da bulunmaktadır. Özellikle efsanelerde yer ve kişiler yaşamsal gerçeklikler taşımaktadır. Mitolojilerde ise söz konusu durumdan bahsetmek olanaksızdır. Efsane kişileri olağanüstü özelliklere sahip iken mitolojik kahramanlar ise Tanrısal güçler sergilemektedirler. Efsaneler özellikleri açısından inandırıcılık gücü mitlere oranla daha güçlüdür. Efsaneler, mitlerden farklı olarak tarihî olayların ve kişilerin etrafında meydana gelen anlatılardır. İlkel insanların dünyasındaki tarihî olaylar hikâye tarzında diğer insanlara aktarılır. Böylelikle bu tarihî olayların zaman içinde efsaneye dönüştüğü görülmektedir. Mitolojik anlatılarda dünya ve evrenin yaratılışı konu edilmektedir. Bu yönüyle mitlerin oluşma dönemini ve kahramanlarının kim olduğunu belirlemek oldukça güçtür. Efsaneler ise günümüze daha yakın bir zamanda meydana gelmiştir. Bu nedenle bazı efsanelerin ne zaman meydana geldiğini ve efsane kahramanını tespit etmek mümkün olabilmektedir. Mitlerin esas ögesini tabiat ve evren oluşturmaktadır. Efsanelerde ise toplumsal ve tarihsel olaylar dikkati çeker. *“Mitler bir oluşumu, evreni ve buna bağlı olarak dünya düzenini izah eder. Bu açıdan efsaneler daha yereldir. Ayrıca efsanelerdeki olaylarla çoğu zaman bir mesaj verilir. Bu mesaj, insanın kötü huylarının onlara zarar vereceği, kötülük yapanların cezalandırılacakları şeklinde genellenebilir.”* (Karadeniz Yağmur, 2018: 325). Bu mesaj genel olarak semboller üzerinden toplumsal belleğe işlenir. Efsane kahramanları yasakları çiğneyerek sembolik anlamda cezalandırılır. Mit, masal, destan ve halk hikâyelerinde kahramanlar sınavlar yolunu başarıyla geçerek nihai ödüle ulaşır. Ancak efsanede genel olarak kahramanların yasakları çiğnedikleri ve sınavlar yolunda başarısız olduğu görülür.

William R. Bascom da efsane ve mitin benzerlik ve farklılıkları hakkında şunları söyler: “*Efsaneler; mitler gibi, anlatıcısı ve dinleyicisi tarafından gerçekliği kabul edilmiş, ama mitlere göre daha sonraki, yani bugünkünden çok da farklı olmadığı dönemlerde oluşmuştur. Efsaneler ilahi olmaktan çok dünyevidir ve ana karakteri insanoğludur. Göçlerden, savaş ve zaferlerden, eski kahramanların, şeflerin ve kralların yaptıklarından ve hükümlerlikleri ve başarılarından söz eder.*” (Bascom, 2003: 79). Bascom’un da ifade ettiği gibi efsane insan merkezli bir anlatımı esas alırken; mitler ise ilahi olanı dile getirir. Her çağın düşünce yapısını yansıtan anlatım esasına dayalı metinler, insanlığın gelişimine paralel olarak değişim ve dönüşüm geçirir. Mitik düşünce sisteminde göğe yani Tanrısal unsurlara dayalı konular anlatılırken; efsanelerde ise insan merkezli bir anlatımı görmek mümkündür.

Destanlar milletlerin ideallerini ve hayat içerisindeki düşünce yapısını yansıtır. Bu yakın etkileşimden dolayı destanlarla efsane arasında güçlü bir ilişki gelişmiştir. Çünkü “*Destanlar, bir milletin kültürel yaşantısı, millî şuur ve hafızasını edebî bir zevkle sunan tarihi aynalardır*” (Şenocak, 2013a: 2527). Milletlerin yaşamsal formlarının edebi çerçeve içerisinde verildiği destanlardaki kahramanların sunumu efsanevi şekillerde verilir. Özellikle efsanelerin inandırıcılığı vasıtasıyla olayların toplum hafızasında yer edinmesi sağlanır. Çünkü destan ve efsane gibi anlatıların meydana çıkmasını sağlayan olgular toplumun estetik değerleridir. Her iki türün önemli benzerliklerinden biri olayın gerçekleştiği düşünülen yerin gerçek yaşam olarak kabul edilmesidir. Destanlar ortaya çıktıkları topluma ait olan millî türlerdir. Fakat efsanelerin çeşitli varyantlarına farklı ulusların sözlü kültür ürünleri içerisinde rastlamak mümkündür. Efsanelerdeki derviş tipine karşılık destanlarda alp tipine rastlanır. Efsane ve destandaki olayların gerçek olduğuna inanılır. Destanlarda genel olarak bir milleti, halkı veya topluluğu ilgilendiren olaylar anlatılır.

Efsanelerle halk hikâyeleri arasında önemli bazı benzerlikler bulunmaktadır. Olayların gerçekleştiği düşünülen yerler her iki tür içinde gerçek dünyadır. Bunun dışında aşk ve sevgi konulu efsanelerin bazılarının halk hikâyelerinden ortaya çıktığı görülmektedir. Kahramanların ettiği dua ve beddualar her ikisinde de anında kabul olur. Örneğin, Arzu ile Kamber hikâyesinde, Kamber “*Ya Rabbi Arzu’nun dizi üzerinde biraz yatayım da sonra canımı al*” (Alptekin, 2005: 221) şeklinde dua eder. Allah da onun canını duasında istediği gibi Arzu’nun dizlerinde yatarken alır. Efsane metinlerinde de kahramanların dualarının olağanüstü bir şekilde kabul olduğu görülür. Efsanelerde

olduğu gibi halk hikâyelerinde de Hz. Hızır'ın ortak bir motif olduğu görülür. Âşık Garip hikâyesinde Hz. Hızır'ın yardımıyla kahraman bütün zorlukların üstesinden gelir. Her iki türde de Efsane, halk hikâyesine göre daha kısa bir türdür. Efsanenin sahip olduğu inandırıcılık özelliği halk hikâyelerinde görülmez. Efsanelerin dini yönü halk hikâyelerine göre daha fazladır. Efsanenin özel anlatıcıları bulunmamasına karşın halk hikâyelerinin özel anlatıcıları vardır. *“Her kaynak şahıs, anlatacağı hikâyeyi kendi bölgesi, kültürü ve inanışları ile süsleyerek, hatta kendi hayatıyla birleştirerek anlatır; bu yüzden halk hikâyelerinde efsane ve fıkra, dua, beddua, deyim gibi türleri de görülür.”* (Alptekin, 2005: 29). Bu tanımdan hareketle bakıldığında bazı hikâyelerin, manzum kısımlarının zamanla unutulmuş, kalan nesir kısımların halk arasında efsane olarak anlatıldığı görülmüştür. Bazı durumlarda da efsanelerin zamanla halk hikâyesine dönüştüğü rastlanılan durumlardandır. Ferhat ile Şirin hakkında anlatılan bir efsaneye göre her bahar mevsiminde Ferhat'ın mezarının üstünde kırmızı, Şirin'in mezarının üstünde ise beyaz bir gül ve aralarında da bir diken çıkmaktadır. Örneğin, çalışma kapsamında derlenen Mecnun Bulağı adlı metin, manzum bölümleri unutulmuş ancak yöre insanı tarafından, efsane olarak sözlü gelenek içerisinde anlatılmaktadır. Halk hikâyeleri genel olarak mutlu sonla biter. Efsanelerin ise kötü sonla bittiği görülür. Halk hikâyelerinde kahramanların ayrılma, erginlenme ve dönüş aşamalarına uygun bir yol izlediği görülürken, efsanede ise kahramanların yasakları çiğnemelerinden dolayı cezalandırılmaları dikkati çeker. Efsaneler anonim olmasına karşın bazı halk hikâyelerinin kime ait olduğu bilinmektedir.

Halk edebiyatı türlerinden olan ve özel anlatıcılar tarafından anlatılan masallar toplum tarafından gerçek olarak kabul edilmez. Fakat daha önceden değinildiği gibi efsane gerçekliği kabul edilen ve inandırıcı özelliğiyle bilinmektedir. Şimşek, masalı *“Genellikle özel kişiler tarafından, kendine mahsus (olağanüstü) zaman, mekân ve şahıs kadrosu içerisinde, yaşanan hayat ile hayal edilen hayatın sistemli bir şekilde ifade edildiği; klişe sözlerle başlayıp, yine klişe sözlerle biten hayal mahsulü sözlü anlatım türüdür.”* (Şimşek, 2001: 3) olarak tanımlamaktadır. Bu bağlamda masal anlatıcıları anlattıkları olayların hayali olduğunu bilmektedir. Masal olaylarının geçtiği yer ve zaman genellikle belli değildir. Efsane de ise yer ve zaman bellidir. Efsane masala oranla kısa bir türdür. Masalın muhtevasında kalıplamış sözler bulunmaktadır. Efsanede ise kalıplaşmış ifadeler yoktur. Masallar genellikle arzu edilen şekilde son bulurken, efsane türünde ise daha acıklı sonlar görmek mümkündür. Masal ve efsane sözlü geleneğin

anlatım türleri olması yönünden benzerlik taşır. Her iki türde de fantastik ve hayali unsurlara rastlanır. Ancak bu unsurlar her iki türde farklı şekillerle karşımıza çıkar. Örneğin; taş kesilme motifi hem efsane hem de masalda sıklıkla görülür. Masallarda taş kesilme motifi peri, cadı ve büyücü gibi karakterler tarafından gerçekleştirilir. Efsanede ise olağanüstü kişilerin mucizelerini görmek mümkündür. “*Efsane duygusal, ahlaki (etik), objektif, zamana ve mekâna bağlı bir anlatım türüdür. Masal şiirsel bir anlatıma sahipken efsanede tarihi ve didaktik bir anlatım vardır.*” (Luthi, 1995: 66-67). Efsaneler inanma esasına dayanırken, masallarda ise dinleyeni inandırma kaygısı yoktur. Efsane yatay boyutta dünyevi olan ile dikey boyutta ilahi olan değerleri bir arada bulundurur. Böylelikle efsaneler anlatı düzleminde dinleyiciye iki farklı dünyanın bir arada bulunmasından kaynaklı bir gerilim sunar. Masalda ise böyle bir duruma rastlanmaz. “*Masal ve efsane gerçi tamamen farklıdır, ama temelde farklı değerde değildir. Her ikisi de yüksek insan kültürünün iki ‘bacağı’nyı teşkil ederler, ikisine de sahip olmamıza müteşekkik olmalıyız. Efsaneyle ilim, masalla ‘saf’ edebiyat başlar.*” (Buch, 1992: 11).

Toplumun bilincinde yer edinen olaylar genellikle büyük duygusal kırılmalar sonucunda meydana gelmektedir. İnsanların sevinçlerini, coşkularını ve acılarını söze döküp ezgiyle söylediği tür türkülerdir. Bireyin yaşantısını ilgilendiren tüm durumlar türkülerin bu bakımdan konusu olabilir. Farklı bölgelerde anlatılan efsaneler zamanla türkülerin konusu olarak işlenmiştir. Türkülerin icra edileceği zamanlarda dinleyici üzerinde derin etkiler bırakmak amacıyla olaya bağlı olarak teşekkül eden efsane varsa anlatılır. Bu açıdan türkü ve efsane arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır.

Ninni çocuğun annesinden aldığı ilk eğitimin temel taşı niteliğinde olan sözlü kültür ürünüdür. Böylesine önemli olan tür toplumun meydana getirdiği diğer folklorik türlerle ilişki halindedir. “*Olaya dayalı efsanelerin bazılarının manzum bölümleri ninnilerle yakından ilgilidir. Bunlardan en yaygın olanları arasında; Elif’in Ağıtı ve İncili Bebek gibi efsanelerde yer alan ninnilerle Taş Bebek Efsane’sindeki çocuğu olmayan bir kadının bebek şeklinde sarıp kucağında salladığı taşa söylediği ninniye/ağıttı örnek verebiliriz.*” (Şimşek, 2016: 42). Anne tarafından çocuğa okunan ninni ile çocuk ve ebeveyn arasındaki sevgi ve müzikal bağı oluşturulur. Bağ kurulurken efsane içerisinde bulunan ahlaki ve dinî değerler çocuğun bilinçaltına fark edilmeksizin sezdirilir.

Özellikle oluşum ve dönüşüm efsaneleri incelendiğinde dua/beddua örnekleriyle karşılaşılacaktır. Efsane kahramanları zor duruma düştüğünde veya kabul edemedikleri durum karşısında dua ve bedduanın gücünden istifade ederek içerisinde bulunduğu

durumdan kurtulur. Kişilerin ettiği dualar ve beddualar anında kabul edilir. Bu minvalde bu türler efsanenin içerisinde kendisine sıklıkla yer bulmaktadır.

Bazı efsane, ağıt ve masal metinlerinin konu bakımından benzerlikler taşıdığı görülmektedir. “*Her üç türde de kaderin değiştirilemeyeceğine, insanın alnına yazılan yazının mutlaka gerçekleşeceğine dair bir mesaj vardır.*” (Şimşek, 1991: 56). İnsanın alnına yazılmış mutlak gerçek olan ölüm, efsane ve ağıt metinlerinin ortak konusudur. Dünya hayatının kaçınılmaz bir gerçeği olan ölüm, efsane dünyasında da kahramanların kaçamadığı bir son olarak kendisine yer bulur. İnsan merkezli ürünler olan efsane ve ağıtın ölüm gerçeğini benzer konu ve motifler üzerinden insanlara aktardığına rastlanılmaktadır. Örneğin; Kız Kalesi efsanesinde kâhin, genç kızın on dokuz yaşına geldiğinde bir yılan tarafından öldürüleceğini söyler. Babası kızı korumak için denizin ortasına bir kale yaptırmasına rağmen kız kaderinden kaçamaz ve bir yılan tarafından sokularak ölür. Bu efsaneye konu bakımından benzer bir ağıtta yıllar sonra bir erkek çocuğa sahip olan adamın oğlu, gerdek gecesinde elmadan çıkan kurt tarafından öldürülür (Şimşek, 1991: 56). Görüldüğü üzere efsane ve ağıt ölümün her ne olursa olsun kaçınılmaz bir son olduğunu benzer konular üzerinden aktarır.

Efsane ile bağlantılı olan bir başka tür ise fıkradır. Nükteli ve eğlenceli yönüyle efsaneden keskin bir şekilde ayrılan “*Fıkra diğer anlatım türlerini içinde barındırabilir: Asıl fıkralar, günlük hayatta karşılaştığımız olayları; efsane fıkraları, bir efsanenin ana bölümü olan ilahi kudreti; menkabe fıkraları, kahramanların komik taraflarını*” (Luthi, 1995: 68) barındırır. Nitekim Şeytan Pazarı adlı efsane yörede fıkra olarak da anlatılmaktadır. Bu durum da iki tür arasındaki ilişkiyi göstermesi açısından oldukça önemli noktalardandır.

Efsane, Türk halk edebiyatı içerisinde kısa ve yoğun anlatım düzeyi ile özel bir yere sahiptir. Efsanenin diğer türlerle olan ilişkisinde benzer ve farklı yanlar bulunmaktadır. Efsane ile mit kutsal kabul edilme ve inanma yönünden ortak özellikler taşır. Mit ve efsaneyi birbirinden ayıran ise anlattıkları konular ve temel karakterlerdir. Efsane dünyevi konuları dile getirirken; mit ise ilahi olanı anlatır. Efsane ile masal arasındaki ortak nokta ikisinin de metin yapısının nesir olmasıdır. Masalın hayali ve kurmaca yapısına karşın efsaneler gerçek kabul edilir. Efsane ve destan arasında benzer noktalar diğer türlere nazaran biraz daha fazladır. İki türün arasındaki en belirgin özellik her ikisinin de gerçek olarak kabul edilmesidir. Efsane ve destanın temel karakterleri insandır. Efsane ile halk hikâyesi de gerçek olma noktasında ortaklığa sahiptir. Efsaneler

kutsal olarak kabul edilirken; halk hikâyeleri ise kutsal kabul edilmez. Sonuç olarak efsanenin diğer türlerle olan benzerlikleri anlatım esasına dayalı türlerin ortak hususiyetlere sahip olduğunu göstermektedir. Bu ortak hususiyetin en temel unsuru insandır. Merkezinde insanın olduğu anlatım esasına dayalı türler zaman içerisinde şekilsel değişikliğe uğrasalar bile değerler bütünü değişime uğramaz. Efsane ve diğer türlerin özünde var olan bu değerler bütünü insani değerleri kişiler, kavramlar ve simgeler düzeyinde insanlığa aktarma misyonuna sahiptir. Efsane ve diğer türler insanlığın binlerce yıllık birikimi sonucu inşa edilen dünya düzeninin korunabilmesi için önemli bir yere sahiptirler.

III. Bitlis Efsaneleri Üzerine Değerlendirmeler

Efsane, halk edebiyatının sevilen türlerindendir. Halk diğer türlerin aksine efsanelerin gerçekliğine inanmaktadır. Bu manada yörede efsane anlatma geleneği günümüzde de varlığını sürdürmektedir. Bitlis ve ilçeleri geleneksel yaşamında kültürel zenginlik barındıran bölgelerin başında gelmektedir. Destan ve masal gibi, özel anlatıcıları bulunmayan efsanelerin derlenmesi aşamasında çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştır. Nitekim özel anlatım yerleri ve kişileri olmayan efsanelerin derlemesi dezavantajlı olan saha koşullarına rağmen kaynak kişilerle karşılıklı olarak yapılan görüşmeler neticesinde elde edilmiştir.

Geçmişten gelen köklü bir geleneğe sahip olan Bitlis, özellikle son yıllarda verdiği göçlerle bu özelliğinin yaşatılması noktasında sıkıntılar yaşamaktadır. Verilen göçlerin yerine kırsaldan veya başka illerden gelen insanlar gelmektedir. Dış göç ile şehire yerleşenler geldikleri yerin geleneklerini burada da sürdürdüğü için yörenin var olan gelenek ve görenekleri unutulmaya yüz tutmuştur. Bahsedilen durum efsane derleme çalışmaları sırasında kendisini Bitlis'in yerlisi olarak nitelendiren insanlar tarafından sıklıkla dile getirilmiştir. Anlatılamayan efsanelerin ve diğer sözlü kültür ürünlerinin ölen insanlarla birlikte kaybolduğuna dair düşünce halk arasında mevcuttur. Onun için özellikle çalışma sırasında mümkün oldukça yaşı büyük insanlardan derlemeler yapılmıştır. Bu insanların yaşlarının ilerlemiş olması ve dolayısıyla konuşma güçlüğü çekmesi derleme sırasında karşılaşılan zorluklardan bir diğeridir.

Bitlis ve ilçelerinde geleneksel yaşamın izleri kendisini daha fazla hissettirmektedir. Özellikle çay ocaklarında, mahalle arası yerlerde, cami bahçelerinde ve yerleşim yerlerinin meydanlarında insanlar toplu halde oturmaktadırlar. Böylesi yerlerde

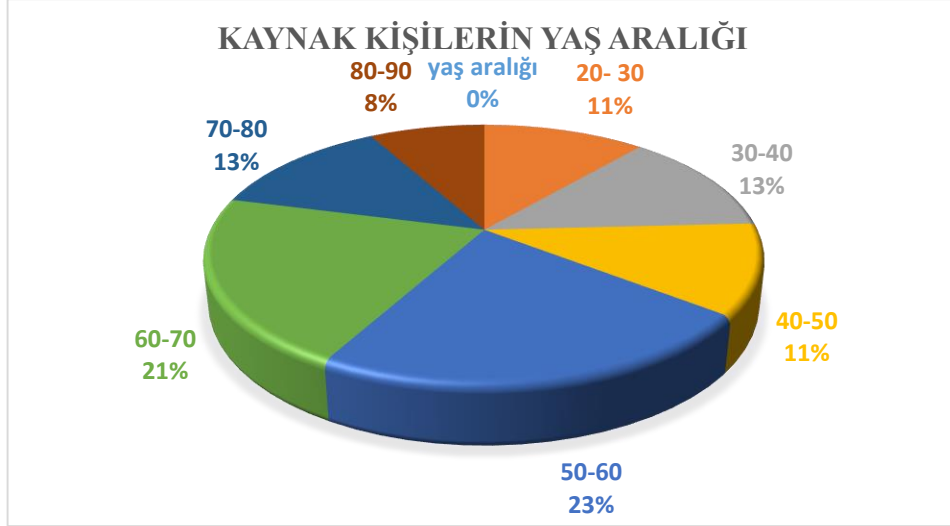
insanlar arasında bazı zamanlarda sözlü kültür ürünleri üzerine yapılan sohbetler gerçekleşmektedir. Herhangi bir kişinin anlattığı efsane üzerine diğer kişilerde duydukları olayları anlatmaya başlamaktadır. Bunun yanında kadınlar da efsaneler anlatmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen metinlerde kadınların başından geçen ya da başkasından duydukları olağanüstü varlıklarla ilgili efsaneler sayı bakımından oldukça fazladır.

Şehir ve ilçe merkezinde yapılan derleme çalışmasının aksine kırsal bölgelerde yapılan çalışmalarda çeşitli sıkıntılarla karşılaşmıştır. Bölgede güvenlik ve asayiş açısından sakıncalı olarak görülen yerlere ulaşımında bazı zorluklar yaşanmıştır. Bu nedenlerle bazı köylere gidilememiştir. Kırsalda bulunan köylerde efsanelerin anlatma ortamı genellikle tarla işleri sırasında olmaktadır. Özellikle yapılan işi eğlenceli kılmak ve daha iyi zaman geçirmek için efsaneler anlatılmaktadır.

Dinî nitelikli efsanelerin derlenmesi daha çok Bitlis'te bulunan türbedarlar veya medrese olarak kabul edilen yerde eğitim veren hocalar üzerinden olmuştur. Türbedarlar bakımını sürdürdükleri şahsiyetlerin hayattayken başından geçtiğini düşündüğü olayları inanarak anlatmaktadır. Geleneksel eğitimin sürdüğü medrese tarzı yerlerde eğitim veren kişiler ise duydukları veya intisap ettikleri âlimin başından geçtiğine inandığı olayları gerçekleşmiş olduğuna inanarak anlatmaktadır. Derleme yapılan medrese hocaları efsanelerin özellikle insanları dine yöneltme noktasındaki gücünden istifade ettiklerini söylemektedir. Anlatılan efsanelerin insanların inanma gücünü artırdığına inanılmaktadırlar.

III.1. Bitlis Efsanelerinin Anlatılma Ortamı ve Anlatıcıları

Çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan olgulardan en önemlisi şüphesiz ki kaynak kişilerdir. Özel anlatıcısı ve icra mekânı olmayan efsaneler, daha çok amatör kişiler tarafından günlük yaşam içerisinde anlatılmaktadır. Derleme çalışmaları sırasında yörede her yaştan kişilerle görüşülmüştür. Özellikle üzerinde durulan grup, eğitim almamış ve yaş almış kişilerdir.

Şekil 3: Kaynak Kişilerin Yaş Aralığı

Bitlis efsaneleri derlenirken dikkat edilen hususların başında anlatılan metnin yöredeki yaygınlığı ve bilinirliği olmuştur. Çalışma kapsamında güçlü anlatıma sahip ve olay örgüsü açısından eksik olmayan metinlere yer verilmiştir. Saha çalışmaları esnasından yapılan derlemeler daha çok orta ve yaşlı olarak adlandırılan yaş gruplarıyla yapılmıştır. Verilen tabloda çalışmanın temelini şekillendiği efsane metnlerinin derlendiği kaynak kişilerin yaş dağılımı oransal olarak verilmiştir. Derleme yapılan kişilerin yaş ortalamasına bakıldığında %23'lük oranla en büyük pay 50-60 yaş arası olan kişilere aittir. Oranın yüksek olduğu aralıklardan ikincisi de 60-70 yaş grubunun sahip olduğu %21'lik kısımdır. Bu gruptaki kişiler hayatta olmayan büyüklerinden duyduklarını hafızalarında canlı bir şekilde tutmakta ve anlatmaktadırlar. Yörenin önemli sosyolojik olgularından biri de tarikatlar, cemaatler ve aşiretlerdir. Bahis konusu olgulardan dolayı özellikle de yöre insanları arasında sıklıkla menkıbe ve memoratlar anlatılmaktadır. İlçelerde bulunan büyük medrese ve Kur'an kurslarında dinî öğretiler tarihsel süreç içerisinde anlatılan efsane, menkıbe ve memoratlar üzerinden olmuştur. Tarikatların ve cemaatlerin insan kaynakları açısından genişlemesini sağlayan argümanların başında adı geçen sözlü kültür ürünleri gelmektedir. Genç olarak nitelendirebileceğimiz yaş grupları da gelenek aktarımının azlığından dolayı konu hakkında pek bilgi sahibi değildirler. 20- 30 yaş aralığının %11 orana karşılık gelmesinin nedeni bahsi geçen durumdan kaynaklanmaktadır.

%8'lik oranı kapsayan 80- 90 yaş arası grubun çalışmada az yer almasının nedeni ise ilerleyen yaşlarından dolayı bu kişilerin, olaylar arasındaki bağlantıyı kuramaları ve

hatırlama problemi yaşamalarıdır. Bu durumun yanında sözü edilen yaş aralığında olan kişilerle iletişim kurulması noktasında çekilen sıkıntılar karşılaşılan diğer olumsuzluklardandır. Genel manada bakıldığında kaynak kişilerin yaş ortalaması, olgun olarak nitelendirilen aralığa karşılık gelmektedir. Genç grubun kültüre karşı olan ilgisizliği ve efsane türü hakkında bilgi sahibi olmaması ürünlerin geleceğe aktarılması aşamasını tehlikeye sokmaktadır.

Yörede derleme yapılırken karşılaşılan sıkıntıların başında derleme yaparken cinsiyet meselesi açısından yaşanan sıkıntılar olmuştur. Çünkü *“Kaynak kişi seçiminde üzerinde durulması gereken bir diğer husus da “cinsiyet” meselesidir. Özellikle ülkemizde, derlemecinin cinsiyet durumu kırsal kesimde yapılan derleme çalışmalarındaki kaynak kişi seçiminde cinsiyet konusu ön plana çıkmaktadır. Köy ortamında derleme yapan bir derlemecinin, kadın ve kız kaynak kişilerden derleme yapabilmesi, eğer akrabalık, yakın dostluk ve arkadaşlık veya komşuluk gibi durumlar söz konusu değilse, oldukça zor ve hatta hiç mümkün değildir.”* (Ekici, 2015: 32). Geleneksel yaşam tarzının sürdüğü yörede dikkat edilen hususların başında toplumun günlük yaşantısı içerisinde belirlemiş olduğu sosyal normlar gelmektedir. Geleneksel yaşamın getirisi olarak kadın ve erkek arasında sosyal normlarla sınırları çizilen bir iletişim bulunmaktadır. Böylesi bir sahada erkek derlemecinin yöre insanıyla iyi bir ilişki geliştirmesi gerekmektedir. Yöre insanı ile geliştirilen ve güven esasına dayanan ilişki neticesinde kadın kaynak kişilerle de görüşmeler yapılarak derlemeler yapılmıştır.

Yapılan görüşmelerde karşılaşılan olumsuzluklardan birisi de özellikle kadın kaynak kişilerin tek başına olayları anlatmaktan çekindiğini şeklindedir. Derleme sırasında gelen başka bir kadından güç alan kaynak kişinin bildiklerini anlattığı görülmüştür. Hatta bazı memaratların derlemesinde kaynak kişilerin birbirleri arasında anlatma yarışına girdiğine de şahitlik edilmiştir.

Şekil 4: Kaynak Kişilerin Cinsiyet Dağılımı

Bitlis ve ilçelerinde çalışma yapılırken cinsiyet konusundaki sıkıntılar geliştirilen ikili ilişkiler üzerinden aşılmaya çalışılmıştır. Tablodan anlaşılacağı üzere derleme yapılan kaynak kişilerin %53'lük gibi büyük kısmını kadınlar oluşturmaktadır. Bu bağlamda yöre kadınları erkeklere oranla kültürel ürünlere daha fazla ilgi duymaktadır. Özellikle bölgedeki türbe, yatır ve ziyaret yerleri hakkında anlatılan efsaneler hakkında kadın kaynak kişilerin daha fazla bilgi sahibi olduğu görülmüştür. Bazı kadın kaynak kişilerin bizzat başından geçen memoratlar değinilen düşünceyi güçlendiren noktaların başında gelmektedir. Şubato ve Kereftar olarak adlandırılan olağanüstü varlıklara olan ilgi kadın kaynak kişiler arasında oldukça yaygındır. Albastı ve alkarısıyla alakalı metinlerin büyük bir kısmı yine kadın kaynak kişilerden derlenmiştir.

Şekil 5: Kaynak Kişilerin Eğitim Düzeyi

Efsane derlemelerinde dikkat edilen hususların başında kaynak kişilerin eğitim durumları da gelmektedir. Çünkü eğitim seviyesi yüksek olan kişilerin efsanelerin anlatılmasını ve derlenmesini pek olumlu karşılamadıkları yapılan çalışmalarda gözlemlenmiştir. Bu bağlamda kaynak kişilerin eğitim seviyesine bakıldığında genel pay içerisinde %36'lık oranla okur- yazar olmayan insanların olduğu görülecektir. İnanma eğilimleri diğer gruplara yüksek olan bu grup efsanelerin doğruluğuna inanarak efsaneleri anlatmaktadır. Bitlis'in Koruk köyünde görüşme yapılan kaynak kişilerden Mehmet Emin Gelişken, en yaşlı kaynak kişilerimizden birisidir. Kendisi halen dünyanın yuvarlak olduğu bilgisine dahi sahip değildir. Dünyanın yuvarlak olduğunu efsanelerden öğrendiği bilgilere göre anlatmaktadır. Gelişken'in anlattığı oluşum efsaneleri bu bilgi ve inanç sisteminden kaynaklanmaktadır. Kaynak kişilerin %33'lük ikinci büyük kısmını oluşturan grup ise ilköğretim eğitimi almış kişilerdir. Bahse konu olan bu kişilere bakıldığında orta ve yaşlı olarak nitelendirebileceğimiz iki gruptan oluşmaktadır. Kaynak

kişilerin, genellikle okuma yazmalarının olmaması ya da ilköğretim mezunu olmalarının nedeni görüşümüze göre küreselleşen dünyada, eğitim alan kişilerin her olaya mantık ve akıl ölçüsünde yaklaşması durumundan kaynaklanmaktadır. Nitekim küresel anlayış, insanların tek tip olmasını isteyerek farklılıklara izin vermemektedir.

Eğitim seviyesinin genç yaş aralığında yüksek olması ve dönemsel şartlardan dolayı, genç nesil arasında efsanelere olan ilgi oldukça azdır. Görüşmeler sırasında eğitim seviyesi yüksek olan insanlar efsanelere inanmadıklarını ve kendileri için bir değerinin olmadığını ifade etmişlerdir. Bu kişiler görüşmeler sırasında efsane için “hurafe, gereksiz şey, yalan söz” gibi ifadeler kullanmışlardır. Lise eğitimi gören kişiler %15, lisans eğitimi gören kişilerin genel oran içindeki payı ise %16’ya karşılık gelmektedir. Oranların düşüklüğü yukarıda bahsedilen durumlardan kaynaklanmaktadır. Fakat bilgisi zikredilen grup içerisinde istisnai kişilerin varlığını da görmek mümkündür. Ahlat ilçesindeki kaynak kişilerden olan İsmail Yurttaş, Şükran Güleser Akyürek ve Özcan Pirhasanoğlu lisans eğitimi almalarına rağmen halk kültürüne olan ilgilerinden dolayı efsaneleri amatör şekillerde derledikleri görülmüştür. Ancak kendilerinin derlemiş oldukları bu metinler çeşitli zamanlarda çalışma yaptığını iddia eden kişiler tarafından alınmış ve iade edilmemiştir. Bahsi geçen kaynak kişilerin akıllarında kalan efsaneler tarafımızca derlenerek kayıt altına alınmıştır.

Bitlis efsanelerinin derlenmesi ve yayınlanması aşamasında yörede dikkat çeken isimlerden birisi Mehmet Törehan Serdar’dır. Aktif olarak üniversitede öğretim görevliliği yapmasına ve alanı halk edebiyatı olmamasına karşın Bitlis halk kültürüne ve özellikle de efsanelere karşı oldukça ilgilidir. Kendisiyle yapılan görüşmelerde derlemeci kimliğinin yanında kaynak kişi hüviyetine de sahip olduğu görülmüştür. Serdar, halk kültürü ürünlerini derleyip korumaya ve gelecek nesillere aktarmaya çalışmaktadır. Bitlis kültürel belleğinin yaşatılmasında önemli bir aktarıcıdır. Bu yönüyle Bitlis’in sahip olduğu kültürel zenginliği bilinçli bir şekilde derleyen ve yayınlayan ender kişilerden birisidir. Özellikle de Bitlis ile ilgili yazmış olduğu kitaplardaki menkıbe ve memoratlar dikkat çekicidir. Bu bakımdan halk bilimciler tarafından kitapların incelenmesi ve okunması gereklilik arz etmektedir.

Yaptığımız çalışmalar sırasında tanıma imkânı bulduğumuz Şükran Güleser Akyürek, yaşayan insan hazinesi olarak ifade edebileceğimiz kaynak kişilerimizden birisidir. Özellikle Ahlat özelinde derlediği efsane, ninni, geçiş dönem inanış ve uygulamaları ile kültürel belleğin aktarılmasında önemli bir yere sahiptir. Kültürün

yaşatılması konusunda aktif rol oynayan kaynak kişimiz halen düğünlerde ve özel günlerde aranılan bir kişidir. Bölgenin tarihsel ve kültürel zenginliğini gelecek nesillere aktarma konusunda bilinçli bir duruş sergileyen Akyürek, Kültür Bakanlığı ve kültürel kuruluşlar tarafından birçok ödüle layık görülmüştür.

Anlatıcı ve ortam bağlamında efsaneler özel bir mekân gerektirmemektedir. Kaynak kişilerimizin birçoğu efsaneleri yaşadıkları yerlerde (ev, kahve, bahçe vb.) anlatmışlardır. Bununla birlikte efsanelerde geçen olayların yaşandığına inanılan yerlerde anlatan kaynak kişilerimiz de olmuştur. Yaptığımız görüşmelerde efsaneleri, meydana geldiğine inanılan yerde anlatan kaynak kişilerin olayı yaşıyormuşçasına ve büyük bir inanma ile anlatmaları dikkati çekmiştir.

III.2. Bitlis Efsaneleri Üzerine Yapılan Çalışmalar

Bitlis efsaneleri üzerine akademik düzeyde yapılan herhangi bir yüksek lisans veya doktora tezi bulunmamaktadır. Yapılan araştırmalar şehrin efsanelerini konu alan bireysel çalışmaların da yapılmadığını göstermiştir. Bitlis efsaneleri tarafımızca yapılan çalışma neticesinde derlenerek çalışmanın metinler başlığı adı altında verilmiştir. Aynı zamanda halk edebiyatı açısından Bitlis'i ve yöre kültürünü konu alan çok fazla çalışma da yapılmamıştır. Nitekim efsaneler yapılan kısıtlı çalışmaların içerisinde kendisine çok az yer bulmuştur. Hatta bazı eserlerde efsanelerden bahsedilmeden dahi geçilmiştir. Bunların dışında ise farklı üniversitelerde hazırlanan ve sayısal bakımdan az olan içerisinde bazı efsane metin örneklerine yer veren bitirme tezleri bulunmaktadır.

a. Bitlis Efsane Metinlerine Yer Veren Kitaplar:

1. *BİTLİS İL YILLIĞI* (1973); çalışmada bazı efsane örnekleri bulunmaktadır.
2. *ÇELEBİ, Cesim* (1999); *Bitlis Vadideki Güzel Şehir, Betav Yayınları, Ankara*. Şehri tanıtmak ve farkındalık oluşturmak için yazılan çalışmada bazı efsane örneklerine yer verilmiştir.
3. *ÇELEBİ, Cesim vd.* (2001); *Yaşayan Kültür Ahlat, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları*. Kültür Bakanlığı tarafından Ahlat'ın tanıtımını gerçekleştirmek amacıyla oluşturulmuş ve içinde efsane metinlerine de yer veren bir eserdir.
4. *İPEK, Yasin* (2004); *Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilcevaz, Kayseri, Laçın Yayınları*. Bitlis ili Adilcevaz ilçe monografisi sayılabilecek hüviyette

olan çalışmada ilçedeki türbelere bağlı anlatılan bazı efsaneler bulunmaktadır.

5. *KALAFAT, Yaşar (2009); Ahlatşahlar'dan Günümüze Bitlis ve Çevresinde Halk İnançları, Berikan Yayınları, Ankara.* Çalışmada bölgenin tarihsel süreç içerisinde sahip olduğu halk inançlarına değinilmiştir. Bu halk inançlarına bağlı anlatılan efsane örnekleri de bulunmaktadır.
6. *KAYAOĞLU, Celal (1967); Bitlisi Tanıyalım, Yeni Desen Matbaası, Ankara.* Şehir monografisi hüviyetinde olan çalışmada beş adet efsane metni kendisine yer bulmuştur.
7. *SAKAOĞLU, Saim (1976); 101 Anadolu Efsanesi, İstanbul, Damla Yayınları.* Eserde Adilcevaz ilçesinde anlatılan Kıztaşı Efsanesine yer verilmiştir.
8. *SERDAR, Mehmet Törehan (2000); Rüyalar Şehri Bitlis, Bitlis, Bitlis Valiliği Yayınları.* Şehrin adının kaynağıyla alakalı anlatılan efsaneye yer verilmiştir.
9. *SERDAR, Mehmet Törehan (2017); Bitlis Erenleri Cilt 1-2, Bitlis Valiliği Yayınları.* Söz konusu çalışma kapsamında Bitlis ve ilçelerinde bulunan türbeler, ziyaret yerleri ve yatırırlarla alakalı bilgilere yer verilmiştir.
10. *SERDAR, Mehmet Törehan (2002); Bitlis İnançları, Bitlis, Bitlis Valiliği Yayınları.* Bitlis ile ilgili halk inançlarına yer veren çalışmada bazı hayvan ve bitkilerle alakalı efsaneler yer almaktadır.
11. *SERDAR, Mehmet Törehan (2012); Bitlis'in Sarıklı Kahramanları, Bitlis, Olcaylar Matbaası.* Adlı çalışmada bölgenin geçmişi açısından önem arz eden dinî ve tarihî şahsiyetlerden bahsedilirken bu kişilerle alakalı bazı menkıbelere de yer verilmiştir.
12. *TATARAĞASIGİL, Niyazi (1952); Bitlis'ten Sesler, Bolu, Bolu Basımevi.* Bitlis ile alakalı yapılan ilk folklorik çalışmalardan biridir. Çalışmanın muhtevasında efsane olarak değerlendirilebilecek bazı metinler bulunmaktadır.
13. *TİYANŞAN, Necla Eker (2005); Bitlis Folkloru ve Örnekleri, Betav Yayınları, Ankara.* Eserde Bitlis ve ilçelerinde yapılan derlemeler neticesinde elde edilen bazı folklorik ürünler bulunmaktadır.

b. Bitlis Efsane Metinlerine Yer Veren Lisans ve Lisansüstü Tezler

1. ÇETİN, Erol (1973); *Bitlis Folkloru, Bitirme Tezi, Ankara Üniversitesi*. Çalışmada Bitlis'te kaynak kişilerden derlenen bazı efsane metinlerine yer verilmiştir.
2. ERDİL, Necattin (1997); *Bitlis Yöresi'nden Derlenen Halk Edebiyatı ve Folklor Ürünlerinden Örnekler, Bitirme Tezi, Fırat Üniversitesi, Elâzığ*. Söz konusu bitirme tezinde, yöreden derlenen bazı efsaneler bulunmaktadır.
3. KAPLAN, İbrahim (2010); *Van Gölü Çevresinde Şamanizm İzleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ*. Van Gölü'nün çevresinde bulunan yerleşim yerlerindeki halkların yaşamlarında Şamanizm'in yansımaları değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında Bitlis ile alakalı üç efsane incelenmiştir.
4. KINAY, Fatma (1995); *Bitlis'ten Derlenen Halk Edebiyatı ve Folklor Mahsulleri, Bitirme Tezi, Fırat Üniversitesi, Elâzığ*. Sözü geçen çalışma kapsamında bazı yazılı ve sözlü kaynaklardan alınan efsane metinleri bulunmaktadır.
5. KIZILTOPRAK, Barış (1998); *Bitlis Masal ve Efsaneleri, Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Van*. Araştırmacı tarafından yürütülen saha çalışmaları neticesinde Bitlis ve ilçelerinden derlenen çeşitli efsane metinlerine yer verilmiştir.
6. YILDIRIM, Emine (2004); *Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum*. Akademik düzeyde hazırlanan bu çalışmada Bitlis ve ilçelerinde bulunan türbe, yata, ziyaret yerleri ve dinî değerlerle kutsanan mekânlar belirlenmiş ve anlatılmıştır. Böylesi yerlerle alakalı bazı rivayetler de çalışmanın muhtevasında yer almıştır.

c. Bitlis Efsane Metinlerine Yer Veren Makale ve Tebliğler

1. İPEK, Yasin (2011); “Adilcevaz’da Geçiş Dönemleriyle İlgili İnanış ve Uygulamalar”, *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri, Bitlis*. Bu tebliğde ise Adilcevaz ilçesindeki bazı türbe ve ziyaret yerleriyle alakalı rivayetlere değinilmiştir.
2. İPEK, Yasin (2011); “Kuzey Van Gölü Havzası’ndaki Halk İnanışları ve Uygulamaları”, *Erciş Belediyesi Kültür Yayınları, Van*. Bahsi geçen çalışma kapsamında Adilcevaz ilçesi ve köylerinde sözlü gelenek içerisinde anlatılan bazı efsane metinlerine yer verilmiştir.
3. KARAASLAN, Mehmet (2010); “Van Yöresinde Anlatılan Dağ Konulu Efsaneler ve Efsane Anlatma Gelenegine İlişkin Değerlendirmeler”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, Cilt 3, Sayı 5*. Bu çalışmada Van’da ikamet eden Bitlisli bir kaynak kişiden derlenen yeryüzü şekillerinin adlarının kaynağıyla alakalı iki efsane metnine yer verilmiştir.
4. ŞİMŞEK, Esma (2003); “Anadolu’da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: “Çömçeli Gelin”, *Millî Folklor, S: 60*. Bahse konu olan çalışmada Bitlis’te derlenen “Çömçeli Gelin” efsanesi etrafında şekillenen olaylar ve anlatının Anadolu’daki diğer varyantlarıyla karşılaştırılması yapılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. BİTLİS EFSANELERİNİN TASNİFİ VE TAHLİLİ

1.1. Oluşum Efsaneleri

İnsanoğlunun yaşamsal eylemlere katılmasını tetikleyen temel dürtüsü, anlamlandırma ve bilgi edinme ihtiyacıdır. Bu ihtiyaçlardan hareketle toplumlar estetik güdülerıyla evreni bilinçlerinde tasarlamaya çalışır. İnsanlığın isteklerini gerçekleştirme imkânı bulduğu alanların başında ise inandırıcılık özelliğiyle ön plana çıkan efsaneler gelmektedir. Özellikle varlıkların biçimlenip ortaya çıkmasını konu alan oluşum efsaneleri bu doğrultuda oldukça önemlidir. Önal, oluşum efsaneleri için şöyle demektedir: “*Var olan bir canlının veya cansızın herhangi bir özelliğini açıklayan efsanelerdir. Bu efsaneler genellikle bilinen dünyada gerçekleşmiştir. Fakat ne zaman oluştuğu çoğunlukla bilinmemektedir.*” (Önal, 2013: 43). Oluşum temi etrafında teşekkül eden metinler, açıklayıcı özellikleriyle evren ve evrendeki unsurların kökeni konusunda merak edilenlerin cevabını vermektedir. Nitekim çam ağacının neden hep yeşil kaldığı, suların nasıl ortaya çıktığı, gökyüzündeki gezegenlerin ne şekilde meydana geldiği gibi sorular, oluşum efsanelerinde kendine cevap bularak bireyin bilinmezliğini sona erdirmektedir. Diğer bir yönden de bu efsaneler toplumların evren anlayışları ve estetik değerleri hakkında önemli bilgiler de barındırmaktadır.

1.1.1. Gök Cisimlerinin Oluşumuyla İlgili Efsaneler

Evrenin oluşumunu her toplum kendisine göre yorumlamaya ve açıklamaya çalışmıştır. Bu bağlamda evrenin önemli parçası olan gökyüzü ve gökyüzündeki cisimler ilk insandan günümüze kadar gelinen süreçte sürekli olarak merak konusu olmuştur. Gökyüzünde gerçekleşen olaylar ve gökyüzünün yapısında bulunan cisimler insanların zihinlerinde farklı çağrışımlar oluşturarak mitik değerlerin ortaya çıkmasını sağlamıştır. Farklı toplumlara ait mitlere bakıldığında özellikle kozmogoni mitleri önem açısından oldukça farklı bir konuma sahiptir. Söz konusu durumun nedeni ise kozmogoni mitlerinin evrendeki yaratılışın ve oluşumun kaynağı konusunda insanoğluna fikir sunmasıdır. İnsanoğlu ilk oluşumla ilgili elde ettiği yaşamsal tecrübeyi bazı kültürel unsurlarla geleceğe taşıma eylemine katılmıştır. “*Özellikle insanın müdahil olamadığı doğaüstü veya metafizik durumlar/varlıkların bir şekilde nasıl oluştuklarının veya nasıl var*

edildiklerinin açıklığa kavuşturulma gereği sözlü anlatılara kaynaklık etmiştir. Bu açıklamalar kolektif bilincin spontane geliştirdiği mit veya efsaneleri özellikle de kozmogonileri doğurmuş ve bu anlatımlar kendilerinden sonraki nesle aktarılmıştır.” (Balkaya, 2012: 988). Çalışma kapsamında bölgeden derlenen metinler içerisinde, gökyüzü ve gökyüzündeki unsurların oluşumuyla alakalı dört efsane bulunmaktadır. Sözlü kültürün canlı şekilde varlığını devam ettirdiği bölgede anlatılan oluşum efsaneleri toplumun kadim geçmişinden derin izler taşımaktadır. Dünya, güneş, ay ve yıldızların oluşumunu konu alan bu efsaneler, mitik dönemden çağımıza kadar varlığını koruyan toplumsal kozmogoninin yansımalarının karşılığı olan kültürel değerlerdir. Evrenin unsurlarıyla alakalı derlenen sözlü kültür ürünleri ise ilk oluşum eylemini anlatarak yaratılışın kaynağını ortaya koymaya çalışmaktadır.

Bitlis efsanelerinde Türk evren anlayışının gereği olarak güneş, ay, dünya ve yıldızların yaratılışı/oluşumu ile alakalı metinler bulunmaktadır. Metinler mitik dönemin izlerini ihtiva etmesi açısından oldukça önemlidir. Şenocak’a göre “*Mitolojiler, destan devrini bugüne taşıyarak, gizemli varoluş değerlerini açımlayan bütünleyici imgelerdir. Evrenin, insanın, tabiattaki varlıkların vb. gibi ilk yaratılışını, toplumsalın sosyo-kültürel değerlerini aktaran inanca dayalı kutsal anlatılardır.*” (Şenocak, 2013: 2527). Kutsal olarak algılanan mitler varlıklarını verilen efsane örnekleriyle ortaya koymaktadır. Özellikle de geleneksel yaşamın belirli seviyede devam ettiği yörede anlatılan kozmogonik efsaneler geçmişin derinliklerinden günümüze kadar ulaşmış değerli kültür vesikalarıdır. Bu doğrultuda bahis konusu olan metinler, bölge insanının kendisine ortak değerler oluşturmak ve evrende konumlanmak amacıyla dillendirdiği çağrının bir karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bitlis’ten derlenen ve kozmogonik hüviyet taşıyan oluşum efsanelerinin yapısında Türk düşün sisteminin temeli olan anlayışın yansımaları şeklinde değerlendirilebilecek durumlar bulunmaktadır. Güneş ve ayın oluşumunu konu alan çalışmanın birinci metninde, güneş ve ayın eskiden iki kız kardeş olduğu ve aralarında oyun oynarken kavga ettiklerinden bahsedilmiştir. Bu kavga neticesinde büyük kardeş, küçük kardeşinin yüzüne hamur atarak yüzünü kirletmiştir. İnanişe göre kardeşlerin birbirlerine karşılıklı beddua etmeleriyle, güneş ve aya dönüştükleri ve oluşum sonunda da ayın yüzeyinde beliren izlerin kaynağı atılan hamura dayandırılmıştır. Bölgede anlatılan efsanede oluşum ikili evren anlayışı üzerine temellenerek kendisini var etmiştir. Çünkü anlatı iki kardeşin kavgasıyla başlamaktadır. Olayın başlangıç noktası olan kavga

ise kaosun bir göstergesi olarak okunabilir. Daha sonra edilen beddua (ilahî cezalandırma aracı) ile kardeşler iki farklı unsura ayrılarak kozmosa dönüşmüştür. Kavganın bitmesiyle denge kurulup ilahî gücün yardımıyla evrenin parçası olan güneş ve ayın oluşumu tamamlanmıştır. Çünkü “*Geleneksel kültürlerde “örneğin” rolü daima önemlidir. Eğer ilk yaratılış çağı, bugünkü günün nedeni ise, yani kesintisiz süregelen sürecin başlangıç noktası ise o zaman bu örneğe dayanmak büyük anlam taşımaktadır.*” (Lvova.. vd, 2013a: 30). Türk topluluklarında evrenin parçası olan gökyüzü ve unsurlarının ilk yaratılış örneği genellikle benzerlik göstermektedir. Nitekim Bitlis’te derlenen metinlerde verilen oluşum örnekleri benzer olaylar üzerinden gerçekleşmektedir.

Çalışmanın ikinci efsanesi de ayın oluşumu ile ilgilidir. Sürekli ağlayan kız çocuğuna sinirlenen annesi kendisini tutamayıp kızına tokat atar. Atılan tokata içerlenen kız çocuğu, dönüşüm geçirmek maksadıyla yüce yaratıcıya dua eder. Bu dua neticesinde kız, aya dönüşür. Ayın üzerindeki lekelerin kaynağı ise efsanede, tokat atılan kızın yüzündeki morluklara dayandırılmaktadır. Gökyüzü unsurlarıyla alakalı bu inanışlar geleneksel Türk kültüründeki ilk yaratılış olayının tezahürüdür. Çünkü Yakutlar, güneşi ve ayı kardeş saymaktadır (Çoruhlu, 2002: 23). Görüldüğü üzere ele alınan ilk efsane metninde aralarında oyun oynarken kavgaya tutuşan iki kız kardeşir. Bu görüşümüzü kuvvetlendiren bir diğer durum da benzer efsanenin Kazaklarda da bulunmasıdır. “*Bir Kazak efsanesinde eskiden güneş ve ayın iki güzel kız olduğu anlatılır: Bunlar birbirini kısıkanıyormuş, güneş ayın yüzünü tırmalamış ve böylece ayın yüzündeki lekeler oluşmuş.*” (Çoruhlu, 2002: 23). Benzer şekillerdeki efsane varyantlarını Türk Dünyası ve Anadolu sahasında görmek mümkündür. Nitekim bu eş metinler kolektif Türk ruhunun bir sonucudur.

Dünyanın yaratılışı ile alakalı derlenen üçüncü efsaneye göre Allah dünyayı yarattıktan sonra nasıl olduğunu görmesi için Cebrail’i görevlendirir. Dünyaya gelen haber meleği tekrar Allah’ın huzuruna çıktığında her yerin düz olduğunu ve çok sallandığını dile getirir. Bunun üzerine Allah dağları yaratır ve dünyanın dengesini sağlar. Dünyanın oluşumunu konu alan bu metin, Güney Sibirya Türklerinin yaratılış mitleriyle ortak özellikler taşımaktadır. Söz konusu efsanede olduğu gibi “*Dünyanın yaratılışına neden olmuş olan olaylardan, başka bir ifadeyle ilkel kaosun yerine kozmik yapının gelişinden söz etmektedirler. Buna göre Dünyanın yaratılışı, olağandışı bir çağdır ve belirsiz geçmişte yer almaktadır.*” (Lvova..vd, 2013a: 25). Verilen efsanede dünyanın düz olması ve her yerin sallanması başlangıçta ilkel kaosun yansıması olarak

değerlendirilebilecek durumlardandır. Haber meleşği olan Cebrail, var olan kaosu yaratıcıya bildirmesiyle dağların denge unsuru olarak yaratılmasını ve böylece kozmik yapının tekrardan tesis edilmesini sağlamıştır. Kozmik yapının düzenini sağlayan nesne dağlardır. Üzerinde durulması gereken bir diğer nokta ise anlatılan efsanede dünyanın yaratılışının olağandışı bir çağda ve geçmişte gerçekleşmiş olmasıdır.

Samanyolu yıldızının oluşumunu konu alan efsaneye göre adamın biri dört öküzüyle tarlada çift sürdükten sonra eve gelir. Adam, öküzlerinin önüne yiyecek bırakmak için samanlığa indiğinde saman torbalarının olmadığını ancak yırtık olan çuvalların altından dökülen saman parçalarının varlığını görür. Öküzlerini alıp samanın izini takip eden adam ortalıktan kaybolur. İnanişâ göre gökyüzünde çıkan samanyolu yıldızı kaybolan adam ve dört öküzüdür. Türk düşün sisteminde önemli olan unsurlardan biri de yıldızlardır. Eski Türk halklarının günlük yaşamlarını kolaylaştırmak için istifade ettiği ve zamansal anlamda belirleyiciliğine sığındığı unsurların oluşumu, kendini sözlü kültür ürünlerinden olan efsanelerin muhtevasında da var etmiştir. *“Türklerdeki evren anlayışını diğer toplumlardan ayıran en önemli farklılıklardan biri gök ve yer beraberliğidir. Türklerin yer ile göğün birbirinden ayrılamaz bir bütünü parçası olduğunu düşünmelerinin temelinde yer ve göğün birlikte hareket ettiğine inanmaları ve aralarında hiçbir zaman uyumsuzluğun olmayışı bulunmaktadır.”* (Yıldırım, 2017: 57). Çalışmanın dördüncü metni olan efsanede Türk evren anlayışının bir karşılığı olarak Samanyolu yıldızının oluşumunun kaynağı yeryüzünden gökyüzüne uzanan bir adam ve dört öküzü dayandırılmıştır. Sözü geçen durum da yeryüzü ve gökyüzünün denge içinde olduğu düşüncesiyle ilişkilidir.

1.1.2. Ağaçların Oluşumuyla İlgili Efsaneler

İlk insanın dış etkilerden korunmak ve hayatını devam ettirmek için barındığı yerlerin başında ağaç kovukları gelmekteydi. Ağacın koruyuculuğu kolektifin bilincindeki yerini böylelikle almaya başlamıştır. Çünkü, *“İlkel insan ağaca kendisini yediren, giydiren, barınmasını sağlayan, silah ve araçlar veren... okuna esneklik, sopasına sertlik kazandıran kendisinden üstün bir yoldaş olarak görmekte, Tanrısal güce sahip bir varlık gibi saygı duymaktadır.”* (Burly, 2006: 37). İnsanlığın doğayla olan mücadelesinde kendisine bütün imkanları sağlayan ağacı, ilkel insan kutsallaştırarak bilincinde farklı bir yere oturtmuştur. Türk toplumu ise yaşadığı bütün coğrafyalarda sürekli olarak doğayla bir etkileşim içerisinde olmuştur. Bu yaşam anlayışlarının

merkezinde olan unsurlardan biri de ağaçlardır. Türklere ait sözlü ve yazılı çoğu kültür ürününde ağaca yüklenen kutsallık özelliğini görmek mümkündür. Ergun’a göre: *“Mitolojik dönem Türk düşüncesinde kutsal (mübarek) ağaç, Tanrı’ya ulaşmanın yoludur. Yani Tanrı’yla insan arasında bir vasıta. İnanca göre kutsal dağlar gibi kutsal ağaçların da başları insan gözüyle görülmeyecek şekilde göğe doğru uzanmakta ve Türk düşüncesine göre gökte olduğu farz edilen ve bir ışıık aleminden ibaret olan Cennet’e ulaşmaktadır.”* (Ergun, 2000: 23). Bahsi geçen görüşler zamanla değişim göstererek toplumsal yaşamın birer parçası haline gelmiştir. Geçmişin izlerini içselleştirerek günümüze kadar getiren Türklerin kutsal nesnelerinin başında ağaç gelmektedir. Bu inanın yansıması olarak Türk kültüründe ve Anadolu sahasında yaşlı ağaçlara özel saygı gösterilir. Anadolu’nun birçok yerinde kolektifte var olan bilinç oranında nesneye değer verilerek kutsanma yoluna başvurulur. Farklı bölgelerde mezarlıkların, ziyaret yerlerinin ve kutsal mekânların olduğu yerdeki ağaçların kopan dallarından dahi alınmaz. Bu durum kültürel olarak hoş karşılanmaz ve ağaç korunması gereken bir unsur olarak görülür. Söz konusu durum toplumsal bilinç dışında var olan nesnenin kültür ürünlerinde örtük anlam dizgeleriyle sezdirilmesidir.

Çalışma kapsamında derlenen ve ağaçların oluşumlarını konu alan bazı efsane metinlerinde ağaç, daha çok sığınılan ana veya baba formundaki özellikleriyle karşımıza çıkmaktadır. 9. efsane bölgede sıklıkla yetişen söğüt ağacı ile ilgilidir. Yörede söğüt ağacı insanlar tarafından kesilmeyen ve gölgesinden istifade edilen unsur hüviyetindedir. Ayrıca yörede gölgesinden yararlanılmakla birlikte bazı halk hekimliği uygulamalarında da kullanılmaktadır. Söğüt ağacı insanlığa sağladığı böylesi faydalardan dolayı kutsal olarak düşünülmüş ve toplumsal yaşamda içselleştirilmiştir. Bu bağlamda 9. efsaneye göre söğüt ağacı kimsesizlere ve yardıma muhtaç olan insanlara sahip çıktığı için hak âşıklarının (ağzı dualı) rızasını almıştır. Bundan dolayı ağacın içi çürüktür ve ağaç iyi yanmamaktadır. Kozmik yapının düzenini sağlayan unsurlarından birisi olan böylesi ağaçlar inanişe göre insanlığa fayda sağlayarak denge misyonlarını yerine getirmektedirler. Yüklenilen misyonun gereği olarak oluşumları arkaik düşüncenin etkisiyle gerçekleştiğine inanılan efsaneye bağlanmaktadır. Özellikle Güney Sibirya Türklerine ait geleneksel folklorik metinlerde ağaç *“Kozmik merkezi sergilemektedir ve dağ gibi üreme başlangıcını yansıtmaktadır. Bu nedenle folklor metinlerinde ağaç, anneye veya babaya benzetilir.”* (Lvova.. vd, 2013b: 30). Yörede de söğüt ağacı, ontolojik alanında kişiöğlunu koruyan ve ebeveyn rolü üstlenen varlık olarak karşımıza

çıkılmaktadır. Özellikle insanları gölgesinde toplaması ve fayda esasında onları koruması unsuru kozmik merkez olma düşüncesi noktasına taşımaktadır. Belirtilen durumu yörede çam ağacıyla alakalı olarak anlatılan 6. efsanede de görmek mümkündür. Efsaneye göre zamanın birinde, kuşun biri kuluçkaya yatmak için ağaçlardan kendisine yer vermesini ister. Kuşun yuva yapma isteği, çam ağacı dışındaki diğer ağaçlar tarafından reddedilir. Bu durum karşısında kuş diğer ağaçların yapraklarının dökülmesini fakat çam ağacının hep yeşil kalmasını Allah’a ettiği dua ile niyaz eder. Bölgedeki inanışa göre çam ağacının oluşum kaynağı anlatılan olaydan ileri gelmektedir. Anlatı içerisinde verilen kuşun sığınma, korunma ve üreme ihtiyaçlarını karşılamak için aradığı olgu erilliktir. Çünkü doğada olağan şekilde bulunan dişil canlı, erilin korumasına ve bakımına ihtiyaç duymaktadır. İhtiyacın karşılanmasında yönlendirici olan olgu ise kolektifin şuur altında yatan ağacın koruyucu sığınağa karşılık gelen babalık özelliklerini taşımasıdır. Böylece arkaik anlayış çam ağacının kozmogonik varlığını anlatılan olay üzerinden temellendirmeye çalışmaktadır. Farklı bir okumayla düşünüldüğünde çam ağacı, anlatı içerisinde yüklendiği misyon ile Türk düşün sisteminde bulunan “hayat ağacı”na işaret etmektedir. Nitekim inanışa göre, Tanrı’nın bu kutsal ağaca tecelli ettiği ve kutsal yaratılışın böylece başladığı düşünülmektedir (Ergun, 2004: 145). Kuşun, varlığını devam ettirmek ve üremek için sığındığı yer, çam ağacıdır. Böylece kuş, yeni bir yaratılış eylemini gerçekleştirmek üzere tanrısal mekâna katılmıştır. Bu yere doğan canlılar, bir bakıma tanrısal tecelliden beslenerek olağan yaşama hazırlanmaktadır.

Ağaçların yaratılışlarıyla alakalı ilk efsanelere bakıldığında bazı ağaçların sahip olduğu özellikler olumsuz temellere dayandırılmaktadır. İnsanoğlunun doğa ile olan mücadelesinde faydalandığı ağaçlar olumlu yönde oluşum gösterirken, yarar görmediği ağaçlar ise olumsuz temellere dayandırılarak kutsal alandan uzaklaştırılmaktadır. Kavak ağacının oluşum açısından uzun olması ve esen her rüzgarda sallanması bölgede kavak ağacıyla alakalı olarak anlatılan efsanede gerçekleşen olayla ilişkilidir. Rivayete göre düşmanlarından kaçan adamın biri dinlenmek ve soluklanmak için kavak ağacından yardım ister. Fakat kavak ağacı adamın bu çağrısına olumsuz yanıt vererek onu reddeder. Bunun üzerine adam ağaca “*Boyun hep uzun olsun. Rüzgâr sana vurdukça hep sallanasın. Rahat yüzü görmesin.*” şeklinde beddua eder. İnanışa göre kabul olan beddua neticesinde ağaç günümüzdeki şeklini alır. Daha önceden bahsedildiği gibi zor durumda kalan kişilerin müşküllerinden kurtulmak ve korunmak için sığındığı, varlık alanı olarak düşünülen babalık kurumu kendini örtük bir şekilde ağacın oluşumunda ortaya

koymaktadır. Arkaik anlayış böylece yaşam içinde kendisine yararlı olarak görmediği ve günlük yaşamında olumsuzlaştırdığı ağacın fiziksel oluşumunu algılarında yeniden şekillendirerek anlatıların değerler dünyasına taşımıştır.

Bölge insanının algısında olumsuz olarak görülen ağaçlardan biri de karaağaçtır. Efsaneye göre karaağaç, Hz. İbrahim ateşe atıldığı zaman diğer ağaçların aksine sönmemiştir. Ağacın kara olması ve meyvesinin sürekli olarak kurtlanması sözü geçen efsanede, nesnenin sönmeden yanmaya devam etmesi üzerinden değerlendirilmiştir. Bir diğer efsane de yine karaağacın beddua almasından dolayı fazla uzun ömürlü olmadığı ve yaş halinin kurusundan daha iyi yandığı inancı yöre insanları arasında bulunmaktadır. Nitekim karaağaç yörede, yaz aylarında bile dalları kesilerek odun olarak kullanılmaktadır. Fayda esasına bağlı olarak doğayı içselleştiren insan, yaşama katkısı olmadığını düşündüğü karaağacı böylece algısında olumsuzlaştırmıştır. Fiziksel özelliğinin olumsuzluğu ve meyvesinin yararsız olması efsanelerde anlatılan suça dayandırılarak verilmeye çalışılmıştır. Böylece insanoğlu doğa ve doğa unsurlarını kendi faydasına göre anlamlandırmaya ve yorumlamaya gayret etmiştir. Bu çabanın kaynağı ise arkaik düşüncedir.

Yaptığımız derleme çalışmaları sonucunda elde ettiğimiz efsanelerde ağaca atfedilen kutsallık anlayışı dut, söğüt, elma ve Bitlis'in çeşitli bölgelerinde bulunan yaşlı ağaçların etrafında şekillenmiştir. Derlediğimiz 8. efsane dut ağacı ile ilgilidir. Özellikle Anadolu'daki yörüklerde karadut kutsal kabul edilir. Bu durumun kökeninde de ağaç kültü bulunmaktadır. Bitlis'te karadut ağacına özel bir anlam yüklenmiştir. Bölgeye ait bazı geleneksel ritüellerin kökeninde yine karadut ağacının aktif rolünü görmek mümkündür. *“Kutsal bilinen ağaçların İslamiyet'ten sonra da Alevi- Tahtacı ve Yörük toplumu içinde varlığını koruduğu ve bazı yasaklara da uyulduğu bilinmektedir... Alevi toplumunun ulu ağaçları kutsal kabul ederek, hürmetle tazim ettikleri ve bu gibi ağaçlara ziyaretlerde bulundukları bilinmektedir.”* (Bayat, 2012: 179). Ahlat'ta derlenen efsanede, dut ağacının hamile kadınlar tarafından ziyaret edilmesi gereken bir unsur olduğuna değinilmiştir. Lakin ziyaret esnasında ağaca yüklenen kutsallıktan dolayı meyvesinden alıp yenmemesi gerektiği özellikle belirtilmiştir. *“ Görüldüğü üzere ağaçlar ve bu ağaçların bulunduğu mekanlar Türk halk kültüründe ziyaret edilen diğer yerlerle paralel bir şekilde inanç ve uygulamalara sahne olmaktadır. Halk, buraları hem kutsal saymakta ve böylece korumakta, hem de ağaca ve ormana karşı genç nesillere bir davranış biçimi aktarmaktadır.”* (Duymaz, 2014: 277). Yörede anlatılan efsane ve halk inançlarından

hareketle karaduta saygı gösterilmektedir. Hamile kadınların, günümüzde dahi ziyaret ettiği karadut ağacı, sözlü kültür ürünleri aracılığıyla hem korunmakta ve hem de çevresinde çeşitli ritüeller gerçekleştirilmektedir.

Bölgenin tarihine bakıldığında Türkmen Alevilerinden oluşan Safevilerin bölgedeki hakimiyeti göze çarpmaktadır. “*Safevîler, Osmanlılar karşısında aldıkları yenilgilerin ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu’daki topraklarını kaybetmelerine rağmen bu coğrafyaya olan hassasiyetlerini yitirmemiş, akınlar yapmak, dâîler göndermek ve Anadolu’daki yandaşlarıyla bağlantılarını sürdürmek suretiyle buradaki varlıklarını hissettirmeye çalışmışlardır.*” (Musalı, 2017: 58). Safevilerin bölge topraklarını kaybetmelerine rağmen kültürel misyonlarını sürdürdükleri tarihî vesikalardan görülmektedir. Sözü geçen durumun izleri böylece sözlü kültür ürünlerinin bünyesinden kendisine yer bulmuştur. Efsaneden anlaşılacağı üzere yöre insanının doğum öncesi ziyaret edip mekânın sağaltıcı etkisinden yararlandığı yerlerin başında dut ağaçları gelmektedir.

1.1.3. Çeşmelerin Oluşumuyla İlgili Efsaneler

Çeşme, insanlara ulaştırdığı su ile yaşamı ve devamlılığı sunar. Doğada, yeraltında veya yerüstünde kendi haline akan/duran suyu bir araya toplayan çeşme, yaşam kaynağının insana hizmet eden sunağı görevini üstlenir. Çeşme bir anlamda metafizik unsurlarla dünyalık unsurların bir buluşma/alışveriş noktasıdır. Çeşmenin kazandığı bu özellik şüphesiz ki sunduğu “su” sayesinde. “*Kozmik açıdan maddenin en basit görünümünü temsil eden hava, su, ateş ve toprak.*” (Korkmaz, 1998: 97) yani Anasır-ı Erbaa’dan biri olan su, çeşmeyi, hayatı ve devamlılığı temin eden bir kültürel uzama dönüştürür. Suyu birleştiren ve sunan çeşme kültürel bağlamda, topluma ait olan ve onda yücelen değerlerin bulağı vazifesini üstlenerek su ve sudaki gizleri insanlığa iletici bir misyona sahiptir.

Çeşmelerin oluşumuyla ilgili efsaneler alt başlığı altında dokuz adet efsane metni bulunmaktadır. Bitlis ve yöresi su kaynakları açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Su kaynaklarının fazlalığı çeşitli inanışların ve efsanelerin toplumun bilincinde şekillenmesini sağlamıştır. Bölgede özellikle çeşmelerin oluşumuyla alakalı efsaneler anlatılmaktadır. Yöre insanı çeşmeyi Azerbaycan Türkçesi’nde kullanılan “bulak (bulaq)” kelimesiyle tanımlanmaktadır. Türk mitolojisinde bulak, iye taşıdığına inanılan kutsal yerlerdendir. Aşk iyesi olarak da bilinen bulak iyesinin izlerini Bitlis’te anlatılan

efsanelerin muhtevasında bulmak mümkündür. Farklı başlıklar altında incelenen çoğu efsane metninde yine bulaklarla alakalı bazı inanışlar bulunmaktadır.

Seydo Bulağı adlı 15. efsanede halen Bitlis'in Sekiz Ağustos Mahallesi'nde bulunan çeşmenin oluşumu anlatılmaktadır. Köyünde bulunan ağanın kızını seven Seydo adındaki genç bu sırada amansız bir hastalığa yakalanır. Bu hastalığın çaresini ararken gördüğü rüyanın etkisiyle şifasının peşine düşer. Rüyasında kendisine şifa olarak gösterilen otu koparacağı sırada yaşlı bir adamın koparma uyarısıyla karşı karşıya kalır. Yaşlı adamı dinlemeyen Seydo, otu koparır ve sonrasında ölür. Bitkinin koparıldığı yerden buz gibi bir su çıkar. Seydo, yaşlı adamın sözünü dinlemediği için cezalandırılmıştır. Cezanın nedeni ise doğa tarafından korunan varlık alanının ihlal edilmesidir. Varlık alanı ihlal edilen doğa, bu şekilde insandan intikamını almıştır. Olayın sonunda da hayat verici özelliği ile bilinen su kaynağı ortaya çıkmıştır. Böylece doğa tekrar asli görevini yerine getirmeye devam etmiştir. Yatay boyutta doğa, dişil bir unsurdur. Efsanede aşk sonucu başlayan olaylardan sonra bir çeşme oluştuğuna inanılmaktadır. Bu durum da bulak iyesinin aşk iyesi olduğu görüşünü desteklemektedir.

Şorki Bulağı adlı 16. efsanede, Zeydan Mahallesi'nde bulunan Şorki adı verilen çeşmenin nasıl ortaya çıktığıyla alakalıdır. Zengin ve cimri insanların bulunduğu bir mahalleye taşınan fakir bir ailenin başından geçen olayların anlatıldığı efsanede Allah'a edilen duayla ortaya çıkan bir sudan bahsedilmektedir. Zengin ama cimri olan insanların fakirlere yardım etmemesi sonucu toplumsal denge bozulmuştur. İnsanların neden oldukları olumsuzluklar neticesinde bozulan toplumsal denge efsanede verilen sosyal değerler yoluyla tekrar kurulmaya çalışılmıştır. Cimriliğin cezası ise su üzerinden olmuştur. Ortaya çıkan çeşme tarihsel süreç içerisinde varlığını devam ettirmiştir. Çeşme (bulak) toplumsal çözülmenin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü bölge coğrafyasının ve bölge insanının imlendiği çeşme ve onun bünyesinde anlatılan bütün olaylar, eskiden var olan ve unutilan değerlere yeniden yöneliş ve onlarda birleşme çağrısıdır. Sosyal değerlerin unutulduğu ve kaosu ortaya çıkardığı ortamda olayın sonunda ortaya çıkan su, toplumun unutilan değerler noktasında yeniden doğuşu için yapılan mitik bir çağrı olma hüviyetindedir.

Şeyh Nebi Sevdin adlı 17. efsanede ise ailesi Nemrut tarafından öldürülmüş olan Şeyh Nebi Sevdin'in başından geçen olaylardan sonra ortaya çıkan çeşmeden bahsedilmektedir. Nemrut'un adamlarını öldürerek intikamını alan Şeyh Sevdin dağlarda saklanmaktadır. Şeyhin bulunması için başına mükâfat konulur. Şeyh Nebi'nin saklandığı

yeri bilen tek kişi de amcasının oğlu Cabbar'dır. Cabbar, şeyhin olduğu yere gider ve onu namaz kılariken görür. Nemrut tarafından şeyhin başına konulan parayı almak için Cabbar, elindeki kılıcı namaz kılan şeyhin boynuna vurmaya ve onu öldürmeye çalışır. İlâhi bir durum sonucu kılıç şeyhin başını sıyrarak yere değeri ve yerden su çıkmaya başlar. Adı geçen efsanede olduğu gibi yere kılıcın değmesi veya asanın yer vurulmasından sonra yerden su çıkması halk anlatılarında sıklıkla işlenen bir motif olma hüviyetindedir.

Nemrut'un zulmünden usanan develerin Allah'a dua etmesi sonucu taş kesilmesi ve sonrasında başuçlarında su oluşması 18. efsanede anlatılmıştır. Tatvan ilçesinin dışında devler çeşmesi olarak bilinen su kaynağının oluşumu bölgede bilinen bu efsane etrafında şekillenmektedir. Efsaneler kısa anlatımlar olmasına rağmen bünyesinde derin anlamlar barındıran türlerdir. Anlatılan ve dinlenen her efsane ile insanoğlunun belleğine değerler eğitimi aşılanmaktadır. Metinlerde yatay boyutta insanın hayvanlara karşı merhametli olması ve onlara zulüm etmemesi sezdirilmektedir. Dikey boyutta ise insanoğlunun birlikte yaşadığı canlıların ontolojik sınırlarını tahrip etmemesi vurgulanmaktadır. Aksi halde doğada kaos meydana geleceğı örtük anlam dizgeleri ardından verilmiştir. Çünkü yaşamın devamı için gerekli olan suyun içilmesi Nemrut'un adamları tarafından engellenerek suç işlenmiştir. Hayvanların yaşam hakkına karşı işlenen suç efsanede taş kesilmeyle son bulmuştur. Hayat vericilik özelliğı olan su, burada sembolik olarak kullanmıştır. Suyun sembolik değeri hayattır. Hayat/yaşam hakları sınırlanan ve insanların bu dünyadaki önemli yardımcılarından olan hayvanlara karşı geliştirilen saygısızlık onların yaşamsal dengesinin tahrip edilmesi anlamına gelmektedir. Devler çeşmesi, toplumun kültürel kaynaklarının, var olduğu coğrafyayla bütünleştiğı bir mekândır. Toplum, ortak belleğinde biriktirdiğı üretimleri ve kimliksel yapıtlarını bir mekânda bütünlemek ister. Bu davranış, ileriye bakmanın yani yarına ulaşma düşüncesinin uygulamaya geçmiş biçimidir. Bu bütünleşmenin sağlanması için ise belleğin mekâna ihtiyacı vardır (Assmann, 2001: 43). Devler Çeşmesi de beslediğı toplumun bütün benlik değerlerini, normlarını, hayattan beklentilerini, insani vasıflarını bünyesinde barındıran bir hafıza deposudur.

Çeşmeler bir bakıma doğal sağaltım ve şifa bulma merkezleridir. Ahlat ilçesinde derlenen Husi Baba Efsanesine göre zamanın birinde ilçedeki çoğı insan hastalığın pençesine düşer. Hastalıktan kurtulmaya çalışan insanlar son çare olarak Husi Baba'ya başvurur. Husi Baba, Allah'a dua eder ve uykuya dalar. Rüya âleminde veliye hastalıklara

iyi gelecek suyun yeri gösterilir. Uzun aramalardan sonra suyu bulan Husi Baba, suyla yıkandıktan sonra hastalıklarından kurtulur. Daha sonra da insanlara dertlerinin şifası olacak buradaki suyu müjdelir. Günümüzde dahi Harabe Şehir olarak bilinen yerde, bulunan bu çeşmeden su içen ve sonra yıkanan insanlar inanışa göre romatizma ve eklem hastalıklarından kurtulmaktadır. *“Veliler, insanların rüyalarında çeşitli durumlar için keramet gösterip yol gösterirler. Rüyadan sonra insanlar rüyada bildirilenleri yerine getirmeye çalışırlar. Bir uyarı olarak da kabul edilebilecek bu rüyalarda, rehberlik edilerek, zorlukları aşabilmek, yanlışları düzeltebilmek, hastalığı sağaltabilmek, geçimi sağlayabilmek gibi durumlar için insanlara yardım edilir.”* (Çelepi, 2017: 331). Anlatılan efsanede Husi Baba, toplumun içine düştüğü sıkıntılı durum karşısında Allah’a sığınarak yardım istemiştir. Kabul olan dua neticesinde, insanların hastalığına çare olan şifa, rüya âleminde Husi Baba’ya gösterilir. Rüyada veliye tebliğ edilen şifa aracı da sudur. Uzun çabalar sonucunda bulunan çeşme yaşamın devamlılığını sağlayarak doğal sağaltım misyonunu böylece yerine getirmiştir.

Bitlis merkez ilçeden derlenen Şeyh Molla Hasan-i Banuki Efsanesi’ne göre de susuzluk çeken toplumun haline üzülen veli, Allah’a yalvararak asasını yere vurur ve yerden günümüzde Kömüs Mahallesi’nde olan su çıkar. Ortaya çıkan su, insanların çaresizliğini ve ihtiyacını giderir. Ahlat’tan derlenen Mecnun Bulağı Efsanesi’nde de ilçede bulunan tarihî ağacın yanından bir gün Leyla ve Mecnun geçerken burada su olmadığını görür. Suyun olmaması onları üzer. Mecnun bunun üzerine elini duvara sürer ve oradan birden su çıkmaya başlar. Çıkan suyu, Mecnun elleriyle Leyla’ya içirir. Bu olaydan sonra buranın adı Mecnun Bulağı olarak kalır. İnsanlar yaşamın devamlılığını sürdürmek için su kaynaklarına yakın olmak zorundadır. Yerleşim yerlerinin konumlandığı alanlara bakıldığında buraların genellikle su kaynaklarına yakın yerler olduğu görülmektedir. Suyun olmadığı yerlerde ise insanlar suyu bulundukları yere getirme arzusu içinde olmuşlardır. Bahsi geçen düşünce kendini ilkel düzenden günümüze kadar olan süreçte sürekli olarak yaşatmıştır. Mitik dönemin gömüsünden istifade eden insanoğlu, söz edilen algısını böylelikle efsanelerin muhtevasına yansıtmaya devam ettirmiştir.

1.2. Dönüşüm Efsaneleri

İnsanoğlu içerisine doğduğu olağan dünyayı, kendine tanıdık kılmak için çevresinde gördüklerini zihninde anlamlandırmaya çalışır. Bireyin girişmiş olduğu bu

eylem onu varlıklarla zorunlu bir etkileşime sokar. Etkileşim içinde olduğu unsurları özümsemeye çalışan birey, ona köken bularak kendilik sınırlarına eklemeyi amaçlar. Sözü edilen eylemin gerçekleşmesi ve anlamlandırma tecrübesinin geleceğe aktarılması da dönüşüm efsanelerini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda Mehmet Naci Önal, dönüşüm efsaneleri için: “*Canlı veya cansız varlıkların bir başka şekle girme yani önceki varlığın yerine başka bir varlığa dönüşmeleri kastedilir. Canlı veya cansız nesnelerin kendi şekillerinden bir başka herhangi bir şekle girmeleri dönüşüm anlamına gelir.*” (Önal, 2013: 44) görüşünü ileri sürer. Bu metinlerin, bir diğer adı da metamorfizik efsanelerdir. Örneğin efsanelerde kişilerin, hayvanların veya bazı unsurların çeşitli nedenlerle farklı formlara evrilmesi bir dönüşüm durumudur. Nitekim şekil değişikliğine uğrayan varlıkların bilinmezliği, insanlığın kendilik sınırlarına eklenmesiyle birlikte ortadan kalkmış olur. Bu maksatla çalışma kapsamında ele alınan dönüşüm efsaneleri, iki alt başlık adı altında tasnif edilmiştir.

1.2.1. Taş Kesilme Efsaneleri

Bitlis efsaneleri incelendiğinde karşımıza çıkacak önemli noktalardan biri de dönüşüm efsaneleri olacaktır. Bu değişim ve dönüşüm, metinlerde farklı şekillerde meydana gelmektedir. Özellikle şekil değiştirme, insanoğlunun çevresinde gördüğü coğrafi şekillerin, ağaçların, bitkilerin veya hayvanların oluşum kaynağını açıklamaya çalıştığı halk anlatmalarında sıklıkla kullandığı motiftir. “*Şekil değiştirme, bir efsanede yer alan canlı ve cansız unsurların bir üstün güç tarafından cezalandırılması veya bir felaketten kurtarılması için o andaki şekillerinden daha farklı bir şekle çevrilmesidir. Değişikliğin temel sebebi cezadır. Felaketten veya sonu felakete varabilecek bir tehlikeden kurtarma ikinci derecede kalır.*” (Sakaoğlu, 1980: 29). Efsanelerde görülen şekil değiştirme örneklerinin çoğu taş kesilme ile alakalıdır. Anadolu insanının bilincinde var olan “*taş olmak, taş kesilmek*” deyimlerinin kökenin efsanelerden geldiği düşünülmektedir. Türk Dünyası’nda veya Anadolu’nun herhangi bir bölgesinde kullanılan bu deyimlerin ardından gerçekleştiğine inanılan olayla bireye sembolik mesaj verilmeye çalışılır. Yaptığımız çalışmalar neticesinde derlediğimiz efsanelerin bazıları taş kesilmesiyle ilgilidir.

Taş kesilme motifini konu alan ilk metin Kervan adlı 23. efsanedir. Bu efsanede yörede bulunan bir handa kervanıyla dinlenen adamın eşkıyaların saldırısına uğraması ve sonrasında malları sahiplerine teslim edememe düşüncesini yaşamamak için adamın

Allah'a ettiği dua sonucu kervandakilerle birlikte taş kesilmesi durumundan bahsedilmektedir. Efsanelerdeki taş kesilme olayları bir bakıma eğitici ve öğretici değerler taşımaktadır. Bu minvalde toplumun bir arada ve bütünlük içerisinde yaşaması için gerekli olan olguların başında sosyal normlar ve kurallar gelmektedir. Aksi takdirde toplum düzeninden bahsetmek olanaksızdır. İnsanların birbirlerine karşı verdikleri sözleri tutması ve kendilerine teslim edilen emanetlere sahip çıkması toplumsal vicdan tarafından istenen ülkü değerlerdendir. Efsanede anlatılan olay genel anlamda toplumun vicdanını temsil etmektedir. Ülkü değer ve karşıt değerlerin çatışması anlatıda sembolleştirilerek arzu edilen düzene doğru bir yola çıkış amaçlanmıştır.

Taş olan gelin adlı 24. efsane de Ahlat'ın Kırklar Mahallesi'nden Taht-ı Süleyman Mahallesi'ne gelin alayının gelişi sırasında meydana gelen olaylardan bahsetmektedir. Gelinin yolculuk sırasında istem dışı gaz çıkarması ve sonrasında utanıp Allah'a gelin alayının taş kesilmesi için dua etmesi olayın merkezini oluşturmaktadır. Gelinin duası kabul olur ve herkes taş kesilir. İnsanların ortak yaşantısı sonucu ortaya çıkan efsaneler başlı başına kültürel bellek mekânlarını oluşturur. Bu kültürel bellek mekânlarında toplumların geçmiş tecrübeleri, hayalleri, beklentileri, örf ve adetleri bulunmaktadır. Taş Olan Gelin Efsanesi'nde gerçekleşen olay, bazı durumlarda sosyal normların insan hayatından önemli olduğunu gösteren bir anlatıdır. Çünkü gelin istemeden dahi olsa toplum tarafından tasvip edilmeyecek bir durumun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Gelin diğer insanların duymasından korktuğu için Allah'a dua ederek yanındakilerle taş kesilmek istemiştir. Olay efsane merkezli incelendiğinde topluma ait sosyal normların ihlal edilmemesi gerektiğinin vurgulandığı görülecektir. Gelinin yapmış olduğu hareket sembolik olarak toplumun yazısız kanunlarına aykırıdır. Bu aykırılığın devam etmesi ise beraberinde toplumsal çözölmeyi getireceğinden, gelin kendini ana eksen olarak etrafındaki ontolojik alanı ebedî bir şekilde dondurmuştur. Evrende taş kesilerek fiziksel olarak sabitleşen gelin alayı, gelecek nesillere geçmişi aktaran bir kültürel bellek unsurudur.

25. ve 35. efsane metinleri de Bitlis ve çevresindeki hava olaylarının etrafında teşekköl etmektedir. Deribük adlı efsanede gelin alayının tipiye yakalanması sonucu donup taş kesilmesi anlatılırken, delikli taş efsanesinde ise iki fakir kadının olumsuz hava şartlarına yakalanıp birbirine sarılarak donmasını ve böylece taş kesilmesini anlatmaktadır. Bilindiği üzere Bitlis ve çevresi, kış aylarını olumsuz hava şartlarıyla geçiren yerlerin başında gelmektedir. Efsaneler meydana geldiği yörenin iklim koşulları

ve coğrafi zorlukları hakkında bilgileri barındırarak anlatılan olay üzerinden kişilere bazı sembolik uyarılar göndermektedir. Toplumun olumsuz kış şartlarından zarar görmemesi için efsaneler kışın ve soğuk havanın insana verebileceği zararı semboller yoluyla sezdirmektedir.

26. efsane Tatvan ilçesinde bulunan Nemrut Dağı'ndaki sıralı taşlarla ilgili bir anlatıdır. Nemrut'un yaptığı kötülöklere daha fazla dayanamayan dağ gazaba gelerek ateş püskürtmüştür. Bu sırada Adıyaman'a kışı geçirmek için giden Nemrut'un kervanı ateşlerin altında kalarak taş kesilmiştir. Taş kesilen develerin yanında da su ortaya çıkmıştır. Adaletsizlik, zulüm, acı ve sıkıntılar en az dünya tarihi kadar eski olgulardır. İnsanların birbiriyle olan çekişmeleri dünyayı kaosa sürükler. Böylelikle evrendeki ahengin bozulması gündeme gelir. Evrensel ahengin bozulması da dünya hayatının sona ermesi anlamına gelmektedir. Yüce yaratıcı, Kur'an-ı Kerim'de, *“O gökleri, gördüğünüz gibi, direksiz yarattı. Yere de, sizi sarsmaması için, ağır baskılar, yani ulu dağlar koydu ve orada her türlü canlıyı üretilip yaydı. Gökten de bir su indirdik, orada her güzel çifti yetiştirdik.”* (Lokman, 31/10) diyerek dağların yaşam için bir denge unsuru olduğunu vurgular. Nemrut'un kişiliğinde sembolleştirilen zulüm ve adaletsizlik var olan doğal düzeni bozma yolunda ilerlediğinden denge unsuru olan dağ, tarafından cezalandırma durumu ortaya çıkmıştır. Dikey boyutta püsküren ateş kervanın üzerine dökülerek onları taşla çevirmiştir. Bu olayla tahrip edilen doğa kendisini dönüştürerek yenileme yoluna gitmiştir. Yenileme ise develerin yanı başında kendiliğinden ortaya çıkan su ile olmuştur. Ateşin yok edici etkisinden sonra suyun ortaya çıkması simgesel manada tinsel bir doğuşa işaretler. *“Su, dönüştürme gücüne sahip bir varlık olarak, gerçek anlamda yeryüzüne şekillendirir. Toprağı ve kayaları aşındırarak, yeryüzünde sürekli bir değişimin öncüsü konumuna gelir.”* (Özdemir, 2014: 117). Düalist yapıya sahip olan su, dişil özelliğiyle doğadaki dönüşümün öncüsü olmuştur. Nitekim ateşin neden olduğu kaotik ortam suyun arındırıcı ve yenileyici etkisiyle ortadan kalkmıştır. Ateşin yakıcılığını dindiren su, olayın gerçekleştiği alana huzur ve dinginlik kazandırmıştır. Bir bakıma su, arındırıcı işleviyle ortaya çıkan olumsuzlukları temizleyerek doğayı ilk yaratılış haline kavuşturmuştur.

Gelin Kayaları adlı efsaneye göre günün birinde güzel bir kız başka bir köye gelin olarak verilir. Gelin alayı yola düştüğünde dağlarda yaşam süren derebeyi bu geline gözünü diker. Alay yolun belirli bir yerine geldiğinde derebeyi alaya saldırır. Güzel gelin düşmanın eline düşmemek için Allah'a *“Ulu Tanrım; Eğer ben senin sevgili kulunsam, beni bu haydudun eline düşürme. Boşuna da kan dökülmesin. Ya beni kuş yap uçur yahut*

ta buracıkta taş kesiver.” şeklinde dua eder. Duası kabul edilen gelin düğün alayıyla birlikte taş kesilir. Gelin Taşı Efsanesi’nde de birbirini seven iki gencin kavuşmalarına aileleri izin vermez. Kızın ailesi onu başka bir köye gelin verir. Gelin, alay yoldayken Allah’a dua ederek taş kesilmek ister. Adı zikredilen efsanelerde bir köyden diğer bir köye gidilirken gelin alaylarının başından geçen olaylardan bahsedilmektedir. “*Dilekleri sonunda taş kesilenler sevgililerine kavuşamayan güzeller, iffet sahibi talihsiz güzel kızlar, bir hücumda iffetinin ve sevgisinin lekelenmemesi için taş olmayı tercih edenlerin dilekleri.*” (Tanyu, 1987: 184-185). Verilen ilk efsane örneğinde iffet sahibi olan güzel gelin, namusunu ve iffetini korumak için taş olmayı isteyerek inandığı değerler uğruna maddi varlığına son vermiştir. Diğer anlatıda ise sevdiği kişiye kavuşamayan gelin sevgisini lekelememek ve verdiği sözü yerine getirmek için taş kesilmeyi istemiştir. İnanılan değerler uğruna gelinlerin yaşamlarından vazgeçmeleri temi, toplumsal bilincin anlatılara sembolik manada yansımaları olarak değerlendirilebilecek durumlardandır. Çünkü Türk düşün sisteminde taş ebedî hayatı ve sonsuzluğu ifade eden nesnelerden birisidir. Aslında taş kesilen ve sonsuzluk âlemi içerisinde içselleştirilen durum, kolektif şuuraltında yer alan namus, iffet ve şeref gibi olgulardır.

Yöre efsanelerinde Allah’a karşı verilen sözlerin tutulmaması ve sonucunda bu kişilerin yaratıcının gazabına uğrayarak taş kesilmesi sıklıkla karşılaşılan durumlardandır. Derlediğimiz 28. 31. ve 36. efsaneler Tanrı’ya verilen sözün tutulmaması üzerine taş kesilen insanların etrafında teşekkül eden anlatılardan meydana gelmektedir. Tanrıya verilen sözün içeriği ise kurban adamak üzerinedir. Kasapoğlu’na göre “*Kurban, nefsi dine kurban etmek. Güdü ve eğilimleri üst benliğe hâkim olan otoritenin koyduğu değerlere uymaya zorlamak ve itaat ettirmek*” (Kasapoğlu, 1997: 36) anlamına gelmektedir. Verilen efsane örneklerinde müşkül bir durum içerisinde bulunan kişilerin ettiği duada verdikleri sözle ile sıkıntıdan kurtuldukları ancak refaha kavuştuklarında ise nefislerinin kendilerine telkin ettiğini yaptıkları için taş kesildikleri görülmektedir. “*Sunulan kurban kişinin sunuş yaptığı otoriteye karşı içinde beslediği inanç ve bağlılığı, onun otoriteye verdiği değeri ifade eder. Bir başka yönüyle otoritenin o kimse üzerindeki gücünü ve tesirini ifade eder. Kabul edilmeyen kurban zaten kurban değildir.*” (Kasapoğlu, 1997: 21). Efsanelerde duaların kabul olunmasından sonra kişilerin kurban sözünü yerine getirme safhasında sundukları kurban Tanrı’ya karşı olan inancın, bağlılığın ve ona verdiği değer karşılığıdır. Bölgede anlatılan bu efsaneler sembolik açıdan yaratıcıya tam bir bağlılık, inanç ve değer verilmesini öğütlemektedir.

Tatvan- Hizan yol ayrımında bulunan ve bölge insanının vicdanında taş kesilmekle ölümsüzleşen, Hançerli Taş Efsanesi ülkü ve karşıt değerlerin mücadelesi üzerine kurulmuştur. Efsaneye göre dürüstlüğü, yiğitliği ve iyiliğiyle bilinen bir adam sahip olduğu özelliklerden dolayı karşıt değerlerin temsilcisi olan kişiler tarafından öldürülmek üzereyken Allah'tan taş kesilmeyi istemiştir. Duası kabul olan adam, taş kesilmiş ve inanışa göre taşın üzerinde bulunan izler de çift başlı hançerin darbeleri olarak kabul edilmiştir. Ülkü değerler toplumların arzu ettikleri davranış şekilleridir. Bu manada yaşanan dünyayı güzelleştirecek ve yaşamsal dengeyi koruyacak davranış şekilleri taş kesilerek varlık değerini ölümsüzleştirmiştir. Olay içerisinde ülkü değerler imha edilmek üzereyken ve ebedî kaosun ortaya çıkması an meselesi iken Tanrısal gücün yardımıyla karşıt değerler yenilgiye uğratılmıştır. Efsanenin verdiği mesajlardan birisi de iyiliğin, dürüstlüğün ve yiğitliğin asla kaybetmeyen/ kaybettirmeyen değerler olduğu gerçeğidir.

Taş kesilme her zaman zor durumdan kurtulmak veya ihlal edilen bir kuralın sonrasında gerçekleşmemektedir. Adilcevaz'da derlenen Kız Taşı Efsanesi'nde dizdarın kızı ile Van'dan bir delikanlı birbirine âşık olur. Genç adam, her gece göl sularını yüzerek sevdiğini görmeye gelir. Kız da sevdiğinin istikâmetini ayarlayabilmesi için yüksek olan bir taşın üzerinde ışık yakar. Fakat rüzgârlı bir günde ışık söner. Genç adam, sevgilisinin ışığını göremeyince dalgaların içinde boğularak kaybolur. Sevdiğini kaybeden kız onsuz yaşamayacağını düşünerek Allah'a dua eder ve taş kesilir. Bahsi geçen taş günümüzde Adilcevaz'ın girişinde bulunmaktadır. Efsaneler aynı zamanda unutulmuş değerlerin hatırlatıcısı konumundadır. Modern insanın tükettiği ve sıradanlaştırdığı olguların başında aşk ve sevgi gelmektedir. Efsane kahramanı olan dizdarın kızı, sevdiği ve yaşamı süresince anlamaya vardığı kişinin yokluğunda, maddi varlığından geçerek daha ulvi bir noktaya ulaşmayı amaçlamıştır. Yazısız ve yaptırımsız olan anlaşmanın taraflarından olan kız, kişisel ve toplumsal vicdanın kurallarına uyarak sadakatini taş kesilmekle ölümsüzleştirmiştir. Taşın günümüzde de varlığını devam ettirmesi ve yanından geçen kişilerin taş ile alakalı olan bu olayı hatırlaması kız taşının, kültürel bellek mekânı olarak geçmişin yaşam felsefesini tekrar tekrar yansıtmaya anlamına gelmektedir.

Ahlat'ta anlatılan Koç ve Koyun Efsanesi'nde Kırklar mezarlığında bir çobanın insanların uyarılarını aldirış etmeden sürüsünü otlatmasından ve sonrasında sürüde bulunan koyun ve koçun taş kesilmesinden bahsetmektedir. Bu efsanede görüldüğü üzere kutsal varlık alanlarının ihlali beraberinde taş kesilme olayını getirmiştir.

1.2.2. Diğer Dönüşüm Efsaneleri

Efsanelerde şekil değiştirme motifinin alt başlıklarından biri de hayvana dönüşmektir. Anlatılarda görülen dönüşüm durumu içerisinde farklı nedenler barındırmaktadır. Çünkü şekil değiştirme, “*Bir kayanın, taşın, ağacın, dağın, gölün veya bir hayvanın, uzay cisminin ilk menşeyini izah eden anlatmalarda görülür. Bu motife yer veren efsaneler, daha ziyade bir şeyin sebebini, teşekkülünü menşeyini izah ederler. Yani ‘açıklama’, ‘bildirme’ fonksiyonundadırlar.*” (Ergun, 1997a: 167). İzah etme ve kaynak bulma arayışı, insanın doğayla geliştirmek istediği iletişimin bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Bitlis ve ilçeleri, insanların doğa ve doğa unsurlarıyla iç içe olduğu yerlerin başında gelmektedir. İnsanların doğayla olan yoğun ilişkisi onları doğal yaşamla güçlü iletişim kurmaya yöneltmiştir. Kişiler doğal yaşamda gördükleri varlıkları içselleştirerek yaşamlarını anlamlı hale getirmeye çalışmışlardır. Tabiatın mekâna dönüştürülmesi kişinin yaşamla uyum sağlamasını kolaylaştırır. İnsanın tabiatı algısal olarak dönüştürmesi eylemini Şahin, şöyle açıklar: “*Tabiat, mekân olarak işlevsellik kazandıkça “özne ben”in mekân içindeki bağı farklı algısal dönüşümlere uğrar. Tabiat ve mekâna dönüşte, tabiat ve mekâna özgü değerler, insanı yutan, daralan bir yapıya dönüştüğü gibi bu değerler içtenlik değerlerine dönüşüp “özne ben”in kendini yeniden olumlu yönde kurmasına yardımcı olur.*” (Şahin, 2018: 110). İnsanın doğayı mekâna dönüştürerek dengesini uyum seviyesinde tutmasının ilk çabalarından biri de varlıklara kaynak/temel arayışıdır. Kişiler, şekil değiştirme anlatıları yoluyla kendisini olumlu yönde değiştirmeye çalışmaktadır. Efsanelerde gerçekleşen dönüşümlerin temelinde de ülkü değerlerden uzaklaşan insanı tekrardan dengeye oturtma isteği bulunmaktadır. Yıkıcı eylemlere giren kişiler aldığı ceza ile yaşamsal faaliyetlerine doğada farklı formlarda devam edebileceği düşüncesi caydırıcı olması yönüyle efsanelerde işlenmektedir. Bölgede şekil değiştirmeye birlikte olumlu sonuca bağlanan olaylar içtenlik değerlerine dönüşerek insanların doğal yaşamla olan iletişimin kolaylaştırır.

Çalışmamızın içerisinde yer alan 38, 39, 40, 41 ve 42. efsane metinleri kaplumbağaya dönüşmeyle alakalıdır. Bölgede kendisine bağlı efsane anlatılan hayvanlardan biri de kaplumbağadır. Saha çalışması yapılan bütün merkezlerde kaplumbağanın insanların muhayyilesinde sembolik bir yere sahip olduğunu göstermiştir. İlk efsanede toplumsal kurallara aykırı hareket ettiğinden mutlak yönetici tarafından cezalandırılan ve dönüşüm yaşayan bir insandan bahsedilmektedir. Türk toplumu töre denilen yazısız kanunları tarih sahnesine çıktığı zamandan içerisinde bulunduğumuz

döneme kadar bünyesinde uygulayarak getirmiştir. Bu kanunların koruyucusu ise efsanelerin içerisindeki yasak ve cezalardır. Toplum tarafından belirlenen bu kanunların dışına çıkınca insanların yaratıcı tarafından cezalandırılacağına inanılmaktadır. Somut delil olarak da insanlar arasında anlatılan kozmogonik efsane kahramanları olan kaplumbağalar gösterilmektedir.

Korbump adlı 43. efsane baykuşa dönüşmeyle alakalıdır. Kaplumbağayla ilgili anlatılan efsanelerde dönüşüm beddua sonucu olurken baykuş anlatısında ise sevdiği kızın ailesi tarafından öldürülen delikanlının toplumsal vicdanın sesine dönüşümü durumu mevcuttur. Aynı şekilde gerçekleşen bir dönüşüm durumu Pepuk Kuşu adlı 44. efsanede bulunmaktadır. Efsanede üvey annesi tarafından kenger bitkisini toplamaya gönderilen kardeşlerden erkeğin, kız kardeşinin karnını yarıp onu öldürmesi ve kızın dua sonucu pepuk kuşuna dönüşmesi anlatılmaktadır. Bahsedilen her iki efsanede de kuşların sürekli ötmesi ve kendisini hatırlatması durumu vardır. Bu ötüşler toplumun ortak vicdanına birer sesleniştir. Her ötüş bilinçlerde yeniden toplumsal düzenin sağlanmasına yöneliktir. Mitik dönemin ürünlerinden olan efsaneler yoluyla insanların kendi aralarında iletişim kanallarını geliştirmeleri ve birbirlerinin yaşam haklarına saygı duymaları gerektiği öğütlenmektedir.

Hüthüt Kuşları adlı anlatıda içinde bulunulan sıkıntılı durumdan kurtulmak için edilen duayla kuşa dönüşme anlatılmaktadır. 46 numaralı Göl Efsanesi de dinî hüviyete sahip bir anlatıdır. Efsanede Ermeni keşişin, Müslüman olan gelinine uygunsuz ilişki teklif etmesi ve sonrasında gelinin mensup olduğu dinin değerleri uğruna ateşe atlayıp balığa dönüşmesi anlatılmaktadır. Ontolojik alanı ihlal edilen değerler dönüşüm geçirerek yaşamını sembolik formlarda devam ettirmeye çalışmaktadır. Bu değerlerin maddi anımsatıcısı da Güroymak'ta bulunan şelale adı verilen göl ve içerisindeki balıklardır. *“Kur'an-ı Kerim'in ilk parabolünde “ebedî yaşamın bir simgesi” olarak tanımlanan balık, Hristiyanlıkta hem İsa'yı hem de ona inananları işaret ettiğinden, önemli bir sembol olmuştur.”* (Ersoy, 2000: 450). Farklı iki dine mensup kişilerin sembolik çatışması sonucunda ortaya su ve balık çıkmıştır. Uygunsuz ilişki teklif edilen gelin, ait olduğu dinî değerlere uygun davranarak kendisini ateşin içerisine atmıştır. İçerisine atladığı ateş suya, kendisi ise balığa dönüşmüştür. Kur'an-ı Kerim'de ebedî yaşamın sembolü olarak gösterilen balık formuna giren gelin, kazanan ülkü değerdir. Diğer tarafta olan Hristiyanlık dinine mensup olan keşiş ise kaybeden karşıt değerdir. Hristiyanlığa göre

günah işleyen kişilerin su ile vaftiz edilmesi anlatıda geçen suyun sembolik değerini artıran diğer bir gelişmedir.

Diğer Dönüşüm Efsaneleri başlığı altındaki son efsane 47. metindir. Günün birinde hamile olan bir kadının komşusunun evine gider. Komşusunun ocağında pişen paça yemeğini gören hamile kadın yemeği aşermeye başlar. Fakat utandığından dolayı paça yemeğinden pay isteyemez. Dışarı çıktığında çöpün kenarında olan, ölü bir hayvan leşini görür. Gördüğü leşi yiyebilmek için Allah'tan hayvana dönüşmeyi ister. Edilen dua neticesinde hamile kadın bir ayıya dönüşür. Bu olaydan sonra yörede, ayının yürüyüşü ve fiziksel özellikleri hamile kadının şekil değiştirmesine bağlı olarak değerlendirilir.

1.3. Tabiat Unsurları ile İlgili Efsaneler

Bitlis ve yöresi, coğrafi şekil ve su kaynakları açısından çeşitlilik arz eden bölgelerin başında gelmektedir. Yöre, volkanik araziler, sönmüş yanardağlar, göller ve akarsularla insanlığın daima ilgisini çekmiştir. Böylece toplum, geçmişin yaşamsal enerjisini ve yaşanmışlıkların izdüşümünü tabiat unsurlarına yükleyerek onu ontolojik alanına katmaya çalışmıştır. Bu eylem de sözlü gelenek içerisinde anlatılan efsanelerle gerçekleştirilmektedir. İnsanlar arasında anlatılan her efsane ile tabiat, ortak yaşam çevresine dönüştürülür ve odak noktası haline getirilir. Çalışma kapsamında tabiat unsurlarıyla alakalı on sekiz efsane metnine yer verilerek, bu ürünler farklı iki alt başlık halinde edilmeye çalışılmıştır.

1.3.1. Coğrafi Şekillerle İlgili Efsaneler

İnsanoğlu yaşadığı coğrafyanın etkisiyle şekillenen bir varlıktır. Kendisine çizmiş olduğu sınırların içerisinde yaşamını sürdürür. Bu eylemini sürdürürken karşılaştığı coğrafi şekilleri kendi muhayyilesinde anlamlandırmaya ve ona köken aramaya başlar. *“Tabiata ve mekâna yüklenen özel anlam ve aktarımlar, bu aktarımı yapan kişi de aidiyet duygusunu kazandırdığı gibi mekânla da bütünlük kurmasını sağlar.”* (Şahin, 2018: 111). Yaşadığı mekânla bütünlük oluşturabilmesi insanın geçmişinden itibaren kendisiyle var ettiği özel anlamları yaşadığı coğrafyaya aktarmasıyla mümkündür. Kişinin yaşamını sürdürdüğü coğrafyanın dağını, taşını ve toprağını kendilik değerleriyle besleyerek mekânı anılaştırması gerekmektedir. Bitlis ve çevresinde coğrafi unsurlarla alakalı olarak anlatılan efsaneler bölge insanının yaşadığı mekânlarla bütünlüşme ve birleşme adımları

olarak değerlendirilebilir. Çünkü aktarılan her özel anlamla kişinin coğrafyaya karşı olan aidiyet duygusu da artmaya başlamaktadır.

Leng Tarlası adlı 48. efsane tarlaya çalışmaya giden iki kardeş arasında geçen olayı konu edinmektedir. Erkek kardeş, kız kardeşinden kendisine su getirmesini ister. Ancak kız kardeşi su getirmeye üşenir. Bunun üzerine erkek kardeş, kıza evlenme isteğini sorar. Evet, cevabını alınca ona isteğinin gerçekleşmesi için bir şart koşar. Şart ise kız kardeşin tarlanın etrafını tek ayakla yedi defa dolaşması şeklindedir. Kız kardeş şartı yerine getirince erkek kardeşi tarafından silahla öldürülür. Gerçekleşen olaydan sonra tarlanın adı leng (topal, aksak) olarak kalır. Bölge insanının deneyimsel belleğinde yer alan tarla, trajik yönüyle önemli bir hatırlatıcı mekân konumundadır. Gelenek ve görenekler toplumun varoluş dinamikleridir. Bu değerler bireysel arzu ve isteklerin üzerindedir. Bunların ihlal edilmesi ve çığnenmesi toplumun yok olması anlamına gelmektedir. Efsanede anlatılan olaylar metin merkezli olarak değerlendirilmelidir. Çünkü bu gibi anlatıların bünyesinde sembolik gizil bir yapı bulunmaktadır. Kullanılan gizil yapıyla topluma ait olan kültürel değerlerin korunması amaçlanmaktadır.

Coğrafi şekillere bağlı olarak anlatılan diğer efsaneler olan 51 ve 53. anlatılar ise geçmiş dönemlerden günümüze kadar ulaşan kültürel bellek mekânlarıdır. Sözlü anlatı türleri bazı durumlarda tarihî vesika olma hüviyeti kazanırlar. Böylelikle geçmiş dönemin çeşitli yönleri hakkında bilgileri bizlere ulaştırırlar. Çalışma içerisindeki sıralaması verilen efsane metinlerinde toplum hafızasında yer edinen olaylar sonucunda mekânın ad alması işlenmektedir.

Buğday Tepesi olarak bilinen 52. efsanede cimri bir adama ait olan buğday hasadının fakirin bedduasıyla taş kesilmesi anlatılmaktadır. Efsaneden hareketle anlaşılacağı üzere, *“İnsanlar çevrelerinde gördükleri coğrafi şekillere çeşitli anlamlar ve değerler yükleyerek onları cansız bir varlık olmaktan çıkarırlar. Böylece bu şekillerin anlamlarıyla insanlara bir mesaj, bir ders vermeyi hedeflerler.”* (Çetindağ Süme, 2014: 188). İnsanların birbirleriyle yardımlaşması ve destek olması hem toplum tarafından hem de yaratıcı tarafından emredilen bir durumdur. Toplumsal düzenin ve adaletin sağlanmasının koşulu paylaşımdan geçmektedir. Paylaşımın olmadığı kültürlerde kargaşa ve adaletsizlik hâkimdir. Kolektif bilinç bahsi geçen durumların ortaya çıkmaması için kendi içerisinde birtakım kanunlar oluşturur. Oluşturulan bu sözlü kurallar ve ceza mekanizması kendisini efsane ile toplumsal hafızaya taşıyarak yerini sağlamlaştırır. Bitlis

merkeze bağı olan Tağ köyünde yer alan tepe bu yönüyle toplumsal vicdanı temsil eden bir ibret sembolüdür.

Bitlis'in Alacabük Köyü'nde bulunan Koçoğlu Dağı adının kaynağıyla ilgili anlatılan efsaneye göre Alacabük Köyü'nde bulunan dağa hiç kurt gelmez. Hatta kurtlar farklı yerde koyunları kovalayınca onlar bu dağa sığınarak tehlikeden kurtulur. Bundan dolayı zamanla dağ koçlarla dolar. Oradan günün birinde geçen adam, koçoğlu deyince dağın adı Koçoğlu olarak kalır. Alacabük'te bulunan Gâvur Taşı'yla alakalı anlatılan söylenceye göre ise taşın bulunduğu yerde Ermenilere ait olduğu düşünülen yüklü miktarda altın bulunur. Altın bulunan yerde taşın üzerinde haç şekli olduğundan dolayı insanlar bu taşı Gâvur Taşı olarak adlandırmıştır. İnsanın yaşadığı coğrafyayla geliştirdiği etkileşim onu dönüştüren ve geçmişin yaşanmışlığını ona aşılayan özelliğe sahiptir. *“Bu anlamda yaşadığı mekânı geçmişiyle değerlendiren her birey, mekânın önemli bir rehberi olduğuna inanır ve öze dönüşü yaşatan bu eriştirici nitelikli mekâna olan her yolculuğun sonunda, mekâna sinen ata ruhuna özlem ve bilginin rehberliğiyle bilinçaltında aradığı gizli bahçeye ulaşır.”* (Şenocak, 2009: 283). Bölgede coğrafi şekillerin merkezde yer aldığı efsaneler geçmişin yaşanmışlıkları üzerine kurularak gelecek nesillerin çevrenin mimetik belleğinden faydalanması sağlanmıştır. Çünkü yeni nesiller ata ruhunun sindiği ve onlara ait yaşantıların anlamlaştırdığı mekânlarla birleşerek evrendeki uyumun bir parçası haline gelir. Nitekim bilinçaltının aradığı gizli bahçe geçmiş tecrübelerinin aktarıldığı mekânlardır. Bu gibi yerler kültürel bellek mekânı olan efsanelerle geleceğe taşınarak gelecek nesillerin zihinlerine kayıt edilir.

54. efsane de İslam mitolojisinde zalimliğin ve kötülüğün sembolü olarak bilinen Nemrut ile alakalıdır. Bitlis'in Tatvan ilçesinde bulunan volkanik dağ, adını bu mitolojik karakterden almaktadır. Bölgede anlatılan efsanelere göre Allah olduğu iddiasında olan Nemrut adlı şahsiyet inanışa göre insanlara ve diğer canlılara yaptığı eziyetlerle nam salar. Diğer yandan, rivayetlere göre Nemrut, kış aylarında konaklamak için Adıyaman'da bulunan dağa, yaz aylarında ise Tatvan sınırları içerisinde bulunan dağa gelmektedir. Yaptığı zalimliklerin sınırları aşmasından ötürü dağın gazaba gelerek ateş püskürdüğü ve Adıyaman'dan gelen kervanın üzerine dökülerek onları taş kestiğine dair inanışlar bulunmaktadır. Günümüzde dağ eteklerinde bulunan sıralı taşların ise Nemrut'a ait kervan olduğu düşünülmektedir.

1.3.2. Göller ve Sularla İlgili Efsaneler

Toplumumuzun düşünce sisteminde ruh (iye) taşıdığına inanılan unsurlardan biri de sulardır. Bu düşünce sisteminin şekillendirmiş olduğu sözlü anlatı türlerinden olan efsanelerde öne sürülen görüşü destekler niteliktedir. İnsanoğlu sıkıldığı, bunaldığı ve gerildiği zamanlarda içtiği veya gözlemlediği su ile rahatlar. Çünkü sular, fiziksel boyutları olan reel bir nesneden öte, geçmişte yaşananların birikimini içeren tasarımsal nitelikli bir bellek nesnedir (Korkmaz, 2008: 42). Anadolu coğrafyasının farklı bölgelerinde sular ve göllerle ilişkili olarak anlatılan efsanelerin fazlalığının nedeni de budur. Geçmiş yaşantıların toplandığı hafıza mekânları olan sular, bu yönüyle insanların huzur aradıkları yerlerdir. İnsanın huzur aramasının temelinde yatan durum da kendiliğinin farkına varma arzusudur. Çünkü *“Kendini tanıyan insan özgüveniyle evrene yeniden biçim vermek isteyecektir. Bu tavır, fenomenolojik olarak insanın varlık gereğidir. İnsan kendisini ancak böylece gerçekleştirecek ve verilmiş çevreyi dünyalaştıracaktır. Bunun için geçmişin bilgisine ve tecrübelerine insan, zaman boyutunda iletken ve yansıtıcı özellikleriyle su imgesinde ulaşacaktır.”* (Korkmaz, 1998: 95). Göller ve sularla alakalı olarak bölgede anlatılan efsaneler mitik dönemden uzanan yaşamsal özgüvenin insana verdiği evreni yeniden biçimlendirme misyonu şeklinde okunabilir durumlardandır. Yöreden derlenen ve suların merkezde olduğu anlatılar bireylerin yerel çevresini anlamlandırma çabasının bir sonucudur. Bu bağlamda Bitlis ve ilçelerinde bulunan göl ve sular mitik düşüncenin enerjisiyle şekillenerek zaman boyutunda günümüze kadar ulaşmıştır.

Derlediğimiz 55. 58. ve 59. efsaneler Bitlis’in Adilcevaz ilçesinde bulunan Aygır Gölü³ etrafında teşekkül eden olaylara bağlı olarak anlatılmaktadır. Su yatakları ve göller açısından zengin olan Bitlis’te kolektifin bilincinde suya karşı sergilenen bir kutsiyet bulunmaktadır. Bu düşüncenin temelinde yatan da halk arasında anlatılan efsaneler gelmektedir. Türk mitolojisinde küçük suların sembolik değeri hacim olarak büyük sulardan daha fazladır. Bunu destekleyecek örneklerden birisi de 55. efsanedir. Bu anlatıda toplum açısından kutsal kabul edilen Aygır Gölü’nün dokunulmazlığından bahsedilmektedir. Halk arasında anlatılan efsaneye göre zamanın birinde hacim olarak

³ Bitlis’in Adilcevaz ilçesinde yer alan Aygır Gölü tanıtım videosu için karekodu okutunuz.

küçük olan Aygır Gölü'nün kanallar yoluyla Van Gölü ile birleştirilmesi gündeme gelir. Fakat projeyi çizen adamın gece rüyasına Aygır Gölü'nün ruhu gelir ve onu uyarır. Projeyi çizen adam yapacağı işten vazgeçmesine rağmen farklı şekillerde cezalandırılır. 59. efsane de gölün adının nereden geldiği ile ilgilidir. Dinlenmek üzere göl kenarına atıyla gelen adam gölden bir aygırın çıktığını görür. Suyun içinden çıkan aygır adamın atıyla çiftleşir ve göle geri döner. Aradan zaman geçer ve adamın atı çok güzel bir tay doğurur. Adam, başka bir taya daha sahip olmak için tekrar göl kenarına gider. Ancak gölün içinden çıkan aygır yavrusunu alıp gölün içine girer ve kaybolur. Bahsedilen durum Altay efsanelerinde sudan çıkan boynuzlu pura adlı atlarla benzerlik göstermektedir. Bununla birlikte Türk düşün sisteminde sıklıkla karşılaşılan durumlardan biri de su kökenli atların varlığıdır. Elçin göre; su kökenli atlar, olağanüstü ortaya çıkış şekilleriyle anlatılar içerisindeki varlıklarını günümüzde de devam ettirmektedir. Bunun en önemli göstergesi de bazı destan kahramanlarının atlarının su kökenli olmasıdır. Özellikle Köroğlu destanındaki at, sudan/gölden ortaya çıkmıştır (Elçin, 1977: 50).

Çalışmamızdaki 57, 56 ve 64. efsaneler yine Adilcevaz ilçesinde yer alan kuyu ve çeşmelerle alakalıdır. Anlatılan efsaneler sonucunda bu yerler etrafında halk inançları oluşmuştur. Cafer Ağa Kuyusu olarak bilinen yerin sularının sadece Rus askerlerinin geldiği zamanlarda kesildiğinden bahsedilmektedir. Bitlis ve yöresi, Rus işgaline uğramış bölgelerdendir. Bölge insanının belleğinde işgalle birlikte yer edinen acılar efsanede bahsedilen kuyu ile anlatılmaya çalışılmıştır. Aslında kuyudan akan su, özgürlük ve bağımsızlığın sembolüdür. Çünkü suyun akma eylemi tekrar halinde gerçekleşen bir durumdur. Tekrarlanan eylemle birlikte yaşanan acılar, millî kimliğin oluşmasını sağlayarak tarihsel tecrübelerin kaybolmasını engellemektedir. *“Her bağlayıcı yapının temel ilkesi tekrarlama dır. Böylece olaylar dizisinin sonsuzda kaybolması önlenir ve bir ortak “kültürün” unsurları olarak, tanınabilir ve hatırlanabilir örneklere dönüşmesi sağlanır.”* (Assmann, 2001: 23). İşgale kadar düzenli olarak akan suyun düşman askeri geldikten sonra kesilmesi ve bağımsızlık mücadelesi kazanıldıktan sonra akmaya devam etmesi öne sürülen görüşü kuvvetlendirmektedir. Çünkü işgal ile birlikte toplumun kültürel belleği tahrip edilmiştir. Verilen mücadele bellekteki argümanlarla kazanıldığından suyun akmasıyla, sekteye uğrayan bellek depolaması devam etmiştir.

60 ve 61. efsane metinleri bölgedeki farklı suların kaynağını nerden aldıkları ile ilgilidir. Bitlis'in Güroymak ilçesinde bulunan şelalenin etrafında farklı efsaneler anlatılmaktadır. 60. efsane, şelalenin yanında bulunan değirmene gelen adamın birinin

duvardaki bastonu görmesi üzerine başlar. Yıllar önce kaybetmiş olduğu asayı tekrardan elde etmek için mücadele veren adam, elleriyle asanın içini açar ve altınları değirmenciye gösterir. Rivayete göre Nemrut Dağı ile şelale arasında gizli bir bağlantı bulunmaktadır. Bunun kanıtı da Nemrut'ta kaybolan asanın şelalede ortaya çıkmasıdır. Diğer efsane ise iki dostun mücadele hırsı sonucu birbirini öldürmesini konu almaktadır. Kin ve nefret duygusuyla davranışlarına yön veren kişilerin ölümleriyle birlikte ortaya iki farklı su kaynağı ortaya çıkmıştır.

Yörede yer alan önemli bazı göl, çeşme ve yapıların suya bağlı olarak adlarının kaynağı 62, 63 ve 65. Efsanelerde ayrıca anlatılmaktadır. Nazik Gölü adlı 62. efsane, Şamanist kültürün etkileriyle toplum belleğinde yer edinen bir anlatıdır. Çünkü şaman inancına göre doğadaki her şey bir ruh taşımaktadır. Ahlat'ta anlatılan bu efsanede zor duruma düşen hamile kadın, göl ile bir canlı gibi konuşarak ondan yardım istemektedir. Efsanenin sonralarına doğru kimsesiz kalan anne ve kızına sahip çıkan yine göl olmuştur. Kutsal yer olan gölün ruhu, kadını ve kızı kendi varlık alanına dâhil ederek onları koruma altına almıştır. Bu olaydan sonra göl, küçük kızın adıyla anılmaya başlamıştır.

1.4. Dinî Nitelikli Efsaneler

Bitlis efsanelerinin büyük bölümünü dinî nitelikli efsaneler oluşturmaktadır. Bu metinler tasnif aşamasında yedi alt başlık altında incelenmeye çalışılmıştır. Yöre insanı kutsal kitapta anlatılan çoğu kıssayı zamanla efsane olarak, sözlü gelenek içerisinde anlatmaya çalışmıştır. Söz edilen durumun nedenini Durkheim'in şu görüşleriyle temellendirmek mümkündür: *“Dini, beşerî eylemin doğal bir tezahüründen başka bir şey olarak görmeyen bir kimse için, bütün dinler, istisnasız bilgi vericidir: Her bir din, kendine has bir biçimde, insanı ifade eder ve bu yüzden de, doğamızın bu yönünü en iyi bir şekilde anlamamıza yardım edebilirler.”* (Durkheim, 2005: 42).

Kültürel değere bağlı yaşamın devam ettiği yörede klasik din eğitimi, daha çok bu dinî anlatılar üzerinden verilmektedir. Geleneksel rolünü yerine getirmeye çalışan bölge insanı, toplumsal alanda dillendirdiği dinî nitelikli efsanelerle psikolojik ve sosyolojik yönünü belli şekillerde ortaya koymaya çalışmaktadır.

1.4.1. Din Büyükleri ile İlgili Efsaneler

İnanma güdüsü ilkellerden günümüze kadar insanlığın bir ihtiyacı olarak süregelmiştir. İnsanoğlunun ruhu dine her zaman hazır bir vaziyettedir. Çünkü ruhun en

önemli ihtiyaçlarından biri de inanmak ve sonrasında ibadet etmektir. Dünya üzerinde din ve inanışların çeşitlilik göstermesi insanlığın tarihsel süreç içerisinde duyduğu inanma ihtiyacının bir sonucudur. Bu durumlardan dolayı da din içerisinde farklı olguları barındırmaktadır. Din fenomeninin sahip olduğu farklılıklar onun doğru şekliyle anlaşılmasını gerekli hale getirmiştir. Eliade'ye göre dini anlamak ve anlamlandırmak için, mitler, törenler, tanrılar, halk inançları gibi delillerin her bir kategorisi, bizim için gerçekten çok önemlidir (Eliade, 2005: 25). Türk toplumu da İslamiyet'i kabul ettikten sonra kendilik belleğinde dinî efsaneler, mitler ve inanışlar meydana getirmiştir. Hatta kutsal kitapta bulunan bazı kıssalar zamanla efsane şeklinde insanlar arasında anlatılmıştır. Geleneksel eğitimin yapıldığı dönemlerde, dinî değerlerin insanlara kazandırılması aşamasında efsanelerden yararlanıldığı tarihî vesikalarda karşılaşılan durumlardandır. İnsanların soyut olan dinî değerleri daha iyi içselleştirebilmesi için gerçekleşmeyen bazı olaylar dâhi din büyükleri etrafında oluşmuş gibi anlatılagelmiştir. Çalışmamız kapsamında derlenen metinlerin önemli kısmını din büyükleri etrafında anlatılan efsaneler oluşturmaktadır.

Hız. Âdem ve Hız. Havva, Anadolu sahasında etrafında en fazla efsane anlatılan dinî şahsiyetlerdir. 66. efsane metnine göre Hız. Âdem ve Hız. Havva cennetten kovulduktan sonra dünyada birbirlerini aramaya başlar. Uzun arayışlar sonucunda bu kişiler birbirine kavuşurlar. Hız. Âdem, Hız. Havva'ya kendisini bulduğu yerde ne zamandan beri oturduğunu sorar. Bunun üzerine Hız. Havva, uzun zamandan beridir orada oturduğunu dile getirir. Eliyle Hız. Havva'nın oturduğu yeri kontrol eden Hız. Âdem, onun yalan söylediğini anlar. Bunun üzerine “*İnşallah Allah kadınların canından soğuğu çıkarmaz.*” diyerek beddua eder. İnanışa göre kadınların kalçalarının soğuk olması sözü edilen bu olayın bir sonucudur.

Anlatılan bir diğer efsanede de şeytan, bir gün tavus kuşunun yanına gelir ve kendisini cennete sokmasını ister. Fakat tavus kuşu şeytanın istediğini kabul etmez. Şeytan, yılanın yanına gider ve isteğini yeniler. Yılan, şeytanın isteğini kabul eder ve onu cennete sokar. Şeytan, cennette bulunan Hız. Havva'nın yanına gider ve ondan yasak yemiş olan buğdayı koparmasını ister. Havva, buğdayı kopardığı anda kan akmaya başlar. İşte bu ilk günahı kadın işlediğinden dolayı kadınlar sürekli olarak aybaşı olurlar. İlk insanın işlediği günah ile cennetten kovulması dünya mitlerinde sıklıkla rastlanılan bir durumdur. Bölgede derlenen söz konusu iki efsane insanı günaha götüren süreçte gerçekleşen olaylardan bahsetmektedir. Yılanın karnında şeytanı taşıyarak cennette

sokması ve bu yaptığıyla ilk günahın işlenmesine neden olması yörede hayvanın olumsuz olarak algılanmasına sebebiyet vermiştir. Derlenen anlatıda yasak yiyecek olarak buğday verilmiştir. Kadınların aybaşı olmasının kaynağı da Hz. Havva'nın yasak yiyecek olan buğdayı koparmasından sonra akan kana bağlanmıştır.

Çalışmanın 68. efsanesi halk arasında Ehl-i Beyt'ten olan Hz. Hüseyin'in kızı olduğuna inanılan Eynel Huri ile alakalıdır. Bu dışında Ahlat ilçesinde bulunan ve kendisiyle aynı adı taşıyan su kaynağıyla ilgili anlatılan başka efsanelere de rastlanılmaktadır. Ayrıca halk arasında bu çeşme suyunun kaynağının Mekke'den geldiğine dair bir inanış bulunmaktadır.

Bitlis ve Siirt il sınırlarında bulunan Baykan ilçesinde önemli İslam büyüklerinden olan Veysel Karani Hazretlerine ait olduğu düşünülen bir türbe bulunmaktadır. Türbenin varlığı bölgede bu din büyüğüne bağlı olarak anlatılan efsanelerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Üveys el-Karani, İslam'ın farklı coğrafyalara yayılması hususunda önemli hizmetleri bulunan dinî bir şahsiyettir. Peygamber Efendimizle aynı dönemde yaşamasına rağmen Onu görememiştir. Bu yüzden sahabe olamamıştır. Ancak Peygamber Efendimiz onu “*Tabiin hayırlısıdır.*” şeklinde tanımlamıştır. 69. efsane ise Kıbrıs Barış Harekâtı'na katılan bir pilotun savaş uçağı kullanırken başından geçen olayları anlatmaktadır. Rivayete göre yakıtı biten uçağın içinde beliren ihtiyarın inayeti sayesinde yakıt bitmez ve hedeflerin tamamı bu ihtiyar sayesinde vurulur. Efsane kişisi olan pilota, göre uçağın içerisinde beliren kişi Veysel Karani Hazretleri'dir.

Din büyükleri ile ilgili olarak derlediğimiz efsanelerden biri de İstanbul'da türbesi bulunan ve Peygamberimizi evinde misafir eden Eyüp El Ensari'nin kardeşi olan Feyzullah El Ensari'ye aittir. İslam orduları komutanlarından olan İyaz Bin Ganem komutasındaki orduyla Anadolu coğrafyasına İslamiyet'i yaymak için gelen Feyzullah El Ensari Bitlis'te yaralanmıştır. Savaş sırasında yaralanan Ensari'nin burada şehit olduğuna inanılmaktadır.

Türbesi⁴ olduğuna inanılan makam yine Bitlis'te bulunmaktadır. İslam'a önemli hizmetleri olan bu zatla alakalı olarak bölgede çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Kendisine

⁴Feyzullah El Ensari'ye ait olan türbenin konum bilgisini öğrenmek için karekodu okutunuz.

bağlı olarak anlatılan Kesikbaş Efsanesi oldukça önemlidir. Rivayete göre Feyzullah El Ensari'nin, Bitlis kuşatması sırasında kafası kesilir. Ancak zat, buna rağmen kelle koltukta yedi yıl boyunca savaşmaya devam etmiştir. Savaşın sonlarına doğru bir kadın, Ensari'nin böyle savaştığını görünce onu nazar ederek onun ölmesine yol açar.

1.4.2. Hz. Hızır ile İlgili Efsaneler

Hz. Hızır, Kur'an-ı Kerim'de adı anılan ancak peygamber veya veli olduğu hususunda çeşitli rivayetler bulunan bir zattır. Özellikle Türk düşünce sistemi içerisinde en fazla bahsedilen dinî şahsiyetlerden biridir. Sözlü halk anlatılarında kahramanın en önemli yardımcılarında olan Hızır'ın kaynağı, İslamiyet Öncesi devirlere kadar dayanmaktadır. İlk dönemlerde görülen gök sakallı ve koca sakallı kocaların İslamiyet'teki prototipi Hz. Hızır'dır. Türk toplumu açısından kült haline gelen Hz. Hızır, varlığını sözlü kültür ürünleri içerisinde günümüze kadar sürdürme gelmiştir. Bu sözlü ürünlerinin başlıcaları, Hz. Hızır etrafında şekillenen efsanelerdir. Anlatılan her efsane veya olayla toplum hafızasında “*Her geleni Hızır bil*” bilinci yenilenmektedir. Önceki cümlede vurgulanan bilinç yenilenmesi ile toplum içerisinde yardımlaşma, paylaşma ve fedakârlık duygularının farkındalığı artırılmaktadır.

Türk halk inanışlarına göre ab-ı hayatı arayıp bulan tek kişi Hz. Hızır'dır. Bu suyla yıkanarak ölümsüzlüğe eriştiğine inanılan Hz. Hızır, toplumsal yaşam içerisinde sürekli olarak beklenen ve görülmesi gereken şahsiyet olarak anlatılan efsanelerin muhtevasında yerini almaktadır. Ahmet Yaşar Ocak, Hz. Hızır'ın ölümsüzlüğüne dayanak olarak şu üç maddeyi sıralar:

1. Zü'l-Karney'nin Hz. Hızır'la beraber hayat çeşmesini aramasını anlatan efsanenin çeşitli varyantları
2. Hızır'ın Hz. Âdem devrinde hayatta olup, Nuh tufanından sonra, o zamana kadar muhafaza edilen Hz. Âdem'in cesedinin defin merasiminde bulunduğu; bunu yaptığı için Allah'ın ömrünü kıyamete kadar uzattığı; sonraki pek çok peygambere musahiplik yaptığı, hatta Hz. Peygamber'le buluştuğu; üstelik Hz. Peygamber'in defni sırasında bile hazır bulunup Hz. Ali'yle de görüştüğü vs. şeklindeki sayısız rivayet ve hikâye.
3. Mutasavvıfların Hızır'la görüşüp sohbet ettiklerini anlatan sözlü veya yazılı pek çok rivayet, menkabe ve fıkralar (Ocak, 2007: 68-69).

Bitlis ve çevresinde, Hz. Hızır'la alakalı olarak derlenen efsaneler halk inanışlarının şekillendirdiği olaylar etrafında ortaya çıkmaktadır. 72. ve 75. metinler, bölgedeki Hıdırellez inancını merkez alan durumlar etrafında gelişmiştir. Halk arasında, Hıdırellez iki kardeş olan ısıyı/yeşili temsil eden Hızır ile suyu temsil eden İlyas'ın buluşma günüdür (Kalafat, 2011: 21). 72. efsane Mayıs aylarında Hz. Hızır ve Hz. İlyas'ın Adilceviz'da bulunan Aygır Gölü kenarında buluştuklarından bahsetmektedir. İnanişla göre sıkıntılarından ve dertlerinden kurtulmak için insanlar, çeşitli vakitlerde gölü ziyaret etmeye gelmektedir. Gölde olduğuna inanılan at/aygırı ancak kalbi temiz olan insanların görebileceğine inanılmaktadır. Efsanenin muhtevasında aygır olması Boz Atlı Hızır kültünü de hatırlatmaktadır.

Halk inanışlarına göre ab-ı hayatı, arayan ve onu içip ölümsüz olan kişi Hz. Hızır'dır. İnaniş kaynağını büyük ölçüde toplum belleğinde yer edinen efsanelerden almaktadır. Bitlis'te anlatılan 73. efsaneye göre Hz. Hızır ve Büyük İskender, ab-ı hayatı, aramaya başlarlar. İskender ve Hz. Hızır, bütün dünyayı dolaşmasına rağmen suyu bulamaz. Her ikisinin yolu son olarak Bitlis'e düşer. İskender, Bitlis'e gelince buradaki kaleyi ele geçirmeyi çalışır. Ancak Hızır, Adilceviz ilçesinde bulunan Süphan Dağı'na gider. Dağın zirvesine doğru yönelen Hızır, mağaranın ağzında bulunan suyun içinde balıkların olduğunu görür. Zirvedeki suyun içinde var olan canlı yaşamı, Hz. Hızır'ın ab-ı hayatı bulmasına vesile olur. Hz. Hızır bunun üzerine sudan içerek ölümsüzlüğü, suyla yıkanarak da görünmezlik özelliğini kazanır.

74. ve 76. efsanelerde yörede Hz. Hızır'ın cuma günleri camiye geldiğiyle alakalıdır. Yöre insanları cuma günleri bu zatı görmek için çeşitli uygulamalar ve ritüeller geliştirmiştir. Çünkü onlara göre Hz. Hızır inanılması ve görülmesi gereken bir şahsiyettir. Efsanelere göre Hz. Hızır'ın diğer insanlardan farkı, ellerinin kemiksiz olması veya sağ başparmağının olmaması doğrultusundadır. Türk töresi ve İslam inancı, fakirlere, yoksullara, düşkünlere ve garibanlara yardım edilmesini tavsiye eder. Bunların yapılması ödöl, yapılmaması ise cezalandırılmayı beraberinde getirmektedir. Bu değerler kolektifin bilincine Hz. Hızır motifi üzerinden verilmektedir. 77. efsanede yapılan iyilik neticesinde kaza ve ölümün ortadan kaldırıldığına dair bir inanıştan bahsedilmektedir. Rivayete göre bir kadın, gün içinde işinin çok olacağı düşüncesiyle ayrıca akşam yemeği yapmaya fırsat bulamayacağı fikrine kapılır. Bu düşüncesinden dolayı, kocası çarşıya gitmek üzereyken kendisine börek alarak yollamasını ister. Kadının, kocası evden çıkıp mezarlıktan geçerken, iki ruhun kendi aralarında o gün damdan birinin düşerek öleceği

ve kendilerine komşu geleceği şeklindeki sözlerini duyar. Sesleri duyan adam korkup hemen orayı terk eder. Çarşıya giden adam börekçinin çırağıyla yemeği eve gönderir. Bu sırada damda çamaşırları sermeye çalışan kadın, çırağa yemeği eve bırakmasını söyler. Aradan biraz zaman geçtikten sonra aksakallı bir adam aşağıdan damdaki kadına seslenir ve aç olduğunu dile getirir. Kadın da bunun üzerine yaşlı adama eve girip börekten almasını söyler. Kadın, damdam aşağı indiğinde kimsenin olmadığını ve böreğe dokunulmadığını görür. Adam, akşam eve doğru gelirken mezarlıktaki tekrar sesler duymaya başlar. Sesler de “*Hızır geldi.*” şeklindedir. Eve gelen adam, eşine olanları söyleyince gelen kişinin Hızır olduğu anlaşılır. Bu bağlamda, “*Hızır, genellikle perişan bir kılıkta, aksakallı olarak insanlara görünür. Ev sahibi sınanır. Ev sahibinin tutumuna göre, Hızır onları ödüllendirebilir ya da cezalandırabilir. Eğer, tanımadıkları bir tanrı misafirini ağırlamaz, ona iyi davranmazlarsa, o zaman başlarına bir felaket gelebilir.*” (Önal, 2013: 272). Çamaşırları dama asmaya giden kadın, kapısına gelen yaşlı adamla yemeğini sorgusuz sualsiz paylaşır. Kadının bu tutumu onun Hızır’ın sınavından geçmesini ve yaşamına devam etmesini sağlayarak, ödüllendirilmesi sonucunu doğurur. Nitekim Anadolu’da *sadaka kazayı belayı def eder* inancı kendisini böylelikle efsane içerisinde ortaya çıkarmıştır.

Türk düşünce sisteminde ve halk inanışlarında Hz. Hızır, umutların tükendiği ve çaresizliğin tamamen hâkim olduğu anlarda ortaya çıkar. “*Hızır, Türk halkının yol gösteren önderi, zor durumdaki kurtarıcısı, müşkülli halleden rehberidir. Özellikle de yolda kalanların, sıkıntıya düşenlerin, darda olanların imdadına yetişen kurtarıcı unsur daima Hızır olmuştur. Hızır, evrensel anlamda yardımın ve iyiliğin sembolüdür. İnsanın zor anlarında yardımına yetişen ilahi güç, Türk-İslam sentezinde Hızır adıyla vücut bulmuştur. Hızır, gösterdiği özelliklere bağlı olarak veli, keramet sahibi kimse olarak algılanır.*” (Çetindağ Süme, 2011: 260). Bu manada Hazır Baba adlı efsane Güroymak ilçesine bağlı Gölbaşı beldesinde halkın içine düştüğü zor durumdan bahsetmektedir. Rivayete göre Gölbaşı, düşman askerleri tarafından kuşatılır. Düşman askerleri Müslüman halkı ortadan kaldırmak üzereyken Hazır Baba olarak adlandırılan kişi ve yedi kardeşi ortaya çıkarak düşmanlarla savaşıma başlar. Savaşın sonunda düşman askerleri püskürtülür ancak Hazır Baba ve kardeşleri aldıkları yaralarla şehit olurlar. Bölgede günümüzde Hazır Baba’ya ait olduğu düşünülen türbe belirli zamanlarda ziyaret edilmektedir. İnsanlar genel olarak zor durumda kaldıklarında adı geçen yere gelerek sıkıntılarından kurtulmaya çalışmaktadır.

1.4.3. Eren ve Evliyalarla İlgili Efsaneler

Halk anlatılarındaki yeri bakımından erenler, evliyalar, dervişler, şeyhler vb. gibi kişiler toplumun özellikle dinî meselelerinde ortaya çıkan ve onların doğru yola girmeleri için kendilerine misyon belirleyen kahramanlar olarak görülmektedirler. Anlatıların içerisinde sahip oldukları olağanüstü güç ile karşıt değerleri dönüştürüp doğruya yönelmelerini sağlarlar. Kendilerine bağlı olarak anlatılan çoğu efsanede öldükten sonra dâhi olağanüstü güçleri devam etmektedir. Ahmet Yaşar Ocak, erenler ve evliyalar etrafında oluşan efsanelerin özelliklerini şöyle sıralar:

1. Kahramanları gerçek ve mukaddes kişilerdir.
2. Olayların belirli yeri ve zamanı vardır.
3. Sırf eğlenmek, bir eşyanın yahut tabiat olayının izahını yapmak için uydurulmuş değildir. Gerçek olduklarına inanılır.
4. Yarı mukaddestirler ve bir doğma gibi kendilerini kabul ettirirler.
5. Konu edindikleri velî hayatta iken de öldükten sonra da hayata meydana gelebilirler.
6. Biçim olarak son derece kısa ve sade bir anlatım tarzına sahiptirler (Ocak, 1992: 33).

Bitlis ve çevresinde din büyükleri için dede, şeyh, eren, gavs ve evliya unvanları kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen otuz sekiz efsane metni bölgede yaşamış olan din ulularının etrafında anlatılan olaylardan meydana gelmektedir. Bu konu başlığı adı altındaki efsane metinlerinin sayısal açıdan fazlalığı dinî değerlerin yöre insanı üzerindeki etkisi açısından oldukça önemlidir. Nitekim Sharpe, efsanelerin din ve toplum yaşantısı açısından önemini şöyle açıklamaktadır: “*Efsaneler açıkça dinî anlatımın temel şekillerinden biridir ve onların tarihî, psikolojik, sosyolojik ve diğer sahalar boyunca incelenmesi bugün ihtiyacın da ötesinde bir şeydir.*” (Sharpe, 2000: 23). Bölgede dede, şeyh, eren ve gavslar ile ilgili anlatılan efsaneler toplumsal kodların çözümlenmesi için farklı disiplinler tarafından incelemeyi gerektirmektedir. Örneğin, sadece sosyolojik manada bakıldığında toplumsal alanda düzenin sağlanması ve korunması için sözlü kültür ürünlerinden olan efsaneler işlevsel bir rol üstlenmektedirler. Özellikle bu efsanelerin dinî nitelikli olması bölge insanının dinî değerlere gösterdiği yakın ilgiyle alakalı olarak değerlendirilebilir. Çünkü “*İnsanların ilgi alanı, etki alanı ile paralel olursa bilinç o konuda daha çok devreye girer. Duygusal yoğunluk ve zihinsel odaklanma olan konularda psikolojik bilinç harekete geçmekte ve bilincin nereye gideceğini*

belirlemektedir.” (Tarhan, 2011: 147). Geleneksel ve muhafazakâr yaşam şeklini günümüzde de sürdüren bölgede din fenomeni toplumun başat ilgi alanlarından. Saha çalışması sırasında ziyaret edilen ve geleneksel eğitimin verildiği bazı mekânlarda değerler aktarımının menkıbeler üzerinden yapıldığı görülen diğer durumlardandır. Böylesi eğitimlerde anlatılan olaylar zamanla toplumun genelinde anlatılmaya ve içselleştirilmeye başlamaktadır.

Olağan dünyada varlığını devam ettiren insanoğlu, kendi dışında gerçekleşen olağanüstü durumlara karşı ilgi geliştirmeye başlar. Nitekim dünya toplumlarının inanç sistemleri içerisinde mistik değeri yüksek olan ve bu şekilde anlatılara yansıyan çeşitli olağanüstü durumlar bulunmaktadır. Efsane metinleri, bahsi geçen durumları bünyesinde sıklıkla barındıran türlerin başında gelmektedir. Bu bağlamda yaşamlarının çeşitli dönemlerinde peygamberler mucize, evliya ve veliler de keramet adı verilen olağanüstülükler sergilemişlerdir. Mucize ve kerametlerin merkezini oluşturduğu efsaneler, insanoğlunun ilgisiyle doğru orantılı olarak toplumsal yaşamın bir parçası şeklinde varlığını sözlü anlatı geleneği içerisinde sürdürmektedir.

Din adamları veya halkın algısında dinî değerlerin temsilcisi olan şahsiyetler toplum tarafından kutsal kabul edilir. Kolektif olarak yüklenen kutsiyet bu kişilere ait varlık alanlarını ortaya çıkarır. Derlenen 80, 81, 84, 91 ve 94. efsaneler bölgedeki din insanlarının varlık alanlarının ihlal edilmesi ve sonrasındaki cezalandırma motifini işlemektedir. Adilcevaz ilçesinde anlatılan 81. efsanede Abdurrahman Dede, her akşam elindeki bastonuyla evinin etrafına sınır çizer. Bir gece dedenin evine hırsız girer. Eşyaları sırtına alan hırsız evden çıkacağı sırada dedenin çizdiği sınırların içindeki duvarlar yükselir. Sabah olduğunda Abdurrahman Dede uyanır ve bastonuyla duvara dokunarak onları ortadan kaldırır. Mitik gücü üzerinde taşıyan efsane kahramanı her gece eve girmeden önce varlık alanın sınırlarını çizmektedir. Özellikle kahramanın elinde tuttuğu asa söz konusu gücü eyleme geçiren nesnelerin başındandır. *“Bazı nesneler, kişiler ya da bölgeler tamamen farklı bir ontolojik sisteme dâhil olurlar ve bunlara dokunmak ontolojik düzlemde ölümcül sonuçlar doğuracak bir kırılmaya neden olur. Bu tür bir kırılmaya karşı duyulan endişe kutsal olmayanla hiyerofani ya da kratofani arasında yer alan ontolojik farklılıklardan doğar insanın, kutsanmış veya bazı büyüsel-dinsel güçlere sahip olduğuna inanılan yiyeceklerle ilişkisinde de görülür.”* (Eliade, 2003: 41). Abdurrahman Dede, elinde bulunan asa ile varlık alanını çizerek kendisini koruma altına almaktadır. Fakat olayın gelişimi günün birinde belirlenen varlık alanının ihlal

edilmesiyle değişmektedir. Diğer varlık alanlarından haberdar olmayan hırsız, ruhsal alanda mahsur kalarak kendisini iyileştirecek olan kutsal yardıma kavuşma imkânı bulmuştur. Nitekim anlatı içerisinde Abdurrahman Dede'nin çalınan mallarını helal edip duvarları ortadan kaldırması karşıt değerın hakikatle karşılaşmasını olağan hale getirmiştir.

84. anlatı Ahlat İlçesi'nde türbesi bulunan Seyyid Hüseyin Efendi ile alakalıdır. Türbeler, toplumun kendi olma yolunda ruhsal bir aşama geçirdiği kutsal mekânlardır. Bir bakıma böylesi alanlar bulundukları bölgede geleneğin, kültürün ve dinî emirlerin gizli yürütücüsü konumunda olan mekânlardır. Seyyid Hüseyin'in öldükten sonrada keramet gösterdiğine dair olan inanış yörenin önemli sözlü kültür ürünlerinden olan efsanelerin muhtevasında da yer bulmaktadır. Çünkü toplum ruhsal manada kendisini rahatlatmak ve güven içinde olmak ister. Bu maksatla yöre insanı Seyyid Hüseyin'in türbesinin mitik gücüne sığınarak bahsedilen amacına ulaşmaya çalışmaktadır. Fakat anlatı içerisinde belirlenen sınırlar, çalınan at ile ihlal edilmiştir. Saraçoğlu Mahallesi'nde yaşayan Molla İsa'nın atı çalınır. Sınırın ihlal edilmesinin ardından Molla İsa'nın türbeye giderek sitemde bulunması toplumsal algıda korunmaya alınan yerde hırsızlık olayının gerçekleşmesinden kaynaklanmaktadır.

Şeyh Necmettin adlı 90. efsanede de Ahlat'ta bulunan Selçuklu mezarlığında define arayan insanların karşısına çıkan koruyucu ruhtan bahsedilmektedir. Tarih bilincinin mezar taşları ile somut hale geldiği Selçuklu mezarlığının varlık alanı efsanelerde ortaya çıkan kutsal kişilerin koruyuculuğu ile çiğnenmekten kurtarılmıştır. Şeyh Necmettin'e bağlı anlatılan efsane ile Ahlat'ta bulunan maddi kültür varlıkları korunmaya çalışılmaktadır. Çünkü *“Kutsal olandan konuşmak, sanki bilinçte aniden patlıyormuşçasına doğrudan duyumsanan tinsel güçten konuşmaktır.”* (Kovel, 1994: 38). Efsanede verilen kutsallık, koruyucu tinsel bir gücün böylelikle varlığını meşru haline getirmektedir. Anlatılarda verilmek istenen kaybedilen bilincin kutsal olanla tekrar ortaya çıkarılmasıdır. Çünkü geçmiş değerleri unutan ve ihmal eden kişiler tarih ile insan arasındaki bağı kopararak çözülmeyi hızlandırır. Bu bağlamda Anadolu'nun tapusu olarak değerlendirilen mezar taşlarının efsanelerden gelen mitik güçle korunmaya alınması kolektif bilinç dışında bulunan sosyal normların karşılığıdır.

Ahlat'tan derlenen 91. efsanede toplumsal düzeni ortadan kaldırmaya yönelik eylemlerde bulunan bir çetenin son eylemlerinde kutsal olan varlık alanını ihlal etmesiyle ortaya çıkan olaylardan bahsedilmektedir. Çete, zorbalıklarla insanların namusuna ve

şerefine el uzatmaya çalışan ve böylece yaşam içerisinde kaosu ortaya çıkaran bir niteliğe sahiptir. Efsanedeki bu karşıt değerlerin gözlerine kestirdikleri son yer, kutsal olduğu halk tarafından kabul edilen şeyhin yaşadığı evdir. Ötekileşen ve kendilik değerlerinden tamamen kopan çete üyeleri şeyhin varlık alanına yaklaştıklarında mitik korumanın kalkanları arasında mahsur kalmışlardır. Kültürel ve sosyal dinamiklerin zarar görmeye ve erimeye başladığı anda dinî şahsiyete bağlı olarak ortaya çıkan mitik enerji yaşamsal dengeyi korumaya almıştır.

Uri Baba adlı efsanede yine varlık alanının ihlal edilmesi durumu söz konusudur. Uri Baba'nın yaşamış olduğu ve mefdun bulunduğu mevcut yer sınırları kolektifin vicdanında belirlenmiş sahipli alanlardandır. Rivayete göre adamın biri Uri Baba'nın türbesinde yetişen ağaçların dallarını günlük yaşamda kullanmak maksadıyla kesmiştir. Uri Baba, gece adamın rüyasına gelerek kendisine mitik bir uyarıda bulunur. Sahipli yer algısı bölge insanların yaşamsal eylemlerini de etkilemektedir. Çünkü mezarlıkların yanında bulunan ağaçların ve bitkilerin kesilmeyeceği olgusu bölge insanının inanışların etkisiyle bilinçlerinde şekillendirdiği bir diğer durumdur. Kesilmesi durumunda dahi alınan parçanın veya kullanılan ağacın bedelinin camiye bağışlanması gerekmektedir.

Ahlat'ta anlatılan 99. efsane yine varlık alanının ihlal edilmesiyle alakalıdır. Bunların yanında yörede anlatılan efsanelerde velilerin yaşarken veya öldükten sonra keramet göstermesi sıklıkla karşılaşılan durumlardandır. “*Kerametin harikulade bir hâdise olması, ancak gerektiği zaman meydana gelmesi ve velinin velâyetini ispatlayıcı mahiyette bulunması icap eder. Keramet velinin Allah'a karşı korkusunu, alçak gönüllüğünü artırıp şükür duygusunu takviyeye yarar.*” (Ocak, 1992: 28). Bitlis'teki velilere bağlı olan anlatılara bakıldığında keramet gösterme durumu belirli zamanlarda ve olağanüstü şekillerde gerçekleştiğine inanılan bir eylem olarak görülmektedir. Bu kişiler genellikle Türk halk anlatılarındaki veli tipine benzerlikler gösteren ve alçakgönüllü yapılarıyla kabul gören şahsiyetlerdir. Din ulularının keramet gösterip velayetini ispatladığı söz konusu anlatılar 80, 85, 90, 91, 92, 95 ve 114. metinlerdir. Bekir Efendi etrafında teşekkül eden 82 ve 83. anlatılarda zatın kış aylarında gelen misafirlere taze meyve ikram ederek keramet gösterdiği anlatılmaktadır. 89. menkıbe Ahlat'ta Sofi Dede'nin gölün üzerine seccadesini koyup ibadet etmesi ve öldükten sonra mezar yerinin yine bu şekilde tarif edilmesi anlatılmaktadır.

95. efsanede ise Şeyh Hasan'ın gösterdiği kerametler neticesinde veli olduğuna kanaat getirilir. Sonrasında da Şeyh Hasan'ın istediği gibi kilisenin yerine cami yapılır.

Şeyh Hasan gibi keramet gösteren kişilerin kararlılığı olayların çözümünde üzerinde durulması gereken noktalardandır. Çünkü *“İnandığı şeyin gerçek olup olmadığı şüphesini taşıyan kişi, iç onay olmadığı için psikolojik dinamikte beklenen sonucu elde edemez. Özgür irade ile onaylanmayan inanışlar çoğu zaman geçicidirler.”* (Tarhan, 2011: 19). Bahsi geçen olayda Şeyh Hasan, içsel bakımdan kendisini onaylayan ve bu şekilde hareket eden bir zat olarak değerlendirilebilir. Gelişmelerin sonunda zatın kazanım elde etmesi düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Efsanede iki semavi dinin değerler üzerinden çatışması anlatılmıştır. Çatışma sonucunda kazanan yöre insanının inancına mensup olan Şeyh Hasan’dır. Kaybeden değer de papazdır. Değerler çatışması üzerinden bireylerin aidiyet hissettikleri dine olan inançları artırılmaya çalışılmıştır. Toplum bilincinde iç onay kazanımını elde etmek içinde anlatı içerisinde papazın mezarı ve kilisenin kalıntıları somut delil olarak sunulmuştur. 98. efsane sınava tâbi tutulan şeyhin sembolik manada verdiği mücadeleyi kerametle kazanmasını anlatmaktadır. *“Kâinattaki sınav; iyilik ile kötülüğün, bilgelikle cehaletin, güzellikle çirkinliğin, aydınlıkla karanlığın, hastalık ile sağlığın, sibernetik denge içerisinde yürüdüğü bir sistemdir.”* (Tarhan, 2011: 44). Evrendeki denge efsanedeki ülkü değerler ve karşıt değerler üzerinden verilmeye çalışılmıştır. Kazanın içerisinde bulunan keçinin canlanıp dile gelmesi ülkü değer gösterdiği keramet neticesinde olmuştur.

Dede Maksut⁵, Bitlis’in Ahlat İlçesi’nde yaşadığı düşünülen ve kendisinin merkezinde olduğu olayların anlatıldığı bölgenin önemli erenlerindendir. Günümüzde de türbesi Bitlis’in Ahlat ilçesinde bulunmaktadır. Yapılan görüşmelerden anlaşıldığı üzere Dede Maksut, yöre insanının manevi dünyasında oldukça değerli bir konuma sahiptir. Nitekim derlenen 86, 87 ve 88. anlatılar Dede Maksut’la alakalıdır. Üzerinde durulması gereken noktalardan biri de “dede” unvanıdır. Özellikle bu unvanın toplumsal algıdaki yerinin Orta Asya’ya kadar götürmek mümkündür. *“Gerek dedelik ve gerek Şamanlığın soydan gelme dinsel özellikleri dışında; seçiliş şekillerinde, giydikleri kıyafetlerde, gördükleri hizmetlerde kendilerine gösterilen sevgi ve saygıda bu denli tarihsel zaman aralığına rağmen insanı şaşırtacak derecede benzerlik görülmektedir.”* (Şener, 2003: 96).

⁵Dede Maksut kümbeti hakkında bilgi ve kümbetin konumu için karekod okutunuz.

Maksut Dede'ye bağılı olarak bölgede anlatılan 86. efsane Anadolu'nun farklı bölgelerinde çeşitli varyantlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Nitekim söz konusu efsanede anlatılan olay, “*Hacı Kağızma'dan Ali Dede'ye, Munzur Baba'dan Bâyezid-i Bestami'nin çobanına kadar yurdumuzun her köşesinde değişik kişilere bağılı olarak anlatılmaktadır.*” (Şimşek, 2011: 7). Geniş bir sahada benzer olayın farklı kişilere bağılı olarak anlatılması Türk toplum yapısının bütünlüğüne ve gücüne işaret etmektedir.

1.4.4. Yatır, Türbe ve Ziyaret Yerleriyle İlgili Efsaneler

Atalar kültürünün taşıyıcısı olan yerlerin başında yatırlar, türbeler ve ziyaret yerleri gelmektedir. Böylesi alanlar toplum bilincinde korunan yerler olarak bilinmektedir. Kolektifin bilinç dışında var olan sınır koyma ve kutsallaştırma eğilimi kendisini türbe, yatır ve ziyaret gibi yerlerin belirlenmesinde de ortaya koymaktadır. İnsanların yatır, türbe ve ziyaret yerlerini kutsama ihtiyacı hissetmesini, Eliade şöyle açıklar: “*Aslında kutsal mekân düşüncesi, sınırlarını işaretlemek ve onu çevresindeki kutsal dışından kesmek suretiyle mekân tahsis eden ilksel kutsalın tezahürünü tekrar etme düşüncesiyle ilgilidir.*” (Eliade, 2005: 434). İlksel kutsalın tezahürü bizi doğrudan mitik dönem anlayışına götürmektedir. Zamansal olarak işlenen ve insanlığın yaşam tecrübesiyle beslenen inanışlar kendisini yatır ve türbelerle ortaya koymaktadır. İlk kutsallıktan günümüze kadar uzanan mitik enerji bu gibi mekânlarda yoğunlaşmaktadır. Anadolu'daki bu gibi yerler aynı zamanda kültürel bellek mekânlarıdır. Çünkü “*Metinlerin dışında, danslar, oyunlar, gelenekler, maskeler, resimler, ritimler, yeme- içme, mekânlar- alanlar, geleneksel giysiler, dövmeler, takılar, silahlar ve benzeri şeyler son derece yoğun olarak grubun kendini canlandırmasının ve kendine güvenini artırmasının törensel biçimlerine dâhil olurlar.*” (Assmann, 2015: 68). Türbe, yatır ve ziyaret yerleri toplumun kendisini sağaltmak, rahatlamak ve kendisini ruhsal açıdan iyi hissetmek için başvurduğu yerlerdendir. Assmann'ın bahsettiği ve sıraladığı maddeler içerisinde mekân- alanlar kısmı yatır ve türbe olarak belirlenen yerler olarak değerlendirilebilir. Bu bellek mekânları aracılığıyla toplum, geçmiş yaşantılarını, inanışları ve yaşamsal serüvenini geleceğe aktarmaktadır. Türk halklarının yaşadığı bütün coğrafyalarda sınırları toplumsal hafızada çizilmiş böylesi yerlerin belli zamanlarda ziyaret edilmesi insanların var olduğuna inanılan mitik enerjiden yararlanma isteğinden kaynaklanmaktadır.

Yatır, türbe ve ziyaret yerleri Bitlis ve ilçelerinde bulunan insanların hayatları açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. Çalışma kapsamında bu yerlerin sadece belli

başlı olanları ele alınmıştır. Sayısal nicelikleri açısından bütün türbe, yatır ve ziyaret yerlerinin çalışmaya dâhil edilmesi mümkün değildir. Çünkü konu başlığı başlı başına bir tez konusu olmaya uygun durumdadır. Ahlat'tan derlenen 116. efsaneye göre Nazik Gölü'nün yanında bir ziyaret bulunmaktadır. Bu ziyaret yerinden dolayı gölün kenarında yetişen ağaçların kesilmemesi gerekmektedir. Günün birinde ilçeden iki kişi gölün kenarında bulunan ağaçları keserek evlerine getirir. Aynı ilçeden salih amellere sahip olan yaşlı bir adamın rüyasına, aksakallı bir zat gelerek ona, orada ziyaret olduğu ve ağaçların kesilmemesi gerektiğini söyler. Adam, gördüğü rüyayı paylaşmasına rağmen ağaçları kesenleri eylemlerinden vazgeçiremez. Tekrar gölün kenarına giden adamlardan birisi göle düşer ve ölür, diğeri ise ağacın gözüne batması sonucunda kör olur. Anlatıda verilen mesaj toplumsal algıda sahipli yerler olarak değerlendirilen bazı varlık alanlarının ihlal edilmemesi yönündedir. Nitekim *“Efsanelerdeki dokunma yasakları genel olarak ağaç ve bitkilere dokunma yasakları etrafında oluşur. Ağaca ve bitkilere dokunmanın yasak oluşunda, ağacın ve bitkinin, atalar kültürünü devam ettiren kişilerin mezarlarının bulunduğu yerlerde bulunuyor olmaları önemli bir sebeptir.”* (Ergöz, 2014: 40). Nazik Gölü'nün çevresinde yetişen ağaçların kesilmesi atalar ruhunun sindiği varlıkların ortadan kaldırılması anlamına gelmektedir. Ortadan kalkan yaşamsal deneyim unsurları geçmiş ile olan kültürel bağların kopmasına neden olur. Böylelikle dünyalık hayatta kaosu ortaya çıkması için uygun zemin oluşmaya başlar. Fakat efsaneler barındırdığı değerlerle söz konusu durumun önüne geçerek koruyucu olma misyonunu yerine getirir.

Kümelik ağaçların olduğu yerler Türk mitolojisi açısından oldukça önemlidir. *“Bir çok ünlü pınarların çevrelerinde, küçük bir bük, yani ağaçlık; önünde küçük bir göl ve yanında da, bir yatır bulunur. Yatırsız da olsa, adı yine de güzel ve kutludur.”* (Ögel, 1995: 357). Kutlu olma özelliği yüklenen böylesi yerler toplumun bilinci vasıtasıyla Bitlis efsanelerine konu olmuştur. 119 numaralı efsanenin adı “Deribük”tür. Burada üzerinde durulması gereken ise “bük” kelimesidir. Çünkü “bük” Türk toplumunda küçük ağaçların bulunduğu yerleri tarif etmek için kullanılır. Efsanede derenin kenarında bulunan ağaçların dalları kesilip hayvanlara verildiği için adam ve hayvanların taş döndüğüne inanılmaktadır. Mitik dönemden kaynağını alan bu inanın temelinde efsanelerde sıklıkla işlenen dokunma yasağı yatmaktadır. Böylesi ağaçlara dokunmanın yasak olmasının özünde ise burada yetişen ağaçların birer ruh taşıdığı inancı bulunmaktadır. Bu özel varlık alanlarının toplumsal bilinç dahilinde ihlal edilmemesi ve korunması oldukça önemlidir.

Yatır, Türbe ve Ziyaret Yerleriyle ilgili Efsaneler başlığı adı altında ele alınan Pir Gaib, Karavol, Karaşeyh ve Kara Abdal gibi metinler mahalli tipler olarak değerlendirilen ve kendisine bağlı olarak efsane anlatılan asıl isimleri bilinmeyen şahsiyetlerdir. Ocak'a göre mahalli tipler: *“Mezar yahut türbeleri de yine bu dar çevre tarafından ziyarete sahne olur. Dolayısıyla kültleri de mahallidir. Meselâ, bu gün Anadolu'nun birçok yerinde takdis edilen, asıl isimleri bile unutulmuş, Sarı Baba, Kara Dede, Alaca Şeyh gibi lâkaplar altında tanınan veliler bu gruptandır.”* (Ocak, 1992: 19). Çalışma kapsamında yapılan görüşmelerde zikredilen isimler hakkında kaynak kişilerin pek bilgisi bulunmamasına karşın anlatılagelen efsaneler bilinmektedir. Öne sürülen düşüncüyü güçlendiren durum da insanların Pir Gaib'in, gaibten geldiği ve tekrar geri dönmeyerek Adilceviz'de öldüğü şeklindeki inanışdır.

1.4.5. Şehitlerle İlgili Efsaneler

İnsan, yaşadığı toprakların aynası gibidir. Toprağı okumak, insanı okumak anlamına gelir. Vatan kavramını doğuran toprak, kişinin ontolojik anlamda dünyada var olmasını sağlayan fiziksel ve tinsel bir varoluş kaynağıdır. Kişiyi var eden ona tarihsellik ve kültürel bir bütünlük kazandıran şey, onun üzerinde yaşadığı topraktır. Üzerinde yaşayabileceği bir vatan toprağı olmayan insan topluluklarının kendilerini var edecek kaynaklara erişemedikleri görülür. Vatan bu değerlerin yüklendiği ve uğruna insanların yaşamlarından vazgeçtikleri kutsal bir kavramdır. Sınırları çizilmiş mekânların vatan haline gelmesi için ise bazı şartlar gerekmektedir. Bu şartların başında ise mücadele zamanlarında verilen yaşamlarla tescillenen şehitlik makamı gelmektedir. Çünkü toplum kendini gerçekleştirdiği ve varlığını borçlu olduğu mekânlar için fedakârlıkta bulunan kişileri vicdanında kutsal makamlarda konumlandırarak ebedileştirmeye çalışmaktadır. Toplum tarafından değer yüklenen ve yüceltilen şehitlik algısı ile birlikte yaşam içinde halk inanışları ve sözlü kültür ürünleri meydana gelmiştir. Efsane türü, şehitlik makamının önemli yaşatıcısı ve koruyucusu konumundaki bellek ortamıdır. Dilden dile dolaşan bu efsaneler bireylerde vatan, bayrak ve din algısını olumlu yönde geliştirmektedir.

Tarihî geçmişinde zor dönemler geçiren Bitlis'in efsanelerinde dönemin ruhunu ve bilincini görmek mümkündür. 1915 tarihinde gerçekleşen Rus işgali ve akabinde bölgede gerçekleşen Ermeni mezalimi bir bakıma bellek mekân olan efsanelerin yapısına sirayet etmiştir. Topraklarını işgal eden düşmanlara karşı verilen mücadele kapsamında

bölgenin farklı yerlerinde şehitler verilmiştir. Bu kişilere bağlı olarak anlatılan altı efsane metni bulunmaktadır. Derlenen 130. 131. ve 132. efsaneler Güroymak ilçesinde bulunan Budaklı Köyü şehidine bağlı olarak anlatılmaktadır. Rus işgaline karşı koyan halkın ortaya koyduğu mücadele verilen şehitlerle nihayetlenmiştir. Kültürel bellek mekânı olan efsanelerin içerisindeki olgularla millî bilinç tazelenerek günümüze kadar gelmektedir. 133. efsane bölgedeki Ermeni mezalimi sırasında şehit olduğu düşünülen bir zatın etrafında teşekkül eden olaylardan bahsetmektedir. Bu coğrafyada anlatılan her efsane bir yönüyle de tarihî vesika olarak değerlendirilmelidir.

Bölgede şehitlik ile ilgili anlatılan efsanelerle millî kimlik güçlenmekte ve insanların vatana olan aidiyet duyguları pekişmektedir. *“Kişinin kendisini çevreleyen şeyler dünyasında yitip gitmemesi için onun, tarihselliğini sağlayan bellek mekânlara tutunması ve orada kurduğu kendilik bilinci ile hem uzamsal boyutta dünya ile hem de zamansal boyutta toplumsal geçmişi ile bağlantıya geçmesi kaçınılmaz bir gerekliliktir.”* (Korkmaz, 2008: 31). Toplumsal ve tarihsel değerlerin sıradanlaştığı modern çağda insanlığın bir an durup soluklandığı yer genellikle sözlü kültür ürünlerinin ontolojik alanıdır. Önemli sözlü kültür ürünlerinden olan efsaneler, kişilerin geçmişle bağlantıya geçtiği ortamlardır. Böylece toplumlar kendilerini dünyadaki diğer insanlara millî kimlikleriyle tanıtır ve varlıklarını anlamlı kılmaya çalışırlar.

Vatanla kurulan temas fiziksel ve tinsel anlamda kişinin duygularına hitap eder. Tinsel anlamda ulaşılan sevinç, fiziksel anlamda gözden dökülen sevinç yaşları ile açığa çıkar. Sancak imgesi vatanın sahipliliğinin en kutsal imgesidir. Göklerde dalgalanan ve vatan toprağının ulvi yönüne işaret eden sancak, gölgesinde dolaşma isteği ile koruyucu, huzur ve güven verici olarak gösterilir. Bahsi geçen değerlerin varlığını devam ettirmesi için çeşitli bedellerin verilmesi gerekmektedir. Bu aşamada şehitlik, toprak parçasının vatan haline getirilmesini sağlayan kutsi makamlardan biridir. Nitekim şehitlik makamı, Anadolu toprağına duyulan saygının izlerini taşımaktadır.

1.4.6. Hz. Ali ile İlgili Efsaneler

İslamiyet'in ortaya çıktığı ilk zamanlarda Hz. Peygamber'in yanında yer alarak yeni dinin insanlığa yayılması noktasında mücadele veren önemli şahsiyetlerden biri de Hz. Ali'dir. Bu mücadele sırasında gösterdiği yiğitlikler, kahramanlıklar ve özveri onu İslam toplumu açısından farklı kılmıştır. Hz. Ali, İslam coğrafyasında aynı zamanda ilimin ve adaletin sembolü olarak da görülür. Hz. Peygamber'in ölümünden sonra İslam

Devleti'nde başlayan halifeler döneminin dördüncüsü Hz. Ali'dir Yönetimi sürecinde ve sonrasında karşılaştığı haksızlıkların izleri aradan asırlar geçmesine rağmen toplumsal hafızada hâlâ canlı bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Adaletsizliklerin karşısında duran ve onlara boyun eğmeyen Hz. Ali'nin bu felsefesi hak arayışında olan insanlara daima ışık olmuştur. Karadavut, Hz. Ali'nin Türk- İslam toplumu açısından yerini şöyle açıklamaktadır: “*Hz. Ali'nin Hicret gecesi Hz. Muhammed'in yatağına yatması, kızı Fatıma ile evlenmesi, Bedir, Uhud, Hendek, Hayber gibi savaflara katılarak büyük kahramanlıklar göstermesi; Hz. Muhammed'in birtakım övücü sözlerine mazhar olması gibi özelliklerinden dolayı İslam toplumlarında özellikle de Türklerde mezhep farkı olmaksızın büyük bir saygı ve hürmetle anılmış, tarihi ve kutsal kişiliği yanında, mitolojik kişiliğe de bürünmüştür.*” (Karadavut, 2018a: 874). Hz. Ali'nin saygı ve hürmetle anıldığı coğrafyaların başında Anadolu gelmektedir. Bu bağlamda Anadolu topraklarına Türk-İslam mayasının çalındığı yer olan Bitlis, Hz. Ali sevgisinin toplumsal yaşamda sürdürüldüğü önemli yerlerdendir. Yöre insanının doğan erkek çocuklarına daha çok Ali ismini vermesi bu durumun bir sonucudur. Hz. Ali'ye karşı duyulan sevgi ve saygı aynı zamanda halkın sözlü kültür ürünlerine de sirayet etmiştir. Bu bakımdan Anadolu'nun farklı yerlerinde Hz. Ali'nin atı ve kılıcı ile alakalı efsanelerle karşılaşmak mümkündür. Bitlis ve çevresinde de Hz. Ali ile ilgili efsaneler anlatılmaktadır.

Çalışmada Hz. Ali ile ilgili yedi efsane metnine yer verilmiştir. 136. efsane Ahlat'ta Delikli Taş Efsanesi olarak bilinmektedir. Halk arasında Hz. Ali'nin bölgeye geldiğine dair bir inanış bulunmaktadır. Ordusuyla Ahlat'a gelen Hz. Ali'nin kılıç darbesiyle kayadan su çıkardığına inanılmaktadır. Mağara'nın içinde bulunan kayanın yüzeyinde kılıç izlerine benzer şekilleri görmek mümkündür. Anlatıya sembolik açıdan bakıldığında farklı durumların ortaya çıkacağı görülecektir. Ehli Beyt'in çektiği sıkıntılar ve Hz. Ali'nin torunlarının susuz bırakılarak şehit edilmesinin izleri efsane içerisindeki motiflerle varlığını devam ettirmektedir. 137. ve 139. efsaneler de Bitlis'teki Kazan Gölü'ne bağlı olarak anlatılmaktadır. Bölge insanına göre Hz. Ali'nin kılıcı Zülfıkar bu gölün altındadır.

Hz. Ali'nin atı Düldül ile alakalı olarak bölgede 138. efsane anlatılmaktadır. Siirt yolu üzerinde bulunan ve “Rica Düldül” denilen kayanın üzerinde Hz. Ali'nin atının ayak izinin olduğuna inanılmaktadır. Halk tarafından bu ize saygı gösterilir ve izin içine su doldurulup şifa niyetine içilmektedir. Bölgede Hz. Ali'ye bağlı olarak anlatılan efsanelerin bazıları da tarihî kaynaklarda yer almaktadır. Nitekim 140. ve 141. metinler

Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesi'nden alınmıştır. Bu efsane metinleri Van Gölü'nde yaşadığına inanılan iki Ejder'in Hz. Ali tarafından öldürülmesinden bahsetmektedir.

1.4.7. Çeşitli Vasıflarıyla Öne Çıkan Kişilerle İlgili Efsaneler (kör, cimri, deli)

Toplumun bünyesinde meydana gelen inanışlarla, efsaneler yakın ilişkilidir. Bu şekilde efsane insanların geleneklerinden, kültürlerinden ve yaşantılarından izler taşımaktadır. Bu bağlamda Anadolu'nun farklı bölgelerinde çeşitli unsur, kavram ve insanlarla ilgili anlatılan efsaneler bulunmaktadır. Efsanelerin konusu her zaman din büyükleri veya tarihî şahsiyet olmamaktadır. Bazen sıradan insanların etrafında teşekkül eden anlatılarla da karşılaşmak mümkündür. Yapılan çalışma kapsamında derlenen beş efsane metni çeşitli vasıfları öne çıkan kişilerle alakalı söylencelerdir.

Ermîş Ali adını taşıyan 146. Efsane Ahlat'ta yaşamış olan zengin bir adamın oğlunun başından geçen olaylardan bahsetmektedir. Toplumun tersine hareket eden ve farklı davranışlar sergileyen Ali, zamanla insanların algılarında delilik noktasına gelmiştir. Ancak bir gün babası Ali'den camiye gidip namaz kılanları mevlide çağırmasını ister. Ali, camiye gelir ve dolu olan camiden sadece üç kişiyi mevlide çağırır. Bunun nedeni sorulduğunda ise kalp gözü açık olan Ermîş Ali'den cemaatte bulunan diğer insanların namazı huşu içinde kılmadıkları ve akıllarının başka yerde olduğunu cevabını alırlar. Cemaatin aklından geçenleri bildiği ve kalp gözüünün açık olduğu anlaşılan Ali'ye yönelen algı böylelikle tamamen değişir. Çünkü toplum sıradan ve olağan olanın dışında gelişen durumlara kapalıdır. Olağanüstü özelliklere sahip ve normların dışında hareket eden kişiler ise toplumun algısında olumsuz bir yere sahiptir.

Toplum arasında sonradan "Ermîş" olarak nitelendirilen Ali, dinî değerleri özümseme açısından oldukça aşkın bir seviyedir. İbadetlerini yaparken kendisini olduğu gibi Tanrı'ya emanet eden Ali'nin gönül perdesi eylemlerinde olan samimiyetiyle orantılı olarak ortadan kalkmıştır. Gönül perdesini ortadan kaldıran efsane kahramanı hakikate erişerek olağan dünyanın dışına çıkmıştır. Efsane içerisinde gösterilen kerametle Ali, toplum nazarında delilikten veliliğe konumlandırılır. Kolektifin bilinç dışında bulunan velilik ve delilik arasındaki ince çizginin kaynağı Koçak'a göre: "*Halk düşüncesi, deli tipini destanlardan, hikâyelerden almış ve efsane dünyasındaki dervişlerle birleştirmiştir. Velilere ait kerametleri gösteren kişiler, efsanelerde "deli" olarak vasıflandırılarak karımıza "veli-deli tipi" şeklinde çıkmıştır.*" (Koçak, 2006: 286). Efsanelerde keramet

gösteren veya olağanın dışında eylem sergileyen kişiler, toplumsal algıda “deli-veli” tipi olarak böylece değerlendirilir.

Ahlat'ta derlenen 145. efsanede de Deli Halil adında ailesiyle mağarada yaşayan bir kişiden bahsedilmektedir. Günün birinde mağaranın üst kısmından kopan taşlar aşağı düşerken Halil, taşlara aldırış etmeden ayakkabılarının bağlarını bağlamaya devam eder. Arkadaşlarının bütün uyarılarına ve çağrılarına kendisini kapatan Halil üzerine düşen taşlar sonucu olur. Taşların düşmesine aldırış etmeden kendisini çevresinden yalıtın ve olağandışı davranan efsane kahramanı halk düşüncesinde “deli” olarak nitelendirilmiştir. Hatta soyundan gelen kişiler günümüzde dahi “Deli Halolar” olarak adlandırılmaktadır.

1.5. Tarihî Efsaneler

Anadolu'ya Türk- İslam mayasının ilk olarak çalındığı yer, Bitlis'in Ahlat ilçesidir. Çünkü tarihî kaynaklara bakıldığında, Sultan Alparslan'ın Malazgirt Savaşı'nın hazırlıklarını Ahlat'ta yaptığı görülmektedir. Yüzyıllardır vatan edilen bu topraklarda anlatılan efsaneler, geçmişin izlerini yansıtmaları açısından oldukça önemlidir. Yörede anlatılan olaylar, toplumsal gerçekliklerle ilişkili olarak, tarihi belge olma niteliğini günümüzde de korumaktadır.

Bu bağlamda yörede tarihî şahsiyetler, yapılar, hazineler ve toplumsal olaylarla ilgili çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Özellikle geçmiş dönemlerde bölgede yaşanan acı olay ve duygusal kırılmalar, efsanelerde korunarak gelecek nesillere ders çıkarması ulaştırılmıştır.

1.5.1. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler

Yönetilen (halk) ve yönetici arasındaki ilişki insanlığın gündemini sürekli olarak meşgul etmiştir. Çünkü yönetilmek ve yönetmek insanoğluna özgü bir olgudur. Her iki grubunda ontolojik alanı kişisel ve kültürel değerlerle şekillenmektedir. Ontolojik alanın değerlerine ters gelen yönetici halk tarafından kabullenilmez. Diğer yandan toplumun değerleri doğrultusunda hareket eden yönetici de toplum tarafından sahiplenilir. Bu sahiplenme durumu üzerinden asırlar geçmesine rağmen devam eder. Halkın ihtiyaçlarına karşılık veren yöneticiler bellek mekân ortamlarında yaşatılır ve gelecek nesillere sözlü kültür ürünleriyle taşınır. Anlatılan ve dinlenen her kültürel ürünle o şahsiyetin hatırası canlı tutulmaya çalışılır. Tarihî şahsiyetlerin etrafında şekillenen olayları konu alan türlerin başında efsaneler gelmektedir.

Bitlis'te tarihî şahsiyetlerle alakalı olarak çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen beş metin bu konu başlığı altında ele alınmıştır. 148. 149. ve 150. efsane bölge tarihî açısından önemli olan Hüsrev Paşa'dan bahsetmektedir. Hüsrev Paşa, III. Murat dönemi Van Beylerindendir. Çeşitli devlet kademelerinde görev almış ve son olarak 1587 yılındaki İran- Osmanlı savaşında şehit olmuştur. Görevlerinin çoğu Doğu illerinde olmuştur. Bu bakımdan bölgeye oldukça hâkimdir. Yaptığı çalışmalar ve üstelendiği imar faaliyetleriyle halkın sevgisini kazanmıştır.

Bitlis ve ilçelerinde Büyük İskender “Zülkarneyn” olarak tanımlanmakta ve sözlü kültür ürünlerinde de bu şekilde geçmektedir. Çünkü insanlar “*Kur'an'da 'Zülkarneyn' in doğuya ve batıya hâkim olduğunun ifade edildiği' ön kabulünden hareketle, tarihi şahsiyetler içerisinde en uygun olarak Büyük İskender'i görmüşler ve onun Zülkarneyn olduğu kanaatine varmışlardır.*” (Türe, 2000: 54). Dünya tarihinin önemli şahsiyetlerinden olan İskender'in bu bölgeye geldiği ve buradaki kalenin onun komutanı Bedlis tarafından yapıldığına dair inanışlar bulunmaktadır. Bölgedeki çoğu su kaynağı ve tarihî yapının kaynağı Büyük İskender'e dayandırılmaktadır. 151. efsaneye göre İskender, Bitlis'teki Duav yaylasına gelir. Yayladaki dereden su içmek için eğilince boynuzlarını saklayan kavuğu düşer. Su, İskender'in boynuzlarını görür. Bunun üzerine İskender, suyu sırrını kimseye söylememesi için tehdit eder. Ancak aradan zaman geçer su sırrını yaylaya gelen bir kadına söyler. Kadına sır verilmez düşüncesinin kaynağı bölge insanı tarafından bu olaya bağlanır.

Bölge'de tarihî ve efsanevi bir kişilik olarak bilinen Nemrut'la alakalı çeşitli olaylardan bahsedilmektedir. 152. metinde Nemrut'un kendisini Allah olarak ilan ettikten sonra, ona inanan insanların gerçeği anlaması anlatılmaktadır.

1.5.2. Tarihî Yapılarla İlgili Efsaneler

Bitlis, Anadolu'nun yedi bin yıllık geçmişe sahip kadim şehirlerinden biridir. Belirtilen tarihsel süreç içerisinde farklı uygarlıklara ve topluluklara ev sahipliği yapmıştır. Bölgenin kendisine has mimarisi ve yapıları bu kadim geçmişin kültürel izlerini üzerinde taşımaktadır. Hava şartlarının olumsuzlukları ve coğrafi koşullar insanları zorunlu ve güçlü imara yönlendirmiştir. Bölge insanı tarihî yapılarla duygusal bağ kurarak onların etrafında efsaneler oluşturmuştur. Bu bağlamda “*Mekânın insan ruhundaki izdüşümleri, aynı toprakta büyümüş ve kendini onun rüyasına açmış tüm bireyleri ortak nesneler belleğinde bütünleşir.*” (Korkmaz, 2008: 42). İnsanlar böylesi

tarihî mekânları anarak geçmiş yazgısını görme şansını yakalamaktadır. Geçmişin yaşantıları üzerine geleceğini imar etmeye çalışan bireyler öteki/leşmekten kurtularak o mekânlarla ebedîleşirler.

Şehitlerle ilgili olarak anlatılan efsaneler başlığı altında değindiğimiz bölgedeki Rus işgalinin etkileri tarihî yapılarla ilgili metinlerde de görülmektedir. Kanlı Köprü adlı 157. efsanede Türk Ordusu'nun Dere Mahallesi'nde bulunan yerin etrafında çok şehit vermesi ve sonrasında akan kanlardan ötürü köprünün kanlı olarak anılması anlatılmaktadır. Usta Şakirt Kümbeti adlı 158. efsane yine tarihî yapılara istinaden anlatılan bir metindir. Usta ve çırağının mücadelesini konu almaktadır. Usta, daha sağlam bir kümbet yapmak için Nemrut Dağı'ndan taş getirmeye karar verir. Usta hava koşullarına alışkın olmadığı içi ölür ve bunun için kümbet yarım kalır. Olaydan sonra kümbetin adı Usta Şakirt olarak kaldığına dair inanışlar bulunmaktadır.

Yörenin bilindik şahsiyetlerinden olan Hüsrev Paşa, tarafından yapılan ve Rahva'da bulunan El- Aman Hanı, yapısı itibariyle insanlığın ortak mirası konumunda olan tarihî mekânlardandır. Etrafında herhangi bir yapı olmayan ve geçmiş dönemlerde kervanların konakladığı şehrin değerli yapılarından birisidir. 159. efsaneye göre han, eski dönemlerde zalim bir kişi tarafından işletilmektedir. Soğuktan hana sığınan insanlar, zalim adamın yaptıklarından bıktıkları için “*El Aman El Aman*” diyerek buradan kaçar. Tarihî hanın adını bu olaya istinaden aldığına inanılmaktadır.

Alemdar Köprüsü adlı 160. efsanede de İslam ordusunun bölgeye gelmesiyle birlikte düşmana karşı verilen mücadeleyi konu almaktadır. Bölgeye gelen İslam Ordusu'nun Alemdar'ı olan şahsiyetin gayret ve başarıları halkın kısa sürede takdirini kazanır. Sonunda Alemdar bir köprünün başında şehit olur. Halk tarafından bu şahsiyetin hatırasının yaşatılması için köprüye adı verilir.

Bitlis'in önemli tarihi yapılarından biri de merkezde bulunan Kızıl Mescid Camisi'dir. Çalışmanın 162. efsanesi de Kızıl Mescid Camisi'nin yapılışından bahsetmektedir. İnanişâ göre fakir bir ailenin kızı çeşmeye su doldurmaya gider. Fakat çeşmeye geldiğinde kendisini takip ettirmeye çalışan bir kediyle karşılaşır. Bunun üzerine kız kediyi takip ederek bir dağın yamacına gelir. Kedi birden toprağı kazar ve bir delik oluşur. Kız gördüklerinden sonra deliğın başına gidip orayı elleriyle genişletmeye başlar. Genişleyen delikten baktığında bir küp dolusu altını görür. Yaşadıklarının bir anlamı olduğunu düşünen fakir kız, kendisini oraya getirenin Hz. Hızır olduğunu aklından geçirir. Altınları ne yapacağını düşünürken aklına mahallesinde bir caminin olmadığı

gelir. İnanışa göre iyi kalpli kız bulduğu altınlarla mahallesine bir cami yaptırır. Bu cami günümüzdeki Kızıl Mescid Camisi'dir.

164. efsane de Bitlis'te günümüzde hâlâ kalıntıları mevcut olan Üllü Hamamı ile ilgilidir. Rivayete göre Şeri Bey'in tavuk ve horozlarına bakmakla sorumlu olan bir çobanı vardır. Çoban, küçükbaş sürüsünün içinden her gün bir horozun ayrılıp aradan zaman geçtikten sonra geldiğini görür. Bunun üzerine çoban sürüden ayrılan horozu takip etmeye başlar. Horoz uzaklaşıp dağın eteklerinde bulunan bir taşın altından içeri girer. Çoban delikten girmeye çalışır fakat bunu başaramaz. Tam o sırada çobanın yanında Hz. Hızır belirir ve ona yardım eder. Çoban içeriye girdiğinde bir küp altın görür. Hz. Hızır, çobana yardım etmeden önce ona hamamları olmayan ve hamam yaptırmak için altın toplarken tufanda yok olan köylüleri anlatır. Bunun üzerine çoban altınları alıp padişahın huzuruna çıkar ve başından geçenleri anlatır. Dindar ve iyi kalpli olan padişah bu altınlarla Hz. Hızır'ın tarif ettiği yere devasa bir hamam yaptırır.

165. efsane Bitlis merkezde bulunan tarihî Dört Sandık Camisi'nin yapılışından bahsetmektedir. İnanışa göre Sultan Murad Han sefere giderken Bitlis'ten geçmek zorunda kalır. Sultan Murad, tam Bitlis'ten geçerken atı yere çöker ve yerden kalkmaz. Sultanın yanında bulunanlar hemen bunun nedenini öğrenmeye çalışır. Yapılan araştırmalardan sonra atın çöktüğü yerde Raşkan Beylerinden olan dört evliyanın mezarının olduğu ortaya çıkar. Bunun üzerine Sultan Murad, atın çöktüğü yere cami yapılmasını ve giderler içinde bir köyün vakfedilmesini ister. Caminin temelleri atıldığı anda at yerinden kalkar ve sefer devam eder. Sözü edilen dört evliyanın adını yaşatmak için buraya Dört Sandık Camisi adı verilir.

1.5.3. Tarihî Hazinelele İlgili Efsaneler

Yerleşik hayat düzenine sahip olan insanlar, büyük toplumsal olaylar sonrasında kendilerini tehdit altında hissettiklerinde ya da bazı doğal afetlerden etkilendiklerinde yaşamış oldukları yerleri zorunlu olarak terk ederler. Böylesi durumlarda bu insanlar kendilerine ait olan değerli eşyalarını korumak veya var olan tehdit unsurları ortadan kaldıktan sonra tekrar gelip almak için maddi varlıklarını belirli yerlere saklarlar. Saklanan değerli mallar gelecek kuşakların sonraki zamanlarda alınması için de saklanabilir. İnsanlar bu değerli varlıklarını gizledikleri yerleri unutmamak ve gelecek kuşakların onları bulabilmesi için definenin farklı yerlerine belirli işaretler ve semboller bırakırlar. Bu açıdan hazinelerin etrafında bulunan işaretlerin çözümlenip onların elde

edilmesi diğer insanların daima peşinde olduğu bir durumdur. Ülkemizde de definecilik merak edilen ve araştırılan olguların başında gelmektedir. Bu merak duygusu ve araştırma çabaları beraberinde defineciliğe bağlı gelenek ve inanışların ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Bitlis'te de define ve definecilikle alakalı inanışlar oldukça fazladır. Bölge insanının define bulma isteğini canlı tutan ve dilden dile dolaşan olayların merkezinde yörede anlatılan tarihî efsaneler bulunmaktadır. Bitlis'in Ahlat ilçesinde anlatılan Malhan Deresi Efsanesi'nde saklı bulunan yerinden çıkarılmaya çalışılan büyük hazine ile alakalı olaylardan bahsetmektedir. Bölge insanları bu hazinenin var olduğuna inanmaktadır. Nitekim duydukları efsanenin etkisiyle hazineyi farklı zamanlarda arama çabası içinde olmuşlardır. Sözü edilen hazinenin saklanırken büyülenip, okunduğuna ve bulunduğu zaman insanların karşılaşacakları varlıklardan korkmamaları gerektiği anlatılmaktadır.

Bölgede Ermenilere ait hazinelerin var olduğuna dair inanışın canlılığını anlatılan efsaneler daha fazla artırmaktadır. 167. efsanede eski zamanlarda yörede bulunan bir Ermeni papazının elinde bulunan hazineyi büyü yoluyla Bitlis'in meydanına saklaması anlatılmaktadır. Efsanede defineciliğe merakı olan Müslüman bir vatandaşın zekâsıyla büyüü bozarak hazineyi ortaya çıkarması işlenmektedir.

Rahva Ovası'nda bulunan Kirkor ve Nemrut Dağı arasındaki alan, insanların hazine aramak için sürekli olarak uğradıkları mekânlardan birisidir. 168. ve 169. metinlerde bahsedilen yerde aranılan hazinelerle ilgili olaylardan bahsedilmektedir. İnsanların madde esareti altına girmesini engellemek için efsanelerdeki örtük anlam dizgelerinin ardında çeşitli mesajlar verilmeye çalışılır. Rivayete göre hazine aramaya çıkan insanlar tam amaçlarına ulaşacakları anda altınlar yer değiştirmektedir. Bu durumu sona erdirmek için hazine arayanlar, dinî bir liderin yanına gider. Fakat yapılan uyarıyı dikkate almayan kişiler cezalandırılarak hayatları boyunca sıkıntı yaşamaya başlar.

Efsanede dinî rehber aracılığıyla yapılan uyarı karşıt değerleri temsil eden efsane kişileri tarafından dikkate alınmamıştır. Dinî uyarıları hiçe sayarak nefislerinin hâkimiyetinde hareket eden kişiler yaşadıkları toplumun değerlerine karşı yabancılaşarak "öteki" olmuşlardır. Anlatıda verilmek istenen mesaj madde esareti altında yaşayan insan için asıl önemli olanın gönül zenginliği, iman ve inancın gücü olduğu şeklindedir. Bir bakıma dünyada maddi olana kapılan kişiler kendilerine yabancılaşarak maddiyatın yok edici esaretini yaşamaktadırlar. Bu minvalde aranması gereken gerçek hazinenin insanların cilaladığı kalp aynalarıdır. Böylece efsaneler verdiği sembolik mesajlarla

kişinin kendisine yabancılaşmasını engellemeye ve ideal insan olmasını sağlamaya çalışmaktadır. Yörede insanların bilinçsiz ve kontrolsüz altın arama çalışmaları kolektif bilinç dışında bulunan sosyal normlarla kontrol altına alınmaya çalışılır.

1.5.4. Tarihî Toplumsal Olaylarla İlgili Efsaneler

Toplumların belleklerinde yer edinen ve onların yaşantılarını derinden etkileyen olaylar toplumu meydana getiren insanların bilincinde asırlar geçse de varlığını devam ettirir. İnsanlar sözlü kültürün yardımıyla belleklerinde taşıdıklarını geleceğe aktarır. Bu bakımdan kültür ürünleri toplumsal değerlerin taşıyıcı mekânları konumundadır. Daha önceden değinildiği üzere Bitlis kadim tarihî ve farklı medeniyetlere ev sahipliği yapmasıyla farklılığını ortaya koyan bölgelerden birisidir. Bu durum bazı tarihsel gelişmelerin kaynağına bağlı olarak efsanelerin anlatılmasını kaçınılmaz hale getirmiştir. Türk tarihi açısından önemli bir kaynak olma hüviyetindeki Seyahatnâme’de Bitlis ile ilgili tarihî bir başka efsaneden daha bahsedilmektedir. 170. efsane bölgede yumurta efsanesi olarak bilinmektedir. Efsanede Ahlat’ta meydana gelen toplumsal olaylar sonrasında buradaki insanların bir kısmının Mısır’a göç etmesini ve burada ilk kerpiç yapıların bu kişiler tarafından götürüldüğüne inanıldığı anlatılmaktadır. Efsaneye göre Mahan padişahı, Semengan padişahının üzerine sefer düzenlemek istemeyince bazı bahane arayışlarının içerisine girer. Ahlat halkından sefere katkı sağlamaları için yüz bin yumurta ister. İnsanlar yumurtaları getirince padişah tavuk yumurtası değil gümüş yumurta istediğini söyler ve getirdikleri yumurtaları almalarını ister. Halk yumurtaları alırken kavga eder ve birbirinin hakkına girdiklerini düşünürler. İnsanlar birbirlerinin yumurtalarını haksız yere alıp kavgaya tutuşunca topluma hastalık musallat olur. Ahlatlılar hastalıktan korunmak için bulundukları yeri terk etmeye ve göçe etmeye başlarlar. Göç eden iki bin Ahlatlı rivayete göre Mısır’da kerpiçten bir şehir imar eder. Mısır’da Kahire’nin doğusunda Ahlat Mahallesi denen bir harabe şehir olduğuna inanılmaktadır. İnsanoğlu yaşadığı mekân ile zaman içerisinde büyük bir etkileşime girer. *“Bireyin ve mekânın bu dinamik birlikteliği, kolektif oluşumun gerçekleştiği derin, boyutlu ve geniş nitelikli bir imge değer dönüşün işaretidir. İnsanın zaman karşısındaki direnci olan mekân, nesnellikten sıyrılarak özneleşir ve içinde yaşayanlarla aynı rüyayı gören bir varlık olur.”* (Eliuz, 2008: 423). Anlatıda bahsedilen topluluğun neden olduğu kaos onları mevcut mekânın dışına itmiştir. Yaşadığı yerde ötekileşen ve oradan ayrılmak zorunda kalan kişiler göç ederek başka bir yere yerleşmişlerdir. Yerleştiği yeni yere

kendiliğini yansıtan kişiler kerpiç yapıları varlık alanlarına paralel olarak inşa etmiştir. Daha önceden sözü edilen yerde olmayan kerpiç yapı gelen kişilerle özneleşir ve ortak kaderi yaşamaya başlar.

171. efsane ise yine Ahlat'ta meydana geldiğine inanılan İran çete baskınlarının toplumsal hafızadaki izlerini taşımaktadır. Tarihî dönemlerde bölge insanının yaşam alanlarına zarar veren ve onların namuslarına göz diken karşıt değerlere karşı toplum Yaralı Yusuf'un nezdinde ülkü değer olarak intikamını almıştır. Çünkü toplumun oluşturduğu sosyal normlar bazı değerlerin yaşam hakkından daha değerli olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Efsane içerisinde Yusuf'un İranlılar tarafından "Türko" olarak nitelendirilmesi bir milletin parçası olan Yusuf'un değerleri uğruna verdiği mücadeleyi kutsallaştırmıştır. Yusuf'un mücadele sırasında aldığı darbeler aslında elde ettiği başarıların bir nişanesidir. Yaralı olarak adlandırılması ve soyunun bu sıfatla devam etmesi verilen mücadele sonrasında hak edilen ödüdür. Bir yönüyle de Türklerdeki ad alma geleneğinin toplumsal vicdandaki karşılığını oluşturmaktadır.

Bölgede Çömçeli Gelin Efsanesi olarak bilinen 172. efsane de Bitlis'te tarihî dönemlerde yağmurun yağdırılması için Allah'a farklı şekillerde dua edilmesini konu alan bir metindir. Efsane muhtevasında barındırdığı mitolojik unsurlar ve toplumsal ritüellerle oldukça önemlidir. Nitekim anlatı yaşamın ilk geçiş dönemi olan doğum olayının gerçekleşmemesi üzerine kuruludur. Bu minvalde *"Yaşamın temel geçiş dönemleriyle ilgili pratikler, deneyimsel/ alışkanlıklar yoluyla içimizde/ belleğimizde barındıklarından, kendimizle ilgili görüşlerimizin ilerdeki belirleyici gizil yönlendiricileri olacaktır. Bir bakıma geleceğimizi kuran gücün, bu ritüellerle beslendiğini ve yaşamın zorluklarına karşı bize direnç verdiğini söyleyebiliriz."* (Korkmaz, 2008:33). Ailelerinin engellemelerine karşın kaçarak evlenen iki gencin, yeni geldikleri köyde, kuraklığın başlaması ve zaman geçmesine rağmen çocuklarının olmaması onları daha büyük bir mücadeleye sürüklemiştir. Yeni/yeniden gerçekleşecek olan yaşamın ortaya çıkması için harekete geçen anlatı kişisi ise gelindir. Gelin, yaşamın tamamına hâkim olan kuraklığı ortadan kaldırmak için başına taktığı kırmızı örtüyle Tanrısal mekâna doğru yönelmiş ve yaratıcıdan yardım dilemiştir. Kuraklığın ve tükenmişliğin olumsuz etkilerine karşı zorunlu olarak yapılan eylemin yağmurun yağmasıyla meşru hale gelmesi, gelinin yaptıklarını zamansal aralıkta ritüel olarak şekillendirmiştir. Bahse konu ritüel kurak geçen bahar aylarında çocuklar tarafından yapılan ağaç bebeklerle Bitlis'te yenilenmektedir. Ekonomisi büyük ölçüde tarıma dayalı

olan bölgede kuraklığın olduğu zamanlarda olayın tekrarlanması insanoğlunun ritüellerle beslenmesi ve yaşamın getirdiği zorluklara karşı direnç göstermesidir. Yapılan her tekrarlama ile kişi ilk olanın provasını gerçekleştirmeye çalışmaktadır.

173. efsane Yam bölgesinde yetişen elmanın lezzetinin sırrını ve ona bağlı geçmişte meydana geldiğine inanılan olaylardan bahsetmektedir. Efsaneler geçmiş dönemlerde toplumsal yaşam içerisinde bir bakıma reklam ve pazarlama aracı işlevi de görmüşlerdir. Ahlatlılar, Yam bölgesinde yetişen elmanın alışveriş gücünü artırmak ve farkındalık oluşturmak amacıyla efsanelerin büyüleyici alanına sığınmıştır. Anlatılan tarihî olayla bölgede yetişen elma insanlığın bilgisine sunularak değeri yükseltilmiştir.

1.6. Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Anlatılan Efsaneler

İnsanoğlu yaşamını sürdürdüğü her ortamda kendi varlık alanının sınırlarını çizer. Ontolojik yapısında meydana getirdiği alanlara karşı hissettiği aidiyet duygusuyla da onu sahiplenir. Nitekim sahiplenme beraberinde mekâna karşı duygusal bir bağ gelişiminin ortaya çıkarır. Bireyin yaşamını devam ettirdiği ülke, şehir ve mahalle genelden özele doğru sıralanmış olan varlık alanlarıdır. Duygusal bağdan yoksun olan alanların varlıklarını uzun süre devam ettiremedikleri de bilinen bir gerçektir. Bu aşamada birey, aidiyet duygusu hissettiği mekânları adlandırma yoluna gider. Verilen veya daha önceki dönemlerden kullanılagelen adların bir kaynağa bağlanması kolektifin sürekli olarak başvurduğu yolların başında gelmektedir. Verilen isme kaynak arama noktasında ise tarihî dönemlerden itibaren anlatılan efsaneler önemli bir rol oynamaktadır. Çünkü *“Bireyin bir şehre bir toprağa mensup olması o bölge ile ilgili en azından bir efsane bilmesini de gerektirir. Ait olunan toprakla ilgili bir efsane dinlemiş olmak ya da anlatabiliyor olmak, toprakla aramızdaki bağı da güçlendirir. Nitekim kültürel varlığını tanımayan nesillerin, toprağını tanıması mümkün değildir.”* (Çetindağ Süme, 2019: 853).

Yedi bin yıllık geçmişi ve köklü kültürel yapısıyla Anadolu'nun önemli şehirlerden olan Bitlis'in, isminin kaynağıyla alakalı çeşitli görüşler bulunmaktadır. Derleme çalışmaları sırasında yapılan görüşmelerde Bitlis adının kaynağı ile ilgili genel kabul gören durum Büyük İskender ve komutanı olan Bedlis arasında geçen olay olarak kabul edilmektedir. 175. efsaneye göre Büyük İskender yaptığı Doğu seferi sırasında hastalanır ve şifa aramaya başlar. Aramaları sonucunda Bitlis'te bulunan suyun başına gelir ve içtiği suyla günden güne iyileştiğini görür. Sağlığına burada kavuştuğu için komutanı Bedlis'i yanına çağırarak buraya kendisinin bile alamayacağı bir kale

yaptırmasını ister. İskender sefer dönüşü tekrar bölgeye gelir ve kaleyi almaya çalışır. Bütün çabalarına rağmen kaleyi alamayınca bölgeyi ve kaleyi Bedlis'e verir. Anlatılan bu olaydan sonra şehrin adı Bedlis olarak kalır.

1.6.1. İlçelerle ilgili Efsaneler

Bireylerin yaşadığı yere karşı olan aidiyet duygusu genelden özele doğru olan bir durumdur. Çünkü insanoğlu sürekli olarak kendisini daha özel bir alanda tanımlamanın peşindedir. Bu bakımdan illerden sonra ilçelerde kişilerin kendini konumlandırma noktasında aidiyet hissettiği yerleşim yerlerinin başında gelmektedir.

Bitlis'in Ahlat⁶, Adilcevaz, Mutki, Güroymak, Hizan ve Tatvan olmak üzere altı ilçesi bulunmaktadır. Adı geçen yerleşim yerlerinin tarihî geçmişi, en az şehrin tarihî kadar eskiye dayanmaktadır. İlçelerin adları konusunda da farklı efsaneler anlatılmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen yedi efsane ilçelerin adlarının kaynağından bahsetmektedir.

Adilcevaz ilçesi tarihî ve kültürel değerleriyle Anadolu coğrafyasının özel alanlarından birisidir. Yörenin farklı toplumlar tarafından çeşitli zamanlarda egemenlik altına alınmaya çalışılması stratejik konumundan kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda ilçe efsanelere konu olmuş ve Adilcevaz sözcüğü çeşitli olaylara dayandırılarak köken oluşturulmaya çalışılmıştır. İlçe adının kaynağıyla alakalı anlatılan 176. efsaneye göre Adil isminde bir delikanlı ile Cevaz adında güzeller güzeli kız birbirine sevdalanır. Fakat aileler, bu ilişkiye onay vermezler. Sevdigiinden ayrı kalmaya daha fazla dayanamayan Adil, kendisini bir tepeden aşağıya atarak yaşamına son verir. Bunu gören Cevaz'da ardından atlayarak ölür. Olaya şahit olan insanlar, gençlerin aşkını ölümsüzleştirmek için buraya Adilcevaz ismini verirler.

177. efsanede Adil ve Cevahir adında sevilen iki kardeşin başından geçen olayları işlemektedir. Yapı işlerine eli yatkın olan Adil'in bir gün ilçede bulunan Ulu Cami'nin minaresini onarıırken ayağı takılıp düşer ve ölür. Kardeşinin acısına daha fazla dayanamayan Cevahir de hastalanıp ölür. Halk sevdiği iki kardeşin hatırlarını yaşatmak

⁶Ahlat ilçesine ait tanıtım videosu

amacıyla buraya Adilcevaz ismini koyar. Diğer bir efsanede ise bölgeye atanan kadının verdiği cevazlarla kısa sürede şöhretinin artması ve insanlar tarafından sevilmesinden bahsedilmektedir. Bu rivayete göre verilen kararların şöhretinden dolayı bölgenin adı Adilcevaz olarak kalır. Bölge adının kaynağıyla alakalı anlatılan son metinde sevilen bir dervişin öldükten sonra mezarında çıkan ceviz ağacından dolayı buranın Adilcevaz olarak kaldığıdır.

Mekânı anlamlandırma isteğinde olan yöre insanı, Adilcevaz ve Ahlat adlarının kaynağını muhayyilesinde kurguladığı hikâye ile meşrulaştırmıştır. Gönen, kelimelerin efsane türü içinde anlamlandırılması için *“İnsanoğlunun düşünce dünyasında efsaneler ile kelime kurmacası arasında anlama, hikâye oluşturma, iknaya çalışarak anlatma süreçleri dikkat çekicidir. Bu süreçlerde öne çıkan kelimeye varma değil, kelimeye giden olaylar dizisini oluşturma ve kurgulamadır. Kurgulanan olayların, efsane bütünlüğü içerisinde vardığı sonucu anlamlı hâle getirenin, kelime olarak karşımıza çıktığı söylenebilir.”* (Gönen, 2015: 193). İnsanın yurt edindiği yerle tarihsel ve kültürel bağ geliştirmek için başvurduğu yol orayı değerlerinin şekillendirdiği bir isimle anmasıdır. Bu bağlamda tarihî ve kültürel geçmişiyle bölgenin önemli yerleşim yerlerinden olan Adilcevaz ve Ahlat ilçelerinin adlarının kaynağı anlatılan metinlerle günümüze kadar ulaşmıştır.

1.6.2. Köy ve Mahallelerle İlgili Efsaneler

Bitlis'te bulunan köy ve mahalleler köklü bir geçmişe sahip yerleşim yerleri oldukları için buralarla ilgili olarak da bazı efsaneler anlatılmaktadır. 184. efsane Bitlis merkezde bulunan Saray Mahallesi'yle alakalı olarak anlatılmaktadır. Rivayete göre Bitlis'in diğer mahallelerine oranla, Saray Mahallesi daha geniş ve düz bir alana sahiptir. Bu düzlük ve genişliğin neden ise efsaneye göre eski zamanlarda burada bir sarayın olmasından kaynaklanmaktadır. Sarayın sahibi olan kral yaptığı zalimlikler ve kendisine gelen ilahî mesajları dikkate almadığından dolayı cezalandırılarak yerin altına çekilmiştir. Anlatılan efsaneden hareketle, yöre insanı eskiden var olduğuna inandığı yapıdan dolayı mahalleye “Saray” adını vermiştir.

185. efsane Ahlat'ta bulunan Kulaksız Mahallesi'nin adının kaynağı etrafında anlatılmaktadır. Efsaneye göre mahallenin birinde anne ve kızı tek başlarına yaşamaktadır. Kızın annesi her gece kapıyı kilitlemesi için kızına uyarılarda bulunur. Bir gün annenin uyarısına rağmen kız çocuğu kapıyı kilitlemeyi unutur. Gecenin yarısı

içeriye bir yaratık girerek torbaya koyduğu kesik insan kafasını eve bırakır. Anne yaşadıklarının etkisiyle kızına dönerek “*Sen kulaksız mısın?*” sözlerini sürekli olarak tekrarlamaya başlar. İnanişâ göre bu olaydan sonra Ahlat’ta bulunan mahallenin adı Kulaksız olarak kalmıştır.

Kulak ve kapının olayın merkezinde yer alması anlatının sembolik diliyle alakalıdır. Çünkü Anadolu geleneklerinde kapı, “evin kulağına” pencereler ise gözlerine karşılık gelmektedir. Hatta eski evlerin bahçe kapılarındaki tokmakların “evin dış kulağı” olarak ifade edilmesi söz edilen inanişin bir sonucudur (Ersoy, 2000: 129). İnsanın varoluşsal düzenini sağladığı ilk alan, evidir. Bu mekânın insan için ilk ve özel olması, onu bilinç düzeyinde mahrem kılmaktadır. Böylece kişiler tarafından ev ile dış dünya arasında, belirgin ve mahremiyeti koruyucu kesin sınırlar çizilir. Farklı bir dünyaya açılan evin kapısı/eşiği kişiler tarafından konulan sınırların koruyucusu ve kollayıcıdır. Anadolu insanın geleneklerinde kapıyı kulak olarak nitelendirmesi bilinç dışında var olan bir durumun yansımasıdır.

189. efsane yine Ahlat’ta bulunan Kırklar Mahallesi ve Kırklar Mezarlığı’nın adının nereden geldiğinden bahsetmektedir. 183. metin Ahlat ilçesine bağlı Yoğurtyemez köyünün adının dayandırıldığı bir efsanedir. Anlatıya göre Ahlat kaymakamı köyleri ziyaret ederken, Çerkez vatandaşların çoğunlukla yaşadığı köye gelir. Ziyaret esnasında dere kenarındaki kadınların bütün yoğurtları döktüklerini görür. Olaydan sonra kaymakam yaşadıklarının etkisiyle yandakilere köyün adının Yoğurt yemez olarak değiştirilmesini söyler. İnanişâ göre köyün adı günümüze kadar böylelikle gelmiştir.

1.7. Hayvanlar ile İlgili Efsaneler

İnsanlığın, doğa ve doğadaki unsurlarla olan etkileşimi ontolojik bir zorunluluğun sonucudur. Etrafında gelişen olay ve varlıkları anlamlandırmaya çalışan insanoğlu zamanla onlarla birlikte aynı yazgıyı paylaştığının farkına varır. İnsan, yaşamını sürdürürken hem doğadan hem de doğanın birer parçası olan hayvanlardan da yararlanmışır. Nitekim hayvanlar tarihî süreç boyunca insanlığın önemli yardımcılarında olmuştur. Geliştirilen bu yakın ilişki bireyleri kendisinden farklı olduğunu düşündüğü canlıların yaratılışı ve dönüşümü konusunda köken arama ihtiyacına yönlendirmiştir. Doğadaki hayvanların farklı özelliklerinin neden kaynaklandığı insanlığın bilincini çeşitli vesilelerle meşgul etmiştir. Bunun içinde insanoğlu sözü edilen ihtiyacını sözlü kültür ürünleri içerisinde geçen olaylarla beslemeye çalışır. Bu

doğrultuda yörede hayvanlarla ilgili olarak anlatılan efsanelere rastlamak mümkündür. Anadolu'da hayvanlarla alakalı anlatılan ayrıca birçok efsanede bulunmaktadır. Hayvanlar etrafında anlatılan bu efsaneler kaynağını daha çok mitik dönemden almaktadır. Fakat anlatılarda geçen bazı dönüşüm ve oluşumların nedeni de dinî ve tarihî olaylardan kaynaklanmaktadır.

Bitlis ve çevresi hayvan çeşitliği açısından oldukça zengindir. Takip edilemeyen zaman dilimlerinden itibaren görülen bu canlılarla ilgili çeşitli efsaneler anlatılmaktadır. Yapılan çalışma neticesinde hayvanlarla alakalı yirmi bir adet efsane metni derlenmiştir. Bölgede keklik ile ilgili anlatılan 196. efsanede kekliğin gagası ve pençesinin kırmızı olması Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in şehit edilmesiyle ilişkili olarak değerlendirilmektedir. Rivayete göre düşmandan saklanan Ehli Beyti'n yeri keklik tarafından söylenir. Kavak ağacı düşmanlar tarafından kesilir. Kesilen ağaçtan akan kanları keklik, karıştırdığı için inanışa göre gaga ve pençeleri kırmızı olarak kalmıştır. Beddua aldığı içinde görüldüğü yerde avcılar tarafından vurulduğuna dair inanış bulunmaktadır. Metin bu bakımdan aynı zamanda etiyolojik efsaneye örnek oluşturmaktadır. Anadolu insanının bilincinde derin izler bırakan Ehli Beyt'in şehit edilmesi sözlü gelenekler vasıtasıyla varlığını devam ettirmektedir.

202. efsane kertenkeleninin kaynaklı dönüşümünü konu almaktadır. Bazı hayvanların fiziksel özellikleri insanlar tarafından soğuk karşılanır ve onlarda korkuya sebebiyet verir. İnsanoğlu hissettiği korku ve ürperti neticesinde psikolojik olarak savunmaya geçer. Bilincin geliştirdiği savunma ise toplum vicdanında derin izler bırakan olayların bir müsebbibi olarak o varlığı gösterme şeklindedir. Toplum vicdanında asırlarca yer edinen olaylardan biri de Hz. İbrahim'in Nemrut tarafından ateşe atılmasıdır. Efsaneye göre Bitlis'te kertenkelenin sevilmemesinin nedeni Hz. İbrahim ateşe atıldığında kertenkelenin ateşi diliyle körüklemesidir.

Bölgede anlatılan 190. efsanede aynı şekilde Hz. İbrahim'in ateşe atılmasıyla alakalıdır. Katırın doğum yapmamasının nedeni rivayete göre peygamberin ateşine odun taşınması ve sonrasında beddua almasıdır. 205. efsanede yılanın neden süründüğünü konu edinmektedir. Rivayete göre şeytan sürekli olarak cennete girmeye çalışır. Ancak bütün çabalarına rağmen bunu başaramaz. En sonunda cennetin bekçisi olan yılan ile anlaşma yaparak onun karnının içinde içeriye girer. Şeytan içeri girdikten sonra Hz. Âdem ve Hz. Havva'yı kandırıp yasak yiyeceği yedirir. Bunun üzerine yılan, Allah tarafından ayakları kendisinden alınarak cezalandırılır ve ömür boyu sürünmeye mahkûm edilir. Yörede

anlatılan 197. ve 211. efsaneler mitolojik özellik taşıyan metinlerdir. Her iki efsanede de Anka kuşunun insanlara neden gözükmediğinin kaynağı anlatılmaktadır.

Bitlis'te insanlar güvercinin beslenmesini ve etinin yenilmesini uğursuzluk saymaktadırlar. Çünkü şehirde güvercinler, Hz. Fatma'nın tavukları olarak bilinmektedir. 195, 198 ve 199. efsaneler güvercinlerle alakalıdır. 164. efsane de yine dinî kaynaklı bir efsanedir. Rivayete göre Nuh Tufanı olduğunda peygamber tarafından kargaya görev verilir. Ancak karga görevini yerine getirmediği için görev güvercine verilir. Güvercin kendisine verilen görevi yapar. Bölgede de güvercinin aldığı dua neticesinde yüzünün ak, karganın ise beddua aldığı için yüzünün kara olduğuna inanılmaktadır. Ayıların insanlara neden zarar verdiği konusunda yörede anlatılan iki efsane metni bulunmaktadır. Bunlar 194 ve 212. efsanelerdir. İlk efsane metninde Nemrut Dağı'nın eteklerinde bulunan köye bir ayının musallat olduğu anlatılmaktadır. Efsaneye göre ayı her gün gelip sırayla kapılarda asılı olan etleri alıp gitmektedir. Ancak bir gün köydeki bütün etler biter. Bunun üzerine ayı köyü harap eder ve ortadan kaldırır. Diğer anlatı da ise ava giden adamın biri çığ altında kalır. Mağarada yaşayan ayı adamı çığdan kurtarır. Adam iyileştikten sonra köyüne gider ve ayıyı öldürmek için mağaraya tekrar geri döner. Bunu fark eden ayı o adamı öldürür. Halka göre bu olaylardan dolayı ayı insanlara düşman olmuştur. Hayvanın insanları görünce birden saldırması bahsi geçen olayda insanoğlunun vefadan uzak şekilde davranmasına bağlanmaktadır.

Bitlis'te şubat ayının 12. ve 13. günleri Gisko olarak adlandırılmaktadır. Gisko da keçinin diğer adı olarak bölgede kullanılmaktadır. Rivayete göre Gisko adındaki erkek keçi 28 gün çeken ocak ayının son gününde oynamaya başlar. Bu durum ocak ayının zoruna gider ve gidip şubattan iki gün borç ister. İstedikini alan ocak ayı ödünç aldığı zamanda aşırı soğuk olur ve Gisko adlı keçi soğuktan öldürür. İnanişe göre Gisko'dan ötürü 30-31 Ocak kışın en şiddetli günleridir. Şubat ise ocağa gün verdiğinden dolayı 28 gün çekmeye başlamıştır.

1.8. Olağanüstü Varlıklar İle İlgili Efsaneler

Türk düşün sistemine göre evrende farklı özellik ve şekillere sahip doğaüstü bazı varlıklar bulunmaktadır. Düşün sistematigi, varlıkları kendi içinde olumlu veya olumsuz şekillerde sınıflandırmaktadır. Bu tasnif de evrenin düalist yapısından kaynaklanmaktadır. Nitekim iyinin karşısında mutlak olarak bir karşıt güç her zaman yer almaktadır. İnsanoğlu iyi olduğuna, kendisini koruyup kolladığına inandığı doğaüstü

güçlere karşı, saygılı olmuş ve onların varlık alanlarını ihlal edici eylemlerden uzak durmaya çalışmıştır. Kolektif bellekte kötü olarak tanımladığı, kendisine, ailesine ve toplumuna zarar verebileceğine inandığı doğa güçlerine, karşı da birtakım uyguma ve inanışlarla tedbir almaya çalışmıştır. Bellek içerisinde yer edinen bu inanışlar sözlü kültür ürünlerinin yapılarına olağan bir şekilde sirayet etmiştir. Çalışma kapsamında olağanüstü varlıklarla ilgili ele alınan metinler iki alt başlık altında ele alınmıştır.

1.8.1. Alkarısı (Albastı), Şubato ile İlgili Efsaneler

İnsanoğlu için ilk geçiş dönemi olan doğum çeşitli inanış ve uygulamalarıyla karşımıza çıkan bir eylemdir. Halk inanışları yeni doğan çocuğun ve annenin korunması için kendi önlemlerini oluşturmuştur. Çünkü doğum olayı gerçekleştikten sonra olağanüstü varlıkların anne ve bebeğine zarar vermek üzere ortaya çıkacağına inanılmaktadır. Bu olağanüstü varlıklarından biri lohusalara musallat olan ve kaynağını Orta Asya'daki Şamanizm'den alan alkarısı inanışdır. Türk topluluklarının olduğu bütün coğrafyalarda alkarısı inancını görmek mümkündür. Anadolu sahasında; al, albastı, al karısı, al kızı, al anası, al avradı, albıs, almiş, alpas, alpata, albalı ve hal karısı gibi isimlerle bilinirken; Türk Dünyasında; alvastı (Özbekistan, Kazakistan, Başkurtistan, Tıva, Altay, Kırım, Kazan ve Sibirya Türkleri), albarstı (Türkmenistan), albaslı (Karakalpak ve Nogay Türkleri), hal henesi (Azerbaycan Türkleri), albaslı kadın (Kumuk Türkleri), al apar (Kerkük ve Türkmenler), alması (Karaçay ve Malkar Türkleri), “kayış ayak” (Dobruca Türkleri), taun (mencikli) ve rusali (Gagavuz Türkleri) adları ile de anılmaktadır (Şimşek, 2017: 100). Anadolu insanının algısında alkarısı olumsuzluk çağrıştırdığı için adı geçen varlığın fiziksel özellikleriyle ilgili farklı benzetmeler yapılmıştır. Kişiler varlığı fiziksel olarak çarpık bacaklı, uzun saçlı ve göğüsleri ayaklarına kadar uzanan şeklinde tarif edilmektedir. Karadavut'a göre, “*Al karısı görünmeyen özelliklere sahip olduğu gibi, çeşitli kılıklara da girebilmektedir. Kıl olarak yemeğin içine girer. Sesleri taklit edebilir. Erkeklerden, ocaklı aileden ve demirden korkar.*” (Karadavut, 1992: 104). Varlığın bu özelliklerinin dışında anlatılan efsanelerden hareketle yakalandığında hizmetçi olarak çalıştırılabileceğine dair inanışlarda bulunmaktadır.

Anadolu'da lohusalar, yalnız bırakılmaz yanına Kur'an-ı Kerim ya da yastığının altına metal eşyalar bırakılır. Bu şekilde albasmasına karşı önlem alınmış olur. Lohusanın yaşadığı nefes darlığı, yükünün ağırlaştığını hissetmesi veya içine korku düşmesi

genellikle albasması durumuna ilişkili olarak düşünülür. Türk kültüründe iye (ruh) inancı oldukça güçlüdür. Bu bağlamda albastı/alkarısı insanlığın belleğinde olumsuz çağrışımlar meydana getirdiği için kara iye olarak da kabul edilmektedir. Bunun yanında alkarısı olarak bilinen olağanüstü varlıkların farklı formları bulunmaktadır. Ögel'e göre "*Türk ananelerinde de Kara Albastının yanında, bir de "Sarı Albastı" vardır. Sarı-kız şeklinde olan bu albastı, karaya nazaran daha az yararlıdır.*" (Ögel, 1993: 300). İnsanın hayatına yön veren önemli etmenlerin başında korkular gelmektedir. Geçmiş dönemlerde doğum gerçekleştiğinde anne ve çocuğun çeşitli şekillerde hastalanması veya ölmesi insanların bilinçaltılarında farklı nedenlere bağlanmıştır. Doğum olayının gerçekleştiği anlarda hem bekleyenlerde hem de doğum yapan kadında çeşitli duygular meydana gelir. Bu duyguların temelinde ise korku bulunmaktadır. Annenin karnında doğumu bekleyen canlı, güven ve rahatlık içerisindedir. Fakat doğum sırasında bedensel olarak anneden ayrılması ve solunum güçlüğü çekmesi canlının temel ölüm kaygısını ve korkusunu oluşturmaktadır (Köknel, 1998: 121). Doğum ile başlayan korku duygusu insanlığın bilinçaltına bu aşamada itilmiş olur. Korkular, bazen psikolojik bazen de kültürelidir. Alkarısı inancı bu yönüyle bilinçaltındaki korkuların bir tezahürüdür.

Yapılan çalışma kapsamında alkarısı inancıyla alakalı on üç efsane derlenmiştir. Elde edilen metinlere bakıldığında yöredeki alkarısı inancı diğer Türk toplumlarıyla benzerlikler göstermektedir. Bitlis ve ilçelerinde bu olağanüstü varlık, şubato, şubatok ve keraftar olarak bilinmektedir. Hizan ilçesinde derlenen 216. metinde Keraftar adında bir varlığın gece damda uyuyan erkek çocukların kalplerini yiyip gerisini bıraktığı anlatılmaktadır. Derlenen alkarısı efsanelerinde varlık sadece lohusaları rahatsız etmediği görülmektedir. Aynı zamanda sulak alanlardaki ve ahırdaki hayvanları da rahatsız etmektedir. 213. efsanede akarsuyun karşısına geçmeye çalışan öküzün albastı tarafından kandırılıp suyun akış yönüne doğru çekilmesinden bahsedilmektedir. Bölgenin kolektif bilincinde olağanüstü varlıkların su kenarında yaşadığına dair görüşler bulunmaktadır. Türk düşün sisteminde de su ile ilişkili olan alkarısı dişil karakterli ruh olarak tasavvur edilmektedir.

Güroymak ilçesinde derlenen 214. efsanede ahırda bulunan ata, albastının musallat olması ve onu uzun süre rahatsız etmesinden bahsedilmektedir. Olay yaşandıktan sonra albastının tekrardan onu rahatsız etmemesi için muska yapıp atın boynuna asılmıştır. Hayvancılık faaliyetinin aktif olarak yürütüldüğü şehirde bazı

hayvanların boyunlarına asılı halde bulunan muskaların varlığı bölgedeki albastı inancından gelmektedir.

Bitlis'te lohusaları rahatsız edip onları hasta ettiğine inanılan varlıklara, şubato ve şubatok denilmektedir. İnaniş'a göre doğumdan sonraki ilk kırk gün olağanüstü varlıkların, anne ve bebeğine hastalık getirebileceğine inanılmaktadır. Bundan dolayı doğum yapan kadın kırk gün dışarı çıkarılmaz. Albastının anne ve çocuk üzerindeki etkisini kırmak için doğumdan sonra lohusanın kapısında at kişnetilir. Ayrıca duvara silah asılarak alkarısı korkutulmaya çalışılır. 217. efsanede yeni doğum yapan kadın, yakın komşularının şekline giren albastı tarafından sürekli olarak dışarı çağrılır. Ancak kadın onun alkarısı olduğunu düşünüp dışarı çıkmadığı için bu tehlikeden kurtulur. Özellikle bölgede alkarısı ile ilgili anlatılan olaylarda varlığın kıl şekline girip lohusanın yiyeceği ve içeceğine karışarak midesine gireceği düşüncesi hâkimdir. İnanişın etkisiyle lohusaların kırk gün yiyip içtiklerine dikkat edilir.

Güroymak ilçesinde derlenen 220. efsaneye göre eşinin doğumuna az bir vakit kalan adamın biri su içmeye gittiğinde çeşme başında konuşan albastıların sesini duyar. Sesin geldiği yere doğru giden adam albastıların kendi aralarında konuştuğunu görür. Albastılar, adamın eşinin doğum yapacağını ve aralarından birisinin kıla dönüşüp kadına yapılacak tahin çorbasının içine gireceğini kararlaştırır. Eşi hamile olan kişi, varlıkların karısının içine girdiğinde onun ciğerlerini söküp getirmeyi planladıklarını duyar. Adam bunun üzerine oradan ayrılarak eve gelir ve karısı doğum yaptıktan sonra kendisinden habersiz eşine bir bardak su dahi verilmemesi gerektiğini öğütler. Karısı doğum yaptıktan sonra evde tahin çorbası pişirilir. Adam çorbayı iyice incelemeye başlar ve bir kılın olduğunu görür. Bulduğu kılı alıp derinin içine koyan adam onu odunla dövmeye başlar. Derinin içindeki bağrıışlardan sonra adam eline aldığı iğneyi albastıya batırır ve onu esir alır. Eşinin kırkı çıkana kadar da albastıya ev işlerini yaptırır. Doğum yapan kadının kırkı dolunca albastıyla derenin kenarına elbise yıkamaya giderler. Albastı kırk gündür yıkanmadığını ve eğer iğnesini çıkarırsa yıkanacağını söyler. Kadın ona inanıp iğnesini çıkardıktan sonra albastı birden ortalıktan kaybolur. Anlatılan 218, 219, 221, 222, 224 ve 225. metinlerde Bitlis'te lohusaların başına geldiğine inanılan olaylardan bahsedilmektedir.

Yukarıda anlatılan efsanede Albastının özellikle lohusanın ciğerini yemek istemesi dikkate değerdir. Nitekim dünyadaki inaniş ve uygulamalarda ciğere farklı anlamlar yüklendiği görülür. Frazer'ın aktardığına göre Orta Afrika'da yaşayan Darfu

halkı, ruhun karaciğerde yaşadığına inanmaktadır. Ruhunu genişletmek isteyen insanın karaciğer yemesi halinde bu isteğini gerçekleştireceği yaygın bir görüştür (G. Frazer, 1992: 86). Albastının lohusanın ciğerini yeme isteğine sebep olarak bu durum örnek olarak gösterilebilir.

223. söylencede alkarısının yeni doğan çocuğu rahatsız edip onun ölümüne yol açtığı anlatılmaktadır. Güroymak'a bağlı olan Günkırı beldesinde anlatılan efsaneye göre yeni doğum yapan anne çocuğunu tek başına bırakıp çalışmaya gider. Kadın eve döndüğünde ise beşiğin üstünde bir kadının çocuğu emzirdiğini görür. Anneyi gören olağanüstü varlık birden ortalıktan kaybolur. Çocuk da büyüğünde zihinsel engelli olur ve daha sonrada ölür. Toplumsal bilinci şekillendiren halk inanışları sözlü kültür ürünleri yardımıyla yaptırım gücünü ortaya koymaktadır. Lohusanın kırkı çıkmadan dışarı çıkarak sosyal normları çiğnemesi efsaneler yoluyla verilen cezayla sonlanmıştır.

1.8.2. Cinlerle İlgili Efsaneler

Tarihsel dönem içerisinde bakıldığında insanların melek, şeytan ve cin gibi olağanüstü/ metafiziksel varlıklara da inandığını görülmektedir. Bireyler, bu varlıklara çeşitli özellikler yükleyerek onları iyi ve kötü olarak ayrıca sınıflandırmıştır. Kolektifin bilincinde yer edinen önemli olağanüstü varlıkların başında cinler gelmektedir. Anlam verilemeyen ve açıklanamayan olaylar çeşitli şekillerde bu varlıklara bağlanarak anlatılmaya çalışılmıştır. *“Bu varlıklara Anadolu’da yerine göre; cin, ecinni, cadı, peri, şeytan, üç harfli, iyi saatte olsunlar, pir (evin piri), sahip (evin, koyunların sahibi), bekçi (evin, koyunların bekçisi), mekir, ferişte, ferıştah, Rüküş Hanım, İbrik Kalfa gibi isimler verilirse de bunlar kimlikleri birbirine karışmış, iç içe geçmiş şekilde karşımıza çıkarlar.”* (Duvarcı, 2005: 126). Farklı din ve dinî öğretilerin muhtevasında da cin inancı görülmektedir. Özellikle İslamiyet’teki cin inancına göre cin taifesi akıl sahibi olan mükellef varlıklardır. Kur’an-ı Kerim’deki bazı ayetlerde bahsi geçen yaratıkların varlıklardan haber verilmiştir. İslam açısından cinlerin varlığına ilişkin diğer önemli kaynaklar da Hz. Peygamber’in hadisleridir. Hadislerde cinlerin ateşten yaratıldıkları ve daha çok yılan şekline girdiklerinden bahsedilmektedir.

Dinî kaynaklarda sıklıkla geçen cinler, İslam toplumlarında bu varlıkların etrafında gelişen bir kültürü ortaya çıkarmıştır. Cinlerin sıradışı özellikleri ve yaşamları konusunda bildirilenler insanlığın bilinçaltına sızmıştır. Böylece günlük yaşantı içerisinde karşılaşılan olağanüstü olayların öznesi olarak cinler görülmüştür. Anadolu’da

İslamiyet'in etkisiyle paralel ilerleyen cin inancını görmek mümkündür. Bu coğrafyada yaşayan veya geçmiş dönemlerde yaşamış kişiler, cinler hakkında bir tecrübeye sahiptir. Dilden dile dolaşan olaylarda cin inancını güçlendirmiştir. Bitlis'te yapılan saha çalışması kapsamında derlenen efsanelerin önemli kısmı cinlerle alakalıdır. Bölgede sulu veya sulak alanların fazlalığı adı geçen varlıklarla ilgili olayların yaygınlığını artırmaktadır. Derlenen efsanelerin muhtevasına bakıldığında bu olağanüstü varlıkların insanlarla ilişki içerisinde bulundukları ve hatta insanlara şiddet uyguladıklarından bahsedildiği görülecektir. Güroymak ilçesinde derlenen anlatıya göre iki cin bir gün bir adamın evine gelip ayakkabılarının yıkanmasını ister. Ayakkabıları iyi yıkamayan adam, cinlerden dayak yer; olayın akşamında ise cinler ördek ve yılanı dönüşerek adama tekrar musallat olur. Bunun üzerine adam yaklaşık bir ay boyunca hastalanır ve gittiği hocaların manevi gücü yardımıyla iyileşir.

Mutki ilçesinde derlenen efsanede yeni doğum yapan bir kadının evinin cinler tarafından ateşe verildiğinden ve yanan evin kapısında ölü bir cin yavrusunun bulunduğu bahsedilmektedir. Kadın, köyden gelen insanlar tarafından kurtarılır ancak aklını yitirir. Bölgede bulunan din adamlarına götürülen kadın sonunda kendisine âşık olan cinden kurtulur ve sağlığına kavuşur.

Mutki'de derlenen diğer bir efsaneye göre de mısır tarlasında çalışan insanlar kendiliğinden yanan bir ateş görür. Yanan ateşin etrafında da halay çeken cinler, çalışan insanları iyice korkutur. Gördükleri karşısında korkan insanlar birden Allah'a sığınarak besmele çekmeye başlar. Besmelenin çekilmesinden sonra cinler ve yanmakta olan ateş birden kaybolur. Bölgede anlatılan cin efsanelerine göre bu varlıklar daha çok yılan, keçi veya ördek şeklinde insanlara görünmektedir. Adilcevaz'da günün birinde adamlar yolda giderken karşısına çıkan keçi yavrusunu alıp sahiplenmeye çalışır. Bu sırada adamlardan birisi elini keçinin cinsel organına doğru götürdüğünde keçinin dile gelip konuştuğunu görür. Adamlar duydukları sestten sonra keçi yavrusunu bırakıp kaçarlardı.

Bitlis ve ilçelerinde cinlerin insanlar tarafından yakalanıp ev işlerinde kullanıldığına dair anlatılarda karşılaşılan diğer hususlardandır. Günkırı beldesinde anlatılan olaya göre beldede oturan ailenin başına bir kadın cin musallat olur. Aile yaşadıklarından sonra cine tuzak kurmaya karar verir. Hazırlanan tuzak ile cin yakalanır ve ailenin ev işlerinde çalıştırılır. Bu durum evde kimsenin olmadığı zamana kadar devam eder. Eve gelen misafiri kandıran cin çengelli iğneden kurtulur ve ortadan kaybolur. Ortadan kaybolmadan önce iğnesini söken adama kendisini esir eden ailenin iki soruyu

sormayı unuttuklarını söyleyerek soruları sıralar. Gülistan Yıldırım adlı kaynak kişiden derlenen metne göre babaannesi günün birinde elbiseleri yıkamak için derenin kenarına gider. Derenin kenarına gittiğinde suyun kenarında yıkanan bir cin olduğunu görür. Kadın gördüğü çıplak cini elindeki iğneyle hapsederek hizmetinde çalıştırmaya başlar. Günün birinde cin kendisi bırakması karşılığında kendisine şifalı elini vereceğini söyler. Kadın cinden şifalı eli alır ve onu serbest bırakır. Günümüzde Gülistan Yıldırım, babaannesinden aldığı şifalı el ile hayvanları ve insanları tedavi etmektedir.

Cinlerin düğün yapıp halay çektiği bölgede anlatılan diğer olaylardır. Güroymak'ta anlatılan 228. efsanede cinlerin ateş yakıp etrafında halay çektiği anlatılmaktadır. Ahlat'ta anlatılan efsaneye göre ise cinlerin çeyiz sandığından çaldığı ve düğünlerinde kullandığı gecelikten bahsedilmektedir. Çalışma kapsamında derlenen diğer bir anlatıda cinlerin insanları peşinden sürükleyerek ıssız yerlere götürdüğü ve onları dövdüğünden bahsedilmektedir. 246. metinde ise cinlerin ava çıkan avcılara tuzak kurduğu ve onları öldürmeye çalıştığı anlatılmaktadır.

Sonuç olarak geçmiş ve gelecek arasında kültürel köprülerin kurulmasını sağlayan efsanelerin tasnif edilmesi ve değerlendirmesi toplumsal yaşam için oldukça önemlidir. Bu maksatla Bitlis'ten derlenen efsaneler tasnif edilerek toplumsal yarara açık bir hale getirilmiştir. Tasnif işlemi yapılırken efsanelerin bünyesinde ağır basan motifler bir başlık altına toplanmıştır. Ayrıca efsanelerin bünyesinde yer alan önemli unsurlar sembolik açıdan okunmaya çalışılmıştır. Evreninin sınırlarını keşfetmeye çalışan yöre insanı, mitik düşüncenin temellendirdiği oluşum ve dönüşüm efsanelerini toplumsal yaşamda anlatarak geleneksel rolünü yerine getirmektedir. Bunun dışında evrensel ve yerel olanı birleştirmeyi amaçlayan düşünce tabiat şekillerini varlık alanında içselleştirerek onu tanıdık kılmaya çalışmıştır. Yörede bulunan yeryüzü şekilleri ve su kaynakları insanın yaşamışlığından izdüşümler taşımaktadır. Böylece anlaşılan mekanlar geleceğe aktarılmış ve tabiatla gelecek nesillerin etkileşime girmesi amaçlanmıştır.

Genel itibarıyla bakıldığında Bitlis'te derlenen efsaneler daha çok dinî nitelikli ve olağanüstü varlıklarla alakalı olan metinlerdir. Din sosyologu Emile Durkheim, dinin, toplumsal hayatın geneline tesirini şöyle anlatmaktadır: *“İnsanın, tabiat üstünde hakim olabilecek güçlerle kendisini donattığına inandığı din, ona bu güvenlik duygusunu edinmesinde katkıda bulunur. İnsanın icra ettiği ayinler, kısmen, arzularını tabiata kabul ettirmesini yardım edecek vasıtalarlardır. Bu yüzden de, evren karşısındaki küçüklüğü hakkında sahip olduğu bir duygudan kaynaklanmak şöyle dursun, aksine din, buna zıt*

ilhamlara sahiptir.” (Durkheim, 2005: 112). Olağan dünyada yer edinmeye çalışan insanoğlu, kendine korunak olarak din olgusunu seçmektedir. Doğanın sınırsız yapısı ve unsurları üzerinde tahakküm kurmayı amaçlayan yöre insanı anlattığı olaylarla dinin koruyucu gücüne dikkat çekmeye çalışmaktadır. Çünkü yaşanan olumsuzlardan sonra anlatılan dinî nitelikli efsaneler, yöre insanının güven hissini tekrardan canlandırmakta ve onu yaşama katmaktadır.

Tarihsel süreç içerisinde farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Bitlis, sözü edilen durumun bir getirisi olarak kültürel manada çeşitlilik arz etmektedir. Özellikle çalışma kapsamında ele alınan metinlerdeki tarihî şahsiyet, yapı, hazine ve olayların varlığı yörenin geçmişine ışık tutma noktasındadır. İşgal zamanında yaşanan sıkıntı ve acılar dönemin ruhunu göstermesi açısından da oldukça önemlidir. Anlatılan bu efsanelerdeki olağanüstülükler bir kenara bırakıldığında yöre tarihine ait bilgilerin ortaya çıkacağı bir gerçektir. Nitekim geleceğe aktarılan bu efsanelerle gelecek nesillerde millî bilinç ve kimlik yenilenmesi hedeflenen diğer durumlardandır. Türkler, geldikleri ve yaşamaya başladıkları yeni coğrafyaları kendilik değerleriyle şekillendirmeye çalışan kadim toplumlardan biridir. Bu bağlamda toplum tarafından verilen yer adları toprağa vurulan kültür mühürleridir. Çünkü yörede yer adlarına bağlı olarak anlatılan efsaneler, ihtiva ettiği sembolik ve sosyal değerlerle Türk toplumuna ait yaşam felsefesinden izler taşımaktadır. Hayvanlarla ilgili anlatılan yöre efsanelerinin, arka planında toplumsal bilinç dışını görmek mümkündür. Nitekim mitik anlayışın etkisiyle de insanlar, algılarında olumsuzlaştırdığı hayvanların kökenini, tarihsel süreçte kötü olarak nitelendirdiği olaylara bağlamaktadır. Olumlu olarak karşıladığı hayvanlar da daha çok sağladığı fayda üzerinden toplumun algısında konumlanmıştır. Toplumsal düzlemde anlatılan böylesi efsanelerle, hayvanlara karşı geliştirilen davranış bu açıdan doğru orantılıdır.

İKİNCİ BÖLÜM

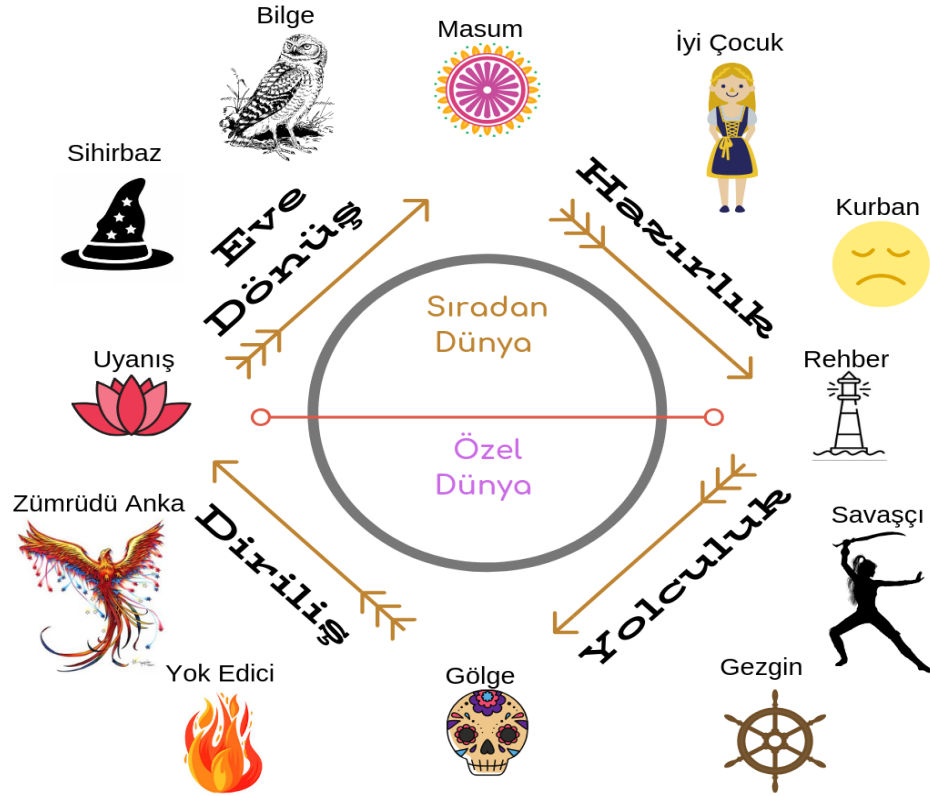
2. BİTLİS EFSANELERİNİN ARKETİPSEL TAHLİLİ

İnsanoğlu kompleks davranışlarla yaşamını sürdüren bir varlıktır. İnsanların davranışlarını değerlendirmek ve açıklamak amacıyla da farklı bilim alanları ortaya çıkmıştır. Bu alanların başında gelen psikoloji bilimi, bireylerin ortaya koyduğu karmaşık davranışları çözümlemeye ve anlamaya çalışmaktadır. Çalışmaların kapsamı da daha çok bilinç ve bilinç dışı içerikler üzerinden olmaktadır. Sözü edilen içerikler de kolektifin yüzyıllar boyunca ortak bilincinde oluşturduğu sembol ve simgelerdir. Bu bağlamda ilk olarak S. Freud tedavi ettiği hastalarının davranışlarını anlamlandırmak için onların rüyalarını yorumlama yoluna gitmiştir. Ona göre rüyaların yapısında yer alan içerikler derin bilinç dışı materyaller barındırmaktadır. Freud'un öğrencisi Jung ise hocasının ortaya koyduğu düşüncelerin tersine kendi düşünce sistemini ortaya koymuştur. Freud, ruhsal eylemlerin açıklanmasında kişisel bilinç dışının yorumlanmasını savunurken, öğrencisi Jung davranışların açıklanabilmesi için kolektif bilinç dışının önemini vurgulamıştır. Ona göre kolektif bilinç dışı, geçmişin bütün yaşanmışlıklarını ve izlerini içerisinde barındıran insanlığın ortak mirasıdır. Sözü edilen ortak miras da toplumlara ait olan efsaneler, masallar, hikâyeler ve dinî unsurlar olarak kendisini ortaya koyar.

Jung, kolektif bilinç dışının daha iyi açıklanabilmesi için **Güdü ve Bilinçaltı** adlı çalışmasında “arketip” kavramından bahseder. C. G. Jung'a göre arketip, ortak bilinç dışını oluşturan kalıtsal (anımsanan) eğilim ve düşünceler; duygusal yönleri oldukça güçlü olan evrensel düşünce biçimlerinin her biridir (Bakırcıoğlu, 2012: 667). Onun arketip kavramıyla ortaya koyduğu psikoloji anlayışının temelini, soydan gelen yatkınlıklar ve izler şekillendirmektedir. Birey doğduğu andan itibaren geçmişin düşünsel tecrübesiyle birlikte hayata atılır. *“Birbirinden çok habersiz yaşayan toplumlarda görülen ortak davranışlar, yöresel ve kültürel renklerinden soyutlanınca kökünde aynı olan davranış örüntüleri çıkıyor ortaya.”* (Gökeri,1979:10). Bu bakımdan arketipler dünya geleneklerinin ebedî hafızasıdır. Çünkü insanlığa ait geleneklerin tekrarlanması arketipsel imajların varlığıyla orantılıdır.

Arketipler, kişiliğin gün yüzüne çıkmayan tarafıdır. Gün yüzüne çıkmayan ancak ataların geçmiş tecrübelerini barındıran yaşamsal kodlar arketipsel semboller aracılığıyla bilincin aydınlık düzeyine ulaşır. Arketiplerin gün yüzüne çıkmasında sözlü anlatılar

önemli bir yere sahiptir. Mit, masal, efsane ve destan gibi türler, kolektif bilinç dışından kaynağını alan arketiplerin kişiler, kavramlar ve semboller düzleminde açığa çıkmasını sağlayan halk bilgisi yaratmalarıdır. Bu türler içerisinde efsanelerin önemli bir yerinin olduğunu söylemek mümkündür. Efsaneler kaos kozmos çatışmasında kozmosun sağlanması için gerekli olan ülkü değer davranış kodlarını insanlara arketipsel semboller üzerinden ulaştırmaktadır. Efsaneler iyiyle kötü, doğruyla yanlışın çatışmasında her daim ülkü değer davranışların kazanmasını sağlayan davranış kodlarıyla örülüdür. Bu davranış kodlarının dikey boyuttaki derin tarihselliğini ve arka plan kültürünü yatay boyutta görüntü düzeyine ulaştıran arketipsel sembollerin kişileşmiş görüntüsü olan efsane kahramanlarıdır. Örneğin deneyimsel belleğin temsilcisi olan yüce birey arketipleri bilgi, akıl ve tecrübeleri ile kaos anlarında ortaya çıkarak toplumun yok oluşuna engel olurlar.

Resim 4: Arketipsel Döngü Karekod: Kaynak

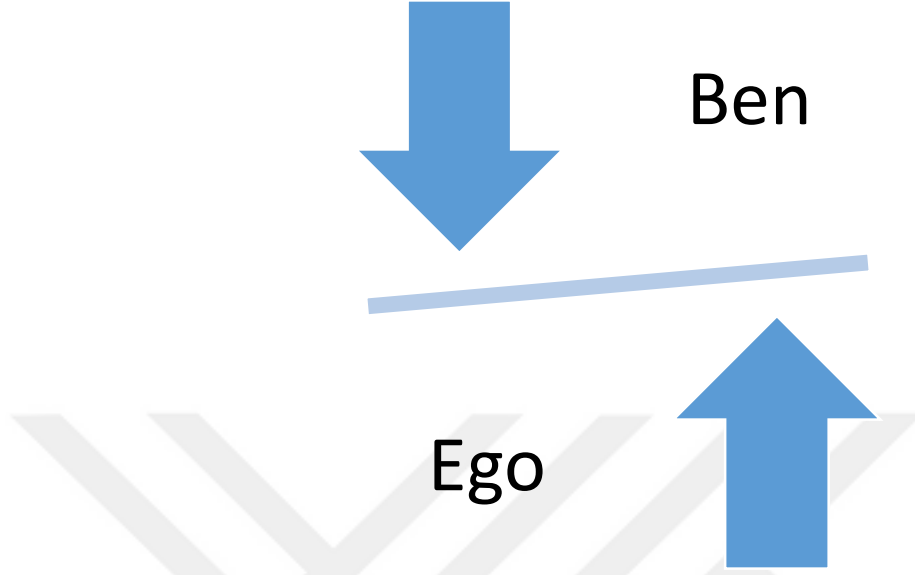
Anlatılarda verilmek istenen mesaj, sadece ölkü değer kişilerle değil karşıt değerleri temsil eden arketipler ile de verilebilir. Efsanelerde toplumsal değerlere uymayan ve varlık alanlarını tahrip ederek kaosa neden olan kişiler gölge arketiplerinin somutlaşmış yansıması olarak dikkati çeker. Gölge arketipleri efsanelerde işledikleri suçlar sonucunda cezalandırılır. Bu bağlamda efsaneler kültürel belleğe işlenmiş olan değerlerin geleceğe taşınmasını ve korunmasını ölkü değer ve karşıt değeri temsil eden arketipsel semboller aracılığıyla toplumsal hafızaya işleyebilmektedir. Bu açıdan efsanelerdeki arketipsel sembollerin çözümlenmesi ile efsanelerin derin anlam katmanları açığa çıkartılır ve kolektif bilinçaltından gelen ataların binlerce yıllık mesajı şimdide sese, görüntüye ve eyleme dönüşür.

Efsaneler bilinç düzeyinde okunduğunda sadece yatay boyutun maddi kültür unsurları ile açıklanabilir. Oysaki efsanelerin asıl kaynağı ve gücü dikey boyutta gizlidir. Bitlis efsanelerinin dikey boyutta çözümlenmesi ve örtük anlamlar dizgesinin açığa çıkartılması oldukça önemlidir. Bu örtük anlamlar dizgesinin açığa çıkartılması için efsanelerdeki arketipsel sembollerin çözümlenmesi ve efsanelerin bilinç düzeyinden ziyade kolektif bilinç dışından gelen daha derin izlerinin açığa çıkartılması gerekmektedir. Çalışmamızın bu bölümü böyle bir gereksinimden doğmuştur. Bitlis efsaneleri arketipsel sembollerin yoğun olarak yansıma imkânı bulduğu anlatılardır. “Ben” arketipi, gölge arketipi, anima ve animus arketipi, yüce birey arketipi, persona arketipi, kahraman arketipi vb. arketipler Bitlis efsanelerinin arketipsel imajlar taşıyan ve bu imajlar ile toplumun devamını sağlayan ürünlerdir.

2.1. Self (Ben/ Kendilik) Arketipi

Bireyin erginleşmesi için gerekli olan bazı koşullar bulunmaktadır. Bunlardan birisi de bireyin kendi olma yolunda “ben”i ile egosunu dengeli hale getirmeyi başarmasıdır. Çünkü ego, “ben” arketipinin özdeş olma uyarılarına yanıt vermezse ve bilinç dışı imajlarının “ben”e iletilmesini engellerse birey kendilik bilincine erişmez. Böyle durumlarda bilinçten mahrum kalan kişi kendisini gerçekleştiremez. Görüldüğü üzere “ben” olma seviyesine kavuşmak düşünüldüğü kadar basit bir süreç değildir. Bunun için kompleks yapıların ve olayların çözümlenerek hedefe gidilmesi gerekmektedir. Çünkü “Ben” arketipi kalıtsal kültürün gelişerek kişilerin kendilerini tanımlama ve anlamlandırma süreçlerinin genelini kapsamaktadır. Kişi bahsedilen faaliyetlerle

hayatına yön verebilmek için büyük gayret sarf ettiğinden Jung, “ben”i diğer bütün arketiplerin merkezi olarak görmektedir.

Şekil 6. “Ben” ve Ego Uyum

“Ben” arketipi, temelde kişinin egosunun değerlerinden vazgeçerek kolektifin değerlerine doğru hareket etmesidir. Sosyal normlar toplumun kişiye yüklediği ve selfinde uymak zorunda kaldığı durumlardır. “Ben”in farkında olmak bir bakıma bilinç seviyesine ulaşmaktır. Bilinç seviyesine kavuşan bireyler, selfleri üzerinde daha fazla etkiye sahip olurlar. Kişiliğin birleştirici ve kenetleyici duyguları bu aşamada yükselir. Böylece birey hem kendisiyle hem de kozmosla uyum içerisinde yaşamaya başlar. “Ben” bu bakımdan bilinç ve bilinç dışını uyumlu hale getiren merkez arketipidir. “Ben” arketipine yaşamın her alanında olduğu gibi efsanelerde de rastlanılmaktadır.

Efsaneler de insanoğlunun doğa ve kendisiyle uyum içerisinde yaşamasını imajlar üzerinden sağlamaya çalışan önemli bir türdür. Bu bakımdan çalışmamız kapsamında derlenen bazı efsane metinlerinin içerisinde de “ben” arketipini görmek mümkündür. Bitlis efsanelerinde “ben” arketipinin önemli göstergesi de metinler içerisinde çizilen mandalalardır. Mandala “daire” anlamına gelen bir sözcük olmakla birlikte Hindistan’daki dinsel ayinler sırasında Jung’un dikkatini çeken dairesel bir harekettir. Jung’a göre, mandala “*Mandala, görünümü psişik alanını daraltarak ve merkezle sınırlandırarak yoğunlaşmaya yardım etmesi amaçlanır. Genelde mandala, siyah ya da*

Ahlat'ta derlenen 123. efsanede halk arasında kalbi temiz olan insanların daire şeklindeki delikli taştan geçebileceğine inanılmaktadır. Daireden geçen insanların günahsız oldukları ve dileklerinin kabul olacağı halk arasında anlatılmaktadır. Efsane içerisinde bulunan taşın dairesel aralığı merkez metaforu olan mandala olarak değerlendirilebilir. İnanişâ göre taşın içerisinden geçebilmenin şartı kalp temizliğidir. Aksi takdirde yapılacak eylem başarısızlıkla sonuçlanmaktadır. Kalbin temiz olması durumu ise ruhun kötülükleri barındırmaması şeklinde tanımlanmaktadır. Bilinç dışındaki olumsuzluklarından kurtulan ve bilincin gerekleri doğrultusunda hareket eden birey kendisini gerçekleştirmiştir. İnsanın kendisini gerçekleştirmesi anlatı içerisinde bulunan mandala ile karşılanmıştır. Çünkü birey bir bütün halinde mandaladan geçmeye çalışmaktadır. Kendi bünyesinde birlik ve bütünlük sağlayan birey mandaladan geçerken diğer tarafta ise “ben”in farkında olmayan bireyin çabaları sonuçsuz kalmaktadır. Gölgenin yansımalarına sahip olmak daireden geçmeye engel bir diğer önemli noktadır. Fakat gölgesiyle yüzleşen ve onun kontrolünü elinde tutan kişi geçişini kolaylıkla gerçekleştirebilmektedir.

Adilcevaz ilçesinde Abdurrahman Dede ile ilgili anlatılan 81. efsanede Dede'nin her gece evine girmeden önce elindeki bastonla bahçesinin etrafına daire çizdiğinden bahsedilmektedir. Günün birinde Abdurrahman Dede'nin evine hırsız girer ve bütün eşyaları çantasına doldurup kaçmaya çalışır. Ancak hırsız birden duvarların yükseldiğini görür ve bahçenin içerisinde hapsolür. Sabah olduğunda Dede, hırsızı görür çaldıklarını ona helal eder ve bastonla dokunarak duvarı ortadan kaldırır. Anlatı kahramanı, her gece eve girmeden önce kendinin merkezinde olduğu bir mandala çizmektedir. Olay “ben” merkezli olarak farklı motifler etrafında gelişmektedir. *“Bu motifler bir dairenin çevrelediği alan içindedir. Onların temel motifi, her şeyin ilgili olduğu, her şeyin aracılığıyla düzenlendiği ve kendi içinde bir enerji kaynağı olan psişe içinde bir tür merkezi bir nokta olarak kişiliğin bir merkezinin uyarılmasıdır.”* (Jung, 2001: 286). Efsane içerisinde kişiliğin gelişimi kendisini imgeler yoluyla ortaya koymaktadır. Abdurrahman Dede'nin her gece asasıyla tekrarladığı dairesel şekil, kişisel gelişiminin imgesel karşılığı olan bir eylemdir. Olayın merkezinde bir psişe gelişimi durumu söz konusudur. Çünkü insanın bilinç dışında olumlu ve olumsuz yönler bir arada bulunmaktadır. Efsane kahramanı her gece eve girmeden önce çizdiği mandalayla bilinç dışında var olan olumsuzluklarla yani “öteki ben” ile mücadele etmektedir. Abdurrahman Dede, varlığını “başkası olan” hırsızın varlık alanında gerçekleştirerek “öteki ben”ine

karşı vermiş olduğu savaşı kazanır. Hırsız, arketipsel düzlemde Dede'nin içerisindeki gölge duygularının bir temsilidir. Olayla birlikte gölgesini tanıyan kahraman çalınan eşyalarla sembolize edilen fazlalıklarından uzaklaşarak kendiliğini gerçekleştirir.

Yine Hüsrev PaşaYine Hüsrev Paşa adlı 149. efsanede Osmanlı Dönemi'nde Doğu illerine beylerbeyi olarak atanan Hüsrev Paşa'nın Bitlis'te cami inşaatı sırasında halk ile kendi arasında gerçekleşen olaydan bahsedilmektedir. Mandala olarak bilinen merkez metaforu bu efsanede caminin temeline konulan taş ile simgeleştirilmiştir. Mandala bazı kültürlerde kare veya dikdörtgendir. Hüsrev Paşa, camiyi yaparken ikinci namazını kim kaçırdıysa ilk taşı o koysun demiştir. Cemaatten kimse cesaret edip taşı yerine koyamamıştır. Bu işi yapmak yine ona düşmüştür. Buradaki önemli noktalardan birisi topluluk içerisindeki kişilerin benlikleriyle bütünlük içerisinde olmamasıdır. Korkular, bilinç dışında sakladığımız ve bilinmesini istemediğimiz duygulardır. Bu duygular da “ben”e ket vurarak kişinin kendilik değerleriyle buluşmasının önünü kapatmaktadır. Bilincin değerlerine öncelik tanıyıp korkularını bilinç dışında yenen kişiler ilk eşiği atlayarak yolculuğa başlar. *“Bir temel taşı kazığın üstüne yerleştirilir. Temel taşı böylece “dünyanın tam merkezine” yerleştirilmiş olur. Ama temel atma eylemi aynı zamanda kozmogonik eylemi tekrarlamaktadır”* (Eliade, 1994: 32). Özellikle yapının Müslümanların kutsal mekânı olması anlatının sembolik manada değerini daha fazla artırmaktadır. “Ben” arketipi aynı zamanda kozmosla uyumlu olmayı da gerektirmektedir. İnşaatın temeline koyulan taş sembolüyle merkezde bütünlük ve uyum sağlanmaya çalışılmıştır. Hüsrev Paşa bölge insanının hafızasında derin izler bırakmış tarihî bir karakterdir. Efsanenin içerisine imajlar yardımıyla paşanın kolektiftaki algısıyerleştirilmiştir.

Mandala metaforu 144. efsanede de görülmektedir. Anlatıda anne, çocukların oynaması için onlara eski bir tekerlek verir. Çocuklar oyun oynarken tekerlek aşağı doğru yuvarlanır. Erkek çocuk tekerleğin peşinden gider ve kaybolur. Kaybolan çocuk bir bahçeye girip orada uyur. Yaşlı bir aile onu alıp sahiplenir. Çocuğun evlilik dönemi gelir ve sütkardeşi olan kızı dışarda görür. Ona âşık olur, kendisini evlatlık alan aileyle kızı istemeye gider. Erkeğin boynundaki kolyeyi fark eden kız, onun erkek kardeşi olduğundan emin olur. Bu olaydan sonra aile mutlu mesut yaşamaya başlar. Efsane kahramanın çıktığı bireyleşme yolculuğu kendine ilk eğitimi veren annenin, kardeşi ve onu oyuna yönlendirmesiyle başlamaktadır. Oyun, çocuğun kendisi olma yolunda ona yardımcı olan önemli bir eylemdir. And'a göre *“Oyun özgür bir eylemdir, bilinçli olarak*

günlük yaşamın da dışında kalır, ciddî bir iş olarak benimsenmemekle birlikte, oyuncu yoğun olarak ve tümüyle kendini oyuna verir.” (And, 2012: 30). Çocuklar olay içerisinde ebeveynlerinin gözetim alanlarından uzaklaşarak oynadıkları oyunun sınırsız ortamına katılmıştır. Sınırlandırılmış alanlarda ket vurulan erkek çocuk, mandala olarak değerlendirebilecek tekerleğin ardı sıra koşarak bilinçlenme yoluna çıkmıştır. Annenin varlık alanından uzaklaşan kahraman, bilinç ve bilinç dışının uyumu için bir maceraya sürüklenmiştir. Kişilerin hayatlarının ilk dönemlerinde “ben” olması için eyleme girişmeleri bir zorunluluktur. Olayın sonunda toplumsal normlar diğer bir mandala simgesi olarak kabul edebileceğimiz kolye yardımıyla “ben”in varlığını ortaya koymuştur.

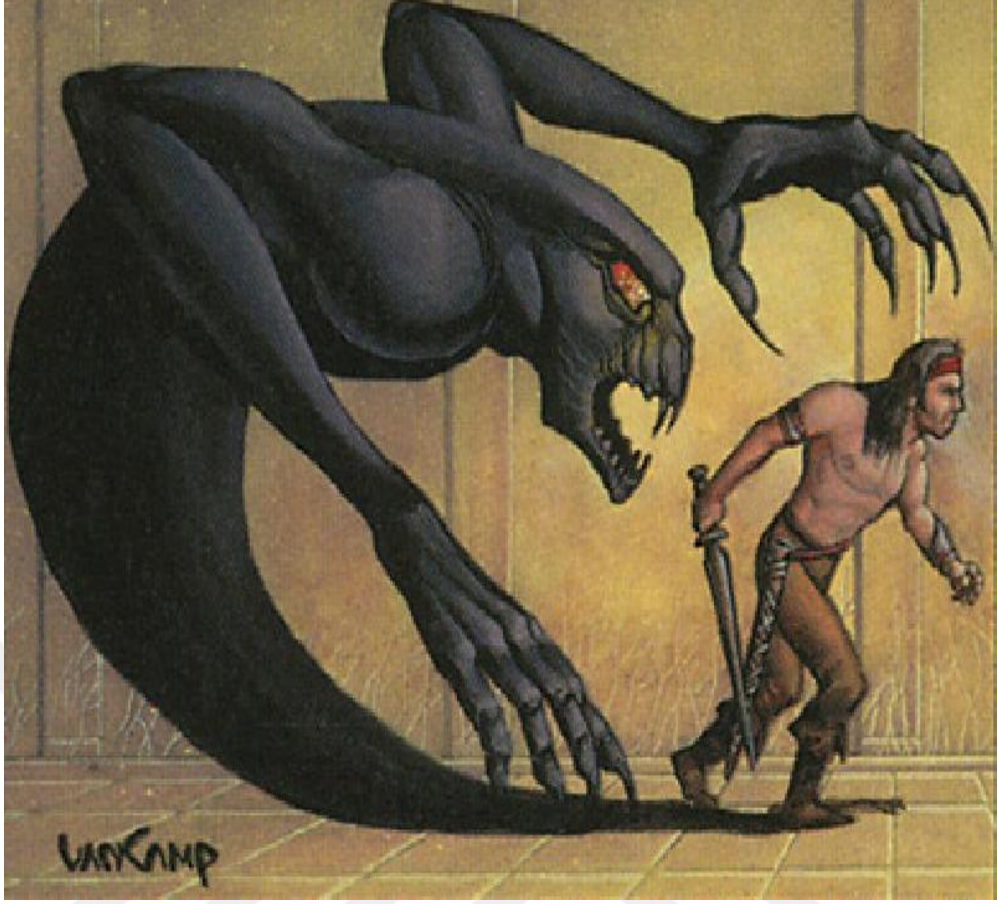
Sultan Şeyh Hasan adlı efsanede papazın şikâyeti üzerine gelen askerleri engelleyen şey kilisenin etrafının sularla çevrilmesidir. Kilisenin çevresi daire şeklinde dış etkilere karşı kapanarak merkez sembollerinden olan bütünleşme çemberiyle korunmaya başlar. Efsanede farklı dinî değerlerin mücadelesinden kaynaklanan bir durum mevcuttur. Merkez olarak kabul edilen yerin farklı değerlerin kontrolü altına girmesi anlatılmaktadır. “Ben” merkezi elinden alınan kişi kaybettiğini kazanmak için mücadele ederken gerçek olanın farkındalığını yaşamıştır. Gerçek olanı gören papaz, merkezin içerisinde yer almak için öldükten sonra burada defnedilmek ister. Efsane içinde anlatılan durumlar bir bakıma karşıt değer olan papazın nezdinde kişinin egosu ve “ben”ini dengeye oturtması olarak da değerlendirilebilir.

Kişiliğin merkeze olan yolcuğunu konu alan efsanelerden bir diğeri ise 91. metindir. Zamanın birinde milletin namusuna ve malına zarar veren bir çete ortaya çıkar. Bunlar herkese zarar verdikten sonra bölgede bulunan ve üç kızı olan dedeye gözü dikerler. Hava karardıktan sonra çete eve doğru yönelir. Eve yaklaştıklarında kale surları ve burçlarda bekleyen askerler görürler. Çete, duvarın ve askerlerin oraya nasıl geldiğini düşünmeye başlar. Sabah geldiklerinde ise evin etrafında bir şeyler olmadığını görürler. İkinci ve üçüncü akşam aynı durumla tekrar karşılaşırlar. Üçüncü defa karşılarına dede çıkar. Dede, onlara eline, beline ve diline sahip çıkamayanların buradan giremeyeceğini söyler. Kişiler bunun üzerine dededen af dileyip tövbe ederler. Efsanedeki evin etrafının kale surlarıyla çevrilmesi mandalaya işarettir. Çetenin eylemlerini gece gerçekleştirmesi de gölge arketipinin yansımasını göstermektedir. Bu bağlamda çetenin taşıdığı olumsuz emeller gölgenin kişiler üzerindeki hâkimiyet gücü olarak değerlendirilebilir. Gölgenin hâkimiyetinde yolculuğuna devam eden kişiler, yüce bireyle karşılaştıklarında kendiliği

bulma yoluna girmişlerdir. Mandala olarak düşünölen eve girmemelerinin nedeni tasavvufta nefis olarak bilinen dairesel yolculuğu tamamlamamış olmalarıdır. Bilindiği üzere nefis “ben” arketipinin karşılığıdır. Yüce bireyin şartı da kişilerin gölgenin esaretinden çıkarak “ben” ve egoyu dengelemeleridir.

2.2. Gölge (Shadow) Arketipi

Kavram olarak gölge, ışığın karşısında olan ve ışığı içerisinden geçirmeyen varlıkların aydınlık alanda kalan karanlık bölümüdür. Canlı ve cansız saydam varlıkların tamamı aydınlık karşısında arkalarında gölge bırakırlar. Özellikle de insanoğlunun gölgesi onun belleğinde daima sorgulanan ve merak edilen bir durum olmuştur. İnsanlığın bilincinde derin izler bırakan kavram, Jung tarafından kişisel bilinç dışı olan arketip olarak psikoloji alanında kazandırılmıştır. Ona göre gölge arketipi “*İçimizdeki, engellediğimiz her şeyi yapmak isteyen, olamadığımız her şey olandır.*” (Fordham, 1997: 61). Yaşam daima zıtlıklar üzerine kuruludur. İyiliklerin karşısında kötölükler, çirkinlerin karşısında ise güzellikler bulunmaktadır. Sayılan durumlara verilebilecek örnekleri çoğaltmak mümkündür. İyiliğin ölkü değeri olarak kabul edildiği dünyada kötölük ve istenmeyen davranışlar da olumsuz tarafta yer almaktadır. Olumsuzluklar, kötölükler ve zayıflıklar insanlar açısından kabul edilmeyen durumlardır. Çünkü insan psikolojisi geliştirdiği savunma mekanizması ile kendisini olumlu olana yönlendirir. “*Toplumsal standartlara ve bizim ideal kişiliğimize uymayan tüm vahşi istekler ve duygular. Utanç duyduğumuz ve kendi hakkımızda bilmek istemediğimiz her şeydir.*” (Fordham, 1997: 62). Toplumun sosyal normları, gölgenin alanını genişleten en önemli faktörlerdir. Çünkü norm ve geleneklerin insan hayatını düzenlediği toplumsal alanlarda gölge arketipinin ontolojik ortamına daha fazla olumsuz duygu iteklenmiş olur.

Resim 6: Gölge/ Shadow Arketipi Karekod: Kaynak

İnsanın gölgesi bireyleşme yolunda attığı ilk adımlarla belirginleşmeye başlar. Yeni doğan bebeğin gölgesinden bahsetmek bu yüzden olanaksızdır. Bireyin yaşam tecrübesiyle artan bilinçlilik hali karşıt değerlerle çatışmayı da böylece beraberinde getirir. Çünkü korkular, endişeler, sıkıntılar, cinsel saplantılar ve travmalar bilinçli yaşantılar sonucunda meydana gelir. Zihinlerde iz bırakan olaylar olumsuzluk barındırdıkları için kişisel bilinç dışına atılır. Bunun için kişisel bilinç dışına atılan duyguların “ben” ile uyumlu hale getirilmesi gerekmektedir. Böylesi duyguların ileri derecede baskı altına alınması ilerleyen zamanlarda tehlikeli durumların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir. Bundan dolayı kişiler bilinçaltılarında saklı olan duyguların farkındalığında olarak yaşamalıdır. Çünkü *“Toplum yaşamında bir ölçüde baskı gerekli olduğu halde, gölgenin baskı altına alınma tehlikesi, bu durumda bilinç dışında güç kazanması ve şiddetinin artmasıdır. Öyle ki, ortaya çıkması gereken an geldiğinde*

(genellikle böyledir) daha tehlikeli olmakta ve normal durumda sağlam bir denetim sağlayabilecek olan kişiliğin geri kalan yönlerini ezme olasılığı artmaktadır.” (Fordham, 1997: 64). Bireysel bilinçaltının “ben” ile olan uyumsuzluğu geniş manada toplumsal birlikteliğe de zarar verir. Bireylerin yaşanılan hayatla uyum içerisinde olabilmeleri için gölgeleri ile uyum içerisinde olmaları gerekmektedir. Birey, toplumsal yaşam içerisinde ortaya koyduğu davranışlarla, konuştuklarıyla ve anlattığı olaylarla kendi psikolojik yapısı hakkında karşı tarafa çeşitli bilgiler sezdirir. Sözlü kültür ürünlerini anlatan insanlar onların muhtevasına kendi psikolojik yapılarından birtakım ipuçları bırakır. Söz konusu psikolojik yapının anlaşılması ve çözülmesi için diğer türlerde olduğu gibi incelenmesi gerekmektedir. Çünkü efsanelerde anlatılan bazı olaylar gölgenin isteklerinin kontrol altına alınmasında ve onunla yüzleşmesi konusunda bireye güç kazandırmaktadır. Bu bakımdan da uyumun sağlanmasında rehberlik vazifesi görürler.

Bitlis ve ilçelerinde derlenen bazı efsanelerde gölge arketipinin yansımalarını görmek mümkündür. Toplum yaşantısı sonucu oluşan efsanelerin içerisinde kolektif bilinç dışı unsurlarının varlığı bu bakımdan önemlidir. Çünkü efsane metinlerinin çoğu istenilmeyen ve bastırılan davranışların meydana gelmesini konu almaktadır. Tabuların, sosyal yaptırımların ve dinî cezalandırmaların motif olarak sıklıkla işlenmesi gölge kabul edilen arketipin varlığının önemli kanıtlarındandır. Bu anlatılar görüşümüze göre gölge arketipinin belli seviyede dengelenmesini sağlamaktadır. Çalışmanın 15. metni gölge arketipinin yansıtan davranışları içerisinde ihtiva etmektedir. Efsanede zengin olmalarına karşın cimri olan mahalle sakinlerinden, fakir olan efsane kahramanının intikam alması etrafında gelişen olaylardan bahsedilmektedir. Mahallede oturan insanların cimri olması ve buna bağlı olarak kahramanın intikam duygusuyla hareket ederek insanları zehirlemesi toplum tarafından kabul edilmeyen davranış modelleridir. Gölge, insanın karanlık olan yüzüdür. Olayın kahramanı olan fakir adamın içsel olarak biriktirdiği intikam duygusu bilinç dışında geliştirdiği ve çocuğunun ölümüyle patlama noktasına gelen gölgesidir. Eğer kahraman karanlık olan tarafının farkındalığını yaşasaydı, belki de intikam duygusu insanların ölümleri üzerinden olmayacaktı. Çünkü böylesi durumlarda daha çok affedicilik ve bağışlayıcılık motifi daha ön plandadır. “Gölgesi tarafından ele geçirilen bir insan daima kendi ışığını keser ve kendi tuzağına düşer. Eline geçen her fırsatta başkaları üzerinden olumsuz bir izlenim bırakmayı tercih eder. Çoğunlukla şanssız kişi konumundadır, çünkü kendi düzeyinin altında yaşar, olsa olsa kendine iyi gelmeyen şeylere ulaşabilir.” (Jung 2009a: 56). Kahramanın gölgesiyle ilk karşılaşması oğlunun

hastalanması sonucu zenginlerin kapısına gitmesi ve istediği yardımın sonuçsuz kalması sonrasında gerçekleşmiştir. Yardım isteği sonuçsuz kalan fakir adam içten içe bunalıma girer. Bu bunalım onu bütün mahalle insanından intikam alması gerektiği hissine doğru iter. İntikam duygusuyla büyüyen gölgenin kontrolüne giren adam, toplu insan ölümlerine neden olarak toplumu yok eden bir güce dönüşmüştür. Diğer yönden kahraman yeni geldiği mahallede statü açısından düşük konumdadır. Olay sonunda kahraman gölgenin hâkimiyetini güçlendiren bir gelişmeye neden olmuştur.

Şeyh Nebi Sevdin olarak bölgede bilinen 17. efsanede ailesi Nemrut tarafından öldürülmüş olan kahramanın, Nemrut'un komutanlarını öldürmesi ve sonrasında saklandığı yerde amcasının oğlu tarafından öldürülmeye çalışılması anlatılmaktadır. Nemrut, komutanlarını öldüren kişinin başına ödül koymuştur. Dağlarda saklanan kahramanın yerini bilen tek kişi amcasının oğlu Cabbar'dır. Anlatı içerisinde yer alan Cabbar'ın duyduğu ödül neticesinde bilinç dışında beliren durumlar, gölge arketipinin işaretleridir. Çünkü Cabbar, Nemrut'a karşı mücadele veren amcasının oğlunu ödül için öldürmeyi düşünmektedir. Kendisine duyulan güven duygusunu yenilgiye uğratan durum, gölgenin Cabbar üzerindeki hâkimiyetidir. Cabbar takındığı persona yardımıyla efsane kahramanına yaklaşır. Ancak kahramanı öldüreceği sırada efsanelerin çıktıklarından biri olan ülkü değerinin korunması engeliyle karşılaşmış ve emeline erişememiştir.

Bitlis'te Nemrut olarak tanımlanan şahsiyetin merkezinde olduğu pek çok efsane bulunmaktadır. Tarihî kaynaklara bakıldığında bölgede Nemrut adında herhangi bir yöneticinin olmadığı görülmektedir. Ancak kolektif bilinç, eski dönemde karşılaştığı olumsuz yönetici algısını Nemrut karakteri ile sembol haline getirmiştir. Çünkü efsanelerde bulunan toplumsal hafıza, dönemin ruhunu yansıtan önemli alanlardandır. Tatvan ilçesi sınırlarında bulunan dağ eteklerinde yer alan sıralı taşlar, toplumun muhayyilesinde şekillenerek zalimliğin bir timsali olarak şekillenmiştir. Nemrut, yaptığı hile ve oyunlarla kolektif gölgenin yansımalarını üzerinde taşımaktadır. Geçmiş dönemlerin yönetimine hâkim olan anlayış bölge insanının vicdanını yaralamıştır. 202. efsanede de kertenkelenin neden süründüğüne dair bir inanıştan bahsedilmektedir. Kertenkele fiziksel yapısından ötürü insan algısında olumsuz izlenimler yaratmaktadır. Doğada bulunan bazı varlıkların ve nesnelerin fiziksel özellikleri insanoğlunun yakıştırmasından nasibini almıştır. Fiziksel özellikler üzerinden yapılan değerlendirmeler gölgenin kişi üzerindeki etkisi olarak okunabilecek durumlardandır. “Gölgenin ikinci

belirli biçimi de çevremizde bazı gölge niteliklerini yakıştırdığımız birine bu özelliklerin izini düşürmektir." (Gökeri, 1979: 19). Bu hayvanın görüntüsü ve hareketleri bilinçaltında var olan korkuyu tetikler. Korkunun etkisiyle kişi gölgesinden kaynaklanan algıyı varlığa bir şekilde düşürmeye çalışır. Bu düşürme ise gölgesinde var olan kötü duyguların sembolleri üzerinden olur. Kertenkelenin şu anki şeklini almasının nedeni de kişinin bilinç dışında gölgeyi çağrıştırmamasından kaynaklanmaktadır. Halk inanışına göre Nemrut'un yanında yer alan hayvan, gölgenin temsili olarak konumlandırılmıştır.

Bitlis'in Güroymak ilçesinde derlenen 46. anlatı gölgenin bastırılan isteklerini içermektedir. Ermeni papazı, gelinine ahlakdışı bir teklifte bulunmuştur. Teklif, gelin tarafından dinî değerler öne sürülerek kabul edilmemiştir. Bunun üzerine papaz, geline kutsal saydığı değerler uğruna ateş dolu tandıra atlamasını söylemiştir. Kadın, fedakâr arketipinin formu niteliğinde bir eylem sergileyerek ateşin içerisine atlamıştır. Çünkü *"...kendimizi kendimizden daha büyük bir şeye adarsak, varoluşumuzun daha anlamlı olacağını keşfederiz."* (Pearson, 2003: 46). Gelin kutsal değerleri için varlığından geçerek kendisine göre varoluş anlamını keşfetmiştir. Çünkü maddi varlığından geçen insan kendilik bilincine kavuşur. Kendiliği sembolize eden durum da tandır ile çizilen mandaladır. Tandır, mandala şekliyle değerler dünyasını temsil etmektedir. Tandıra atlayan gelin, kendilik ateşinde yanarak bütün kötülüklerden arınmayı diler. Böylece bilincin merkezinde sürekli yenilenen ruh, sonsuz bilgeliğe kavuşur. Ayrıca gölgenin saklı kalan bu düşünceleri, ahlakî ve dinî değerleri ortadan kaldırarak toplumsal çözölmeyi başlatabilecek niteliktedir. Papaz, gölgesine yenik düştüğü için bilinçaltında bastırdığı ve gizlediği saplantılı cinsel istekler kendisini ortaya çıkarmıştır.

Altınoluk adlı efsane ise susuzluktan dert yanan ve su arayışı içerisinde olan dört adamın Allah'a yakarışlarından sonra gerçekleşen dileklerini konu almaktadır. Suya kavuşmak için Allah'a adak adanacağına dair edilen dualar yerini, su içildikten sonra kibirli ve aksi davranışlara bırakmıştır. Kibir, şükür etmeme ve verilen sözün tutulmaması gölgenin barındırdığı özelliklerdendir. Efsanede bahsi geçen dört kişinin bilinçaltı, onların olay anında düşüncelerini gölgeleyerek verdikleri sözleri yerine getirmesi durumunu engellemiştir. Çünkü kuraklığın ortasında altın bir oluktan suyun akmaya başlaması kişilerin bilincini ortadan kaldırmıştır. Bilinç düzeyinden uzaklaşan kişiler böylelikle gölgenin esareti altına girmeye başlamışlardır. Gölgenin istekleri dâhilinde hareket eden kişiler Tanrı'ya karşı olan sorumluluklarını yerine getirmediklerinden dolayı var olan uyumu bozmuşlardır. Bozulan uyum da kişilerin cezalandırılmasına yol açmıştır.

Gelin ve Kaynana Efsanesi'nde et yemek isteyen kaynana, gelininden kendisine et pişirmesini ister. Fakat gelin cimriliğinden kaynaklı olarak dereden topladığı kurbağayı pişirerek kaynanasına yedirir. Bunu yapan kişi, yaşlandığında aynı şekilde gelinden kendisi için et pişirmesini ister. Gelin, eti her ne kadar tavaya atsa da et parçası kurbağaya dönüşür. Bunun üzerine kadın yaptığığın bedeli olarak etin kurbağaya dönüştüğünü, gelinine söyler. Gölgesinin farkındalığını yaşayan bireyler sorunun kaynağına inme noktasında başarılı olmaktadır. Cimri olan gelin şuuraltının yönlendirmesi sonucu yapılmaması gereken bir eylem sergileyerek kaynanasına kurbağa yedirmiştir. Bilinçaltında biriken istenilmeyen alışkanlıklar insani yapımıza zarar veren gölgeliklerdir. Kurbağanın pişirilerek kaynanaya yedirilmesi insani değerlerin çiğnenmesi anlamına gelmektedir. Değerler hatırlatması açısından oldukça önemli olan metinde karşıt ve ülkü değerler bir aradadır. Cimri olan kadının gelini ise kendisinin tersine oldukça cömerttir. Burada verilmek istenen mesaj açıktır. İyiliğin ve aydınlığın gölgede kalanı ortaya çıkardığı gerçeğidir. Çünkü kötü ve istenilmeyen durumlar olmadıkça bireyin iyilikle kendisini tamamlaması mümkün değildir. Gölgenin karşısına metin içerisinde masum arketipi çıkmaktadır. Masum arketipi özellikleri taşıyan gelin, etleri tavaya defalarca atar. Söz konusu durumu defalarca yapmasına karşın eylemini sonlandırmamıştır. Eylemin sonuçlanması da gölgeyle tanışılmasıyla olmuştur.

Gölge, toplumu etkisi altına aldığı zamanlarda doğada işler halde bulunan uyumda bozulmalar meydana gelebilir. Rivayete göre Kara Şeyh Köyü'ne belirli zamanlarda erkek ve dişi iki geyik gelir. Bu geyiklerden dişi olan geri döner fakat erkek olan da kendisini feda ederek etiyle bütün köyü doyurur. Günün birinde halk her iki geyiği birlikte yakalayıp yer. Bunun üzerine köye bir daha geyikler gelmez. Var olandan daha fazlasını istemek ve korunan varlığın ortadan kaldırılması toplumun çözülmesi ve ötekileşmesidir. *“Toplumsal çürümüşlüğün başladığı toplumda hızla büyüyen tehlike, dünyayı yaşanmaz hale getirmekte, insanlığı tehdit etmektedir.”* (Şenocak, 2015b: 1318). Gölgenin arzu edilmeyen isteklerinin toplumsal boyutlara ulaşması kendisine yabancılaşan insanı çözülmeye götürmektedir. Gölgenin buyruklarıyla yaşamına yön veren toplumlar gelenek, görenek ve törelerinden uzaklaşırlar. Böylece toplum yok oluşa doğru uzanan bir tehditle karşı karşıya kalabilir.

Bitlis Kalesi, bölgedeki insanlar açısından gizemli yapısını koruyan yerlerdendir. Toplum günümüzde dâhi kalenin içerisinde hazinelerin olduğuna inanmaktadır. Bu konu da halk arasında anlatılan efsanelere yansımaktadır. 161. metin Bitlis Kalesi'nde altın

arayan bir adamın yılanla karşılaşması ve sonrasında başına gelenleri anlatmaktadır. Kalenin belirli yerine kadar çıkan adam, bir yılanla karşılaşır. Adam, yılanı öldüreceği sırada yılan konuşur ve adama hazinenin yerini söyler. Yılan, adamı üç kapının olduğu yere götürür ve bir kapının arkasında yılanların, birisinde suyun ve diğerinde ise altının olduğunu söyler. Adam hangi kapıda altın olduğunu öğrenince yılanı öldürür. Yılanın söylediği kapıyı açınca da diğer yılanlar adama saldırır ve onu öldürür. Efsane arketipsel simgeleri muhtevasında fazlaca ihtiva eden bir yapıdadır. Aranılan unsur olan altın, sembolik anlamda insan bilincine karşılık gelmektedir. Bu bağlamda Şenocak da altını saf bilincin ve ana rahmindeki anın ifadesi olarak tanımlamaktadır (Şenocak, 2015b: 1321). Yılan ise şuuraltında saklanan istenmeyen olumsuzlukların simgesi olarak değerlendirilebilir. Dikkat edilirse adam, yılanın rehberliğinde bir yolculuğa çıkmıştır. Nitekim yılan, gölgenin bilinç üzerindeki egemenliğidir. Üzerinde egemenlik kurulan bilinç, dış dünyanın gerçeklerinden oldukça uzaklaşmıştır. Algılarının kontrolünü yitiren kişi, bağımsızlığını tamamen yitirmiştir. Çıkılan yolun sonunda adam, bilince ulaşmak istemektedir. Ancak geldiği aşama kendisi için son aşamadır. Çünkü kişinin bilince ulaşma çabasının altında yatan da yine gölgenin kararttığı durumlardır. Olayın sonunda adam gölgenin kurbanı olarak ölmüştür.

Malhan Deresi Efsanesi, bireyin gölgeyle olan mücadelesi sonucu bilinç düzeyine ulaşmasını konu almaktadır. Söylenceye göre Malhan Deresi'nde olan ve sadece hükümdarın damadının bildiği hazine zamanla su haline gelmiştir. Bazı insanlar da hazinenin bulunabileceğini ancak bunun için de çeşitli koşulların olduğunu ileri sürmektedir. Bu insanlara göre kırk kuvvetli işçi ve Kur'an-ı Kerim'i iyi bilen cesur hocanın, hazineyi bulup yerinden çıkabileceğidir. Bir araya gelen bu kişilerin toprağı kazmaya başlamasından sonra ilk olarak bir horozun ortaya çıkacağı ve şiddetli bir şekilde öteceği şeklindedir. Horozun ötüşü sırasında hiç kimsenin korkmaması hocanın ise şaşırması gerekmektedir. Bu aşama geçildikten sonra kazılan alandan tayın çıkacağı ve kışneyeceği söylenmektedir. Aynı şekilde korku ve şaşkınlığın olmaması durumunda tay da horoz gibi toprak olacaktır. Kazı işlemine devam edildikten sonra dehşetli bir canavar ortaya çıkıp korkunç sesler çıkaracaktır. Canavardan kimse korkmazsa hazinenin bulunacağı söylenmektedir. Fakat herhangi bir kişi canavardan korkarsa, canavar herkesi öldürüp kendini onların kanına bulayacaktır. Kanına bulama işleminde eğer iğne ucu kadar yer kalırsa canavar bundan dolayı toprak olacaktır. Kimse korkmayıp devam ederse canavar kendi kendine patlayacaktır. Olay sembolik sayı ve

hayvanlarla gölgeye karşı verilen bireyleşme mücadelesi olarak değerlendirilebilir. Çünkü daha önceden de söylendiği gibi altın nesnesi sözlü kültür ürünleri içerisinde bilinci sembolize etmektedir. Aranılan altınlar yoluyla insanoğlu gölgesinden kurtulmak için bir çıkış yolu aramaktadır. Bilincin yardımıyla gölgesiyle tanışan insan yaşamında uyumu sağlar. Aksi durumlarda da sakladığı ve görmek istemediği yönleriyle karanlıklar içinde yaşamaya devam edecektir. Metin içerisinde hazinenin bulunması için olması gereken kişiler kırk işçi ve ilmi iyi olan bir hocadır. Düşün sisteminde kırk erginleşme sayısı olarak bilinmektedir. İlmi iyi olan bir kişi de yola çıkılan rehber kabul edilebilir. Olay içerisinde karşılaşılan tehlikeler anında işçilerin korkmaması istenirken âlimin de şaşırması şart koşulmaktadır. Mücadele sırasında doğru rehberle olmak ülkü edinilen yere kavuşulmasını sağlar. Bir araya gelecek kişilerin ilk yapması gereken toprağı kazmalarıdır. Toprak yeniden doğuşun ve varoluşun mekânıdır. Kazılan her toprak parçası gölgenin etkilerinden biraz daha kurtulmak olarak değerlendirilebilir. İlk karşılaşılan varlık olarak olay içerisinde horoz ve ötüşü belirtilmiştir. Horozun kötü ruhlardan koruduğu ve sesiyle şeytanı korkutup kaçırdığına inanılmaktadır (Ersoy, 2000: 462). Bu minvalde horoz, hazineyi ararken karşı karşıya kalınan varlıktır. Gölgenin yansımalarından olan şeytan, olağanüstü varlıklar ve metafiziksel unsurlar horozun ötüşü imajıyla ortadan kalkmaktadır. Bireyin, korkularının üzerine gitmesi ve bilinmezlikle giriştiği mücadele onun bilince ulaşma yolundaki ilk adımlarıdır. Kişiler için toprağı kazdıktan sonra karşılaşılabilecekleri ikinci durum da tay ve tayın kişnesidir. At ise bilinç dışında biriken dürtülerin sembolüdür. Dürtüleriyle karşılaşan birey onları tanıyarak hayatını dengeye taşımaya çalışır.

Son olarak karşılaşılan varlık da canavardır. Kahraman arketipi karşısına çıkan engelleri verdiği mücadele sonrasında geçer. Yansımalarıyla mücadele ettiği gölge, olayın bitiş noktasında kahramanın karşısına bütün yönleriyle çıkmaktadır. Canavar yenildikten sonra kişi bilincine kavuşacaktır. Bilinç de hikâye içerisinde hazine yani altın olarak verilmiştir. Olay içerisinde canavardan birinin korkması onların canavar tarafından öldürülmesine yol açmaktadır. Olağanüstü yaratık öldürdüğü kişilerin kanlarını akıtarak iğne ucu kadar bile yerin boşlukta kalmayacağı şekilde kendisini kana bular. Aksi halde canavarın toprak olacağı söylenmektedir. İnsanların korkularının üzerine gidememesi onları esaret içerisinde yaşamalarını devamlı hale getirir. Canavarın kendisinden korkanları öldürüp onların kanıyla iğne ucu kadar yer kalmayacak şekilde yıkanması da yine gölgenin egemenliğine bir göndermedir. Kan, sembol dünyasında kendinden

başkalarına bir şeyler verebilme, başka hayatlara yaşam aktarmaya karşılık gelmektedir (Ersoy, 2000: 262). Bireyin gölgesinde bulunan durumlardan kaçması kendiliğinden bir şeyler vermesini gerekli hale getirir. Böylelikle kişi, gölgesine daha fazla hayat vererek onun büyümesini sağlamaktadır. Bu minvalde erginleşen insanın iğne ucu kadar dahi olsa içerisinde korku ve olumsuzluk barındırmaması gerekmektedir. Örnek olarak kullanılan metinlerin dışında gölge arketipi, şeklinde değerlendirebilecek olaylarla karşılaşmak mümkündür. Efsaneler içerisinde anlatılan olaylar bireylere bir bakıma gölgeleriyle nasıl mücadele etmesi gerektiği fikrini sezdirmekte ve onu harekete geçirmektedir. Bir başka deyişle efsaneler gölgenin kontrolünde ilerleyen kişilerin karşı karşıya kalacağı felaketleri ve trajik sonları da olağanüstü şekillerde örneklemektedir. Başka bir okumayla efsaneler insanların gölgeleri üzerinde denge kurmalarını sağlamaktadır.

2.3. Anima ve Animus Arketipleri

İnsanoğlunun da içerisinde yaşadığı evren uyum ve bütünlük içerisinde işlemektedir. Evrenin kusursuz yapısı da zıtlıklar üzerine kuruludur. Onun bir parçası olan doğada da birbirinin zıddı olan eril ve dişil unsurlar bulunmaktadır. Bunların karşılıklı ilişkileri sayesinde yaşamsal faaliyetler uyumlu bir şekilde devam etmektedir. İnsan da iki farklı karakter olan kadın ve erkeğin birleşmesiyle ortaya çıkmaktadır. Kadın ve erkeğin uyum içerisindeki ilişkileri insan soyunun devamını sağlamaktadır. Bahsedilen olayın prototipi, Hz. Âdem ve Hz. Havva ile kolektifin bilincinde kendine yer edinmiştir.

Jung tarafından kolektif bilinç dışının ürünleri olarak kabul edilen anima ve animus arketipleri zıtlıkların birbiriyle olan uyumu üzerine kuruludur. Ying- Yang felsefesine benzer şekilde her erkeğin bilinç dışında bir animus ve her kadının bilinç dışında ise bir anima imajı bulunmaktadır. Bu zıt kavramların bünyesinde bulunan imajlar onların uyumunu sağlayan faktörlerdir. *“Bireyleşim sürecinde gölgeden sonra karşılaşılan arketip Jung’un erkeklerde “anima” (içteki kadın), kadınlarda “animus” (içteki erkek) diye adlandırdığı bilinç dışı öğelerdir.”* (Gökeri, 1979: 21). Bu bakımdan erkeklerin bilinç dışında kadınsı imajlar, kadınların bilinç dışında da erkeksi imajlar bulunmaktadır. İmajların varlığı yukarıda bahsettiğimiz evrendeki uyumun bir parçası niteliğindedir. Karakter açısından çok sert erkeklerin dâhi gözyaşı dökmeleri ve çocuklarına şefkatle yaklaşması bilinç dışında taşıdığı animasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde karakter açısından dişilik özelliğini üzerinde taşıyan kadınların kendilerini

mücadele içerisinde buldukları anda sergilediği davranışlarda animusun izleridir. Gökeri'ye göre, *“Tanınmamış bir anima erkeklerde davranış olarak belirlendiğinde huysuzluk, aşırı duygusallık ve kadınsı haller olarak kendisini gösterir. Animusu tarafından olumsuzca etkilenen kadınlar ise inatçı, münakaşacı, her şeyi bildiğini zanneden, erkekçe sert tavırlar takınıp, sezgi yeteneğini körleten kişilerdir.”* (Gökeri, 1979: 21). Kişinin kendi olabilmesi için yapması gerekenlerden birisi de anima/animusuyla tanışmasıdır. Aksi durumlarda kişi üzerinde istenmeyen duyguların hâkimiyeti artabilir. Artan olumsuz duygular zamanla davranışlara yansyarak kişinin gölgesini harekete geçirebilir. Bireylerin anima ve animusunun farkındalığını yaşamlarını sağlayan olguların başında kültür ürünleri gelmektedir. Özellikle anlatılan sözlü kültür ürünleri bilinç dışıyla yüzleşmeyi kolaylaştırmaktadır.

Resim 7: Anima/ Animus Arketipi Karekod: Kaynak

Efsane metinlerine simgesel açıdan bakıldığında anima ve animus olarak değerlendirilebilecek farklı örneklerle karşılaşmak mümkün olacaktır. Bitlis efsaneleri de farklı örneklendirmelere sahip bir yapıda olan anlatılardır. Bölgede ay ile ilgili anlatılan 2. metine göre dünyanın uydusu olan ayın önceden sürekli ağlayan bir kız çocuğu olduğu yönündedir. Kız çocuğu, çok fazla ağladığından annesi sinirlenip ona tokat atar. Bu tokat kızın zoruna gider, bunun üzerine Allah'a ettiği dua ile kız çocuğu aya dönüşür. Diğer yandan ayın üzerindeki şekillerin de atılan tokatın izleri olduğuna inanılmaktadır. Ağlayan küçük kız çocuğuna anne tarafından atılan tokat, tanınmayan animusun göstergesidir. Anne, asli olarak sergilemesi gereken davranışların dışına çıkmıştır. Şefkat, sabır ve merhamet duygusuyla çocuğu susturması gereken anne, animusuna yenik düşerek şiddetin kontrolüne girmiştir. Ayın üzerinde görülen şekiller de gölge arketipinde olduğu gibi güzel karşılanmayanı yansıtmı durumundan kaynaklanmaktadır. Toplum bilincinde kabul görmeyen davranış ayın yüzünde görülen şekillerle böylece somutlaştırılmıştır. Söz konusu durum tanınmayan animusun ortaya çıkardığı sonuç olarak efsaneye yansımıştır.

Çalışma içerisinde yer alan 12. efsane başta olmak üzere görülen ilk görüşte âşık olma olayı anima ve animusun karşılıklı etkileşiminin sonucudur. *“Anima ve animus arketipinin dışa yansımaları kadın erkek ilişkilerini de geniş ölçüde etkiler. Örneğin tanımadan, nedenini bilmeden birbirine ilk görüşte âşık oluvermek tamamıyla bu iz düşürmenin sonucudur. Son derece akıllı, kültürlü, bilgili bir erkeğin bütün bunlardan yoksun, adi bir kadına ümitsizce tutulup acı çektiğini görürüz. Aynı şekilde bazı kadınların da serseri ruhlu erkeklere gönül bağladığı olağan şeylerdendir.”* (Gökeri, 1979: 22). Efsanede Rıza adında sıradan bir adamın, köyün güzel ve zengin kızına âşık olması yukarıda bahsedilen durumu örneklendirmektedir. Güzel ve zengin olan kıza, sıradan bir insanın olağanüstü bir şekilde âşık olması anima ve animusun dışa yansımalarıdır. 30. efsanede de delikanlının biri, bilinç dışında var olan animasının etkisiyle köyün güzel kızına âşık olur. Fakat kızın ailesi onu sevmediği bir kişiyle evlendirmek için düğün alayı ile başka köye gönderir. Düğün alayı giderken sevgilisi başkasına verilen delikanlı, hem ağlar hem de alayın ardından beddua eder. Delikanlının ettiği beddua neticesinde alay gelinle birlikte taş kesilir. Efsanenin kahramanı olan delikanlının bilincinde örtük olarak kalan kadınsı imajlar, sevgilisinin gidişiyle kendisini ortaya koymuştur. Eril yapıya sahip olan kahramandan beklenen eylem, mücadele vererek kadına sahip olmaktadır. Ancak kahraman bunun yerine daha çok kadınsı özellik olan

gözyaşlarıyla beddua etme yolunu seçmiştir. Gözyaşı ve beddua, yaşanan olay karşısında duyulan duygusal boşalmanın göstergesidir.

Pepuk Kuşu adlı 44. efsanede anima arketipinin yansımaları olarak değerlendirebileceğimiz olaylar bulunmaktadır. Anlatı da kenger adı verilen bitkiyi toplamak amacıyla üvey anneleri tarafından dağa gönderilen iki kardeşten erkek olanın, kız kardeşini öldürmesi ve olaydan sonra kızın dua ile kuşa dönüşmesinden bahsedilmektedir. *“Güçlü erkekler özel yaşamlarında denetimsiz duygulara kapılırlar ve hem duygusal hem de akılcı olmayan davranışlar içinde olabilirler... Bütün bunlar bir erkekte daha açık bir anlatımla ‘efeminelik’ denilen kadınsı özellikler olarak kabul edilmektedir.”* (Fordham, 1997: 65). Olayın kahramanlarından olan erkek kardeş aldığı konum itibarıyla güçlüdür. İki kardeş eve dönerken kengerler, yırtık olan çuvaldan dökülür. Kengerlerin olmadığını gören güçlü erkek denetimsiz duygularının esiri olarak kardeşinin karnını yarmaya başlar. Kız kardeşinin karnını yarması akılcı olmayan bir davranıştır. Erkek kahramandaki “efeminelik” duygular ise animanın güçlü yansımalarıdır. Erkeğin olaydan sonra kız kardeşinin karnını tekrar dikmeye çalışması ve üzülmesi de animasının onu yönlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Tanımlanmamış animanın yol açtığı yıkım acıklı öten kuşun sesiyle toplum belleğinde belirli zamanlarda ortaya çıkmaktadır.

Gelin Kayaları adındaki 27. efsanede de animusun yansıması olarak kabul edebileceğimiz karakter dağlarda yaşayan derebeyidir. Gelin alayı bir köyden diğerine geçerken dağlarda yaşayan derebeyi geline göz koyar. Alay, tam kayalık alana geldiğinde derebeyi adamlarıyla saldırıya geçer. Saldırı sonucu kan dökülür ve bazı ölümler gerçekleşir. Gelinin dua etmesiyle birlikte herkes orada taş kesilir. *“Birçok mitte animus yalnızca ölüm değil, haydut ve katil olarak da ortaya çıkar; örnek ise karılarını öldüren Şövalye Mavi Sakal'dır. Animus kadınların kendi başlarına kaldıklarında, özellikle de duygusal zorunlulukların karşılanmasının eksikliğini hissettiklerinde akıllarına üşüşen her türlü yarı bilinçli soğukkanlı, ruhsuz düşüncüyü temsil eder.”* (Jung, 2009b: 191). Animusun örtük olan duyguları ve hisleri derebeyi üzerinden efsaneye yansıtılmıştır. Bu hisler bilinç yüzüne çıkmamış ve kişinin kendisine bile söylemeye cesaret edemediği gizil düşüncülerinin bir tecellisidir. Bu durumlar animusun başat özelliklerindendir.

59. efsane Aygır Gölü etrafında teşekkül eden olaylardan bahsetmektedir. Anlatıya göre günün birinde dişi atıyla göl kenarına dinlenmeye giden adam, gölden çıkan ve atıyla çiftleşen bir aygırla karşılaşır. Aradan zaman geçtikten sonra adamın atının, bir

tayı olur. Adam yeni bir tay almak için atını ve yavrusunu alıp tekrar gölün kenarına gider. Ancak gölden çıkan aygır yavru tayı alıp gölün içerisine çeker ve ortadan kaybolur. Daha önceden söylendiği gibi at, bilinç dışına karşılık gelmektedir. “*Anima, bilinç dışı olduğu sürece daima yansıtılır, çünkü bilinç dışı olan her şey yansıtılır. Ruh imgesinin ilk taşıyıcısı daima annedir: Sonrasında ise ister olumlu ister olumsuz anlamda olsun bir erkeğin duygularını canlandıran kadınlar taşıyıcı olur.*” (Jung, 2015b: 21). Bilinç dışını temsil eden aygır, gölden çıktıktan sonra dişiye dölleyerek eril olmanın gereğini yerine getirir. Geçen zaman içinde taşıyıcı olan dişiden bir tay doğar. Gölden tekrardan çıkan aygır, ayrı kaldığı yavrusunu gölün içine çekerek ayrılık sürecini sona erdirir. Aygırın sadece tayı gölün içine çekmesi erkeğin yani animanın yavrusunu dış dünyanın tehlikelerinden korumasına yönelik bir güdüsünün sonucudur. Göl, aygırın varlık alanı olarak dikkat edilmesi gereken mekândır. Anima böylece dış dünyadan çektiği tayı kendisine göre güvenli olan alana taşımıştır. Kadınlara özgü olan koruma içgüdüğü erkeğin bilinç dışında kendini anima olarak böylece ortaya koymuştur.

Leng Tarlası adlı 48. efsane, halkın coğrafî bir alanı anima ve animusun çatışmasıyla bellek mekân olarak geleceğe taşımasını anlatmaktadır. Olay, güçlü olan erkeğin kız kardeşinden kendine su getirmesini istemesi ve bunun üzerine kız kardeşin yorulduğunu söyleyerek olumsuz cevap vermesiyle meydana gelmiştir. Aldığı olumsuz cevap erkeğin bilincinde güçlü olan imajına zarar vermiştir. Bunun üzerine kahraman, kız kardeşinin mazeretini ortadan kaldıracak bir eyleme başvurur. Kardeşine evlenmek isteyip istemediğini sorar. Kız evlenme isteğini belli edince şart olarak tek ayak üzerinde tarlayı yedi defa dönmesini ister. Şart yerine getirilince erkek, gücünü tanımayan kız kardeşini öldürmüştür. Erkek, dış dünyada dominant güç olarak görülen ve toplum nazarında bu rolünü oynayan karakterdir. Karşılaştığı olumsuz cevap erkeğin içerisindeki animanın zayıflamasına yol açmıştır. Zayıflayan anima, şiddetin ortaya çıkışını sağlamıştır. Şart olarak evlilik isteğinin sorulması tam bu noktada ortaya sunulan görüşü kuvvetlendirmektedir. Toplum personaların ortaya çıkmasında en önemli faktördür. Personaların arkasında ise bilinç dışında yatan farklı durumlar bulunmaktadır. Çünkü Bitlis efsanelerinde toplumsal dinamiklerin korunması amaçlanmaktadır. Toplumun genel düşüncesi erkeğin isteğinin yerine getirilmesinden yanadır. Bu isteğin yerine gelmemesi erkeğin animasını zayıflatarak istenilmeyen davranışların ortaya çıkmasını sağlamıştır. “*Çünkü personaya tepki gösteren animadır.*” (Jung, 2015b: 18). Olay içerisinde erkek kardeş toplumun ona geliştirdiği personasının gereğini yerine getirmek

amacıyla hareket etmiştir. Anima toplumsal isteğin aksine içsel olana göre hareket edilmesini sağlayarak koruyucu özellikler sergilemektedir.

Son olarak metinler içerisinde görülen ilk görüşte âşık olmak anima ve animusun karşılıklı dışa yansımaları olarak değerlendirilebilir. Özellikle ataerkil toplum düzeninin hâkim olduğu Bitlis ve çevresinde kadim bir gelenek sonucu ortaya çıkan efsane metinlerinde mevcut düşüncenin aksine anima ve animusun etkileri oldukça yoğun şekilde görülmektedir. Halkın düşünceleri ve gelecek beklentileriyle yoğrulmuş olan ürünlerin içerisine yerleştirilen öğelerin çözülmesi bir bakıma kolektif bilinç dışını da açıklamaktadır. Metinlerin kişiler üzerindeki önemli çıktılarında biri de personanın yaşam içerisindeki yoğunluğunu anima ve animusun özellikleriyle yumuşatmaktır. Bununla amaçlanan ise insanın içsel huzurunun sağlanmasıdır. Anima ve animus, zıtlıktan bütünlüğe uzanan bir birliktelikten meydana gelmektedir. Her iki arketip birbirinden farklı olmasına rağmen aynı zamanda birbirini tamamlamakta ve birbirine ihtiyaç duymaktadır.

2.4. İç Benlik (Yüce Bilge) Arketipi

Dünya yaşamı, zorlukları, sıkıntıları ve bazı olaylar karşısında çaresizliğe düşmeyi olağan şekilde karşımıza çıkarabilir. İnsanın kendisini çıkmaz olayların içerisinde bulması onu, kurtarıcı ve yardım edici güç isteğine yönlendirir. Kurtarıcı imgesi ilk insandan günümüz insanına kadar bütün insanlığın bilinç dışında gizil bir durumda var olmuştur. Mücadele azmini yitirmiş ve ümitlerini kaybeden insanın bilincinin derinliklerinde aradığı durum bir yol gösterici imgesidir. Bilinç dışının yansımaları olan arketiplerin içerisinde kurtarıcı ve yol gösterici olarak kabul edilen arketip Jung'un yaşlı bilge adını verdiği kişidir. *“Yaşlı bilge, bütün arketipler arasında tanınması en kolay olanlardan biridir. Öykülerde sık sık malum olgunluğundan ötürü kendisinden destek alan ve akıl danışan ebedî çocuğun (puer aeternus) yardımına koşar.”* (Jung, 2015a: 163). Bu arketip zorlukların aşılması noktasında geçmiş tecrübelerin ruhu olarak rehberlik vazifesini yerine getirir. Anlatı türleri içerisinde de kahramanın önemli yardımcısıdır. Kahraman mücadele sahasında çeşitli faktörlerden dolayı karşılaştığı güçlüğü ortadan kaldıramaz. Bu sırada kahramanın ihtiyaç duyduğu bilgi ve yöntem kişi formunda onun karşısına çıkar. Kişileşmiş olan bilginin portresi ise yardımsever ve daha çok yaşlı bir adamdır. *“Aslında bizatihi bu yaşlı adam, bilinçli düşüncenin henüz-ya da artık- mümkün olmadığı zaman bilincin dışında psikik uzamda birden ortaya çıkan ahlakî*

ve fiziki güçlerin maksatlı düşünmesi ve odaklanmasıdır.” (Jung, 2015a: 165). Çıkmaz durumların içerisinde olan kahraman bilincinin yönlendirmesinden artık mahrum kalmıştır. Ortaya çıkan yaşlı bilge onu düşünme sürecinden alıp mücadelenin içerisine tekrar bırakır. Karşılaştığı olumsuzluklarla mücadele gücünün onda olduğunu kahramana hatırlatan kişi yüce birey arketipidir.

Türk toplumuna ait anlatıların içerisinde yüce birey arketipini karşılayan karakterleri görmek mümkündür. Özellikle Dede Korkut, bu anlamda güçlü bir yerde bulunmaktadır. Zor duruma düşen Oğuzların akıl danıştıkları ve onların müşkül durumlarını ortadan kaldırma noktasında ehil olan kişi hikâyelerin sonunda ortaya çıkan Dede Korkut adını verdikleri bilge kişidir. Türk düşün sisteminde ise Hz. Hızır inancı yüce bireyin karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır. İnsanlar zor duruma düştüklerinde bilinçlerinde şekillenen şey, Hz. Hızır’ın uzatacağı yardım elidir. Jung, yaşlı bilgeyi tanıtırken onu yardımsever ve yaşlı olarak nitelendirmektedir. Türk kolektif bilincinde yatan Hz. Hızır, tarifi tam olarak Jung’un nitelendirmesine denk gelmektedir. Sözü edilen inanışın etkileri farklı formlarda halk anlatılarının içerisinde de yer almaktadır.

Masal, destan ve efsanelerdeki yaşlı adam arketipi olarak değerlendirilebilecek karakterlerin fazlalığı toplumsal hafızada bulunan güçlü inanıştan kaynaklanmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen efsane metinleri bünyesinde de yaşlı bilge (yüce birey) arketipinin yansımaları olarak değerlendirilebileceğimiz kişiler ve olaylar bulunmaktadır. Bu arketipin özelliklerini üzerinde taşıyan efsaneler daha çok dinî nitelikli olanlardır. Etrafında menkıbeler anlatılan erenler, şeyhler, dervişler ve âlimler yaşlı bilgenin belirtilen özellikleri doğrultusunda metinler içerisinde yer almaktadırlar.

Bitlis’in Ahlat ilçesinde türbesi bulunan Dede Maksut ile ilgili anlatılan efsanelerde, onun olacak olayları bildiğine dair inanışlar bulunmaktadır. Halkın ortak hafızasında gerçekleştirdiği kerametler vesilesiyle yer edinen Dede Maksut, ayrıca kalp gözü açık olan bir şahsiyet olarak da değer kazanmıştır. Dede Maksut etrafında anlatılan olaylara bakıldığında ise onun yaşlı bilge arketipinin özelliklerini taşıdığı görülmektedir. 87. metinde Dede Maksut’un dergâhına gelen kervancının dürüst davranmamasıyla başlayan ve sonrasında gelişen olaylardan bahsedilmektedir. Yükünü saklamaya çalışan kervancıya Dede Maksut, yükünün ne olduğunu sorar. Bunun üzerine Dede Maksut’un aldığı cevap tuz olur. Kervancı dergâhı terk edip yola çıktığında şeker olan yükünün tuza dönüştüğünü görür. Kervancı geri dönüp doğru söylediğinde de yükü tekrar şekere döner. Dede Maksut, gösterdiği kerametle olaylar üzerinde olan hâkimiyetini ortaya koymuştur.

“*Kehanet sistemleri psikedede arketipsel kendiliğin bir özelliği olan bu her şeyi bilme melekesinden yararlanırlar.*” (Jung, 2015a: 163). Her şeyi bilme melekesinden yararlanan Dede Maksut, yüce birey olmanın işlevini yerine getirmiştir. Yaptığı eylem neticesinde gölgenin yansıması olan yalan söylemeyi ortadan kaldırmıştır. Gölgenin istenmeyen davranışı yüce bireyin her şeyi bilme melekesi neticesinde amacına ulaşmadan engellenmiştir. Böylelikle yüce birey tarafından kervancıya değer hatırlatması yapılarak onun doğru olana yönlendirilmesi sağlanmıştır. Efsane kahramanı bir bakıma gerçekleştirdiği eylemle insanlığın dürüst olması konusundaki rehberlik vazifesini yerine getirmiştir.

Dede Maksut’a bağlı olarak anlatılan bir diğer efsanede de verilen kolektif mesajla insanlığın ihtiyaç duyduğu durumların elde edilmesi aşamasında yüce bireyin yol gösterici olma misyonu yerine getirilmiştir. “*Yaşlı adam hangi yolların hedefe gittiğini bilir ve onları kahramana gösterir.*” (Jung, 2015a: 167). Bu arketipin efsanelerdeki misyonu toplumsal mesajlar vererek bireylere rehberlik etmektedir. Çünkü genel anlamda hedeflenen şey toplumsal hayatın, geleneğin ve kültürün korunmasıdır. Buradaki rehber ve yardımcı unsur yüce birey arketipi olarak değerlendirdiğimiz kişilerdir. Efsaneye göre Osmanlı padişahı I. Mahmut âlimleri konuk eder ve onlarla sohbet eder. Âlimlerin sohbetinden memnun kalan padişah âlimlerden isteklerini sorar. Dede Maksut, dışındakiler isteklerini bildirir. Ancak Dede Maksut “*Ben Mahmut’tan değil Mabut’tan isterim.*” diyerek aslında insanlığın vicdanına seslenir. Efsane kahramanı insanların beklenti içerisinde olması gereken varlığın Allah olduğuna ve nasiplerine inanmaları noktasında onlara yol göstermiştir. Efsanenin sonunda âlimler nehirden geçmeye çalışırken boğulurlar. Âlimlere bahşedilen hediyeler de Dede Maksut’a kalır. Burada kahraman hedefe giden yolu topluma gösterip onlara gerçeğin peşinde gittiklerinde asıl olanı kazanacaklarını hatırlatmaktadır. “*Demek ki yaşlı adam bir yandan bilgi, idrak, düşünce, bilgelik, akıllılık ve sezgi, diğer yandan da iyi niyet ve yardımseverlik gibi ahlakî özellikleri temsil eder ki bunlar onun "ruhsal" karakterini yeterince ortaya koyar.*” (Jung, 2009a: 91). Dede Maksut ‘un başından geçtiğine inanılan olayda yüce bireyin üzerinde taşıması gereken özelliklerin yansımalarını görmek mümkündür. Yüce bireyin sahip olduğu bilgi kişinin dileme noktasında yetkinin mutlak varlık olan Tanrı’da olduğunu toplumsal vicdana hatırlatmıştır. Dedenin sahip olduğu sezgisi de varlığın sadece Allah’a ait olduğu ve eğer nasibinde varsa onun yerini bulacağı düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bu düşüncelerinden dolayı “*Ben Mahmut’tan değil Mabut ’tan isterim.*” şeklinde cevap

vermiştir. Dönüş yolculuğunda ilahî kaderin tecelli etmesi sonucu varlıkların sahibi Dede Maksut olmuştur. Böylelikle yüce birey toplumun rehberi olması noktasında ön plana çıkmıştır. İnsanların hayat mücadelesi verirken diğer bir insanlardan beklenti içerisinde olmaması yüce bireyin rehberliğinde toplumsal hafızaya böylece kayıt edilmiştir.

Şeyh Garip, Bitlis merkezde türbesi bulunan ve çeşitli hastalıkları tedavi ettiğine inanılan bir velidir. Rus ve Ermeni çetelerinin Bitlis'i işgal ettiği sıralarda hamamdan çıkan genç Ermeni kızı çetelerin tacizine uğrar. Bu tacizden kaçan kız, Şeyh Garip'in türbesine sığınır. İçerisinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak ve düşmanların eline düşmek istemeyen kız *“Ey Müslümanların şeyhi sen her derde devasın Allah'ın izniyle benim derdime de deva ol.”* şeklinde dua eder. Bu dua kolektif bilinç dışında yer alan kurtarıcı tipinin ortaya çıkmasına yönelik bir eylemdir. Kızın duası sonucu türbenin köşesinde bir yer açılır. Düşmanlarından kaçan kız açılan yere sığınarak tehlikeden ve sıkıntılardan kurtulur. Sığınılan yer aslında mitik korunma alanıdır. Çünkü *“Mitik korumanın varlığı, insani kazanımların bir anda yok olmasını önlediği gibi, ileriye doğru bir sürengelik de sağlar.”* (Korkmaz, 2016: 18). Namus, iffet ve ahlakî durumlar insanın dünya üzerinde elde ettiği başat kazanımlardandır. Karşıt değerlerin saldırısını önleyen ve kız çocuğu ile imaj haline getirilen değerler mitik korumanın varlık alanına sığınarak olumsuzlukları ortadan kaldırmıştır. Olay içerisinde yüce birey arketipi toplum tarafından kurtarıcı rehber olarak kabul edilen Şeyh Garip olmuştur.

Gavs-ı Hizani olarak bölgede bilinen ve kendisine bağlı olaylar anlatılan kişi yüce birey arketipinin özelliklerini taşıyan bir diğer şahsiyettir. Gavs-ı Hizani, yöre insanının zor duruma düştüğünde adını anarak yüce yaratıcıdan yardım istediği önemli bir değerdir. Günümüzde dâhi zor duruma düştüğünde veya işler içinden çıkılmaz hal aldığı anda bölge insanları *“Ya Gavs sen yardım et.”* şeklinde dua ederler. Sahada derleme çalışmaları yapılırken bahsedilen durumun benzer örnekleriyle karşılaşılmıştır. 109. metinde kervancının biri Hizan'ın Gayda Köyü'ne doğru gelirken şiddetli akan bir dereye denk gelir. Atıyla birlikte sudan geçmeye çalışan adam, eşyalarıyla birlikte suyun içinde sürüklemeye başlar. Bunun üzerine adam Allah'a *“Allah'ım sen beni ve yükümü buradan kurtar, Gavs'ın medresesine bir torba sabun adak adayacağım.”* şeklinde dua eder. Duadan sonra adam atıyla birlikte birden suyun üzerine çıkarak kurtulur. Köye geldikten sonra satışını yapar ve medresede dinlenmeye başlar. Sabah orayı terk edeceği sırada Gavs, ona vereceği bir şeylerin olup olmadığını sorar. Adam, soruya olumsuz cevap verince Gavs, sırtındaki atın nal izlerini gösterir. Bunun üzerine adam tövbe edip adağını

adayarak oradan uzaklaşır. Adamın yardım duası neticesinde, Gavs-ı Hizani ortaya çıkmış ve onu müşkil durumdan kurtarmıştır. “...*Yüce Birey’in doğrudan doğruya tanrıların habercisi, bilinmezin sesi olarak kabul edildiğini görüyoruz. Ancak bu evrede gene Yüce Birey yaptığı işin bilincinde değildir.*” (Gökeri, 1979: 77). Yapılan dua ve üst otoriteye vaat edilen adağın sonucunda adam, yaşamsal varlığını korumuştur. Üst otoriteye vaat edilen adağın adanmaması Tanrı’nın habercisi olarak görülen yüce birey arketipi olan Gavs-ı Hizani’yi harekete geçirmiştir. Atın, Gavs’ın belinde bıraktığı nal izleri de haberin maddi delili olarak sunulan göstergelerdir. Adama, Gavs tarafından yöneltilecek bir şeyinin olup olmadığı sorusu ise bilinmezliğin sesi olarak değerlendirilebilir. At nalı da sembolik manada sadakatin belirleyicisidir. Bu durum kişilere, verilen sözün tutulması ve ona sadık kalınmasını hatırlatmaktadır. Gölgenin adamın davranışlarını yönlendirmesi sonucu verilen söz yerine getirilmemiştir. Velinin sırtında gördüğü nal izleri sonucu gölgesiyle yüzleşen adam, verdiği sözü yerine getirerek medreseden ayrılır. Adak adanan nesnenin bir torba sabun olması yapılan olumsuzluğun ortadan kaldırılması ve bilincin dengelenmesi şeklinde yorumlanabilir.

110 ve 112. metinler de Gavs-i Hizani’nin eriştiği yüce bireyliğin sorgulanması üzerine geçen olaylardır. 110. efsane namı dünyaya yayılan Gavs’ın yüceliğini anlamak ve onu test etmek üzere Mekke’den Hizan’a gelen iki dervişten bahsetmektedir. Mekke’den gelen dervişler Hizan’da ağır kış şartlarıyla karşı karşıya kalır. Dergâha kavuşan adamlar dinlenmeye başlarlar. Bu sırada Mekke’de unuttukları pipolarından dolayı dert yanarlar. Gavs’ı görmeden Mekke’ye dönmeye karar verdikleri sırada kapıdan içeriye Gavs girer ve Mekke’de unuttukları pipoyu kendilerine uzatır. Böylelikle yüce birey olarak düşünülen Gavs yüceliğini kanıtlayarak adamların mağduriyetlerini ortadan kaldırır. “*Yüce Birey’in gerçek yüceliğini bulması daha sonraki gelişim evresinde başlar. Bu evrede yaratıcı ve olağanüstü güçlü bir kişilik kazandığını görürüz.*” (Gökeri, 1979: 77). Dervişleri bulundukları yerden alıp oldukça uzak bir mekâna getiren Gavs’ın yayılan şöhetidir. Fakat efsane kahramanı bu süreçte gücünün farkında değildir. Anlatı kahramanının sembolik manada gücünün farkına vardığı ve olağanüstü kişilik kazandığı gelişme ise gösterdiği keramettir. Efsanedeki keramet dervişlerin Mekke’de unuttukları pipolarını Gavs’ın onlara vermesidir. Gösterilen kerametler yüce bireyin yaratıcı ve olağanüstü gücünün sonucudur. Efsane içerisinde yer alan dervişler de gezgin arketipinin temsilleri olarak Hizan’a gerçeği anlamak için gelmişlerdir.

112. metin yine yüceliğin sorgulanmasına dayanan bir diğer anlatıdır. Gavs ile aynı bölgede yaşayan bir derviş duyduklarının doğru olduğunu anlamak için hazırladığı sorularla dergâha doğru yola çıkar. Elinde hazırladığı on sekiz soruyla dergâhına yaklaşan dervişi gören Gavs, öğrencileriyle birlikte kalkıp onu karşılar. Dervişe, ders bittikten sonra onunla görüşeceğini kendisinin de onu dinlemesini söyler. Tam o sırada Gavs, öğrencilere dervişin hazırladığı soruları ilk sorudan başlayarak hem sormuş hem de yanıtlamıştır. Bu durumu gören derviş olduğu yerde kendinden geçerek bayılır. Çünkü âlimlerin bile cevap veremeyeceği ve kendisinden başka kimsenin görmediği soruların hepsini Gavs, okumuş ve cevaplamıştır. Efsanede yüce birey arketipinin yansıması olan Gavs, önceden hazırlanan soruları okuyup cevaplandırarak olay içindeki derviş üzerinde hâkimiyet sağlamıştır. Şahsiyetin gösterdiği kerametın niteliği bilinç ve bilinçaltı arasında kurulan bağ şeklinde okunabilecek durumlardandır. *“Yüce birey artık sadece üzerine iz düşürülmüş edilgen bir figür değil, kendi yetenekleri ve yüceliğiyle bilinç ve bilinç dışı arasında bağ kuran kişidir. Bilinç dışını algılayıp kontrolü altına alabilecek ve yansıtabilecek güce sahiptir.”* (Gökeri, 1979: 77). 110. efsanede gücünün farkında olmayan ve bilinmezın sesi olan yüce birey arketipi ünü yayıldıkça sınavlara tâbi tutulmak istenmiştir. Gelişim evresinde yüceliğini bulan Gavs, sınavlardan başarılı bir şekilde geçerek toplumun algısında yüce birey olarak tescillenmiştir.

Yüce birey arketipinin yansımalarını Bitlis efsanelerinden hareketle farklı şekillerde örneklendirmek mümkündür. Özellikle Hz. Hızır inancı, Bitlis ve ilçelerinde oldukça güçlüdür. Bu bağlamda derlenen yedi efsane Hz. Hızır ile ilgilidir. Bölgede cuma günleri insanlar, Hz. Hızır’la karşılaşma düşüncesiyle camiye herkesten önce gitmeye çalışmaktadır. Namaz çıkışında da en son çıkmaya hassasiyet gösteren yöre insanı, camiden çıkanların ellerini tek tek sıkılmaya çalışır. Bölgedeki inanışa göre Hz. Hızır’ın ellerinde kemik bulunmamaktadır. Ahlatlılar da sağ baş parmağının kemiksiz olduğuna inanmaktadırlar. Hatta bazı insanların düşüncesine göre Hz. Hızır, cuma namazlarını hep farklı camilerde kılmaktadır. Bu inanışın etkisiyle de bazı kişiler cuma namazını fırsat buldukça farklı camilerde kılmaya çalışmaktadırlar. Duman’a göre *“İslamiyet öncesi dönemde teşekkül eden anlatılarda bozkurt, İslamiyet’in kabulüyle birlikte başlayan dönemde teşekkül eden anlatılarda ise Hızır şeklinde karşımıza çıkan olağanüstü kılavuz varlık, bir arketipin ifade boyutuna taşınması girişiminin sonucudur.”* (Duman, 2012: 200). Bu bağlamda Hızır, Türk halkları tarafından varlığına inanılan ve anlatılarda kendisine yer verilen bir arketip konumundadır.

Bitlis efsanelerinde yüce birey arketipi olarak değerlendirilebilecek kahramanlar üstlendikleri rollerle toplum ve insan yaşantısına rehberlik edebilecek tecrübeleri paylaşma açmaktadırlar. Geçmiş tecrübeler yüce birey arketipiyle vücut bularak karşılaşılan sorunların çözümünde rehber işlevi görmektedir. Örneğin, günlük yaşam içerisinde olaylar içinden çıkılmaz bir hal aldığı anda anlatılan bazı efsanelerin kişilere rehberlik ettiği görülen durumlardandır.

2.5. Persona (Maske) Arketipi

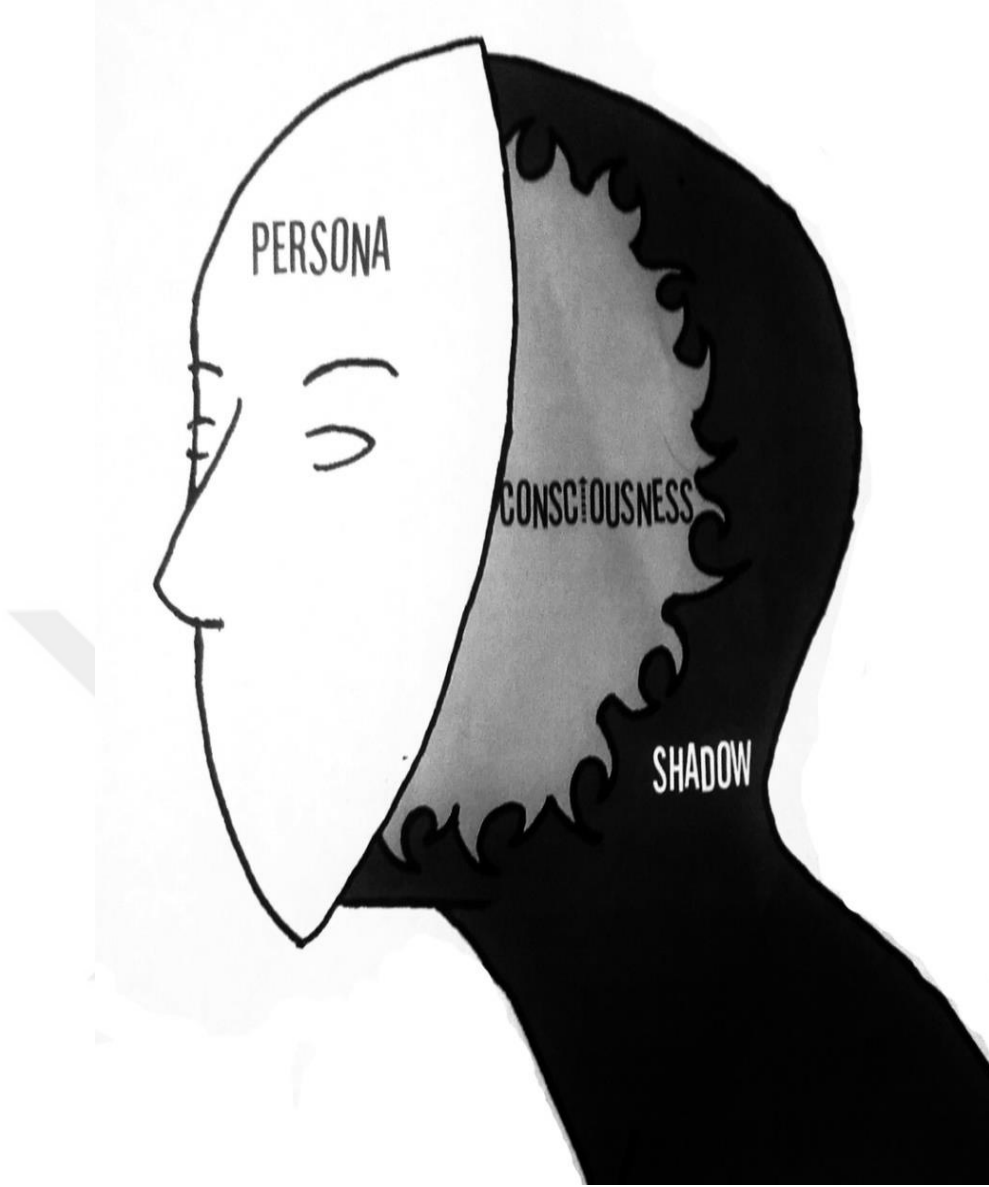
Persona, Antik Yunan tiyatro oyuncularının canlandırmak istedikleri karakterin özelliklerini yansıtmak için kullandıkları maskelere denilmektedir. Oyuncular tarafından takılan persona ile izleyici üzerinde inandırıcılık duygusu sağlanmaktadır. Persona ile sahneye çıkan oyuncu kişiliğinden farklı özellikleri özümseyerek insanlara yansıtmaya çalışır. Olağan hayat devam ederken toplumsal olmanın bir gereği olarak insanların başkalarına karşı takındığı farklı kimlikler veya karakterler olabilir. Toplumsal hayat içerisinde bireylerin taktığı maske ile farklı kişilik özellikleri sergilemesini Jung, psikoloji çalışmalarında persona arketipi olarak açıklamaktadır. “*Persona kendimizi dış dünyaya göstermeden önce takındığımız maskedir. Her ne kadar bir arketip gibi başlasa da, onun farkına vardıkdan sonra kolektif bilinçaltından en uzak olan yanımız olduğunu görürüz.*” (Seçki, 2015: 146). Persona, bireye küçük yaşlarda itibaren toplumun geneli tarafından dayatılan özelliklerdir. Toplumun biçtiği rolü yerine getirmek de kişinin kendisine çizdiği olumlu bir imajdır.

Birey personasıyla uyum içerisinde olduğu sürece başarılı olur. Uyumun sağlanması ve kişinin davranışlarında bunun farkındalığını yaşaması yakalanan başarının diğer bir yönüdür. Personasını aşırı özümseyip “ben”ini unutan bireyler de kendilerini psikolojik travmaların içinde bulabilir. Çünkü persona, “*Diğer insanlardan neler bekleyebileceğimizi göstererek ilişkilerimizi basitleştirir ve onları iyi giysilerin biçimsiz bedenleri güzelleştirmesi gibi, daha hoş kılar.*” (Fordham, 1997: 60). Arketip bireylerin kolektif yaşama uyum sağlamasına katkı da bulunarak kişinin hedeflerine ulaşması noktasındaki önemli yardımcısıdır. Toplumsal katmanların yönlendirdiği kişi, kendisi için bir savunma mekanizması geliştirir. Psikolojik yapının toplumsal etkiyle geliştirdiği yöntem de personadır. Bu arketiple birlikte kişi kendisini korumaya alarak yoluna devam eder. Personası gelişmeyen insanlar ise hayat içerisinde beklentileri gerçekleşmediği için hayal kırıklığına uğrar. Kolektifin takdirinden mahrum kalan kişi tatminsizlik yaşayarak

bilinç dışında bulunan gölgenin etkisiyle hareket eder. Çünkü gölge ve persona arasında ince bir sınır bulunmaktadır. Söz konusu bu sınırdan dolayı bireyin “ben”i tanınması ve ona uyumlu şekilde davranışlarına yön vermesi gerekmektedir.

Sözlü kültür ürünleri muhtevasında sembolik ve psikolojik değerler barındırır. Çalışma neticesinde elde edilen efsaneler barındırdıkları değerler açısından oldukça önemlidir. Derlenen bölge efsanelerinin içerisinde kolektifin yönlendirmesiyle ortaya çıkan persona arketipi yansımalarını görmek olağan bir durumdur. Ahlat’ta derlenen 17. efsanede bir mahalleden diğerine gelin olarak giden kadının, istemsizce ortaya çıkan eylemin sorumluluğunu üzerine alarak kendisi ve çevresinin taş kesilmesini istemiştir. Gelinin, toplum bilincindeki yeri oldukça farklıdır. Kolektifin şekillendirdiği algı neticesinde gelin olmanın gerektirdiği persona arketipi ortaya çıkmıştır. Persona ile insanların karşısına çıkan gelin, arketipin sınırlarını ihlal etmiştir. Çünkü istemsiz olarak gerçekleşen eylem, toplum tarafından kabul görmeyecek bir durumdur.

Seydo Bulağı adlı efsane metni toplum tarafından kendisine biçilen özelliklerin dışına çıkan Seydo’nun başından geçen olayları konu almaktadır. Toplum nazarında Seydo, cesur ve yaman bir kişiliktir. Bu genç, günün birinde köyünde bulunan ağanın kızına âşık olur. Fakat aşkının karşılıksız olması onu, amansız bir hastalığın pençesine düşürür. Efsane kişi rüyasında gördüklerinden sonra ailesinin yardımıyla bir dağın tepesinde bulunan bitkiyi koparmaya gider. Ancak bitkiyi koparacağı sırada ortaya çıkan yaşlı adam bitkiyi koparmamasını söyler. O zamana kadar cesaret ve korkusuzluk maskesi takan Seydo, amansız hastalığını ve sevdiği kıza kavuşamayacağı korkusuyla yüce bireyin yansıması olan rehberi dinlemeyerek bitkiyi koparır. Bitkiyi hekimlere götürüp şifasını bulduktan kısa bir süre sonra sevdiğine kavuşamadığı için ölür. *“Örneğin kişinin "hakiki" veya "gerçek" tutumu, inançları ve duyguları ancak kendi sözleri ya da istem dışı gibi görünen dışavurumsal davranışları aracılığıyla dolaylı olarak anlaşılabilir.”* (Goffman, 2014: 16). Kahraman toplum karşısında takındığı özelliklerinin aksine hastalık ve kaybetme korkusunun etkisiyle istem dışı zıt duyguların gölgesine girmiştir. Çünkü yüce birey arketipinin çağrısına yanıt vermeyen kahraman gerçek duygularını ortaya çıkararak personasını düşürmüştür. Kahraman korkularının esaretinde olduğundan acı sonu yaşamaktan kurtulamamıştır.

Resim 8: Persona Arketipi Karekod: Kaynak

Ayı Efsanesi adlı 47. metinde komşusunun evine giden hamile bir kadın ocakta pişmekte olan kelle paça çorbasını görür. Hamile kadın, yemeğe aşermesine rağmen toplumsal yapının gereği olarak bunu dile getirmemiştir. İnsanların düşüncelerinden çekindiği için arzu ettiği şeyi isteme noktasında eksik kalan kadın, sokakta karşılaştığı ölü hayvanın etini yemek maksadıyla Allah’a dua eder. Duası kabul olan kadın, ayıya dönüşür. “*Yanlış benlik bozuk inançlardan oluşan kazanılmış kişiliktir. Bu yanlış benliğe, persona diyebiliriz.*” (Jung, 2009a: 105). Kadının duygularını söyleme noktasında eksik

kalması, içerisinde yaşadığı toplumun genel- geçer inançlarının neticesidir. Çünkü kadın insanların kendisi hakkında kötü düşüneceğini bilinciyle hareket etmiştir. Durum böyle olunca da yanlış benlik, ayı imajıyla kendisini var etmiştir. Takılan persona çöplükte görülen hayvan leşiyle birlikte ortadan kalkmıştır.

Naval-ı Kılıç Efsanesi de Bitlis'te han işleten Agid ve onunla çok samimi olan arkadaşı Hamid'in giriştikleri bir bahisten sonra gelişen olayları anlatmaktadır. Birbirini çok seven iki arkadaşın arası hana gelen yaşlı adamın sorduğu soruyla değişmeye başlamıştır. Yaşlı adam, Bitlis'in en uzun deresinin hangisi olduğunu sorar. Her iki arkadaş soruya farklı yanıtlar verir ve olay düşmanlık derecesine kadar ilerler. Bahse giren arkadaşlar şahitler nezdinde dereleri ölçmeye başlarlar. Dereleri ölçen arkadaşlardan Hamid bitişe daha erken gelir. Agid de daha geç kavuşur. Bu durum ise Agid'in dediğinin doğru olduğunu gösterir. Önceden anlaşıldığı gibi bahsi kazanan kişi kaybedeni şahitlerin huzurunda öldürecektir. Bunun üzerine Hamid, arkadaşının ayağına kapanıp ondan af dilemeye başlar. Fakat o iyi insanın yerini acımasız ve gaddar bir insan almıştır. Agid, yalvarışlara aldırmaz etmeden Hamid'i öldürür.

Efsanede Agid, toplum tarafından iyi niyetli ve şefkatli bir insan olarak bilinmektedir. Özellikle Hamid'le yürüttüğü arkadaşlığı toplumun genel beklentilerini karşılayan bir niteliktedir. *“Düşüncelerinden emin olan, konumuyla gurur duyan veya görevini yerine getirme kaygısı taşıyan herkes trajik bir maske takar. Onu kendisi olması için görevlendirir ve neredeyse tüm kibrini ona aktarır.”* (Goffman, 2014: 64). Bilindiği üzere sorulan soruya her iki kahraman farklı cevaplar vererek düşüncelerinden oldukça emin şekilde hareket etmişlerdir. Kişilerin iddialarının doğruluğu noktasındaki inatları bahsin karşılığını birbirlerinin yaşamını ortadan kaldırma noktasına getirmiştir. Agid bulunduğu konum, sergilediği rol ve handa insanlara karşı takındığı davranışlarla kendisine trajik bir maske takmıştır. Maskesine öylesine kibir yüklemiştir ki bahsi kazandığında düşen personasından dolayı kendisine yalvaran çok sevdiği arkadaşını gözünü kırpmadan öldürmüştür. Çünkü anlatı içerisinde Agid'in takındığı durum toplumsal vicdanda şok etkisi yaratmıştır. Olayın kahramanlarından olan Agid, personasıyla uzun zaman özdeşlik kurduğundan dolayı böyle bir felakete sürüklenmiştir. Agid öldükten sonra olduğu yerden çok kötü kokular gelmiş ve insanlar tarafından da ruhuna lanet edilmiştir.

115. efsaneye göre Ahlat'ta geçmişte yaşayan bir şeyh iftiraya uğrar. Şeyh yaşadığı durumu kaldıramayıp ilçeyi terk etmeye karar verir. Öğrenciler gitme

hazırlığında olan hocaya ait çeşitli unsurlara sahip olmayı akıllarından geçirir. Şeyhin kalp gözü açık olduğundan öğrencilerin kalbinden geçenleri anlar. Şeyh öğrencilerin yetişmesini sağlayan ve onlara emek veren kişidir. Onun zor durumundan faydalanmak ise gayri ahlakı bir durumdur. Öğrencilerin toplumsal yaşam düzleminde takındıkları personaları, içsel manadaki isteklerinin sıradan insanlar tarafından anlaşılmasını engellemiştir. İftiraya uğrayan ve kendisine yapılan haksızlık neticesinde yaşadığı yeri terk etmeye karar veren adamın öğrencilerinden beklenen olağan davranış, olay karşısında üzülmeleridir. Vefa duygusundan uzaklaşan öğrenciler “ben”leriyle hareket ederek personalarının ardında elde etmeye çalıştığı unsurların düşüncesi içindedir. Öğrencilerden birisi seccadeyi, biri tespihini, biri kemerini ve sonuncusu ise gölgenin yansıması olarak şeyhin eşini almayı gönlünden geçirir. Son öğrencinin gönlünden geçirdiği durum da maskenin arkasında saklanan ve toplumsal vicdanı yaralayan bir durumdur. Bu durum şeyhin uğradığı iftiradan sonra gölgeyle karşılaştığı ikinci evredir. Öğrenciler toplumun onlara ön gördüğü rolü oynamaktadırlar. Öğrenci olmanın gereklerinden biri de eğitimin değer yargılarına uymaktır. Şeyhe ait olan unsurların içsel olarak elde edilmesi isteği persona arkasında saklanan gölgeliklerdir.

Ermiş Ali Efsanesi, insanların yaşam içerisinde taktığı personaları gösteren anlatılardan biridir. Ahlat'ta bulunan zengin ailenin Ali adında bir oğlu vardır. Rivayete göre dinî buyrukları eksiksiz yerine getiren Ali, asla imama tâbi şekilde namaz kılmamaktadır. Bunun nedenini ise Kâbe'yi görmeden namaza başlayamadığını söyleyerek açıklamaktadır. Günün birinde Ali'nin babası mevlit yapmaya karar verir. Ali'ye camiye gidip namaz kılan cemaati buraya davet etmesini söyler. Ali de sadece cami cemaatinden üç kişiyi çağırır. Babası, diğerlerinin neden gelmediğini sorunca Ali, babasına “*Sen namaz kılanları çağır dedin. Bende namaz kılanları çağırdım.*” der. Bunun üzerine baba, Ali'ye imam ve müezzini sorar. Ali, babasına “*İmam kaybolan danasını müezzin ise tarlada üstü açık kalan kabakları düşünüyordu. Sadece gerçek anlamda namaz kılan üç kişi vardı.*” şeklinde cevap verir. Duyduklarından sonra baba, cami cemaatine Ali'nin dediklerini sorar. Dediklerinin doğruluğu cemaat tarafından onaylanınca, Ali'nin ermiş olduğu anlaşılır. Personayı gösteren yerlerin başında sosyal rol ve statüler gelmektedir. Toplumun düşüncesinde imam ve müezzin, dinî gereklerini en iyi şekilde yerine getiren kişiler olarak bilinmektedir. Bu statüye sahip kişiler için toplum olumlu düşünmekte ve onlardan statülerine uygun davranış şekillerini sergilemesini beklemektedir. Anlatılan olayda ise imam ve müezzin içerisinde bulunduğu

koşullara sadece ayak uydurmaktadır. İçtenlik ve huşu içerisinde yapılması gereken ibadet dünyevi işlerin gölgesinde kalmıştır. Gölgede kalan ibadet de toplum karşısında bir statü rolü olarak sahnelenmiştir.

Toplumun bireylerden beklediği ideal davranış şekilleri efsane gibi halk anlatı türlerinin içerisinde verilerek belleğe işlenmeye çalışılmaktadır. Uygun davranışları sergilemeyen kişiler de olağanüstü cezalarla karşı karşıya bırakılarak erdemli olana dönüş amaçlanmaktadır. Efsane metinlerinde var olan persona yansımaları incelendiğinde toplum bilincinin dengeleme işlevini nasıl yerine getirdiği görülecektir. Halk içerisinde çıkardığı bireye çeşitli vasıf ve statüler yükler. Kişiler de kendisinden beklenen eylemleri geçerli olan koşullara göre yerine getirmeye çabalar. Kolektif yaşam, bireylerden personalarını taşıırken dikkat etmesi gereken noktaları da olaylar yoluyla sezdirmeye çalışmaktadır. Bazı efsanelerde personasıyla fazlaca özdeşleşen kişiler psikolojik kırılmalar yaşayarak felaketlere sürüklenmiştir. Sürüklendiği felaket, toplum vicdanında kabul görmeyerek olumsuzlaştırılmıştır. Çünkü aksi durumlarda kaos ortaya çıkıp uyum dinamiklerini ortadan kaldıracaktır. Bu uyumun koruyucu işlevi de efsaneler üzerinden sağlanmaya çalışılmıştır.

2.6. Kahraman (Savaşçı) Arketipi

İnsanoğlunun yaşam içerisindeki hedefi, kendisini gerçekleştirerek kozmos içerisindeki gayesine ulaşmaktır. Bunun için kişilerin belirli sınavlardan ve mücadelelerden geçmesi gerekmektedir. Mücadele de bir kahramanın gerekliliğini ortaya çıkarır. Bireyleşme hedefi doğrultusunda verilen her mücadele kahramanın karşıt değerlere açtığı bir savaştır. Savaş sonrasında kahraman verdiği mücadeleyi kazanarak bilinç dışındaki korkuları, kaygıları ve sorunları ortadan kaldırır. Yaşamın merkezindeki bireyin gelişimini engelleyen unsurların ortadan kalkmasıyla bilinçle olan uyum sağlanır. Bireyi mücadeleye yönlendiren de iç sesidir. İç ses ise bilincin önemli yansımasıdır. Jung'a göre "*İç sesin problemleri tuzaklar ve gizli kapanlar ile doludur: Yaşamın kendisi kadar tehlikeli ve geçit vermeyen, güvenilmez ve kaygan zemindir. Ama hayatından geçemeyen biri onu koruyamaz da. Kahramanın doğuşu ve kahraman hayatı her zaman tehdit altındadır.*" (Jung, 2015c: 214). Çünkü yaşam çeşitli tehditleri bünyesinde barındıran bir alandır. Bireyi mücadeleye yönlendiren iç sesin yapısında karşıt durumlar bulunmaktadır. İç sesin tuzak ve gizli kapanları olarak belirtilen olgular, gölgenin kişiyi istemeyen durumlarla baş başa bırakarak mücadeleye zorlaması şeklinde ortaya çıkar.

Fakat bilinç dışıyla tanışan birey karşıt değerlere karşı giriştiği mücadeleyi kazanır. Gölgenin kişiliği yönlendirmesiyle girişilen savaş beraberinde kaosu getirir. Kaos ise mevcut düzeni ortadan kaldırarak yenilgiye sebebiyet verir. Kahraman verdiği mücadele neticesinde gölgeyi ortadan kaldırır. Bu yüzden kahramanların doğuşu kendilik bilincinin de doğması olarak değerlendirilebilir. “*Aynı sebepten, çoğu kahraman güneş nitelikleri ile vasıflandırılır ve onların büyük kişiliklerinin doğduğu an aydınlanma olarak bilinir.*” (Jung, 2015c: 213). Kahramanın doğumu, gölgeyle açılacak savaşın eşik noktası olacağından aydınlığın başlangıcına işaretler. Kahramanın benliğe ulaşmasının koşulu bilinç seviyesine erişmektir. Bu bağlamda bilinç aydınlıkla, bilinç dışının istenmeyen yüzü de karanlıkla simgeleştirilmektedir.

Kahraman arketipinin istemediği duygular korku, endişe ve başarısızlıktır. Bahsedilen duygular da kişilerin karanlık olan yönünü oluşturmaktadır. Kahramanın doğuşu ile başlayan aydınlanma verilen mücadele ile doğru orantılı bir şekilde artmaktadır. Nitekim “*Kahraman, yolculuğu boyunca bilinçaltındaki olumsuz yanlarıyla iç hesaplaşmalarını yaparak mücadelesini tamamlar ve asıl benliğini bulur.*” (Şimşek, 2019: 187). Bu arketipin yansımaları efsanelerin içerisinde de görmek mümkündür. Kahraman arketipi yeniden doğuşu, erginleşmeyi ve ülkü değerlerin başarısını kendisine hedef olarak seçtiğinden ötürü efsane metinlerinde görülmesi olağan bir durumdur. Tür olarak kısa ve hacimli olan efsanelerde bilinç seviyesine ulaşmak dar bir zaman aralığında gerçekleşmektedir. Kahraman mitinin önemli özelliği de iyiliğin kötülüğe karşı zafer kazanacağını göstermektir. Efsanelerin topluma vermeye çalıştığı mesaj sözü edilen duruma paralellik arz ettiğinden kahraman arketipinin yansımaları olarak değerlendirilebilecek olaylar türün içerisinde mevcuttur.

21. efsane de Şeyh Molla Hasan-i Banuki’nin halkın yaşadığı su sıkıntısını kendisine dert edinmesi ve bunun için mücadele vermesi dairesinde şekillenmektedir. Anlatı içerisinde adı geçen kişi kahraman arketipinin yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü insanlar bulundukları yerde su sıkıntısı yaşamakta ve uzak yerlerden bu ihtiyaçlarını zorda olsa karşılamaktadır. Toplumun derdiyle dertlenmek ve çözüm noktasında diğer insanlardan ayrılarak öne çıkmak kahramanca bir davranış şeklidir. Zorluk ve sıkıntılar karşındaki en etkili silahın dua olduğu bilincine sahip olan Molla Hasan, böylece mücadele girişmiştir. Ettiği uzun dualardan sonra asasını yere vuran molla, suyun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Böylece insanların müşkülleri ortadan kaldırılmıştır. “*Allah’tan hepimizin içinde bize yol gösterecek altı rehber (arketip) vardır,*

bunlar –uçurumun üzerindeki görünmez köprü ya da Kızıldeniz’in içindeki yol gibi- yolculuğumuzdaki bir sonraki adım gerçekten tehlikeli görüldüğünde bile bizim güvenli bir biçimde geçmemizi sağlayabilirler.” (Pearson, 2003: 40). Mollanın esasını yere vurması ve topraktan su çıkarması kaynağını Hz. Musa’nın esasının yardımıyla denizi yarmasından aldığı şeklinde değerlendirilebilir. Bu durum bize oldukça olağanüstü gelebilir ancak adı geçen inanışlar mitik geçmişimizde bulunan kalıntılardır. Burada üzerinde durulması gereken nokta insanların mücadeleye katılma aşamasında gösterecekleri kararlılıktır. Kararlılık da sonucun ne olduğunu düşünmeden savaşımaya başlamaktır. Molla, mücadelesini verirken kuru toprağa esasını vurması farkındalığını yaşadığı inancının sonucudur.

Bitlis adının nerden geldiğiyle ilgili anlatılan 175. efsanede Büyük İskender’in şifa bulduğuna inanılan yerde, komutanına emir vermesiyle gelişen olayları anlatmaktadır. İskender, buraya bir kalenin yapılmasını istedikten sonra kale konusunda komutanına bir şart koşar. Şart ise kalenin kendi de dâhil olmak üzere kimse tarafından alınamaması yönündedir. İskender buyrukta bulunduktan sonra doğuya sefere çıkar. Emri alan komutan kaleyi yapıp bitirir. İskender buraya döndüğünde kaleyi almaya çalışır, günlerce uğraşmasına rağmen isteğini yerine getiremez. Yaşanılan başarısızlıktan sonra Rahva Ovası’na çekilen İskender’i gören komutan, kalenin anahtarını bir zarfın içinde yollayarak onu kaleye davet eder. İskender de “*Madem anahtarı yollayacaktın neden bu kadar mücadele verdin.*” der. Komutan, bunun üzerine ona verdiği emri hatırlatır. Kısa hatırlatmadan sonra İskender, komutanını tebrik ederek kaleye ve şehre onun ismi olan Bedlis’i verir. “*Savaşçı bize bu dünyada gücümüze sahip çıkmayı ve kimliğimizi öne sürmeyi öğretir. Bu güç fiziksel, psikolojik, akli ya da ruhsal olabilir. Fiziksel düzeyde, bu arketip bizim yaşam hakkına sahip olduğumuzu ileri sürmekten sorumludur.*” (Pearson, 2003: 139). Komutan aldığı emirle fethedilmesi imkânsız olan kaleyi yapmıştır. Kalenin yapılması aşamasında kahraman akli, psikolojik ve ruhsal gücüne sahip çıkarak onları harekete geçirmiştir. Kahramanda var olan güçlerin uyum içerisinde harekete geçirilmesi ona yaptığı savaşta başarıyı getirmiştir. Olay içerisinde yer alan Büyük İskender, önemli tarihî kişiliklerden birisidir. Dünyada pek çok yeri alan ve çoğu hükümdara boyun eğdiren gücün karşısında mücadeleye girişmek kişinin kendi kimliğini öne sürmesidir. Çünkü kalenin anahtarı mektup içinde gelene kadar İskender, komutanın varlığının bilincinde değildir. Hatta kendisine verdiği talimatı dâhi unutmuştur. Efsanede kahraman tarafından verilen mücadele İskender’in kişiliğinde sembol haline gelen

zorlukların çözülmesine yol açmıştır. “*Savaşçı iyyinin kötüyü yenebileceği umudunu verir, ama daha temelde, bu öykü bize insanların kendileri için dövüşecek cesareti gösterdiklerinde kaderlerini de değiştirebileceklerini anlatır.*” (Pearson, 2003: 138). İskender, kalenin yapılmasını emrederken, onun kendisi tarafından dâhi alınmamasını ister. Çünkü kendisini gücün merkezi olarak görür. Komutan da böylesi bir güce karşı mücadelesini vererek iyyinin kötü karşısında galip geleceğini insanlara göstermiştir. Verdiği mücadele sonrasında kalenin ve bölgenin sahibi olarak ödül kazanır. Komutan, statüsünden hükümdarlığa geçiş yapan kahraman böylece kaderini de değiştirmiştir.

80. efsanede Seyyid İbrahim adlı kişi mahallesinde bir mescit yapmak ister. Ancak aynı yere bir papaz da kilise yapmakta diretir. Bunun üzerine her iki kişi arasında mücadele başlar. Mücadele neticesinde tandırın içinde devasa bir ateş yakılır. Papaz ve seyyid sırayla ateşin içine cübbelerini atmaya karar verir. Cübbesi yanmayan efsane kişinin, isteği kabul edilerek belirlenen yere istenilen yapının yapılmasına karar verilir. Seyyid İbrahim, cübbesini çıkarıp ateşin içerisine atar. Cübbe ateşin içindeyken papazın oğlu elini sokup onu ateşin içerisinden çıkarır. Ancak olay anında ne çocuğun eli ne de cübbe yanmıştır. Bu durumu gören papazın oğlu Müslüman olur. Seyyid İbrahim olaydan sonra kızını, kahramanlık gösterip Müslüman olan papazın oğluna verir. Ölmeden önce de damadının kendisinin üstünde bir yere gömülmesini vasiyet eder. “*Akli olarak, Savaşçı bizim ayırt etmeyi öğrenmemize; hangi fikirlerin, hangi değerlerin diğerlerinden daha yararlı ve yaşamı- güçlendirici olduğunu görmemize yardım eder.*” (Pearson, 2003: 139). Papazın oğlu yanan ateşin içerisine elini sokarak cübbeyi alır. Devasa ateşin içerisine tereddüt etmeden elini sokmak ancak kahramanın sergileyeceği bir durumdur. Sözü edilen olayda davasının doğruluğunda direnen iki taraf bulunmaktadır. Duygusal manada bakıldığında olayın taraflarından birisi de kahramanın kendi babasıdır. Savaşçı arketipinin karşılığı olan adam, babasına rağmen Seyyid İbrahim’in tarafında olarak toplumun diğer fertlerine bilincin ayırt etme yetisini öğretmiştir. Seyyid İbrahim’in temsil ettiği değerlerin, yaşamı anlamlı kıldığını farklı kişilerin de görmesini sağlamıştır. Adamın Müslümanlığı seçmesi yaşamını güçlendirmiş ve hayatını değiştirmiştir. Seyyid İbrahim’in kızını ona vermesi ve ona takvada üstünlük yüklemesi söz konusu durumları destekleyen eylemlerdendir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta ateşin yandığı tandırdır. Tandır da şekli itibariyle daireseldir. Dairesel bu şekil de mandala olarak değerlendirilebilir. Bilindiği üzere mandala “ben” arketipine karşılık gelmektedir.

Papazın oğlu egonun değerinden vazgeçerek, toplumsal olana yönelmiş ve kendi olma yolunda ilerlemeye başlayarak zafer elde etmiştir.

2.7. Asi Arketipi

Asi, genel kabul gören kanun ve kaidelere karşı direnç gösterip onların varlıklarını kabul etmeyen kişileri tanımlamak için kullanılan bir sıfattır. Asi, kenara itildiğini ve haksızlığa uğradığını düşünen arketiptir. Kahraman arketipi bozulan düzenin yerine getirilmesini kendisine hedef edinirken, asi mevcut düzeni ortadan kaldırmanın peşindedir. **Kendini Arayan İnsan** adlı eserinde May asi için şöyle der: *“Başkaldıran birey, hızını ve motivasyonunu var olan standartlara ve kurallara saldırmaktan aldığı için olsa gerek, kendi için belli standartlar geliştirme ihtiyacını duymaz.”* (May,1997: 147). Arketip bunun için toplumsal yaşam içerisinde yıkıcı ve radikal eylemlerle kendisini ortaya koyar. Olumsuz eylemleri ortaya koyarken kendisinin farkındalığını yaşamamaktadır. Yaşadığı toplumun kültürüne, geleneklerine ve örfüne uymayan davranışları sergileyerek herkesi şok eder. Belirlenen sosyal normların ötesine geçerek istenilmeyen davranışlar gerçekleştirir.

Ceza ve tabu etrafında şekillenen efsane metinleri içerisinde toplumsal normlara ve kurallara karşı gelip onları çiğneyen karakterler, asi arketipinin temsili olarak değerlendirilebilir. Kolektif yaşam neticesinde oluşan efsanelerin bünyesinde yer alan geleneklerin, kuralların, normların ve kaidelerin evrendeki uyum açısından değeri anlatılan olaylar üzerinden verilmeye çalışılmaktadır. Genellikle asi olarak nitelendirebileceğimiz karakterler tarafından ortadan kaldırılan gelenek ve normlar sonucunda oluşacak istenmeyen durumlar sembolik açıdan efsane içinde verilir.

116. efsaneye göre Nazik Gölü etrafında yetişen ve kutsal kabul edilen bir ağaç türü vardır. Halk tarafından kutsal olduğu düşünülen bu ağaçların kesilmesi, kolektifin bilinç dışında kesin sınırlarla yasaklanmıştır. Burada bulunan ağaçların kesilmesi için günah olarak kabul edilmektedir. Ahlat’tan iki adam gölün kenarında bulunan bu ağaçları keserek evine getirir. Getirilen ağaçlar süpürge yapılarak ahırlar temizlenir. İlçeden bir adamın rüyasına bir gün yaşlı bir adam girer. Yaşlı adam *“Orada ziyaret var ağaçları kesmeyin.”* şeklinde uyarıda bulunur. Rümayı gören adam gidip bunu ağaçları kesen adamlara söyler. Fakat bu kişiler, asi bir çıkışta bulunarak *“Ziyareti sen mi kurdun?”* şeklinde cevap verir. Adamlar tekrar ağacı kesmeye giderken birisinin gözüne ağaç takılır ve onu kör eder. Diğer adam da göle düşerek kaybolur ve bir daha asla bulunamaz. Genel

otorite tarafından oluşturulan bazı değerler toplumun içerisinde çıkan iki kişi tarafından ihlal edilmiştir. İhlal edilme durumu, kendilerine ilahî uyarı gelmesine rağmen devam etmiştir. Fakat kişilerin verdiği cevap dâhi onların asi olma derecelerini göstermesi açısından oldukça önemlidir. Çünkü asi diğer insanların uyarılarını hiçe sayar. Toplumun vicdanında kabul gören kutsal ve sahipli yerler asiler tarafından tahrip edilmiştir. Olay içerisinde iki kişinin cezalandırılması, efsanelerin bozulan dengeyi yerine getirme ve uyumu tekrar sağlamaya yönelik girişimdir.

19. metin Bitlis'in Güroymak İlçesi'nde olan pınar etrafında teşekkül eden bir olaydır. Anlatıya göre pınardan su yerine süt akmakta ve insanların ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Fakat asi arketipinin karşılıklarından biri olan kadın çocuklarının bezlerini süt akan pınarda yıkar. Bu olaydan sonra dereden kan ve irin akmaya başlar. Halk kendisini besleyen ve yararlandığı unsurları kültürü içerisinde farklı bir yere oturtur. İnsanlar tarafından unsura saygı gösterilmesi sosyal normlar tarafından zorunlu hale getirilir. Kadın gerçekleştirdiği eylemle kendisine ve toplumuna yabancılaşmıştır. Bu olay insanları sarsmış ve onları infiale sevk etmiştir. Söz konusu eylem kaynak olarak bizleri, Hz. Havva'nın yasak yiyeceği dalından kopararak başlayan mitik serüvene götürmektedir.

Hançerli Taş Efsanesi'nde insanlar tarafından sahip olduğu dürüstlüğü, cömertliği ve yiğitliğiyle tanınan bir adam bulunmaktadır. Adamın toplum tarafından sevilmesini kabullenemeyen bazı kişiler onu öldürmeye karar verir. Asiler, gizlice takip ettikleri adamın تنها yere girdiğini görünce, ellerindeki çift başlı hançerler ile onu öldürmeye çalışmıştır. Bunun üzerine adam bu durumdan kurtulmak için dua ederek taşa dönüşür. Asiler toplum tarafından dışlandığı ve sevilmediği düşüncesi içerisinde hareket ederler. İnsanların sevgisini ve saygısını kazanan kişiler de asilerin doğal hedefi olurlar. Asiler, sürekli olarak böylesi kişileri yok etmek veya onların varlık alanlarına zarar vermek isterler. Var olan düzenin karşısında olan asi arketipi uyumun sağlayıcısı olan değerleri ortadan kaldırarak kaosun devamlılığı için çalışır.

Asi arketipinin formlarını muhtevasında barındıran efsanelerin başında Altun Kalbur efsanesi gelmektedir. Rivayete kadın çoban koyunlarını otlatmak için ıssız ve kurak bir yere götürür. Aradan zaman geçtikçe hem koyunlar hem de çoban susadıklarını hisseder. Susuzluktan dolayı dayanma güçleri kalmayan sürüsünü gören çoban Allah'a susuzluklarını gidermesi için dua eder. Kadın çoban, duasının kabul edilmesi durumunda ise bir koyununu kurban edeceğini söyler. Kadın biraz daha ilerledikten sonra elleriyle

yeri kazmaya başlar. Tam o sırada yerden su çıkmaya başlar. Sürüyle birlikte kadın da susuzluğunu giderir. İhtiyaçlarını giderdikten sonra sürü otlamaya; kadın da hamur yoğurmaya başlar. Hamur yoğurduğu sırada kafasını kaşımak için elini saçına atar. Eline gelen biti parmakları arasına alarak Allah'a kurban eder. Bu olaydan sonra kadın taş döner. İnsanoğlunun üst otorite olan Tanrı'ya karşı çeşitli sorumlulukları vardır. Ona ibadet edip onun rızasını kazanmak kolektif bilinç dışında her zaman varlığını koruyan bir durumdur. Kurban etme eylemi de Tanrı tarafından verilen nimetlere karşılık ona gösterilen bağlılığın ve sadakatin sonucudur. Kadın çoban yaşadığı sıkıntı neticesinde Allah'tan yardım istemiştir. İstediklerini elde eden kadın toplumsal bilinci şoka uğratan bir eyleme başvurmuştur. Kadın verdiği sözü tutmak yerine Tanrı'ya asi gelecek bir eylemi gerçekleştirmiştir. Genel manada asiler kendilerine zarar veren durumları ortaya çıkarmanın zeminini hazırlar. Tanrı'ya bağlılık noktasında olması gerekirken aksi şekilde davranan kadın ilahî güç neticesinde taş kesilmiştir. Efsane aslında büyük ölçekte dünyada var olan Tanrı ve insan arasındaki uyumun ortadan kalkmasının meydana getirebileceği kaosa dikkat çekmektedir.

114. efsanede Bitlis'in Kaleli Köyü'nde bulunan seyyidin keçisi hırsızlar tarafından çalınır. Keçiyi çalan kişiler onu kesip kazanın içinde pişirir ve seyyidi de yemeğe çağırırlar. Bu kişilerin eylemlerinin nedeni seyyidin takvasını ölçmeye yöneliktir. Adamın kalp gözü açık olduğundan kazanın içerisinde olan keçinin kendisine ait olduğunu anlar. Onlara dönerek kazandaki keçinin kendisine olduğunu söyler. Bunun üzerine keçiye seslenir. Keçi, seyyidin çağırısına cevap vererek canlanır. Adamlar tövbe edip af dilemeye başlar. Hırsızlık eylemi toplum tarafından yasaklanan ve kötü karşılanan gölgenin bir yansımasıdır. Bunu yapan kişiler genellikle diğer insanlar tarafından toplumun dışına itilir. Çalma eylemi günlük yaşamın dengesini bozarak insanlar arasında zamanla oluşmuş güven ortamının çözülmesine yol açar. Asi arketipi, yaptığı aşırılıklarda sınır tanımaz ve uçları zorlar. Seyyidin keçisini çalıp kesen ve kazanda pişiren adamlar bununla yetinmeyip onu da yemeğe davet ederler. Seyyid, toplum tarafından sevilen ve ilahî gücün korumasında olduğuna inanılan kişidir. Bu özelliklere sahip olan kişiler de asilerin hedefleri konumundadır. Asi, bölgesinde dinî değerlerin yaşatıcısı olarak değerlendirilen seyyidin keçisini çalarak toplumsal dinamikleri ortadan kaldırmaya çalışmıştır. Çünkü sosyal yaşam içerisinde statüye sahip olan seyyid, itibar suikastıyla karşı karşıya bırakılmıştır. Fakat sosyal normların koruyucusu olan efsaneler asinin emeline ulaşmasına izin vermemiştir.

169. efsane asinin mevcut olan inanışların aksine hareket etmesi sonucu ortaya çıkan olumsuzlukları işlemektedir. Bölge insanı Nemrut Dağı'nda bulunan iki mezarın içerisinde hazine olduğuna inanmaktadır. Oduncular Köyü'nden iki adam bahsi geçen altınları bulduklarını düşündüğü anda hazine sürekli olarak yer değiştirir. Bunun üzerine iki adam yüce birey olan şeyhten akıl almaya gider. Şeyh de onların bu hazineden uzak durmaları aksi durumda başlarına olumsuz durumların gelebileceğini söyler. Fakat adamlar yüce bireyin yansıması olan kişiyi dinlemeyerek arayışlarına devam eder. Olayın sonunda adamlardan biri sakatlanır ve sıkıntılı günler geçirir.

Asi arketipi var olan toplum düzenini ortadan kaldırmak için elindeki bütün fırsatları kullanır. Arketip, isteklerini yerini getirme aşamasında da oldukça acımasız ve gaddardır. Bu doğrultuda arketipin temsili olan kişiler Bitlis'te anlatılan Üryan Baba Efsanesi'ndeki derebeyleridir. Anlatıya göre Seyyid Baba (Üryan Baba), şehrin sevilen, sayılan ve bu maksatla değer verilen önemli kişisidir. Fakat Bitlis'te bulunan derebeyleri seyyidin faziletlerinden ve toplum tarafından sevilmesinden yana rahatsızlık yaşamaktadırlar. Bunun içinde onu öldürme planlarına koyulurlar. Asilerin üzerinde anlaştığı plan ilk olarak seyyidin oğlunu öldürmek ve seyyidin onun acısına dayanamayıp ölmesi şeklindedir. Derebeyleri bir davulun içerisine barut doldurup hediye olarak seyyidin oğlunun düğününe gönderir. Düğün esnasında davulun çalınmasıyla seyyidin oğluyla birlikte herkes ölür. Bu olaydan sonra Seyyid Baba, üzüntüsünden dolayı dünya yaşamını terk ederek, sokaklarda aba ile dolaşmaya başlar. Anlatıda toplumsal yaşamın kıyısında olan asiler, neden oldukları olay ile kaosu ortaya çıkarmışlardır. Asi arketipi kurguladığı planda insanî olan bütün değerleri çiğneyerek sadece alacağı intikama odaklanmıştır. İntikam almak istediği kişi de toplumun ortak değeri olan Seyyid Baba'dır. Efsanede asiler ayrıca düğüne gelen kişileri de öldürerek toplumu da hedef olarak seçmişlerdir. Yaşanılan olaydan sonra toplumsal alanda kaotik bir durum ortaya çıkmıştır. Toplumsal yaşamın düzenleyicisi olarak insanlara rehberlik eden Seyyid Baba, asilerin emelleri neticesinde pasif duruma geçmiştir. Böylece asilerin yaşam buldukları kaos ortamı oluşmuş ve engeller ortadan kaldırılmıştır.

Efsaneler değer eğitimi vermesi açısından oldukça önemli türlerdendir. Bunun için asi arketipinin neden olduğu yıkıcı eylemleri ve sonuçlarını bünyesinde vererek insanları düşünmeye sevk eder. Efsanede verilen egzotik cezalar, suç işlemeye yatkın kişileri ıslah etmeye ve yapacaklarından vazgeçirmeye yönelik örtük mesajlardan oluşmaktadır. Bazı efsanelerde kişilerin tövbe edip af dilemesi duruma örnek teşkil

etmektedir. Ancak yaptığı eylemin farkında olup aşırılığının derecesini artıran asiler de geri dönüşü olmayan cezalarla toplum vicdanında cezalandırılır. Başka bir ifadeyle, efsanelerin içerisinde verilen mesajlarla toplum içerisinde asi olunmaması gerektiği gizil bir şekilde öğütlenmiştir. Anlatılan efsanelerle yapılan hiçbir olumsuzluğun ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağı gösterilerek ideal insanın ortaya çıkması amaçlanmaktadır.

2.8. Anne Arketipi

İnsanın kendi olma yolunda yapması gereken ilk eylem bilinç dışını tanımasıdır. Kendiliğiyle tanışmayan insan yaşamının geri kalanında “ben”in esiri olarak yaşamaya devam eder. Kişinin bilinç dışıyla temas ettiği ilk yer ana rahmidir. Birey oradayken bütün kötülüklerden uzaktır. Ana rahmi canlılığın, sıcaklığın, büyüyüp gelişmenin ve yaşama hazırlanmanın güvenli sığınağıdır. Kelebeğin kozasında gelişip vakti geldiğinde uçmaya hazırlanması gibi, ana rahmi de insanın fiziksel olarak yaşama tutunabilmesi için gerekli olan tüm organlarının geliştiği bir varoluş mekânıdır. Bu varoluş ortamının kaynağı ise annedir. Bebek, doğuma kadar olan süreçte annesinin, kanından/canından beslenir. Bu beslenme sadece fiziksel ihtiyaçların giderilmesi yolu ile gerçekleşmez. Bebek, annesinin sesini duyar, sıcaklığını hisseder ve dünyadaki en özel duygu olan anne sevgisiyle günden güne gelişerek duygusal gelişimini de tamamlar. Bu durum sembolik anlamda evrenin varoluş sürecine de benzer. Başlangıçta bir noktadan ibaret olan evren, zamanla büyüyüp genişlemiş ve içinde dünyamızın da olduğu bir yaşam kaynağına dönüşmüştür. İnsan da ana rahmine düştüğünde bir noktadan ibarettir. Bu manada bilincin ve kişiliğin eğitici değerlerini muhtevasında barındıran önemli arketiplerden biri de annedir. Gökeri’ye göre, “*Anne arketipi benliğin sürekli iletişim içinde bulunduğu ve kişiliğin gelişiminde çok etkin rolü olan bir arketiptir.*” (Gökeri, 1979, 26). Anne, kişiliğin gelişimi sürecinde aktif durumda olan rol modellerdendir. Çünkü anne doğuran ve besleyen özellikleriyle ruhsal büyümenin de olumlu yüzünü temsil etmektedir. Diğer arketiplerde olduğu üzere anne arketipinin de olumlu ve olumsuz yönleri bulunmaktadır.

Anne arketipinin olumlu yansımaları yeniden doğuş, besleyici, kapsayıcı vs. gibi özelliklerdir. Bununla birlikte arketipin olumsuz yansımaları ise yıkıcı, ürkütücü ve karanlık taraflarıdır. Farklı yönleri olan anne arketipinin özelliklerini Jung, anne olma içgüdüsüne bağlayarak şöyle sıralar: “*Dişinin sihirli otoritesi; aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yücelik; iyi olan, bakıp büyüten, taşıyan, büyüme, bereket ve besin sağlayan; sihirli dönüşüm ve yeniden doğuş yeri; yararlı içgüdü ya da itki; gizli, saklı,*

karanlık olan, uçurum, ölümler dünyası, yutan, baştan çıkaran ve zehirleyen, korku uyandıran ve kaçınılmaz olan.” (Jung, 2009a: 22). Kolektifin ortaya çıkmasında üstlendiği görev ile devamlılığı sağlayan anne farklı yönleriyle de bilinç dışında yer almaktadır. Özellikle toplumsalın çıktılarında olan sözlü kültür ürünlerinde bu farklı yansımalarıyla göze çarpmaktadır. Arketip, üvey anne, kaynana, ülke, şehir, doğa, mezar, mağara ve ağaç kavuğu vs. gibi imajlarla ürünler içerisinde kendisine yer bulmaktadır. İmaj sahasının genişliği arketipin “ben” ile olan yoğun ilişkisinin doğal tezahürüdür. Çünkü anne arketipi barındırdığı özelliklerle oluşum ve dönüşümün karşılığıdır. Makro-mikro ilişkisi dâhilinde doğanın ve toprağın sahip olduğu dış özellikler onların yatay sembolizm açısından anne arketipiyle ilişkilendirilmesine yol açmıştır. “*Toprak ana, tabiat unsurlarının koruyucu ve çoğaltıcı vasfına sahiptir.*” (Şenocak, 2015a: 87). Toprak ana veya doğa ana şeklindeki günlük yaşamda kullanılan deyimlerin kaynağında bulunan düşünce mitik dönemden izler taşımaktadır. Nitekim arkaik düşünce üretmesi ve canlıları beslemesi açısından doğanın bir unsuru olan toprağı analık kurumu ile özdeşleştirmiştir.

Türk anlatı geleneği içerisinde anne arketipinin yansıması olarak değerlendirilebileceğimiz farklı imgelerle karşılaşmak mümkündür. Bu noktada Fedakâr, Erich Neumann’ın görüşlerinden hareketle Türk mitolojisinde anne arketipinin olumlu ve olumsuz yansımaları için şöyle demektedir: “*Ak Ene, Umay, Ülgen’in Ak Kızları, Ana Maygıl, Ayısıt, Od Ene olumlu, Alkarısı, Albastı, Yalmavuz, Erlik’in Kara Kızları, Cadı, Kocakarı vb. ise olumsuz özelliklere sahiptir.*” (Fedakâr, 2014: 9). Arketipin olumlu ve olumsuz yönlerini temsil eden imgelerin fazlalığı Türk kolektif ruhunun evreni anlamlandırma çabalarının bir sonucudur.

Anne, doğuran, var eden ve büyüten varlık olmasından dolayı yaşamın her alanına yansıyan bir arketiptir. Nitekim halk bilimi ürünleri içerisinde de anne arketipi önemli bir yere sahiptir. Bu ürünlerin başında efsaneler gelmektedir. Bitlis efsanelerinin içerisinde anne arketipinin olumlu ve olumsuz yönlerini örneklendirecek kullanımlarla karşılaşmak olası bir durumdur. 126. metinde Şeyh Musa adlı adamın oğlu, kendi kardeşi tarafından öldürülür. Fakat şeyhin eşi, çocuğunun ölümünü kabullenemez. Sürekli olarak oğluna ait mezarın başına gidip ağlamaya başlar. Üç ayın sonunda ise anne, oğlunun mezarlığın içinde başka birisiyle oynadığını görür. Oğlu, annesine kendisinin iyi olduğunu ve bir daha gelmemesini söyler. Anne bu sözü dikkate almaz ve sürekli olarak onu görmeye gelir. Oğlu, “*Eğer geleceksen benim varlığımdan bahsetme.*” şeklinde annesine uyarıda bulunur. Fakat anne bir gün dayanamayıp oğlunu gördüğünü söyler.

Oraya tekrar gittiğinde de çocuğunu bir daha göremez. “Anne, çocuğun fiziksel olduğu kadar ruhsal olarak da bir önkoşuludur. Anne yokluğunu hissettiği varlığı gördükçe onunla olan ortaklığını yavaş yavaş düşürmeye başlamıştır. “Ben” bilincinin uyanışıyla ortaklık aşama aşama zayıflar ve bilinç, kendi önkoşulu olan bilinç dışına karşıt olmaya başlar. Kişisel özelliklerin gittikçe farklılaştığı anne ile “Ben” arasında ayrım oluşur.” (Jung, 2015b: 145). Olay içerisinde ölümle başlayan ayrılık süreci aslında çocuğun “ben”i ile tanışmasına işaretler. Ölüm ile başlayan ortaklığın aşama aşama zayıflığı anlatının sonunda tamamen sona ermiştir. Çocuk artık başkasıyla oynamakta ve anneyi istemeyerek “ben”in ayrımını ortaya koymaktadır. Uzun süre oğlunu görmek için mezarlıktan ayrılmayan kadın çocuğun uyarısına rağmen dayanamayıp oğlunu gördüğünü söylemiştir. Bu durum annenin kişisel özelliklerinin değiştiğini göstermektedir.

Aygır Gölü ile alakalı anlatılan 55. efsanede zamanın birinde açılacak kanalla Aygır Gölü’nün Van Gölü’ne bağlanması düşünülmüştür. Bu projeyi yapmaya çalışan adamın gece rüyasına Aygır Gölü’nün ruhu girerek ona uyarıda bulunur. Gölün uyarısı da “Kızımı bana getir beni onun ayağına götürme.” şeklinde olmuştur. Bu rüyadan sonra proje üzerinde çalışan insanın başından uğursuzlukların eksik olmadığı söylenmektedir. Yapısında canlıları barındıran ve koruyan göl unsurunun ontolojik alanına gelebilecek olası zarar efsanede verilen cezalarla durdurulmaya çalışılmaktadır. “Arketip genelde doğurganlık ve bereketi temsil eden nesneler ve mekânlarla ilişkilendirilir; bereket boynuzu, sürülü tarla ve bahçe gibi.” (Jung, 2015b: 123). Aygır Gölü, sahiplik yaptığı canlı yaşamıyla anne arketipinin yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda göl, bu özelliğini rüyada ilahî bir işaret olarak projeyi gerçekleştiren adama söylemiştir. “Acımasız bir güç istemi ve annelik hakları üzerinde aşırı direktmeyle hareket ettiklerinden genelde kendi kişiliklerinin yanında çocuklarının kişisel yaşamlarını da mahvetmeyi başarırlar. Böyle bir annenin kendi kişiliği üzerindeki bilinci azaldıkça bilinç dışı güç istenci üzerindeki şiddeti artar.” (Jung, 2015b: 130). Bahsedilen göl, Süphan Dağı’nın eteklerinde yer alan küçük bir alana sahiptir. Fakat bunun aksine Van Gölü ülkenin en büyük göllerinden birisidir. Olay içerisinde Aygır Gölü’nün anne, Van Gölü’nün de onun kızı şeklinde verilmesi anne karmaşasının kız üzerindeki etkisine örnek teşkil etmektedir. Aygır Gölü, analık haklarını öne sürerek çocuğunun yaşam haklarını tanımamaktadır. Durum öyle olunca da bilinç dışında biriken güç istenci şiddetini artırarak efsane içerisinde verilen cezanın ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu minvalde efsaneler ortaya

çıktıkları toplumdaki insanların psikolojik durumları hakkında özel bilgiler verir. Anlatı içerisine yerleştirilen bilinç dışı istekler anne arketipinin güç isteğini meşru hale getirme çabası olarak değerlendirilebilir.

185. efsane Ahlat'ın Kulaksız Mahallesi'nin adının nereden geldiğiyle alakalıdır. Anlatıya göre bu mahallede zamanında bir anne ve kızı yaşamaktadır. Annesi kızına kapıyı kilitlemesi için sürekli olarak telkinlerde bulunur. Gece olduğunda kapı açılır ve içeriye bir yaratık girer. Yaratık içeriye bir torba bırakır ve odaları dolaşmaya başlar. Torba açıldığında içerisinde kesik bir baş olduğu görülür. Bunun üzerine anne ve kızı evden çıkıp bağırmaya başlar. Anne, kızına *“Benim kulaksız kızım sana kapıyı kilitle demedim mi?”* der. Olaydan sonra mahallenin adı *“Kulaksız”* olarak kalır. Anne arketipi içgüdüsel tecrübenin yansımasıdır. Bu manada *“Annelik ihtimamı ve sevgisi; kadının sihirli otoritesi; akli aşan bilgelik ve ruhani yücelik; faydalı içgüdü ya da dürtü, bunların hepsi iyicildir, değer verir ve destekler, gelişim ve verimlilik sağlar.”* (Jung, 2015b: 124). Anne, olayın başında olabilecekleri içgüdüleri sayesinde tahmin etmiştir. Bunun için kızından sürekli olarak kapıyı kilitlemesini istemiştir. Bu eylem de ontolojik alanın koruma altına alınması anlamına gelmektedir. Kendini korumaya almak ve güven içerisinde olmak ise bilinç gerektiren bir durumdur. Bilinç seviyesinden uzak olan kız annenin çağrı eşliğinin altında kalmıştır. Bunun üzerine gölge, anne ve kızının mahrem olan yaşam alanına girerek var olan huzur ortamını bozmuştur. Gölge evin içerisine bir kesik baş bırakarak çıkmıştır. Evin sakinleri torbayı kaldırıp baktığında anda kız bilinç seviyesine ulaşmıştır. *“Bu anlamda başı yerden kaldırma, değerlerine bağlı, erdemli, ahlaklı bireyler olmanın ve yetiştirmenin önemini, kararlar verirken aklın ve bilincin birlikteliğinden ayrılmama mesajlarını içerir.”* (Şenocak, 2017: 98). Aklın ve bilincin birlikteliğinden uzak olan kızına, anne ikinci hatırlatmasını yaparak uyanmasını sağlar. Çünkü kız değerlerine yabancı kaldığından annesinin olayın başındaki çağrılarına cevap vermemiştir. Kulaksız nitelmesi bahsedilen durumları kanıtlar özelliğindedir. Annenin duyusal çağrısı kız tarafından duyulmuştur. Ancak duyulan ses bilinç seviyesinde değerlendirilip eyleme geçirilmediği için sonuç olumsuz olarak neticelenmiştir.

Keklik Olan Kız Efsanesi'nde de annesi öldükten sonra babası başka bir kadınla evlenen kızın başından geçen olaylarla keklige dönüşümü anlatılmaktadır. Anne ve babasıyla mutlu şekilde yaşayan kızın bir gün annesi ölür. Baba tekrar evlenir ve eve üvey anne gelir. Üvey anne, sürekli olarak kıza işkence eder ve ona kötü davranır. Kız büyüyüp güzelleştiğinde kendisine görücü gelir. Kadın, kıza suyu ısıtıp kendisini beklemesini ister.

Su ısınınca üvey anne, kızın başını yıkamaya başlar. Su dökmeden önce elindeki iğneyi kızın başına batırır sonrasında da sıcak suyu döker. Kız bu durumdan kurtulmak için Allah’a dua eder. Dua neticesinde keklige dönüşüp gökyüzüne uçar. Üvey annenin yaptığı bütün zalimliklere ve işkencelere rağmen kızın yıkanmak için kendisini ona tekrardan teslim etmesi “anacıl eylem”in bir sonucudur. Saydam, “*Anacıl eylemi*” için: “*annenin ve doğanın (dişil ilkenin) olumlu yaşanılan özelliklerini arama motifini yansıtır. Bu olumlu beklentiler, henüz kendi varoluş ve bütünlüğünün sorumluluk ve yükünü taşıma noktasına gelmemiş çocuğun annesinden beklentileridir.*” (Saydam, 1997: 54). Yaşanılan bütün olumsuzluklara rağmen kız çocuğu üvey annesinden hala olumlu davranış beklentisi içindedir. Çünkü kız henüz kendi yükünü ve sorumluluğunu alma noktasına erişmemiştir. Anneden ayrılış kişi için yeni mücadelelerin başlangıcıdır. Annesi ölen kız hayatının büyük kopuşlarından birini yaşamıştır. Böylece kızın ruhunda büyük kırılmalar ortaya çıkmıştır. “*Anne, ruh imgesinin ilk taşıyıcısı olduğundan anneden ayrılma hassastır ve en fazla eğitsel önem barındıran konudur.*” (Jung, 2015b: 21). Kız ruhsal manada ilk taşıyıcı olan arketipinden ayrılmıştır. Ayrılış sonrasında bazı sıkıntı ve sorunlar kızın hayatında baş göstermiştir. Üvey anne gölgenin yansımalarıyla kızın önünü kapatarak ona sıkıntılar çıkarmaktadır. Gölgenin artan ve ağırlaşan işkenceleri kızın içerisinde bulunduğu ortamdan uzaklaştırma ihtiyacına yönlendirmiştir. Bu ihtiyacın kaynağında da yöre insanının ortak hafızasında yer edinen öldükten sonra ruhun kuş olup uçağı yönündeki inanış bulunmaktadır. Kızın işkenceden kurtulmak için arzuladığı kuş olma isteğı “anacıl eylem”e ulaşma çabası olarak yorumlanabilir.

96. efsane yine anneden ayrılışın ve eksik kalmanın halk bilincinde tezahür etmesi sonucu ortaya çıkan bir metindir. Seyyid Nefise, annesinden ilk doğduğunda et parçası halindedir. Rivayete göre insanlar, Nefise’nin tam hale gelmesi için doğumundan hemen sonra onu seccadeye sarmış ve üzerine dua okumuştur. Okunan dualar neticesinde et parçası tamamlanarak bütün vücut haline gelmiştir. Seyyid Nefise camiye temizler, insanlar geldiğinde de bir delikten içeriye ışık şeklinde girer. Geçiş dönemlerinin ilki olan doğum olayı gerçekleştiği anda insanoğlu kendisi için sığınak olarak düşündüğü ana rahminden kovulmuş olur. Bu haliyle yeni bir âleme doğan insan da eksik ve korunaksızdır. Ana rahminden kovulan insan dünyada yer edinmeye ve kendiliğıyle buluşmaya çalışır. Korkmaz’a göre: “*Kişioğlunun dünyada kendine bir “yer edinme” çabası, onun insanlaşmasının en önemli etkinliğidir. Hayvan, daima çevreye tutuklu kalırken, insan çevreden kendine bir dünya kurar ve orada kendini yaşatır. Bu durum, bir*

bakıma insanın ontolojik anlamdaki kendilik sınırlarını keşfetme ve ‘dünyadaki yerini’ belirleme etkinliğidir.” (Korkmaz, 2005: 140). Efsane kahramanı doğum anında insanoğlunun yaşadığı eksikliğe işaret etmektedir. Diğer insanların yardımı ve kahramanın çeşitli mücadeleler sonucunda elde ettiği kazanımlar kendini gerçekleştirmesini sağlamıştır. Seyyid Nefise, sözü edilen durumun imajı olarak efsane içerisinde ortaya çıkmıştır. Kendilik bilincinde olan insan, toplum yararına olan işler yaparak erginleşmesini gerçekleştirir. Erginleştikçe de dünyada kendine yer edinmiş olur. Toplumsal yaşamda kendine yer edinmesi de bireyin tamlığa/bütünlüğe erişmesi anlamına gelmektedir.

Güroymak’ın Günkırı Beldesi’nde derlenen albastı efsanesine göre, köyde yaşayan bir ailenin bebekleri olur. Yeni doğum yapan kadın çocuğunu bırakıp tarlaya çalışmaya gider. İş bittikten sonra eve gelen anne, kundaktaki bebeğin başka bir kadın tarafından emzirildiğini görür. Bebeğin annesi tarafından görüldüğünü anlayan kadın, birden ortadan kaybolur. O sırada çocuğun annesi, çocuğunu emziren kadının bir albastı olduğunu anlar. Nitekim bebek büyüyünce zihinsel engelli olur ve kısa bir süre sonra ölür. Anne arketipinin olumsuz yönünü temsil eden yansımalarından biri de albastı/alkarısı’dır. Çünkü anlatı içerisinde ortaya çıkan albastı anne formunda çocuğun karşısına çıkarak bu imajı temsil etmektedir. Nitekim “*Anne arketipi bir yönüyle aklın çok ötesinde bir bilgelik ve ruhsal yüceliğe ve bakıp büyütme, besleme, koruma işlevine sahipken, diğer yönüyle yutan, baştan çıkaran, korku uyandıran ve zehirleyendir. Anne arketipinin bu iki yönü, kendi içinde bir dönüşüme de işaret etmektedir.*” (Fedakâr, 2014: 9). Yeni doğum yapan kadının bebeğini bırakıp gitmesi toplumsal ve yaşamsal normlar açısından doğru olmayan bir davranış şeklidir. Bağlı olduğu toplumsal normlar kadının kırkı dolmadan dışarıya çıkmaması yönündedir. Yaşamsal normlar da anneden yeni doğan bebeği beslemesi, koruması, bakıp ve büyütmesi yönünü öcelelemektedir. Fakat anne, bebeği beşiğinde bırakıp gitmekle sözü edilen bütün normları çiğnemektedir. Anlatı içerisinde çiğnenilen normlar albastının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Albastının bebeği emzirmesi ve ölümüne neden olması, ortadan kaldırılan normların bir sonucudur. Kolektifin beklentileri dışında hareket eden anne dönüşüm geçirerek “kötü” olmuştur. Kötülüğün zehrini de emzirdiği çocuğa vererek onun ölümüne yol açmıştır. Kaynağını geçmişin yaşam tecrübesinden alan efsaneler, ihlâl edilen normların olumsuz ve yıkıcı sonuçlarını bünyesinde barındırdığı albastı/alkarısı imajı üzerinden göstermeye çalışmıştır.

Son olarak derlenen efsane metinlerine bakıldığında anne arketipinin temsilcisi olan durum ve olgularla karşılaşılacaktır. Anne arketipinin yansımaları açısından incelenen efsanelerin içerisinde annenin olumsuz yönü olan üveylik olgusuyla sıklıkla karşılaşmıştır. Yapılan saha çalışmalardan elde edilen tecrübeler bu durumun bölgede rastlanılan evlilik türleriyle ilgili olduğunu düşündürmektedir. Üvey anne arketipsel açıdan bölge insanı için gölgenin bir temsilcisi olarak kabul edilmekte ve anlatıların yapısına böylelikle işlenmektedir.

2.9. Yetim Arketipi

“Ölüm, en mutlak ayrılık, en sonsuz yalnızlık ve en kesin dışlanmadır”

Rollo May

Ergenlik döneminden önce babalarını kaybeden kişilere yetim denilmektir. Anne rahminde başlayan insanın yaşam süreci doğum olayı ile birlikte yeni bir eşikten geçer. Annenin kendi bedeninden ve ruhundan besleyip büyüttüğü birey çevresindeki kişileri bilincinde oturtmaya başlar. Babanın sorumlulukları ve görevi bu süreçten sonra artar. Kişinin yaşam içerisinde güven duygusunu kazandığı ve bireyleşme yolundaki önemli yardımcısı babasıdır. Çünkü “*İnsan, doğa güçlerine ve bazı hayvan türlerine oranla zayıf bir varlıktır. Bu nedenle, her insanın varoluşunda eksiklik duygusu vardır. Çünkü insan, çocukluk döneminden ötürü, yaşamına «normal» bir çaresizlik içinde başlar. Çocukken, güçlü yetişkinler arasında yaşayan güçsüz bir varlıktır.*” (Gençtan, 1994: 74). Gelişme sürecinde olan kişinin güçsüzlüğünü ortadan kaldırmak için başvurduğu ebeveyn babadır. Baba, bireyin bilincinde güç kaynağı olarak görülür. Zayıf kaldığı yaşam içerisinde kabul ettiği bu güç kişide güven duygusunun gelişimini sağlamaktadır. Bu süreçte babadan yoksun olan birey yaşamdaki en önemli yardımcılarından birinden yoksundur. Yoksunluk yaşayan kişi özgüven ve değersizlik duygularıyla birlikte yaşam mücadelesi vermeye başlar. “*Benin/kahramanın babasız kalması durumunda hissettiği acı ve terk edilmişlik hissini insanoğlunun cennetten kovulma anlatısıyla birleştirmiş, fakat bu hissin sadece babasız kalan insanlarda değil hayatta zorluk ve mücadeleler ile karşılaşan ve haksızlığa uğradığını düşünen tüm insanlarda görülen ortak bir arketip olduğunu ileri sürmüştür.*” (Ege, 2016: 34). Yetimin kendilik değerlerine ulaşması aşamasında ona engel olan

durumlar, bilinç dışında var ettiği terk edilmişlik ve değersizlik duygularıdır. Bu duygular erginleşme durumunu sürekli olarak baltalamaktadır. Bireyleşme yoluna giren kişi kendisini güven içinde görmek ister. Fakat babasızlık, kişinin gelişim sırasında yaşadığı hayati eksiklerden biridir. Bu eksiklik bilinç seviyesinde hissedilen güvensizliğin kaynağıdır. *“Benliğin olgunlaşma ve kendini tanıması serüveninde öğrenmesi gerekenin mücadele etmekten vazgeçmemek olduğu düşünülürse yetim arketipi tam olarak bu mücadelenin kahramanı olacaktır.”* (Ege, 2016: 34). Bu bağlamda yetim, içerisindeki gücü fark ettikten sonra kahraman arketipine doğru bir geçiş yapar. Yetimin, kendisini bulunduğu bütün ortamlarda güvensizlik içerisinde hissetmesi onu olası mücadele öncesi güçlendirir. Bu şekilde savaşıyor yetim bir bakıma avantajlı bir noktadır.

İlk insanın cennetten kovulmasıyla başlayan yetim kalma durumu insanlığın bilincinde kendisini sürekli olarak var etmiştir. Sözlü kültür ürünlerinden biri olan efsaneler, ilk ayrılışla birlikte ortaya çıkan yetim kalmanın acısını, mitik dönemden aldığı güçle günümüze kadar ulaştırmıştır. Bu minvalde Bitlis’te derlenen metinlerde yetimin serüvenine örnek teşkil eden yansımaları görmek mümkündür. 5. efsane kavak ağacının oluşumunu ve şeklinin nasıl ortaya çıktığını anlatan etiyolojik bir metindir. Anlatıya göre düşmanlarından kaçan bir adam yorulunca sırtını gördüğü ağaca dayamaya çalışır. Fakat ağaç, adamın bu isteğini kabul etmez. Bunun üzerine adam, ağaca beddua ederek boyunun uzun olmasını ve her rüzgârda sallanıp rahata hasret kalmasını diler. Halk arasındaki inanışa göre kavak ağacının boyunun yüksekliği ve sürekli sallanması bundan dolayıdır. Olay içerisinde adamın düşmanlarından kaçması ve sırtını bir yere dayama ihtiyacı hissetmesi yetimin temsillerindendir. Çünkü *“Dünya gözüne tehlikeli görünür; her yer kötü adamlar ve tuzaklarla doludur. Yetim, sıkıntı içindeki bir genç kız gibi, uygun güçten ya da becerilerden yoksun olarak, düşmanca bir ortamla başa çıkmak zorundadır.”* (Pearson, 2003: 70). Düşmanlardan kaçış güvensizlik içerisinde savruluşun göstergesidir. Yetim, çaresiz şekilde kendisine bir dayanak aramaktadır. İçerisinde bulunduğu kaos ortamından bunalan kişi bir anlık soluklanıp kendini güvenli bir alana almak istemiştir. Ağacın kendisini kabul etmemesi hayatın yetime hazırladığı tuzaklardan sadece birisidir. Ağacın tuzağına karşın uygun güce ve beceriye sahip olmayan yetim, acizliğini göstergesi olan bedduaya sığınmıştır.

6. efsane düşmanlarından ve onların tuzaklardan kaçan yetimin kendine korunaklı bir alan bulma arayışını anlatmaktadır. Anlatıda çam ağacının diğer ağaçların aksine kış aylarında dâhi yeşil kalmasının nedeni açıklanmaktadır. Yuvasını kurmaya çalışan kuş

sırasıyla bütün ağaçlara gider. Fakat hiçbir ağaç onun yuva yapmasına izin vermez. En sonunda çam ağacı, kuşun yuva yapmasını kabul eder. Bu iyiliğin karşılığı olarak kuş, Allah’a dua eder ve çam ağacının hep yeşil kalmasını ister. Cennetten kovulmakla yetim kalan ve kendisini kaostan içerisinde bulan birey hayata tutunmak için güvenli alanların arayışında olur. “*Gerçek şu ki, biz kendimizi çok çaresiz hissettiğimizde bir otorite, bir eylem programı, ya da teori bulup tüm inancımızı ona bağlamak çok rahatlatıcı olabilir.*” (Pearson, 2003: 80). Yetim arketipinin temsili olan kuş kendi varlık alanını oluşturmak için mücadele vermektedir. Çünkü onun için içerisinde bulunduğu ortam güvensiz ve sıkıntılıdır. Gittiği bütün duraklar kendisine olumsuz yanıt vermiştir. Sürekli olarak olumsuzlukla karşılaşmak yetimin kendisini iyice çaresiz hissetmesini sağlamıştır. Kuşun çaresizliği devam ederken çam ağacı kendi varlık alanını ona açarak yetimliğini sonra erdirmiştir. Çamın varlık alanına kurduğu yuvayla kendiliğini gerçekleştiren yetim rahatlayarak kendisini güvene almıştır.

62. metin Ahlat’ta bulunan Nazik Gölü’yle alakalı bölgede anlatılan efsanedir. Rivayete göre günün birinde Ahlat’ta güzel bir kadın hamile kalır. Fakat doğuma az bir süre kala kocası ortadan kaybolur. Kadın çocuğunu yetim büyütmek için birçok yere başvurur ve kocasının nerde olduğunu sorar. Herkes ilerleyen zaman içinde kadının erkek çocuk doğuracağını düşünürken kadının kız çocuğu olur. Böyle olunca da kadın toplum tarafından kabul görmez ve kızıyla göle sığınır. Göl, üzerinde oluşturduğu kara parçasıyla kadın ve kızına kucak açar. Bu olaydan sonra küçük kızın adı da göle verilir.

“*Yetim, eninde sonunda, olumsuz ya da insanlıktan çıkarıcı koşullarda kalma ayartılarına karşın dayanmak için kendine yeterince güvenmeyi öğrenmelidir. Çoğunlukla, bu bize bakacak birini aramaya başlayana dek yapılamaz.*” (Pearson, 2003: 72). Anne terk edilmişliğin acısını yaşarken yetimliği daha yoğun şekilde hissetmektedir. Olay içerisinde annenin eşini araması kendisine olan güvenin gelişmediğini göstermektedir. Bunun için koruyucu ve güvenli sığınak olarak düşündüğü erkeğinin arayışındadır. Toplumun erkek çocuk beklentisi yetimin kaygısını daha da artırmıştır. Kadının dünyaya getirdiği kız çocuğu kabul görmediğinden toplumsal alandan kovulmuştur. Böylece yetimlik durumu katlanarak acı eşiğini yükseltmiştir. Anne ve çocuğu için her yer artık düşman ve tuzaklarla dolmuştur. Toplumsal tabakanın dışına itilip yetimleştirilen annenin yapmak zorunda kaldığı tek şey de gölün varlık alanına sığınmak olur. Bilindiği üzere sembolik açıdan durağan sular, dişil özelliğe sahiptir ve içlerinde hayatı ihtiva ederler. Kendisine bakacak bir unsura kavuşan yetimin kendine

olan güveni yerine gelmiştir. Bu manada sığındığı alana kendi ismini vermek bilinç dışında elde edilen güce ve verilen mücadelenin başarısına işarettir.

Genel itibariyle bakıldığında yetim arketipinin temsilleri efsanelerin içinde mitik dönemden başlayarak kendisini sistemli bir şekilde var etmiştir. Bölge insanının yaşamından ve değerlerinden izler taşıyan bu ürünlerin psikoloji açısından çözümlenmesi toplumun anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. İnsanlar ayrıca anlattıkları olayların içerisinde kendi hayatlarıyla alakalı ipuçları da vermektedir. Fakat genellikle kendileri bu durumun farkında olmamaktadırlar. Bu bağlamda “*Bugün birçok insan yetim arketipinin daha ilkel tezahürlerine yakalanmıştır, çünkü onlar kendilerine ve başkalarına kendilerini nasıl ve ne zaman güçsüz, becerilerden yoksun ya da yardıma muhtaç hissettiklerini itiraf edememektedirler.*” (Pearson, 2003: 66). İnsanların içerisinde bulundukları ruh halinin anlaşılabilmesi için sıklıkla anlattıkları türlerin farklı disiplinlerle açılması gerekmektedir. Nitekim anlattığı türün yardımıyla rahatlayan birey bir bakıma olayın merkezinde bulunan arketipin özelliklerini taşımaktadır. Bir bakıma birey anlatı içerisinde konumlanan ilk örnekle kendi bilinç dışı arasında etkileşim içerisinde. Çünkü edebiyat ve mitoloji insan ruhunun gerçekliğine uyum sağlarsa ortaya çıkan sonuçlar bize farklı mesajlar verir (Pearson, 2003: 62). Bu açıdan insanlar içinde bulundukları sıkıntılı durumdan kurtulmak için gerekli mücadeleyi verme yolunda çaba sarf etmelidir. Ana rahminden kovulan insan bu dünyaya geldiğinde kendiliğinden yetim statüsüne düşmüştür. Önemli olan hissini yaşadığımız arketipin özellikleriyle karşılaşmak ve bu motive ile hayata sarılmaktır.

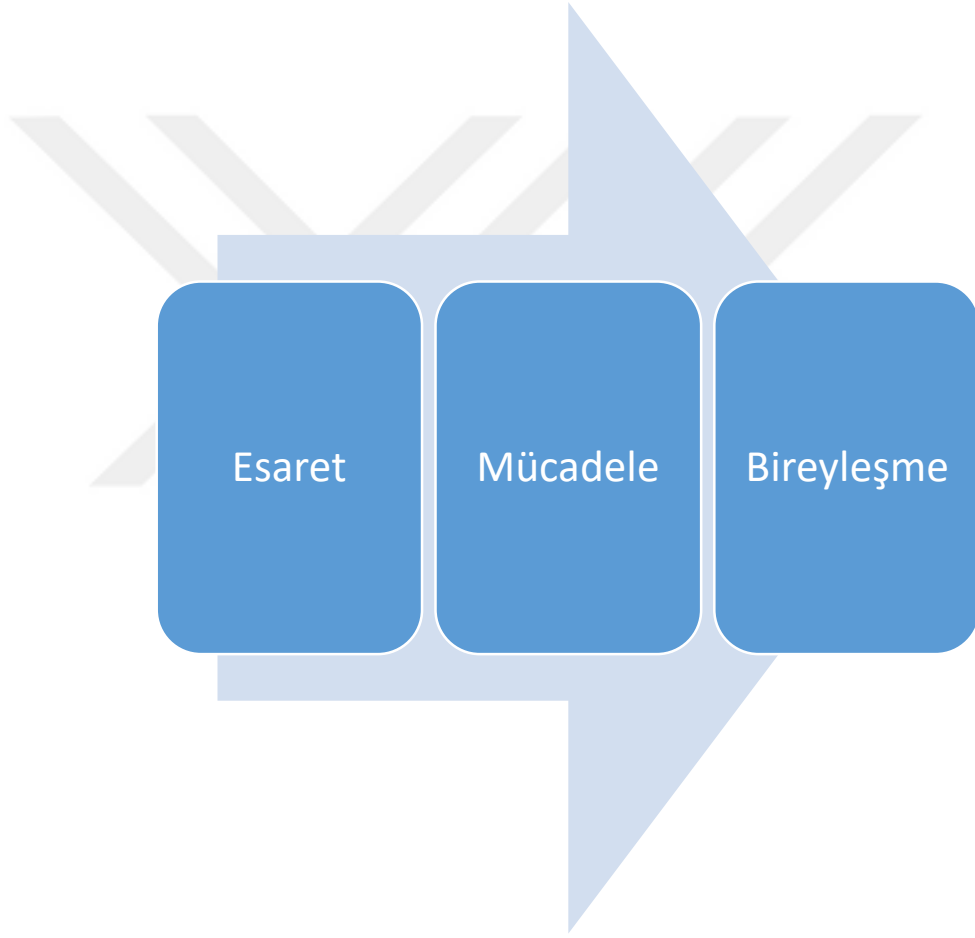
2.10. Gezgın Arketipi

“Onunla yüzleş, içine gir, onu yaşa. Bu süreç seni özgür kılacaktır”

Jeanne Seagal

Yaşadığı ortamdan, kişilerden, şartlardan ve olaylardan uzaklaşıp farklılığın peşinde olan kişi gezgin arketipinin yansımasıdır. Çünkü gezgin farklı, özgün ve nadir olan durumların arzusu içindedir. Arzusu içinde olduğu durumlara kavuşma noktasında da yol çıkan kişidir. Bu yolculuk ruhsal ve dışsal olarak semboller üzerinden olabilmektedir. Gezgini yola çıkaran koşullar, ümit ve merakın uyumlu iş birliğidir. Çıkılan mücadele kapsamında karşılaşılan her olay ve durum gezginin istediğı farklılığın

birer parçasını oluşturmaktadır. Gezginin varlığını devam ettirdiği ortam, kendisi üzerinde olan etkisini yitirmiştir. Yitirilen etki de gezgin psişesi için olağan ve sıradanlaşmıştır. Gezginin esaretle başlayan hikâyesi, kendisini gerçekleştirmesiyle bağımsızlığa ve özgürlüğe dönüşür. “*Bir insan kendini iyileştiremezse, kimse onu iyileştiremez. Düşen bir insana yardım edecek tek insan vardır, o da içindeki diğer kendisidir.*” (Laydor, 2008: 37). Gezgin arketipi içerisine düştüğü esaretten kurtulmak için yola çıkar. Çıktığı yol onu engelleyen ve kısıtlayan bilinç dışındaki korkularıyla mücadelesini başlatır. Girişilen mücadele ile birlikte içine düştüğü sıkıntılardan kurtulur.

Şekil 7. Gezgin Arketipinin Serüveni

Kişinin içerisinde bulunduğu tutsaklık onu yolculuğa, keşfetmeye ve yeniliğe çağırır. Çağrının gereğini yerine getiren kişi, yola çıkarak kendi olma yolunda ilerlemeye başlar. Karşılaştığı sıkıntıları ve engelleri ortadan kaldıran kişi farklı yerlere doğru yönelmeye başlar. Gezgin, kaygı duygusuna savaş açan ve bilinmeyenin peşinde olan

kişidir. “*Kaygı bilinmeyenin korkusudur; kaygının kaynağı bir kez tanımlandığında, yaşaması ve yüzleşmesi daha kolay olan, bilinenden korkmaya başlarız.*” (Marks, 2006: 181). Bilinmeyeni keşfeden birey artık kaygısını yenerek tutsaklığa son vermeye başlar. Çünkü kaygı benliği hapsederek onun gelişmesini engeller. İnsanoğlu bilmediği ve keşfetmediğinin kaygısını sürekli olarak bilinçaltında yaşamaktadır. Jung’un dediği gibi: “*Kahramanlar genelde gezginlerdir ve gezginlik asla nesnesini bulamayan bir arzunun, yitik anneye duyulan bir özlemin sembolüdür.*” (Jung, 2015a, 20). İnsanların yeni/nin arayışında ve farklılığın özleminde olması yaşantıları neticesinde ortaya çıkan ürünlere de etki etmektedir. Sözlü kültür ürünleriyle insanoğlu içinde bulunduğu sıkıntılı ortamdan uzaklaşarak yeni yerlerde gezme fırsatı bulmaktadır. Bu ihtiyacın karşılandığı türlerden biri de efsanelerdir. Çünkü olağanüstü olayların gerçekleştiği ve inandırıcı özelliği ile ön plana çıkan tür, gezgin arketipinin yaşam alanı olarak karşımıza çıkmaktadır.

63. metin tarihî bir şahsiyet olan Büyük İskender’in başından geçtiğine inanılan olaylar etrafında anlatılan bir efsanedir. Efsaneye göre Babil’i işgal eden İskender, Hindistan’a sefer düzenlemeyi planlarken başında boynuza benzeyen iki et parçası çıkar. Bu durum onu rahatsız ettiğinden dolayı sürekli olarak boynuzlu miğfer kullanmaya mecbur kalır. Başvurduğu hekimler şifasının sulara olduğunu ve her gittiği yerde bulunan sulardan kullanmasını ona söyler. Bu yüzden İskender her gittiği yerde ilk olarak orada bulunan sularla kendisini yıkamaya çalışmıştır. Bütün suları araştıran İskender son olarak Bitlis’e gelir. Burada bulunan Bitlis Çayı’nın hastalığına iyi geldiğini gören İskender karargâhını buraya kurarak hekimlerden suyun kaynağını bulmasını ister. Rabat ve Kösür olarak iki ayrılan su kolları sırasıyla takip edilir. İlk kaynağına ulaşılan su olan Rabat’ın hastalığa iyi gelmediği anlaşılır. Daha sonra Kösür suyunun kaynağına gidilir ve bu suyun İskender’in hastalığına iyi görülür. İçtiği Kösür suyuyla sağlığına kavuşan İskender, ona kendi adını verir. Dünyada birçok yeri işgal ettiğine inanılan İskender, Bitlis’te anlatılan efsanelerin içerisinde varlığını sürdürmektedir. Efsaneye göre İskender, Babil’i işgal ettikten sonra yeni bir sefere hazırlanmaktadır. Tam bu sırada kafasında çıkan boynuzlar onun süreklilik kazanan işgallerini sona erdirmiştir. Varlığını borçlu olduğu işgal etme eylemi onu esareti altına alarak tutsak hale getirmiştir. İçerisinde bulunduğu durum onu sıkışmış ve sıradanlaştırmıştır. “*Gezginler bilinmeyene gitmek üzere bilinen dünyayı terk etmeye karar verirler.*” (Pearson, 2003: 102). Büyük İskender, aldığı işaretle bilinmeyenin peşine düşmüştür. Hekimlere hastalığının çaresini soran İskender, onlardan “su” cevabını alır ama bu belirli bir yerde olmayan ve sadece aranarak bulunacak

bir sudur. Suyun sembolik açılımlarından birisi de yenilenme, arınma ve yeniden doğuştur. Hedefine ulaşmak için bilinen dünyayı terk eden İskender, böylece mücadeleye başlamıştır. Hastalığından kurtulmak için su araması onun kendi olma yolundaki ödülü olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın pek çok yerinde isteğine kavuşamayan İskender, Bitlis önlerine kadar gelir. Bitlis Çayı'nda elini ve boynuzlarını yıkayan kahraman suyun kendisine iyi geldiğini görür. Fakat gezginin amacı gerçeğin ana kaynağına ulaşmaktır. Bunun için çayın ikiye ayrılan kollarına hekimlerini gönderir ve hastalığına iyi gelen suyun hangisi olduğunu öğrenmek ister. Çünkü gezginin işi saf ve katıksız olanlardır. Araştırmalar sonucunda Kösür suyunun kaynağının iyileştirici güç olduğu anlaşılır. Gezgin, hastalığının kaynağını bularak fazlalıklarından kurtulmuş ve bireyleşmesini tamamlamıştır.

Hüsrev Paşa adlı tarihî şahsiyetle ilgili anlatılan 148. efsaneye göre de paşa bir gün namazdan çıktıktan sonra minareye çıkan bir adamın “*Bana yirmi akçe verin yoksa atlarım.*” diye bağırıldığını duyar. Hüsrev Paşa adamı ikna edip aşağı indirir ve istediği parayı verir. Bu olay kırk gün boyunca aynı şekilde devam eder. Kırk birinci gün paşa artık parasının kalmadığını söyler. Bunun üzerine adam paşaya inanır. Adam paşayı alıp Nemrut Dağı'na götürür. Burada ona kimya adında bir bitkiyi tanıtır. Derviş tarafından tanıtılan bitki suya batırıldığı zaman altına dönüşmektedir. Hüsrev Paşa'nın, Bitlis'te yaptırdığı sayısız eseri bu bitkiyle inşa ettirdiğine dair inanışlar bulunmaktadır. Cami çıkışında bağırarak dervişin sesine yanıt veren kişi yalnızca Hüsrev Paşa'dır. Yaptığı eylemle toplumdan ayrılmıştır. Bu ayrılış ona bir süre yalnızlığı yaşattır. Çünkü kırk gün boyunca dervişe para veren tek kişidir. “*Gezginler bir süre yalnızlık hissedebilirler, ama er ya da geç, daha iyi, gerçekten doyum verici ilişkiler geliştireceklerdir, çünkü bu ilişkiler o yolculuğa saygıya dayanacaktır.*” (Pearson, 2003: 101). Cemaat dağıldıktan sonra minareye çıkan adamın çağrısına diğer insanların aksine Hüsrev Paşa yanıt vermiştir. Bu olay kırk gün boyunca devam etmesine rağmen ondan başka kimse duruma ortak olmamıştır. Kırk gün boyunca bunun yalnızlığını yaşayan paşa sonunda sahip olduğu bütün parasını bitirmiştir. Kişinin dünya üzerinde sahip olduğu maddiyatından vazgeçmesi onu manevi olan hazineye yakınlaştırır. Kırk sayısının sembolik karşılığında mücadelesini tamamlayan paşa, erginleşerek dervişin ona tanıttığı bitki sayesinde ödüllendirilir. Hüsrev Paşa'nın kırk gün sonra içerisinde bulunduğu yerden çıkıp Nemrut'a gelmesi gezgin ruhunun tecellisi olarak kendini efsaneye yansıtmıştır. Parasını dervişe vererek egosunu kontrol altına alan paşa, bireysellikten uzaklaşarak toplumsal

düşünmeye başlamıştır. Bitkinin suya batırıldıktan sonra geçirdiği dönüşüm aslında Hüsrev Paşa'nın bireyleşmesinin sembolik açıdan karşılığıdır. Durum böyle olunca da kahraman toplumun yararına olacak sayısız eserin Bitlis'te yapılmasına vesile olmuştur. Hüsrev Paşa eğer kendisine gelen çağrılara yanıt vermemiş olsaydı, diğerleri gibi sıradan olarak kalacak ve toplumun bilincinde yer edinmiş olamayacaktı. Günümüzde Bitlis'in farklı yerlerinde Hüsrev Paşa adı imaretlerde, sokaklarda ve tarihî yapılarda yaşayarak gezgin ruhunun kalıcılığını sürdürmektedir.

Gezginin peşine düşüp aradığı olgu hakikat ve sonrasında kazanılan özgürlüktür. Olağan dünyanın sıradanlığından bıkan gezgin arketipi gerçek olan kalp hazinesinin arayışı içerisindedir. Bitlis merkezde bulunan Kızıl Mescid'in etrafında teşekkül eden 162. efsanede mescidin yapılışının dayandırıldığı olay anlatılmaktadır. Efsaneye göre fakir bir adamın iyi yürekli kızı çeşmeye su doldurmaya gider. Çeşmeye yaklaştığında kendisini ısrarla takip ettirmeye çalışan beyaz bir kediyle karşılaşır. Kediye takip etmeye başlayan kız bir dağın eteğine kadar gelir. Kedi, dağın eteğinde yeri kazmaya başlar. Bunun üzerine kız, eliyle kedinin açtığı yeri genişletmeye çalışır. Genişleyen yerde bir küp dolusu altınla karşılaşan kız, altınları ne yapacağını düşündüğü sırada mahallesinde bir caminin olmadığı aklına gelir. Kız, bulduğu altınların hepsini cami inşaatında kullanır. İnanişâ göre yapılan bu cami il merkezinde bulunan Kızıl Mescid'dir. Efsane kahramanı olan fakir kız, çeşmeye doğru giderken kendine yapılan çağrıyla karşılaşır. Ait olduğu yeri keşfetmeye çalışan kız çocuğu, kedinin rehberliğinde bir yolculuğa çıkarak bir dağın yamacına kadar gelir. Yeniden doğuş imgesi olan toprağı kazarak genişleten efsane kahramanı, bilincin sembolü olan altınlarla karşılaşır. Fakir olmasına rağmen bulduğu altınlarla mahallesinde eksikliği görülen camiye yaptırmaya karar vermesi, kahramanın gerçek kalp hazinesini bulduğuna işaret etmektedir. Nitekim gezginin yansıması olan kız, gerçekleştirdiği eylem ile manevî anlamda sonsuzluğu yakalamıştır. Sonsuz manada elde edilen kazanım da ebedî olan ruhsal yolculuktur. Bu yolculuk ise gezginin elde etmek istediği son aşamadır. Farklı bir okumayla düşünüldüğünde de maddi dünyanın esaretini yaşayan kız çocuğu, ardı sıra gittiği rehber sayesinde eksikliğini hissettiği altınlarla karşı karşıya kalmıştır. Altınları ne yapacağını düşünürken nefsiyle verdiği mücadeleyi kazanan fakir kız, gittiği yerde böylece gerçeği elde etmiştir. Fakirliğin neden olduğu esaret ile başlayan yolculuk altınların cami yapılışına harcanmasıyla sona ermiştir. Olay neticesinde efsane kahramanı bireyleşme sürecini ve olağan dünyadaki seyahatini tamamlayarak ruhsal eşiği geçmiştir.

Gezgin arketipi, soylu ve yüce olan eşiğin kapısını aralamak için sürekli olarak bir arayış içerisinde. Onun için farklılık arz eden durum ve olaylar ilgi çekicidir. Nitekim gezgin, kendini gerçekleştirmek maksadıyla çevresini gözlemleyip hareket halinde olmayı isteyen bir arketiptir. Bitlis'te anlatılan Üllü Hamamı Efsanesi gezgin arketipinin yansıması olan değerler barındırmaktadır. Bu efsaneye göre Bitlis'te Şeri Bey adında dindar bir padişah bulunmaktadır. Padişahın kanatlı hayvan sürüsü ve bu sürüye bakmakla yükümlü olan çoban sürekli olarak dağlarda gezinmektedir. Çoban, sürünün içinden bir horozun belirli zamanlarda ayrılarak ortadan kaybolduğunu gözlemler. Bu durumu merak eden çoban sürüyü bırakıp horozu takip etmeye başlar. Takip ettiği horozun bir dağ eteğindeki delikten içeri girdiğini görür. Çoban bütün uğraşlarına rağmen delikten içeriye giremez. Tam o sırada çobanın yanında Hz. Hızır belirir ve onun delikten içeriye girmesini sağlar. Horozun peşinden içeri giren çoban altın dolu küple karşılaşır. Hz. Hızır, çobana orada bulunan altınların hikâyesini anlatıp ortadan kaybolur. Bunun üzerine çoban altınları alarak padişahın huzuruna çıkar ve başından geçenleri anlattıktan sonra altınları ona teslim eder. Padişah aldığı altınlarla Hz. Hızır'ın anlattıkları doğrultusunda Üllü Hamamı'nı yaptırır. Çoban, anlatı içerisinde sürekli olarak gözlem yapmaktadır. Yaptığı gözlem de onu bir mücadelenin içerisine çekmiştir. Çünkü çoban sürünün tamamını bırakıp farklılık arz eden horozun peşinden gitmiştir. Gittiği yerde bulunan delikten girmeye çalışan çoban bütün gayretlerine rağmen emeline ulaşamamıştır. Fakat birden ortaya çıkan yüce birey arketipi olan Hz. Hızır, onun içeriye girmesini sağlamıştır. İçeriye girdiğinde altınları görüp şaşırان çoban, Hz. Hızır'ın ikinci bir yardımı sayesinde gölgesini yenerek altınları padişaha götürür. Padişah aldığı altınlarla toplumsal yarar doğrultusunda kullanılması için Üllü Hamamı'nı yaptırır. Çoban, kendilik değerleriyle tanışarak gezgin olmanın gereği olan arayışlarına devam eder. Çobanın altınları padişaha teslim edip ortadan kaybolması gezginin en önemli özelliği olan kendini oyunun dışında tutma eğiliminin bir sonucudur. Nitekim arketipin olay içerisinde sorumluluk alması düşlediği sınırsız özgürlüğe engel teşkil etmektedir. Gezgin arketipi sorumluluk duygusunun bağlayıcılığından kaçınarak, Hz. Hızır'ın isteklerini padişaha miras bırakmıştır. Ayrıca efsanede gezginin temsili olan kahramanın yapmış olduğu çobanlık mesleği, arketipin amacını ve ulaşmak istediği hedefi yansıtmaktadır. Çünkü çoban doğada gezerek, onu farklı zamanlarda izlenim etmektedir. Doğada dolaşırken keşfettiği her yeni yer, bağımsızlığının bir gereğidir.

Sembolik manada bilincin karşılığı olan altınları yerinden alıp Hz. Hızır'ın sağladığı bilgiyle hakikâte erişen gezgin/çoban, ruhsal yolculuğu sayesinde elde ettiğini insanlığın yararına kullanılması için padişaha devretmiştir. Anlatı içerisinde altınların sahibi olan kişiler ise zengin olmalarına rağmen köylerinde hamam olmayan ve tufanda yok olmadan önce hamam yaptırmak için altınları toplayan kişiler olarak verilmiştir. Olaydan hareketle bakıldığında hakikatin bilgisine sahip olan fakat onun gereklerini yerine getirmeyen toplumun yok olduğu, örtük anlam dizgeleri ardından sezdirilmeye çalışılmıştır. Gezgin arketipinin merak güdüsüyle keşfettiği kalp hazinesi, tüm insanlığın bilgisine sunulmak üzere anlatı içerisindeki altın imajı üzerinden verilmiştir. Bulunan altınlarla yapılan hamam olay içerisindeki diğer önemli imajı karşılamaktadır. Nitekim hamam gibi mekânlar, suyun arındırıcılığına kendini teslim eden kişilerin yeniden doğuşlarını sağlayarak hakikatin bilgisini hayatta uygulamaya fırsat veren yerlerdendir. Önceki toplumun hakikatı bilmesine rağmen onu içselleştirmekten ve yaşamlarına katmaktan uzak kalması ortaya çıkan tufanla varlıklarını kaybetmelerine sebebiyet vermiştir. Fakat efsanenin merkezinde bulunan hamam imajı, kişilerin fazlalıklarından kurtularak hakikatin ontolojik koruyucu özelliğini elde ettiği yer olarak öne çıkmaktadır.

2.11. Kurban/ Fedakâr Arketipi

Genel anlamda kurban insanoğlunun üst otoriteye olan bağlılığını göstermek amacıyla istenilen ve arzu edilen durumlarda kendi çıkarlarından vazgeçmesidir. Özel anlamda ise toplumsal hayat içerisinde diğer insanların lehine kişinin haklarından feragat etmesidir. Dünyada mevcut çoğu din ve inanç sisteminde üst otorite olarak kabul edilen varlığa bağlılığın bildirilmesi için kurban etme eylemine başvurulur. Kurban etme ve kurban olma insanoğlunun hayatında derin izler bıraktığı için olgu, psikoloji dünyasına kurban arketipi olarak taşınmıştır. Kasapoğlu'na göre ise, “*Üst ben emrettiği için güdü ve eğilimlerin sınırsız isteklerini üst ben'in buyruğu doğrultusunda kontrol altına almayı ifade eden, üst ben'e hâkim olan otoritenin rızası için alt-ben'i fedakârlık etmeye zorlama manasına gelen "kurban" arketipi her çağda, her toplumda farklı şekillerde olsa bile var olagelmıştır.*” (Kasapoğlu, 1997: 37). İlkel toplumların inanış sistemlerinde dâhi üst benlik olan otoriteye kurban sunma eylemi bulunmaktadır. Bu açıdan bakıldığında kurban etme kişinin bilinç dışında sürekli bulunan bir eylemdir. Çünkü ilkel olandan günümüze kadar şekil ve boyut değiştirerek gelen kurban edinimi bunu göstermektedir. Kurban

arketipinin temel özelliklerinden birisi de fedakârlıktır. Dinî öğretilerin insanlığa öğütlediği maddi ve dünyevi olandan uzaklaşma buyruğu bir bakıma kurban etmektir.

Kolektif yaşam devam ederken kişinin haklarından vazgeçerek diğer insanların çıkarına fedakârlık yapması da kurban arketipinin yansıması olarak değerlendirilebilir. İnsanoğlu yaşam içerisinde sürekli olarak kurban olma eğilimindedir. Günlük yaşantı içerisinde de kurban arketipinin örneklerini görmek olasıdır. Bu minvalde çocuklarını koruyup, kollayan ve onların geleceği için çalışan ebeveynler yaşamlarından feragat ederek kurban arketipinin temsillerini ortaya koymaktadır. Çünkü ebeveyn, çocuğu için kendisinin çıkarlarından vazgeçmektedir. Aynı şekilde bulunduğu ve yaşadığı şartlardan memnun olmayan kişiler, sorumluluk hissettiklerine karşı kendilerini kurban ederek pasif duruma geçerler. Olumsuzluk ve tutsaklık karşısında pasifleşme durumu kurban arketipinin diğer özelliklerindendir. Diğer insanlar için kendini feda etmek ve onların mutluluğu için çalışmak, arketipin üstlendiği görevlerin başında gelmektedir. İnsanoğlu fedakârlık duygusunu pekiştirmek ve daha iyi bir noktaya ulaşmak için arketipin yansımalarını hayatın her alanında kullanmaktadır. Yaşamın her yerinde olduğu gibi halk edebiyatı ürünlerinden olan efsanelerin içinde de kurban arketipinin temsillerini görmek olasıdır. Bitlis efsanelerinde varlığından geçerek kendi için ülkü olana kavuşma isteği, yapılan fedakârlıklar üzerinden gerçekleşmektedir. Bu bağlamda Kervan Efsanesi adlı 22. metinde kurban arketipinin temsili bir olaydır. Söylenceye göre bir handa konaklayan kervancının malına eşkıya saldırır. Kervancı, mal sahiplerine eşyalarını yetiştiremeyeceğini anladığı an, ettiği dua ile Allah'tan taş olmayı ister. Duası kabul olan adam, kervanıyla birlikte taş kesilir. *“Fedakârın son dersi, yaşamın kendi kendisinin ödülü olduğunu bilerek ve hayatımızdaki tüm küçük ölümlerin, kayıpların birlikte değişim- dönüşüm ve yeni yaşam getirdiğini, gerçek ölümün son değil, sadece bilinmeyene daha çarpıcı bir geçiş olduğunu hatırlayarak, yaşam armağanını vermek uğruna vermeyi seçmektir.”* (Pearson, 2003: 168). Kervandan sorumlu olan kişi, emanet olarak taşıdığı malları zamanında sahip etmenin bilincindedir. Çünkü ona teslim edilen mallar kendine olan güven neticesinde verilmiştir. Kendisi de bunun sorumluluğunu hayatı pahasına düşünmektedir. Kişi hayatını feda ederek malların asi arketipinin eline geçmesini engellemiştir. İnandığı değer için yaşamından vazgeçmek, olası bir değişimin başlangıcı olmuştur. Gerçek ölümün son olmadığı bilincinde olan kervancı, geçirdiği dönüşümle idealleri uğruna ölümsüzleşmiştir.

Fedakâr arketipinin yansımalarından biri de Gelin Taşı Efsanesi'dir. Rivayete göre Bitlis'in Yolalan Beldesi'nde birbirini seven iki genç vardır. Aileler arasında bulunan husumet gençlerin evliliklerine engeldir. Kız ve erkek de birbirinden başkasıyla evlenmeyeceğine dair sözleşirler. Günün birinde başka bir köyden kızı isterler ve kızın ailesi buna razı gelerek onu verir. Gelin alayı yoldayken gelinin dileğiyle alay kendisiyle birlikte taş kesilir. *“Ölümün doğanın esasını oluşturduğunu anlamak, aynı zamanda, yaşamın kendini- feda etme veçhesini kabullenmenin bir parçasıdır.”* (Pearson, 2003: 168). Sevdığı insana kavuşamayan kızın Allah'a ettiği dua neticesinde taşa dönüşme dileği gerçekleşir. Kızın taş olmayı dilek niteliğinde istemesi, inandığı değerler doğrultusunda varlığından vazgeçmesidir. Fani dünyada istediğini elde edemeyen gelin, kendiliğinden geçerek inandığı hedefler yolunda ebedileşmeye çalışmıştır. Gelin, yaşadığı dünyada ölümün kaçınılmaz son olduğunun bilincindedir. Fakat seçtiği yol ve dönüştüğü madde onu toplumsal algıda ölümsüz kılmıştır. Bunun kaynağında da sergilediği fedakârlık bulunmaktadır. Olayın sonunda da yaptığıyla aşkın kurbanı, gelin olmuştur.

Hazır Baba adlı efsane de Bitlis'in Gölbaşı beldesinde anlatılmaktadır. Söylenceye göre Güroymak ilçesine bağlı Gölbaşı beldesinde Müslüman halk düşmanlar tarafından kuşatmaya alınır. Halk çaresizlik içerisinde başına gelecekleri beklerken birden ortaya çıkan Hazır Baba ve yedi kardeşi düşmanla savaşmaya başlar. Yapılan savaş neticesinde düşmanlar savuşturulur ve Hazır Baba kardeşleriyle birlikte şehit olur. Karşıt değerler tarafından yok edilmeye çalışılan toplum, fedakâr arketipinin temsili olan kahraman tarafından kurtarılmıştır. *“Fedakârlık ve şehitlik zevk- peşindeki bir dünyada modası geçmiş bir şey olabilir, ama bir ruhun onlara bir biçimde inanmaması mümkün değildir. Ruh, temelinde, “kendisinin dünyadaki tek kişi olmadığını” kabul eder. Bazen biz bir şeyi çok istediğimizden değil, bir başkası için iyi olacağı, ya da doğru olduğuna inandığımız için yapmayı seçeriz.”* (Pearson, 2003: 167). Hazır Baba, toplumun içerisinde bulunduğu zor durumda ortaya çıkarak savaşmıştır. Kolektif ruh, kahramanı mücadeleye yönlendiren ana etmen olmuştur. Çünkü fedakârın başat özelliği kendini kutsal değerleri uğruna feda etmektir. Savaşarak ortaya koyduğu fedakârcı tutum neticesinde şehit olmuştur. Şehitlik de varlığından daha mukaddes bir hedef uğruna vazgeçmek manasına gelmektedir. Bu durum da başlı başına kurban arketipinin karşılığıdır.

Hizan'ın Gayda köyünde bulunan Gavs Hazretleri'ne gelen kadın, tek çocuğunun öldüğünü söyleyerek ağlamaya başlar. Yapılan hiçbir telkine cevap vermeyen kadının

durumuna üzülen Gavs, Allah’a dua ederek çocuğun canı karşılığında kendi canın alınmasını ister. Duası kabul olan Gavs’ın yüzü sararmaya başlar. O sırada dergâha odun taşıyan derviş durumu görür ve kendi canını alması için Allah’a dua eder. Dervişin cansız bedeni dergâhın önüne serilir. Kadının oğlu da hayata geri döner. “*Fedakâr arketipini tam olarak ifade edenler dünyanın her yanındaki insanlarla ilgilenirler ve bunu sadece erdemli bir yardım eylemi olarak değil, bizim bir aile olduğumuza gerçekten inandıkları için yaparlar.*” (Pearson, 2003: 187) şeklinde ifade edilen arketipin yansımaları anlatılan efsane içerisinde kendini sözü edilen arketipin temsili şeklinde göstermektedir. Kadın, dünyadaki tek varlığı olan oğlunu kaybetmiştir. Bunun için sığındığı ve yardım dilediği kişi, yüce birey arketipinin temsili olan Gavs Hazretleri’dir. Kendisine sığınan kadının olağanüstü isteği Gavs’ın bütün telkinlerine karşı devam etmiştir. Kadını geri göndermeyen kahraman, çocuğunun canına karşılık kendi canını feda etmek istemiştir. Gavs’ın bu düşüncesi yeni bir fedakârlığı beraberinde getirmiştir. Dergâha odun taşıyan derviş, hocasının durumu karşısında kendini feda ederek arketipin misyonunu yerine getirmiştir. Dergâha ondan taşıyan dervişin başvurduğu eylem, erdemli davranışlara sahip olmanın bir sonucudur. Çünkü erdemli kişiliği neticesinde, toplum tarafından kendisine dervişlik statüsü biçilmiştir. Fedakâr, kapısına gelen kişiye canını vermek istemesiyle arketipsel misyonunu anlatı içerisinde böylece gerçekleştirmektedir.

Fedakâr/kurban arketipi toplumun çoğu ürünü içerisinde yer aldığı gibi kültür ürünlerinden olan efsanelerin bünyesinde de kendini var etmiştir. Bitlis efsanelerinde arketip “ben” in isteklerine karşı olarak ortaya çıkmaktadır. İnsanların bireysel düşünmesinin yerine toplumsal yarar uğruna fedakârlıkta bulunması gizil olarak efsane içinde verilmiştir. Bunun dışında da kişilerin inandıkları değerlerinden koşulların zorluk derecesine bakılmaksızın vazgeçmemeleri dolaylı olarak anlatılmıştır. Fedakârlık özelliğinin ön planda olduğu olaylarla birlikte insanlara değerler hatırlatması yapılmıştır. Özellikle toplumsal değerlerin öneminin insan yaşamının önüne geçebileceği böylece anlatılmaya çalışılmıştır. Diğer yönden millî kimliğin ve bilincin oluşmasında da fedakâr arketipinin yansımalarından istifade edilmiştir. Şehitlik kavramı ile ilgili anlatılan efsanelerin temeli fedakârın temsilleri üzerine kurulmuştur. Böylece yukarıda bahsedilen millî bilincin oluşması sağlanmaya çalışılmıştır.

2.12. Masum Arketipi

Kişinin saf, temiz, iyi niyetli olma yönünü tanımlamak için masum sözcüğü kullanılır. Olay ve durumlar karşısında sürekli olarak olumlu düşünen çocuksu yön masumiyetin getirisiidir. Bireyleşme için gerekli olan durum benliğinin bilincine erişmektir. Bahsedilen erişime ulaşmak için de gölgenin isteklerinin belirli bir düzeyde tutulması gerekmektedir. Bunun için kişinin kendi farkındalığını yaşamasından önce masum olması gerekmektedir. Çünkü Jung’a göre, “*Arketipler bilinç dışı ruhsal süreçlerin örgütlenmesinden sorumlu biçimsel etkenlerdir: Onlar davranışların “örnek kalıplarıdır.”*” (Jung, 2004: 32). Bu minvalde dürüst, saf ve içten davranışların örnek kalıbı masum arketipidir. Günlük yaşamda bazı insanlar için kullanılan “*İyi niyetinin kurbanı oldu*” deyimini kişilerin bilinç dışında yatan masum arketipinin temsilinin bir sonucudur. İnsanoğlunun içerisindeki masumiyet, olaylar karşısında verdiği karar ve davranışlara da yansımaktadır. “*Yolculuğa çıkmadan önce, masum cennetten- kovulmamış bir dünyada, yaşamın tatlı olduğu ve insanın tüm ihtiyaçlarının şefkat ve sevgiyle karşılandığı bir cennette yaşar.*” (Pearson, 2003: 196). Masum, yaşam içerisinde istenilmeyen ve toplum tarafından kötü algılanan davranışlardan uzaktır. Karşılaşılan durumların özelliği ne olursa olsun masum, tarafından iyi olarak değerlendirilir. Çünkü arketip hâlâ içerisinde bulunan olumlu hissiyatını korumaktadır. Onun dünyasında savaş ve mücadeleden bahsetmek olanaksızdır.

Masum, günlük yaşam içerisinde karşılaştığı olaylara ve kişilere inanmak ister. Çünkü onun olaylara karşı davranışlarını şekillendiren belli çıkar duyguları bulunmamaktadır. Arketipin taşıdığı his onun çocuksu tarafını yansıtmaktadır. Kolektif yaşam, masumun temsillerini içerisinde sürekli olarak ihtiva eder. Sözlü kültür ürünleri, insanlığın ideal değerlerini koruyarak gelecek nesillere aktarır. Özellikle efsaneler bu misyonun önemli yürütücü türlerinden birisidir. Kişilerin masumiyeti toplumun kalıcı ve uyumlu bir şekilde varlığını devam ettirmesini sağlar. Ahlat’ta anlatılan Korbump Efsanesi, birbirini seven iki gencin ailelerinin engelleriyle karşılaşması ve sonunda erkeğin kızı kaçırmasıyla başlamaktadır. İki sevgili aşklarını devam ettirmek için bu yola başvurur. Ancak kızın ailesi çiftleri yakalar ve erkeği öldürür. Bunun üzerine erkeğin ruhu bir kuşa dönüşür. Belli zamanlarda baykuşun ötüşü bölge insanı tarafından bu olayla ilişkilendirilir. Masum dünyadaki tüm ilişkilerin sevgi ve şefkat üzerine kurulu olduğunun düşüncesindedir. Bunun için olayın başında kahramanlar birbirlerine karşı hissettikleri duygunun etkisiyle bir araya gelmeye çalışırlar. Masumlüğün çocuksu yön

olduğunu gösteren eylem de kızın kaçırılmasıdır. Bu kaçırma aslında masumun saf ve temiz duygularının neticesidir. Hissettiği duygular onu kaçırma girişimine yönlendirmiştir. Kaçırılma da masumun beklentisinin dışında bir şekilde sonuçlanmıştır. Gölgenin hâkim olduğu kızın ailesinden kişiler masum olan gencin yaşamını sona erdirmiştir. Toplum da masumun karşılaştığı acı sonu, kültürel belleğinde baykuşun belirli zamanlarda ötüşüyle yaşatmaya devam ettirmiştir. Masum arketipinin özelliklerinden biri de duygusal olarak davranmasıdır. Sevdği insana kavuşamayan genç duygularının yönlendirmesi sonucu bir eyleme girişmiştir. Giriştiği eylem ise reel dünyanın ve içerisinde bulunduğu sosyal normların yapısına aykırıdır. Masumiyetin yol açtığı toplumsal aykırılık kahramanın yaşamına mal olmuştur.

Tatvan'da derlenen 77. metin içerisinde masumun formlarını barındıran Hz. Hızır inancıyla ilgili bir efsanedir. Efsaneye göre kadının biri çarşıya giden kocasından eve börek yollamasını ister. Çamaşırları yıkayıp onları dama asmaya çıkan kadın iş yoğunluğundan yemek yapmaya fırsat bulamayacağını düşünür. Bundan ötürü kocasından böyle bir istekte bulunur. Kocasını da çarşıya giderken mezarlıktan gelen sesleri duyar. Sesler damdan bir kadının düşüp kendilerine komşu geleceği şeklindedir. Bunun üzerine adam korkarak oradan uzaklaşır. Adam, çarşıdan bir çocukla böreği eve yollar, kadın ise çocuktan böreği mutfağa bırakmasını ister. Damda çamaşırları asarken gelen yaşlı adam kadına aç olduğunu söyler. Kadın da gidip mutfaktaki böreği yemesini söyler. *“Masum bize bunu yapmaya her ne zaman hazırsak cennete tekrar girebileceğimizi söyler. Bunu başımıza gelenleri kontrol ederek değil, daha önce görmediğimiz olasılıkları tanımayı öğrenerek yaparız.”* (Pearson, 2003: 225). Masum arketipinin, cenneti iyiliklerin kazandığı ve ilişkilerin bu hassasiyetiyle kurulduğu ortamdır. Bunun için kötülüğün ve karşıt değerlerin olduğu yer de onun için olumsuzdur. Efsanenin başında kadın yemek hazırlamayacağını düşündüğünden kocasından börek yollamasını istemiştir. Kocasını çarşıya giderken mezarlıktan gelen sesler işitmiştir. Bu kişinin karısı olduğunu hissetmesine rağmen masum olarak yoluna devam etmiştir. Başına gelecekleri bilmesine rağmen durumu kontrol altına almaya çalışmayan adam, olacakları beklemeye başlamıştır. Yüce bireyin yansıması olan yaşlı adam (Hızır) gelip kadına aç olduğunu söylemiştir. Bu çağrı diğer bir masum olan kadın nezdinde cevap bulmuştur. Gerçek dünya çeşitli sıkıntı ve sorunlarla doludur. Bahsedilen durumlar insanların güven duygusunu çözülmeye uğratan sebeplerdendir. Kadının kim olduğunu bilmediği ve tanımadığı yaşlı adama eve girmesini söylemiştir. Çünkü masum arketipi kadın, aç olan

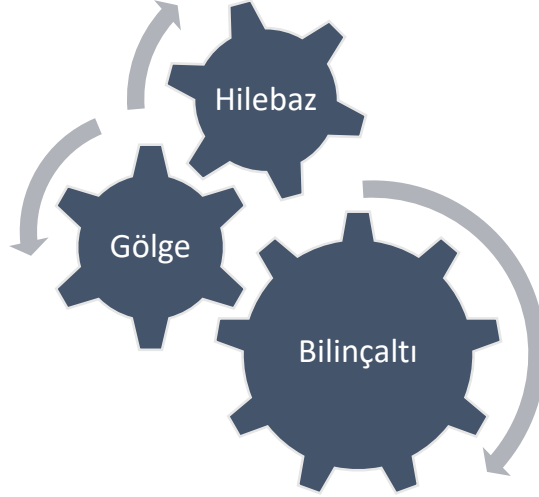
insana şefkat duygularıyla yönelmiştir. Kadın başına gelen duruma tedbirli olarak yaklaşmamıştır. Masum arketipinin gereği olarak daha önceden görmediği ancak toplumsal yaşam içerisinde duyduğu Hızır inancının etkisiyle çağrıya yanıt vermiştir. Yanıt vermesinden sonra başına gelecek ölümü ortadan kaldırmıştır. Böylece masumun cennetini kazanmıştır.

Bitlis'te anlatılan Çömçeli Gelin Efsanesi'ne göre bir köyde bulunan ağanın kızına bütün delikanlılar sevdalıdır. Fakat kızın gönlü orta halli bir çiftçinin oğlundadır. Gençlerin istekleri aileler tarafından kabul edilmez. Bunun üzerine kız ve erkek kaçmaya karar verir. İki genç yaşadıkları yerden uzaklaşarak başka bir köye sığınır. Burada yaşamaya başlayan gençlerin aradan zaman geçmesine rağmen çocukları olmaz. Gelin, çocuğunun olmaması nedeniyle üzülmemektedir. Köyde tam bu sıralarda kuraklık ve açlık baş göstermeye başlar. İnsanlar, asla yağmur görmez. Bu durumu kendine dert edinen gelin, başına kırmızı örtüsünü takarak Allah'a dua etmeye başlar. Allah gelinin duasına karşılık olarak yağmur yağdırır ve kuraklığı bitirir. *“Yağmur yağarak, kurumuş toprakları yeniden canlandırır. Ekinler fışkırır, bebekler doğar, salgın hastalık ortadan kalkar ve halk bir kez daha kendini umut ve yaşam dolu hisseder.”* (Pearson, 2003: 27). Halkın umutları yapılan eylem neticesinde yeniden canlanmıştır. Çekilen sıkıntıların ortadan kaldırılmasını sağlayan kahraman, masumun yansıması olan gelindir. Çünkü gelin sevdiği için kendisini zorlukların içerisine atmıştır. Çıkılan yol kuşaklar arasında gerçekleşen çatışmayı göstermektedir. Olayın başında gençlerin ailelerinin öne sürdüğü durumlar başka bir döneme dayanan gerçeklerdir. Bu yüzden kuraklık ve hastalıklar ortaya çıkmıştır. Olumsuzluklar ise masumun yola çıkışını sağlamıştır. *“Kendiniz için daha büyük bir canlılık ve yaşam bulmak amacıyla bir yolculuğu sürdürürken, toplumsal bir dönüşüme katkıda bulunacak yanıtları da ararsınız.”* (Pearson, 2003: 27). Gelin olay içerisinde çocuksuzluk özlemini yaşamaktadır. Arayış içerisinde yolculuğuna devam eden gelin çocukla geleceğine inandığı yaşamın ve canlılığın peşindedir. Yolculuk sürerken toplumsal bazda ortaya çıkan kuraklığın çözümü için gelin yanıtlar aramaya başlamıştır. Kahraman Allah'a ettiği dua sayesinde toplumun sıkıntısını ortadan kaldırarak dönüşümün gerçekleşmesini sağlamıştır. Bu dönüşüm de sembolik manada gerçekleşmiştir. Bitlis'te bahar aylarında kuraklık olması durumunda çocukların yaptıkları bebeklerle bir ritüel gerçekleştirilir. *“Kişisel yaşamımızda, masum arketipi, istediğimiz şeye henüz sahip olamasak bile mutlu olmamıza yardımcı olabilir. O bize gelişmek için ihtiyaç duyduğumuz şeye daima sahip olacağımız imanını verir.”* (Pearson,

2003: 225). Oyun olarak icra edilen ritüelin benzer durumlarda yapılması masum arketipinin ortaya çıkarmış olduğu inanma gücünün etkisidir. Çünkü ihtiyaç duyulan durum gerçekleşmemesine rağmen kişilerin içerisindeki umudu ve beklentileri güçlü tutmuştur. Böylece toplumsal dönüşüm gerçekleşmiştir. Söylencede asıl anlatılmak istenen durum sembollerle oluşturulmuş mesajlar üzerine kurulmuştur. Kuraklık ve çoraklıkla verilen üretimsiz ortam, gelecek masumların yeni gerçekleriyle dönüşüme uğramıştır.

2.13. Hilebaz/ BüyücüArketipi

Gölgenin yansımalarından biri de hilebaz arketipidir. Hilebaz kişinin bilinç dışındaki gölgeye ait duyguların içerisinde varlığını sürekli olarak devam ettirir. Jung, **Dört Arketip** adlı çalışmasında arketipi şöyle tanımlar: “*Hilebaz, Tanrısal-hayvansal bir doğası olan "kozmetik" bir ilk-varlıktır, bir yandan insanüstü özellikleri nedeniyle insandan üstünken, bir yandan da akılsızlığı ve bilinçsizliği yüzünden insandan aşağıdır.*” (Jung, 2009a: 130). Hilebaz, kurgusal ve sinsiy oyunlar planlayarak zafer elde etmeye çalışır. Fakat mantık ve düşünce ekseninde hareket etmediğinden hedeflerine ulaşamaz ve başarılı olamaz. Başvurduğu davranışlar bilinçsizlik içerdiğinden hilebaz, insanlardan daha da aşağı seviyelere düşer. Bazen de olağanüstü işler yaparak insanüstü bir noktaya ulaşmaktadır. Farklı özellikleri üzerinde taşıyan hilebaz, kötülüğün ve hilenin temsili olarak gözükmemesinin yanında bazen eğlenceli de olabilir. Kolektifin gerektirdiği davranışların dışına çıkıp farklı yollara başvurmak ve tuzak kurmak hilebazın sıklıkla kullandığı yöntemlerdir. Kişiliğine zor gelen eylemden kaçan hilebaz, davranışlarını ortaya koyarken bilinciyle hareket etmez. Böyle olunca da olaylardan sonra kötü bir duruma düşmeye mahkûmdur.

Şekil 8. Hilebaz Arketipi

Jung, hilebaz arketipine örnekler verirken şaman ve büyücüleri de saymaktadır. “Şaman ve büyücü hekimin de hilebaz bir tarafı vardır, çünkü o da insanlara önce kötü oyunlar oynar, sonra da zarar verdiği kişilerin öcüne kurban gider.” (Jung, 2009a: 122). Şamanlar ruhlarla iletişim içinde olduklarını söyleyerek kendilerini insanüstü bir noktaya çekerler. Fakat yaptıkları tedavi ve sağaltma işlemlerinde kurguladıkları oyunlarla tahmin edilemeyecek sonuçları ortaya çıkarırlar. Yaşam içerisinde farklı farklı insan tipolojisine rastlamak mümkündür. Efsanelerde de bu tipler birer sembole dönüştürülerek insanlık tarihinden derin izler barındırır. Nitekim günlük hayatta sıradan insanlar olarak görülen bu kişiler efsanelerde örtük anlam dizgeleriyle derinleştirilmiş arketipsel semboller olarak varlıklarını sürdürürler.

Bitlis efsanelerinin bünyesinde bulunan ve Nemrut adlı kişinin etrafında anlatılan olaylar büyücü/hilebaz arketipinin yansımaları olarak değerlendirilebilir. Çünkü olaylar içerisinde Nemrut kurgusal ve sinsi planlarla insanları kendine inandırmaya çalışmaktadır. Fakat yaptığı eylem ve durumlar bilinçsiz olduğundan hilebazın temsili olan kişi, zafer elde edemez. Bu açıdan bakıldığında Nemrut, arketipin özelliklerini üzerinde taşımaktadır. 155. efsanede Nemrut, Allah’ı dövmek için gökyüzüne doğru uzanan bir yapı inşa ettirme kararı alır. Hamile olan atıyla yapıya çıkmaya başlayan Nemrut, zirveye ulaştığında atı doğum yapar. Bu durum da atların gebe olma durumları göz önüne alındığında yolculuğun bir yıl sürdüğünü gösterir. Allah, karıncalara verdiği görevle yapının dibini boşaltır. Yapının altı boşaldığından Nemrut, düşmeye başlar. Yapının devasa büyüklüğü nedeniyle ucu Urfa şehrine düşer. Nemrut’un düştüğü yerde

ağzı pisliğin içerisine girer. Bu sırada şeytan gelerek kendisine çeşitli şeyler söyler. Nemrut'un ağzına iyice pislik girer ve hatasını anlar. *“Gölgenin hükmettiği büyüücü gerçekten kötü olabilir, karizma (büyüleyici) gücünü insanları –yükseltmek yerine- ayartmak, kurnazca yönlendirmek ve yok etmek için kullanabilir.”* (Pearson, 2003: 241). Efsane kahramanı, Tanrı olma iddiasında bulunarak bu uğurda çeşitli hilelere başvurmaktadır. Çünkü kahraman, sahip olduğu olağanüstü gücü var olan düzeni ortadan kaldırmak için kullanmaya çalışmaktadır. Bunun için devasa ölçülerde bir yapı kurarak Tanrı'ya ulaşmak ve onunla kavga etmek istemektedir. Daha önceden bahsedildiği gibi barındırdığı özellikler açısından insandan üst noktada bulunan fakat başvurduğu ve hayata geçirdiği eylemlerde mantıksızlığı nedeniyle insandan düşük olan hilebaz arketipinin yansıması olan Nemrut'un olay sonucunda şeytandan öğüt alması bizlere gölgenin kişi üzerindeki hükmünü göstermektedir. Gölgenin karşılığı olan şeytan efsane sonunda ağzı pisliğin içinde bulunan Nemrut'a *“Nemrut ben Allah'ın yarattığı toprağın her yerini ölçerek birazcık bile atlamadan üzerine namaz kıldım. Ben buna rağmen ufak bir isyanla şeytan oldum. Sen kimsin ki yukarı çıkıp Allah'ı döveceksin. İşte Allah'a şirk koşarsan olacağı budur.”* şeklinde konuşması hilebazın akılsızlığını göstermesi açısından oldukça önemlidir. Yapı ile devasa şekilde yükselen Nemrut'un düştükten sonra ağzına yerde pislik dolması Jung belirttiği gibi hilebazın düştüğü aşağı seviyedir. Gölgenin hâkimiyetine giren Nemrut, olağanüstü gücünü insanlara kendinin Tanrı olduğuna inandırmaktan ve onları ayartmaktan yana kullanmıştır. Bütün bu çabaların kaynağında da hilebaz arketipinin temsilleri bulunmaktadır.

Derlenen bir diğer metin olan 154. anlatı da ise yine Nemrut'un Tanrı olduğunu insanlara kanıtlamak için başvurduğu hileden bahsedilmektedir. Söylenceye göre Nemrut iddiasını topluma kabul ettirmek için olağanüstü bir durum olan ölüleri diriltme eylemine girişmiştir. İnsanlardan gizli bir şekilde biri sağlıklı diğeri ise ölü olan ikiz kardeşleri bulup getirir. İlk önce toplumun huzuruna ölü olan kardeşi çıkararak gösterir. Daha sonra ise hileli bir şekilde sağlıklı kardeşle ikisinin yerini değiştirir. Bu olaydan sonra insanlar onun Tanrı olduğuna inanır. Kahramanın karşı koyamadığı durumların başında doyum sağlayamadığı güç tutkusu gelmektedir. Gücünü toplum üzerinde en üst seviyeye getirmeye çalışan Nemrut, evrenin gerçeklerinden kaçarak gölgenin çağrısına yanıt vermiştir. Gölgenin çağrısı da hedefine ulaşması yolunda hilebaza hile yapması yönündedir. Kahraman ikiz kardeşleri değiştirip ölüyü dirilttiği iddiasında bulunması onu tamamen hilebaz konumuna getirmiştir.

Hilebazın yansıması olan Nemrut, etrafında teşekkül eden efsanelerden biri de 153. anlatıdır. Rivayete göre Bitlis’e özellikle Nemrut Dağı’na çok kar yağmaktadır. Kendisinin Allah olduğunu iddia eden Nemrut, askerlerine sıcak sularla karları eritmesini söyler. Askerler tarafından eritilen karların yerine ertesi gün tekrar kar yağdığında ise Nemrut bunun kendisi tarafından gerçekleştiğini söyler. Yaşamın doğal döngüsü üzerinde kontrol sağlamak tanrısal bir özelliktir. Fakat efsane kahramanı iddiaları uğruna çıktığı yolda gölgenin etkisiyle hileli yollara başvurmaya devam etmektedir. Askerlerden sıcak sularla karın eritilmesinin istenmesi hilebazın önceden kestirilemeyen davranış türüdür. Ertesi gün yağın kar, sıcak sularla açılan yerleri doldurur. Böylece hilebaz formunda olan Nemrut, toplumun gerçeklik algısını değiştirerek kurmaca oyununu sergilemiştir. Gerçek algısının bozulması toplumun çözülmesi ve ortadan kaybolmasına yol açar. Çünkü kurgu ile yapılan hileler kişileri gerçek olandan uzaklaştırarak yapaya doğru yönlendirir.

Bitlis ve ilçelerinde derlenen efsanelerin yapısında hilebaz arketipinin formları kendini karşıt kişi olan Nemrut yoluyla göstermektedir. Nemrut dışında çoğu anlatı içerisinde yine hilebaz kendini bazı özellikleriyle ortaya koymaktadır. Çünkü “*Hilebaz, ortak gölge figürüdür, bireyin düşük karakter özelliklerinin bir toplamıdır. Bireysel gölge kişiliğin hiç eksik olmayan bir unsuru olduğu için, ortak figür kendini buradan sürekli yeniden oluşturur.*” (Jung, 2009a: 135). İstenilmeyen ve saklanan isteklerin alanı olan gölge sürekli yaptığı çağrılarla bireyi hile yapması konusunda yönlendirir. Bu açıdan bakıldığında derlenen efsanelerin muhtevasında gölgenin hâkimiyetine girerek olayların içerisinde aktif rol alan hilebazın yansımalarını görmek mümkündür. Yaşamın her alanında kurduğu tuzak ve gerçekleştirdiği sinsî eylemlerle hilebaz, kolektifin bilinçaltında kendine güçlü bir yer edinmiştir.

Gittiği yeni yerlerin bilgisine sahip olup diğer insanlar üzerinde egemenlik kurma, hilebazın arzuladığı durumların başında gelmektedir. Egemenlik mücadelesi sırasında başvurduğu eylemler arketipin ontolojik devamlılığını borçlu olduğu durumlardır. Bu bağlamda Bitlis’te anlatılan Şeytan Pazarı Efsanesi, hilebazın yansımalarla kendini ortaya koyduğu önemli bir metindir. Rivayete göre Siirtli bir tüccar oğluyla birlikte Bitlis çarşısına gelir. Tüccar, çarşıda dinlenirken birden burada ticaret yapabileceği düşüncesine kapılır. Düşüncesini sağlam temellere oturtmak maksadıyla hilebazın özelliklerinden olan bir oyuna başvurmaya karar verir. Hilebaz, oyununu sahnelemek üzere kendi çocuğunu aracı olarak kullanır. Çocuğu çarşıda gördüğü herhangi bir dükkâna gönderip planının merkezini oluşturan üç soruyu oradaki esnafa sormasını ister. Tüccar, oğluna: “*Oğlum*

git, dükkâncıya söyle, bize öyle bir şey versin ki hem biz yiyelim, hem eşeğimiz yesin, hem de yolda bize eğlence olsun. Eğer adam bize istediğimiz şeyi verirse buradan gidelim, çünkü biz bu adamları kandıramaz, ticaret yapıp kar edemeyiz.” der. Babası tarafından tembihlenen çocuk çarşıda bulunan bir dükkâna girip kendisine söylenenleri karşısındaki esnafa sıralar. Bunun üzerine esnaf, çocuğun kucağına bir adet karpuz verip onu geldiği yere gönderir. Tüccar, çocuğun elindeki karpuzu görünce hayal kırıklığı yaşar. Hemen çocuğuna, *“Oğul bize burada durak yok. Bunlar şeytandan da kurnaz. Biz burada kar edemeyiz.”* diyerek yoluna devam eder. Çünkü efsaneye göre esnafın cevabı, *“İçini siz yiyin. Kabuklarını eşeğe verin. Çekirdekleriyle de yolda eğlenirsiniz.”* şeklindedir. Hilebaz, düşüncesini yerine getirmek için diğer insanları kullanmaya çalışır. Bunları yapmak içinde çeşitli planlar ve hilelere başvurma yoluna gider. Hedefine ulaşma aşamasında kurduğu planlarında başarısızlık yaşama ihtimali arketipin en büyük korkusudur. Anlatıda hilebaz arketipinin karşılığı olan tüccar, geldiği yeni yerde egemenlik kurup çıkarı doğrultusunda insanlardan faydalanmaya çalışmıştır. Bunun için de oğlu üzerinden bir plan kurgulayarak hazırladığı sorularla onu, orada bulunan esnafa yönlendirir. Esnaf, çocuğun eline verdiği karpuzla hilebazın tuzaklarını boşa çıkarır. Tuzakları boşa çıkan tüccar, en büyük korkusunu yaşayarak oradan uzaklaşmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

3. BİTLİS EFSANELERİNE SEMBOLİK VE PSİKO-SOSYAL YAKLAŞIM

3.1. Bitlis Efsanelerinde Çeşitli Kültler ve Sembolik Unsurlar

Geleneksel yaşam ve kültürel değerlerin koruyucusu olan efsaneler, toplumların varoluş gömüsü niteliğindeki metinlerdir. Geçmişin derin yaşanmışlıklarını örtük anlam dizgesinde barındıran efsane, insanın yaşama tutunmasını sağlayarak olağan dünyadaki kuşatılmışlığını sona erdirir. Bu bağlamda bakıldığında efsanelerin içerisinde bulunan mitik olgular, sembol ve kültür yardımıyla bireyin bilinç merkezine çeşitli göndermeler yapar. Doğa ve doğadaki varlıklara boyun eğmek istemeyen insanoğlu, zamanla bunlara karşı mücadele azmi geliştirir. Giriştiği mücadele de kendini güvende hissetmeyi amaçlayan birey, bazı olgulara mistik değerler yükleyerek onu algısında yüceltir. Bu yüceltme ve kutsiyet kazandırma durumu da bazı kültürlerin ortaya çıkmasına sebebiyet verir. Kültürel düzlemde kullanılan kült terimi, tapma, tapınım ve ibadet anlamlarına gelmektedir. Fakat Türk toplumunda görülen kült inanışında, varlık ve olgulara tapınım gibi bir durumla karşılaşmamaktadır. Türklerde daha çok böylesi varlıklara karşı geliştirilen saygı ve sevgi düşüncesi bulunmaktadır. **Türk Kültüründe Ağaç Kültü** adlı çalışmasında Pervin Ergun, kült terimini V. Beşliye'v'den alıntılararak metin içinde şöyle vermektedir: *“Her dinin en gerçek unsurlarından birini teşkil eden kült, insanın tabiatüstü kuvvetler veya ilahlarla olan münasebeti sırasında çeşitli hareketlerle ifade olunur. Bu hareketler pek muhtelif şekiller gösterir. Bunlar musiki, şarkı, bağırma, feryat gibi halis sesler veya dua, fal, büyü, kurban merasimi gibi sözler olabileceği gibi, sessiz dua ve ilah huzurunda alelade bir tazim şeklinde de olabilir.”* (Ergun, 2004:15).

Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri'nde de Ahmet Yaşar Ocak, varlıkların ve olguların kült hüviyetini elde edebilmesi için şu üç koşulu sağlanmasını gerektiğini vurgular:

- a) Kulte bahis olabilecek nesne veya kişinin varlığı,
- b) Bu nesne ya da kişiden insana zarar gelebileceğine ilişkin inancın varlığı,
- c) Bu inancın sonucu olarak faydayı celb, zararı defedecek ziyaretler, adaklar, kurbanlar ve benzeri uygulamaların varlığıdır (Ocak, 2002: 113).

Yaşadığı çevreden evrene açılmaya çalışan insanoğlunun, ilk sancısı çektiği varoluşsal sıkıntıdır. Bilinmezliğin içerisine doğan birey, çevresini anlamlandırarak

zaman ve mekânla ortak yazgıyı yaşamaya başlar. Bu eylemini gerçekleştirirken de dilin dönüştürücü ve birleştirici gücünden istifade eder. *“Dil, düşüncemizin dış elbisesi değildir; o düşüncenin iskeletidir de. Dil, sadece düşüncenin dışında duran, daha önce oluşmuş olan şeyi tercüme eden bir şey değildir; o hakikatte, düşüncenin şekillendirilmesinde de hizmet görür.”* (Durkheim, 2005: 100). Nitekim dil, yaşam sınırlarının zorlaması ve yaşam içinde yer edinilmesi için insanoğluna, büyük özgürlükler kazandırarak yapısında sembolleri ortaya çıkarır. Böylece insanoğlu, sözcükler üzerinden geliştirdiği ilişkiyle sembolleri duygu ve düşüncelerini anlatma aşamasında kullanır. Augustinus, **Göstergeler Teorisi** adlı çalışmasında sembolü, *“Hakikatin tüm eşyaya, tarihe, kozmosa, kısaca şuraya buraya yayıldığı her yerde tezahür eden tecellisi birer göstergedir ve bu göstergeler semboller biçiminde somutlaşmıştır... Bir gösterge, deneysel anlamdan daha fazlasına sahiptir ve kendisinden başka herhangi bir şeyi düşünmeye izin verir.”* (Zeyrek, 2016: 200) şeklinde tanımlamaktadır. Düşünsel manada bakıldığında bu tanım, insanoğlunun sonsuzluğa açılan yönüne ve hakikatin sembolik görüntülerle tecellisine işaret etmektedir. Birey, böylece görüntüler ve semboller üzerinden hakikati okuyarak varoluşsal sıkıntılarını nihayetlendirir.

3.1.1. Atalar Kültü

Kolektif yaşamın bir parçası olan insan, evrende geçirdiği süre boyunca çeşitli olgu ve varlıklara farklı anlamlar yüklemiştir. Geçmiş yaşantıların üzerine inşa edilen bu anlam arayışı beraberinde bazı kültürlerin ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Genel manada bakıldığında geleneksel yaşam anlayışını geleceğe taşıyan Türklerin, çeşitli varlıklar etrafında şekillenen kült inancını oldukça sağlam temeller üzerine kurduğu görülecektir. Bahis konusu kültürler de toplumların kültür ve geleneklerini geleceğe aktaran değerli olgulardır. Nitekim atalarının yaşam tarzlarını ve kültürlerini devam ettirmeye çalışan toplumlar dünya üzerinde varlık mücadelesi verirken, geçmişten miras aldıkları bu gücü kendilerine kalkan olarak kullanmaktadır. Geçmişin tecrübelerini geleceğe aktaran atalar, yeni neslin koruyucusu ve kollayıcısı olarak kültürel bellek içerisindeki yerini böylece almışlardır. Türk toplumu açısından önemli olan atalar kültü için Kafesoğlu şöyle demektedir: *“Ölmüş büyüklere tazim, atalara saygı “baba hukuku”nun inanç sahasındaki belirtisi olarak görülmektedir... Asya Hunları, Tabgaçlar ve Gök-Türkler çok kere kutsal mağaralar önünde atalarının ruhlarına kurban sunarlardı. Atalara ait hâtıraların kutlu sayılması, Türk mezarlarına yapılan tecavüzlerin ağır şekilde*

cezalandırılmasından da anlaşılıyor.” (Kafesoğlu, 1998: 304). Türkler ölen atalarının, yaşayan insanlar üzerindeki etkisini devam ettirdiğini düşündüğünden onların ruhlarına karşı ayrıca saygı duymuştur. Bu şekilde duyulan saygı ve minnet beraberinde atalar kültürünü ortaya çıkarmıştır. Eski Türk toplumunda ölen kişinin mezarı ve mezarının etrafında bulunan varlıklar ata ruhunun varlık mekânı olduğundan kutsal kabul edilmektedir. İnanişâ göre ataların ruhu ebedî olarak varlığını sürdürmekte ve dünya yaşamıyla da sürekli olarak bağlantı kurmaktadır.

Atalar kültürünün, Gök Tanrı inancıyla bağlantılı olarak ortaya çıktığı ve geliştiği, bu alanda çalışan bilim insanlarının görüşleri çerçevesinde değerlendirilmesi gereken bir diğer noktadır. Tanrı'nın gökyüzünde olduğuna inanan eski toplum ona ulaşma aşamasında kendisine yol ve rehberler aramıştır. Bu rehberlerin başat aktörleri de atalardır. Adı geçen durumlardan anlaşılacağı üzere kült düşüncesinin kaynağında Gök Tanrı inancının belirgin izleri bulunmaktadır. Türk halkları üzerine önemli araştırmalar yapan Radloff'un, *“Zayıf insan, en yüksekteki gök tanrıları ile karanlığın ruhlarına doğrudan doğruya başvurmaya cesaret edemez, o, bunun için bir aracıya gerek duyar; bu araçlar, onun cennette yaşayan atalarıdır. İnsan, bu atalar aracılığıyla gökteki yüksek tanrılara dileklerini bildirir ve onlardan yardım ister.”* (Radloff, 2008: 23) şeklindeki değerlendirmeleri ortaya koyulan durumları kuvvetlendirmektedir. Bu bağlamda bilmediği ve tanımadığı olgular karşısında kaygı taşıyan insanoğlu, bilinmezliğe giden ata ruhlarının ona böylesi sıkıntılarında yardım edeceğine inanmaktadır. Kişiler, yaşam süresince beklentilerini, isteklerini ve dileklerini Tanrı'ya ulaştırması için tanıdığı atalarını aracı olarak kullanma yoluna gitmiştir. Ölmüş ata ve yaşayan insan arasında kurulan bağ, kült inanişinin güçlü temellerindendir. Eski Türk toplumlarının geliştirdiği bu güçlü bağ ve ilişki atalara gösterilen büyük saygıyla doğru orantılı olarak gelişmiştir. Gök Tanrı'ya inanan Türk toplulukları bu düşüncelerini zamanla kült haline getirmişlerdir. Sonraki dönemlerde kabul edilen yeni dinlere rağmen atalar kültü ortadan kaybolmayarak varlığını bir şekilde devam ettirmiştir.

İslamiyet ile birlikte Türk toplumuna ait birçok kavram ve kurumda kabul edilen dinin etkisiyle değişimler meydana gelmiştir. Anadolu'ya gelen Türkler, karşılaştıkları kültür ve İslamiyet'in de etkisiyle yaşamlarını farklı bir yöne dönüştürmüştür. Eski Türklerde, ata ruhlarına gösterilen saygı İslami anlayışın etkisiyle yerini veli, evliya ve erenlere bırakmıştır. Ahmet Yaşar Ocak, konuyla ilgili olarak şöyle der: *“Şamanizm öncesi eski Türk inançlarından olan atalar kültürünün, veli kültürünün temelinin*

hazırlanmasındaki önemli rolüne de dokunmak gerekiyor. Muhtelif Türk zümreleri arasında en eski ve köklü inançlardan biri olduğu bilinen atalar kültü, genel olarak ecdadın takdisine dayanır.” (Ocak, 1992: 12). Anadolu’da bulunan türbe ve yatır inancı atalar kültürünün yansıması olarak değerlendirilebilir durumlardandır. Bu kutsal mekân ve kişilerin etrafında gelişen inanın kaynağı geçmişte ata ruhuna gösterilen saygıdan ileri gelmektedir. Anadolu insanın gittiği türbelerde kanlı veya kansız kurbanlar adaması yaratıcıya ulaşma amaçlı rehber olarak kabul edilen ata ruhuna kendiliğinden bir şeyler sunmasıdır. Çünkü türbe ve yatır civarında ortaya konulan sözü edilen eylemlerin İslami noktada bir karşılığı bulunmamaktadır.

Anadolu insanı açısından türbe, yatır ve ziyaret yerleri oldukça önemli mekânlardır. İnsanlar böylesi kutsal yerlere giderek adak adama, bez bağlama, çocuk beşiği yapma gibi eylemleri yerine getirdikten sonra dilek de bulunurlar. *“Yatıra adak adamak, ona bir dileğin gerçekleşmesi için başvurmaktır. Adayan kişi bu eylemiyle, yatırın kendisi ile Tanrı arasında bir çeşit aracılık yapacağına inanmıştır.”* (Boratav, 1984: 42). Yaşama dair istek, beklenti ve dilekleri olan Anadolu insanı bilincinde kutsal kabul ettiği mekânlara adak adayarak arzuladığına ulaşmayı amaçlar.

Atalar kültürünün Anadolu’daki yansıması olarak değerlendirilebileceğimiz durumlardan biri de mezar taşlarıdır. Orta Asya’da ölen güçlü, varlıklı, soylu ve yiğitlerin ruhlarına ayrıca saygı duyulduğundan mezar yerlerinin belirlenmesi istenmiştir. Bu kişiler toplum nazarında kutsal sayılan yerlere gömülerek üzerine kurgan denilen yapılar inşa edilmiştir. Diğer yanda da ölen kişilerin statüsüne, mesleğine ve kişilik özelliklerine göre mezarlarının başlarına taşlar konulmuştur. Bu uygulamalar çeşitli değişimler geçirdikten sonra Anadolu’da günümüzde de varlığını sürdürmeye devam ettirmektedir.

Sözlü kültür ürünleri geçmiş dönemin gelenek, görenek, inanış vs. anlayışını bünyesinde koruyarak gelecek kuşaklara taşımaktadır. Bu kültür ürünlerinden biri de efsanelerdir. Bu bağlamda *“İnandırıcılık özellikleri dolayısıyla efsaneler, teşekkül ettikleri coğrafyanın kültürel yapısı üzerinde de etkili olmuş ve hâlâ da olmaktadır. Hatta bazı yerler etrafında bir "kült" teessüs etmiş ve efsaneler de bu kült içerisinde yer almışlardır.”* (Duymaz, 2001: 89). Bitlis ve ilçelerinde derlenen efsane metinleri içerisinde geçmiş dönemlerin bilinç dışın yansımalarını görmek mümkündür. Bu bağlamda kolektif bilinç dışının varlık alanı içerisinde olan atalar kültü, yörede devamlılığını yansımalar şeklinde efsane metinlerinin muhtevasında sürdürmektedir.

Ahlat'ta bulunan Nazik Gölü etrafında anlatılan 116. efsane, atalar kültürünün temsili olarak değerlendirilebilir. Rivayete göre gölün etrafında bir ziyaret bulunmaktadır. Aynı zamanda ziyaretin çevresinde de ağaçlar yetişmektedir. Ağaçların burada bulunan ziyaretten dolayı kesilmesi ve günlük işlerde kullanılması toplum vicdanı tarafından yasaklanmıştır. Kesilmesi ve kullanılması sosyal normlarla yasaklanan ağaçlar, Ahlat'ta bulunan iki kişi tarafından kesilerek ahır temizliğinde kullanılmıştır. Aynı ilçede bulunan yaşlı bir adam da gördüğü rüya neticesinde, normları yıkan kişilere engel olması ve ağaçların kesilmemesi için elçi kılınmıştır. Fakat rüyayla gelen mitik uyarıyı ağaçları kesen kişilere aktaran ihtiyar adam, çağrısına yanıt bulamaz. Bunun üzerine ağaçları kesmeye devam eden iki kişi, olay sonunda olağanüstü şekillerde cezalandırılır. Normları ortadan kaldıran ve yapılan çağrıları karşılıksız bırakan kişiler efsaneler yardımıyla toplumsal vicdanda böylece mahkûm edilmiştir. Çünkü yöre insanı ölen atalarının ruhlarının varlıklarını dünya yaşamında devam ettirdiğine inanmaktadır. Gölün kenarında olduğuna inanılan ziyaret ve çevresinde yetişen ağaçlar insanlar tarafından ata ruhunun ontolojik alanı olarak belirlenmiştir. Alan içerisinden herhangi bir nesne alınması ve ona zarar verilmesi geçmiş inancın etkisiyle yasaklanarak koruma altına alınmaya çalışılmıştır. Ağaçların kesilmesinden sonra rüya yoluyla bu kişilere iletilen mitik çağrı kolektif bilinç dışında oluşan normların bir sonucudur. Nitekim çağrıya uymayan kişiler eylemlerine devam ettiklerinde de cezalandırılmıştır.

Adilcevaz İlçesi'nde anlatılan Uri Baba Efsanesi, kutsal mekân olarak toplumsal hafızada yer edinen bir alana ait olan nesnelerin sosyal normlara aykırı bir şekilde alınmasından ve sonrasında efsane kahramanının rüya âleminde karşılaştığı cezadan bahsetmektedir. Sahipli yer olarak bilinen, Nazik Gölü ve çevresindeki ağaçlar gibi, Uri Baba Türbesi'nin yanında bulunan ağaçlarda günlük işlerde kullanılmak üzere efsane kişisi tarafından alınmıştır. *“Türklerde atalara olan saygı, onların mezarlarına yapılan hakaretlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılmaları şeklinde de görülür.”* (Gömeç, 2011: 91). Mitik dönemden günümüze kadar uzanan ve Türk toplumunun bilinç dışında var olan kült inanışı kendisini efsanelerin yapısında böylece var etmiştir. Nitekim bahsi geçen her iki metinde de içtenlik değerlerinden uzaklaşan efsane kişileri ata ruhuna ait nesnelere zarar verdiğinden olayların sonunda cezalandırılmışlardır. Diğer efsanede olduğu gibi Uri Baba Efsanesi'nde kişi rüya yoluyla gelen mitik uyarıyla karşı karşıyadır. Fakat efsane kahramanı gelen çağrıya yanıt vererek türbenin ontolojik alanına saygı göstermeye

başlamıştır. Farklı zamanlarda anlatılan bu gibi efsane metinleri atalar kültünün toplum belleğinde yaşatıldığına işaret etmektedir.

Şeyh Mahmudi Dürdani'ye bağlı olarak anlatılan efsaneye göre, şeyh öldüğünde insanlar onun aziz hatırasını yaşatmak maksadıyla ona türbe yapmaya karar verir. Rivayete göre türbe, üzerinde bulunan yapı malzemelerini kabul etmeyip yanında bulunan dereye atar. Yöre insanı, direk ve beton parçalarını sabah olduğunda tekrar tekrar derenin içinde bulur. Olayın bu şekilde devam etmesi üzerine türbenin üst kısmına pencere yapılarak dört tarafı betonla örülür. İnanişâ göre şeyh, türbeyi böyle kabul ettiği için yapı böylece kalmıştır. Halk arasında anlatılan olaya inanların sayısı oldukça fazladır. Özellikle türbenin üst kısımdaki pencerenin yapılış amacı; efsane içerisinde şeyhin üzerindeki yapıya razı olmamasıyla ilişkilendirilmiştir. Ölen veliye, yöre insanı saygı ve değer atfettiğinden mezar alanı toplumsal manada anıtlştırılmaya çalışılmıştır. Bu girişimlerin defalarca başarısızlığa uğraması ve en sonunda mezarın üzerine pencere bırakılması atalar kültünün yansıması olarak okunabilecek durumlardandır. Konunun başında bahsedildiği gibi; atalar kültü Gök Tanrı ile ilişkili olarak Türk toplumunda vücut bulmuş bir inanıştır. Efsanede veliye ait ruh olarak düşünülen mitik güç, üstünün tamamen kapatılmasına izin vermemektedir. Son aşamada türbenin üstüne yapılan pencere, sözü edilen güç tarafından kabul edilir. Mitik gücün yapılan pencere vasıtasıyla üstünün açık bırakılmasını kabul etmesi ata ruhunun gökyüzüyle olan iletişimini sürdürmesi düşüncesinin bir sonucudur. Nitekim son aşamada türbenin üst kısmına pencere yapılmasıyla bahsedilen olumsuz durumlar ortadan kalkmıştır.

Bitlis merkezde bulunan Şeyh Garip Türbesi, etrafında anlatılan çeşitli olaylar ve inanışlar bulunmaktadır. Şeyh Garip'le alakalı olarak derlenen 101 ve 102. metinlerde atalar kültünün temsillerini görmek mümkündür. İlk efsanede ruh hastaları Şeyh Garip Türbesi'ne getirilip zincire vurulur. Hastaların zincire vurulduktan sonra iyileştiklerine inanılır fakat buna rağmen iyileşmeyen kişiler ise başka türbelere gönderilir. Çünkü halk inanışına göre sadece Şeyh Garip'in bölgesinde olan hastalar bu türbeden şifa bulmaktadır. Olay içerisinde atalar kültü bağlamında türbeden medet umulmaktadır. Bölge insanı, Şeyh Garip Türbesi'ne götürdüğü hastalarının şifa bulduğuna inanmaktadır. Nitekim halk psikolojik açıdan kötü durumda olan kişileri burada zincire vurarak onların sağlıklarına kavuşmasını amaçlamaktadır. Sonuç olarak insanların bilinç dışında yatan düşünce atalar ruhunun insana olabilecek kutsal yardımıdır. Diğer efsane ise Rus ve Ermeni çetelerinden kaçan kızın türbeye sığındıktan sonra orada bulunan ata ruhundan

kendisine yardım etmesini istemesidir. Düşmanlardan kaçan kızın “*Ey Müslümanların Şeyhi sen ki her derde devasın Allah’ın izniyle benim derdime de deva ol beni gizle.*” şeklinde dua etmesi ata ruhunun aracı olarak kullanılmasını göstermektedir. Çünkü zor durumda olan kız, yardım çağrısını doğrudan Şeyh Garip’e yapmıştır. Atalar kültü inancının özünde yatan temel düşünce; ölen kişinin yaşayanlara iyiliğinin dokunabileceği inancı, kızın kendine kurtuluş noktası olarak türbeyi görmesini sağlamıştır.

Güroymak İlçesi’nin Günkırı Beldesi’nden derlenen Şeyh Mahmud Efsanesi, atalar kültürünün toplum algısındaki yerini gösteren önemli anlatılardan biridir. Köylülerden biri türbenin etrafında koyunlarını otlatırken, sürekli olarak sorun çıkaran ve kendisini uğraştıran bir koyuna kızdığı için küfür eder. İnaniş’a göre kişi, türbeye yakın olduğundan ettiği küfür neticesinde gözleri görmemeye başlar. Bütün çabalara rağmen çobanın gözleri açılmaz. Çobanın annesi sürünün en iyi koyununu çocuğunun gözlerinin açılması için türbeye adak olarak adar. Bu olaydan sonra çobanın gözleri açılır. Üst otoritenin buyrukları dünya üzerinde yaşayan insanların uymak zorunda olduğu ve yaşamlarında dikkat ettiği olguların başında gelmektedir. Koyuna küfür eden çoban, üst otoritenin koyduğu sınırları ihlal ettiği için efsane içerisinde cezalandırılmıştır. Bu cezanın kaldırılması için de Şeyh Mahmud aracı olarak kullanılmıştır. Nitekim üst otoriteye bağlı olunduğunu göstermek için kişiler kurban sunma ritüeline başvurur. Anne, tarafından sürünün en iyi koyunu anlatı kişinin gözlerinin açılması karşılığında türbeye yani ata ruhuna sunulmuştur. Anlatı sonunda atalar ruhu aracı kılınarak sunulan adak neticesinde çobanın gözleri açılmıştır.

Seyyid Hüseyin’e bağlı olarak anlatılan 84. efsanede onun öldükten sonra bile keramet gösterilmesinden bahsedilmektedir. Efsaneye göre Ahlat’ın Şaraçoğlu Mahallesi’nde yaşayan Molla İsa’nın atı çalınır. Atının ahırda olmadığını gören Molla İsa, bunun üzerine Seyyid Hüseyin’in mezarına giderek onun türbesiyle konuşmaya başlar. Molla İsa, mezara hitaben “*Bu nasıl komşuluktur. Benim atım buradan çalınıp götürülüyor sizin sesiniz çıkmıyor*” şeklinde seslenir ve daha sonra Fatih Sûresi’ni okuyup evine geri döner. Aradan birkaç saat geçtikten sonra ortaya çıkan hırsız, atı teslim edip tövbe eder. Molla İsa, hırsızla muhatap olmadan doğrudan Seyyid’in mezarına gider. Molla, “*İşte komşuluk dediğin böyle olur.*” diyerek evine tekrar geri döner. Anlatılan bu efsanede olduğu gibi insanlar yörede bulunan atalarının mezarlarını kendileri için koruyucu bir kalkan olarak görmektedir. Bu düşüncenin temelinde de mitik dönemden günümüze kadar uzanan atalar kültü bulunmaktadır. Efsane kahramanının atının

kaybolmasından sonra Seyyid Hüseyin'in mezarına giderek sitemde bulunması ata ruhundan; beklenen yardımın ve iyiliğin karşılıksız çıkmasından kaynaklanmaktadır. Toplumsal bilincin imaj halinde Molla İsa karakterinde ortaya çıkardığı ihtiyaç, halkın yaşamdan olan beklentisi olarak okunabilir. Çünkü yöre insanı, Seyyid Hüseyin'in varlık alanına katılarak kendini ontolojik olarak güvende hissetmeye çalışmıştır. Bu bağlamda efsanenin sonunda hırsızın atı getirip tövbe etmesi atalar kültüründen beklenen durumun gerçekleşmesine karşılık gelmektedir.

Mutki İlçesi'nden derlenen 134. metinde ise kutsal ata mekânlarının korunması ve temizlenmesi mesajı efsane yoluyla verilmeye çalışılmıştır. Anlatıya göre, günün birinde bir kızın rüyasına şehit girer. Şehit, rüyada kıza mezarının yıkanması ve temizlenmesi isteğinde bulunur. Ertesi gün kız, kümbete gittiğinde içerde ölmüş bir koyun olduğunu görür. Ölen hayvanı içeriden alıp toprağa gömen kız, kümbeti yıkayıp evine gider. Gece kızın rüyasına tekrar giren şehit ona bir top yeşil kumaş hediye eder. Yaşanılan olaydan sonra kızın dünyası manevi açıdan bütünüyle değişir. Bu mezarın insanlar tarafından sürekli olarak ziyaret edilmesi ve burada kurban kesilmesi efsanede değinilen diğer noktalardandır. Şehitler vatan, millet ve bayrak gibi değerlerin korunması uğruna canlarını feda eden toplum algısında özel yeri olan kişilerdir. Nitekim vatan toprağına anlam katan bu gibi ebedî mekânlar, kolektif Türk ruhuna uygun şekilde korunup kollanmalıdır. İnsanların bu konuda gerekli önemi göstermemesi nedeniyle hayvanların kümbet içerisinde ölmesi, efsane yoluyla kişilere değerlerin koruma altına alınması noktasındaki eksikliklerini sezdirmiştir. Anlatı içerisinde rüya yoluyla verilen mesaj bölgede bulunan şehit mezarının temizlenmesi ve korunması yönündedir. Sözü edilen durum da atalar ruhuna yüklenen kutsal misyonun efsaneler içerisine mitik çağrılarla yansımalarıdır. Kümbetin insanlar tarafından belirli zamanlarda ziyaret edilip buralarda kurbanların kesilmesi ve kansız kurban uygulamalarının yapılması atalar kültürü ile olan ilişkisini kuvvetlendiren durumlardandır.

Şeyh Muhammed Şenbeki'nin misafirperverliği etrafında anlatılan 125. efsaneye göre toplum açısından önemli bir şahsiyet olan Şeyh Muhammed, öldükten sonra da keramet göstermeye devam eder. Günün birinde yapılan gezi sırasında Bölükyazı Köyü'nde bulunan Şeyh Muhammed'in mezarı da ziyaret edilir. Yaşadığı zaman kapısına gelen insanlara sürekli ikramlarda bulunan Şeyh Muhammed'in bu özelliği mezar ziyareti sırasında da gerçekleşir. Ziyaret sırasında açılan mezar, kapısına gelenlere kahve ikramında bulunduktan sonra tekrar kapanır. Bunun üzerine ziyaret ekibinde olan büyük

âlimlerden biri, şeyhin öldükten sonra da ikrama devam ettiğini söyleyerek onu över. Toplum, öldükten sonra kutsal gördüğü ve saygı gösterdiği insanların ruhlarından sürekli olarak yardım beklentisi içinde olmaktadır. Bundan dolayı efsane içerisinde mezar ziyareti gerçekleşmiştir. Rivayete göre mezardan çıkan bir elin gelen kişilere kahve ikram etmesi ata ruhunun evren içerisinde hala varlığını devam ettirdiği düşüncesinin bir sonucudur. Bu olağanüstü olayın efsane içerisinde yeniden gerçekleşmesi atalar kültürünün topluma ait sözlü kültür ürünleri içerisinde yaşatıldığını gösteren önemli örneklerdendir.

3.1.2. Tabiat Kültlerine Bağlı Unsurlar

Kişioğlu, bilinç dışında barındırdığı mitik değerlerle olağan dünyada kendini yeniden kurmaya çalışır. Bunun için de geçmişin varoluşsal kaynaklarına yönelir. Düşün sisteminde var olan yaşam tecrübelerine sığınarak kendini geleceğe taşımayı amaçlayan Türk toplumu, tabiat unsurlarına bağlı bazı kültürler yardımıyla bu isteğini yerine getirmeye amaçlar. Mitik dönemden günümüze kadar uzanan kültür inancının izlerini hayatın her alanında olduğu gibi efsanelerin muhtevasında da görmek mümkündür.

Bu bağlamda Bitlis'ten derlenen efsanelerin muhtevasına sızan, dağ, ağaç, mağara, taş, su, toprak ve ateş kültürü yansımalarının okunması ve arka planında yer alan değerlerin çözümlenmesi gerekmektedir. Çünkü doğa ile ruhsal bir birliktelik yaşayan yöre insanı, animistik anlayış çerçevesinde tabiat unsurlarını da varlık alanına dâhil etmeye çalışır.

3.1.2.1. Kutsanan Dağ Kültü

İlkel insanın yaşadığı çevreyi anlamlandırma güdüsü, içinde var olan bilinmezliğin kaygısı sonucu ortaya çıkmıştır. Hayatı etrafında gerçekleşen tabiat olayları insanın korkusunu sürekli olarak artırmıştır. Bazı varlık ve unsurlar karşısında mücadele azmi geliştiremeyen ilkel düşünce, bu olgulara karşı kutsallık geliştirerek onlara biat etme yoluna gitmiştir *“İlkel zihniyet nesnelerde dikkatini çeken şey üzerinde yoğunlaşmakta, nesnenin var oluş/kendini sunuş biçimi ve yarattığı duygusal yoğunlukla ilgilenmektedir... Çünkü kendini her an tehdit ettiğini düşündüğü tehlikelere karşı koruması gerektiğinden, bu korku onun varlıklar ve nesnelere karşı olan tavrında belirleyici bir rol oynamaktadır.”* (Bruhl, 2006: 22). Çevresinde gördüğü varlıkların özellikleri ilkel bireyin bu nesne ve varlıklara olan tavrını şekillendirmiştir. Dağlar, büyüklüğü, kapladığı alan ve gökyüzüne kadar uzayan yükseltileriyle ilkel insanda korku

duygusunun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Hissedilen korku duygusu dağlara karşı saygı ve kutsal olma özelliğini de ortaya çıkarmıştır. Yüklenen kutsallığın kaynağında ise böylesi yerlerde yaşadığına inanılan gizil güçlerin varlığı ve onların bilinmezliğinin yol açtığı korku güdüsü bulunmaktadır.

İlkel toplumlardan başlayarak devam eden kutsal dağ inancı varlığını farklı mitoloji ve dinler içerisinde sürdürmeye devam ettirmiştir. “*Kutsal dağın bir dağ tanrısı olduğu veya tanrılar dağının bulunduğu bilinmektedir. Kutsal dağ inancı hemen birçok dinlerde de görülmektedir. Dağlar, ruhların, devlerin yaşadığı, bir ülke olarak tanınıyor.*” (Tanyu, 1973: 5). Özellikle eski din ve toplumlarda dağlar, Tanrıların yaşadığı yerler olarak kabul edilmiştir. Sümerlilerin, Fenikelilerin, Samilerin, Babillerin vs. gibi eski medeniyetlerin Tanrı mekânı olarak tanımladıkları yerler yine dağlardır. Yunan mitolojisinde Tanrıların yaşadığı yer olarak bilinen Olimpos, Moğollarda Tanrı’nın yeryüzüne indiği dağ olarak nitelendirilen Burhan- Kaldun, Japonya’da Şintoizm için kutsal kabul edilen Fujimaya, Perslerin Elburuz dağları konuya örnek oluşturması açısından önemlidir (Tanyu, 1973: 6). Manevi anlam yüklenen dağlar ilahi dinler açısından da önemli bir yere sahiptir. Dağlar, Tanrı tarafından gönderilen vahyin geldiği mekânlar olması hasebiyle dinî değeri yüksek olan yerlerin başında gelmektedir. Hz. Muhammed’e haber meleği olan Cebrail’in vahiy olarak geldiği yer Nur Dağı’nda bulunan Hira mağarasıdır. Aynı şekilde Yahudiler açısından önemli olan Sina Dağı’nda Hz. Musa’nın kendisine gelen elçi aracılığıyla Allah’la konuştuğuna inanılmaktadır. Hristiyanlıkta da Hz. İsa’nın dinin esaslarını anlattığı Zeytin Dağı kutsallık arz etmesi açısından oldukça önemlidir. Kur’an-ı Kerim’de ayrıca dağların önemine dikkat çeken ayetlere yer verildiği görülmektedir. Dağların dünyanın dengesi ve uyumu için üstlendiği göreve açıkça dikkat çekilmektedir. Verilen örneklerin dışında İslam toplumu açısından kutsal kabul edilen farklı dağlar da bulunmaktadır.

Türk düşün sisteminde ruh (iye) taşıdığına inanılan tabiat varlıklarından birisi de dağlardır. “*Doğada her bir nesnenin iyesinin bulunması ve onların her birinin farklı özelliklerinin olması dağ kültüründe de görülür. Nitekim dağların ve obaların yalnız kendi iyelerinin değil, aynı zamanda diğer ruhların da barındığı yerler olduğu etnografik verilerle tasdik edilmektedir. Bu nedendir ki dağ, taş kültürü Türk mitolojisinde ritüellerini yapıldığı ıdık (kutsal) mekânlar olarak bilinirler.*” (Bayat, 2012: 222). Eski Türk topluluklarının yılın belirli dönemlerinde yürüttüğü ve ana merkezinde dağların olduğu bazı ibadet şekilleri de bulunmaktadır. Bu durumun temelinde de dağların kutsal

ruh taşıdığına dair olan düşünce yatmaktadır. Anohin'e göre, *“Dağ ruhları gökyüzünde veya yeraltında değil, insanın kendisinin yaşadığı dünyada varlıklarını sürdürmektedir.”* (Anohin, 2006: 16). Nitekim dağlar, zor duruma düşen kişinin yardım dilediği ve kendini saklaması için sığındığı korunma mekânları olarak toplumsal kabul görmektedir. Bundan dolayı da her Türk topluluğunun kendine kutsal kabul ettiği bir dağ bulunmaktadır. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi I**'de, Middendorf'un derlediği Yakut efsanesinden alıntılarla dağların oluşumunu, şeytanın yeryüzünde dolaşırken bastığı yerlerin çukurluklarına su dolmasıyla denizlerin, kaban ve yükselen yerlerin de dağları meydana getirdiğinden bahsetmektedir (Ögel, 1993: 448).

Oğuz Türkleri ile birlikte belirginleşmeye başlayan dağ imgesi Dede Korkut Hikâyelerinde *“Dağ, insanı gökyüzüyle birleştiren, Allah'a uzanan bakışlarının, istek ve arzularının uzantısı olan mitik bir imge olarak tezahür eder. Oğuz mitolojisindeki dağ imgesi de yeterince kutsal bir örtüye bürünmüş gibidir. “Karşı yatan kara dağ” başına ava çıkan Oğuz beyleri, hep beklenmedik olaylarla karşılaşır.”* (Abdulla, 2015, 325). Karşı yatan kara dağın başına çıkan beyler, başına gelen beklenmedik olaylardan sonra onunla canlı bir varlık gibi konuşmakta ve yardım istemektedir. Çünkü zor durumda olan Oğuz'un medet umduğu varlık dağın taşıdığı ruhtur. Gök Tanrı dininin etkisiyle şekillenen dağ kültü inancı, yaratıcıya en yakın olunan mekân olarak dağların zihinlerde şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Destanlarda da dağ kültürünün merkez misyonunu görmek mümkündür. Göç Destanı'nda *“Ak Dağ ve Kutluğ dağ/kutsal taş, hafızanın, bilincin, yüzyıllık tarihî ve kültürel birikimin birlikteliğine, bölünmezliğine işaret eden bir merkez fonksiyonundadır. Ergenekon Destanı'nda da aynı işlevleri Ergenekon Dağı üstlenir.”* (Şenocak, 2013a: 2528). Göç Destanı'nda Kutluğ Dağı'ndaki kutsal taşın Çinlilere verilmesinden sonra toplumun başına gelen olay ve felaketler anlatılmaktadır. Destan, dağdan alınan bir parçanın toplum bilincinde ne kadar değerli ve vazgeçilmez olduğunu ortaya koymaktadır. Güney Sibiry Türklerinin geleneksel dünya görüşüne göre yine unsur merkez niteliği taşımaktadır. *“Mitolojik dünya tablosunda merkez niteliği taşıyan dağ, sıradan bir canlı olarak düşünülmemektedir. Aynı zamanda dağ, aşırı yaşam dolu canlı bir nesne ve genel olarak boyun yaşamını sürdürdüğü bölgenin hayat kaynağıdır.”* (Lvova..vd, 2013b: 15). Dağlar, eski Türklerin doğa anlayışını yansıtan coğrafi unsurların başında gelmektedir. Geleneksel Türk dünya görüşünde dağlar sıradan bir canlılıktan ziyade yaşamın asıl kaynağı olarak görülmektedir. Bu anlayış da varlığı merkez olma noktasına getirmiştir.

Anadolu sahasına gelen Türkler, eski diğer inanışlarında olduğu gibi dağ kültürünü de İslamiyet'in etkisiyle kısmı değişikliklerden sonra yaşantılarında yansımalar şeklinde devam ettirmiştir. İnanışın varlığını sürdürdüğü alanların başında sözlü kültür ürünleri gelmektedir. Nitekim anlatılan ürünlerle birlikte kült inanışı, toplumun bilincinde yenilenerek günümüze kadar ulaşmıştır. *“Dikeyliğin güçlü simgesi, ormanlarla, karla kaplı, ulaşılmaz ve gizemli, dorukları göklere varan ve dolasıyla göğü alttan destekleyen ve evrenin merkezinde bulunan dağ Türk ve Moğol efsanelerinde önemli rol oynamıştır.”* (Roux, 2011: 156). Özellikle Türk efsanelerinde dağların simgesel değerinin ön planda tutulduğu olaylar anlatılmaktadır. Bitlis ve ilçelerinde derlenen efsane metinleri içerisinde dağ kültürünün temsilleri olarak değerlendirilebilecek kullanımları görmek mümkündür. Etiyolojik bir efsane olan 3. metinde dağların nasıl meydana geldiği anlatılmaktadır. Bitlis'e bağlı Koruk Köyü'nde derlenen efsaneye göre Allah, dünyayı yarattıktan sonra vahiy meleği olan Cebrail'i nasıl olduğunu değerlendirmesi için dünyaya gönderir. Dünyaya gelen Cebrail her yerin düz olduğunu görür. Allah'ın huzuruna çıkan melek, her şeyin güzel olduğunu fakat dünyanın çok sallandığını söyler. Bunun üzerine Allah dağları yaratır ve onları dünyanın merkezine oturtur. Böylece sarsıntıların ortadan kalktığına inanılmaktadır. *“Dağlar, arzı tutan sağlam direkler gibidir. Yüce yaratıcının büyüklüğünün, haşmetinin, kudretinin timsalidir.”* (Şenocak, 2013b: 185). Toplum bilincinde şekillenerek kendisine anlatıların içerisinde yer bulan dağ, dünyayı dengede tutan unsur olarak misyonunu devam ettirmektedir. Efsane içerisinde oluşumu ve üstlendiği görevle dağlar, dengenin imajları olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünyanın ilk yaratıldığı zamanlarda düz alan olarak tasvir edilmesi ve sonrasında devasa dağların merkeze oturtulup dengenin sağlanması aynı zamanda yaratıcının gücünün karşılığı olarak görülmektedir.

Dağlar yapısında insanlığın yararına kullanılabilecek çoğu unsuru da barındırmaktadır. Zor duruma düşen ve derin çaresizlik yaşayan kişilerin yardımına dağ, varlık alanında yetiştirdiği unsurlarla da yetişmektedir. Seydo Bulağı adlı 15. efsanede ölümcül bir hastalığa yakalanan kahraman, rüyasında derdinin dermanı olarak dağda yetişen bir bitkiyi görür. Ertesi gün kahraman, rüyada gördüğü dağa tırmanır ve bitkiyi bulur. Karşısına çıkan yaşlı adam, ona bitkiyi koparmamasını söyler. Fakat kahraman yapılan çağrıya karşılık vermeden bitkiyi koparır. Efsane sonunda da Seydo, dağın ruhu olarak değerlendirilebilecek olan yaşlı adamın uyarılarını dinlemediği için ölür. *“İnsanoğlu da içindeki cevheri aklını kullanarak çıkarmalı, engellere karşı sabırla karşı*

koymalı ve nefesine söz geçirmeyi öğrenmelidir. O zaman uğruna savaştığı değerlerle alacağı ödül daha büyük olacaktır.” (Şenocak, 2013b: 182). Dağlar, kendisine sığınan insanlara rehberlik ederek onları korur. Gördüğü rüya, kahramanı dağa doğru çekerek onu koruma altına almaya çalışmıştır. Fakat kahraman, karşısına çıkan yaşlı adamın uyarılarını dikkate almayıp nefsiyle hareket etmiştir. Ölümcül hastalıktan bir an önce kurtularak sevdiğine erkenden kavuşmayı amaçlayan Seydo, bitkiyi kopararak konulan yasağı çiğnemiştir. Doğanın önemli bir parçası olan dağlar, içerisinde barındırdığı zenginliklerle varlığını insanların yararına açmıştır. Ancak insanlar, bu ontolojik alanı gerektiği gibi kullanmayıp ona zarar verdiği için kolektifin bilinç dışında yer alan doğanın ruhu; efsanede kahramanın ölümü üzerinden kendine yapılanların intikamını almıştır.

Zor duruma düşen insanın başını alıp gittiği dağlar yeni yaşam alanlarının oluşturulduğu korunma mekânlarıdır. Şeyh Nebi Sevdin Efsanesi’nde, Nemrut’un öldürdüğü babası ve kardeşlerinin intikamını alan şeyhin sığındığı yer yine dağlardır. Sığındığı dağlarda yaşamını sürdüren Şeyh Nebi Sevdin, düşmanlarının olası saldırılarından uzakta kendine göre korunaklı olan bir alandır. Haklı mücadelesi sonrası efsane kahramanın dağa sığınması kolektifin bilinç dışında yatan bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda *“Bir evin/ vatanın reisi olarak nitelendirebileceğimiz dağlar, bazen ana/baba fonksiyonuyla besleyen, koruyup kollayan bazen de zorlu yollarda güçlü, yıkılmaz şahsiyetleriyle sembolik kavram değerlerine sahiplerdir.”* (Şenocak, 2013b: 181). Olayın başında babası ve kardeşleri öldürülen kahraman, ailesini kaybettiğinden yaşadığı yere karşı olan aidiyet duygusunu yitirmiştir. Sadece bununla kalmayan olumsuzluklar babanın öldürülmesiyle de artmıştır. Nitekim kahramanın kendine olan güveni bitmiş ve yerini güvensizliğe bırakmıştır. Ailesinin eksikliğinde kahramanın sığındığı ortam olan dağlar, ayrıca babanın yokluğunda da sırtını dayadığı güç noktası konumuna gelmiştir. İntikamını alan efsane kahramanı, dağlarda yeni bir yaşam alanı oluşturarak bu merkezlerden beslenmektedir.

Zorluklardan kaçarak dağlara sığınma durumu aynı şekilde 107. metinde de karşımıza çıkmaktadır. Miryanis Şeyhi Efsanesi’nde olağanüstü şekilde gerçekleşen bir afetle birlikte Şeyh ve ailesi son çare olarak dağa sığınmaya karar verir. Ailesiyle birlikte dağa ev yapan kahraman, burada yaşamaya başlar. Bu ailenin dağa sığındığını gören diğer insanlar da aynı şekilde dağın koruma alanına girmeye çalışır. İnsanlar sadece düşmanlarından değil aynı zamanda doğal afetlerden korunmak için de dağları kendisine mekân olarak seçmektedirler. Çünkü *“Başımız sıkıştığında ana/babamıza koşar gibi*

dağlara sığınmak, bizi tehlikelerden koruyacağından emin olmak. Ergenekon Dağı da ana rahmi gibi, çocuklarını bağrına basıp büyüten ve çoğaltan fonksiyonuyla destanda yer alır.” (Şenocak, 2013a: 1979). Mıryanis Şeyhi Efsanesi’nde doğal afetten kaçan insanlar, dağın rahmine sığınarak burada yaşamaya başlamışlardır. Böylelikle insanlar kendini korumaya alarak yaşamlarını sürdürmeye ve burada dağın hayat vericiliğiyle çoğalmaya başlamışlardır. Dağ tıpkı bir ana rahmi gibi korumaya aldığı insanları geleceğe taşımıştır.

Dünyanın dengesi olduğuna inanılan dağlar, aynı zamanda evrendeki uyumun koruyucusu konumundadır. Evrende bulunan karşıt değerlerin neden olduğu olumsuz durumlar kaosu meydana getirir. Kaos ile birlikte ortaya çıkan kaotik ortam yaşamın dengesini bozarak çözülmeyi artırır. Böylesi ortamlarda denge ve uyumun varlığından bahsetmek de olanaksızdır. Nemrut’un Develeri adlı 26. metin kötülüğün yaşam üzerindeki etkisi sonucu ortaya çıkan kaosu anlatmaktadır. Rivayete göre Bitlis’in Tatvan İlçesi’nde bulunan dağda yaz aylarında Nemrut adında bir şahsiyet yaşamaktadır. Nemrut yaptığı kötülükler ve zulümlerle yaşamın düzenini ortadan kaldırmaktadır. Anlatıda ayrıca yapılan kötülüklere dayanamayan dağın ateş püskürterek, bu sırada kış aylarını geçirmek maksadıyla Adıyaman’a doğru yola koyulan Nemrut’un kervanını taş çevirdiği anlatılmaktadır. Dağlar üstlendikleri misyon gereği koruyucudur, sahiptir/iyedir, kol kanat gerendir (Şenocak, 2013b: 180). Dengenin koruyucusu olarak değerlendirilen dağlar efsanedeki kötülüklere karşı kayıtsız kalmayarak gazaba gelmişlerdir. Dağ, ateş püskürterek Nemrut’a ait olan nesneleri taş dönüştürmüştür. Taş dönüşen kervan bozulan uyumun tekrardan oluşturulması adına gerçekleşmiş mitik bir uyarı olarak okunabilir. Dağın kötü olaylara karşılık vermesi ve zulmü ortadan kaldırması toplumsal algıda kendisine biçilen kült inancının gücünü göstermektedir.

Nazik Gölü etrafında teşekkül eden efsanelerden biri de 62. metindir. Efsaneye göre Ahlat ilçesinde yaşayan ve doğumuna az bir süre kalan kadının kocası ortadan kaybolur. Kadın, çocuğunu kimsesiz büyütmek maksadıyla kocasını aramanın derdine düşer. Kadın kayıp olan kocasını ilk olarak dağlardan sorar ve onlardan yardım diler. Dağ, eski Türk toplumlarında iye sahibi olduğuna inanılan yerlerden birisidir. Bunun yanında olağanüstü varlık ve ruhların da konakladığı mekân olarak düşünülmektedir. Nitekim Altayların geleneksel yaşam görüşlerinde “*Dağlar, insanların dualarına cevap verebilir. Her dağ ruhu kendi bölgesine hâkimdir. Diğer bölgelerdeki dağlarla ilgileri yoktur. Altay kavimleri göllerin, ırmakların, kayaların ve dağların kendi soylarının koruyucuları*

olduklarına inanırlar.” (Önal, 2003: 101). Efsane kahramanı olan kadın, toplumsal bilinç dışının şekillendirdiği inanışlarının sonucu olarak dağ ile iletişim kurmaya çalışmıştır. Çünkü kült inancının temel beklentisi varlığın insanlara olacak yardımıdır. Kadının dağdan beklentisi de ortadan kaybolan kocasına tekrardan kavuşma istediğidir. Kaybolan kocasının çaresizliğini yaşayan kadının, ilk olarak çağrıda bulunduğu ve yardım istediği yer yine dağlar olmuştur. Bu durum Dede Korkut Hikâyelerinde dağlara karşı sergilenen tutum ile paralellik göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Türk düşün sisteminde dağlar kutsal kabul edilen başat yerlerdendir. Gök Tanrı’ya yakın olunacağı inancının etkisiyle eski Türk toplumları, dağların zirvelerini Tanrısal merkez alanı olarak değerlendirmişlerdir. Ölen önemli kişilerin dağ ve tepelerin zirvesine defnedilmesi sözü edilen düşüncelerin bir sonucudur. Bitlis’te Hz. Hızır ile alakalı olarak anlatılan 73. efsane de Büyük İskender ve Hz. Hızır’ın, ab-ı hayatı ararken başından geçen olayları konu almaktadır. Her yerde aranan su, son olarak Hz. Hızır tarafından Süphan Dağı’nın tepesinde bulunur. Dağın zirvesinde bulunan su ile yıkanan Hz. Hızır, ölümsüzlüğe kavuşur. Ölümsüzlük suyunun bütün aramalara rağmen dağın zirvesinde bulunması yukarıda bahsedilen durumların bir sonucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda dünyanın merkez noktası olarak düşünülen dağın zirvesinde bulunan ölümsüzlük suyu; dağ kült inancının varlığına işaret etmektedir.

3.1.2.2. Mitik Kökenden İslamî İnaniş Ağaç

Evrenin varoluşu ile birlikte doğada bulunan su, ağaç, dağ vs. gibi canlıların sürekli olarak etkileşim içinde bulunduğu unsurlara insanoğlu farklı özellikler yüklemiştir. İlkel insanın tabiatla girdiği yaşam mücadelesinde kendisine korunak olarak seçtiği mekânlardan biri de ağaçların kovukları olmuştur. Bireyler böylesi yerlerde kendini güvende hissettiği için uzun süre yaşamını bu mekânlarda devam ettirerek buraları özümsemişlerdir. Kendini koruyan, kollayan ve barındıran unsura ilkel düşünce böylelikle kutsallık atfetmiştir. İlkel toplumlar “*Kendilerine iyilik yapan ve göçebe toplumlara oranla görece daha iyi yaşam koşullarına sahip olmalarını sağlayan ağaçtan geldiklerine, en azından, cemaat olarak ağaçta aynı öze sahip olduklarına inanmaktadırlar.*” (Bruhl, 2006: 37). İnsan, barınma ihtiyacını karşılayan ağaca hissettiği yakınlık ile onu bilincinde farklı konumlara oturtmuştur. Hatta ilkel insanlar bu bakımdan ağaçtan türediklerine de inanmaktadır. İlkelerin bilinçaltında yatan ağaç imgesi hayat vericiliği özelliği ile dünya mitolojilerinde yerini almıştır. Çoğu kültürde “*Kozmik ağaç*

insanların alçak doğalarını aşarak spiritüel aydınlanmaya doğru yükselebileceği araçları simgeliyor olabilir. Çoğunlukla insanların doğuşuna dair mitlerle ilişkilidir.” (Wilkinson, 2011: 97). Mitik dönemden gelen düşünce neticesinde şekillenen ağaç kültü; farklı toplumların mitoloji, sanat, edebiyat ve kültürlerinde kendine yer bulmuştur.

Mitten İslamiyet’e uzanan dönem içerisinde ağaç, Türk toplumu içinde önemli bir yerde olmuştur. Türklere ait yaratılış mitinde insanların ortaya çıkışı dokuz dallı ağaca bağlanılmaktadır. Mite göre insanlık ağacın bu dokuz dalından ortaya çıkıp çoğalmıştır. Ağacın ebedî yaşam ve ölümün yansımalarını bünyesinde barındırmasına örnek olaylardan diğeri de Oğuz Kağan Destan’dır. Oğuz Han’ın Gök, Dağ, Deniz isimli, küçük oğullarını doğuran kadın, göl ortasındaki mukaddes bir ağacın kovuğunda yaratılmıştır. Destanın İslami varyantında da yavrusunu ağaç kovuğunda doğuran kadının oğluna Kıpçak adı verilmiştir (Banarlı, 1983: 31). Bu çocuklar, Türk mitolojisinde kutsal ağaç formunun karşılığıdır. Besleyici ve koruyucu ağaç, neslin devamını sağlayarak konumunu toplumsal bilinç içerisinde sağlamlaştırmıştır. Türk düşün sisteminde ayrıca ağaçlar, ulu Tanrıların üzerinde yaşadığı mekânlar olarak da bilinmektedir. Çam ağacını, Altaylar, Bay Ülgen’in (Göksel Tanrı) oturduğu yere kavuşan hayat ağacı, Yakutlar da yeryüzünün merkezinde yer alıp gökyüzünde Tanrıların mekânına kadar kavuşan ve köklerinden güç yediğine inanılan ağaç olarak kabul etmektedirler (Roux, 2011: 155).

Resim 9: İye (Ruh) Taşıdığına İnanılan Kutsal Ağaçlara Şaman Tarafından Yapılan Ayin Karekod: Kaynak

Şamanlıkta önemli yere sahip olan varlıklardan biri de ağaçtır. Şamanın yanında sürekli olarak ağaç veya ağaçtan yapılmış eşyalar bulunur. Şamanizm’de ağacın öncelenen unsur olması bu inanç sisteminin bünyesinde bulunan “dünya ağacı” düşüncesinin bir sonucudur. *“Üç katmanlı dünyayı birleştiren dünya ağacı, aslında kozmosun kendisidir. Köküyle yeraltı dünyasını, gövdesiyle orta dünyayı, dal ve yapraklarıyla yukarı dünyayı sembolize eden ağaç, kozmik modelin merkezinde yer*

almaktadır.” (Bayat, 2012: 187). Şamanın gökyüzü ve yeraltındaki dünya ile iletişim kurmak için kullandığı araç; ağaçtır. Çünkü ağaç her üç dünya arasında bağlantıyı kuran ve evrenin merkezinde bulunan varlıktır. Ayinler sırasında şamanın dört tarafında kutsal kabul edilen ağaçlar bulunmaktadır. Hatta şamanın ritüel ve ayinlerinde kullandığı davulunda hayat ağacı motifi resmedilmiştir. Ağaç, âlemler arasında merdiven vasıtası görerek şamanın geliştirdiği bağların kaynaklarını göstermektedir. Şamanik yolculuk esnasında ağacın tepesinden aşağı inme eylemi uygulanarak dünyalar arası seyahat gerçekleştirilmektedir. Bu ayrılma noktaları da kişilerin hayatlarındaki eşik noktaları olarak değerlendirilebilir.

İlahi dinler açısından bakıldığında ağaç, kutsi özelliklere sahip bir varlık olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim hayat ağacı ilahî dinlere göre cennetin merkezinde konumlandırılmıştır. Hristiyanlığın kutsal kitabı olan İncil’de her şeyin başlangıç noktası ağacın eteği olarak gösterilmiştir. İslamiyet’te de ağaç önemli merkez imgelerinden birisidir. Çünkü Kur’an-ı Kerim’de yaklaşık olarak otuz bir ayette ağaç kelimesi geçmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber’e dayandırılan hadiste “*Yarın kıyametin kopacağını bilseniz bile, bugün elinizdeki fidanı diki.*” (Buharî, 168) şeklinde öğüt verdiğinden bahsedilmektedir. Verilen bu hadis örneğinden hareketle ağacın İslam dinî açısından değeri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

İslamiyet’in kabulünden sonra Türk toplumlarında ağaçla ilgili düşünceler çeşitli değişikliklere uğrayarak varlığını devam ettirmiştir. Çünkü Türk halkları geçmiş yaşantılarına önem veren ve onları yaşatarak gelecek nesillere aktaran bir toplumdur. **Divanü Lugati’t Türk**’te “yığaç” olarak geçen ağaç, İslami anlayış çerçevesinde tekrardan yorumlanarak kültür hayatı içerisindeki konumunu güncellemiştir. Destandan halk hikâyeciliğine geçiş ürünü olarak kabul edilen Dede Korkut Hikâyelerinde ağaç imgesi geniş yer tutmaktadır. “*Salur Kazan’ın Evinin Yağmalandığı Boy*” adlı hikâyede Uruz Han’ın ağaca karşı söylediği manzum parça, ruh (iye) taşıdığına inanılan bir varlığa seslenme şeklindedir. Uruz Han, düşmanın eline düştüğünde ağaçla söyleşerek ağaca yakarmış ve ondan yardım dilemiştir. “*Basatın Tepegözü Öldürdüğü Boyu*” hikâyede ise Basat, Tepegöz’e “*Atamın adını sorarsan kaba ağaç.*” (Gökyay, 2006: 185) şeklinde kendisini tanımaktadır. Basat’ın atalarının adını “kaba ağaç” olarak ifade etmesi Türklerdeki ağaçtan türeme mitinin birer yansımasıdır. Nitekim bu durum kolektif bilinç dışının kendine hikâye içerisinde yer bulmasından kaynaklanmaktadır. Düşün sistemi açısından önemli olan hayat ağacı metaforu hikâyelerde geçen bir diğer durumdur.

“Yukarı ile aşağıyı, cennet yani gökyüzü ile cehennemi yani yeraltı dünyasını başı ve kökleriyle birleştiren hayat ağacının Dede Korkut destanlarındaki estetik yankısı, Kazan Han ile Karaca Çoban ilişkisi fonunda kendini gösterir.” (Abdulla, 2015: 326). Çoban, Salur Kazan tarafından koca ağaca bağlanmıştır. Ağacın kökünden sökülerek koparılması kozmosun dengesinin bozulup uyumun ortadan kaldırılmasına işaretler. Çobanın bağlandığı koca ağaç merkezde yer alması nedeniyle hayat ağacı formunu karşılamaktadır.

Osmanlı Devleti’nin kurucusu Osman Bey’in Şeyh Edebali’nin dergâhındayken gördüğü rüya, mitik dönemden gelen bilinç dışının önemli bir yansımasıdır. Osman Bey, rüyasında göğsünde bitmekte olan ve gittikçe büyüyen bir çınar ağacı görür. Ağacın gittikçe büyüüp saçılması soy ağaçlarının sahip olduğu kozmogonik özellikleri anımsatmaktadır. “*Sembolik şekilde soy ağaçları kökleriyle ataları, gövdesiyle hâlihazırdaki soyu, dallarıyla da gelecek nesilleri temsil eder. O bakımdan ferdin, ailenin, oymağın, boyun, soy ağacı olduğu gibi milletinde bir soy ağacı vardır.*” (Bayat, 2012: 186). Rüya da merkezden çıkıp gelişen ağacın dalları, kökleri ve meyveleri açık şekilde anlatılmaktadır. Yaşamsal düzen açısından insana benzeyen ağaç, kolektif bilinç de kendisini böylelikle konumlandırmıştır. Çünkü soyun devamı ve ölümü ağaç metaforu ile verilmiştir.

Ağaç kültü, Anadolu sahasına gelene kadar çeşitli değişim ve dönüşümler geçirmiştir. Geline süreç sonunda da kült inanışı kendini hayatın farklı alanlarında devam ettirmiştir. Özellikle Anadolu insanı kutsal kabul ettiği türbe, ziyaret ve mekânların etrafında yetişen ağaçlara atalar kültürünün etkisiyle de olsa saygı göstermiştir. Böylesi mekânlarda kuruyan, kırılan veya çeşitli şekillerde canlılık özelliğini kaybeden ağaçlara dokunmamıştır. Bazı durumlarda yapılan istişareler neticesinde buradaki ağaçlar kesilerek uygun fiyatlara satılmıştır. Fakat satış sonrası elde edilen bedel Kur’an kurslarına veya camilerin giderlerinin karşılanması için bağışlanmıştır. Anadolu’nun çeşitli yerlerinde kutsal ağaç, yüce ağaç ve koca ağaç şeklinde nitelendirilen ağaç ziyaretleri de bulunmaktadır. Alevi- Bektaşî kültüründe ve Yörük Türkmenlerde dut ağacı ziyaret edilir ve ağaca dua edilir. Böylesi yerlerde insanlar dileklerinin kabulü veya musibetlerin önlenmesi için ağaca dua etmektedir. Kansıız kurban olarak kabul edilen bez ve çaputların ağaçlara bağlanması kültün yankıları olarak toplumsal bilinç dışında yaşamaya devam etmektedir.

Kültürün varlığını devam ettirdiği bir diğer alan da sözlü kültür ürünleridir. Özellikle efsaneler, ağaç kültü inancının korunduğu ve yaşatıldığı yerlerin başında gelmektedir. Bitlis efsaneleri bu bağlamda incelendiğinde ağaç kültürünün izleri olarak değerlendirilecek durumlar görülecektir. Yer-su inancının etkisiyle ağaç, ruh taşıdığına inanılan varlık olarak derlenen efsanelerin içerisinde yer almaktadır. Kaynak kişilerin ağaçların oluşumuyla alakalı olarak anlattığı efsanelerde ağaç canlı bir varlık olarak değerlendirilmektedir. Kavak ağacıyla ilgili olarak halk arasındaki anlatılan efsaneye göre düşmanlarından kaçan adamın biri sırtını bu ağaca dayamak ister. Fakat ağaç adamın bu isteğini kabul etmez. İsteği kabul edilmeyen adam “*Boyun hep uzun olsun. Rüzgâr sana vurdukça hep sallanasın. Rahat yüzü görmesin*” şeklinde ağaca beddua eder. Ağaç bulunduğu yerden gökyüzüne doğru uzanır. Anlatı içerisinde adam düşmanlarından korunmak ve güç toplamak için sırtını kavak ağacına dayamak ister. Kişinin sırtını dayamak istediği ağaç, yeryüzünden Tanrısal mekâna doğru uzanan bir unsurdur. Sırt dayama eyleminin kaynağında ise olumsuzluklar karşında güç kaybı yaşayan kişinin kaybettiğini geri alma isteği yatmaktadır. Düşmanlarından kaçan adam, savaşma gücünü tekrardan elde etmek için Tanrısal mekâna açılan yer olarak değerlendirdiği kavak ağacının varlık alanına sığınmaya çalışmıştır. Kolektifin bilincinde yer edinen kültür inancının etkisiyle gerçekleşmesi beklenen davranış şekli ağacın kendine yapılan yardım çağrısına olumlu yanıt vermesi yönündedir. Beklenilenin dışında bir olayın meydana gelmesi kişinin bedduasıyla son bulmuştur. Yöre insanı anlatılan bu efsaneye kavak ağacının şekli ve oluşumunu anlamlandırarak onu kültürel düşünce alanına katmıştır.

Yörede kendisine bağlı olarak efsane anlatılan ağaçlardan biri de çam ağacıdır. Anlatıya göre kuluçka zamanı gelen bir kuş yuva yapmak için kendisine yer arar. Sırayla çevresinde bulunan ağaçlara giderek, onlardan kendisine yuva yapmak için izin ister. Fakat bütün ağaçlar kuşun isteğini geri çevirir. Son olarak çam ağacı, kuşun çağrısına olumlu cevap verir ve onun isteğini kabul eder. Kuş aldığı olumlu yanıt üzerine “*Allah’ım bütün ağaçların yaprakları dökülsün sadece çam ağacı hep yeşil kalsın.*” şeklinde dua eder. Ergun’a göre Türk mitolojisinde kutsal olarak kabul edilen ağaçların çeşitli özellikleri bulunmaktadır. Bu özelliklerden biri de yapraklarını yaz-kış dökmemesi ya da çok az dökmesidir (Ergun, 2000: 23). Diğer ağaçların olumsuz yanıt vermesine rağmen çam ağacının yapılan çağrıyı kabul etmesi yöre insanının algısında kutsallığının ayırt ediciliğini gösteren bir eylemdir. Çağrısına yanıt bulan ve yuvasını kurup varlığını bu sayede devam ettiren kuş, yaptığı duayla ağacın toplumsal algıda kutsal olarak

konumlanmasını sağlamıştır. Yöre insanı anlattığı efsaneyle çam ağacının yapraklarını dökmemesini kadim geçmişe sahip olan kült inancına bağlı olarak meşru kılmıştır.

Bölge insanının algısında kutsal kabul edilen ve bu kutsallığıyla olumsuzlukları ortadan kaldıran ağaçlar da bulunmaktadır. Bitlis merkezde derlenen 7. efsaneye göre kener adı verilen ağacın nazarı ortadan kaldırdığına ve onu etkisizleştirdiğine inanılmaktadır. Ağacın oluşumu anlatılan efsaneyle varlığını kült anlayışı içerisinde toplum hayatında yaşatmaktadır. Rivayete göre sütü bol olan iki inek yaylada otlanırken birinin boynuzuna bir odun parçası takılır. Bu arada ineklerin güzelliğini ve bereketini gören nazar sahibi biri onlara nazar gözüyle bakar. Boynuzuna odun parçası takılan ineğe bir şey olmazken diğeri orada hemen ölür. Yaşanılan olaydan sonra nazarı önlediğine inanılan odun toprağa ekilir ve ortaya kener ağacı çıkar. Kener ağacı, anlatılan efsaneye istinaden yörede hayvanların boynuzuna takılmaktadır. Türk düşün sisteminde ağacın koruyucu ruh taşıdığına inanılmaktadır. Bu bakımdan Türk halklarının geleneksel yaşamlarında evlerin temeli atılırken, “duygulu” adı verilen çeşitli ağaçlar dikilir. (Ergun, 2004: 238). Dikilen bu ağaçlar, ailenin huzurunu ve güvenliğini sağlayan koruyucu nesneler olarak toplumsal algısındaki yerini almaktadır. Bu anlayıştan hareketle kener ağacı, koruyucu ruhu barındırması açısından efsane yoluyla sezdirilmiştir. Olumsuzluklara karşı kalkan olma işlevi gören kener ağacı, kutsallığını anlatı yoluyla devam ettirerek toplumsal yaşamda yerini almıştır. Nitekim yörede kült inancı gücünü günlük yaşamda hayvanların boynuzuna takılan ağacın parçalarıyla maddi olarak sürdürmektedir.

Anadolu’nun hemen hemen her yerinde kolaylıkla yetişen ağaçlardan biri de söğüt ağacıdır. Bitlis’te yapısı ve fiziksel özellikleri itibariyle değer verilen söğüt ağacı, bahsedilen değerini yörede anlatılan efsaneden almaktadır. Derlenen 9. metne gören söğüt ağacı kimsesiz ve yardıma muhtaç insanlara yardım ettiği için ağzı dualı kişilerin “*İçin put (çürük şeklinde) olsun hiçbir şeye yaramayasın.*” şeklindeki duası neticesinde günümüzdeki şeklini almıştır. İçinin çürük olması ve hiçbir işe yaramaması ağacın uzun yıllar yaşamını sürdürmesi isteğinden kaynaklanmaktadır. Yöre insanı bu bakımdan ağacın dikildiği yerde kök salmasını ve hayırla yâd edilmesini istemektedir. “*Türk düşüncesinde Tanrı, sonsuzluğun, ebediliğin sembolüdür. Yaşlılık Tanrısalığın yani sonsuzluğun sembolüdür. Kutsal ağaç, geniş ve koyu gölgeli olmalıdır. Türk düşüncesinde Tanrı sığınılan şeydir. Tanrı zorda kalanlara yardımcı olur.*” (Ergun, 2000: 24). Söğüt ağacı, evrende Tanrı’nın yansıması olarak değerlendirilen unsurlardandır.

Efsanede kimsesiz ve yardıma muhtaç kişilere yardım eden ağaç olarak karşımıza çıkan söğüt, Tanrısal simgecilğin temsili olarak da okunabilir. Özellikle ağzı dualı kişiler tarafından edilen duanın temelinde yatan istek ağacın ebedîliğine ve sonsuzluğuna yöneliktir. Çünkü duada istenen durum ağacın uzun ömür sürmesi ve insanların işine yaramayıp hiç kesilmemesi üzerinedir. Böylelikle kutsal olan ağacın korunması kolektifin bilincinde de sağlanmıştır. Söğüt ağacı aynı zamanda koyu ve geniş gölgeli bir yapıya sahiptir. Gölgesi sayesinde canlıların dinlenme ve rahatlama imkânı bulduğu başat korunma alanlarındandır.

Yörede derlenen anlatılarda geçen kutsal ağaçların yanında toplum tarafından olumsuz olarak algılanan ağaçlar da bulunmaktadır. Karaağaç ile ilgili bölgede anlatılan efsaneye göre Hz. İbrahim, ateşe atıldığında diğer ağaçlara rağmen karaağacın yanmaya devam etmesi ağacın toplum tarafından olumsuz görülmesini sağlamıştır. Bölge insanı ağacı algısında konumlandırırken kara sıfatını kullanmaktadır. Yöre insanı ağacın kara olmasının nedenini de, onun Hz. İbrahim'in ateşe atılması sürecinde sürekli olarak yanması ve söndüğünde de kararmasına bağlamaktadır. Kutsal ağaçların aksine karaağaç *“Yaşın kurundan daha iyi yansın.”* şeklinde beddua almıştır. Halk ağacın ömrünün kısa ve meyvelerinin kurtlu olmasını aldığı beddua neticesinde gerçekleştiğine inanmaktadır. Yörede insanlar tarafından odun olarak en fazla kullanılan ağaç olması toplumsal bilinç dışında var olan kült inancının yaptırım gücüne işaret etmektedir. Türk halk inanışlarında yaş ağacın yakılması ağaç kültüyle ilişkili olarak uygun görülmemektedir. Fakat anlatılar yoluyla toplum vicdanında cezalandırılan ağaca edilen beddua yaş halinin daha iyi yanması şeklindedir.

Türk yaratılış mitinde insanların varoluşu dokuz dallı ağaca bağlanmaktadır. Bununla birlikte yukarıda bahsedildiği gibi Oğuz Kağan Destan'ında da soyun devamını sağlayan kadın gökyüzünden düşen ışık huzmesi sonucu bir ağacın kovuğunda var olmuştur. Kolektifin bilinç dışında varlığını sürdüren ağaçtan türeme düşüncesi Bitlis'in Başhan köyünde derlenen 12. efsanede de izlerini sürdürmektedir. Rivayete göre Ahlat'ın Develik Köyü'nde Kazım adında zengin bir ağanın güzeller güzeli bir kızı vardır. Kızın güzelliğinden dolayı görücüler ağanın kapısından eksilmez olur. Günün birinde Rıza adında biri Nurcan'ı babasından ister. Kızın babası Rıza'nın teklifini kabul eder. Fakat Nurcan'ın Rıza'yla evlenmeye gönlü yoktur. Gelin alayı, gelip onu ata bindirdiği sırada Nurcan ağaca dönüşmek için Allah'a niyazda bulunur. Duası kabul olan Nurcan ağaca; diğer insanlar ise taşa dönüşür. İnanişâ göre bu ağacın dallarının kesilmesi durumunda

kan akmaktadır. Efsane kahramanı Nurcan içerisinde bulunduğu zor durumdan kurtulmak için kült inancının etkisiyle hayat bulunduğu inanan ağaç formuna tekrar girmek istemiştir. Girdiği yeni formla birlikte geldiği yere dönüş yapan ruh varlığını ebedileştirerek sürdürmeye devam ettirmiştir. Kendi gönlü alınmadan başka birisine verilmeye çalışılan Nurcan, dönüşüm geçirerek ilk haline kavuşmasından sonra dallarının kesilmesine verdiği yanıt kesilen yerlerden kanaması şeklinde olmaktadır. Kanama eyleminin gerçekleşmesi de ruh taşıdığı inanan ağacın kendini maddi olarak göstermesidir.

Yörede bulunan bazı ağaçlık alan ve ormanlarla ilgili anlatılan efsaneler bu varlıklara ait kutsallık alanını korumaya ve yaşatmaya yönelik mitik bir girişimin yansımasıdır. Mutki ilçesinde Deribük, olarak bilinen ormanlık alandaki ağaçlar toplum açısından kutsal kabul edilmektedir. Bu bölgeyle alakalı olarak anlatılan efsaneye göre Hacı Yakup adındaki adam keçilerinin karnını doyurmak için kutsal sayılan alandaki ağaçların yapraklarını keserek yemeleri maksadıyla onların önüne koymuştur. Giriştiği eylem neticesinde efsane kahramanı ve keçiler oldukları yerde taş kesilmişlerdir. Mitin kendi varlığını koruma altına aldığı alanlardan olan efsaneler, ihlal durumlarında olağanüstü ceza mekanizmalarının harekete geçirildiği türlerdendir. Ağaç kültü anlayışı çevresinde korunan ormanlık alan efsane kahramanı tarafından ihlal edilmiştir. Kutsal olana karşı işlenen suç beraberinde taş kesilme cezasını getirmiştir. Kutsal ağacın varlık alanı olarak kabul edilen böylesi yerler yörede koru olarak değerlendirilir. Korularda hayvanların otlaması ve bu ağaçların kesilmesi sosyal normlar ölçüsünde uygun görülmeyen durumlardandır. Efsanede verilen mesajlardan biri de doğaya hayat veren varlık olan ağaçların ve ormanların bilinçsizce tahrip edilmemesi yönündedir. Tahrip edilen doğa ve geliş güzel ortadan kaldırılan ağaçlar evrendeki uyumun bozulmasına neden olmaktadır. Bozulan uyum ise insan yaşamı açısından kaosa işaretir. Bu bağlamda insanın doğaya ve ağaçlara karşı saygı duyması mitik dönemden günümüze ulaşan önemli çağrılardan birisidir.

3.1.2.3. Yüce Ana: Mağara Kültü

Yeraltına iniş mekânı olarak görülen mağara ilkel dünya düzeninden itibaren yüklenen kutsal olma misyonunu sürdürerek günümüze kadar getirmiştir. Yeraltının bilinmezliğine açılan eşik olma konumundaki mağara sembolik manada insanoğlunun bilinç dışına olan yolculuğudur. *“İnsanlar, kutsal yerler yaratarak, hayvanları ve bitkileri*

mitolojikleştirerek toprağa sahip çıkarlar- toprağa manevi güçler ile yatırım yaparlar. Burası bir tapınak, bir meditasyon mekânı gibi olur.” (Campbell- Moyers, 2013: 127). Yaşamın insanoğlu üzerindeki olumsuz etkileri onu sıkıntılardan uzaklaşma ve kaçma eylemine yönlendirmiştir. Bu kaçışlar için seçilen mekânlar ise bireyin kendisini güvende hissettiği yerler olmaktadır. Güven duygusunun hissedildiği sığınak alanlar kişilere doğum ile terk ettiği ana rahmini hatırlatmaktadır. İnsanın bilinç dışında ana rahmi yansıması yapan mekânların başında da mağaralar gelmektedir. Böylece insan kendisine kutsal bir yer hazırlayarak yaşamın olumsuzluklarından arınmaya çalışmıştır. Şüphesiz ki mağara sembolik değerinin kaynağını mitik dönemden almaktadır. Bunun kanıtları da ilkel dünya halklarının bu noktada geliştirmiş olduğu inanış ve ritüellerdir. “Örneğin, dünyanın ve insan soyunun kökenine ilişkin Kuzey Amerika yerli mitlerinde ana rahminin imgeleri olarak kullanılmıştır. Bazı Moğol kabilelerinde mağaraya açıkça 'ana rahmi' denir. Çocuk sahibi olmak isteyen kadınların başvurduğu geleneksel ritüellerden biri de kutsal sayılan bir mağarayı ziyaret veya mağara önündeki ağaca çaput bağlamaktır.” (Kocabıyık, 2015: 39). Diğer tabiat unsurlarında olduğu gibi mağara bir bakıma insanlığın dünya hayatına başladığı mekân olarak da kendisine yer bulmaktadır. Yeraltının nefes aldığı aralık olarak tasvir edilen unsur yatay boyutta insanın aradığı bilinç düzeyine erişme noktasına karşılık gelmektedir. Ana rahmi bilinç dışıyla karşılaşılan ilk yer olduğundan, bilinç seviyesine tekrardan erişmek isteyen insanoğlu yaşam içerisinde yolunun kesiştiği mağara imajıyla yeniden doğuşunu gerçekleştirmeye çalışır.

Antik Çağ'da varlığını sürdüren Mithras paganı açısından, tapınma ritüellerinin yapıldığı mağaralar oldukça önemlidir. Bu paganın ritüelleri “*Erkeklerin oluşturduğu küçük grupların erginlenmek ve kurban yemeğine katılmak için toplandıkları ve apsisinde daima boğayı öldüren Mithras tasvirinin bulunduğu yeraltındaki "mağaralar" da yapıldı. Yedi erginlenme derecesi vardı.*” (Burkert, 1999: 21). Antik dönemdeki bu insanların tapınma ritüellerinde kullandıkları mağara yedi aşamada erginleşilen Tanrısal bir merkezdir. Yunan mitolojisinde adak kurbanlarının sunulduğu ve Tanrıların doğduğu yer olarak tasvir edilen unsur yine mağaralardır. Çünkü onlara göre mağaraya sunulan her adak kurbanı, inancın ve erginleşmenin yenilenmesine katkı sağlamaktadır. Adakların verildiği mağaralar aslında gök kubbenin kapladığı ve gezegenlerin yönettiği, kozmosun temsil ettiği ikonografiden anlaşılmaktadır (Burkert, 1999: 140). Mağaranın dönem anlayışı içerisinde kozmosu temsil etmesi yüce ana metaforunun insan bilinç dışındaki

yankıları olarak değerlendirilebilir. Klasik Yunan filozoflarından olan Platon öne sürdüğü mağara mecazında mekânı yeniden doğuş merkezi olarak tanıtmaktadır. Ona göre insanın görevi gölgeler mağarasından çıkarak idealler dünyasına ulaşmasıdır. Bu çıkış hakikat âlemine yeniden doğuş gibidir (Kocabıyık, 2015: 41).

İlahî dinlerin ilk ortaya çıkış dönemlerinde ibadetlerini gerçekleştirme aşamasında mekân olarak kullandıkları yerlerin başında genellikle mağaralar gelmiştir. Özellikle Hristiyan toplumunda Yuhanna, elçiden gelen haberleri Patmos Dağı'nda bulunan mağarada yazmıştır. Hz. İsa'nın havarilerinden biri olan Saint Pierre ilk dinî toplantısını da mağarada yapmıştır. İslam kültüründe mağara, merkez mekân olarak değerlendirilebilir. Hz. Muhammed'in vahiyden ilk ayetleri aldığı yer Nur Dağı'nda bulunan Hira mağarasıdır. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in hicret ederken düşman tehlikesinden korunmak amacıyla sığındığı yer Sevr mağarasıdır. Kutsal mekân olarak tasvir edilen mağara, Eshab-ı Keyf olarak bilinen Yedi Uyurlar Efsanesi'nde de merkez olarak yer almaktadır. *“Efsanenin İslamiyet'te Hristiyanlığa oranla daha fazla bilinmiş ve Müslümanlarca benimsenmiş olmasının en önemli nedeni, Tevrat ve İncil'de geçmezken, Kur'an'da Kehf Suresi'nin dokuzuncu ve yirmi altıncı ayetine kadar tam on yedi ayet Eshabı Kehf (Mağara Arkadaşları) ile ilgili olması ve surenin de ismini buradan almasıdır.”* (Sert, 2010: 55). Kur'an-ı Kerim'de geçen ayetler hasebiyle dünyadaki farklı ülkelerde ve Anadolu'nun bazı şehirlerinde bulunan mağaralara halk nezdinde yedi uyurların saklandığı yer olarak bakılmaktadır. Böylelikle İslam toplumlarında mağaraya geçmişin kült inanışları ve dinin etkisiyle kutsal formlar yüklenerek saygı gösterilmektedir. Eshab-ı Keyf olayında dikkat edilmesi ve açılınması gereken nokta ise anlatının taşıdığı sembolik değerdir. Çünkü *“Ashab-ı Keyf anlatıları, insanın dünya hayatındaki yolculuğu, öldükten sonra dirileceği, hakkın batıla galebesi, ahirete dair inancın önemi, yüce Allah'ın inanan kimselere mucizesi vb. gibi mesajları içermek, bünyesinde pek çok sembolik kavramı barındırmaktadır.”* (Şenocak, 2019: 161). Efsaneden hareketle bakıldığında mağara hakikatin tüm bilgisini bünyesinde muhafaza eden bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim insanlığın gizemli varoluş değerleriyle tanıştığı olgunlaştırıcı mekân olan mağara böylece toplumların anlatılarında kendisine yer edinmektedir.

Türk halklarının mitoloji ve kültürlerinde mağara kutsal mekân olma özelliğiyle tanımlanan tabiat kültlerinden birisidir. Türk tarihi açısından önemli olan Devadari'nin bahsettiği “Ay Atam” efsanesinde Türklerin türeyişlerinin mağarada gerçekleştiğinden

bahsedilmektedir. “Çin sınırındaki Kara dağda bir mağarayı sel basar ve sularla sürüklenen kil, insan biçimli bir oyukçu doldurur. Bu oyuk, kalıp işlevi görür ve dokuz ayın sonunda, kalıplanmış kil, güneşin ısısının etkisiyle canlanır. Ay Atam adlı bu ilk insan kırk yıl boyunca tek başına yaşadıkdan sonra, yeni bir su baskını ikinci bir insanın, Ay Va'nın doğumuna yol açar. Bu kez güneş kalıbı pişirmez; ortaya tamamlanmamış ikinci bir yaratık olan kadın çıkar. Birleşmelerinden kırk çocuk doğar. Onlar da kendi aralarında birleşip çoğalırlar.” (Kocabıyık, 2015: 38). Efsanede diğer tabiat unsurlarının yardımıyla ilk insanın nasıl ortaya çıktığı anlatılmıştır. Olay içerisinde mağara ana rahmi görevini üstlenerek doğumun gerçekleşmesini sağlamıştır. Geçmişin derin yaşanmışlığını bünyesinde barındıran söylenceden yola çıkıldığında Türk toplumunun bilinç dışında mağaraya yüklenen algının yansımaları ortaya çıkacaktır. Fiziksel ve ruhsal bakımdan yeniden doğuş mekânı olan mağara bu düşünce ekseninde Türk halklarının algısında ana rahmiyle özdeşleşerek yer edinmiştir. Nitekim Türk düşün sisteminde mağara dışıl ruh taşıyan bir unsurdur. Genellikle dağ kültürleri ile birlikte anlatıların içerisinde yer alan mağara, sembolik manada eril olan dağın karşısında dışıl fonksiyonları ile bilinmektedir. Atalar kültürünün etkisiyle birlikte Göktürklerin babalarına ait ruhların belirli mağaralarda yaşadığına dair düşünceleri bulunmaktaydı. Bu inanış neticesinde her yıl kendilerine bir vekil tayin ederek atalarının ruhlarına adanması için mağaralarda kurban kesmişlerdir (İnan, 1986: 6). Göktürklerle ait Bozkurt Destanı’nda düşman tarafından elleri ve bacakları kesilerek bataklığa atılan çocuğun ilahî kaynaklı gönderilen kurttan çoğalmasından bahsedilmektedir. Çevrede kurt gibi dolaşan çocukları öldürmek için gelen kişilerden korunmak için sığınılan yer yine mağara olmuştur. Çünkü hissedilen olumsuzlukları ve gelecek tehditleri bertaraf etmek için güvenilir sığınak olan mağaraya gitme düşüncesi mitik anlayışın şekillendirdiği bir durumdur. Destanda düşmanlarından kaçarak güvenli ortamın verdiği huzurla gelişimini tamamlayan çocuklar, manevi düzeyde yeniden doğuşunu gerçekleştirerek toplumlarını yeniden var etmişlerdir. Türk halklarının oluşturduğu ürünlerin muhtevasında yer alan mağara unsuru sözü edilen özelliklerin yansıması olarak karşımıza çıkmaktadır. Ögel de, kutsal mağara inancının kaynağını, Çin kaynaklarında adı geçen Ata-mağarasından hareketle açıklamaya çalışmaktadır. Bahsi geçen mağara, Büyük Hun Devleti’nde halkın ve yöneticilerin saygı gösterip ritüeller geliştirdiği ve hatta hakanın törenlere liderlik ettiği kutsal mekân olma hüviyetindedir (Ögel, 1993: 21).

Yeniden doğuş mekânı olan mağara dışıl karakter taşımaktadır. Bu bağlamda mağara Jung'un yüce ana olarak belirlediği arketipi temsil etmektedir. *“Arketip genelde doğurganlık ve bereketi temsil eden nesneler ve mekânlarla ilişkilendirilir; bereket boynuzu, sürülü tarla ve bahçe gibi. Bir kaya, mağara, ağaç, memba, derin bir kuyu, vaftiz kurnası gibi kaplar, gül ya da nilüfer çiçeği gibi çanak biçimli çiçeklerle ilişkilendirilebilir.”* (Jung, 2015b: 123). Yüce anne arketipiyle ilişkilendirilen mağara, bilinç dışında varlığını sürekli olarak devam ettirmektedir. Anne içerisinde değişim ve dönüşümü barındırmasının yanında içerisinde gizli, saklı ve karanlık durumlarda barındırabilmektedir. Bu durum arketipin ikili yapısından kaynaklanmaktadır. Mağara unsuru yeniden doğuşun, erginleşmenin merkezi olmasının yanında karanlık ve kötü güçleri de içerisinde barınması bakımından ilişkilendirildiği arketipe benzemektedir.

Anadolu insanına ait sözlü kültür ürünlerinin muhtevasında mağara kültürünün izlerini görmek mümkündür. Bu bağlamda kolektifin bilincinde şekillendirerek günümüze kadar getirdiği inanışların önemli varlık alanı da efsanelerdir. Çünkü kültürlerin, inanışların ve değerlerin toplumsal hayattaki koruyucusu bu türdür. Anlatılan her efsane ile birlikte doğaya, insana ve diğer varlıklara karşı geliştirilen farkındalık duygusu gelişmektedir. Geçmiş insanların kutsallaştırdığı mekânlar da efsanenin koruyuculuğundan istifade etmiştir. Mağara kültürüne bağlı olarak anlatılan efsaneler de bu noktada oldukça önemlidir. Bitlis'te derlenen metinlerin bünyesinde mağara kültürü etrafında gelişen olaylar taşıdıkları sembolik anlamlarla dikkat çekmektedir. Kaynak kişilerden derlenen 73. efsaneye göre Hz. Hızır ve Büyük İskender, dünyanın farklı yerinde ab-ı hayatı, aramaya başlar. Büyük İskender, Bitlis Kalesi'yle meşgul olduğu sırada Hz. Hızır, Süphan Dağı'nın üzerinde bulunan mağaranın ağzında yüzen balıklar sayesinde aradığı suya ulaşır. Söylence farklı kült inançlarını yapısında barındıran önemli bir anlatıdır. Dağ, su ve mağara kültürünün karşılıklı etkileşimleri anlatının sembolik manada değerini artırmıştır. Ölümsüzlük düşüncesi dünyanın varoluşundan itibaren insanların bilincini sürekli olarak meşgul etmiştir. Yöredeki inanışa göre Hz. Hızır ölümsüzlüğe mağarada bulduğu suyla kavuşmuştur. Bu düşünceden dolayı mağara bölge insanı için mistik ve kutsal mekân olarak algılanmaktadır.

Mağaralar aynı zamanda olağanüstü varlıkların yaşam alanı olarak bilinen yerlerdendir. Yöre insanına göre buralara saygı gösterilmeli ve burada olumsuz eylemlere girilmemelidir. Başhan Köyü'nde derlenen efsanede bu düşüncenin izlerini görmek mümkündür. Rivayete göre Başhan Köyü'nde Nuri adında bir adam ve oğlu

yaşamaktadır. Baba, eve sürekli olarak geç gelen oğluna uyarı da bulunur. Günün birinde baba mağaraya altın aramaya gittiğinde taşlardan düşerek ölür. Babanın ölümünden sonra oğlu kendine yapılan uyarıları unuttur ve eve yine geç gelmeye başlar. Adam, bir gece evine doğru giderken babasının öldüğü mağaradan bir takım seslerin geldiğini duyar. Sesin geldiği yere doğru bakınca ona doğru gelen bir devi görür. Hemen oradan kaçıp eve sığınan adam başından geçenleri insanlara anlatır. Bunun üzerine dev tarafından adamın evi sürekli olarak taşlanır. Duruma katlanamayan adam çareyi köyü terk etmekte bulur. *“Mağara, devlerin cüsseleriyle tezat bir kozmik yaşam alanıdır. Aynı zamanda suyla ilişkili dışıl bir tezahür olarak devlerin kötülüğünün karşısında olan bir görünüm sergiler. Çünkü devler, özünde ateş bulunan, eril karakteri çok güçlü varlıklardır. Bundan dolayı zıtlık-bütünlük prensibi bağlamında mağarayı sahiplendikleri görülür.”* (Özdemir, 2019: 360). Efsaneye göre mağarada yaşayan dev, adamın ihlal ettiği sınırları hatırlatmak üzere ortaya çıkmıştır. Babanın altın aradığı sırada üzerine kaya düşerek ölmesi de olağanüstü varlıkların yaşam alanı olarak düşünülen, mağara düşüncesinden kaynaklanan bir durumdur. Babasının sözünü dinlemeyen adam, sosyal normları ihlal ederek mağara kaynaklı cezalandırılmayla karşı karşıya kalmıştır.

Hız. Ali ile alakalı olarak anlatılan 141. efsaneye göre Süphan Dağı’nda iki ejder bulunmaktadır. Hicretten sonra ejderlerden biri Erzurum halkını, yemeye giderken Abdurrahman Gazi’nin duasıyla taşa dönüşür. Diğer ejder de Diyarbakır’a gidip buraları harap eder. Yaşanılan olaylardan sonra halk gidip Hız. Peygamber’den yardım ister. Peygamber, ejderi öldürmesi için Hız. Ali’yi görevlendirir. Düldül’e atlayan Hız. Ali, Süphan Dağı’na gelerek ejderi aramaya başlar. Bu sırada ejderin Van Denizi’nde su içtiğini görür ve elindeki kılıçla onu öldürür. Ejderin mağarasına gelen Hız. Ali, içeride ejderin yavrusunu görür. Bunun üzerine Hız. Ali iki rekât namaz kılıp dua etmeye başlar. Allah’ın izniyle mağaranın kapısı kapanır ve ejder yavrusu, Ali kayasına hapsolür. Günümüzde insanlar mağaradan gelen sesi ejderin sesi olarak yorumlamakta ve ona inanmaktadır. Hız. Ali etrafında şekillenen anlatı çerçevesinde mağara dinî ve mistik değerler taşımaktadır. Sözlü kültür ürünlerinde kahramanın mücadelenin sonunda karşılaştığı ve yendiği ejderhalar gölgenin yansıması olarak değerlendirilen istenilmeyen durumlardır. Zor durumda olan yöre insanı, olumsuzlukları ortadan kaldırması için Hız. Peygamber’den yardım ister. İstenilen yardım üzerine de İslam toplumunda gücün sembolü olarak kabul edilen Hız. Ali, ejderin ortadan kaldırılması için görevlendirilir. Hız. Ali bölgeye geldiğinde göl kenarında olan ejderi öldürür. Ejderi öldürdükten sonra

yaşadığı mağaraya gitmesi kült inancı açısından üzerinde durulması gereken asıl noktadır. Girilen mağarada Hz. Ali'nin karşıladığı varlık ejderin yavrusudur. Yavru ejdere karışmayan kahraman iki rekât namaz kılarak mağaranın üstünü kapatmıştır. Mağara, Hz. Ali için manevi bakımdan yeni bir aşama olarak değerlendirilebilir. Çünkü mağara bir bakıma insanın kendilik değerlerine açılan penceresidir. Mağarada benliğiyle yüzleşen Hz. Ali, kıldığı namazla yüce yaratıcıya tekrar iman ederek mağaranın üstünü kapatmıştır. Sonsuza kadar üstü kapatılan ve hapsedilen yavru ejder bilinçaltındaki olumsuzlukların küçük temsilidir.

Şeyh Garip ile alakalı olarak anlatılan efsanede düşmanların elinden kurtulmak isteyen kız çocuğu son çare olarak türbeye sığınır. Türbeye sığınan kız çocuğunun dua etmesiyle yer kendiliğinden açılır. Açılan ve mağaraya benzeyen bu yerden efsane kahramanı içeri girer. Fakat kızın saçları mağaranın ağzında kalır. Mağara, sembolik açıdan bakıldığında ana rahmine karşılık gelmektedir. Ana rahmi kişinin dünyaya gelmeden önce kendisini güvende hissettiği ve huzurla gelişimini tamamladığı mekândır. Hamamdan çıkan Ermeni kız çocuğunun başına düşman çeteleri musallat olur. Düşmanların amacı da kız çocuğunu taciz etmek ve ona zarar vermek üzerinedir. *“Mağara özdür, çekirdektir. Bireyin bu merkeze, çekirdeğe yaklaşması, kendini tam anlamıyla bulmasını sağlar. Mağaranın içine girebilmek ve orada kalabilmek, mağara içinde yeni keşifler yapabilmek, bireye verilmiş bir şanstır.”* (Çetindağ Süme, 2008: 444). Efsane kahramanı olan kız, olayda merkez alana girerek çekirdeğe yaklaşmıştır. Bu şekilde ana rahmi işlevi gören yerde kendiliğini elde ederek huzura kavuşur. Çünkü düşmanlar dış dünyayı yaptığı eylemlerle kaos alanına çevirmiştir. Kahraman ettiği duayla yerin açılmasına ve kendine yeni bir dönüşümün gerçekleşmesine neden olmuştur. Bu efsane kahramanına mücadelesi sırasında verilen bir şanstır.

3.1.2.4. Şifalı Taş Kültü

Yaşam içerisindeki yerini belirlemeye çalışan insanın anlam arayışı temel içgüdüünün bir sonucudur. İlk insanın çevresinde gördüğü varlıkları tanıma çabası da bu içgüdüsel eylemden kaynaklanmaktadır. Çevreye karşı girişilen yaşam mücadelesinde insan farklı unsurlardan yararlanır. Faydasını ve gücünü hissettiği unsurun devamlılığını sağlamak amacıyla da insanoğlu tarafından bu varlıklara karşı saygı geliştirilir. Boyutları, şekli, görünüşü ve yapısıyla bellekte iz bırakan taş, insanoğlunun algısında böylelikle özel bir yer edinmiştir. Çünkü ilkelere göre *“Vücut için kemikler ne anlam taşıyorsa, toprak*

için de taşlar aynı anlama sahiptir. Taşlar toprağın bir parçası olup, ona gösterilen saygının aynısını hak etmektedirler.” (Bruhl, 2006: 29). Adı geçen insanlar için dışıl olma özelliği taşıyan unsurlardan biri olan toprağın denge ve uyumunu sağlayan da eril olan taşlardır. Aksi durumlarda ise hayat vericiliğine inanılan toprağın kendilerine zarar verebileceğidir. İnsanoğlu, olası tehditlere karşı kendisini koruyarak doğanın uyum ve dengesini sağlayan taşa böylece kutsallık özelliği yüklemeye başlamıştır. “*Eski toplumlara mensup insanlar, mümkün olduğunca kutsalın içinde veya kutsallaştırılmış nesnelerin yakınında yaşama eğilimine sahiptirler.*” (Eliade, 1991: 6). Arkaik düşünce çevresindeki tehlikelerden korunmak için kutsal sayılan nesnelerin gücünden yararlanmıştır. Böylece toplumların hayatları kutsal ve kutsal kabul edilen nesnelerle çevrilmiştir. İlk dönemlerden itibaren taşın yapı maddesi olarak kullanılması da atfedilen özellikleriyle ilişkilidir.

Çoğu dinî öğreti ve ilahî dinde de taş inancı ve buna bağlı gelişen kült düşüncesi bulunmaktadır. Hinduizm inancına göre taşlar içerisinde tabiatüstü güçler barındıran unsurlardır. Bu güçlerin varlığına binaen taşlar fal, şifa, bolluk, bereket, büyü, fal ve üreme amacıyla kullanılmaktadır. Budizm açısından da yine büyü, uğur ve Budda’nın ayak izini taşıdığından saygı maksadıyla kendisine yer edinmektedir (Tanyu, 1968: 23). Semavi dinlerden olan Yahudilikte ise Hz. Yakup’un başının altına taş koyup yatmasından sonra Allah’ı rüyasında görmesi üzerine dine inanların algısında unsurun kutsiyetini güçlenmiştir (Tanyu, 1968: 27). Hristiyanlar arasında bir halk inancı olarak taş, tedavi, dilek, üreme ve kutsal olması nedeniyle kutsallaştırılmış nesnelerden birisidir. İslamiyet’e geldiğinde de Kâbe’nin duvarında yer alan “Hacerü’l Esved” olarak bilinen siyah taş İslam toplumları açısından kutsal kabul edilmektedir. Hac ibadeti sırasında yapılan tavaf eyleminin her bir dönüşü esnasında bu taş selamlanır ve kutsiyetinden istifade etmek amacıyla dokunulur. İslamiyet’in mezheplerinden olan Şiiler de namaz ibadetleri sırasında mühür adını verdikleri taş parçasını kullanır.

Resim 10: Şaman ve Kutsal Taş Karekod: Kaynak

Türk düşün sisteminde “yer-su” inancı sonucu ruh taşıdığına inanılan tabiat unsurlarından biri de taşlardır. Doğa ile sürekli iletişim halinde olan Eski Türk toplumlarında taş iye sahibi önemli nesnelerdendir. Özellikle toplum bilincinde yer edinen ve mitik dönemin izlerini taşıyan Yada taşı kült inancı açısından oldukça önemlidir. İnanca göre “*Türk Tanrısı Türkler 'in cediti âlâsına yada (yahut cada, yat) denilen bir sihirli taş armağan etmiştir ki bununla istediği zaman yağmur, kar, dolu yağdırır, fırtına çıkarırdı. Bu taş her devirde Türk kamlarının ve büyük Türk komutanlarının ellerinde bulunmuş, Şamanistlere göre, zamanımızda da büyük kamların ve yadacıların ellerinde bulunmaktadır.*” (İnan, 1986: 160). Yada, Türk halkları tarafından hava olaylarına etkisi olduğuna inanılan doğaüstü güçleri içerisinde barındıran kutsal bir taştır. Farklı adlarla bilinen taş, geçmiş dönemlerde Tanrı tarafından yöneticilere verildiğine inanılan gizil güçlere sahip nesne olarak da değerlendirilmiştir. Aynı zamanda yeryüzündeki hayatın kaynağı olan suyun yağış halinde yağmasını sağlayan bereket sağlayıcısıdır. Büyük kamların elinde bulunan Yada'nın diğer bir özelliği de hastaların tedavisinde kullanılması ve şifa yönünün olmasıdır.

Taşlar, aynı zamanda toplum için kültürel bellek mekânı olma hüviyetine sahip nesnelerdir. Halk kültürünün önemli halkalarından olan mezar taşları üzerinde taşıdıkları değerler açısından oldukça önemlidir. Eski Türklerde kahramanlık gösteren kişilerin mezarlarının başına öldürdüğü kişi sayısı kadar balbal adı verilen taşlar dikilmesi toplumun yaşamı anılastırmasına yönelik güdüsünün bir sonucudur. Çünkü böylece ölen

kişinin hayatı geleceğe aktararak ebedileştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıca kahramanlık gösteren kişi, öldükten sonra onu kötü ruhlardan ve muhtemel tehlikelerden koruma amaçlı etrafına dikilen taşlar/balballar onu güvene almaya yönelik önemlerden birisidir. Diğer yandan mezar taşları üzerinde taşıdığı motif ve sembollerle kolektif bilinç dışının birer yansıması olan kültürel bellek mekânları olarak geleceğe uzanmaktadır.

Farklı Türk toplumlarında görülen ritüellerde taş nesnesi, etrafında şekillenen halk hekimliği uygulamaları da bulunmaktadır. Taşların özelliklerine göre çeşitli hastalıklara iyi geldiğine inanılmakta ve sağladığı yarar ölçüsünde değer sırasına koyulmaktadırlar. *“Horasan’da, Türkistan’da, Kırgız ve Başkurtlar arasında, çocuk dileğinde, çocuk tedavisinde taştan faydalanma görülmektedir. Bir ziyaretgâhtan taş alma, bir müddet taşı taşıma, sonra yerine bırakma, mezar taşı veya uygun bir yere taş yapıştırma veya çocuk rahatsızlığında türbede veya yanında veya sadece kutsal bir taş üzerinde bırakmak veya bir delikten geçirmek gibi olaylar mevcuttur.”* (Tanyu, 1968: 24). Geçmiş yaşantıların sonucu olarak taş, kutsal nesne olarak toplum algısında böylelikle yer edinmiştir. Görüldüğü üzere geçmiş dönemlerde taşlarla tedavi ve taşın insan üzerindeki etkisi kutsal yerlerde yapılan uygulamalarla kendisini farklı şekillerde göstermektedir.

Geçmişin zengin kültüründen beslenerek günümüze kadar ulaşan inanış izlerini topluma ait olan her alanda görmek mümkündür. Sözlü kültür ürünlerinin başat türlerinden olan efsaneler, taş kültürünün yansımalarının görüldüğü önemli alanlardan biridir. Kaynak kişilerden derlenen 123. efsane de Ahlat’ta bulunan delikli taşın merkezinde olduğu ritüellerden bahsedilmektedir. Halk arasındaki inanışa göre delikli olan taşın içerisinden geçebilmesi için kişilerin kalbinin temiz olması gerekmektedir. Temiz kalpli olan insanlar aşırı kilolu olsalar dâhi delikli taşın kendiliğinden açıldığına, aksi durumlarda ise taşın daralıp kişinin geçişine izin vermediğine inanılmaktadır. Yöredeki insanlar genellikle çarşamba günleri delikli taşın bulunduğu yere gelmekte ve taşın içerisinden geçmeye çalışmaktadır. Kişilerin taşın içinden geçmesiyle birlikte dilek ve isteklerde bulunmasının önü açılır. Fakat inanışa göre dileklerin gerçekleşebilmesi için taşın içerisinden üç defa geçilmesi gerekmektedir. Tüm varlıkların bir ruhu olduğu fikrine sahip olan Türk düşün sisteminde taş karşı biçilen fonksiyon kendisini anlatılan bu efsane içerisinde de var etmiştir. Kişiler ruh/ iye taşıdığına inandığı varlığa karşı saygı geliştirerek yaşamdan olan beklentilerini taşın kutsallığı üzerinden gerçekleştirmeye çalışmaktadır. Bu durumun göstergesi olan eylem de taşın kalp temizliğine göre insanların geçişlerine izin vermesidir. Kalp temizliği özelliği taşın sahip olduğu

düşünülen ruh tarafından algılanarak olguya çevrilmektedir. Taşın içerisinden geçen kişiler eylemlerini üç defa tekrarlayarak dilek dilemeye hak kazanmaktadır. Dış ortamdan iç mekâna geçişe hak kazanan bireyler merkeze yaklaşarak taşın kutsal alanına girmektedir. Kutsal alana kavuşan kişilerin yaşamları değişerek, maddi ve manevi anlamda böylece ilerlemeye başlarlar. Bölge insanının özellikle hayatlarının çeşitli zamanlarında delikli taşın bulunduğu alana gelerek söz konusu ritüeli yerine getirmesi öne sürülen düşünceleri güçlendiren durumlardandır. Son yıllarda üniversite, lise ve diğer sıralama sınavlarında başarı elde etmek için insanların sıklıkla başvurduğu yerlerin başında delikli taş gelmektedir. Bu durumların tümü taş kültürünün toplumdaki yerini göstermesi açısından da oldukça önemlidir.

Mutki ilçesinde derlenen 134. efsanede kızın biri rüyasında köylerinde şehit olduğunu düşündüğü kişiyi görür. Şehit, rüya âleminde kızın gelip mezarını temizlemesini ve karşılığında da ona bir hediyesinin olacağını bildirir. Gördüğü rüya üzerine kız, şehit mezarı olarak düşünülen kümbete giderek orada ölen hayvan görür. Bunun üzerine kız, taşıdığı su ile taşları yıkar ve temizler. Efsanenin sonunda da kız çocuğu manevi bakımdan çeşitli kazanımlar elde eder. Taşın efsane kahramanı tarafından temizlenmesi mitik dönemden itibaren süregelen düşüncenin bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Çünkü nesne hayatı anlamlandırma çabasında olan insanoğlunun kutsal değerlerinden birisidir. Şehitlik, İslam dininin ve Türk toplumunun başat makamlarındandır. Şehitlik makamı bu öneminden dolayı anlatılan efsaneyle, kendini kutsal nesne olan taşın toplumsal algıdaki zamansal ve mekânsal özelliğiyle devam etmektedir. Bir bakıma ölümsüzlüğün sembolü olarak görülen nesne ile şehitliğe yüklenen değerler ebedileştirilmiştir. Taşların efsane kahramanı tarafından yıkanarak temizlenmesi de yatay boyutta ötekileşen toplumun unuttuğu değerlere tekrar yönelmesi şeklinde yorumlanabilir. İnsanların yaşantıları süresince ihmal ettikleri değerlerinin ve geleneklerinin onlara hatırlatılması taşın nesnesel belleğinden yararlanılarak sağlanmaya çalışılmıştır. Yıkanan nesne, eylemi ile değerlerin üzerinde bulunan ölü toprağı kaldırılmış ve toplumsal hafızada kaybolanlar hatırlatılmıştır. Efsane kahramanının olay sonunda manevi açıdan ödüllendirilmesi anlatılan durumları güçlendiren kanıtlardan biri olarak değerlendirilebilir. “*İnsanî varoluşların en önemlisi, kendini tanımak ve tanıdıkça da dünyanın ontolojik akışına tutunmaktır.*” (Şahin, 2013: 2314). Kahraman gördüğü rüya neticesinde kendini tanımaya başlamıştır. İç sesinin çağrısına uyan kahraman temizlediği

nesnelerle yaşamın ontolojik akışına tutunmaya çalışmıştır. Ortaya koyduğu eylem sonucunda ise kahramanın hayatında içsel manada değişimler başlamıştır.

Derlenen metinlerin önemli kısmını oluşturan taş kesilme efsaneleri nesneye bağlı olan kült inanışı etrafında şekillenmiş ve gelişmiştir. Taş kesilme belli durumlar karşısında efsane kahramanının Tanrı tarafından dua, beddua veya farklı olaylar neticesinde taşa dönüşmesi şeklinde gerçekleşmektedir. Efsanelerdeki taş kesilme sebeplerine bakıldığında üst otorite olarak kabul edilen yaratıcıya karşı sergilenen eylemlerin bu dönüşümü ortaya çıkardığını göstermektedir. Bu durum da Tanrısal simgeciliğin temsillerinden olabilecek taş kesilme motifi ile kendisini meydana getirmektedir. Çünkü Tanrı'nın gücü edilen dua, beddua veya cezalandırmayı gerektirecek davranışlar karşısında canlı olan varlığı taşa dönüştürerek kendini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda Kervan Efsanesi'nde sözüne sadık olan bir kervancı başına gelen olaylardan sonra ettiği dua ile Allah'tan taş olmayı istemiştir. Taş nesnesi efsane içerisinde Tanrı ile hayat arasındaki aracı rolü ile karşımıza çıkmaktadır. Bu durum dikey boyutta yaşanan zor durumdan kurtulma ve içine sıkışılan mekândan uzaklaşma şeklinde yorumlanabilir. Yatay boyutta ise kahramanın yaşamı boyunca elde ettiği güven, itibar ve sorumluluk gibi duygularının fiziksel varlığından ağır basması şeklindedir. Toplumsal yaşam içinde bireyin yaşantılarıyla elde ettiği kazanımlar kervancının kendi isteği üzerine taş kesilmesiyle ölümsüzleşmiştir. Efsane kahramanı taşın kutsal gücünden istifade ederek Tanrısal koruma alanına sığınmış ve toplumsal değerlerini böylece koruma altına almıştır. Doğada farklı boyutlarda ve şekillerde taşlar bulunmaktadır. Fakat insanlar için özellikle önem taşıyan taşların yeri oldukça farklıdır. Efsanelerin muhtevasında yer alan ve kendine bağlı olaylar anlatılan söz konusu taşlar toplum açısından oldukça değerlidir. Topluluğun herhangi bir bireyi, taşı her gördüğünde aklında anlaşılan taş imgesinin açılmasını kendi bilincinde tekrardan gerçekleştirir. Olayın tekrarlanarak kendini devam ettirmesi aynı zamanda toplumsal sürekliliği de sağlamaktadır. “*Toplumların ortak yaşam serüvenleri hafızalarda tazelandıkçe imgeler, farkında olmadan kişinin belleğine kazınır.*” (Şenocak, 2009: 283). Bölgede bulunan ve toplumsal yaşam serüveninden izler taşıyan taşlar geçmiş insanların anlamlandırma çabalarıyla günümüze kadar kültürel bellek içerisinde yaşayarak gelmiştir. Taş kesilen varlıklara dayalı olarak anlatılan efsanelerin kaynağında imge haline gelen taş nesnesi bulunmaktadır. Nesnenin taş olması da kült inanışıyla alakalı olarak okunabilecek durumlardandır.

Bitlis ve yöresinde bulunan insanların belleğinde yer edinen ve kendisine bağlı olarak bazı olaylar anlatılan sıralı taşlar kült inancı etrafında şekillenmiş diğer nesnelerdir. Tatvan İlçesi sınırları içerisinde bulunan sıralı taşların Nemrut olarak adlandırılan şahsiyetin yaptığı zulüm neticesinde kervanın taş kesilmesiyle nesne günümüzdeki şeklini aldığına inanılmaktadır. *“Bellek orijinal bir özelliktir. Çünkü insan bütün geçmiş nesillerin belleğini yanında taşır. Bellek imgesi oldukça hünerli ve nadir bir şeydir.”* (Barash, 2007: 20). Bölgede Nemrut’un Develeri olarak bilinen taşlarla alakalı olarak anlatılan efsanelerle insanlar geçmiş nesillerin belleğini geleceğe taşımaktadır. Geleceğe aktarılan durumlardan biri de eski dönemlerin yönetim anlayışıdır. Nitekim yöneten ve yönetilenler arasındaki ilişki, toplumların yaşam ürünlerine yansıyan diğer durumlardandır. *“Kişinin belleğini yoğurarak kendi anlatısını yaratması, toplumların tarihlerini yazmalarından pek farklı değil elbette. İnsan, varlığını, kültürünü, değerlerini, yaşam biçimini başkalarına kendi bakış açısını yansıtacak şekilde hatırlar, anlatır.”* (Göle, 2007: 27). Geçmiş dönemlerin baskıcı, zorba ve sıkıntı veren yönetim anlayışı dolaylı yollarla halk kültürü ürünleriyle ifade edilmeye çalışılır. Bu çabanın amacı da doğrudan söylenemeyen ve çekinilen durumların halkın ince zekâsıyla dışa vurulmasıdır. İnsanlığa karşı uygulanan kötülüğün ve eziyetin son bulması Tanrısal güç ile gerçekleşmiştir. Tanrısal gücün kendini maddi olarak ortaya koyduğu durum sıralı halde olan taşların şekliyle efsane içerisinde verilmeye çalışılmıştır. Toplumsal hayat içinde sergilenen yıkıcı ve yok edici davranışlar evrende uyumun koruyucusu olarak düşünülen Tanrı tarafından taşa çevrilen kervanla engellenmiştir. Taşın maddi varlığı ve şekli evrende var olan uyumun insan tarafından bozulması durumunda ortaya çıkacak Tanrısal cezalandırmanın karşılığı olarak da değerlendirilebilir.

3.1.2.5. Mitik Varoluş Kaynağı: Kutsal Kaynaklı Su

Evrende bulunan tüm nesnelerin ana maddesi olarak kabul edilen dört temel unsurdan (hava, ateş, su, toprak) birisi sudur. İnsan vücudunun büyük bir oranını oluşturan su, yaşam boyunca ihtiyaç duyulan ve aranılan unsur olmuştur. Nesnelerin varlıklarını borçlu olduğu su, dünya toplumlarındaki yaratılış mitlerinde de bu misyonuyla yer edinmiştir. Eliade, ölümsüzlüğün kaynağı olan suyun, bereket ve yaşam olasılığının sonsuzluğunu simgelediğini söylemektedir (Eliade, 2016: 146). Suyun ölümsüzlük ve sonsuzluk simgesi olarak görülmesinin kaynağı ise mitik varoluşun yansımaları olarak değerlendirilebilir. Çünkü *“Suyun kutsallığı mikro-kozmosun, tıpkı*

makro-kozmos gibi su ile başlayıp, su ile sona ermesine dayalıdır.” (Bayat, 2016: 248). Mitik düşünce açısından varoluşun kaynağı olarak görülen su kapsadığı yer bakımından da oluşumun varlık alanı olarak kabul edilmiştir. Su özünde varoluşu sağladığı için de kutsallığın başlangıcı ve sonu olarak ele alınmaktadır.

Ana rahmi insanoğlunun bir noktadan başlayarak var olmaya başladığı ilk eşiktir. Fiziksel manada çocuk, fetüsteki sıvının içerisinde büyüyerek oluşumunu tamamlar. Suyun varlık alanı bu açıdan da kolektif bilinç dışında yerini almaktadır. Diğer toplumlarda olduğu gibi Türk toplumunda da su varoluşun temel kaynağı olarak görülmektedir. Ögel, su için *“Eski Türkler, su yerine, “sub” derlerdi. Sonradan “b” sesi, bazı değişmelere uğramış ve daha sonra da, büsbütün düşmüş ve su diye söylenmeye başlanmıştır.”* (Ögel 2003: 317) şeklinde bir değerlendirme yaparak dikkatleri su iyesine çekmektedir. “Yer- su” olarak bilinen kült inancı çerçevesinde ruh taşıdığına inanılan unsurların başında suya yer verilmesi mitik varoluşa işaret etmektedir. *“Türk yaratılış mitinde kozmos, sudan türetilmiştir, başka bir deyişle yaratılışın başlangıç nüvesi sudur. Bütün canlılarda sudan yaratılmıştır.”* (Bayat, 2016: 248). Kozmosta var olan her şeyin tözünde suyun olduğu düşüncesi Türk kozmogonisi böylece şekillendirmiştir.

Türk mitoloji sisteminde iye sahibi olduğuna inanılan önemli kutsal su ve su kaynakları bulunmaktadır. Nitekim Altay Türkleri, Başkurtlar ve Azerbaycan Türkleri arasında su iyesi inancı oldukça güçlüdür. *“Azerbaycan Türkleri’nin koruyucu ruhlar olan sahiplerle ilgili inançlarına göre “su sahibi” bu sahiplerin en üstü sanılır. Onun için, sabahları suya gidildiğinde, “su sahibi”ne selam verilmelidir. Suyu pis su dökmek ise yasaktır.”* (Alizade, 2012: 62). Sular toplum bilincinde ruh taşıyan ve varlığın özünü teşkil eden yerler olması nedeniyle çevrelerinde kutsama törenleri yapılmaktadır. Suyun insan psikolojisi üzerindeki olumlu etkisi, onu eski Türk topluluklarında hastalıkların tedavisinde kullanılan başat unsur haline getirmiştir. Hayat vermesi, temizlemesi ve arındırması suyun iyi ruhların merkezi olduğu düşüncesini ortaya çıkarmıştır. Bundan dolayı suya karşı saygı geliştirilerek su kaynakları korunmaya çalışılmıştır. Toplumun bilinç dışında yer alan iyi ruh algısı suya dua edilmesini de beraberinde getirmiştir.

Resim 11: Su Kültüne Ait Bir Ritüel Karekod: Kaynak

Altayların geleneksel dünya görüşü çerçevesinde doğa ve doğa unsurlarına çeşitli vesilelerle dualar (alkışlar) edilir. Bu bağlamda yaratılan her şey ruh taşıdığından ona saygı gösterilir. Söz konusu ruhların varlığına istinaden doğa unsurlarının etrafında uygulanan geleneksel yasaklar bulunmaktadır. Belli su kaynaklarının başında gürültü yapılmaz ve sular kirletilmez (Asena, 2011: 53). Suyun ruhuna dua edilmesinin ve kutsanmasının dışında ayrıca ona kurbanlar da adanmaktadır. Yakutlar çayın üzerine

astıkları “taig” adını verdikleri kurban törenlerini düzenlerler. Hakaslar da su iyesinin şerefine “sug” adını verdikleri kurban ritüellerini gerçekleştirmektedirler (Bayat, 2016: 249). Türk halklarının yaşadığı yerlerde su iyesi inancının izlerini insanların günlük yaşamları içerisinde gerçekleştirdiği ritüellerde görmek mümkündür.

Mitik manada varoluşun kaynağı olarak düşünülen suyun yansımaları Türk toplumuna ait destanlarda, hikâyelerde ve sözlü kültür ürünlerinin muhtevasında kendisini yoğun bir şekilde göstermektedir. Dede Korkut Hikâyelerinde su unsuru yaratılış mitindeki özellikleriyle ortaya çıkmaktadır. *“Eski mitlerin öncül kahramanı Korkut Ata’nın “suya ecel gelmez” düşüncesi ile ölümsüz bir yer ararken su üzerinde durması kozmogonik eylemin önemli rolünü gösteren mitik öğelerden biridir.”* (Alizade, 2012: 59). Oğuz Kağan Destanı, suyun mitik değerlerini içerisinde barındıran ürünlerden bir diğeridir. Destan kahramanı Oğuz Kağan’ın eşi dişil karaktere sahip durgun su olan gölün ortasındaki ağacın oyuğuna inmiştir. Kahramanın çocuklarından olan Denizhan da destan içerisinde suyun sembol kişisi olarak verilmiştir. Aynı zamanda kahramanın eşi gökten düşen ışıktan varlık bulmuş kutsal kaynaklı bir ruh olarak da yorumlanabilir. Ağaç oyuğuna inen ruh ile “yer- su” ruhları kabul edilen unsurların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Bu açıdan bakıldığında destan içinde kozmosun varoluşu, suyun varlık alanı olan dişil durgun suda gerçekleşmiştir.

Su aynı zamanda yeniden var olmanın ve yenilenmenin kaynağıdır. Özellikle ilahî dinlerin tamamında su temizlenmenin, arınmanın ve böylece yenilenmenin unsuru olarak kullanılmaktadır. Hristiyan inancı gereğince yapılan vaftiz töreninde suya batırılan bireyin günahlarından temizlendiğine ve yeniden doğduğuna inanılmaktadır. İslamiyet’te ise gün içerisinde beş defa eda edilmesi gereken ve ilahî buyruklarla zorunlu kılınan namaz ibadetinden önce suyla abdest alınması gerekmektedir. Alınan abdest ile yenilenme, tazelenme ve arınma sağlandığına inanılır. Bu şart gerçekleştirildikten sonra namaz ibadeti yerine getirilir. Bunun dışında suyun İslamiyet açısından değeri, Hz. Peygamber’e dayandırılan *“Temizlik imandandır”* hadisiyle de ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Örnek verilen hadisin kaynağında fiziksel temizliğin yanında ruhsal açıdan da bir temizliğe dikkat çekilmektedir. Ayrıca İslam toplumları açısından kutsal kabul edilen Zemzem suyu bellek açısından oldukça önemli bir yere sahiptir. İslamiyet unsura yüklediği kutsiyetle ilişkili olarak suyun kirletilmesini ve israf edilmesini uygun görmeyerek ona verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Yaşam ve ölümü varlığında birleştiren ab-ı hayat, kolektif inanış açısından önemli olan ve bu durum itibarıyla sözlü kültür ürünlerinde sıklıkla adı geçen sularlardır. Ölümsüzlüğün ilacı olarak anlatıların içerisinde yer alan ab-ı hayat, hayat suyu, bengisu gibi diğer adlarıyla da bilinmektedir. Halk anlatılarından hareketle suyun Hz. Süleyman, Lokman Hekim, Hz. Hızır, Gılgamış ve İlyas, Köroğlu vs. gibi şahsiyetler tarafından arandığına rivayet edilmektedir. Sembolik manada ab-ı hayat, kahramanı maceraya çağıran mitik bir öğedir. Çağrının temelinde ise ölümsüz olma arzusu içerisinde olan insanoğlunun ontolojik dürtüleri yatmaktadır. Anadolu’da halk inanışlarına göre Hz. Hızır sudan içip ölümsüzlüğü bulan kişidir. Aynı zamanda suyla yıkanıp görünmez olmuştur. Bu nedenlerden ötürü Hz. Hızır kültü, Anadolu insanları arasında canlılığını koruyarak sürdürmektedir. Ab-ı hayat düşüncesi etrafında farklı bölgelerdeki sulara kutsallık yüklenmiştir.

Hayatın birçok alanında olduğu gibi halk kültürü ürünlerinde de su kültürü anlayışının devamı niteliğindeki olaylar bulunmaktadır. Derlenen efsanelere bakıldığında kolektif bilinç dışında var olan suyun kutsallığı düşüncesi, metinlerde kendisini mitik döneme paralel olarak ortaya koymaktadır. Mecnun Bulağı adlı efsaneye göre Bitlis’in Ahlat ilçesinde dört yüz yıllık bir ağaç bulunmaktadır. Merdiven gibi çıkılabilen ağaç oldukça büyüktür. Günün birinde ağacın yanından Leyla ile Mecnun geçer ve burada su olmadığını görünce üzülürler. Bunun üzerine Mecnun elini duvara koyar ve oradan su çıkar. Mecnun, eliyle suyu Leyla’ya içirir. Çıkan suya olayın kahramanından dolayı Mecnun Bulağı denilmeye başlanır. Su, mitolojilerde başlangıcın ve hayatın ana unsuru olarak kabul edilmektedir. Derlenen efsanede temel sorun devasa büyüklükteki yaşlı ağacın yanında suyun olmamasıdır. *“Hayatın sürekli ve geri dönüşümsüz akışını, su imgesiyle bütünleştirerek kolektif bilinçaltına yerleştiren insan, zamanın görklü ve dinamik akışında süratli bir var olma mücadelesi verir. Bu var oluş mücadelesinde suyun “akar”, ya da “akıntılı” olması, devamlılığın yani canlılığın “kuru”, “bulanık” ve “cılız” olması da cansızlığın, hastalığın ve ölümün bir göstergesi sayılmıştır.”* (Korkmaz, 1998: 92). Efsane kahramanı ağacın yanına geldiğinde suyun olmadığını görür ve üzülür. Elini vurduğu yerden suyun akması insanın var olma mücadelesi olarak olay içerisinde karşımıza çıkmaktadır. Ağaç kültü ile bağlantılı olarak anlatılan efsanede susuz ve kurak olan yer, hayat belirtilerinin olmadığı kapalı mekândır. Efsane kahramanı elini duvara koyarak kapalı olan mekânı ortadan kaldırır ve hayatın simgesi olan suyun ortaya çıkmasını sağlar. Böylece yaşamın habercisi olan su kapalı olan mekânı açık duruma

getirir. Efsane kahramanı Mecnun'un akan sudan elleriyle Leyla'ya içirmesi ise suyun hayat vericiliğine işaret olarak yorumlanabilir. Çünkü merkezde yer alan ağaç, su unsurunun eksikliğinden dolayı cansızlık ve ölümü yansıtmaktadır. Bu durumla karşılaşan Leyla ve Mecnun gördükleri durum karşısında üzölmüşlerdir. Olay içerisinde suyun ortaya çıkması ve erkek kahramanın eliyle kadına su vermesi hayatın tekrar ortaya çıkmasını sağlamıştır. Ortaya çıkan su ağacın özelliğini değiştirerek onun merkezi hayat ağacı olmasını sağlamıştır.

Seydo Bulağı Efsanesi'nde kahraman âşık olduktan sonra amansız bir hastalığa yakalanır. Gördüğü rüyada kendisine şifa olacak bitki ve bulunduğu yer gösterilir. Seydo, devasını bulmak için rüyasında belirtilen yere doğru gider. Gittiği yerde bitkiyi bulan Seydo, onu koparacağı sırada karşısına yaşlı bir adam çıkar. Yaşlı adam, kahramana bitkiyi koparmamasını öğütler. Seydo kendisine yapılan çağrıya yanıt vermez ve bitkiyi koparıp sağlığına kavuştuğunu düşünür. Uyarıya rağmen koparılan bitkinin kökünden su çıkar. Fakat aradan belli bir zaman geçtikten sonra kahraman kendisine yapılan gizil çağrıya yanıt vermediğinden ölür. Düşün sistemi içerisinde su bazen gizil ve evrensel güçlerin toplamı olarak varlığını gösterir. Çünkü bütün varoluş olanaklarının hazinesi olan su, her biçime ve her oluşuma katkı sağlamaktadır (Korkmaz, 1998: 94). Anlatılan efsanede gizil güçlerin uyarısına rağmen koparılan bitkinin kökünde çıkan su sembolik manada oldukça önemlidir. Bitki dikey olarak gökyüzüne doğru yükselmekte ve içerisinde yaşamın gizil güçlerini barındırmaktadır. Bu dikey boyut aynı zamanda eril özellikler taşımaktadır. Koparılan bitki ortadan kaldırılan ve tahrip edilen uyumun karşılığıdır. Yatay boyutta ise bitki koparıldıktan sonra ortaya çıkan su dişil karakterdedir. Dişil unsur olan su gizil güçler sayesinde ortadan kaldırılan uyumun tekrardan sağlanmasına imkân vermiştir. Su yenileme, doğurganlık ve tekrardan oluşturma özelliğiyle doğanın olağan işleyişini tekrar yerine getirmesini sağlamıştır. Bitlis'in Sekiz Ağustos Mahallesi'nde günümüzde de bulunan su insanların şifa beklentisiyle ziyaret ettiği bölgenin önemli yerlerindendir. İnsanların anlatılan efsaneye bağlı olarak suyu şifalı olarak görmesi unsura yüklenen misyonun karşılığıdır. *“Bunun için geçmişin bilgisine ve tecrübelerine insan, zaman boyutunda iletken ve yansıtıcı özellikleriyle su imgesinde ulaşacaktır.”* (Korkmaz, 1998: 95). Suyun belirli zamanlarda insanlar tarafından ziyaret edilmesi ve şifa için kullanılması kutsallığını geçmişten günümüze iletmesinden kaynaklanmaktadır. Efsane kahramanın yapılan çağrılara yanıt vermeyip

karşılaştığı son, gelecekteki insanlara bir tecrübe aktarımı olarak yansımıştır. Bu olayların taşıyıcısı ve koruyucusu ise su unsuru olmuştur.

Su imgesinin sembolik değeriyle karşımıza çıktığı efsanelerinden biri de Zeydan ve Şorki adlı metindir. Rivayete göre eskiden Bitlis'in Zerdan Mahallesi'nde oldukça zengin fakat zenginliği ölçüsünde cimri olan insanlar yaşamaktadır. Günün birinde mahalleye fakir bir aile taşınır. Ailenin çocuğu hastalanır ve baba oğlunun sağlığına kavuşması için mahalledeki tüm evleri kapı kapı gezer. Kimse fakir adama yardım etmez. Efsane kahramanının oğlu yoksulluktan dolayı ölür. Bu ölüm adamın mahalle insanlarına öfkelenmesine neden olur. İntikam duygusuyla yaşayan adam günün birinde yerden çıkan ve içimi oldukça lezzetli olan bir suyla karşılaşır. İçen insanların bağımlısı olduğu su sayesinde zenginler adama ihtiyaç duymaya başlar. İntikam arzuları içinde olan kahraman suya zehir atarak bütün mahalleyi zehirler ve onları öldürür. Bu suyun kalıntıları sonradan Zeydan olarak değişen mahallede bulunmaktadır. Su bir yönüyle ölümü çağrıştırır ve dikey boyutlarda ise yıkıcılığın karşılığıdır. Çünkü efsanede kahraman intikam arzusıyla beklerken karşısına çıkan davet su unsurudur. *“Su böylelikle ölmeye davettir; temel maddesel sığınaklardan birine kavuşmamızı sağlayan özel bir ölüme davettir.”* (Bacherald, 2006: 67). Toplumsal hayat, yardımlaşmayı ve paylaşımı olağan gören normları insana zorunlu kılmaktadır. Fakat insanlara sunulan normların dışında eylem sergileyenler toplumsal vicdanda cezalandırılır. Anlatıda yer alan mahalle sakinleri zengin olmalarına rağmen karşıt eylem olan cimrilik özelliğini sergilemektedirler. Mahalle sakinleri bu özelliğe sahip olmalarının yanında kapılarına gelen fakir adamın yardım çağrılarına da yanıt vermemiştir. Bahsedilen durum yaşamda kaosun ortaya çıkmasını sağlamıştır. Efsane kahramanının karşısına kendiliğinden çıkan su dengenin sağlanması noktasında işlevselliğini ortaya koymuştur. Mahalle sakinleri zengin olduğundan hiçbir şeye ihtiyaçları olmadığı bilincini yaşamaktadırlar. Fakat birden ortaya çıkan su mahalle sakinlerini kendisine muhtaç ederek bağımlılık oluşturmuştur. Suyun oluşturduğu bağımlılık insanları suyu içmeye yönlendirmiştir. Kahraman tarafından suyun içine zehir atılarak mahalle sakinlerinin ölümüne davetiye çıkarılmıştır. Çünkü su yaptığı özel davetle kendiliğine yabancılaşmış insanları özel alanına çekmiştir.

Ahlat ilçesinde derlenen Husi Baba Efsanesi, ilahî kaynaklı olarak ortaya çıkan kutsal sudan bahsetmektedir. Rivayete göre Husi Baba'nın yaşadığı bölgede insanlar hastalanmaya başlar. Bunun üzerine Husi Baba, Allah'a yakarır ve halk için şifa dileğinde bulunur. Gece uykuya dalan evliyaya rüyada ilahî bir çağrıyla insanların ihtiyaç duyduğu

suyun yeri söylenir. Kendisine söylenen yere giden Husi Baba, uzun aramalardan sonra yerden çıkan suyla karşılaşır. Kendisi de aynı hastalığa yakalanan evliya suda yıkandıktan sonra şifa bulur. Günümüzde bile romatizma hastalığı olan insanların çıkan suyla şifaya kavuştuğuna inanılmaktadır. Anlatının başlangıç sorunu insanların hastalıklarla mücadele edemez hale gelmesidir. Hastalıkları karşısında çaresizliği yaşayan insanlar kutsal değerlerin taşıyıcısı olarak gördüğü Husi Baba adlı evliyaya başvurur. İnsanların yardım çağrısına kulak veren evliya, Tanrı'dan yardım dilemeye başlar. Yücelik algılarımızın en üst noktasından, mitik bir yol olan rüya yoluyla evliyaya hastalıkların ilacı olarak kutsal unsur suyun yeri gösterilir. Efsanede ilahî yollarla gelen kutsal suyun hastalığın çaresi olarak sunulması mitik dönemden gelen inanışın bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Arayış sonucunda bulunan suyla evliyanın ve halkın yıkanarak hastalıklarından kurtulması içsel arınma ve temizlenmeye işaret olarak okunması gereken bir diğer noktadır. *“O zaman arı sudan ilkin hem etkin hem de tözsel bir arılık istenir. Arınmayla üretken, yenilikçi, birden fazla değer içeren bir güce katılır insan. Bu iç gücün en iyi kanıtı, sıvının her damlasına ait olmasıdır.”* (Bachelard, 2006: 160). İlahi kaynaklı olarak gönderilen kutsal su bir yönüyle arı sudur. Arı olan bu sudan istifade eden insanlar sağlıklarına kavuşmuşlardır. Efsanede verilen temel sorun olan hastalık sembolik manada sıradanlaşan ve yaşadığı mekânda bunalan insanların ruh hali olarak okunabilir. Ortaya çıkan su ile yıkanan insanlar içerisinde bulunduğu yerden çıkarak üretkenliği, yeniliği ve farklı değişimleri yakalayarak üzerinde bulunan kirliliklerden arınmışlardır.

Canlı yaşamının devam etmesi için gerekli olan su sahip olduğu bu özelliğiyle Tanrı'nın insanlara sunduğu başat nimetlerdendir. Üst otorite olan yaratıcı canlıların hizmetine sunduklarıyla evrendeki işleyişin uyum içerisinde çalışmasını sağlamıştır. Bitlis'ten derlenen taş kesilme efsanelerinin bazılarında su unsuru ilahî kaynaklı olması yönüyle olayların merkezinde yer almaktadır. Gelin Alayı Taşları Efsanesi'nde sıcak bir yaz gününde civar köylerden bir diğerine gelin almaya gidilir. Gelin alayı yoldayken sıcaklıktan dolayı herkes su aramaya başlar. İnsanlar su bulamadığı için Allah'a yalvarmaya başlar. Suyun çıkması halinde ise adak adayacakları sözünü verirler. Birdenbire yerden su fışkırır ve herkes susuzluğunu giderir. Daha sonra ise alayda bulunan bir kişi eline geçen biti öldürür ve onu adak olarak sayar. Bu olaydan dolayı düğün alayı taş kesilir.

Suyun merkezde olduğu efsanelerden biri de Altınoluk adlı metindir. Rivayete göre günün birinde dört yolcu yola koyulur. Uzun süre yol gittikten sonra susuzluk

yaşamaya başlarlar. Allah'a yakarmaya başlayan dört adam ondan su diler ve eğer istekleri gerçekleşirse kurban keseceklerini söylerler. Çatlamış yerden altın bir oluk çıkar ve su akmaya başlar. Dört adam suyu içtikten sonra verdikleri sözü unuttur ve böbürlenmeye başlar. Bunun üzerine bal gibi tatlı olan suyun tadı bozulur ve dört adam taş kesilir.

Bölgenin bilinen önemli efsanelerinden olan Altın Kalbur, susuzluk etrafında gelişen olaylardan bahsetmektedir. Anlatıya göre yıllar önce çoban bir kadın koyunlarını otlatmak için تنها bir yere götürür. Aradan zaman geçtikten sonra çoban ve sürüsü su aramaya başlar. Bütün arayışlara rağmen su bulamayan çoban Allah'a dua etmeye ve su dilemeye başlar. Duasının kabul olması halinde ise diğer metinlerde olduğu gibi adak adama eylemini yerine getireceğini söyler. Eliyle toprağı kazıyan çoban birden yerden çıkan su ile karşılaşır. Hayvanlarıyla birlikte susuzluğunu gideren kadın verdiği sözü yerine getirmek için başından çıkardığı biti öldürür. Yaptığı eylem neticesinde ise koyunlarıyla birlikte taş kesilir. Adı anılan metinlerde en üst otorite olan Tanrı'ya karşı yerine getirilmeyen vaatlerden sonra ortaya çıkan olağanüstü cezalandırma motifinden bahsedilmektedir. Ana sorun anlatıdaki canlıların susuz kalması ve bulundukları yerde suyun olmamasıdır. Su unsuruna kavuşmak için ise kişilerin yöneldiği yer Tanrı'dır. Kişiler için zaruri gereksinim olan su unsuru Tanrısal yollarla ortaya çıkmaktadır. Efsane kahramanları tarafından edilen dualar ve vaat edilenler neticesinde ortaya çıkan unsur böylelikle kutsallık kazanarak olağanüstü şekilde gereksinimleri karşılamaktadır. Bir bakıma yerden su çıkması kozmogonik eylemin tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Sözü geçen efsane metinlerinde Allah'a vaat edilen durumların gerçekleşmemesi sonucunda duayı eden kişiler ve yanında bulunan varlıklar taş kesilmiştir. Kurak ve çorak yerlerde yerden suyun ilahî güçle ortaya çıkması Tanrı'nın evreni insanların hizmetine sunmasının prototipi olarak yorumlanabilir. Bu bağlamda su hayatın ve yaşamın karşılığı olan bir imaj olarak verilmiştir. Çünkü toprağın çatlaklarından çıkan su insanlığın ilk yaratılış mitine paralellik gösteren bir durumdur. Tanrı tarafından insanlara bahşedilen yaşamın karşılığı ise yine Tanrı tarafından koyulan kaideleri yerine getirmektir. Fakat verilen örneklerde efsane kahramanları Tanrı tarafından verilen nimetlere karşılık kendiliklerinden bir şeyler vermekten kaçınmışlardır. Bunu yapan birey ise verilen hayata karşı sadakatini gösterir. Çünkü *“Kul böylece, sahip olma, çıkar güdüsüne ilişkin konularda Allah'ın koymuş olduğu diğer bütün değer ölçülerine de uymayı kabul etmiş olmaktadır.”* (Kasapoğlu, 1997: 44). Olağan yasaları çiğneyen kişiler efsanelerde

Tanrısal gücün meşru karşılığı olan taşla dönüşme cezasıyla karşı karşıya kalır. Efsanelerde kutsal kaynaklı olarak ortaya çıkan su unsuru, cansız olmasına karşın canlı varlıklara hayat vererek onları yaşatmıştır. Ancak yaratıcıya karşı sorumluluğunu yerine getirmeyen bireyler taş kesilerek yaşamdan izole edilmiştir.

Yapısında çeşitli varlıkları barındıran ve besleyen durgun sular dışıl özelliğiyle kolektifin bilinç dışında kendisine yer bulmakta ve kültürel ürünlere bu şekilde yansımaktadır. Bitlis, durgun sular açısından oldukça zengin bir yapıya sahiptir. Bu bağlamda derlenen metinlerin arasında bulunan göl efsaneleri sembolik değerler taşıması açısından oldukça önemlidir. Bölgede bulunan Van Gölü, Nazik Gölü, Aygır Gölü ve Arin Gölü yüklenen analık ve dişilik özellikleriyle söylencelerin muhtevasında kendisine yer bulmaktadır. Adilcevaz ilçesinde derlenen adı geçen efsaneye göre zamanın birinde Van Gölü ve Aygır Gölü'nün birleştirilmesi gündeme gelir. Projeyi çizen adamın gece rüyasına Aygır Gölü gelir ve adama “*Ey İnsanoğlu sen kimsin de beni kızımın ayağına götürüyorsun? Kızımı bana getir beni ona değil*” şeklinde uyarıda bulunur. Proje sahibi adam eyleminden vazgeçse de hayat içerisinde başına olumsuz olaylar gelir.

Anlam görünmek ister, mitik düşüncede üretilen anlamın devamı niteliğinde olan efsaneler bu anlamı görüntü düzeyine ulaştırır. Aygır Gölü kapladığı alan açısından Van Gölü'ne oranla oldukça küçüktür. İnsanların bilinç dışında yalnız ve küçük olarak yer edinen göl analık kurumu ile ilişkilendirilmiştir. **Su ve Düşler** adlı çalışmasında Bachelard “*Duygusal olarak doğa annenin yansımasıdır.*” (Bachelard, 2006: 131) şeklinde bir tanımlama yapmaktadır. Doğanın önemli unsurlarından olan göller durgunluğu ve yapısında barındırdığı yaşam itibarıyla dışıl özellik gösterip annelik özelliklerini üzerinde büyük ölçüde taşımaktadır. İnsanoğlu algıları sayesinde hâkimiyet sağladığı unsurlarla daha fazla ilişki geliştirerek o varlığı daha fazla sahiplenmektedir. Kapladığı alan ve konumu bakımından bölge insanının dikkatini çeken Aygır Gölü analık değeriyle toplumsal algıda böylece yer edinmiştir. Aygır Gölü'ne bölgede yüklenen anlam varlığın ana unsuru olan su ile alakalı olarak efsanede yer edinmektedir.

Türk düşün sisteminde evrende bulunan bütün varlıkların sahip oldukları bir iye bulunmaktadır. Bu bağlamda su varlığın ana kaynağı olarak görüldüğünden su iyeleri daha fazla önem kazanmaktadır. Nitekim farklı Türk halklarında su kutsal kabul edilmekte ve unsurun korunması için sosyal normlarla önlem alınmaya çalışılmaktadır. Ahlat ilçesinde derlenen Nazik Gölü Efsanesi'ne göre doğumuna az bir süre kalan kadının birinin kocası ortadan kaybolur. Kadın çocuğunu yetim büyütmek için kocasını aramaya başlar.

Bunun için ilk olarak dağlara giderek onlardan yardım ister. Dağ iyesinden istediği yanıtı alamayan kadın çocuğunu doğurur. Kız çocuğu doğurduğu için toplum tarafından dışlanan kadın kendisine sığınmak için alan arar. Kadın, Nazik Gölü'nün kıyısına gelir ellerini açar ve sudan yardım ister. Çağrısından sonra gölün ortasında bir ada oluşur. Kadın çocuğuyla birlikte gölün varlık alanına yerleşir. Düşün sistemi içerisinde yer alan “yer- sub” inancında iyelerin kutsal ve koruyucu olduğu toplumsal bellek içerisinde konumlanmıştır.

Anlatıda kadının kaybolan kocasını arama aşamasında ilk olarak başvurduğu yer dağlardır. Dağlarla canlı bir varlık gibi konuşan ve onlardan yardım isteyen kadın gerekli yanıt alamadıktan sonra son çare olarak suyun ruhundan yardım dilemiştir. Dağın anlatı içerisinde kadının çağrısına yanıt vermemesi unsurun eril özelliğiyle alakalı olarak okunabilir. Çünkü anlatının sonunda toplumsal alanın dışına çıkarılan kadın son olarak diğer canlıları yapısında besleyen suyun ruhuna seslenmiştir. Dağ ve su iyesinin anlatı içerisinde verilmesinin amacı mitsel düşünenin şekillendirdiği ilk unsur olan suyun önemini daha fazla vurgulamaktadır. Kadının “*Erim yok, kızım la ortada kaldım. Balıklara ve atlara bağırmı açan Ey su, bana da yardım et.*” şeklinde ettiği dua mitsel dönemin yansıması olarak efsane içerisinde tezahür etmiştir. Kadının doğurduğu çocukla birlikte sahipsiz kalmasından sonra sığındığı ve koruma talep ettiği yer suyun yaşamsal sınırlarıdır. Görünmek isteyen anlam kolektif şuurlarının kendisini dışa vurmasıyla böylece ortaya çıkmıştır. İnsanların arasında kabul görmeyen ve kovulan kadın ana rahmi özlemiyle suyun dişiliğine sığınarak korunmaya çalışmıştır. Kadının canlı bir nesne olarak seslendiği su, kendisine yapılan çağrıyı geri çevirmemiştir.

3.1.2.6. Doğum ve Yeniden Doğumda Toprak Kültü

Toprak, bilincin aydınlık yüzünde yaşam kaynağı olarak insanlık tarihinin ontolojik bir gerçeği olmuştur. Avcı toplayıcı kültürlerde mağarada yaşayan insanoğlu, pastoral çağ ile birlikte yerleşik yaşama geçmiştir. Yerleşik yaşamla birlikte de toprağın yaşatan, büyüten ve besleyen yönünü keşfetmiştir. Doğada var olanları tüketen insan, yerleşik düzene geçişiyle birlikte toprağı işlemiş ve üretim faaliyetine başlamıştır. İnsanın yabanıl doğayı evcilleştirerek kendisine bir yaşam kaynağına dönüştürmesinde toprağın önemli bir rolü vardır. İnsanlığın toprakla kurduğu ilişki onun gelişim aşamalarıyla da benzeşim göstermektedir. İnsan da bir tohum gibi ana rahmine yani toprağı gömülmüş varlık olarak düşünülür. Eski inanışlara göre ekilen tarla ve elde edilen ürünler kadınsal

üretimle bağdaştırılır. Özellikle ekilebilir tarla kadın, tarlayı süren saban ise erkeklik organıyla özdeşleştirilmiştir (Eliade, 2003: 258). Toprak bağrına ekilen tohumu yeşertip büyümüştür. Kendisini karşılıksız olarak besleyen ve büyüten unsuru kişi algısında annelikle özdeşleştirerek konumlandırmıştır.

Hayatın tüm geçiş dönemlerinde kişilerin algısında yer alan unsur yaşamın kaynak bulduğu yer olarak görülmektedir. Tahrip edilen, yıkılan ve yakılan mekânın kendisini tekrar yenileme nesnesi yine topraktır. Doğumdan sonra toprağın kucagında gelişimini sürdüren insanoğlu, yaşamsal faaliyetlerini devam ettirmek için toprağın bolluk ve bereketinden faydalanır. Toprak özünden var edip insanlığın hizmetine sunduğu besin kaynaklarıyla yaşamın sürdürülmesinde hayati bir rol oynar. Canlılar öldüğünde ise yine toprağın bağrına gömülür. Çünkü *“Topraktan gelen her şeye hayat bahşedilir ve toprağa dönen her şeye de yeni bir hayat verilir.”* (Eliade, 2005: 300). Böylece yeniden doğumun gerçekleşmesi için tekrar toprağa geri dönüş sağlanır.

İslamiyet'te göre toprak diğer unsurlara oranla oldukça önemli bir yere sahiptir. Kur'an-ı Kerim'de insanın topraktan yaratıldığına dair ayetler bulunmaktadır. Özellikle *“Muhakkak sizi topraktan yarattık.”* (Hacc, 22/5) ayetinde durum kesin çizgilerle ortaya konulmaktadır. İslam toplumlarında da *“Topraktan geldik toprağa döneceğiz.”* düşüncesinin yaygın olmasının kökeninde kutsal kitapta yer alan ayetlerden yapılan yorumlamalar bulunmaktadır. İslami kökene sahip çoğu anlatıda da sözü edilen durumun yansımaları mevcuttur. Toprak böylece İslam bilincinde insanoğlunun varlık kaynağı olarak yer edinmektedir. Ölen kişinin ahirete geçiş noktasını oluşturan toprak aynı zamanda yeniden doğuşun merkezi noktasındadır. İnsanın özünü meydana getirdiğine inanılan toprağın bağrına gömülen kişinin mezarı varlık durağı olarak böylece karşımıza çıkmaktadır. Çünkü kişi daha önceden ayrıldığı özüne geri dönüş yaparak varlık durağına gelmiştir.

Türk toplumunun yerleşik hayata geçmesiyle birlikte toprağın değeri artmıştır. Üretime geçen toplum yapısının unsura olan bakış açısında zamanla önemli bazı değişimler meydana gelmiştir. Destan kahramanı “Altay Buuçay” Ulu yer Ana'nın oğlu olarak yerin rahmi sayılan mezardan doğmuştur. Onu dünyaya getiren her şeyin başlangıcı sayılan topraktır. Yakut anlatılarına göre de doğuştan zayıf ve güçsüz olan çocuklar yere gömüldükten sonra yer ana tarafından beslenmektedir. Yer ananın rahminde kendilik değerleriyle beslenen çocuk bir kahramana dönüşerek mücadele başlar (Beydilli, 2003: 613).

Yakutlarda evrenin yaratılışı konusunda anlatılan mitte Ak yaratıcı, şeytandan yaşadığı yerden kendisine bir miktar toprak getirmesini ister. Şeytanın getirdiği toprağı kutsayan Tanrı toprağı suya atar. Suyun içinde büyüyen toprak etrafa yayılarak denizin büyük kısmına dolar. Altay yaratılış mitinde ise denizin altından toprağı çıkarıp karaların oluşmasını sağlayan şeytanın yerini insanoğlu alır (Ögel, 1993: 448). Ay Atam Efsanesi'nde de Türklerin sel sularının sürüklediği kilden (toprak) meydana geldiğinden bahsedilmektedir. İnsan vücudunu oluşturan etlerin topraktan; kemiklerin ise taştan meydana geldiği Türk düşün sisteminde yer alan inanışlardan biridir. Göktürklerde soyun devamı açısından önemli olan genç neslin toprak altına saklanması yeniden doğum misyonun yansımaları olarak değerlendirilebilir durumlardandır. Göktürlere ait efsanelerde bütün halk öldürülür ve geriye hakanın çocukları kalır. Çocukların ve soyun korunması amacıyla toprağın altına saklama eylemi gerçekleştirilir (Ögel, 1993: 318). Eski Türk toplumunun bilinç dışında her şeyin başlangıç unsuru olarak kabul edilen toprak iye taşınması açısından kutsallık kazanmıştır. İye sahibi olan toprak bolluk, bereket ve üretkenlik özelliklerine sahip bir kadın olarak düşünülmektedir. Böylece su gibi toprak da kirletilmez ve saygı gösterilen unsur olarak görülür.

Anadolu'nun bazı bölgelerinde doğum toprağın üzerinde gerçekleştirilir. Doğum yapacak kişi Kahramanmaraş'ta ısıtılmış toprağın serili olduğu döşeğin üzerine yatırılır. Bu ritüel kolektifin bilinç dışında var olan toprak inanışından kaynaklanmaktadır. Böylece yeni doğan çocuk Toprak Ana'ya emanet edilmektedir. Ayrıca bazı doğum ritüellerinde toprağa bir çukur kazılmakta ve anne adayı çocuğunu bu çukurun içine doğurmaktadır. Bu yönüyle toprak bir ana rahmi görevi görmektedir. Nitekim yeni doğan bebeklerin höllük adı verilen toprak ile sarılmaları da bu anlayışın bir yansımasıdır. Toprak, anne ve bebek arasında kurulan bu mitik ilişki ritüellerin örtük anlam katmanlarını açığa çıkartır. Mitik düşüncede toprağa yüklenen anlamlar bilinçaltında toprak kültü olarak; bilinç dışında ise anne arketipi olarak görüntü düzeyine ulaşır. İnsan merkezli üretilmiş anlamlar evrenini oluşturan efsanelerde de toprak dikey boyutta mitik düşünceden gelen kutsallık ve yatay düzlemde toprağın sağaltan, bolluk ve bereket kaynağı olması ile kendisine yer bulur. Toprak sahip olduğu özellikler ile bir ana rahmine veya plasentaya benzemektedir. Bu yönüyle doğurgan eylemler dizgesinin kozmogonik bir yansımasıdır. Bu bağlamda toprak, sembolik anlamda bağrında/rahminde canlıların yaşama hazırlandığı varoluşsal bir olanaklar gömüsüdür. Toprağın bir başka özelliği de eril gökyüzünden gelen dişil su kaynağının tohum tarlası olmasıdır. Eril ve dişil

unsurların hayat veren özellikleri toprakta buluşur ve yaşam ortaya çıkar. Bu yüzden ki insanlığın en önemli yaşamsal kaynağı olan su topraktan çıkar. Zira ana rahminde bebek bir yaşam sıvısının içinde yaşama tutunmaktadır. Toprak da bağrındaki su ile tohumları beslemekte, fidanları büyütmede, akarsu ve nehirlere can vermektedir. Toprağın suyla kurduğu bu ilişki zaman içerisinde topraktan suyun çıkarılması ile ilgili ritüellere, mucizelere ve efsanelere konu olmuştur. Zemzem suyunun bulunması sırasında yaşananlar, suyun ilahî ve mitsel bir koruma ve irade altında tutulduğunu gösterir. Yaşamın ülkü değerlerini temsil eden insanlar için su yaşamsal bir kaynak; karşıt değerlerini temsil edenler için ise yıkıcı eylemler dizgesinin başlangıç noktasıdır. Efsanelerde yüce birey arketipi olarak kabul edebileceğimiz, pir, dede ve şeyhler mitik bir koruma altındadır. Bu nedenle mitin doğa ile kurduğu ilişkide insanın yanında olan doğa unsurları, yüce birey arketiplerinin yaşamsal destekçileridir. Yüce birey arketiplerinin sahip olduğu eşyalar da onların varlık alanlarıdır. Bu eşyaların da bir kutsiyete sahip olduğuna inanılır. Özellikle de asanın önemli bir yeri vardır.

21. metinde Şeyh Molla Hasan-i Banuki adlı ermiş kişi bölgesinde ortaya çıkan su sıkıntısı sonrası kendisinden yardım isteyen insanların çağrısına yanıt vermek için Allah'a dua etmeye başlar. Ermiş, duası bitince elindeki asayla yere vurur ve yerden birdenbire su fişkırmaya başlar. Toprağa insanın mitik dönemde yüklemiş olduğu anlamlar dizgesinin yansımalarından olan doğurma, üretme ve ortaya çıkarma özellikleri kendisini anlatılan söz konusu efsanede de var etmiştir. Suyun olmaması yokluğun ve eksikliğin göstergesi olarak anlatıda sunulmuştur. Mitik koruma altında olan şeyh tarafından yere vurulan asa topraktan suyun doğmasını sağlamıştır. Meydana gelen doğumla insanlığın ihtiyacını duyduğu yenilenme gerçekleşmiştir. Su, canlı yaşamın devam etmesi için gerekli olan unsurdur. Suyu bünyesinde meydana getirip yeryüzüne doğuran unsur ise topraktır. Sözü geçen duruma yakın olay Altın Kalbur Efsanesi'nde de yer almaktadır. Sürüsüyle susuzluk çeken kadın çoban, Allah'a niyazda bulunur. Duası kabul edilen kadın çoban, elini yere sürdüğünde topraktan su çıkarak arzulanan unsurun doğumu gerçekleşmiş olur.

Toprak yaşamsal faaliyetlerin devamlılığı noktasında oldukça önemlidir. Doğanın kendini yenilemesinde ve tazelemesinde toprağın üstlendiği görev efsanelerde olağanüstü şekillerde gerçekleşmektedir. Bitlis'te bulunan ve Saray Mahallesi olarak bilinen yerdeki geniş arazi ile ilgili anlatılan 184. efsane, unsurun dengeleyici yönünü yansıtmaktadır. Toprak ana bağrından çıkardığı varlıklarla doğum olayının provasını yaşamsal döngü

içerisinde gerçekleştirir. İnsanoğlunun anlam arayışı doğada izlenim ettiği olaylar yoluyla anlatılarda kendisini gerçekleştirme imkânı bulmaktadır. Bahsedilen efsanede yaratıcının buyruklarına karşı gelen hükümdara farklı zamanlarda uyarılar gelmektedir. Kendisine karşı yapılan uyarıları yanıtsız bırakan hükümdar ilahî kaynaklı olarak açılan yerin içerisine kurduğu sarayla birlikte batar. Hükümdarın ve kendine bağlı olan maddi unsurların açılan toprağın içine girmesi mitik düşüncede temelleri atılan doğuran ve var eden toprak imgesiyle kurulan bağlantının bir sonucudur. Yaşam içerisinde var olan dengeyi bozan hükümdar yeryüzünde imar ettiği yapıyla toprağın varlık alanına alınarak, kaosun hâkim olduğu alanda uyum sağlanmıştır.

Malhan Deresi Efsanesi adlı metin toprağın derinliğinde olduğuna inanılan hazineyle alakalıdır. Yöre insanı Malhan Hazinesi'nin var olduğuna inanmakta ve bunun çıkarılabileceğini düşünmektedir. Rivayete göre hazine toprağın altında olağanüstü varlıklarla iç içe bir şekilde bulunmaktadır. Hazinenin bulunabilmesi için toprağın kazılması ve ilk katmanda karşılaşılabilecek horozdan korkulmaması gerektiğinden bahsedilmektedir. İnanişâ göre kimsenin korkmaması durumunda da horoz toprak olup ortadan kaybolacaktır. Toprağın kazılmaya devam edilmesiyle gelinecek ikinci katmanda bir tayın ortaya çıkacağı söylenmektedir. Aynı şekilde kazıyı yapan kişilerin korkmaması sonucu tay da toprak olacaktır. Son kez toprak kazıldığında da ortaya bir canavar çıkacaktır. İnsanların korkmayıp devam etmesi halinde canavar toprak olup hazine ortaya çıkacaktır. Efsane kimsenin bilgisine sahip olmadığı hazineyi bulma üzerine kurulmuştur. Aranılan hazinenin toprağın içerisinde yer alması sembolik açıdan yeniden doğmak için çıkılan yol olarak yorumlanabilir. Hazine olarak simgeleştirilen ise insanoğlunun elde etmeye çalıştığı bilincidir. Toprağın derinliklerinde var olduğuna inanılan hazine konumlandığı yer açısından unsura yüklenen anlamla paralellik göstermektedir. Çünkü toprağın üç katmanında karşılaşılan engeller, yeniden doğum için çıkılan yolda verilen mücadelelerdir. Karşılaşılan her engelin ortadan kalkma şekli toprak olmasıdır. Kazılan toprak unsuru derinleştikçe hazineye daha fazla yaklaşılmaktadır. Son katmanda kişilerin karşısına gelen engel de canavardır. İnsanın korkularına karşı vermiş olduğu mücadelenin karşılığı olan canavar verilen mücadelenin son engelidir. İnsanın bilinçaltında biriktirmiş olduğu korkularını yenerek onları ortadan kaldırması hakikatle karşılaşılmasını olağan hale getirir. Ortadan kalkan son engelle birlikte kişiler hazineyi toprağın ananın rahminden çıkarıp alırlar. İnsanlar toprağın rahminden aldığı hazine ile yaşama yeniden gelerek doğuş eylemini gerçekleştirirler.

3.1.2.7. Ateş/Ocak Kültü ve Ateşin Sembolik Dili

“...ateşin efsanesi açık saçık aşkın efsanesidir”

G. Bachelard

Ateşin bulunması insanlık tarihini değiştiren önemli olaylardandır. Ateş unsurunun bulunması ile insan nesli doğanın dört ana elementinden birini kontrolü altına almıştır. Böylelikle insanlık, ateşin yıkan ve yok eden kaos yönünü ehlileştirme yoluyla varoluşsal alanını koruma ve kendini kozmosun ahengine eklemlene yolunda başarılı olmuştur. Ateşin yaşamı güvence altına alma yönü nedeniyle insanlar ayrı yaşamaktan ziyade ateşin etrafında toplanmaya ve birlikte yaşama kültürüne sahip olmaya başlamışlardır. Böylelikle ateş, etrafında insanların toplanarak yaşamlarını güvence altına aldıkları korunaklı bir sığınağa dönüşmüştür. Ateşin etrafında toplanan insanoğlu, sözü, anıları, bilgi ve tecrübelerini de bir araya getirme yeteneğini kazanmıştır. Bu bakımdan ateş, insanlık için kültürel belleğin ilk birikimlerinin meydana geldiği unsurdur. Ateş, dört unsurun en güçlüsü olarak değerlendirilebilir. Çünkü ateş etkileşime geçtiği her şeyi değişime ve dönüşüme uğratar. Değişen varlıklar ise ilk formlarından oldukça uzak bir hal alırlar. İlkel düzenin geçirdiği değişim sürecinin temelinde ateşin ehlileştirilmesi bulunmaktadır.

İnsanlık ateşi bulduğu andan itibaren onun sürekliliğini sağlamak amacıyla onu koruma altına almıştır. Ateşin varlığı insanın kendi güvenliği ve yaşamı açısından oldukça önemlidir. Mağara ve ağaçların kovuğunda yaşamını devam ettirmeye çalışan insanın dış tehlikelerden korunmak için kullandığı unsur olan ateş aynı zamanda yeme ve içme kültürünün ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Bilinmeyenin kaygısını taşıyan insanoğlu ateş ile elde ettiği aydınlanma gücünü gece karanlığında doğanın gizil güçlerine karşı kalkan olarak kullanmıştır. Böylece ateşin sürekliliği ve canlı tutulması ilk insanın temel düşüncesi olmuştur. İnsanoğlu faydalandığı ve dönüştürücü gücünü izlenim ettiği unsuru algısında böylece çeşitli yerlere konumlandırmıştır. Ateşin, ruh taşıyan unsur olarak düşünülmesi ve bazen de bir tapınım unsuru olarak görülmesini sağlamıştır. Bu bağlamda ateş, farklı düşün sistemlerinde yer edinmesi şekliyle ilkel düşüncenin izlerini taşımaktadır.

Ateş, mitik dönemin düşüncesi içerisinde Tanrısal unsurlardan biri olarak değerlendirilmiştir. Yunan mitolojisinde anlatılan Prometheus efsanesinde Tanrıların

mekânı olan dağlardan ateşi çalarak insanlara getiren kahraman yaptığı eylemle insanlığın dönüşmesini ve gelişmesini sağlamıştır. Tanrısal güç olarak değerlendirilen ateşin insanlığın eline geçmesi hiyerarşik düzen bakımından aşağı olan varlıkların gizil olan tehlikelere karşı mücadele azmini artırmıştır. Sonrasında kahramanın, Tanrılar tarafından zincire vurulması ve ağır şekilde cezalandırılması evrensel bellek çerçevesinde yenilenerek ateş unsurunun değeri etrafında Prometheus mitosunun ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Prometheus mitosuna, aslında insanlığın bilinç ile tanışmasıdır. Kahramanın, Tanrılardan alarak insanlara armağan ettiği ateş sembolik manada bilince karşılık gelmektedir. Elde edilen bilinçle insanlık değişim ve dönüşüm sürecine girmiştir.

Türk topluluklarında iye taşıdığına inanılan ve bu bağlamda saygı gösterilen unsurlardan biri de ateştir. Ateş unsuru, kendisiyle birlikte ocak kültürünü de Türk düşün sisteminde var etmiştir. Şaman inancına sahip Altaylara ait bir efsaneye göre Tanrı Ülgen, gökten ak ve kara olan iki taş indirerek topladığı otların üzerinde bunları birbirine vurarak ateşi ortaya çıkarmış ve insanlara ateş yakmayı öğreterek unsuru onlara hediye etmiştir. Böylece insanlar ateş yakmayı öğrenmiştir (Uraz, 1994: 165). Yakut Türklerinin inanışlarına göre ise ateş “Ulu Toyun” tarafından insanlara verilmiştir. İnancın etkisiyle Türk hakanları önemli zamanlarda ateşler yakarak ona kurbanlar sunmuştur. Ritüel sırasında ateşin ruhunu kutsamak için de dualar okunur ve çıkan alevler yorumlanarak gelecek hakkında bilgi elde edilmeye çalışılır (Uraz, 1994: 166). Türk halklarında ateşe tapınım eylemi bulunmamaktadır. Bunun aksine kült inancı güçlü olarak toplumsal alanda yerini almaktadır. Farklı Türk topluluklarına ait anlatılarda da söz konusu durumu destekler nitelikte örnekler bulunmaktadır. Türkler ateşin koruyucu ve arındırıcı olma özelliğine istinaden ona saygı göstermişlerdir. Bu saygı kendini tarihsel süreç içerisinde farklı uygulamalarla ortaya koymuştur. “*İçinde Türklerin de yer aldığı Şamanist Sibirya topluluklarının çoğunda ateş ruhu ocağın alevlerinde eğik bir vaziyette oturan ihtiyar bir kadın şeklinde tasavvur edilir. Golcılarda gelin yeni evinde önce ateş anaya (ya da ateş nine) takdim edilerek ateşten iyi bir hayat ve çok çocuk dilenir.*” (Çoruhlu, 2002: 51). Atalar kültü ile yakın ilişkisi olduğu düşünülen ocak kültü inanışının kaynağında “od ana” bulunmaktadır. Şaman inancına mensup Türk toplulukları sevdikleri ve değer gösterdikleri büyüklerinin ruhlarının dünyada varlıklarını devam ettirdiklerine inanmaktadır. Bu inancın karşılığı olarak büyük atalarının ruhlarını “od ana” olarak nitelendirmektedirler. Özellikle de ateşin sürekli olarak yakıldığı yerler (ocak) kutsal olarak kabul edilmiştir.

Göktürklere ait efsanede, ateşi ilk defa bularak Türklere armağan eden bir atadan bahsedilmektedir. İnanişaya göre bu ata, yarı tanrı yarı insan şeklindedir. Olumsuz hava koşullarından dolayı zorluk çeken Türklerin, bahsi geçen kişinin ateşi bulmasıyla sorunları çözülmüştür. Nitekim ateşin bulunmasından sonra Türkler hem ısınmış hem de yemeklerini pişirerek yemişlerdir (Ögel, 1993: 54).

Resim 12: Türk Düşün Sisteminde Arınma Unsuru Olan Ateş ve Şaman (Alazlama) Karekod: Kaynak

Ateşin sembolik değeri üzerinde durulması gereken diğer bir noktadır. Gaston Bachelard, **Ateşin Psikanalizi** adlı çalışmasında ateş unsurunu şöyle açıklar: “Yavaşça değişen her şey hayatla açıklanırsa, hızla değişen her şey de ateşle açıklanır.” (Bachelard, 1995: 11). İnsanlığın kendini dönüştürmesi ve bilincin gücünden istifade

etmeye başlaması ateşin keşfine dayandırılabilir. Keşfedilen ateş ile insanoğlunun hayatı hızla değişime uğramıştır. Doğduğu an bakıma ihtiyaç duyan birey, ateşin kendisine sağladığı ısı ve ışık sayesinde hayati gereksinimlerini karşılamıştır. Nitekim yeme- içme alışkanlıkları, barınma ve madde işleme gibi yaşamsal eylemleri hızlı bir şekilde değiştiren unsur yine ateştir. Ateş, içerisine atılan varlığı dönüştürerek ilk formundan uzaklaştırır. Gerçekleşen dönüşüm kısa bir zaman diliminde meydana gelir. Ateş aynı zamanda arınma eyleminin de karşılığıdır. Unsurla ilişkiye giren varlıklar üzerinde bulunan maddi kirliliği ortadan kaldırır. Çünkü “*Ateşin sınavından geçen, türdeşlik yani arılık kazanmış olur.*” (Bachelard, 2005: 106). Temizlenen varlık tözüne kavuşmuş olur. Tözün ortaya çıkmasını sağlayan olgu da yine yüklendiği dönüştürücü gücüyle karşımıza çıkan ateştir. İstenilmeyen durumlardan kurtulmak için başvurulacak yakarak yok etme girişiminin kaynağında yatan algı, ateşin arındırıcı ve temizleyici olması özelliğinden gelmektedir.

Ateş, yatay ve dikey boyutta zıtlıkları içerisinde barındıran bir unsurdur. Dikey boyutta yükselen ateş yıkıcılığa ve ortadan kaldırmaya karşılık gelmektedir. Yatay boyutta ise üretimin, arınmanın ve temizliğin sembolü olarak düşünülmektedir. İnsanlığın kontrolünde olmayan ve karşısına çıkan varlıkları bünyesinde yok eden ateşler dikey boyuttaki ateş formuna örnektir. Diğer taraftan insanların ehlileştirdiği ve kendi yararına kullandığı ateşler de yatay özellikteki ateşlerdir. Nitekim sembolik manada dikey özelliği taşıyan ateş grubu eril, diğerleri de dişil karakter taşımaktadır. “*Şüphesiz, ocağa kapatılmış ateş insanoğlu için ilk hayal konusu, dinlenmenin simgesi, dinlenmeye davet oldu*” (Bachelard, 2005: 18). Dişil olma karakteri sergileyen ocak ateşi, maddi üretimin yanında aynı zamanda bilincin harekete geçmesi noktasında da önemli görev üstlenmektedir. Kaosun verdiği kaygının etkilerinden uzaklaşmanın çaresi ateşi izlemek olarak değerlendirilebilir. Gereksiz yaşanmışlıkların dahi kendisine yer bulduğu belleğimizin yükünden arındığı aralık kişinin ateşi izlenim edindiği zamanlardır. Fazlalıklardan kurtulan bellek yaratma eyleminin öncüsü olan hayal ile etkileşime girerek üretim safhasına girer. Ateşi izlenim edip bilincini harekete geçiren bireyi Bachelard “düşünen adam” olarak tanımlar. Düşünme aşamasını adımlayan insanoğlu üretimin ve yaratıcılığın kapısını aslında aralamıştır.

Ateş insanoğlunun doğa ile verdiği mücadele sırasında onun başat yardımcılarında olmuştur. Bu unsurun yüklendiği misyon onun geleneksel yaşam içerisinde ortaya çıkan kültürel ürünlerin içinde yerini almasını da sağlamıştır. Özellikle

halk kültürü ürünlerinin önemli bölümünü oluşturan efsanelerde ateş unsurunun kült anlayışı çerçevesinde kullanımına sıklıkla karşılaşılmaktadır. Bitlis'in Güroymak ilçesinde derlenen Göl Efsanesi'ne göre yörede bulunan Ermeni keşişin, Müslüman olan bir gelini vardır. Zamanın birinde keşiş, Müslüman olan gelinine uygunsuz bir teklifte bulunur. Gelin yapılan teklifi, mensup olduğu dine uygun olmadığı gerekçesiyle kabul etmez. Bunu duyan keşiş, geline *"Eğer dinine çok bağlıysan yanan tandırın içine atla."* şeklinde bir öneride bulunur. Gelin, inandığı değerler uğruna, yanmakta olan tandırın içerisine atlar. Kor ateşle dolu olan tandır birden suya, gelin ise balığa dönüşür. Gelin kendine yapılan teklif karşısında kirlendiğini/kirletildiğini düşünmektedir. Temizlenme ve arınma ihtiyacını hisseden kadın varlığından geçerek kendisini ateş dolu tandırın içerisine bırakmıştır. Efsanede kahramanın içerisine atladığı kor ateş karşıt değer olan suya dönüşmüştür. Ateşin arınmasından geçen kadın suyun saflığında ve berraklığında balık formunda hayat bulmuştur. *"Ateş, insan gibi ölümlü yani sonu olan bir varlıktır. Bu yönüyle sudan farklıdır. Yeryüzünde sürekli olarak dolaşım halinde olan suyun, sonsuza kadar varlığını sürdüreceği düşünülür. Ateş ise, ortada yanıcı ve yakıcı madde kalmadığı anda söner."* (Özdemir, 2014: 198). Kadın, ateş dolu tandıra atlarken dünyadaki geçici yaşamını inandığı kutsal değerleri uğruna feda etmiştir. Ateş gibi ölümlü olan kadının varlığını ortadan kaldırmak maksadıyla içine atladığı unsur sonsuz yaşamın sembolü olan suya dönüşmüştür. Diğer yandan anlatı içerisindeki ateş, yatay boyutta yükselen eril özelliğe sahiptir. Eril yapının dölediği ve pişirdiği varlık olan kadın, dişil olan suyun ontolojik sınırları içinde kendine hayat bularak sonsuza kadar yaşamaya hak kazanmıştır.

Kişilerin erginleşmesini sağlayan ve onların iç benliklerinin farkına varmalarını sağlayan sembollerin başında ateş unsuru gelmektedir. Özellikle bilincinin farkındalığında olmayan efsane kahramanları karşılaştıkları sınavlar yoluyla mücadele sonunda manevi açıdan kazanımlar elde etmektedir. Seyyid İbrahim adlı 80. efsanede ateşle girişilen münasebet sonrasında ortaya çıkan değişimlerden bahsedilmektedir. Rivayete göre eskiden Bitlis'te Seyyid İbrahim adında bir zat yaşamaktadır. Bu zat günün birinde Cennet Çukur'u olarak bilinen alanda mescit yaptırmaya karar verir. Bahsedilen yerde Ermeni Papazı da aynı şekilde kilise yaptırmak ister. Çıkan uzun tartışmalar sonunda planlanan bir sınavla kimin isteğinin yapılacağına dair karar verilir. Yapılacak sınav papaz ve Seyyid'in göstereceği keramet üzerine olacaktır. Varılan anlaşmaya göre de şehrin meydanında yakılacak devasa tandırın içine sırasıyla Seyyid ve papazın cübbelerini atmalarıdır. Tandırın içinde cübbesi yanmayan kişi sınavı kazanacaktır.

Bunun üzerine ilk olarak Seyyid cübbesini çıkarıp ateşin içerisine atar. Tam o anda papazın oğlu, yaptığı hamle ile tandırın içindeki cübbeyi eliyle alır. Olayı izlemeye gelen insanlar çocuğun elinin ve Seyyid'e ait olan cübbenin yanmadığını görür. Bu olayın üzerine kalp gözü açık olan Seyyid, yaşananlardan sonra Müslümanlığı kabul eden papazın oğluna kızını verir. Seyyid ölmeden önce de damadının mezarını, türbesinden daha üst kısma yapılmasını vasiyet eder. Efsane karşıt değerlerin mücadelesi üzerine kurulmuştur. Merkez sembolizmi açısından önemli olan mekâna yerleşme amacıyla olan güçler yaptıkları sınavla birbirlerine karşı üstünlük kurma çabasına girerler. Fakat anlatının kırılma noktası papazın oğlunun elini ateş dolu tandıra sokması olmuştur. Kendiliğinin farkında olamayan çocuk, ateşle temas ettikten sonra yaşamında manevi değişimler gerçekleşmiştir. Seyyid'in temsil ettiği değerler, anlatı içerisindeki sınavı kazanmıştır. Ancak papazın oğlu olarak anlatı içerisinde verilen kişi mikro bakımdan gelecek nesillere karşılık gelmektedir. *“Ateş temas ettiği her şeyi bir formdan başka bir forma sokar. Suyu buharlaştıran, odunu küle dönüştüren, gecenin karanlığını gündüze çeviren hep ateştir. Bu yönüyle ateş, çağlar boyunca değişimin ve ilerlemenin öncüsü olmuştur.”* (Özdemir, 2014: 209). Elini ateşin içerisine uzatan kahraman olaydan sonra değişim ve dönüşümü yaşamıştır. Yanan ateşin elini ve cübbeyi yakmadığını gören kahraman, Müslüman olarak manevi açıdan dönüşüm gerçekleştirmiştir. Değiştirdiği dinden sonra davranış ölçeğinde farklılaşan kahraman bu yönüyle de değişimini tamamlamıştır. Kahraman dünyaya geldiğinde babasının kabul ettiği değerleri benimseyerek yaşamına devam etmiştir. Fakat efsaneye göre cübbeyi ateşten çıkarma isteği kahramanı maceraya çağıran ilk eylemdir. Girişilen eylemden sonra ruhsal yapısında bütünlüğünü sağlayan birey erginleşmiştir. Kahramanın erginleşmesini sağlayan unsur da kutsal özelliğiyle anlatıda yer alan ateş unsuru olmuştur. Efsane dilinin semboller üzerinden çözülmesi geçmiş dönemlerin kültürel ve tarihî arka planını göstermesi açısından oldukça önemlidir.

Ateş, toplumsal kabulde olağanüstü ve metafiziksel varlıkların yaşam alanı olarak kabul edilmektedir. Bölgede olağanüstü varlıklarla alakalı olarak derlenen efsane metinlerinde bahsi geçen varlıkların ateş unsuruyla sürekli temas içinde olduğundan bahsedilmektedir. Bitlis'in Mutki ilçesinde derlenen 227. metne göre köyün birinde oturan yalnız kadının evine cinler musallat olur. Günün birinde köy halkı kadının evinin etrafına yığılan ağaçlarla ateşe verildiğini görürler. Kadını kurtarmaya giden halk evin önünde ölmüş bir cin yavrusu görür. Kadın kurtarıldıktan sonra Seyda'ya götürülür.

Hoca, kadından cinlerin adını söylemesini ister. Bunun üzerine cinler kadına musallat olup adlarını söylememesi için onu tekrardan ateşe atmakla tehdit eder. Efsaneye göre kadının evinin yanında çeşme olduğundan dolayı bu varlıklar sürekli olarak onun evinde görülmektedir. *“Yok edici yönü çok kuvvetli olan ateşin ise kendisiyle anılan canlılar, cinler, ejderhalar ve semenderdir. Cinlerin ateş unsuruyla olan ilgileri, dumansız ateşten yaratılmış olmalarından ileri gelir.”* (Özdemir, 2014: 233). Söz konusu efsanede halk cinlerin varlığını evin yanında bulunan çeşmeye (su) bağlamaktadır. Suyun sürekli aktığı yere sahiplik eden cinler yakınlarında olan evin sahibine musallat olarak evini yakmışlardır. Yangından kurtarılan kadın hocaya götürüldükten sonra tekrar ateşe atılmakla tehdit edilmiştir. Ateşin ontolojik sınırları içerisinde var olan bu olağanüstü varlıklar ateş unsurunu kullanarak insanları kontrol altına almaya çalışmaktadırlar. *“Suyu sahiplenmelerinin sebebi ise, ateş ile su arasındaki sembolik ilişkiden kaynaklanmaktadır. Ateş ve su sürekli olarak mücadele içerisinde olan unsurlardır.”* (Özdemir, 2014: 233). İslam anlayışında ateş taifesinden olduğu belirtilen varlıkların sürekli olarak suyun bol olduğu yerlerde meydana çıktığına inanılmaktadır. Bu durum iki unsur (ateş ve su) arasındaki mücadelenin yansıması olarak kabul edilebilir. Mutki ilçesinde derlenen 228. metin cinlerin sulak tarlada yaktıkları devasa ateş etrafında halka oluşturup halay çekmelerinden bahsetmektedir. Derlenen 240. efsane de yine köylünün biri evinin yanından geçen dereye ateşin yandığını görür. Adam, cinlerin elbiselerinin ateşten olduğunu ve onların halay çektiklerini fark eder. Köylü besmele çektikten sonra görülen olağanüstü varlıklar ortadan kaybolur. Sembol âleminde farklı özellikleri üzerinde taşıyan ateş unsuru arındırıcı ve temizleyici olmasının yanında karşıt değerleri de barındırmaktadır. Bitlis ve ilçelerinden cinlerle alakalı olarak derlenen metinlerde ateş olağanüstü varlıkların simgesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Özellikle cinler efsanede ortaya koydukları eylemlerle insanların korkmalarına, endişeye kapılmalarına neden olmaktadır. Bazı metinlerde ise cinlerin insanları tehdit ettiğinden ve hatta bazen de onları dövdüğünden bahsedilmektedir. Bu olağanüstü varlıkların yakma, yıkma ve dövme gibi davranışları ortaya koymaları ateşten meydana gelmelerinden kaynaklanmaktadır. Çünkü ateşin başat özelliği yakması ve ortadan kaldırmasıdır. Bu bakımdan cinlerde temas ettiği kişilerin psikolojilerini tahrip etmektedir.

3.1.3. Hayvan Kültlerine Bağlı Unsurlar

İnsanoğlunun dünyalık zamandaki yaşamının başlangıcında korku ve kaygı daima ilk aşamada yer almıştır. Çevresine karşı kendisini güçsüz ve aciz hisseden birey, korkusunu yenmek için çareler aramaya başlamıştır. Korku, bir kaçınma ve sığınma isteği oluştururken kaygı ise insanı düşünsel gücünü kullanmaya yöneltmiştir. Böylelikle mitik düşüncede insanoğlu çevresini anlamlandırarak kendisine bir dünya kurmuştur. Kurulan bu dünya düzeni, insanın dünyada kendisini fiziksel ve tinsel anlamda güvenli bir şekilde konumlandırmasını sağlamıştır. İnsanoğlunun dünyalık zamandaki yaşamının başlangıcında korku ve kaygı daima ilk aşamada yer almıştır. Çevresine karşı kendisini güçsüz ve aciz hisseden birey, korkusunu yenmek için çareler aramaya başlamıştır. Korku, bir kaçınma ve sığınma isteği oluştururken kaygı ise insanı düşünsel gücünü kullanmaya yöneltmiştir. Böylelikle mitik düşüncede insanoğlu çevresini anlamlandırarak kendisine bir dünya kurmuştur. Kurulan bu dünya düzeni, insanın dünyada kendisini fiziksel ve tinsel anlamda güvenli bir şekilde konumlandırmasını sağlamıştır. Bu doğrultu da evrene anlam katmaya çalışan birey, tabiatın önemli bir parçası olan hayvanlarla sürekli olarak etkileşim içerisinde olmuştur. Süreklilik arz eden etkileşim durumu onların kültürel, sosyal ve dinî hayata farklı değerlerle yansımaları mümkün kılmıştır.

Bu bağlamda eski geleneklerine bağlı olan Türkler, geçmiş dönemlerde yaptığı gibi hayvanları toplumsal yaşamlarında farklı yerlerde konumlandırmıştır. Bahis konusu olan inanışın izleri, sözlü kültür ürünlerinde varlığını günümüze kadar devam etmektedir. Bu doğrultuda kaplumbağa, geyik ve bazı kuşlarla ilgili Bitlis'te anlatılan efsaneler, mitik dönemin ve Türk düşün sisteminin yansımalarını ihtiva etmesi açısından oldukça önemlidir.

3.1.3.1. Kaplumbağa Miti

Kişioğlu yeryüzüne geldiği ilk andan itibaren çevresinde bulunan canlı ve cansız varlıklarla bir arada yaşamaya mecbur kalmış ve kozmosun gereği olarak da onlarla uyumlu bir ilişki içine girmiştir. Geliştirilen ilişki neticesinde doğada bulunan varlıklar, bireyler tarafından içerisinde bulunan belirsizliğin ortadan kaldırılması için farklı özellikleri ön plana alınarak tanımlanmaya çalışılmıştır. Tanımlama edimi arkaik insanın varlığın tözünü kavramaya yönelik gayretinin sonucudur. Varlıkların nerden ve nasıl geldiği hakkında sürekli olarak sorgulamaya girişen insanoğlu, varlıkların kaynaklarını

kendisine göre yorumlamaya çalışmıştır. Böylece mitler ortaya çıkmış ve insanlığın ortak bilincinde yerini almaya başlamıştır. Eliade “*Mit, her zaman bir “yaratılış”ın öyküsüdür.*” (Eliade, 2001: 16) diyerek mitlerin ortaya çıkış kaynağını arkaik düzene dayandırmaktadır. Mitler ilk olanın hikâyesi oldukları için kutsal hüviyet kazanmış ve bu suretle dünya kültürlerinde kendine yer edinmiştir.

Yerleşik hayat düzenine geçmeden önceki dönemlerde Türkler, göçebe olarak yaşamlarını farklı coğrafyalarda devam ettirmişlerdir. Sürdürülen yaşam tarzının beraberinde getirdiği olası durumlardan biri de Türklerin doğal yaşam ortamlarında bulunan çeşitli hayvanlarla ilişki kurmasına sebebiyet vermiştir. Gördüğü varlıkları, hayvanları ve bitkileri tanımaya çalışan toplum onları sınıflandırarak ontolojik alanına almaya başlamıştır. Türkler bazı özelliklerini özümlediği varlıklarla yakınlık geliştirerek onları günlük yaşamları içerisinde sembolleştirmiştir. Toplumsal algının sembolü haline gelen varlıklara karşı güçlü saygı duyularak bellek içerisinde tarih boyunca korunmuştur. Söz konusu durumun aksine bazı varlıklar da uğursuz ve kötü olarak kabul edilerek kolektifin bilincinde olumsuzlaştırılmıştır. Türk topluluklarının doğayla olan yakın ilişkisi kültür hayatlarına da yansımıştır. Özellikle Türklerin on iki hayvanlı takvim kullanması bu durumu güçlendiren gelişmelerdendir. “*Dede Korkut’ta da eski Türklerin atlı bozkır medeniyetinin temel unsuru olan hayvan, büyük ve müstesna bir yer tutar; insanın hayatına karışır, öyle ki kahramanların ağlaması, bağırması gibi birçok hareketleri hayvanlara benzetilerek, bir meziyet gibi, aynı kelimelerde birleştirilir.*” (Gültepe, 2015: 351). Türk toplumu açısından kutsal kabul edilen hayvanlardan biri de kaplumbağalardır. Varlık alanını bedeninde taşıması itibariyle göçebe yaşayan toplumun hayvanla kendi arasında özdeşlik ve yakınlık kurmasına sebebiyet vermiştir.

Orhun Kitabeleri, Türk toplumunun kadim geçmişine ışık tutacak şekilde kayalara kazınmış değerli tarihî vesikalardır. Kaplumbağa tasviri üzerine oturtulan Kültigin Anıtı, verdiği tarihî ve sembolik mesajlar açısından Türklüğün bilincini yansıtmaktadır. Anıtın kaplumbağa tasviri üzerinde tutulması hayvanın uzun ömürlülüğüne ve Türk devletinin sonsuzluğuna işaret etmektedir. Bunun yanında daha önceden bahsedildiği gibi ontolojik alanını bünyesinde taşıyan ve her gittiği yere yaşam alanını kendisiyle götüren kaplumbağa, anıtı diken kişilerin sembolik algılarında kendisine bu yönüyle yer bulmuştur. Kaplumbağa tasviri ile verilmek istenen sembolik mesaj göçebe olarak sürdürülen hayatın gereği olarak gidilen her coğrafyaya da Türklük bilincinin beraberinde götürülmesi ve sonsuza kadar devam ettirilmesi şeklinde okunabilecek durumlardandır.

Kaplumbağa mitik dönemden gelen öneminin yanı sıra kültür içindeki yansımalarıyla da karşımıza çıkmaktadır: “...özellikle çocuk sahibi olmada, kanser ve verem hastalıklarının tedavisinde kaplumbağadan yararlanılır. Nazara iyi gelmesi ve uğurlu sayılması; evlere ve bahçelere kabuğunun asılmasına vesile olurken takı, halı ve kilim motiflerinde de kullanılmıştır. Ayrıca yağmur yağdırmak için yapılan pratikler arasında kaplumbağanın yüksek bir yere/ağaca asılması da oldukça yaygındır.” (Şimşek, 2016b: 53). Kolektifin şekillendirdiği gelenek ve uygulamaların muhtevasına bakıldığında kaplumbağa ile alakalı sembolik ritüelleri de görmek mümkündür. Gelenek ve göreneklerle örülü olan sözlü halk ürünlerinde de kaplumbağa ile alakalı efsane metinlerinin varlığı oldukça fazladır. İnsanın köken arama isteğiyle ortaya çıkan yorumlama durumu kaplumbağanın önceden insan olduğu ve geçirdiği dönüşümle şu anki şeklini aldığı noktasındadır. İnandırma gücünün yoğun olması hasebiyle toplum tarafından sıklıkla başvurulmuş efsaneler bu dönüşümün nedenini farklı olaylarla ilişkilendirerek anlatmaktadır.

Ahlat'ta kaplumbağa ile ilgili olarak derlenen 38. efsaneye göre zamanında anne ve babasına saygısızlık yapan biri ailesinin bedduasını alır. Büyüklerinin bedduasını alan kişi bir sabah kalktığında küçülüp büzüştüğünü görür. Küçülmesi gittikçe artan kişi birden kaplumbağaya dönüşür. Efsanelerdeki tabuların başında ataya ve büyüklere saygı gelmektedir. Toplumsal yaşam içerisinde uyulması gereken tabular çiğnendiğinde efsanelerdeki kişiler olağanüstü şekillerde cezalandırılır. Çünkü geçmişinde göçebe hayat kültürüne sahip olan Türk toplumu açısından atalara saygı, sosyal normlarla korumaya alınan bir durumdur. Atalarına saygı göstermeyen kişiler toplum tarafından dışlanarak toplumsal dinamikler korunmaya çalışılır. Geçmişin kültürel ve tarihsel mirasını korumaya çalışan efsaneler dikkat çektiği nokta ve anlatı içindeki olağanüstü cezalarla caydırıcı olmayı böylece amaçlamaktadır. Böylelikle ülkü değerlerin gelecek nesillere aktırılması efsanelerin büyüdü dünyasıyla sağlanmaktadır.

Adilcevaz ilçesinde derlenen 39. efsane metnine göre kaplumbağanın önceki yaşamında zalim bir buğday tüccarı olduğu şeklindedir. Rivayete göre eski zamanlarda buğday “god” adı verilen aletlerle ölçülmektedir. Bahsedilen tüccar godlarla ölçüm yaparken sürekli olarak hile yapmaktadır. Halk yapılan haksızlıktan dolayı tüccara beddua eder. Halkın ettiği beddua neticesinde godlar adamın üzerine düşer ve adam kaplumbağaya dönüşür. Mit, dönem insanın yaşam anlayışını semboller üzerinden veremeye çalışan özel bir alandır. İnsanoğlunun çevresinde gördüğü ve anlam dünyasında

konumlandırmaya çalıştığı hayvanlardan biri de fiziksel yapısı itibariyle kaplumbağalardır. Söz konusu alan içerisinde daha özel yapıya sahip olanlar ise kozmogoni mitleridir. Verilen anlatı toplum yaşamının arkaik dönemdeki arka planını göstermesi bakımından önemlidir. Geçmişteki insanların günlük yaşamdaki uğraşları, karşılaştıkları sıkıntılar ve geçim anlayışı kaplumbağayla kültürel belleğe yerleştirilerek geleceğe aktarılmıştır. Haksız kazanç elde etme ve yapılan ticari eyleme usulsüzlük karışma toplumsal vicdanda kabul görmeyerek anlatının varlık alanı içerisinde uygulanan yaptırımla efsane kişisi cezalandırılmıştır. Hile yapan tüccar edilen beddua sonucunda dönüşüm geçirerek kaplumbağa formuna ulaşmıştır. Fiziksel olarak üzerinde taşıdığı kabuklar da bilinç dışında buğday ölçekleri olarak sembolleştirilmiştir. Hile yapılan malzemenin içerisine hapsedilme ve günahının bedelini sürekli olarak üzerinde taşıması insanlara anlatı içinde verilmeye çalışılan önemli mesajlardandır. Sembol dili açısından yaptığı günahı sürekli üzerinde taşımak yapılan haksızlıkların ve kötülüğün karşılıksız kalmayacağı düşüncesine işaret etmektedir.

Bitlis merkez ilçede derlenen 42. metne göre kaplumbağa önceden çok çapkın bir erkek olduğundan karşısına çıkan bütün kadınların namuslarına göz dikmektedir. Kadınların çok fazla canını yaktığından onların bedduasını alır. Aldığı beddualar sonucunda üzerine kapak kapanır ve kaplumbağaya dönüşür. Bilinçaltında var olan ve kişilerin baskılayıp yüzleşmeye korktuğu duyguları onların karanlık yönlerini oluşturmaktadır. Toplum tarafından oluşturulan düzen içerisinde her bireyin kendine ait mahrem alanı bulunmaktadır. İnsanların karşılıklı olarak saygı gösterdiği mahrem alanın ihlali beraberinde toplumsal çözülme de getirecektir. Gelenek, görenek ve sosyal yaşamı varlık alanında koruma altına alan efsaneler bahsi geçen metinde de verilen kaplumbağa imajı üzerinden işlevini yerine getirmektedir. İmajın temel gayesi de kadının cinsel bir obje olarak görülmemesi ve ona karşı sergilenebilecek olası fiziksel şiddetin önüne geçilmesi yönündedir. Çünkü efsaneler pedagojik eğitimin verildiği önemli türlerdir. Kaplumbağa üzerinden verilen eğitim toplumun ve gelecek nesillerin algılarına böylece yerleştirilmiştir.

3.1.3.2. Geyik Miti

Doğa içerisinde barındırdığı canlı çeşitliliğiyle her zaman insanın zihnini meşgul etmiştir. Yaşamın olağan şekilde devam ettiği doğada insan diğer canlıların aksine akıl edinimine sahip olmasıyla ötekilerden ayrılmıştır. Taşıdığı bilincin sorumluluğunda olan

kişioğlu doğada var olmak ve iz bırakmak için sürekli olarak ortaya bir mücadele koymak zorundadır. Verdiği mücadele sırasında çevresinde gördüğü bazı canlıların davranışlarını ve özelliklerini taklit etmeye başlayarak onları özümser. Bu canlıların başında da insanlığa olan faydalarıyla hayvanlar gelmektedir. Gereksinimi karşılama noktasında yararlandığı hayvanlar zamanla kişinin bilinç dışında sembol durumuna da gelir. Çoğu toplum kendi özelliklerini taşıdığına inandığı hayvanları sembol olarak yaşantısının farklı alanlarına aktarır.

Türkler için kutsal ve sembol olarak kabul edilen hayvanların başında kurttan sonra geyik gelmektedir. Çeşitli coğrafyalara yayılan eski Türkler avcılık ile yaşamlarını idame etmişlerdir. Hatta bu av merasimleri Türklerin geçmiş dönemlerdeki önemli geleneklerinden sayılmaktadır. Av sırasında en fazla rağbet edilen hayvanlar da yine geyiklerdir. Nitekim eski Türk toplulukları avlanmak için veya kutsal varlıklara adak adamak için geyikleri ağaçlara bağlamışlardır. Eski Türklerin bu ritüeli Oğuz Kağan Destanı'nda da karşımıza çıkmaktadır. Destanda halkın başına musallat olan gergedanı avlamak maksadıyla Oğuz Kağan, önceden öldürdüğü geyiği ağaca bağlar. Hitay dininde avlanılan ilk av ile birlikte şenlikler düzenlenmeye başlanır. Şenliklerde geyik adam adı verilen taklit konusunda uzman kişiler geyik kılığına girerek geyik avına çıkarlar. Avcılar ayrıca hayvanın ruhuna kurban keser ve derisini kafasına takarlar. Geyiklerin ruhuna kesilen kurbanlar Hitaylar da özellikle uygulanan ritüellerdendir (Baldick, 2000: 46). Verilen örneklerde geyik farklı zaman ve coğrafyalarda Türk topluluklarında hem avlanılan hemde kutsallık atfedilen bir canlı olarak görülmektedir. Dalkesen, geyiğin Türk düşün sistemi içerisindeki yeri için şöyle demektedir: “*Antik çağlarda ağaç ile birlikte Türk kozmolojisinin temeli olan geyiğin zaman içerisinde avlanan yabani hayvanlardan biri olma statüsüne kadar düşmesine rağmen, “kutsallık” özelliğini koruyabilmiş olması sebebi ile geyiğin Türk kültüründe özel bir öneme sahip olduğu söylenebilir.*” (Dalkesen, 2015: 68). Var olduğu alanlardan dünyaya açılmaya çalışan Türk toplumu doğayı yaşamsal felsefesiyle şekillendirmiştir. Bu düşünceden hareketle geyik, toplumsal yaşamın birçok alanında kendine özel bir yer bulmuştur.

Resim 13: Boynuz Başlığı Takan Bir Evenki Şamanının Tasviri Karekod: Kaynak

Geyik miti bilinmeyene ulaştıran rehber olma misyonu ile Türk topluluklarına ait efsanelerde kendisini gösterir. “*Maddi anlamdaki yol göstericilikte geyik, genellikle bir mekâna ya da sevgiliye giden yolu gösterir.*” (Yeşildal, 2015: 18). Özellikle Hun Türklerinin Avrupa kıtasına geçişini konu alan efsanelerde geyik avına çıkan kişilerin takip ettiği geyikle birlikte bir bataklıktan çıkarak İskit ülkesine kavuşmasından bahsedilmektedir. Bir diğer efsaneye göre de Kimmer kralının iki oğlu avlanmak için bir

geyiğin peşine düşer. Deniz kenarına sıkışan geyik yüzmeye başlar. Kralın iki oğlu yüzerek geyiği takip etmeye başlar ve yolculuğun sonunda yeni bir ülkeye varırlar (Kocabıyık, 2015: 167). Dede Korkut Hikâyelerinde de yine geyik avı ilgili olaylardan bahsedilmektedir. Bay Büre Bey Oğlu Bamsı Beyrek Hikâyesinde, Bamsı Beyrek çıktığı geyik avında geyiği takip ederken Banu Çiçek'in otağına ulaşır. “...av; içsel yolculuk, kendini arayış, manevi erişkinlik gibi ruhsal uğraşlar için son derece uygun bir mecazdır. Av dünyasının değişkenliği ile iç dünyanın değişkenliği avcıyı ava, avı da kolayca avcıya dönüştürebilir. Kâh avın peşinde koşarken kaybolur avcı, kâh yolunu kaybetmişlere yol gösterir av” (Kocabıyık, 2015: 166). Geyik, aslında Türk toplumu için arzu edilene kavuşma öznesi olarak anlatılarda sembolleştirilen bir varlıktır. Geyiğin sürekli olarak avlanılan hayvan olarak değerlendirilmesi kutsal olmasına ters bir durum olarak gözükmektedir. Ancak sembolik anlamda bireyin iç dünyasının yansıması olarak değerlendirilebilir. Çünkü bir bakıma geyik, bireyi hedefine kavuşturan ve önüne çıkan sıkıntıları aşmasına yardım ederek onu asıl olan götüren rehberdir.

Göktürklere ait efsaneye göre dişi geyiğin öldürülmesinden sonra toplumun başına istenmeyen durum ve felaketler gelmiştir. Bahsi geçen efsanede anlatılan duruma benzer bir olay Cengiz Aytmatov'un **Beyaz Gemi** romanında “Maral Ana” adı verilen dişi geyiğin öldürülmesinden sonra da ortaya çıkmıştır. Canlının anlatılan olaylarla birlikte korunma altına alınmaya çalışılması dişi geyiğin kutsallığına işaret etmektedir. Nitekim Şimşek'e göre Anadolu folklorunda “geyik” en az “bozkurt” kadar önemli bir imgedir (Şimşek, 1995: 19). Bu bağlamda halk kültürü ürünlerinde eski dönemin anlayışından kesitler görmek mümkündür. Özellikle toplumun yaşamsal kodlarını muhtevasında barındıran efsaneler mitik dönemden günümüze kadar uzanan önemli türlerdir. Bitlis'te derlenen metinlerde geyik mitik değeriyle efsanelere yansımıştır. Adilcevaz İlçesi'nde anlatılan 121. efsaneye göre Kara Şeyh Köyü'ne her Ramazan biri dişi diğeri erkek olan iki geyik gelmektedir. Bu geyiklerden dişi olan geldiği yere dönmekte fakat erkek olanı da kendisini feda ederek köylünün sofrasına yemek olmaktadır. Bahsi geçen olay her zaman Ramazan aynı şekilde tekrarlanır. Fakat günün birinde köy halkı erkek geyikle birlikte dişi olanı da yakalayıp yer. Yıllar boyunca sadece erkek geyiğin etiyle yetinen köylüler son aşamada dişi geyiği de öldürüp etini pay eder. Bu olaydan sonra köye bir daha geyikler gelmez. Yöre insanı anlatılan olaydan hareketle günümüzde akıl hastalarını, felçlileri ve cin çarptığına inandığı kişileri buraya tedavi amaçlı olarak getirmektedir. Anlatıda insanın doğadaki canlılara karşı yürüttüğü yıkıcı

eylemler dizgesiyle kendine ve evrene ötekileşmesi işlenmektedir. Yaşam eril ve dişil iki zıt unsurun birlikteliğinden meydana gelmektedir. Yaşam zıtlıklar üzerine kurulu bu ebedî döngüde devam eder. Efsanede her ramazan ayında köye gelen dişi ve erkek geyik, köyü varoluşun kaynağına dönüştürür. Eril ve dişil unsurların birleşerek yaşamın güncellendiği bu sembolik birleşme, köyün ihtiyaç duyduğu besinsel kaynağı da sağlar. Yatay boyutta köy, dişi ve erkek geyiğin çiftleşme mekânıdır. Nitekim dişi geyiğin geldiği yere dönmesi ve erkek geyiğin kendini feda etmesi bu durumu gözler önüne sermektedir. Yaşamsal döngü bu şekilde devam etmektedir. İnsan bu doğal döngüye ve başka canlıların varlık alanlarına saygı duyduğu sürece evrensel döngü düzenli bir şekilde işlemektedir. İnsan ne zaman ki zaaflarının esiri olur, başka canlıların varlık alanını ihlal eder ve ebedî döngünün ritmini bozarsa kaosu ortaya çıkarır. Efsanede dişi geyik her yıl tekrarlanan yaşamsal döngüyü yani yaşam ümidini temsil etmektedir. Bu yüzden “*İnsan, yeryüzünün idraki olarak yaşamayı öğrenmeli ve dünya ana'yı; o evrenin biricik yaşam ümidini korumalıdır.*” (Korkmaz, 2008: 190). Dişi geyiğin öldürülmesi üzerine evrensel yaşam döngüsünün çarkları sekteye uğrar. Var eden, yaşatan ve besleyen geyikler köye gelmeyerek orayı dışlanmış ve yitik bir mekâna çevirmiştir. Doğa ve insan arasında kendini yenileyebilme konusunda ontolojik bir fark bulunmaktadır. Doğa, her türlü kirletme ve tahrip etme eylemine karşı kendini yenileyebilmektedir. Ancak insanlar kaybettikleri yaşamsal kaynakların yerine yenilerini koyamamaktadır. Bu yüzden “*İnsan kendi bilincinin otantik açılımı yüzünden başka bir varlık alanına zarar vermemelidir. Zira doğal veya kültürel düzlemde tahrip edilen bir değer dizgesinin yerine, bütün zamanlar boyu aynı kodda bir yenisini koymanın imkânı yoktur. Dolayısıyla kaybolan her doğal ve kültürel değer, yaşamsal bir rengin, ebedîyen yeryüzünden silinmesi anlamını taşımakta ve evrenin dengesini bozmaktadır.*” (Korkmaz, 2008: 169). Bu efsanede topluma verilmek istenen mesaj ülkü değer, karşıt değer, kavram ve simgeler üzerinden verilmiştir. Başka canlıların varlık alanına saygı duymak ülkü değer davranış kodlarındandır. Böylece insanlar kozmosun ahenginde yaşamaktadır. Ancak canlıların varlık alanının tahrip eden karşıt değer davranışları insanlığı yitime uğratan yıkıcı eylemler dizgelerinden birisidir. Yapılan eylem neticesinde doğada ve canlı yaşamında kaos olası bir hale gelmiştir.

Geyiğin, Türk düşün sistemindeki sembolik değerinden biri de haber verme ve rehberlik etme misyonudur. Saray İli adlı efsaneye göre eskiden Tahşut Mahallesi'nde bir kral yaşamaktadır. Bu kral Allah'ı inkâr ettiği gibi insanlarında ibadet etmelerini

yasaklamaktadır. Günün birinde ava çıkan kral karşısına çıkan bütün hayvanları avlamaya çalışır. Son olarak birdenbire karşısına bir geyik çıkar. Kralın ortaya koyduğu bütün çabalar karşılıksız kalır ve geyiği avlayamaz. Büyülenmiş gibi geyiğin peşine düşen kral tam ona nişan aldığı sırada ormanın derinliklerinden sesler duyar. Ormanın derinliklerinden gelen ses krala yanlış yolda olduğunu ve adaletli olup herkese iyi davranmasını öğütler. Geri dönen kral saraya doğru gelirken ibadet eden insanları görüp onları zindana atar. Gördüklerinin etkisinde kalan kral yaşadıklarını bilgeye sorar ve aldığı cevap onu daha fazla sinirlendirir. Bu olaydan sonra gökyüzünü uğultu kaplar ve büyük bir deprem gerçekleşir. Müslümanlar saraydan kaçar ancak kral ve Allah'ı inkâr eden askerler orada kalır. Yer yarılr ve saray içindekilerle yerin dibine batar. Mitlerin amaçlarından biri de bireyi doğru ve ülkü değerlere doğru yönlendirmektir. Bu amacın sağlanması aşamasında da mitik anlam dizgeleri kullanılmaktadır. Bahis konusu efsanede yaratıcının buyruklarını reddeden ve diğer insanlarında Tanrı'ya ibadet etmelerini engelleyen efsane kahramanı çıktığı av merasimi ile maceraya çağırılmıştır. Bu aşamada karşıt değerleri temsil eden kahramanın karşısına geyik çıkmıştır. Geyik, kahramanı adeta büyüleyerek peşinden ormanın derinliklerine kadar sürüklemiştir. Geyiğe tam nişan aldığı anda ormanın derinliklerinden gelen ses ona çeşitli çağrılarda bulunmuştur. Ancak yeniden doğuş mekânı olarak kabul edilebilecek ormanda kendisine yapılan değişim ve dönüşüm çağrısına yanıt vermeyen kralın algıları gerçeğe ulaşmasını engelleyecek derecede kapalıdır. *“Geyiğin ardından giden erkek kahraman, ya kendisine erginleyici aşkı verecek olan bir dişi figürle karşılaşır, ya da yine bir ruhsal dönüşüme neden olacak maceraya başlar. Geyiğin kahramanı erginleyici bölgeye sürüklemesi, onun Tanrısal bir ruhun tezahürü olduğunu düşündürür.”* (Özkan, 2010: 86). Efsane kahramanı ava gittiğinde karşılaştığı geyiğin rehberliğinde gerçeğin çağrısıyla yüzleşmiştir. Fakat kahraman kendisine yapılan çağrıyı yanıtsız bırakmıştır. Yaratıcıya karşı gelmek ve diğer insanların ibadetlerini yasaklamak sosyal yaşamın dinamiklerine zarar veren eylemlerdir. Bu davranışlar bireyin gölgesinin yansımaları olarak değerlendirilebilecek davranış türleridir. Birden ortaya çıkan ve yenedünyanın habercisi olan geyik, kahramanın ruhsal bütünlüğe ulaşması için karşısına çıkan bir fırsattır. *“Çünkü inkârcı bireyin ruhunu ümitsizlik ve kötümserlik kaplar, hayat onun için anlamsızdır. Büyük bir ruhi buhran içerisinde bunalır kalır. Ferdin içine düşmüş olduğu bu boşluk ve anlamsızlık onun şahsiyetini derinden etkiler, sarsar. Bu safhada devreye girebilecek olan herhangi bir iman motifi veya faktörleri hidayet olayını hazırlayacaktır.”* (Kasapoğlu, 1997: 41).

Çağrının geri çevrilmesi kahramanın gölgenin egemenliğine girdiğini göstermektedir. Yapılan çağrıyı yanıtsız bırakan kahraman saraya geldiğinde ibadet ettiğini gördüğü insanları zindana atması bu durumu kanıtlamaktadır. Gölgesiyle hareket eden efsane kahramanı geyiğin rehberliğinde gittiği yerde gördüklerini ve duyduklarını sarayın bilgesine yorumlatarak kendisini rahatlatmak istemiştir. Ancak bilge (rehber) de gerçeği kralın kapanan bilincine tekrardan bir çağrı olarak yapmıştır. Tekrar yapılan çağrı kral tarafından kabul görmeyerek onun varlık alanı ile birlikte yok oluşunu hızlandırmıştır. *“Kendi özünü tahrip eden bilinç, evren için de kaotik bir yıkım/kıyım imgesidir.”* (Korkmaz, 2008: 52). Anlatının kahramanı olan kral kendi özüne yabancılaşarak bulunduğu toplumun dinamiklerini yıkmaktadır. Diğer insanların kendiliğini yaşamasına izin vermeyen ve yasaklayan kral böylece bir kıyıma girişmiştir. Tanrısal simgecilik, geyik formunda ortaya çıkarak kaosa neden olan kralı dengelemek istemiştir. Fakat kendine yapılan bütün çağrılara kapalı olan kahraman, yıkımına neden olduğu toplumsal mekândan koparılmıştır. Kahramanın zalimliği karşısında yarılan yer, onu ontolojik varlığını sürdürdüğü sarayla birlikte içine alarak ortadan kaldırmıştır. Ülkü değerlerin yaptığı çağrıları karşılıksız bırakan ve karşı değerlerin temsilcisi olan kral varlığını sürdürdüğü sarayla birlikte açılan yerin altına batmıştır. Bu durum evrenin gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı olarak üç aşamadan meydana geldiğini tasavvur eden Şamanizm’le alakalı olarak değerlendirilebilir. Çünkü kötülük yaparak karşıt değer olan kral, yaptıklarının karşılığı olarak yeraltına çekilir. Bu bağlamda kendisine gönderilen geyik de Şamanizm inancı içerisinde gökyüzüne ait kutsal bir hayvan olarak yorumlanabilir.

3.1.3.3. Kuş Miti

Doğaya sığınan insanoğlunun izlenim edindiği ve etkilendiği olayların başında uçma eylemi gelmektedir. Eylem noktasında doğuştan itibaren noksan olan insan sürekli olarak mekânlar arasında hızlı hareket etme arzusunda olmuştur. Bireyin içinde var olan uzak yerlere erkenden ulaşma çabası ve içerisinde bulunduğu ortamdan çıkıp uzaklaşma isteği doğada uçma özelliğine sahip kuşların, bilinç dışında imge haline gelmesiyle kendini gerçekleştirme imkânı bulmuştur. Dünya hayatının neden olduğu sıkıntılardan kurtulmak ve uzaklaşmak isteyen birey, sınırlan (dırıl) mış olan mekânlardan çıkarak yenilenmenin hayalini kurar. Kuşların mevsimsel olarak yaptığı göç, kişinin algısında yenilenmeye ve yeni başlangıçlara doğru çıkılan yol olarak yer edinmiştir. İnsanoğlu, bulunduğu yerden ayrılma aşamasında çok fazla rahat değildir. Çünkü onun hesap verdiği

ve sorumluluğunu hissettiği bazı durumlar bulunmaktadır. Kendini bu olaylardan dolayı kısıtlanmış ve daraltılmış hisseder. Çeşitli yönlerden kısıtlandığını düşünen birey, buna karşın ruhsal manada özgür olmanın çabası içerisine girer. Ruhsal sınırlarını ortadan kaldırmaya çalışan insanoğlu kuşların havada kanat açıp uçmasını sembolik açıdan arzuladığı özgürlüğüyle özdeşleştirmiştir. Tarihsel dönemlerde uçuş edimlerinden dolayı ayrıca kuşlar, öteki âlem ile yeryüzü arasındaki haberciler olarak da görülmüştür. Fiziksel sınırlara aldırış etmediğinden dolayı varlıklar aynı zamanda ruhları da temsil etmektedir.

Kuşların uçuşmasını sağlayan ve onların bu eylemi için gerekli olan unsur kanatlarıdır. Kanatlarının yardımıyla uçan canlı yeryüzüyle olan bağlantısını keserek kendi için yeni bir eşik olan gökyüzüne geçiş sağlar. Sıradanlaşan dünyada yaşadığı her olumsuzlukla kanatları yanarak eriyen insan, irade ve akıl gücüyle olağanın dışına çıkıp kalp hazinesini keşfettiğinde yeniden kanatlanıp ideal dönüşümler yaşamaya hak kazanır. Böylesi ideal dönüşümleri yaşamak için de emek ve çaba vermek gerekmektedir. Nitekim sembolik manada “kanat almak” büyük gayretler sonucu kazanılan manen arınmayla mümkündür. Sözü edilen durum bütün gelenek ve kültürlerde egemen olan bir inanıştır (Ersoy, 2000: 458). Bundan dolayı farklı toplumlarda kuş sembolizmini yansıtan inanış, ritüel ve imajlarla karşılaşmak olasıdır.

Kuş, Şamanizm’de kutsal kabul edilen ve bu inanca ait bazı ritüellerde mistik gücünden istifade edilen önemli canlılardandır. Bu doğrultuda kuş imgesinin Türk düşün sistemi içerisinde güçlü yer edinmesi Şamanizm inancının bir sonucudur. Nitekim “*Kuş tasvirleri ve kuşların tüy, telek ve pençe gibi organları da şamanların manyaklarına ve şapkalarına dikilmekte, şaman define bir figür olarak yer almaktadır. Şamanlar ayin sırasında, üst ve alt dünyalara yolculuklarında bu kuşlardan yararlanmaktadır.*” (Karadavut, 2018: 876). İnanç bünyesinde kuşa biçilen bu gibi misyonlar kurucu değerler olarak kolektifin belleğine işlenmiştir. Böylece kuş imge haline gelerek kültürel ürünler yardımıyla geleceğe taşınma fırsatı bulmuştur. Orta Asya topluluklarında doğurganlık özelliğinin yansıması olan yumurtanın sembolü yine kuşlardır. Bu coğrafyada “Humay” olarak bilinen kuş Kırgızlar’da Kumay şeklinde adlandırılmaktadır. Tarihî dönem içerisinde akbaba, kartal hatta diğer bütün kuşlar kutsal kabul edilmiştir. Kutsallığın göstergesi de Yakutların gökyüzünde kartal gördüklerinde bir dana kurban ederek belli bölümünü ona sunmaları şeklindedir (Ateş, 2001: 127). Humay kuşunun Türk düşün sistemindeki özelliklerinden biri de talih ve devlet getireceğine dair olan inanıştır. M.

Tehmasib efsanevi kuşlar bahsinde “*Bu kuşun gölgesi mutluluk ve saadet simgesidir. Onun gölgesi düşerse, o dünyada mutlaka en mutlu insan olur. Bunun sonucu olarak bu kuşun ikinci özelliği meydana gelmektedir. O kimin başına konarsa o padişah olur*” (Alizade, 2012: 100). Humay’ın meydana getirme özelliği Doğu mitolojisinin kutsal kuşu olan Zümrüdü Anka’yla paralellik göstermektedir. Halk arasında kullanılan “*Başına devlet kuşu konmak*” deyimini Humay inancının bir sonucu olarak değerlendirmek mümkündür. Kuşların sembolik değeri Türk düşün sisteminde oldukça önemlidir. Öyle ki Oğuzlara mensup olan her boyun kendini simgeleyen bir kuş sembolü bulunmaktadır.

Eski Türk devletlerinde bazı yönetimler kendisine meşrutiyet kazandırmak amacıyla çeşitli sembollere başvurmuştur. Özellikle Tanrı tarafından verildiğine inanılan “kut” aile mensuplarının hâkimiyetini yasallaştıran önemli olgulardandır. “Kut”un tanrısal merkezden, yönetim mensuplarına aktarımı da kutsal kuşlar üzerinden olmaktadır. “*Hükümdar ongunları genellikle kuşlardır. Kuşlar göklere yükselerek Gök tanrıya yakın olabilme özelliğine sahip olurlar. Kuşlar, göğe yükselme Tanrısal simgeciliğini, böylece soyun tanrı soyundan geldiğini hatırlatır veya sembolize eder.*” (Önal, 2009: 64). Toplumun bütününe iktidarı altına almak isteyen hakan, tanrısal simgeciliği kullanarak yönetim gücünü Tanrı’ya dayandırır. Nitekim “kut” Tanrı tarafından hakana verilen güç ve iktidar yetkisidir. Kuş simgesiyle Tanrısal merkezden aktarımı yapılan güce Orta Asya’da bulunan tüm toplulukların biat etmesi gerekmektedir. Bahsedilen geniş coğrafyadaki toplumların hâkimiyet altına alındığına işaret olunan durum da hakanların kullandıkları kuş ongunlarıdır. Bu bağlamda gücün, iktidarın ve tam hâkimiyetin imgesi olarak Türk düşün sisteminde kendine yer bulan kartal, kullanılan başat ongunlardan biridir. Nitekim “*Genel anlamda, Türk milletinin millî bir sembolü olan kartal, özelde de Türk kültür ve sanat tarihinde dinî, astrolojik ve hukukî bir sembol olarak yerini almıştır.*” (Karadavut, 2016: 593). Hakanın başarısızlık yaşadığı hallerde ise Tanrı tarafından verilen “kut” tanrısal simgeciliğin karşılığı olan kuş ile tekrardan kendinden alınmaktadır.

Kuşun gökyüzünde süzülmesi ve her yere kısa sürede ulaşması geçmiş dönemlerdeki Türk topluluklarının sürekli olarak ilgisini çekmiştir. Sınırları ve engelleri aşmak isteyen birey doğada gördüğü kuşlarla özdeşim kurma yoluna girerek onlara yakınlaşmak istemiştir. Yaşamın her alanında kendisini gösteren bu anlayış sözlü kültür ürünlerinin kültürel belleğinde korunarak günümüze kadar gelmiştir. Bu bağlamda efsaneler kuşlarla alakalı sembolik değerleri yapısında barındırması açısından oldukça

önemlidir. Bitlis ve ilçelerinden derlenen metinlerde kuşlar ötüşleri, fiziksel özellikleri ve yaşadıkları yerlerin yapısına göre halk bilincinde anlamlandırılmaya çalışılmıştır.

Resim 14: Zümrüdü Anka Kuşu Tasviri Karekod: Kaynak

Mitik dönemden sözlü kültür ürünlerine taşınan olağanüstü varlıklardan biri de Zümrüdü Anka kuşudur. Bölgeden derlenen iki efsane metni Zümrüdü Anka kuşuyla alakalıdır. Adı zikredilen efsaneler, kuşun insanlar tarafından neden görülemediğinden bahsetmektedir. Ahlat ilçesinden derlenen 197. metne göre Doğu ve Batı padişahlarının çocuklarının kismetleri birbirine bağlıdır. Günün birinde bu kaderin bozulması istenmiş ancak kimse bulunamamıştır. Hz. Süleyman'ın yanına Zümrüdü Anka kuşu gelir ve bu

kaderi kendisinin bozacağını söyler. Günü gelince Batı ve Doğu padişahının çocukları olur. Bu çocuklardan kız olanını Anka kuşu beşiğinden alıp kaçıır ve hiçbir canlının yaşamadığı bir adada bulunan ağacın üzerindeki kafese bırakır. Kuş, her gün düzenli olarak kafeste bulunan kızı beslemeye başlar. Erkek, günün birinde bir deniz yolculuğu yapmaya karar verir. Yolculuk sırasında aniden bir fırtına çıkar ve gemiyi batırır. Olaydan kurtulan tek kişi padişahın oğlu olur ve karaya vurur. Karaya vurduğu adada gezerken bir ağacın tepesindeki kızı görür. Kızın yanına giden çocuk, kızın hikâyesini dinler. Kıza sevgi duyan erkek onunla evlenmek ister. Allah tarafından nikâhları kıyılan gençler kafesin içinde evlenirler. Zümrüdü Anka kuşu, kıza yemek getirdiği sırada kafesin içindeki erkeği görür. Bunu gören Anka kuşu, kaderi bozamayacağını anlar ve bir çılgılla ortadan kaybolur. O günden sonra kimse Zümrüdü Anka kuşunu göremez. Bölge insanı Anka kuşunun insanlar tarafından görülmemesini sözü edilen efsanede anlatılan olaya bağlamaktadır.

Efsaneler dinî değerleri yapısında ihtiva eden başat türlerdendir. Bu bağlamda anlatılan söylencede insanların kadere iman etmesi gerektiği örtük anlam dizgeleriyle öğütlenmiştir. İslam’a göre bireyin salih bir kul olabilmesi için imanın şartlarına uyması gerekmektedir. Nitekim imanın altıncı şartı da kadere imandır. Evrende bulunan uyum ve işleyişin yüce yaratıcı olan Allah tarafından planladığı ve programlandığı kadere iman gereklindedir. Anlatı içerisinde kaderi değiştireceğini iddia eden Anka kuşu, bunun için planlar yapmıştır. Fakat yapılan planlar yüce yaratıcının önceden programladığı gibi sonuçlanmıştır. Kaderi değiştiremeyeceğini anlayan Anka kuşu attığı çılgılla sonsuza kadar ortadan kaybolmuştur. İnsanlara göre böyle bir kuşun olmaması bahsedilen olayla bağlantılıdır. Aslında anlatıyla verilmek istenen mesaj “*Kadere inanan, kederden uzak olur.*” *Kadere inanan, başa gelen üzücü olayları normal ve doğal karşılar. Değiştirmeye gücü yetmediği meselelerde boşuna üzülmemesi gerektiğini bilir. Olayları sabır ve teslimiyetle, olgunluk ve soğukkanlılıkla karşılar.*” (Kasapoğlu, 1997: 163) şeklindedir. Efsanenin sonunda kuş, kafesin içinde gördüğü erkekle birlikte kederi en derinden hissetmiş ve attığı çılgılla ortadan kaybolmuştur. Zümrüdü Anka imajı üzerinden anlatılmaya çalışılan durum insanların kadere iman noktasında teslimiyet içerisinde olmalarıdır. Aksi durumlarda insanların çabalarının sonuçsuz kalacağı ve sonlarının kötü olacağı sezdirilmiştir. Bu minvalde insanoğlunun kaderine razı bir şekilde Allah’a teslim olması gerekmektedir. Kuşun sembolik anlamı İslami değerlerle birleştirilerek toplumun pedagojik eğitiminde kullanılmak için anlatıya bilinç dışı vasıtasıyla yansıtılmıştır.

Farklı bir okumayla düşünürsek Zümrüdü Anka, aşk ateşiyle yanıp ortadan kaybolur ama küllerinden yeniden doğacak kadar güçlüdür. Sonsuzluk ateşinde yeniden var olur. Sembolik anlamda kalp hazinesini keşfeden herkesin bireyleşme yolculuğunu tamamlamasını temsil eder. Bitlis merkez ilçede derlenen 211. efsaneye göre ise hiç yere konmayan Anka kuşunun varlığından ve yaşadığı ortamın özelliklerinden bahsedilmektedir. Rivayete göre bu kuş havada yemek yer, havada su içer ve havada doğurur. Gökyüzünde bulunan üç katman bu olayların gerçekleştiği yerlerdendir. Kuş hiç yere inmediğinden onu kimse görmemektedir. Bölge insanı görmediği fakat hafızasında anlamlandırmaya çalıştığı varlığı gökyüzünde konumlandırmıştır. Gökyüzü “*İnsanın ve hayatın temsil edemediği çok farklı bir şeyi en iyi şekilde temsil eder. Çünkü gök, yüksekliği, aşkınlığı, mutlak gerçekliği, sonsuzluğu içinde barındırır. Değişmezliğin de simgesi olan gök, yücedir, kuvvetlidir, dokunulmazdır.*” (Yıldırım, 2011: 1955). Anka kuşunun insanlar tarafından görülmemesi gökyüzünde varlık alanı kurup yaşamasına bağlanmıştır. Bahis konusu kuş, hayatın temsil edemediği bir varlıktır. Kuşun konumlandığı alan ve sürdürdüğü eylemler sonsuzluğun provasası olarak Anka kuşu imajında yenilenmiştir. Bu yönden kuş mitik dönemdeki ruh ile özdeşleştirilmiştir. Eski Türk inançlarında gök kutsal ruhun varlığını sürdürdüğü yer olarak tasvir edilmektedir. İnsan ruhunun ulaşmak istediği yer de gökyüzüdür. Söylenceye Anka kuşunun gökyüzünde yaşadığına inanılması bir bakıma geçmişin yansıması olarak değerlendirilebilir. Kuşun gökyüzünde beslenmesi ve üremesi sürekliliği kendi küllerinden doğmasına işarettir. Anka kuşunun kendi küllerinden yeniden doğması ve yaşamını sürdürmek için yeryüzüne ihtiyaç duymaması insanın çıktığı mücadele sonunda bireyleşmesine karşılık gelmektedir. Bireyin farkındalığını yaşayabilmesi için bağımlı olmaktan vazgeçip mücadeleye girişmesi gerekmektedir. Anlatıda Anka’nın yaşadığı yer, ruhun ulaşacağı sonsuzluk alanıdır. Anka kuşu imgesi de kişiyi yolculuk sonunda hedefe ulaştıran hakikattir.

Anadolu’da genellikle uğursuz kabul edilen baykuş, derlenen 209. metne göre insanların başına gelecek büyük felaketleri haber verip onları uyardığından oldukça uğurludur. Rivayete göre insanlar baykuşun kötü durumları önceden bildirmesini yanlış yorumlayarak onu uğursuz sayması ve onu öldürmeye çalışmasından dolayı baykuş, insanlara nadir zamanlarda görünmektedir. Fiziksel özellikleriyle toplumun algısında olumsuzluk oluşturan baykuş, halk inanışlarında uğursuzluk sembolü olarak yerini almıştır. Bu bağlamda baykuşlar insanların saldırılarına maruz kalmışlardır. Ancak

insanların yapması gereken asıl eylem doğaya karşı saygılı olması ve onu korunması şeklindedir. Korkmaz'a göre doğa insanın kurtuluşa erişmesini sağlayabilir: “Yeter ki insan, günübirlik endişeler uğruna kültür değerlerini, doğayı tahrip edip onlardan akacak yaşamsal enerji kaynaklarını kurutmasın.” (Korkmaz, 2008: 53). Bahse konu anlatı baykuşun korunması ve olumlu manada sembol olarak kabul edilmesi gerektiğini sezdirmektedir. Bir bakıma bilinmeyen ve tanınmayan durumlar karşısında davranış geliştirirken ön yargılarımızdan kurtulmamız öğütlenmektedir.

Ahlat ilçesinde derlenen Korbump adlı efsaneye göre zamanın birinde iki genç birbirlerine âşık olur. Ancak aileler bunların kavuşmalarını engeller. Erkek kahraman olayın sonunda sevdiğine kavuşmak için kızı kaçıır. Kızın ailesi kaçırma eyleminden sonra erkeği yakalayıp öldürür. Öldürülen erkeğin cesedi bütün aramalara rağmen bulunamaz. İnanişâ göre bu erkek bir kuşa dönüşerek her gece kızın kapısında ötmeye başlar. Baykuş için Ahlat'ta “korbump” adı kullanılmaktadır. Kuşlar da insanların anlamlandırma isteği sonucu sembolik manada değerler kazanmıştır. Çünkü insan ümidinin tükendiği her yerde içinde var olduğu doğanın ruhuna bürünerek kuşların uçuşunu izleyerek kurtuluşa erişebilir (Korkmaz, 2008: 53). Anlatıda birbirine kavuşamayan insanların trajedisi sembolleştirilen baykuş üzerinden vermeye çalışılmaktadır. Baykuşun gece ortaya çıkıp kapılarda ötmesi ölüm olayı sonrası ortaya çıkan kaosu iletişim bellek sayesinde korunarak insanların algılarında tekrar canlanması şeklinde okunabilir durumlardandır. Çünkü insanoğlu yaşam içerisinde yaptığı bazı eylemlerle toplumsal vicdanı yaralayarak temelden başlayan çözümlere neden olur. Suç, başka varlık alanlarına karşı işlenmiş ontolojik bir eylemdir. İnsanlar işledikleri suçları üzerine alma noktasın hep bir adım geride kalırlar. Doğada da suç işleme yetisine sahip tek varlık olan insana hatırlatma toplumsal vicdanın sesi olan baykuşun ötüşüyle yapılmaktadır. Baykuşun farklı zamanlarda yankılanan sesi insanların yaşam kurallarına dikkat etmesini sağlar.

Anlatıdan hareketle dikkat edilmesi gereken yerlerden biri de Baykuş'un sembolik değeridir. Bu noktada **Şamanların Erk Hayvanları** adlı çalışmada: “*Baykuş, sırları ve önsezileri taşıyanları tanır; tüm biçimlerdeki değişiklikleri bilir; ışıgın dünyasıyla, karanlık ve görünmez dünyanın arasındaki bağı kurar; bilinçaltını ve bilinmeyeniyi temsil eder; O, gölgedeki rahatlık duygusunun yanı sıra, Ay'ın ve özgürlüğün de gücüdür.*” (Buffalo- Sherry, 2007: 123) şeklinde açıklanmaktadır. Efsanede gencin öldürülmesi bilinçaltındaki gölgenin bir eylemidir. Nitekim gencin na'sının ortadan kaybolarak

bilinmezliğe karşması, olay içerisinde bilinçaltını ve bilinmeyeni temsil eden baykuş üzerinden verilmiştir.

3.1.4. Formülistik Sayılar

“Matematik, Tanrının evreni yazmak için kullandığı bir alfabedir.”

Galileo

İnsanoğlunun dünya yaşamına başladığı ilk zamanlarda ihtiyacını duyduğu sınıflandırma, ayırma ve belirleme güdüsünün bir sonucu olarak sayma eylemi ortaya çıkmıştır. “*Matematiksel ruh, kendisini, insanların yaşadığı ya da eski yaşamlara ait maddi izlerin bulunduğu her yerde ortaya koyan başlangıçsal insani ögedir.*” (Schimmel, 2000: 13). Evrenin kapsamı ve varoluş nedeninin ardında gizli olan bilgilere sahip olmayan ilkel düşünce çizdiği sınırlarla sözü geçen durumların algılamasını kolaylaştırmaya çalışmıştır. Bu bağlamda insan çevresinde gördüğü varlık ve olayları sayısal açıdan nitelendirerek onları sınırsız evrenin içinde belirli bir alana sığdırmaya çalışmıştır. Alanı sınırlandırılan olguların bilinç tarafından kavranıp anlamlandırılması ancak böylece mümkün kılınmıştır.

İnsanların ilk sayma eylemleri parmak hesabı üzerinden gerçekleştiği tarihsel gelişim takip edildiğinde söylenebilir olgulardandır. Daha sonra da mağara duvarlarına atılan kertiklerle nesneler sayısal açıdan değerlendirmeye tutulmuştur. Sayıların sürekli olarak kullanılması onların zamanla simgeleştirilmesini sağlamıştır. Nitekim sayıların rakamsal değerlerinin ötesinde sembolik ve mistik özellikleri bulunmaktadır. Yunan düşünür Pisagor’a göre sayılar her şeyin özüdür. Ayrıca sayı mistisizmi bütün kültürlerde değer verilen bir durumdur. Çünkü semavi dinlere ait kutsal kitaplarda, eski Mısır, Babil ve Maya uygarlıklarında sayı mistisizmi yardımıyla olayların gizemleri çözülmeye, yorumlanarak kehanetlerde bulunmaya, hastalıkların önlenmesine ve tedavi edilmesine çalışılmıştır (Neumayer, 2012: 14).

Mitik dönemden günümüze kadar uzanan halk anlatılarının muhtevasında ezoterik anlamlar yüklenen özel sayılar bulunmaktadır. Toplumun gizil değer ve sembolik manalar açısından kutsallık yüklediği sayılar, birey tarafından kültür ürünleri içerisine sıklıkla yerleştirilmiştir. Bu bağlamda sayıların simgesel gücünden istifade eden toplumların başında da Türkler gelmektedir. Türk mitolojisinin ve halk kültürünün

muhtevasında kutsal sayılan sayıların farklı kullanımlarını görmek olası bir durumdur. Sayılara yüklenen kutsallık mitik dönemin ve Şamanizm inancının izlerini taşımaktadır. Sözü edilen durum kendini güçlü örneklerle eski Türk topluluklarına ait yaratılış mitlerinde kullanılan sayısal ifadelerle ortaya koymaktadır. Geçmişin yaşanmışlığını kültürel belleğinde saklayan toplum “bir”, “üç”, “beş”, “yedi”, “dokuz” gibi sayılara ezoterik anlamlar yüklemiştir. Özellikle Şamanizm sayıların gizlem gücünü inanç içerisinde fazlasıyla içselleştirmiş bir sistemdir. Toplumsal ve dinî törenleri yöneten şaman üzerinde bulundurduğu sayısal nesnelerle ayinlerini yürütür. Bu sayılar da kendi içerisinde mistik değerler ihtiva etmektedir. Toplamların gelenek, görenek ve yaşamsal kodlarını derinliklerinde taşıyan sayılar efsanelerin muhtevasında da bulunmaktadır. Bitlis efsanelerinde kullanılan sayılar da bölgenin değerlerini ve kültürel yapısını yansıtan önemli olgulardandır.

Genel manada bakıldığında efsane metinlerinde en fazla geçen sayı birdir. Hatta çoğu metin bir sayısının merkezde olduğunu göstermektedir. Sembolik manada bir sayısı “Evrendeki her şeyin kaynağı, diğer bir deyimle, hareket noktası ve kozmik varoluşun merkezidir. Dünyada ilk yaratılan insan olan Âdem (adam) de alfabenin ilk harfi olan (A) ile yazılır ve okunur.” (Ersoy, 2000: 19). Sayı olarak kullanılan bir olayların başlangıcında formülistik şekilde yerini alarak sembolik özellikleri doğrultusunda efsanelerde kendini ortaya koymaktadır. Çünkü çoğu anlatının hareket noktası bir sayısı ile başlatılarak olayın teşekkül ve sonucu anlatılmaktadır. Bir bakıma bir sayısı tek olması nedeniyle eril özellikler taşımaktadır. Bazı metinlerde de sayı Tanrısal simgeciliğin karşılığı olmaktadır.

İki sayısı metinlerin içinde zıtlıkların ve karşıtlıkların ifadesi olarak yer almaktadır. Özellikle de sembolik manada eril ve dişil unsurları yapısında barındırarak üretkenliği çağrıştırmaktadır. Derlenen metinler içinde iki sayısı kullanımının örnekleri şöyledir: “iki kız kardeş, iki inek, yasakları çiğneyen iki adam, birbirine âşık olan iki genç, iki sevgili, iki kadın, iki çocuk, iki öksüz bacı, iki tandır, iki hafta sonra, iki su kaynağı, iki boynuz, iki ruh, iki şart, iki derviş, iki geyik, iki beyaz elbiseli adam, iki ejder, iki rekât, iki gün, iki mezar, iki dağ, iki yardımsever kardeş...” görüldüğü üzere iki sayısı metinlerde sıklıkla kendine yer bulmaktadır. “İki sayısı bölünmelerin ilki ve temelidir. Yaratan ve yaratılan, siyah-beyaz, ruh-madde... gibi diğer birçoğu hep ikiden doğar ve oluşurlar. Dişilik prensiplerini içeren iki hep analık sembolü olmuştur.” (Ersoy, 2000: 21). Anlatıların belirli bir bölümünü oluşturan ve muhtevasında aşk bulunan

metinler iki sayısının etrafında gelişen durumlardan meydana gelmektedir. Olayların merkezinde var olan kadın ve erkeğin birbirine kavuşamaması durumu bölünmelerin prototipi şeklinde okunabilecek durumlardandır. Birbirine kavuşamayan efsane kişileri ettikleri dua neticesinde dönüşüm geçirerek varlığını korumaya almışlardır. Taş kesilme metaforu bölünme eyleminin karşılığı olarak efsanelere yansımaktadır. Metinlerden hareketle verilen “iki boynuz” veya “iki ejder” tanımlamaları efsanelerde varlıkların gizil güçlerini sezdirmek maksadıyla karşımıza çıkmaktadır. Kuşa dönüşme efsanelerinde de olayın iki kardeşin varlığı üzerinden verilmesi anacıl eylemde bir olunmasına işaret etmektedir. Annelerini kaybeden öksüz kardeşlerin üvey olan anneden korktukları için kuşa dönüşmek istemeleri ve kahramanların iki sayısıyla karşılanması dişilik içeren sayının analık formuna işarettir. İkiye bölünen kardeşler sayının gizil alanında tekrardan birleşerek annenin korumasına sığınmıştır.

Türk düşün sisteminde önemli yer tutan sayılardan biri de üçtür. Çünkü Şamanizm inancında evren üç bölümden oluşmaktadır. Bunlar gökyüzü, yeryüzü ve yeraltı dünyasıdır. Kutsal olma kaynağını eski Türk inançlarından alan üç sayısı sembolik değerini İslamiyet’ten sonra da devam ettirmiştir. Tür olarak inandırıcılık özelliği ön planda olan efsanelerde üç sayısı olaylara kutsallık kazandırmaktadır. Avcı Kasım Efsanesi’nde söyleme yasağını ihlal eden avcının öleceği zaman üç gün olarak belirlenmiştir. Efsane kahramanının kalan ömrünün üç günle sınırlandırılması yaşam içinde avcıya verilen şansa karşılık gelen sembolik bir değerdir. Şans olgusu genellikle üç sayısıyla sembolleştirilerek anlatıların merkezine yerleştirilir. 196. metinde de Anka kuşunun yaşam alanı olarak belirtilen yer üç katmandan oluşan gökyüzüdür. Anka kuşu mitolojik özellikleriyle sözlü kültür ürünlerinde yerini alan önemli varlıklardandır. İnanişâ göre insanların yaşadığına inandığı mitolojik varlık gökyüzünde üç farklı katmanda ayrı bir gereksinimini karşılamaktadır. Bu olaylar ise sonsuz devinim içinde tekrarlanmaktadır. Çünkü “Üç sayısının insanı oluşturan madde, akıl ve ruhla olduğu gibi, onun yaşamı süresince geçirdiği doğma, yaşama ve ölme (dünya, kabir, ahret), fazlalarıyla ilişkisi olduğunu söylemek mümkündür.” (Ersoy, 2000: 24). Bitlis Kalesi’yle alakalı olarak anlatılan efsanede de hazine aramak için kaleye çıkan adamın karşısına çıkan yılan, ona üç kapının varlığından bahseder. Günlük yaşamda karşılaşılan sıradan olaylar karşısında bireyler inançları gereği eylemlerini üç defa tekrarlamaktadır. Kale Efsanesi’nde kahraman, karşısına çıkan üç kapıyı görünce deneme güdüsüyle hareket eder.

Yedi sayısı mitik anlayış içerisinde şekillenen anlatıların muhtevasında sıklıkla kullanılan sembollerdendir. Semavi dinlerin inanış ve ayinleri açısından da önemli olan yedi sayısı merkez sembollerden biri olarak kabul edilmektedir. Bunun yanında Türk halkları açısından kutsal kabul edilen yedi sayısı yüklenen görev itibarıyla Bitlis efsanelerinde de yerini almaktadır. Devler Çeşmesi adlı 18. efsanede Nemrut'un yaptıklarından dolayı taşa dönüşen develerin sayısı yedidir. Çalışmanın 48. metni olan, Leng Tarlası Efsanesi'nde kıza evlilik isteğinin kabul edilmesi için erkek kardeşi tarafından sunulan şart tek ayak üzerinde tarlayı yedi defa dolaşmasıdır. Güroymak ilçesine bağlı Gölbaşı beldesinde derlenen efsaneye göre düşmanları tarafından yok edilmek üzere olan halkın yardımına koşanlar Hazır Baba ve yedi kardeşidir. Kesikbaş Efsanesi'nde de kahraman kesik olan kafasıyla yedi gün boyunca savaşmıştır. Kolbaşı Şehidi adlı 133. metinde de kepçe operatörü yedi defa denemesine yolu açamamış ve kepçesi bozulmuştur. Yedinci denemesinde kepçesi bozulan operatör yol açma düşüncesinden tamamen vazgeçmiştir. 152. metinde kendisini Allah olarak gören Nemrut'un yaşadığı yerde kar çok yağdığından yaklaşık olarak yedi yıl boyunca yerde kalmaktadır. Bahsedilen bu yerden geçen insanlar, karın altında yedi yıl boyunca bozulmadan kalmış olan üzüm salkımı görürler. Bitlis Deresi'ne gelen Büyük İskender burada içtiği suyla yedi gün sonunda sağlığına kavuşmuştur.

Anadolu halk inanışlarında ve günlük yaşamında sıkça başvurulan formülistik sayılardan biri de kırk sayısıdır. Kırk, insanların özel anlam yüklediği ve kendine has formüle ettiği sayılardandır. Şuur dışında sembolik açılımlarıyla yatan kırkın, uğur getirmesi ve dinî ritüellerde tekrar miktarı olarak kabul edilmesisayısı kutsallık konumuna erişirmiştir. Günlük yaşam içinde insanların iletişim ve ilişkilerini geliştirmek için başvurduğu yollardan olan sohbet ederken kahve içme, eyleminin halk inanışlarındaki karşılığı; kırk yıllık süreye denk gelmektedir. Halk inanışlarından ziyade kırk sayısı erginleşme değeri olarak da karşımıza çıkmaktadır. Hz. Muhammed'e vahyin gelerek peygamberlik makamını müjdelenmesi yine kırk yaşındadır. Ayrıca Ersoy'a göre: *“Sayıları 4 olan tüm olay, olgu ve kavramların anlam ve değerlerinin on kat çoğaltılmasıyla ilgili yorumlara açık bir sayıdır. 40 atlı, 40 harami, 40 gün 40 gece, 40 satır veya 40 katı... gibi çoğaltılmak istenilen bir güç ve birliği ifade eder. Kutsal (60)'ın 2/3'dür. Karantinal 40 demektir. Karantina süresi de 40 gün sürdürmekteydi. Lohusalık süresi 40 gündür. Mevrit ölenin kırkı çıkınca okunur.”* (Ersoy, 2000: 46). Nitekim bunların dışında Alevi- Bektaşî inancının gereklerinden olan dört kapı kırk makam ve

kırklar cemi sayının mistik değeri doğrultusunda verilebilecek örneklerdendir. Sözlü kültür ürünlerinden olan efsanelerin muhtevasına bakıldığında kırk sayısının verilen örneklerle paralel olarak kendisini var ettiği görülecektir. Bitlis'te anlatılan 148. efsaneye göre Hüsrev Paşa camiden çıktığında, minarede bulunan dervişin kendisine para verilmediği takdirde atlayacağı tehdidinde bulunduğunu görür. Minareye çıkan adama, para verip ikna eden Hüsrev Paşa'nın eylemi kırk gün sürer. Kırk birinci gün ise Hüsrev Paşa, minareye çıkan dervişin rehberliğinde Nemrut Dağı'na götürülerek değişimi ve dönüşümü için gerekli olan nesneyle tanıştırılır. Efsanede durulması gereken noktaların başında Hüsrev Paşa'nın geçirmiş olduğu değişim ve dönüşüm gelmektedir. Minareye çıkan derviş yirmi akçe verilmemesi halinde kendisini oradan atacağı çağrısında bulunur. Yapılan çağrıya yanıt veren kişi ise Hüsrev Paşa olmuştur. Paşa verdiği her yirmi akçeyle dünyevi olan unsurlardan vazgeçişini tekrarlamıştır. Kırk gün sonunda sınavını tamamlayarak hakikatin bilgisini elde etmeye hak kazanmıştır. Bahse konu olan durum bazı tarikatlarda görülen kırk gün çile doldurma eyleminin yansıması olarak değerlendirilebilir.

Malhan Deresi Efsanesi'ne göre bölgede var olduğuna inanılan hazinenin çıkarılabilmesi için gerekli olan önemli şart kırk kuvvetli ameledir. 175. metin de Bitlis ilinin adının nereden geldiğiyle alakalıdır. Büyük İskender, hastalıklarına iyi gelen suyun olduğu yere kale yapılmasını ister. İskender'in komutanlarından olan Bedlis bu noktaya alınması zor olan bir kale yaptırır. İskender seferden döndükten sonra kaleyi almaya çalışır. Fakat bütün çabasına rağmen kaleyi almayı başaramaz. Kırkinci gün sonunda kalenin alınamayacağı anlaşılır ve kale İskender tarafından komutan Bedlis'e verilir. Kırk sayısının merkezinde olduğu metinlerden biri de Kırk Kardeş Efsanesi'dir. Rivayete göre verdiği sözü unutan bir adamın kırk çocuğu olur ve bu çocuklar ölür. Ahlat ilçesinde Kırklar adında yerleşim yeri ve mezarlığın olması adı anılan efsaneye dayandırılmaktadır. Kırk sayısı verilen efsane örneklerinde anlamı kuvvetlendirmek amacıyla yer edinmiştir. Türk kültürünün tanımlayıcı değerlerinden olan sayılar arka planlarında toplumun yaşam felsefesini ve geçmiş tecrübelerini barındırmaktadırlar. İlk verilen efsane örneğinde bölge insanının zihninde yer edinen ve sürekli olarak aranan Malhan Hazinesi, bir bakıma ruhsal bütünlüğe ulaşma çabalarının ve arayışının karşılığıdır. Şart olarak sunulan kırk amelenin toprağı kazması ve çıkabilecek engellerden korkmaması sayının mistik gücü yardımıyla anlatıya yedirilmiş kültürel kodlardandır. Bitlis Kalesi Efsanesi'nde de hastalığının geçmesi için türlü yollara başvuran Büyük İskender, tekrarlanan sayılarla

kutsal olan şifasına kavuşmuştur. Yedi gün içilen sudan sonra buraya kale yapılması arzusu karşılanan Büyük İskender, geri geldiğinde kırk gün uğraşmasına rağmen kaleyi alamamıştır. Sayılarla gizemi ve kutsallığı artırılan kale toplumsal algı içerisinde anlatılan efsanelerle gizil güçlerin mekânı olarak konumlanmıştır. Daha önce belirtildiği gibi öne sürülen düşünceyi güçlendirecek olaylardan biri de yapılan mülakatlarda yöre insanının Bitlis Kalesi'nin kırk odadan oluştuğunu söylemesi şeklindedir.

Son efsane örneği olan Kırk Kardeş Efsanesi de Ahlat ilçesinde anlatılan ve kırk sayısının merkezde olduğu metinlerdendir. İlçede bulunan Kırklar Mahallesi ve Kırklar Mezarlığı bölge halkı tarafından kutsallaştırılan yerlerdendir. Özellikle bölgede anlatılan Koç ve Koyun Efsanesi'ne göre Kırklar Mezarlığı olarak bilinen yerde sürüsünü otlatan çobanın yapılan uyarılara rağmen eylemini devam ettirmesi sonucu sürüsünde bulunan koç ve koyunu taş kesilmiştir. Ayrıca Kırklar olarak belirlenen yerde bir batında kırk çocuk doğuran kadının, çocuklarının yaşlarına gelmeden ölmesi ve onların rüyada belirlenen yere gömülmesi ile kutsallaştırılan varlık alanına işaret edilmektedir. Olağanüstü bir şekilde ortaya çıkan ve kutsal kabul edilen Mecnun Bulağı (çeşme) yine Kırklar Mahallesi'nde yer almaktadır. Bahsedilen mekânda gerçekleştiğine inanılan olaylar eski Türk inancıyla bağlantılı olarak değerlendirilebilir durumlardandır. Kırk sayısının toplumsal hayat içerisinde varlığını canlı olarak devam ettirmesi mitik dönemden günümüze kadar uzanan önemli kültürel bağlardan biridir.

3.1.5. Renk Sembolizmi

Evrendeki varlıklar görünüşleri, şekilleri, kokuları ve renkleri bakımından birbirinden ayrılır ve böylece sınıflandırılmaya tâbi tutulur. Varlıkların bahsedilen bu özellikleri onların kozmos içerisinde sahip oldukları hüviyeti niteliğindedir. Beş duyumuzdan biri olan görme sayesinde nesnelerin görünüşlerini ve renklerini kavrayarak onları algımızda konumlandırırız. Nitekim son yapılan bazı çalışmalar renklerin insan psikolojisi üzerinde derin etkiler bıraktığını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda renkler, insanın yaşamı anlamlandırmasında ve şekillendirmesinde oldukça gerekli olguların başında gelmektedir. Bireyler tanımlayamadıkları ve hakkında bilgi sahibi olamadıkları nesneleri nitelerken ilk olarak başvurdukları değerlendirme onun rengi üzerinden olmaktadır. Renkler aynı zamanda iletişim aracı olma işlevini de görmektedirler. Toplumsal olay, durum ve olgular çoğu zaman renklerin dilinde kendine karşılık bulmaktadır. Yenilginin kabul edilmesinden sonra beyaz bayrağın çekilmesi veya

kişilerin yas durumlarında siyah ağırlıklı giyinmesi renklerin bir bakıma iletişim aracı olarak kullanıldığına işaret etmektedir.

Renkler, toplumun hayatına, kültürüne ve yaşantısına yansiyarak varlığını sürdüren bilinçaltının derin anlam kodlarıdır. Geçmişin kültürel değerlerini gelecek nesillere aktararak yaşatan Türklerin sözlü kültüründe, tarihinde ve günlük yaşantısında renkler oldukça önemli bir yere sahiptir. Eski Türk inanışlarından bugüne renkler; doğum, düğün ve ölümle ilgili inanış ve uygulamalarda; yer adlarında, bayraklarda, el işlemelerinde, mitoloji, efsane ve destan gibi anlatı türlerinde önemli bir sembol haline gelmiştir. Örneğin, Altaylara ait yaratılış mitinde Gök Tanrı ve oğullarının adlandırılması renk isimleri üzerinden olmuştur. Diğer yandan Yakut yaratılış mitinde de Tanrı, renk sembolizmi kapsamında verilmiştir. Bunun dışında Türkler, dört ana yönü renklerden tanımlamaktadır. Nitekim kuzeyin renk karşılığı kara, güneyin kırmızı, doğunun mavi (bazen yeşil), batının ise ak/beyazdır. Anadolu'nun etrafında bulunan denizlerin adlandırılması aşamasında ve özellikle Türk toplumunun bahsi geçen yeri bu bilinçle vatan edindiği konusu bilinen bir gerçektir. (Çoruhlu, 2002: 181). Türk toplumu geçmiş yaşantılarından hareketle değerli varlıklarını kurban olarak yücelik algılarının son noktası olan yere sunmaktadır. Bunlar da kanlı veya kansız kurbanlar olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Kurban ritüellerinde toplum için değerli ve önemli olan varlıklar hususi olarak seçilmektedir. Kurbanlıkların içinde de sosyal yaşamın bir parçası olan atlar ön planda olan hayvanlardır. Atların kurban edilmesinde dikkat edilen husus da onların renkleridir. Özellikle beyaz (ak) atlar iyi ruhlara ve Tanrılara sunulmaktadır. Renk açısından değer verilen bir diğer at çeşidi de sarı renkte olan atlardır. Aynı şekilde şaman ayinlerinde de kurban sırasında açık renkli olan atlar tercih konusu olmaktadır (Uslu, 2016: 77). Renkler toplumun değer yargılarına ve yaşamdan beklentilerine göre kendine günlük yaşam içinde yer bulmaktadır. Türk toplumunda belirli renklerin günlük yaşamda sıklıkla kullanılması eski inançlar doğrultusunda şekillenen anlayışın sonucu olarak değerlendirilebilir. Yüzyıllardır toplumun şuuraltında yer edinen renk algısı kendisini sözlü kültür ürünlerinde göstermektedir. Efsaneler de olayların inandırıcılık yönünü kuvvetlendirmek için renklerin sembolik dilinden sıklıkla yararlanılmaktadır. Bitlis ve ilçelerinde derlenen metinlerde de sözü edilen duruma örnek teşkil edecek kullanımları görmek mümkündür. Beyaz (ak), metinlerde mistik ve dinî olayların merkezinde bulunan başat renklerden birisidir. *“Beyaz rengin tüm sembolizmi ve onun tapınmalarda özgün bir yer ve değer taşıması, doğadaki bu gözlenimle ilgili bulunduğu gibi, insanlar kültürlerini,*

felsefi ve dinsel sistemleri bu gözleme dayanarak kurmuşlardır.” (Ersoy, 2000: 52). Efsane metinlerinde yer alan beyaz/ ak renk yöre insanının kültür ve hayat felsefesi doğrultusunda kendisini ortaya koymaktadır. Özellikle toplumun din anlayışı doğada bulunan bazı varlıkların beyaz ve ak renkte olmasının kaynak noktasıdır. Bu bağlamda Türk kültüründe belli başlı renkleri ve özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz:

Kara/ Siyah

Türk kültüründe önemli renklerden biri olan kara/siyah renk genel olarak olumsuzluğu çağrıştırmakla birlikte ölümün, üzüntünün, acının, kötülüğün ve büyüün simgesel rengi olarak kabul edilir. Işığın yokluğunda ortaya çıkan karanlığı imlemesi nedeniyle insan psikolojisi üzerinde korku ve kaygı duygularını tetikler. Her şeyin yaratılmasından önce var olan yokluğun renginin kara olduğuna inanılır. Bu nedenle renklerin tohumu olarak da görülür. Yaşar Çoruhlu, Türk kültüründe kara rengin; “1. Kuzeyde olan bir yer (şehir, ırmak, göl vs.) ya da kuzeyde yaşayan bir topluluk. 2. Şiddet, güç ve yoğunluğu ve gerçeği vurgulamak için. 3. İyi ya da iyilik ilkesinin karşısında olumsuz ya da kötü olan ilkeyi belirtmek için/ yas, ölüm gibi insanın hayatında meydana gelebilecek üzüntü verici hususları ifade etmek için. 4. Olumlu ya da olumsuz olarak nitelendirmeden iki farklı şeyi belirtmek için” (Çoruhlu, 2002: 220) kullanıldığını ifade eder.

Kırmızı/Al

Kültürel düzlemde önemli renklerden biri de al renk de denilen kırmızıdır. “*Bu renk güneşin ve tüm savaş tanrılarının rengidir. Eril hareket ilkesini, ateşi, hükümdarlığı, aşkı, hazzı, gelin ve evlilikle ilgili birtakım hususları ifade eder. Onun bu genel anlamları Türklerdeki anlamlarına uygundur*” (Çoruhlu, 2013: 222) Bu rengin Türk kültür tarihinde çok eskiden beri var olduğuna inanılmaktadır. Eski Türk inanışlarında Al ruhu veya Al ateş olarak bilinen bir koruyucu ruhun varlığından söz edilmektedir. Al ateş kültü inancı olarak da ifade edilebilecek olan bu inanış sisteminin bir neticesi olarak Al bayrak tabiri kullanılmaktadır. Nitekim bayrağımızın rengi ifade edilirken kırmızı yerine al bayrak denilmesi buna bir örnek olarak görülebilir. Al rengin, Türk kültüründe kazanmış olduğu kutsallık, onun başka unsurlarla da kullanımında kendini göstermektedir. Türk kültüründe kan; soyu ve milliyeti, asaleti ve ecdadı temsil eden önemli bir unsurdur. Bu unsurun ifade edilmesinde kırmızı kan ifadesi yerine kutsallık içerdiğine inanılan *al kan* denilmesi bu

inaniş sisteminin günümüze kadar ulaştığını gösterir. Al renk, doğum ve düğünle ilgili inaniş ve uygulamalarda da dikkati çeker. Lohusalara musallat olduğuna inanılan al karısı ve albastı inancı, al renk ile ilgili inanişların hala devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca düğünlerde gelinin beline kırmızı kuşak bağlanması da kırmızı rengin kazandığı farklı anlamları göstermesi açısından dikkat çekicidir. Gayret kuşağı da denilen bu kırmızı kurdele, gelinin yeni evinde güçlü ve kuvvetli olması niyetiyle bağlanır. Bu bağlamda kırmızı rengin gücü de temsil ettiği ifade edilebilir.

Mavi

Türk kültüründeki önemli renklerden birisi de mavidir. *Gök* renk olarak da ifade edilir. Doğu yönünün simgesi olarak kabul edilmesinin yanında, gökle ilgili unsurların da simgesi olarak dikkati çeker. Bu bağlamda yer ve gök unsurlarını işaret eden bir renk olması, mavi rengin bazen beyaz bazen de yeşil renkle beraber düşünülmesine neden olmuştur. Gök Tanrı inancında da Tanrının tanımlanmasında gök/mavi renk kullanılır. Bu da Türk kültüründe yaratıcının gökte ve tek olduğuna dair bir gönderme içerir. Genellikle olumlu anlamları çağrıştıran mavi renk, akı, sağduyuyu, sadakatı ifade eden bir renktir.

Sarı

Dört yönü belirten renklerin merkezinde yer alan sarı renk, merkezi, hâkimiyeti, kudreti yani devlet yapısını temsil etmesi nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Türk toplum yaşamında, Şamanizm'den gelen bir anlayış olarak sarı renk, dünyanın merkezinin sembolüdür. Türk inaniş sisteminde Sarı Albastı veya Sarı Albıs adı verilen bir ruhun varlığından da söz edilmektedir. Sarı renk, ayrıca bazı hastalıkları ifade etmek için de kullanılır ve bu nedenle sarı rengin olumsuz anlamlar kazandığı görülür. Özellikle çocuklarda görülen sarılık hastalığının fiziki benzerliğinden dolayı sarı renge benzetilmesi bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Sarılık hastalığına yakalanan çocukların sarı renkli altın, mısır vb. nesnelere baktığında iyileşeceğine inanılır. Bu anlamda sarı renk olumsuzluğu çağrıştırdığı gibi bu olumsuzluğu engelleyecek yapıda olan bir fenomendir.

Yeşil

Türk kültüründe doğa önemli bir unsurdur. Doğaya ait unsurları yaşamına tatbik eden Türkler doğanın baskın renklerinden olan yeşil renge de önem vermişlerdir. Türkler için yeşil renk doğayı yani yaşam biçimini çağrıştırır. Bozkır kültürüne hâkim olan Türkler için yeşil renk aynı zamanda baharı da müjdelir. Bu bağlamda yeşil rengin yeniden doğuşu ve umudu çağrıştırdığı görülür. Türk kültüründe genel olarak olumlu anlamlar kazanan yeşil rengin, İslamiyet’le birlikte dini bir motif olarak da öne çıkması dikkate değerdir.

Saha çalışmaları neticesinde derlenen 198. metne göre tufan gerçekleşikten sonra Nuh Peygamber, kargaya bir görev verir. Fakat karga görevi yerine getiremez. Karganın yapamadığı görevi güvercine veren Hz. Nuh, güvercinin istediğini yapması üzerine Allah’a dua eder ve onun yüzünün ak olmasını ister. Bu olaydan dolayı güvercinin yüzü hep ak olur. Görüldüğü üzere olayın merkezinde dinî olaylar yer almaktadır. Etiyolojik efsane örneği olan metinde güvercinin beyaz/ak olması, Hz. Nuh tarafından edilen dua neticesinde gerçekleşmiştir. Bu bağlamda *“Ak rengin bu yüce ve olumlu anlamlarından dolayı ak soylu olmak ve ruhun soyluluğunu bu renk aracılığıyla ifade etmek, ataların ak olması ve buna bağlı olarak ana ve babanın (veya babanın ve dedenin sakalının) aklı, evin ya da otağın aklı, doğa varlıklarının aklı, insan ya da hayvan vücudunun aklı, silahların aklından söz etmek eski Türk metinlerinde sıkça karşımıza çıkan hususlardır.”* (Çoruhlu, 2002: 191). Eski Türk inançlarında özellikle Şamanizm’de önemli bir yere sahip olan beyaz/ak rengi, bir geçiş rengidir. Farklı bir durumdan başka yere geçişin simgesi olan renk anlatılan efsanede bu misyonu karşılamaktadır. Çünkü adı anılan efsanede kendisine verilen sorumluluğu yerine getiren varlık “ak yüzlü” olmakla ödüllendirilmiştir. Başka bir renkten ziyade ilk olarak “ak” olgusunun anlatı içerisinde verilmesi Şamanizm’de “ak”ın baş renk olması durumuyla ilişkilidir. Anlatı bu bağlamda Şamanist unsurların değişim ve dönüşüm geçirerek İslami anlayış içerisinde izlerini devam ettirmesine örnek bir kullanımdır.

Veysel Karani Hazretleri ile alakalı olarak anlatılan 69. metinde Kıbrıs Barış Harekat’ında mühimati biten pilotun yanında birden beliren kişi için aksakallı tanımlaması yapılmaktadır. Diğer taraftan Hz. Hızır’ın merkezinde olduğu 77. efsaneye göre de damda çamaşır asan kadından yardım isteyen yaşlı adam aksakallı bir dede olarak tanımlanmaktadır. Bahse konu olan efsane örneklerindeki şahsiyetler dinî değerlerin temsilcileri olarak aksakallı sıfatıyla nitelendirilmiştir. Aksakallı olmak Tanrısal

simgeçiliğin yansıması olarak değerlendirilebilecek olgulardandır. Aksakallı formunda anlatılar içinde ortaya çıkan kişiler sebep oldukları Tanrısal yardımla ak rengin ululuk misyonunu yerine getirmektedir. Bir bakıma yüce yaratıcıdan gelen yardım kendisini akllıkla meşru zemine oturtmaktadır. Aynı şekilde Gavs-ı Hizani ile alakalı olarak anlatılan 111. efsanede şarampole yuvarlanan kamyonu kurtaran gücün beyaz bir el olduğundan bahsedilmektedir. Beyaz renk, insan psikolojisinde oluşturduğu olumlu etkisinden dolayı mistik olayların simgesi olarak görülmektedir. “*Doğu’nun beyazı ise, geriye dönüşün rengidir.*” (Ersoy, 2000: 52). Söylenceye göre zor durumun içinde olan kahraman ettiği dua ile kurtuluşa ermeyi beklemektedir. Beklentisinin karşılığı da değişimin simgesi olan “beyaz el” ile anlatı içinde gerçekleşmiştir. “Beyaz el” uçuşuna yani ölüme giden adama uzanan bir geri dönüş fırsatıdır.

İnsan algısında doğa ve doğaya ait bazı unsurlara karşılık gelen renk genellikle yeşildir. Geçmişteki göçebe yaşam tarzından dolayı doğayla sürekli olarak etkileşim içinde olan Türk toplumunun da doğa algısı yeşil renk ile kendisine ifade bulmaktadır. Anadolu insanı da günlük yaşamında yeşil olan varlıklara değer vererek onları koruma niyetinde bulunmuştur. Hatta bazı insanlar şehirlerinin, ilçelerinin ve beldelerinin güzelliğini ön plana çıkarmak amacıyla yerleşim yerlerinin adının önünde “yeşil” sıfatını kullanmaktadır. Derlenen metinlerde de yeşil renk karşımıza dinî değerleri sembolize etme açısından çıkmaktadır. Adilcevaz ilçesinde bulunan Pir Gaib Baba Türbesi merkezli anlatılan efsaneye göre, düşman Adilcevaz halkını kuşattıp yok edeceği sırada yeşil sarıklı zatlar gölden çıkıp düşmanları bertaraf etmiştir. Mutki ilçesinde derlenen 134. efsanede türbesinin içinde koyun ölen şehit, genç bir kızın rüyasına girerek ondan mezarını temizlemesini istemiştir. Kız gördüğü rüya üzerine türbeyi temizlemiştir. Genç kızın tekrardan rüyasına gelen şehit ona rüya aleminde bir top yeşil kumaş armağan etmiştir. Verilen efsane örneklerinde yeşil renk dinî değerlerin toplumsal algıda manevi gücünü artırmak amacıyla kullanılmıştır. Çünkü, “*Özellikle İslamiyetten sonra Peygamberin sancaklarından birisinin renginin yeşil olması, Tarikat ehli insanının (erenlerin) çoğunlukla sank ve cübbelerinde yeşilin tercih edilmesi yine bu rengin Türklerde her devirde önemini sürdürdüğünü bize gösteriyor.*” (Çoruhlu, 2002: 193). Özellikle Piri Gaib Efsanesi’nde insanlar zor durumdayken denizden çıkan yeşil sarıklılar düşman tehditini ortadan kaldıran ilahî güç olmuştur. “Yeşil sarıklılar” ile nitelendirilen bu kişiler yeşil rengin sembolik açılımlarından olan İslamın manevi gücünü temsil etmektedir. Yeşil rengin ontolojik alanı zor durumda olan Müslüman halkı içerisinde

olarak onlara koruma sağlamıştır. Diğer efsanede de türbeyi temizleyen genç kız rüya alanında kendisine verilen bir top yeşil kumaşla manevi yaşamında değişime ulaşmıştır.

Metinlerin muhtevasında yer alan önemli renklerden biri de kırmızıdır. Diğer renklere oranla daha çabuk fark edilmesi ve bazı durumlarda yaşamsal enerjiyi olumlu olarak etkilemesi kırmızı rengi sembolik anlamda farklı kılmıştır. Bunun dışında ateş rengine karşılık gelmesi ve albastı/alkarısı inancıyla ilişkilendirilmesi rengin bazı durumlarda olumsuz olarak algılanmasına da sebebiyet vermiştir. Çümçeli Gelin Efsanesi'nde birbirini seven iki gencin aşklarına aileleri engel olur. Bunun üzerine efsanedeki erkek kahraman, kızı kaçıarak onunla başka bir köye yerleşir. Gençlerin geldikleri yerde kuraklık baş gösterir. Köy halkının bütün çabalarına rağmen kuraklığı sona erdirecek yağmur yağmaz. Bu sırada gençlerin çok istemelerine rağmen çocukları olmaz. Bütün bu olumsuzlukları ortadan kaldırmak için kız başına kırmızı bir puşi geçirerek Allah'a dua etmeye başlar. Kızın duası kabul olur ve yağmur yağarak kuraklığı sona erdirir. Kuraklık nesiller arasında varolduğuna inanılan iletişim çatışmasının sembolik manada karşılığıdır.

Evrenin merkezi olarak belirlenen yer Tanrısal varlık alanlarıdır. *“Merkeze yaklaştırmacı özellikleri olan kırmızının simgesel anlamları arasında, onun insanın ve dünyanın merkezinde yanan ateşin, canın kalbin şehvetin, genel olarak bilimin, özellikle ezoterik bilimin rengi olduğu da ileri sürülüyor.”* (Ersoy, 2000: 58). Efsane içerisinde temel sorun olan kuraklığı ortadan kaldırmak için yeni neslin temsilcisi olan kız başına bağladığı kırmızı puşi ve ettiği dua ile harekete geçer. Efsane kahramanı olan kızın ellerini gökyüzüne doğru kaldırması merkeze yaklaşmak için sergilenen bir eyleme karşılık gelmektedir. Geleneksel kuşakların yaşam anlayışı işlevselliğini yitirdiğinden dolayı merkeze yaklaşma aşamasında verilen çaba yetersiz kalmaktadır. Yeni anlayışın ruhuna karşılık gelen genç kız merkeze yaklaştırmacı özelliği olan kırmızı renkli puşi ile gökyüzüne çağrıda bulunmuştur. Kırmızı puşi ile merkeze yaklaşan kızın çağrısı, Tanrısal alanda karşılık bularak kuraklığın sona ermesini sağlayacak yanıt olan yağmurun yağması ile gerçekleşmiştir.

Albastı/ alkarısı ve cinlerle alakalı derlenen metinlerde de bu olağanüstü varlıkların renk açısından tanımlaması “al” ve “kırmızı” renkleri üzerinden olmaktadır. Özellikle bölge insanları alkarısı/albastı gibi varlıklardan korunmak maksadıyla kırmızı rengin koruyuculuğundan da faydalanmaktadır. Nitekim Bitlis'te lohusalara olağanüstü varlıkların musallat olmaması için alınan önlemlerin başında doğum yapan kadının

yastığının altına kırmızı kurdela bırakılması şeklindedir. Mutki ilçesinde derlenen 228. efsaneye göre cinlerin köyün yakınında ateş yakıp oyun oynadıklarından bahsedilmektedir. Metnin içinde cinlerin giydikleri elbiselerin de ateş kırmızısı olduğu söylenmektedir.

3.2. Bitlis Efsanelerine Psiko-Sosyal Yaklaşım

Toplumsal yaşam içerisinde anlatılan efsanelerin çözümlenmesi çok yönlü bir bakış açısı gerektirmektedir. Çünkü efsaneler temelinde psikolojik, sosyolojik ve folklorik değerler ihtiva etmektedirler. Özellikle yöre insanının efsaneleri inanarak anlatmasının ve yaşamında onu içselleştirmesinin temelinde kolektif bilinç dışının yönlendirmesi ve ortak eğilimler bulunmaktadır. Türbeler etrafında teşekkül eden anlatılar, toplumsal ihtiyacın sonucu olarak yaşam içerisinde anlatılmaktadır. İnsanlar anlatılanlardan hareketle söz konusu mekân ve alanlarda çeşitli ritüeller geliştirmiştir. Bu durum da ruhsal olarak rahatlama ihtiyacının bir gereği olarak düşünülmektedir.

Çalışma kapsamında ele alınan efsanelerde karşılaşılan durumlardan biri de metinlerdeki Şamanist unsurlardır. Her alanda olduğu gibi eski inanışlarını devam ettiren Türk toplumu Şamanizm'in etkisiyle özümlediği ritüel ve uygulamaları aradan asırlar geçmesine rağmen efsanelerin muhtevasında yaşatmaya devam etmektedir. İslam düşüncesinde yeri olmayan uygulama ve ritüellerin metinlerde sıklıkla işlenmesi metinlerin psiko-sosyal arka planına işaret etmektedir.

Psiko- sosyal manada bakılması gereken başat olgu efsanelerde sıklıkla işlenen rüya motifidir. Yöre insanı anlatılardan hareketle rüyaya mistik değerler yüklemekte ve onu değerler dünyasına katmaya çalışmaktadır.

3.2.1. Türbelerle İlgili İnanış ve Ritüeller

Bireyin toplumsal yaşam içerisinde ihtiyaç duyduğu gereksinimlerden biri de inanma ve bu eylem sonucunda rahatlama durumudur. Yeryüzünde varlıklarını devam ettiren farklı topluluk ve grupların inanışları da kendi arasında çeşitlilik göstermektedir. İnsanoğlu inandığı gücün maddi varlığından yansımalar taşıyan kutsal mekânları zamanla ortaya çıkarır. Buraya anlamlar yükleyerek kutsallığını artırır ve onu diğer mekânlardan farklı olan bir yere konumlandırır. Bu manada bütün ilahî dinler açısından kutsal mekân olarak kabul edilen Mescid-i Aksa, konu için verebilecek önemli örneklerden birisidir. Çünkü toplumun bilinç dışında var olan kutsal mekân düşüncesi kendisi insanlığın

gelişim süreci boyunca sürekli olarak var etmiştir. Bu durum genelden özele uzanan mekân oluşturma ve varoluşunu konumlandırma eğiliminin bir karşılığıdır. “*Varlığın üzerinde olduğu, konumlandığı alan, varlığın durağı, dayanağı anlamları da taşıyan mekân eski Türkçe metinlerde kutsal bir kült niteliği ile karşımıza çıkar. Orhun Yazıtlarında ‘kutsal yer suyundan ayrıldım’ ibaresi, kişinin ölmesi anlamına gelir.*” (Korkmaz, 2007: 401). Varlığın kendisini meydana getirdiği ve dayanak olarak yaslandığı mekân, kurucu değer olarak kendisiyle etkileşime geçen her şeyi dönüştürür. Türbe, yatır ve ziyaret yerleri kutsal mekân hüviyeti taşıyan müstesna yerlerdendir. Eski toplumlarda, özellikle de atalar kültürünün etkisiyle kendisi açısından değerli olan kişilerin ruhlarının öldükten sonra evrende dolaştığına dair düşünceleri bulunmaktadır. Çevresel mekâna defnedilen kişi söz konusu alanın özelliğini değiştirir. Atalar kültürünün etkisiyle sınırları belirlenen alan işlenir, anılaşır ve dönüştürülür. Böylece mekân çevresel olmaktan çıkarak olgusal özellik kazanır.

Sınırları çizilen mekân, gömülen beden ile birlikte değer kazanarak toplum açısından kutsal mekâna dönüşür. Mekân böylece geçmişin kültürel değerlerini, yaşantısını ve anılarını yansıtan bir değer haline gelir. İnsanoğlu gün içerisinde yaşadığı sıkıntı, üzüntü ve bazı olaylar nedeniyle kendini kötü hissedebilmektedir. Ruhsal ve fiziksel manada yaşadığı olumsuzluklar kişi algısında bulunduğu mekânın daralmasına yol açmaktadır. Daralma hissiyatına kapılan ve kuşatılmışlık yaşayan birey zamanla sınırları sonsuza açılan geniş mekânlar aramaya başlar. Kutsal olduğu düşünülen ve ziyaret edildiğinde içsel rahatlama sağlayan yatır ve türbeler geniş alan olarak başvurulmuş mekânlardır. “*Açık ve geniş mekânlar, içtenlik mekânlarıdır. İçtenlik, mekânı içten dışa doğru çeviren ve açan bir niteliktedir. Bu mekânlarda karakter, kendisiyle, çevresi ve bütün evrenle uyum içerisinde. Kapalı ve dar mekânlar nasıl çatışma mekânları ise, açık ve geniş mekânlar da uyumun ve huzurun mekânlarıdır.*” (Korkmaz, 2007: 411). Kutsalın belirleyicisi olan insan kendisi için değer ihtiva eden varlıkların etrafında türbeler yoluyla geniş bir mekân oluşturur. Çünkü modern yaşamın yol açtığı buhranın sıkıntı ve kaygılardan kurtulmak isteyen insan üzerindeki baskıdan kurtulmak için böylesi yerleri ziyaret ederek rahatlamaya çalışır.

Ziyaret sırasında arzu edilene kavuşmak amacıyla çeşitli ritüeller yardımıyla istekler beyan edilmeye çalışılır. Ağaçlara veya ziyaret edilen mekânın farklı yerlerine bez bağlanması, yapının duvarında mum yakılması isteğin beyanı esnasında başvurulmuş ritüellerden bazılarıdır. Dönüştürücü güce sahip olduğu düşünülen kutsal yerlerin ziyaret

edilmesi manevi olana ulaşmak isteğinden ileri gelmektedir. Bu maksatla insanlar içine düştükleri zor durumlardan çıkmak, yakalandıkları hastalıklara çare bulmak veya yaşamları içinde olmasını istediği çeşitli dileklerin gerçekleşmesi için başvurdukları mekânlar türbe, yatır ve ziyaretlerdir. Böylesi yerlerin merkezde olduğu efsaneler dilden dile dolaştıkça kişilerin algılarında buralardan yararlanma güdüsünü artmaktadır. Duyduğu olayın etkisinde kalan kişiler bahsi geçen mekânların kutsiyetinden faydalanmak için eyleme geçer. Bitlis ve çevresinde türbelerle alakalı anlatılan efsaneler ve bu gibi yerlere bağlı gerçekleştirilen ritüeller toplumsal yaşamın önemli bir kısmını kapsamaktadır.

TÜRBE ve RİTÜELLER	Özel Günlerde Ziyaret	Hastalıklardan Kurtulma	Çeşitli Dilek ve İstek	Kurban Kesmek	Çocuk Sahibi Olmak	Ayak, Kismet ve Nasip Açma	Yağmur Yağdırma	Kansız Kurban
Husi Baba Türbesi		X	X					
Şeyh Molla Hasan- i Banuki		X		X				
Abdurrahman Dede Türbesi		X	X					
Bekir Efendi Türbesi	X	X						
Gül Çiçek Türbesi		X	X			X		
Hasan Dede Türbesi		X						
Hüseyin Dede Türbesi			X		X	X		
Hıdırşah Bey Türbesi		X						
Kara Şeyh (Piri Bey) Türbesi		X						
Kanlı Taş			X					
Karavol Baba Türbesi			X					
Muni Dede Türbesi		X						
Pir Gaib Baba Türbesi			X		X	X		
Seyyid-i Baba Türbesi	X				X			
Seyyid-i Vakkas Türbesi		X						
Şeyh Vank Baba Türbesi			X					
Şifa Dede Bulağı		X	X					
Uri Baba Ziyareti							X	
Yeşil Baş Türbesi		X						
Şeyh Garip	X	X		X				
Şeyh Mahmud Türbesi			X	X				
Alemdar Baba Türbesi			X					
Şeyh Muhammed Küfrevi Türbesi	X		X	X				
Şeyh Tahiri Gürgi Türbesi	X		X					
Şeyh Hasan Türbesi	X					X		X
Şeyh Fetullah Verkanisi Türbesi	X	X			X			
Kara Baba Türbesi		X	X		X	X		X
Şeyh Mahmut Türbesi			X					X
Üç Bacılar Türbesi			X			X		
Şeyh Abdurrahman Gazi Türbesi	X		X	X	X			
Dede Maksut Türbesi			X					
Ahlat Delikli Taş	X	X	X					X
Sultan Seyit Türbesi		X	X	X				X
Kotum Baba Türbesi			X	X	X	X		X
Şeyh Mehmet Türbesi		X		X				

Şekil 9. Bitlis'te Bulunan Bazı Türbeler Etrafında Gerçekleştirilen Ritüellerin Dağılımı

Bölgeden derlenen efsanelerin bazılarında türbelerle ilgili inanış ve uygulamaları görmek mümkündür. Husi Baba Efsanesi'ne göre bölge insanı hastalıkların verdiği sıkıntılardan kurtulmak için ermiş olarak gördükleri Husi Baba'dan yardım ister. İnsanların çaresizliklerini gören ermiş Allah'a dua eder. Rüyasında insanlara şifa olacak su, Husi Baba'ya gösterilir. Husi Baba suyu bulduktan sonra onunla yıkanır ve sağlığına kavuşur. Nitekim yöre insanı, Ahlat'ın Harabe Şehir Mahallesi'nde bulunan bu suyla yıkanarak romatizma ağrılarından kurtulmaya çalışmaktadır. Suyun şifa verdiğine inanan insanlar farklı bölgelerden de gelerek şifaya kavuşmak için daha önce bahsedilen ritüelleri yerine getirmektedir. Adilcevaz ilçesinden derlenen Abdurrahman Dede Efsanesi'ne göre her gece evinin etrafına daire çizen Abdurrahman Dede'nin evine bir gün hırsız girer. Hırsız tam çıkacağı sırada duvarların yükseldiğini ve kendisinin hapsediğini görür. Sabah olduğunda dede, hırsızın çaresizliğini görüp asasıyla duvarları ortadan kaldırır ve onu affeder. Anlatılan efsaneye istianeden bölge insanları çocuklarının zeki ve akıllı olması için onları Abdurrahman Dede Türbesi'ne getirmektedir. Dede tarafından çizilen dairesel çizgi bir bakıma ruhsal bütünlüğe ulaşma anlamına gelmektedir. Ruhsal bütünlüğü sağlamış olan Abdurrahman Dede anlatılan söylence ile kutsiyetini artırarak insanların kendisinden yardım dilemesi noktasına erişmiştir. Bölgedeki insanların çocuklarını akıllı ve zeki olması için mekâna getirmesi durumun önemli kanıtlarındandır.

Adilcevaz'da derlenen bir diğer metin olan Bekir Efendi Efsanesi'ne göre bölgede bulunan evliya kışın ortasında kendisine gelen misafirlerine yaz meyvelerini taze bir şekilde sunmaktadır. Hatta evliya olduğu düşünülen kişi kuru üzüm tanesini suyun kenarına bırakmasıyla kaynaktan pekmez akmaya başlamıştır. Rivayete göre çeşmeden akan pekmez ile Adilcevaz halkının besin ihtiyacı giderilmiştir. Anlatılan efsanelere istinaden misafirperverliği ile bilinen Bekir Efendi, çarşamba günleri bölge insanı tarafından ziyaret edilmektedir. Demirev hastalığından ve vücudun çeşitli yerlerinde çıkan siğillerden kurtulmak isteyen insanlar çarşamba günleri buraya gelerek dua etmektedirler. Kaynak kişiler ile yapılan ritüeller neticesinde insanların sözü edilen hastalıklardan kurtulduğunu söylemektedirler.

Hüseyin Dede ile alakalı bölgede anlatılan efsaneye göre gariban bir adam evinin çatısını yapmak için kestiği ağaçları yerleştirmeye çalışır. Fakat kesilen ağaçlar kısa gelir bunu gören Hüseyin Dede üzülür. Ettiği duadan sonra ağaca vuran Hüseyin Dede, ağacın uzamasını ve gariban adamın işini görmesini sağlar. Anlatılan efsane ile birlikte Hüseyin

Dede, insanların algısında eksik kalınan noktaları tamamlayan şahsiyet olarak görülmeye başlanmıştır. Meydana gelen algı neticesinde insanlar türbe merkezli çeşitli ritüeller geliştirmiştir. Bölgede arası bozulan ve evliliği tehlikeye giren insanlar içinde bulundukları olumsuzluklardan kurtulmak için Hüseyin Dede Türbesi'ne gelmektedir. İnsanoğlu soyunun devamı için üreme faaliyeti içerisinde olmaya çalışmaktadır. Çünkü soyunu devamı maksadıyla dünyaya gelen canlı, kişisel bütünlüğün göstergesi olarak toplum nazarında kendine kabul görmektedir. Bundan dolayı yörede çocukları olmayan insanlar eksik kalma korkusunu yaşamaktadırlar. Bahsedilen duyguyu yaşamamak ve kendiliğini tamamlamak için bu insanlar harekete geçmektedir. Çocukları olmayan yöre insanları eksiklerinin tamamlanması için efsanedeki olayla ilişkili olarak Hüseyin Dede Türbesi'ne yönelmektedir.

Piri Gaib Efsanesi'ne göre düşmanlar, Müslüman halkı kuşatarak onları yok edeceği sırada Van Gölü'nden çıkan yeşil sarıklılar buna engel olurlar. Gölden çıkan kişilerin hepsi geri döner fakat Piri Gaib, insanların arasında yaşamaya devam eder. Öldükten sonra Adilcevaz İlçesi'nde kendisine türbe yapılır. Bazı rivayetlere göre de Pir Gaib'in Türbesi'nin yanında bulunan tarihî ağacın onun asası olduğuna dair inanışlarda bulunmaktadır. Hatta ağacın bir dalını dahi koparan kişilerin başlarına kötü olayların geleceği de düşünülmektedir. Günümüzde insanlar türbeye gelerek çeşitli eşyalar bırakmaktadır. Bu eşyalar para ve yüzüktür. İnsanların para bırakmasının kaynağında zengin olma, yüzük bırakmasında ise kismetlerinin açılması isteği yatmaktadır. Bölge insanı ayrıca kaybettikleri ve bulamadıkları eşyaya ulaşmak için başvurdukları mekân yine Piri Gaib Türbesi'dir. Bunların dışında yeni gelinlerin ayaklarının açılması ve sağlıklı ömür sürdürülmesi için yine belirli dönemlerde bu türbe ziyaret edilmektedir.

Bitlis merkezde bulunan Şeyh Garip Türbesi etrafında gelişen inanış ve ritüeller çalışma kapsamında önemli bir yer tutmaktadır. İnsanların yaptıkları ritüeller ve Şeyh Garip'in çevresinde gerçekleştiğine inanılan durumlar şahsiyetin “Garip” sıfatını almasını sağlamıştır. Çünkü ruhsal açıdan kötü olan kişiler Şeyh Garip Türbesi'nde zincire bağlanmakta ve bir gece burada uyutulmaktadır. Bahsedilen türbede geceyi geçiren ruhsal bozukluğu olan kişilerin sağlığına kavuştuğuna inanılmaktadır. Dergâhına gusül abdesti almadan gelen kişileri, Şeyh Garip'in Fatiha Yokuşu'ndan dereye attığına da inanılmaktadır. Derlenen metinlerden hareketle türbelerle alakalı inanış ve uygulamaları daha çok örneklendirmek mümkündür.

3.2.2. Bitlis Efsanelerinde Şamanizm'in İzleri

Orta Asya sahasında varlığını sürdüren eski Türk topluluklarının sosyal ve kültürel yaşamlarını kapsayan inanç sistemi Şamanizm'dir. Potapov'a göre Şamanizm: *"Eski bir din olsa da, içinde insan ve doğa arasındaki ilişkileri ve doğal güçleri içeren mitolojik ve ilkel dini görüşleri barındıran, halkın dünya görüşleri doğrultusunda, doğal yollarla oluşmuş bir dindir."* (Potapov, 2012: 47). Dinî hayatın yöneticisi konumunda olan Şamanizm inancının temsilcileri (kam, şaman, baksı) insanların yaşamlarını, uyguladıkları ritüellere kolaylaştırarak onların toplumsal uyumunu sağlamışlardır. Şamanizm, kaynağında ruh anlayışı olan daha çok büyü ve sihir üzerinden ilerleyen dünyanın eski inanç sistemlerinden birisidir. Şamanizm'in kozmogonik evren algısı, iyi ruhların yaşadığı gökyüzü, insanların yaşamlarını idame ettiği yeryüzü ve kötü ruhların cezalandırıldığı yeraltı dünyası şeklinde üç bölümden oluşmaktadır. Gökyüzünde iyiliğin temsilcisi olan Ülgen, yeraltı dünyasında ise kötü ruhların Tanrısı olan Erlik bulunmaktadır. Gökyüzü ve yeraltı dünyası arasında da dengenin sağlayıcısı olarak okunabilecek varlık olan insanların yaşadığı yeryüzü bulunmaktadır. Şaman felsefesine göre evrenle dünyamız, makro-kozmosla mikro-kozmos arasında ebedî, ezeli bir denge vardır (Bayat, 2006: 22). Dengenin ve uyumun sağlayıcısı üstlendiği olağanüstü güçlerle şamanlardır. Çünkü uyumun olmadığı yerde kaos ve yıkım kendisini gösterir. Şamanlar yeryüzünde bulunan insanın gökyüzü ve yeraltı dünyası ruhlarıyla olan iletişimde arabulucu olma noktasındadırlar. Böylece kendisine kontrol ve yönetme misyonunu yükleyerek evrendeki uyumun garantörü olarak hareket etmişlerdir.

Şamanizm'e göre evrende bulunan her şeyin özünde bir ruh bulunmaktadır. İnanç sisteminin temsilcisi olan şamanlar olağanüstü güçlere sahip olduğuna inanılan ve bu ruhlarla gizil iletişim bilgisine vakıf kişilerdir. Doğada bulunan varlıkların özelliklerini taklit eden şaman yürüttüğü ayinlerle insanların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışır. Aynı zamanda şaman, dış görünüşü ve çeşitli yönleriyle insanlardan farklı bir konuma sahiptir. *"Şaman'ın en temel özelliği ruhlarla temas sağlayabilme yeteneğidir. Bunu da o toplumdaki herkes yapamaz. Bunu ancak belirli kabiliyete sahip ve kendine özgü özelliği olan kişiler yapabilir. Bu nedenle belli bir eğitim gören herkes şaman olamaz. Şamanlık genetik özelliğe sahip kişilerin kaçınılmaz kaderidir."* (Şener, 1996: 12). Diğer insanların aksine ruhlarla iletişim sağlayabilmeleri ve zorlukları çözebilme yeteneğine sahip olmaları onları farklı bir yere konumlandırır. Şaman olabilmek için aynı zamanda bazı

aşamalardan da geçmek gerekmektedir. Bunların başında ise kişinin “yoğunlaşma” olarak tanımlanan hazırlık aşamasına giriş yapması gerekmektedir.

Kamların toplumsal hayat içerisindeki rolü üzerinde durulması gereken diğer noktalardan birisidir. Dinî ayinlerin düzenleyicisi ve yöneticisi olan şamanlar bu törenlerde manzum dualar okuyarak ruhlarla iletişime geçer. Şamanlar ritüel esnasında yanında bulunan malzemeleri kullanarak birtakım hareketler sergilerler. Ruhlar yardımıyla insanların tedavi edilmesi ve gelecekte haber verilmesi kamların görevlerinden bazılarıdır. Özellikle psikolojik açıdan sıkıntılı olan kişilerin tedavisi şamanlar tarafından yapılarak sağlıklarına kavuşturulması sağlamaktadır.

Türk toplumunun geçmiş yaşantısının önemli bölümünü kapsayan Şamanizm’in tarihi Çin kaynaklarından hareketle yedinci yüzyıla kadar gitmektedir. Kolektifin şekillendirdiği gelenek ve kültür, söz konusu inancın felsefik yapısıyla böylece iç içe geçmiştir. Türkler süreç içerisinde farklı dinleri kabul ederek bu din ve öğretilerin hükümlerini hayatlarına uygulamaya çalışmıştır. Ancak eski inançlarını, dinî öğretilerini ve kültürlerini intisap ettikleri yeni dine intibak etmeyi de başarmışlardır. Türklerin yaşadığı önemli sosyolojik olaylardan biri de İslamiyet’i kabul etmeleridir. İslamiyet’in kabul edilmesiyle Türk toplumunun yaşantısı içerisinde genel geçer çoğu kural da değişmeye başlamıştır. Çünkü İslam, sosyo- kültürel açıdan egemen olan kültürün toplumsal düzenine nüfuz ederek onu dönüştürmüştür. Kabul edilerek içselleştirilen yeni dinin etkisiyle topluma ait kurumlarda ve sosyal yaşantıda çeşitli dönüşümler gerçekleşmiştir.

Farklı dinleri tarihî dönem içerisinde kabul eden Türkler, İslamiyet’i kendi karakterine göre şekillendirerek yaşamaya çalışmıştır. Gelenek ve göreneklerini İslam hükümlerine uygun hale getirme çabası geçiş döneminin ruhunu yansıtan eserlerin muhtevasında sıklıkla karşılaşılan durumlardandır. Bu manada Şamanizm’in etkileri İslamiyet’in kabul edilmesiyle beraber ortadan kaybolmamıştır. Şaman inancından kaynaklanan çoğu uygulama toplum tarafından İslami özellikler yüklenerek yaşatılmaya devam ettirilmiştir. Günümüz toplumunda İslami hüküm olarak kabul edilen çoğu uygulama kaynağını Şamanizm’den almaktadır. Ancak bu durum inanç sisteminin kolektif bilinç dışında edindiği güçlü konumunun bir sonucudur. “*Şamanlık, İslamiyet’e kadarki kültürümüzün dominant unsuru olup hemen hemen folklor ve halk edebiyatının bütün sahalarını büyük ölçüde yönlendirmiştir.*” (Bayat, 2006: 115). Türk kültürünün geçiş dönemi eserlerinden olan Dede Korkut Hikâyeleri, Şamanist ve İslami unsurların

toplum tarafından dönüştürölme sürecine örnek oluşturacak kullanımları ihtiva etmektedir. Halk edebiyatının önemli kaynaklarından olan sözlü kültür ürünleri Şamanizm'in izlerinin varlığını devam ettirdiğı sahalarındandır. Bu ürünlerin içinde inandırıcı özelliğı ile ağır basan efsaneler, dinî unsurları ihtiva etmesi bakımından ayrıca önemlidir.

Bitlis ve ilçelerinden derlenen efsane metinlerine bakıldığında örtük anlam dizgelerinin ardında gizlenen bazı Şamanist unsurların varlığını devam ettirdiğı görülecektir. Ağacın merkezde olduğı metinlerde eski inanışın izleri kendini iye anlayışı çerçevesinde ortaya koymaktadır. Ruh taşıdığına inanılan ağaç unsurunun doğada sahip olduğı şekilsel özelliklerin kaynağı anlatılarda bahsedilen olaylara dayandırılmaktadır. Çam ağacının kış aylarında dahi yeşil kalması kendisine sığınan varlıkları kabul edişine bağlanmaktadır. Şamanist düşünceye göre doğada bulunan bazı varlıklar Tanrıyı sembolize etmektedir. Kış aylarında yapraklarını dökmeyip canlılık özelliğini sürdüren çam ağacı Tanrısal tecellinin karşılığı olarak toplumsal bilinç dışında yer almaktır. Çünkü diğler ağaçların aksine kış ayında yeşil kalmaya devam eden ağaç, Tanrısal özellik olan ölümsüzlüğün yansımalarını taşımaktadır. Bölgede çam ağacı ile alakalı anlatılan efsane, Şamanist düşüncenin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Çünkü *“Şamanlığın felsefesi de doğa hadiselerine ve doğaüstü varlıklara bağlanmaktadır. Şaman felsefesine göre evrenle dünyamız, makro-kozmosla mikro kozmos arasında ebedî, ezeli bir denge vardır.”* (Bayat, 2006: 22). Ağaçlarla ilgili anlatılan diğler efsanelerde de benzer durumları görmek olasıdır. Doğanın önemli parçalarından olan ağaçların olağan şekilleri Şamanist anlayışın etkisiyle kolektif bilinç dışında yeniden yörede şekillenmiştir.

İnanç sistemi açısından bireylerin kam olabilmesi için gerekli bazı aşamalar bulunmaktadır. Bunların başında ise kam adaylarının olağanüstü varlıklarla iletişim içinde olmaları gelmektedir. *“İyi bilindiğı gibi şamanlar, her biri kendi toplumlarında (örneğin hastanın sağaltılması, kâhinlik ya da kurbanlara refakat etmek vd. gibi) bazı sosyal roller oynar. Ama samanların ortak özellikleri bir şekilde ruhlarla temasa geçebilmeleridir.”* (Hoppal, 2001: 211). Olağanüstü varlıklardan güç ve enerji aldığını öne süren kamlar gerçekleştirdikleri çeşitli ritüellerle iddialarını toplum nezdinde kanıtlamaya çalışmaktadır. Toplumsal sınamadan geçen kişiler kam olmaya hak kazanarak statü elde ederler. Bu bağlamda Güroymak ilçesinde derlenen 231. efsaneye göre kadının biri köyde bulunan derenin kenarında elbise yıkmaya gider. Tam o sırada dereye yıkanan bir kızı görür. Gördüğü kızın, cin olduğunu anlayan kadın yanına gizlice

yanaşarak elindeki iğneyi ona batırır. İğne batırılan cin, eve götürülüp ev halkının hizmetinde çalıştırılır. Cin, ev halkından kendisini bırakmalarını ve babasının onu beklediğini devamlı olarak dile getirir. Onu bırakmaları karşılığında da ev halkına canlıları tedavi edecek şifalı elini vereceği vaadinde bulunur. Bunun üzerine kızı yakalayan kadın, iğnesini çıkararak onu özgürlüğüne kavuşturur. Cin de verdiği sözün karşılığı olarak kadının soyuna şifalı elini verir. Anlatıya göre şifalı el aileye dışardan gelen kimselere geçmemektedir. Bu elin şifa gücü sadece kadının soyundan gelenlerde devam etmektedir. Kadın öldükten sonra şifalı el, kızına geçmiştir. Bahsedilen şifalı el ile insanlar tedavi edilmektedir. Efsanede bahsedilen olaylar Şaman olmanın gerekliliklerini yansıtan türdendir. Nitekim “*Şaman’ın en temel özelliği ruhlarla temas sağlayabilme yeteneğidir. Bunu da o toplumdaki herkes yapamaz. Buna ancak belirli kabiliyete sahip ve kendine özgü özelliği olan kişiler yapabilir. Bu nedenle belli bir eğitim gören herkes Şaman olamaz. Şamanlık genetik özelliğe sahip kişilerin kaçınılmaz kaderi olarak kabul edilir.*” (Şener, 1996: 22). Efsaneye göre suyun kenarına giden kadın orada yıkanmakta olan olağanüstü bir varlık görür. Gördüğü bu varlığı hapseden kadın onu bir süre sonra özgür bırakır ve karşılığında da şifalı ele sahip olur. Bu şifalı el de sadece kadının çocuklarına genetik ile geçmektedir. İnanişâ göre cini yakalayan kadının torunları günümüzde de insan ve hayvanları sahip olduğuna inanılan güç ile tedavi etmektedir. Şaman olabilmek için gerekli olan hazırlık aşamasında aday تنها ve ıssız yerlere gitmektedir. Derlenen olayda da görüldüğü üzere kadın bir dere kenarına çamaşır yıkamaya gitmiştir. Şamanın böylesi yerlerde ruhlarla karşılaştığını ve iletişime geçtiği öne sürülür. Efsane kahramanı olan kadın da gittiği su kenarında metafiziksel varlık olan cin ile karşılaşarak onu hapsedmiş ve sonrasında onunla iletişime geçmiştir. Cin, özgürlüğüne karşılık olarak kendisini yakalayan kadına şifalı el vermiştir. Bilindiği üzere Şamanların en başat özelliklerinden biri de şifacı olmalarıdır. Kadın ve sonrasında gelen soyu aldığı el ile insanlara şifa dağıtarak şifacı olma vasıflarını sürdürmüşlerdir. Şamanlığın devam etmesi için aranan özellik genetik kalıtım durumudur. Sözü edilen efsanede de kadına verilen şifalı elin soydan gelen birine geçmesi Şamanizm inancının bir gereği olarak değerlendirilebilir.

Şamanizm inancındaki evren algısıyla Bitlis’te derlenen efsanelerdeki anlayış birbirine benzerlik göstermektedir. Şamanizm’de evren yeryüzü, gökyüzü ve yeraltı olmak üzere üç katmandan meydana gelmektedir. Bitlis merkez ilçede derlenen Saray İli Efsanesi’nde karşıt değerlerin sembolü olan kahraman yaptığı kötülüklerle evrende var

olan dengeyi ortadan kaldırmıştır. Tanrı tarafından gelen uyarılara yanıt vermeyen kahraman meydana gelen afetlerle yerin dibine çekilmiştir. Çünkü Şamanizm’de “*Kötü ruh kavramı genellikle yeraltıyla ilgili görülmüştür. Bu bakımdan bazı kötü insanların yeraltına gittiğine inanılmıştır.*” (Duymaz, 2008: 3). Karşıt değerleri sembolize eden efsane kahramanı, Tanrısal güç tarafından yeryüzünden alınarak Şamanizm’de kötü ruhların mekânı olan yeraltı dünyasına gönderilmiştir.

Merkez ilçede derlenen diğer bir metin olan Anka kuşu ile ilgili efsanede Anka kuşunun yeryüzünde görülmemesinin nedeni olarak onun gökyüzündeki üç katmanda yaşamsal faaliyetlerini sürdürmesi gösterilmektedir. İnaniş’a göre Anka gökyüzünün birinci katmanında yemek; ikinci katmanında da su ihtiyacını karşılamaktadır. Son katmanda ise doğum olayını gerçekleştirerek yavrusunu beslemektedir. Bahse konu olan metinde görüldüğü üzere Şamanist değerler çerçevesinde gelişen gökyüzü anlayışı sezdirilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda eski Türk inançlarının devamlılığını sürdürdüğü alanlardan biri de Bitlis’te anlatılan efsaneler sayılabilir. Nitekim insanlar geçmişin kültürel değerlerini gelecek kuşaklara kültürel bellek mekânlarıyla aktarma yetisine sahip varlıklardır. Korkmaz’a göre “*İnsana ait hiçbir şeyin ölmediğini, bilinç dışı denen gizemli mahzende depolandığı ve hiç umulmayan anlarda bu birikimin kendini güncellediğini hemen bütün dünya anlatılarda görmek mümkündür...*” (Korkmaz, 2016: 13). Bölgeden derlenen metinlerin muhtevasında Türk insanının geçmiş yaşantısına ait olan çoğu değerlerin bilinç dışı mekânlarında biriktirilerek çağımıza kadar ulaştırıldığı görülmektedir. İnsanların farkında olmadan anlattıkları efsanelerle birlikte Türk Şamanizm’ine ait unsurlar kendiliğinden canlanarak ortaya çıkmaktadır.

3.2.3. Rüyaların Mitik Önemi

“Düşler ücretsiz tedavi merkezleridir,
ancak onlardan sadece geceleri randevu alabilirsiniz.”

Gri Livingston

Birey için fizyolojik bir gereksinim olan ve ruh sağlığını koruyan uyku yaşamın değişmeyen bir görüngüsüdür. Uyku esnasında bilinç seviyesinde gerçekleşen olaylardan biri de rüya görmektir. Rüya, dış dünyadan bilinçaltına sızan durumların uykunun rem safhasında sembol ve imajlarla kendini ortaya koymasıdır. Fromm rüyayı “*Akıldışı*

arzularımızın bir tatmin arayışıdır.” (Fromm, 2017: 43) şeklinde tanımlayarak durumu akıldışı arzuların arayışına bağlamaktadır. Bu anlamda insan yaşamı boyunca farklı olaylara ve durumlara şahitlik eder. Karşılaştığı her olay insanın ruhu üzerinde bilinçli veya bilinçsiz etkiler bırakır. Gölge olarak tanımlanan ve farkındalığını yaşamadığımız duygular kişi tarafından bilinç dışına itilir ve orada biriktirilir. Uyku ile birlikte bilinçaltında biriktirilen ve baskılanan durumlar kendisini rüyalar yoluyla ortaya çıkarır.

Edgar Cayce, **Rüyaların Dili** adlı çalışmasında rüyanın çeşitli işlevlerinin olduğunu söyleyerek; rüya görenin günlük yaşamındaki sorunlarına çözümler getirdiğini, insandaki gizli güçlerin ortaya çıkışını hızlandığını, gelecek konusunda bilgiler verdiğini, sinir ve gerginliği azalttığını, duyular üstü algılamaları geliştirdiğini, sağlığı koruyup içsel öngörü kazandırdığını ileri sürmektedir (Cayce, 1998: 29). Bir bakıma rüya, kişisel bilinç dışının görülmesini sağlayan ayna işlevi görmektedir. Rüya, bireyin şuuraltında sakladığı benliğini ve toplumsal alanda uygulamaktan kaçındığı eylemlerini sahip olduğu ontolojik alanında ortaya çıkaran bir görüngüdür. Birey rüyalarda karşılaştığı gerçek doğasıyla günlük yaşamı arasında bilinç düzeyinde bir ilişki kurmaya çalışır. Kurduğu ilişki ruh sağlığını düzenleyerek onu toplumsal yaşama uyumlu hale getirir.

Rüyalar günlük yaşamı düzenlemesinin yanında insana gelecek hususunda bilgiler de vermektedir. Böylece bireyin karşılaşabileceği olası tehlikeler öncesinde koruma misyonunu da sağlamaktadır. Günlük yaşamın akışına kendisini teslim eden insanoğlu yerine getirmesi gereken bazı davranışları unuttur. Yapılmaması gereken bazı eylemleri, sosyal normları çiğneyerek gerçekleştirir. İşte bu aşamada rüyalar devreye girerek semboller üzerinden insanoğluna yapmaması veya kaçınması gereken davranışları sezdirmeye çalışır. Nitekim nesnel dünya toplumsal norm ve beklentiler üzerine kurulu olduğundan insanın farkındalığını yaşamasını güçleştiren bir alandır. Rüya âlemi ise nesnel dünyanın aksine insanoğluna öznel ve özgür bir varlık alanı sunarak onun kendilik değerleriyle yüzleşmesini sağlamaktadır.

Rüyalar barındırdığı sembol ve imajlar yönünden derin anlamlar içerir. İnsanoğlunun metafiziksel alanda gördüğü rüyanın farkındalığını yaşaması, elde edeceği kazanımları açısından oldukça önemlidir. E. Fromm, rüyaların ve mitlerin ortak bir anlatım tarzına sahip olduğunu söyler. Bu görüşünü ise kullanılan sembolik dile bağlamaktadır. *“Değişik insanların farklı rüyalar görmeleri ne kadar doğalsa, değişik ülkelerin farklı mitler yaratmış olmaları da o kadar doğaldır. Ancak tüm farklılıklara rağmen bütün mit ve rüyaların ortak bir yanı vardır. Hepsinin anlatımı aynıdır, sembolik*

bir dil ile yazılmışlardır.” (Fromm, 2017: 19). Mit ve rüyaların ortaklıkları insanoğlunun rüyaya karşı olan bakış açısını değiştirmiştir. Çünkü rüyaların muhteva açısından taşıdığı yoğunluk onun mitik önemi artırmıştır. Türk düşün sisteminde rüya değer yüklenen önemli fenomenlerdendir. “Türk mitolojisinde de bedenden ayrılan ruh yolculuklar yapar. Bu yolculuklar esnasında kötü ruhlarla savaşır, birçok macerayla karşılaşır ve tekrar bedene döner. Bu yolculukların rüyalarda ortaya çıktığına inanılır.” (Çelepi, 2017: 46). Rüya bilinç dışının kendisi özgürce ortaya koyduğu zamanlardandır.

Resim 15: Mitik Rüyalar Kitabına ait Kapak Resmi Karekod: Kaynak

Joseph Campbell, “Rüya kişiselleştirilmiş mittir, mit kişisellikten çıkarılmış rüyadır; hem rüya hem de mit ruhun dinamiğinin genel işleyişi içinde simgeseldir.” (Campbell, 2010: 25) der. Bu bağlamda mitik düşünce aşamasında bilinç düzeyinde üretilen anlamlar zamanla bilinçaltına taşınmıştır. Rüyalarda, bilinçaltında depolan örtük anlam katmanlarının açığa çıkmasını sağlar. Efsanelerde mit ve rüya ilişkisi bu şekilde birbirini determine eder. Bitlis efsanelerinde rüya genel olarak bilinçaltının açığa çıkmasını, böylelikle mitik düşüncede kalan değerler düzlemini görüntü düzeyine ulaşmasını sağlar. Ahlat’ta anlatılan Nazik Gölü Efsanesi’nde rüya, atalar kültürünün yaşatıcı mekânlarının ve varlık alanlarının korunmasını sağlayan mitik bir uyarı niteliği taşır. Efsaneye göre insanlar Nazik Gölü’nün etrafındaki ağaçları kesmektedirler. Bir gün bu ağaçları kesenlerle aynı ilçede bulunan yaşlı adamın rüyasına bir zat girer ve “*Orada ziyaret var, gidip oradan bu ağaçları kesip getirmeyin. Benim ağaçlarıma karışmayın.*” der. Atalar kültürü bağlamında kutsallık yüklenen zatların mezarlarının bulunduğu yerler onların varlık alanı olarak kabul edilir. Bu nedenle bu yerlerin taşına, toprağına ve suyuna dokunmak yasaklanmıştır. Mitik düşüncede kutsanan mekânların korunması için anlam evreni oluşturulur. Böylelikle bu yerler zaman ve mekân üstü bir korunmaya alınır. Rüyalarda da bu korumanın bilinçaltındaki yansımalarıdır. Rüyaya giren zat, “*Ağaçlara dokunmayın.*” diyerek binlerce yıl öncesinin/ mitin koruyucu sesine dönüşür.

Rüyalarda mitik mekânların koruyucusu olduğu gibi insanların şifa bulmasını sağlayan sağaltım nesnelerinin de müjdecisi konumundadır. Husi Baba Efsanesi’nde halkın yaşadığı sıkıntıya Husi Baba, rüyasında elde ettiği bilgi ile çözüm bulur. Husi Baba zamanında halk hastalanmaya başlar. Bu hastalıklarına şifa bulmak için Husi Baba’ya giderler. Husi Baba, Allah’tan yardım diler ve uykuya dalar. Rüyasında “Harabe Şehir” olarak bilinen yerdeki suyun şifalı olduğu kendisine haber verilir. Halk bu suyla yıkanır ve şifa bulur. Yüce birey arketipinin görüngüsü olan Husi Baba, halkın zor durumlarda başvurduğu, kaosu kozmosa çeviren, yaşamı ve sağaltımı temsil eden kişi konumundadır. Yücelik algılamalarının en üst noktasındaki yaratana ulaşmaya bir dua kadar yakın olan bu kişilerin dilekleri gerçek olur. Bu bağlamda rüya, bu isteğin gerçeğe dönüşmesinde kutsal bir iletim aracı olarak dikkati çeker.

Rüyalarda başlangıç mitosumuzu açığa çıkarmada da bir aracı durumundadır. Başlangıç mitosusu insanların çevrelerini anlamlandırarak kendilerine güvenli bir yaşam kurmalarını sağlar. Nesnelere kutsallık yükleyerek üretilen anlamlar ağı yatay boyutta toplumun pratik eylemler dizgesini harekete geçirecek kodları; dikey boyutta ise mitik

güçle insanları temas ettirerek yeniden doğuşun nesnelerini açığa çıkartır. Efsanelerde kahramanların bazı yasakları çiğnedikleri görülür. Bu yasaklar sonucunda kahramanlar çeşitli şekillerde cezalandırılır. Prometheus, ateşi Tanrılardan çalarak insanlığa hediye eder. Prometheus, ilahî yasakları çiğneyerek cezalandırılır, insanlık adına kendini feda eder. Böylelikle insanoğlu dünyalık yazgısını değiştirecek bir güce kavuşur. Seydo Bulağı Efsanesi’nde de Seydo, yakalandığı hastalıktan kurtulmak için çareler arar. Rüyasında derdinin dermanının bir bitki olduğunu görür. Rüyasında gördüğü bitkiyi kopartacağı sırada yaşlı bir adam ona bitkiyi kopartırsa öleceğini söyler. Seydo, bu uyarıyı dikkate almaz. Bitkiyi kopartır ve ölür. Seydo’nun koparttığı bitkinin olduğu yerden bir su çıkar. Bu suyun şifalı olduğuna inanılır. Günümüzde de hastalıklarına çare arayan kişiler bu sudan içerler. Prometheus anlatısında olduğu gibi Seydo efsanesinde de kutsal bir yasağın ihlal edildiği görülür. Seydo, bitkiyi kopartmamasını söyleyen yüce bireyin sözünü dinlemeyerek yasağı çiğner. Bunun neticesinde de ölümle cezalandırılır. Görüldüğü üzere Seydo, yaşlı adamın yani bilincin çağrısına kulak vermez. Bunun yerine bilinçaltını temsil eden rüyadaki uyarıyı dikkate alır. Bu durum toplumun rüyalara verdiği önemi gösterir.

Bitlis efsanelerinde rüya motifinin yoğun olarak yer aldığı görülür. Rüyaların efsanelerdeki rolünü belirtmek için yukarıda verdiğimiz örneklerden de hareketle efsanelerde rüyaların; gelecekte haber verme, şifalı nesnelerin topluma bildirilmesi, kutsal mekânların korunması için mitik bir sese dönüşme gibi işlevlerle ön plana çıktığı görülür. Toplumun rüyalara verdiği değer, efsanelerde rüyaların gerçek olarak algılanması, verilen mesajların dikkate alınması ve rüyalar neticesinde toplumun kendini gözden geçirmesi ile gözler önüne serilir.

3.3. Bitlis Efsanelerinin Sosyal Bilgiler Öğretimi Açısından Önemi

Eğitimin temel amacı, bireyi toplumsal yaşama hazırlayarak, ona ülkü değer kodlarını aşılamaştır. Sorumluluğunun bilincinde olan ve onu içselleştiren bireyler toplumların arzu ettiği insan modelidir. Buradan hareketle, ilköğretim okullarının birinci, ikinci, üçüncü ve dördüncü sınıflarında hayat bilgisi, ardı sıra gelen sınıflarda da sosyal bilgiler dersi verilmektedir. Sosyal bilgiler dersi, sosyal bir varlık olan insanın toplumsal yaşam içerisindeki rolünü incelemektedir. Yaşamsal düzlemde de insanın sosyal ilişkileri ve neden olduğu sosyal olaylar dersin genel amaçlarını oluşturmaktadır. Bu doğrultuda sosyal bilgiler dersi, “*Sosyal bilimlerin bulgularını entegre edip, öğrencilerin düzeyine göre basitleştiren, bunları kullanarak, öğrencilere, sosyal yaşama uyum sağlamada ve*

sosyal sorunlara çözüm üretmede ihtiyaç duyacakları bilgi, beceri, tutum ve değerleri kazandırmayı amaçlayan bir yurttaşlık eğitimi programıdır.” (Öztürk- Otluoğlu, 2002: 6). Tanımdan anlaşılabileceği üzere sosyal bilgiler, bireyi toplumsal yaşama hazırlamayı ve ihtiyaç duyacağı bilgiyi ona kazandırmayı amaçlamaktadır. İstenilen davranışların kazandırılması aşamasında da bazı pedagojik yöntem ve araçlar kullanılmaktadır. Efsanelerde toplumsal tecrübeyi yapısında muhafaza etmesi açısından, pedagojik manada yararlanılan önemli türlerden biridir.

Efsaneler, taşıdığı toplumsal ve sosyal değerlerle bireylerin yaşama uyumlu bir şekilde katılmasını sağlamaktadır. Kişinin iyi olanı önceleyerek, toplumsal yaşama zarar verebilecek davranışlardan kaçınması türün içerisinde gizil şekilde sezdirilmektedir.

3.3.1. Bilişsel Değerler veya Bilgi Değerleri (olumlu: doğru; olumsuz: yanlış)

Bireyin en temel özelliklerinden biri bilgi edinmedir. İnsanoğlu dünya yaşamına başladığı an itibarıyla merak duygusu da içgüdüsel olarak hareket geçmektedir. Varlığını sürdürmek için gerekli girişimlerde bulunan insanın merak dürtüsü sonucu harekete geçen ilk eylemi de çevresi konusunda bilgi sahibi olmaktır. İnsanlık tarihi kadar eski olan bilgi bu sebeple sürekli olarak işlenmiştir. Felsefe sözlüğünde bilgi, “*Öznenin amaçlı yönelimi sonucunda, özneyle nesne arasında kurulan ilişkinin ürünü olan şey. Bir şeyin ayırdına ya da bilincine varma.*” (Cevizci, 1999: 123) şeklinde tanımlanmaktadır. Felsefe literatürünün de bilginin sahibi olarak/ bilen “özne” veya “süje”, bilinen de “obje” veya “nesne” olarak verilmektedir. Bilen varlık olarak özne, bir şeye yönelerek o şeyi kendi bilgi nesnesi haline getirir. Söz konusu nesnenin ya bir kısmı ya da tamamı hakkında bilgi sahibi olunmaya çalışılır. O halde, bilgi bir sürecin sonunda oluşan ürüne verilen addır (Çücen, 2012: 89). Bu bağlamda bütün insanlığın ateşin yaktığına, suyun ıslattığına ve ışığın aydınlattığına dair olan düşüncesi, bilinçli herhangi bir araştırma olmaksızın doğal olarak elde ettiği bilgilerdendir. Fakat birey bilinçli yöntemler kullanarak gündelik bilgiyi veya sağduyuyu dönüştürürse o zaman bilişsel bilgi ve felsefi bilgi ortaya çıkar (Arslan, 2011: 2). Biyolojik olarak aynı yapıya sahip olan insanın günlük yaşam içerisinde sahip olduğu bilginin işlenmesi ve değerlendirilmesi yeni bilgi türlerinin ortaya çıkmasını sağlamaktadır. Yaşam içerisinde kendiliğinden gerçekleşen olaylar karşısında yaptığımız değerlendirmeler ve yorumlar “değer” adını verdiğimiz olguları ortaya çıkarır. Anlama ve kavrama seviyesi birbirinden farklı olan öğrencilerden oluşan bir sınıfta öğretmenin ders anlatırken kullandığı ölçeğin herkes için aynı olması durumu bireylerin eğitiminde

büyük sorunlar ortaya çıkarır. Çünkü seviye açısından iyi olan öğrenciler, öğretmenin ölçeğini doğru karşılarken, diğer grupta bulunan öğrenciler de ölçeği yanlış olarak algılar. Böylelikle öğretmen tarafından uygulanan ders anlatma ölçeği olgusal bir alana taşınmış olur. Ölçeğin “doğru” ya da “yanlış” olarak ayırma tutulması onu değer görüngüsü haline getirir.

Değer, tarihsel süreç içerisinde düşünürlerin devamlı olarak gündeminde olan bir olgu olmuştur. Düşünürler “değer”in nesnel olduğunu ve olgunun bu şekilde değerlendirilmesi gerektiğini öne sürdürmüşlerdir. Fakat genel kabulün dışına çıkan bazı düşünürler ise değer görüngüsünü kişilerin düşünceleri neticesinde değişen öznel bir alan olarak değerlendirmektedir. Arslan, değer olgusunu nesnel ve öznel kabul etmeyip onu özne ile nesne arasındaki bağlantı sonucu var olan ilişkisel “bir şey” olarak tanımlamaktadır (Arslan, 2011: 124). Bu bağlamda toplumların varlıklarını devam ettirmeleri için gerekli olan koşulların başında genç nesillere kazandırılması ve bilinçlerine aşılması gereken değerler gelmektedir. Özellikle bilişsel değerler, nesnel dünyaya yeni adım atacak bireyler için gerekli yaşamsal tecrübeye sahip görüngüler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bilişsel değerlerin genç nesillere aktarılması noktasında seçilecek yöntemler üzerinde durulması gereken bir diğer noktadır. Bu aşamada kullanılması gereken yöntem şüphesiz ki sözlü kültür ürünlerinin anlatımıyla yapılacak olan eğitimidir. Anadolu insanı geçmiş dönemlerden günümüze kadar olan süreçte farkında olmadan sözlü kültür ürünlerinin pedagojik yönünden devamlı olarak yararlanmıştır. Bu manada değerler eğitimi açısından güçlü unsurları içerisinde barındıran tür de efsaneler olarak değerlendirilebilir. Çünkü efsanede anlatılan olaylar insanların bilinçlerinde hızlıca işlenerek değer unsurlarına dönüşmektedir. Topluma ait sosyal normların, yaşamsal dinamiklerin ve kuralların koruyucusu konumunda olan efsaneler, verdiği mesajlarla bir bakıma bilişsel değerlerin yaşatıcısıdır. Bitlis’ten derlenen metinlerde bilişsel değerlerin yansımaları olarak değerlendirilebilecek kullanımlar bulunmaktadır. Bu minvalde bölge insanı gelecek nesillerin içinde bulunduğu toplumun değer yargılarına göre hareket etmesini istemiştir. Efsane türünü de isteklerini gerçekleştirmek için kendisine pedagojik bir araç olarak görmüşlerdir. İnsanlar gördükleri olumsuz durumlar karşısında zengin kültürel değerlerine başvurmaktadır. Bahis konusu olan durumlar da bölgede efsane anlatma geleneğinin canlı şekilde varlığını sürdürmesine neden olmuştur.

Bilişsel değerlerin olumlu olan davranış şeklinin karşılığı “doğru” sözcüğüyle kendisine ifade bulmaktadır. Olumsuz olan eylem ise “yanlış” sözcüğüyle karşılanmaktadır. Çalışma kapsamında derlenen çalışmalara bakıldığında bilişsel değerlerin olumlu ve olumsuz yönlerinin karşılaştırılarak olay içerisinde verildiği görülmektedir. Özellikle taş kesilme efsanelerinde olumlu olan “doğru” değerlerin ihlal edilmesinden sonra ortaya olağanüstü cezalar çıkmaktadır. Bu cezalar da somut bir karşılık olan taş kesilmeler üzerinden gerçekleştirilmektedir. Çünkü bilişsel gelişim evrelerinde efsane dinleyen çocuk maddi varlığını algıladığı sert ve hareketsiz olan taşa dönüşme ihtimalini düşünerek sosyal normların “yanlış” kabul ettiği davranışlardan kaçınır. Olay sonunda “doğru” değerlerin zafer elde ettiğini gören çocuk kendisini uygun olan eylemden yana konumlandırır. Çocuklar okul öncesi dönemde yüksek merak güdüsü ile çevresinde gerçekleşen olayları anlamlandırma çabasına girerler. Bu anlamlandırma çabası aşamasında ebeveynlerine sürekli olarak sorular yönlendiren çocuk, merak dürtüsüne karşılık bazı durumlarda anlatılan efsanelerle pedagojik açıdan eğitmeye çalışılır.

Örneğin, bölgeden derlenen Pepuk Kuşu Efsanesi’ne göre üvey annelerinin baskıları sonucunda iki kardeş, dağa kenger adı verilen bitkiyi toplamaya gider. İki kardeş kengerleri topladıktan sonra eve doğru dönmeye başlar. Fakat üvey anne, kardeşlere yırtık torba verdiğinden dolayı gece karanlığında bütün kengerler torbadan dökülür. Bunun üzerine erkek kardeş, kengerleri yediğini düşündüğü kız kardeşini suçlayarak karnını yarmaya başlar. Kız kardeşinin karnını açtığında içinin boş olduğunu gören erkek kardeş, yaptığı hatayı anlayarak kardeşinin karnını tekrardan dikmeye çalışır. Verdiği mücadele işe yaramayan erkek, kız kardeşinin ölümüne neden olur. Kız kardeş gördüğü haksızlıktan dolayı kuş olmak için Allah’a niyazda bulunur. Kabul edilen dua neticesinde kız kuşa dönüşür. İnanışa göre bahar mevsiminde özellikle kengerlerin çıktığı vakitlerde bu kuş ortaya çıkıp acıklı şekilde ötmektedir. Sözü edilen efsane, Anadolu’da farklı varyantlarıyla da karşımıza çıkmaktadır. Nitekim bahar aylarında çoğumuzun duyduğu bu acıklı ses, küçük yaşlarda anlatılan efsane ile hafızamızda canlanmaktadır. Erkek kardeşin karşılaştığı durum karşısında kontrolünü kaybederek neden olduğu kaos toplumsal yapıya zarar vermiştir. Kontrolünü kaybeden erkek, yanlış bir karar vererek kardeşinin karnını yarmıştır. Yaptığı yanlış anladığında ise her şey için artık çok geç olmuştur. Anlatıda verilen bilişsel değerleri özümseyen çocuk davranışlarında ölçülü olması gerektiğini anlayarak karşılaştığı olaylarda bunu uygulamaya çalışır. Bunun

yanında kız kardeşinin varlığını ortadan kaldıran erkek kardeş üzerinden değerler hatırlatması yapılmaktadır. Yaratılışın doğası gereği kadınlar fiziksel güç bakımından erkeklere nazaran daha zayıflardır. Fiziksel gücü elinde bulunduran erkek farklılığa saygı duymayarak kadına şiddet uygulama yolunu seçmiştir. Erkeğin kadına karşı başvurduğu şiddet eylemi sosyal normların uygun görmediği bir durumdur. Toplumsal vicdanda kendisine yer bulamayan davranış şekli kuşun sesiyle çağlar ötesine değerler hatırlatması yapmaktadır. Sözü geçen metinde olduğu gibi diğer efsanelerde de “doğru” ve “yanlış” davranış modelleri karşılaştırılarak çocukların varsayımlar üzerinden gerçek olana ulaşması planlanmaktadır.

Efsaneler örtük anlam dizgelerinde toplumun kültürel kodlarını barındırmaktadır. Anlatılarda örtük olarak verilen bilişsel değerler toplumun gelecek nesillerini eğitilmesinde böylelikle hayati rol almaktadır. İnsan evrende bulunan diğer canlıların aksine sahip olduğu değerleri pedagojik yolla soyundan gelenlere aktarma yetisine sahip tek varlıktır. Aktarılan değerler ise yaşanmışlık neticesinde ortaya çıkan tecrübelerden oluşmaktadır. Tüm toplumların arzuladığı nitelikli insan yetiştirme hedefinin gerçekleştirilmesi için gereken koşul da çocukların bilgi değerleri adı verilen görüngülerle eğitilmesidir. Doğru değerlerden yana konum alan bireyler toplumsal varlığın teminatı olarak değerlendirilebilir. Sonuç olarak Türk eğitim sisteminin uygun gördüğü ideal bireyin yetiştirilmesinde de efsane türünden daha fazla yararlanılması gerekmektedir. Çünkü yaşadığı toplumun doğrularını özümseyen ve bu anlayış merkezinde hareket eden kişilerin varlığı geleceğin sağlam temeller üzerine inşa edilmesi anlamına gelmektedir.

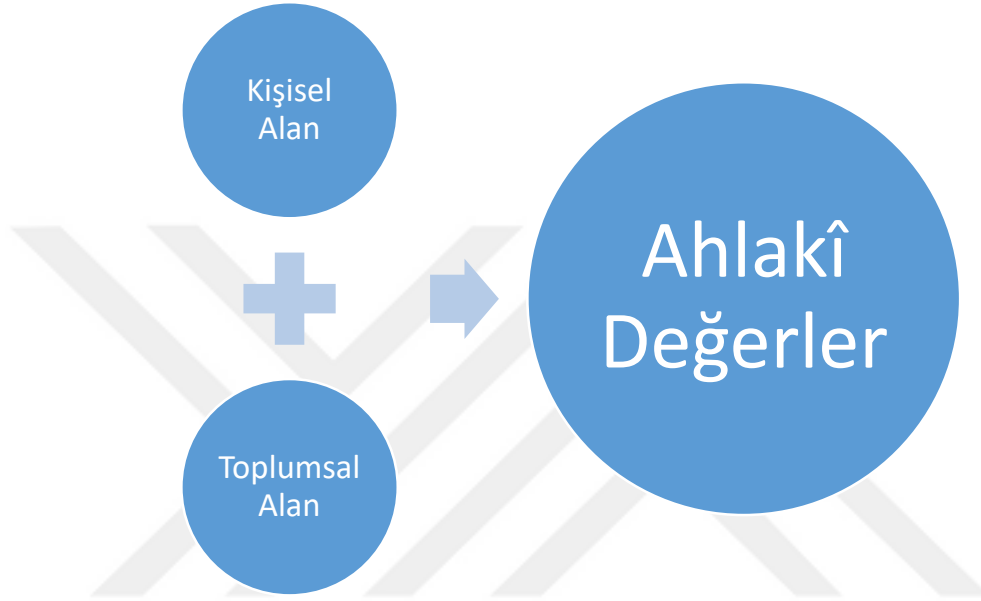
3.3.2. Ahlâkî Değerler (Olumlu: İyi; Olumsuz: Kötü)

Ahlak sözcüğü Arapça’da bulunan “hulk” kökünden gelmektedir. Ahlak, toplumsal açıdan önemli olduğundan farklı şekillerde tanımlanmıştır. Ancak genel kabul gören ve sıklıkla kullanılan ahlak tanımı şöyledir: “*İnsanın toplum içindeki her türlü davranışlarını ve onlarla olan ilişkilerini düzenlemek maksadıyla ortaya konulan ilkelerin, kuralların toplamıdır.*” (Erdem, 2003: 15). Günlük yaşam içerisinde insanın bilinçli olarak bazı ilke ve kurallara uyması ahlakı ilgilendiren durumlardandır. Toplumsal kurallara uyma aslında bir bakıma olası kaosu önüne geçip genel uyumun sağlanması anlamına gelmektedir. Ahlak beraberinde irade gerektirir. İradesiz olarak ortaya konulan davranışlar ahlakî olmaktan uzaktır.

Ahlak muhtevasında barındırdığı kurallarla insanın yaşamını düzenleyen ve güzelleştiren bir olgudur. Ahlakî değerler basit ifadeyle “iyi” ve “kötü” diye değerlendirilen davranışlar olarak kabul edilmektedir. Örnek olarak insanların hayvanlara zarar vermesi ve onların yaşam haklarını elinden alması ahlakî değerler açısından kötü olarak kabul edilen davranış şekilleridir. Çünkü hayvanların korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması hem toplumsal normlar tarafından hem de dinî anlayışın gereği olarak arzu edilen eylemlerdendir. Fakat bu aşamada iyi ve kötü olarak kabul edilen davranış şekilleri toplumlara göre farklılıklar taşıyabilir. *“İnsan olma olanaklarımızı gerçekleştiren ve toplum içinde uyumlu yaşamamızı sağlayan her şey iyidir. Bunların tersi ise ne iyi nede kötü olabilir veya yalnızca kötüdür. İyi ve kötü kavramlarının ortasındaki ara kavram değer yükü olmayan nötr kavramdır.”* (Çüçen, 2012: 249). İyi kavramı üzerinde durulması gereken bir noktadır. Nitekim böylelikle kötü kavramı da kendisini ortaya çıkaracaktır. İyinin kendi başına iyi olması genel geçer olarak kabul gören bir durumdur. Örneğin insan sağlığının iyi olması kişinin kendisi için geçerli olan bir gelişmedir. Doğurduğu sonuç açısından iyi olmak ise bir şeyin kendisinin değil ancak ortaya çıkardıklarıyla iyi olması şeklindedir. Mesela paranın insan yaşamına rahatlık ve huzur getirmesi durumu özetleyen bir örnektir. Gerçek “iyiye” yapılan katkıdan dolayı ise bilinen gerçeğin ortaya çıkarılması doğruyu söylemektir. Hem kendi başına hem de verdiği yarar bakımından iyi ise bir şeyin hem kendisini hem de sonuçlarının kişi üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarmasıdır (Çüçen, 2012: 249).

Ahlak olgusu içerisinde kendine yer bulan değerlerden bazıları da hazcı değerlerdir. Çünkü bazı düşünürlere göre değerli olan şeyler haz verici olanlardır. Bu bağlamda insan haz aldığı davranışları sonuç aşamasında iyi olarak değerlendirir. Böylece söz konusu durum ahlak felsefesinin varlık alanı içerisinde kendisine vücut bulur. *“Gerçekten de bizim için çoğu durumda değerli olan, son çözümde, haz verici olandır... Bir elmasın değerli olması da son çözümde onun bizim için haz verici olan birçok şeyi satın alabilmesi veya sağlayabilmesi anlamında yorumlanabilir.”* (Arslan, 2011: 127). Elmas, diğer madenlere oranla oldukça değerlidir. Diğer madenlerden değerli olan elmasın alım gücü yüksek olduğundan sonuç olarak vereceği haz daha fazladır. Aynı şekilde ahlakî açıdan insana acı veren bazı durumların varlığı yine ahlak olgusu içerisinde açıklanabilecek durumlardandır. Ahlak, toplumsal yaşamın beraberinde getirdiği bir gerekliliktir. Bu bakımdan gelenek, görenek ve kültürel yapı ahlak değerlerinin kapsama alanı içinde yer alan olgulardandır. Çünkü ahlak olgusu daha çok millî unsurlarla sınırlı

bir alandır. Bölgeden bölgeye göre değişen ve şekillenen ahlakî değerler varlığını sözlü kültür ürünlerinin muhtevasında sürdürmektedir. Bu aşamada efsaneler de bölgesel olma özelliği taşımasından dolayı ahlakî değerlerin önemli bellek mekânlarındandır. Efsanelerde verilen mesajlar daha çok pedagojik nitelikler taşımaktadır. Bu durumda türün muhtevasında bulunan ahlakî değerlerin algılanması ve değerlendirilmesi meydana getirildiği toplumun bakış açısıyla doğru orantılıdır.

Şekil 10. Ahlakî Değerler

Diğer değerlerin aksine ahlakî değerler toplumsal yaşam içinde sürekliliğini olağan şekilde devam ettirmektedir. Ahlakî değerlerin kişisel ve toplumsal alanda yaşadığı yer olan efsaneler bu manada bir adım daha ön plana çıkmaktadır. Bitlis'te derlenen efsane metinleri toplumsal yaşamın vazgeçilmez görüngülerinden olan ahlakî değerlerin koruyucusu ve yaşatıcısı olma niteliğindedir. Çünkü değerler insanların yaşam karşısında tutum ve davranışlarını doğrudan etkilemektedir. Ebeveynin çocuğa bilgi aktarırken kullandığı yöntemlerden biri de ona anlattığı efsanelerdir. Yetişkin tarafından çocuğa aktarılan efsane metinlerinde kötü davranış sergileyen karakterlerin başına gelen olağanüstü cezalardan bahsedilerek ona ahlakî olan davranış modeli kazandırılmaya çalışılır. Buna karşın iyiliklerin de ödüllendirildiği efsane içinde verilerek çocuğun seçim noktasında toplumsal normlara uygun hareket etmesi amaçlanmaktadır.

Örneğin kavak ağacıyla alakalı olarak anlatılan efsaneye göre düşmanlarından kaçan bir adam gördüğü ağaca sırtını dayayıp dinlenmek ister. Fakat adamın isteğine ağaç

olumsuz yanıt verip isteğini kabul etmez. Adam karşılaştığı durumdan dolayı ağaca beddua eder ve bu bedduadan dolayı kavak ağacının boyu uzun olur. Her rüzgâr estiğinde ise ağaç sallanır. Yardımsever olmak ve zor durumda olan birine el uzatmak toplumsal algıda ahlakî değer olarak kabul edilen davranışlardır. Anlatıda zor duruma düşen kahraman ağaçtan yardım istemiştir. Fakat ağaç ahlakî açıdan yerine getirmesi gereken eylemi yapmayarak karşıt değerler kümesinde kendini konumlandırmıştır. Ahlakî açıdan olumsuzlaşan durumun sonunda cezalandırma ortaya çıkmıştır. Efsane muhtevastaki örtük anlam dizgeleriyle yardımseverlik değerini çocuğun bilincine aşılacaktır. Çünkü anlatının oluşmasına neden olan toplum geçmiş kodlarında var olan yardımseverlik ve dayanışma ruhunu böylece geleceğini oluşturacak olan nesillere aktarma fırsatı bulmuştur.

Çalışma kapsamında derlenen kaplumbağa efsanelerinde önceden insan olduğuna inanılan hayvanın dönüşüm geçirmesinin nedeni toplumsal yaşamda sergilemiş olduğu gayri ahlakî durumlardır. Pedagojik maksatla çocuklara anlatılan bu söylencelerle bireye arzu edilen davranışların kazandırılması amaçlanmaktadır.

EFSANE NO	Ataya Saygısızlık	Hile Yapmak	Namusa Göz Dikmek	Cimri Olmak
38. efsane	✓			
39. efsane		✓		
40. efsane				✓
41. efsane				✓
42. efsane			✓	

Şekil 11. Kaplumbağa Efsanelerindeki Olumsuz Ahlakî Değerler

İnsan yaşamı, ülkü ve karşıt değerlerin çatışmasının sentezidir. İnsanın çevresini anlamlandırma sürecinde nesnelere yüklediği anlam ve değerler, insani kodlar çerçevesinde şekillenir. Mitik düşüncede nesnelere yüklenen anlamlar, insani değer kodları ile donatılır. Çevrenin anlamlandırılarak bilinç düzeyine oturtulmasında değerler ile yüklenmesi önemli bir yere sahiptir. Bu değerler nesnelerin ortaya çıkışını açıklamada eğitici ve dönüştürücü bir işlev kazanır. Nitekim doğa ve canlıların ortaya çıkışında olumlu veya olumsuz davranışların rolü dile getirilir. Hayvanların önceden bir insan

olduğu ve ahlakî değerleri ihlal etmesinin ardından cezalandırılarak bir hayvana dönüştüğü dile getirilir. İnsanı diğer canlılardan ayıran ise akla, vicdana ve ahlaka sahip olmasıdır. Bu değerlerden ahlakın ihlal edilmesi insanın sahip olduğu varlık tabakasından dışlanması ve aşağılanması da beraberinde getirir. Nitekim insandan hayvana dönüşme bir alt tabakaya düşme anlamına gelir.

Buğday Tepesi adlı efsaneye göre zengin bir adam buğday hasadını kaldırınca kapısına fakir birisi gelerek ondan buğday ister. Fakat zengin olan adam yardım çağrısına olumsuz cevap vererek onu geri gönderir. Bunun üzerine fakir adamın bedduasıyla buğday hasadının hepsi bir tepeye dönüşür. Toplumsal çözümü hızlandıran durumların başında insanların paylaşım eylemini unutarak “ben” merkezli düşünceleri gelmektedir. “Ben” merkezli düşünen kişiler toplumdaki birlik durumunu ortadan kaldırarak çözümü hızlandırmaktadır. Çünkü insanların yardımlaşması toplumsal bütünlüğün teminatı noktasındadır. Karşılıksız yapılan yardımlarla insanların birbirlerine yaklaşması ve toplumsal temellerin güçlendirilmesi sağlanmaktadır. Efsanede maddi açıdan zengin olan karakter, kendine yapılan yardım çağrısını geri çevirmiştir. Ahlakî değerler ölçüsünde bakıldığında zengin olan adamın yapması gereken ülkü değer davranışı paylaşmaktır. Değerler eğitimi açısından oldukça önemli olan söz konusu efsane, gelecek nesillerin ülkü değer davranışlarını içselleştirmesini ve bu davranışları yaşamında uygulamasına kaynak teşkil etmektedir. Efsanede var olan örtük anlamlar üzerinden çocukların bilinç dışına taşınan paylaşma ve yardımlaşma edinimi çocuğun ilerleyen yaşamında bunun bir davranış şekline dönüşmesini sağlamıştır. Ülkü davranışlarını içselleştiren birey olaylar karşısında “ben” merkezli düşünmekten kaçınarak kendinde var olan maddi unsurlardan fedakârlık ederek toplumun diğer fertlerinin yararına çalışmaya devam eder. Verilen örneklerden anlaşılabileceği üzere çalışma kapsamında derlenen diğer bazı metinlerde de ahlakî değerlerin yansıması olarak değerlendirilebilecek kullanımlar mevcuttur.

3.3.3. Estetik Değerler (Olumlu: Güzel; Olumsuz: Çirkin)

Estetik, Yunancadaki “aisthesis” sözcüğünden türetilmiştir. Anlam olarak da duyum ve algı eylemlerine karşılık gelmektedir. Felsefe sözlüğünde ise estetik, “*Güzeli ya da güzelliği konu alan, iyi, çirkin, hoş, yüce, trajik gibi güzellikle yakından ilişkili olan kavramları araştıran, doğal nesne ya da insan yaratısı olan ürünlerde sergilenen güzelliklerle ilgili yargı ve yaşantılarımızda söz konusu olan değerleri, tavırları, haz ve*

tatları analiz eden dalı” (Cevizci, 1999: 314) şeklinde ifade edilmiştir. İnsan, yaşantısı sonucu ortaya çıkan ürünler üzerine çeşitli değerlendirmelerde bulunur. Böylece insan için ortaya çıkan nesne ya güzel ya da çirkindir. Bu sadece insanın oluşturduğu unsurların değerlendirmesi için kullanılan bir ölçüt değildir. Aynı zamanda doğada bulunan unsurların değerlendirilmesinde de hoşya giden nesneler güzel; karşıt unsurlar ise çirkin olarak ayrıma tâbi tutulur. Estetik olgusu insanın duyu ve algılarına göre şekillenmiştir. Olguların bilinç düzeyinde ortaya çıkmasından dolayı estetik fenomeni bilim olarak kabul edilmektedir. “*Estetik nesnenin, estetik özneye estetik haz veya beğeni duygusuna yol açan temel özelliğine güzellik denir*” (Çüçen, 2012: 291). Bireyin duyu ve algıları geniş bir alan kapsadığından estetik değerler güzellik görüngüsünü kendisine temel almaktadır.

Estetik, güzel değerleri inceleyen bir bilim dalıdır. Güzelliğin karşısında olan ve insanda estetik duygular uyandırmaktan ziyade olumsuz çağrışımlar yapan fenomen ise ‘çirkin’ değeridir. Estetik değerler yaşam, doğa ve insanla bağlantılıdır. “*Bir estetik nesne ile estetik bir ilişki kurmamız veya onu estetik deneyin konusu olarak algılamamız sonucunda bizde bir haz meydana geldiği söylenebilir. Güzel bir filmi seyretmekten haz duyarız.*” (Arslan, 2011: 241). Estetik bakış açısı sadece nesnelerle sınırlı değildir. Genel anlamda insanın ruhunda ve algısında olumlu etkiler ortaya çıkaran her şeydir. Örneğin; sözlü kültür ürünlerinden olan masal, efsane, bilmece, mâni vs. gibi türlerden herhangi birini dinlemek insanlarda güzel duygular uyandırır. Bu durum hoşumuza gittiği için birey olarak sözlü üründen haz duyarız. Böylelikle insanoğlunda estetik duygular canlanır. Güzel fenomeninin değerinin anlaşılması çirkin olanın var olmasıyla olanaklıdır.

Günlük yaşamda karşılaşılan durumların ve varlıkların bilinçli şekilde değerlendirilmesi olgusal olarak estetik bakış açısını ortaya çıkarır. Özellikle insanların yaşamlarını sürdürdükleri kentler, mahalleler ve evler insanların güzellik anlayışlarından izler taşımaktadır. Varlık alanlarında uyumun ve huzurun önemli koşullarından biri de estetik açıdan birey algısında oluşan hislerdir. Ev alırken, doğada geziye çıkarken veya ne yiyeceğimize karar verirken algımızda güzel hisler oluşturan seçimler yaparız. Bütün bunlar toplumsal bilinç dışında yatan estetik yargılarımızın birer sonucudur. Bu minvalde kişilerin gelecek yaşamlarında hayal gücünün genişlemesi ve çevresinde gördüklerini güzel yorumlaması çocukluk döneminde dinlediği sözlü kültür ürünlerine bağlıdır. Çünkü sözlü kültür öğeleri çocuğun eğitilmesinde kullanıldığı gibi geleceğe dönük estetik duygularının canlanmasını da sağlamaktadır.

Evreni anlamlandırma eyleminin karşılığı olan olaylarla karşılaştığımız türlerin başında ise efsaneler gelmektedir. Özellikle okul öncesi dönemlerde çocuğa anlatılan çoğu efsane onda estetik kaygının oluşmasına sebebiyet verir. Çocuk dinlediği her yeni efsane metni ile hem toplumsal hayatın bir parçası olma sürecini hem de estetik bakış açısının oluşmasını olumlu yönde geliştirir. Okul öncesi dönemde bulunan bireyler çevresindeki varlıkları ve durumları merak dürtüsünün yönlendirmesiyle sürekli olarak sorgulamaktadır. Tanımaya çalıştığı unsur hakkında bilgi sahibi olmaya çalışan birey bu aşamada ebeveynlerinin yönlendirmesine muhtaçtır. Ebeveynlerin çocuklara anlattığı efsaneler onun doğayla özdeşim kurarak anlamlandırma faaliyetine girmesini sağlar. Doğada bulunan bazı ağaçlara, taşlara ve hayvanlara ait olan etiyolojik efsaneler varlığın ilk oluşumuyla ilgili bilgiler içerdiğinden, çocuğun estetik haz duygularını harekete geçirme noktasında ona yardımcı olacaktır.

Bitlis'in Hizan ilçesinden derlenen Ay ve Güneş Efsanesi'ne göre zamanın birinde iki kız kardeş hamur ile oynamaktadır. Büyük olan kardeş oyun sırasında küçük kardeşinin yüzüne hamur fırlatarak yüzünü kirletir. Küçük kardeş öfkelenerek ablasına, *"Benim yüzümü kirlettiğin gibi Allah'ta senin yüzünü kirletir."* şeklinde beddua eder. Anlatıya göre edilen beddua neticesinde küçük kardeş güneşe, ablası ise aya dönüşür. Haksızlığa uğrayan ve yüzüne hamur atılan küçük kızın yüzü parlak, ablasının yüzü ise çukurluklarla dolar. Bahsi geçen anlatı, güneş ve ayın nasıl oluştuğuna dair bölgede anlatılan bir efsanedir. Olay bir yönden çocuklara birbirlerine karşı saygılı olmalarını ve birbirlerine zarar vermemeleri gerektiği mesajını verirken diğer yönden ise güneş ve ay kavramının oluşumunu estetik bir kaynağa bağlamaktadır. Efsaneyi dinleyen çocukların hayal âlemleri genişleyerek kendilerini ifade etme noktasındaki estetik durumları olumlu yönde geliştirecektir. Çünkü çocuğun erken yaşlarda duyduğu olay var oluş üzerinde güzel düşünmesini sağlayacaktır. Güzel düşünen ve bu durumu içselleştiren birey geleceğini de estetik değerler üzerine kurmaya çalışır. Yaşam felsefesini estetik değerlerle çevreleyen birey, içinde bulunduğu dünyayı bu anlayış çerçevesinde değiştirmeye ve dönüştürmeye çalışacaktır. Tekrar anlatıya dönecek olursak haksızlığa uğradığını düşünen küçük kızın yüzünün parlak olması ve dönüştüğü varlığın güneş olması estetik hazzın bir karşılığı olarak değerlendirilebilir. Efsane metninde büyük kardeşin küçüğünün yüzüne attığı madde hamurdur. Hamur bir bakıma toplum için kutsiyetine inanılan ve bu ölçülerde değerlendirilen bir unsurdur. Küçük kardeşin yüzünün kutsal olan bir nesne ile kirletilmesi ise anlatının tamamen estetik kodlarla oluşturulduğunu göstermektedir.

Söğüt ağacıyla alakalı bölgede anlatılan efsaneye göre ağacın içinin çürük olması, her yerde ve şartta yetişmesi yardıma muhtaç insanlara yardım etmesine bağlanmaktadır. Kimsesiz ve yardıma muhtaç olan insanlara yardım eden ağaç onların “*İçin put (çürük şeklinde) olsun hiçbir şeye yaramayasın.*” şeklindeki duasını almıştır. Bu olaylardan dolayı ağaç her yerde kolayca yetişmekte ve insanlar tarafından kesilmemektedir. Estetik kaygılarla hareket etmeyen bireyler doğaya ve canlılara zarar verme yolunda potansiyel bireyler olabilmektedirler. Özellikle doğayı koruyan ve onunla etkileşim içinde olan kişiler yaşamlarında daha huzurlu ve mutlu olmayı başarırlar. İnsanların fayda esasına dayalı olarak ağaçları kesmesi ve doğaya zarar vermesi içinde yaşanan mekânı çirkinleştirmektedir. Çirkin olan mekânlar ise dolaylı olarak yaşam kalitesini düşürmekte ve insanın psikolojisi üzerinde olumsuz etkiler bırakmaktadır. Genel manada bakıldığında söğüt ağaçları genişçe yayılan dal ve yapraklarıyla güneş ışığının etkilerini en aza indirmektedir. Özellikle de yaz aylarında insanlara sağladığı gölgeyle koruyucu unsur görevini de üstlenmektedir. Ağacın insanlara sağladığı faydanın yanında doğanın bir parçası olması ve bunlardan ötürü insanlar tarafından kesilmemesi gerektiği efsane içinde güzel bir nedene bağlanarak anlatılmıştır. İnsanların genel algılarında ağacın içinin boş olması ve ısınmaya elverişli olmaması durumu daha ulvi bir işlev olan yoksullara yardım etmesi üzerinden estetik hazza uygun hale getirilmiştir. Efsane dinleyicisi duyduğu olayı bilincinde şekillendirerek çevresine estetik değerler ölçüsünde bakmaya başlayacaktır. Ağaçların korunması ve yaşatılması için ayrıca çaba harcayarak evrenle olan uyumunu artırma yoluna gidecektir.

Doğada bulunan bazı hayvanlar görünüşleri, fiziksel özellikleri ve yaşadıkları ortamlar itibarıyla insanların algılarında olumsuz etkiler uyandırmaktadır. Bu manada özellikle ayılar iri yapıları, çıkardığı sesler ve yürüyüşleriyle insanların sürekli olarak çekindiği varlıklar olarak bilinmiştir. Ayı gördüğünde korku ve endişeye kapılan insanoğlu kendisini koruma içgüdüsüyle hareket ederek hayvana zarar verecek eylemlerin içinde bulunabilir. Fakat efsaneler muhtevasında doğadaki canlıların korunması ve zarar verilmemesi yönünde kültürel kodlar barındırmaktadır. Bu bağlamda Bitlis merkeze bağlı Dört Ağaç Köyü’nde derlenen efsaneye göre zamanın birinde gebe olan bir kadın komşusunun evine gider. Komşusuna gittiğinde ocakta pişen et yemeğini canı çok çeker. Utandığından dolayı komşusundan yemek isteyemez. Dışarıya çıktığında ise yol kenarında duran hayvan ölüsünü yemek için Allah’a “*Beni bir hayvana çevir ki bu ölü hayvanın leşini yiyeyim.*” şeklinde dua eder. Hamile kadının duası kabul olur ve

kadın bir ayağa dönüşür. İnanişâ göre ayının yürüyüşünün hamile kadına benzemesi bu olaydan kaynaklanmaktadır. Fiziksel özelliklerinden dolayı insanların korku ve endişe duyduğu ayı, efsane metni içerisinde estetik değerlerle dönüştürülerek tehlikeli olabileceği algısı ortadan kaldırılmaya çalışılmıştır. Efsaneyi dinleyen ve bunu estetik bakış açısıyla içselleştiren çocuk, gelecek yaşamında hayvanlara zarar vermemesi gerektiğini bilerek hareket eder. Böylece hem doğayla hem de doğanın unsurlarıyla uyumu yakalayarak yaşam kalitesini yükseltir.

Hizan İlçesi'nde derlenen 198. efsaneye göre Nuh Tufanı gerçekleştikten sonra Hz. Nuh, kargaya yerine getirmesi için bir görev verir. Fakat karga, Nuh'un verdiği görevi yerine getiremez. Bu olaydan sonra Nuh görevi, güvercine verir. Güvercin, Nuh'un verdiği görevi yerine getirir. Kendisine verdiği görevi yerine getirdiği için Hz. Nuh Allah'a dua ederek güvercinin yüzünün ak, karganın yüzünün de kara olmasını diler. İnanişâ göre edilen bu duadan dolayı güvercinler ak, kargalar ise karadır. Doğada bulunan hayvanların fiziksel özellikleri ve renkleri okul öncesi çocukların zihinlerini sürekli olarak meşgul etmektedir. Çevresinde gördüklerini anlamlandırarak tanımaya çalışan çocukların ilgisi varlıkların farklılıkları üzerine yoğunlaşmaktadır. Bu dönemdeki çocuklara istenilen davranışları kazandırmayı amaçlayan ebeveynler varlıkların farklılıklarını açıklama aşamasında ahlakî değerlerin taşıyıcı mekânı olan efsaneleri kullanırlar. Efsanede çocuklara kazandırılması istenen değer ise sorumluluk bilincidir. Bu bilinç aşılması yapılırken başvurulan yöntem ise estetik bakış açısıyla olaylara kaynak bulma girişimidir. Değerler eğitimi açısından önemli olan sözü edilen efsane çocuklarda sorumluluk bilincinin geliştirilmesi noktasında kullanılabilecek bir örnektir. Diğer yönden ise çocuğun merak dürtüsünü olumlu yönde etkileyerek karşılaşılabilecek farklı olaylar karşısında estetik bakış edinimi zenginleştirecektir.

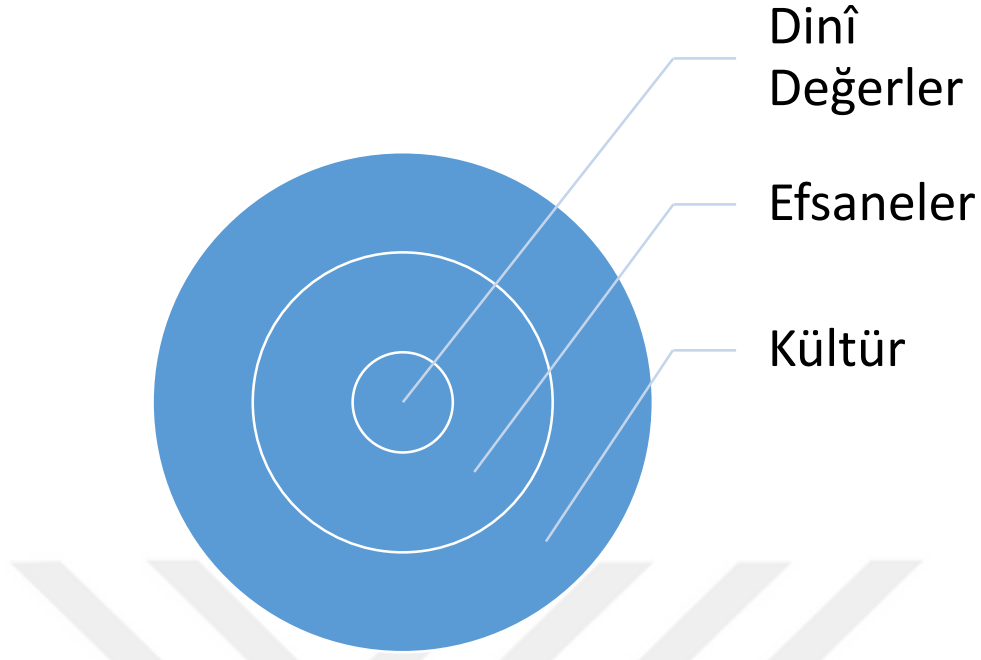
Verilen efsane örneklerinin dışında diğer metinlerde de çocukların estetik bakış açılarını genişletecek pek çok olay bulunmaktadır. Estetik değerlerin anlam dünyasıyla etkileşim içinde olan bireyler diğer insanlara göre daha avantajlı bir noktadadır. Ahlakî değerlerin ebeveynler tarafından daha etkili aktarılması aşamasında estetik değerler oldukça önemlidir. Nitekim asıl verilmek istenen mesaj ve bireye kazandırılması amaçlanan davranışların etkisinin kalıcılığını artırmak için olayları hoşla giden bir nedene bağlanmıştır. Kişinin hoşuna giden durumlar ve güzel olana bağlama eylemi ise bütünüyle estetik değerlerin ontolojik alanına girmektedir. Okul öncesi dönem olarak tanımlanan aralıkta çocuğa kazandırılan olumlu davranışlar onun geleceğini

şekillendirecek önemli adımlardır. Olumlu inançların çocuğun bilincinde gelişimi için başvurulması gereken tür olan efsanelerin bu bağlamda değeri göz ardı edilmemelidir.

3.3.4. Dinsel Değerler (Olumlu: Sevap; Olumsuz: Günah)

Diğer canlıların aksine insan, yapısı gereği dış dünyanın tehlikelerinden korunmak zorundadır. Doğada bulunan gizil güçlerin varlığından haberdar olan insanoğlu sığınma içgüdüleriyle bir üst otoriteye inanma ihtiyacı hisseder. Üst otoriteye inanan ve onun buyrukları doğrultusunda hareket eden birey kendince doğru olduğuna inandığı bir fenomen olan dine bağlanır. *“Bir din her şeyden önce insan ve evren hakkında bilgi veren, bilgi verme amacıyla olmalıdır.”* (Arslan, 2011: 260). Dünyayı tanımaya ve sorgulamaya çalışan insanın çabaları neticesinde ulaştığı din beraberinde bazı kurallar getirir. Din, sistemli inanç bütünlüğü içinde bireyin hem kişisel hem de kolektif boyutta düşünce ve eylemini belirleyip, onlara bir yaşam tarzı sunan, onların ortak dünya görüşü altında bir araya gelmesini sağlayan kurumdur (Çüçen, 2012: 338). Din insan yaşamının önemli bir parçası olarak varlığını devam ettirir. Dinî değerler toplumsal düzenin sağlayıcısı ve yürütücüsü konumundadır. Dinin insandan istediği ve yapılmasını teşvik ettiği eylemlerin karşılığı sevap olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanında istenmeyen ve yasaklanan davranışlar da olumsuzlaştırarak günah olarak ayrıma tâbi tutulmuştur.

Sevap ve günah olan davranışların sınırları üst otorite olan Tanrı tarafından belirlenmiştir. Belirlenen değerler toplumsal ve kişisel olarak uyulması gereken değişmez kurallardır. Çünkü Tanrı tarafından belirlenen dinî değerlerin sonucunda ceza ve ödül mekanizması bulunmaktadır. Kişi açısından uyulması gereken değerlerin başında dinî nitelikli olanlar gelmektedir. Nitekim insanoğlu kendisini yaratan ve yaşamını sürdürmesini sağlayan varlık olarak gördüğü Tanrı’ya karşı borçlu hisseder. Hissedilen borçlu olma durumu bireye değerlere uyma sorumluluğu yükleyerek diğer değerlere oranla gücünü insan algısında artırır. Bahsi geçen değerlerin güçlü etkisi zamanla kültürel ve geleneksel bazı davranışların dinî değer olarak algılanmasına da sebebiyet vermiştir.

Şekil 12. Dinî Değerler

Değerler insanın ilgisiyle doğru orantılı olan görüngülerdir. Bu bağlamda din ve kültür insanın ilgisini sürekli olarak çeken araştırma alanlarındandır. Toplumların var olmasını sağlayan kültürel yapılarını şekillendiren olgu yine din ve dinî değerlerdir. Din olgusu insanların gelenek, görenek, yaşam tarzı ve hatta yeme- içme tutumları üzerinde bile oldukça güçlü bir yaptırıma sahiptir. Toplumsal yaşamın yaratılardan olan sözlü kültür ürünlerinin muhtevasında da dinî değerler önemli bölümü kapsamaktadır. Kültürel ürünlerin yapısında bulunan söz konusu değerlerle, geleneksel manada çocuklara pedagojik eğitim vermeye çalışılmaktadır. Nitekim dinî- inandırıcı değeri fazla olan efsaneler dinî değerlerin yeni nesillere aktarılması aşamasında hayati rol oynamıştır. Bireylerin doğru ve sağlıklı bir dinî eğitim alması bütün toplumların arzu ettikleri durumlardandır. Sürecin istenilen şekilde işlemesi için yetişkinlerin çocuğun erken dönemlerinde efsanelerin hazırlayıcı rolünü içselleştirmesi gerekmektedir.

Bitlis'ten derlenen efsanelerde toplumsal yapının bir gereği olarak dinî değerlerin varlığı konu bakımından dikkat edilmesi gereken noktalardandır. Geleneksel yaşam tarzını günümüzde de sürdürmeye devam eden bölgede dinî değerlerin sosyal alandaki etkisi oldukça güçlüdür. Saha çalışmaları sırasında yapılan ikili görüşmelerde insanlar kendilerini yaşam içinde muhafazakâr olarak konumlandırmaktadır. Bölge insanı yapısı

gereği anlattığı olaylarda dinî değerleri ön plana çıkarmaktadır. Özellikle geleneksel eğitimin verildiği bazı medrese tarzı yerlerde dinin genç nesillere aktarılmasında efsanelerin pedagojik yönünden yararlanılmaktadır. Dinî değerleri yapısında barındırması açısından önemli olan Şeyh Nebi Sevdin Efsanesi'nde paranın cazibesine kapılan Cabbar, Şeyh Nebi Sevdin'i namaz kılarken öldürmek ister. Fakat kılıcını kaldırıp hamle yapan Cabbar taş kesilir ve yerden su çıkar. Efsaneler dinî değerlerin korunması maksadıyla yapısında çeşitli mesajlar taşımaktadır. Nitekim İslam'ın şartlarından biri namaz kılmaktır. İnsanların namaz ibadetini yerine getirdiği sırada rahatsız edilmemesi gerekmektedir. Aksi durumun yapılması ise dinî değerlerin ihlal edilmesi anlamına gelmektedir. Anlatılan olayla birlikte kişilerin ibadetlere karşı saygı geliştirmesi ve kişinin kendisini Allah'a teslim ettiği sırada onun koruma alanında olduğu anlatı üzerinden verilmektedir. Çünkü namaz kılan birey kendisini Allah'a emanet eder. Durum böyle olunca da Cabbar dinî değerleri ihlal edeceği sırada ilahî koruma altında olan Şeyh Nebi Sevdin'e zarar veremeden taş kesilerek cezalandırılır. Dinî değerlerin aktarılması aşamasında dikkat edilmesi gereken nokta anlatılan efsanenin çocuğun gelişimine uygun olup olmadığıdır. Verilen efsane örneği çocukların gelişimlerine uygun olarak ceza mekanizmasını işletmiştir. Adamın varlığı taş kesilerek, kötü olan davranış modeli ebedî hafızada yer edinmiştir. Kesme, yaralama, öldürme veya şiddet içeren farklı bir cezanın efsane içerisinde verilmemesi çocuğun algısı açısından önemlidir. Çünkü efsanelerle değerler eğitimi yapılması düşünülen yaş aralığında soyut kavramları anlayamama durumu olabilir. Soyut kavramları idrak edemeyen çocuklar taş nesnesi üzerinden verilen cezayla dinî değerlerin varlığını kolayca kabullenebilir. Nitekim taşlaşma, duygularını yitiren varlığın anlamsızlaşmasına ve somut görselliğiyle aynı hataya düşeceklerle ibret olmasına işaret etmektedir.

Zor duruma düşen veya yaşamdan farklı beklentileri olan kişilerin sığındıkları mekân dua kapısıdır. Dua eden kişi kendisini koruma altına almaya veya beklentisinin karşılanması için Tanrısal mekân olarak düşündüğü duanın metafiziksel alanına sığınır. Çalışmanın 31. metni olan, Altınoluk Efsanesi'ne göre zamanın birinde dört kişi bir yolculuğa çıkar. Çıktıkları yolda susayan yolcular Allah'a kendilerine su vermesi için dua eder. Dualarının gerçekleşmesi durumunda ise kurban kesecekleri vaadinde bulunurlar. Allah, bu kişilerin duasını kabul eder ve çatlamış topraktan oluk içinde su çıkarır. Verdikleri sözü unutup böbürlenen kişiler Allah tarafından cezalandırılarak taş kesilir. Anlatı da susuzluk problemi yaşayan dört kişinin, dua ile suya kavuşmaları ve sonrasında

da ettikleri dua sırasında vaadinde bulundukları eylemi yerine getirmemelerinden dolayı taş kesilmeleri anlatılmıştır. İnsanın yaşamın her döneminde dua etmesi ve duanın gücüne inanması onun dinî değerlere olan bağlılığını göstermektir. Zor durumlar karşısında edilen dua kişinin bir bakıma yaratıcıya ulaştırdığı yardım çağrısıdır. Efsane içinde gerçekleşen olay iki yönüyle insanlara dinî değer hatırlatması yapmaktadır. Olaydan ilk çıkarılması gereken durum Allah'a karşı verilen söz niteliğinde olan adak adama eyleminin yerine getirilmemesi ve değerlerin böylece ihlal edilmesidir.

Genel bir bakış açısıyla okunması gereken diğer mesaj ise insanlığın hizmetine sunulan dünya yaşamına rağmen kişilerin Allah'a karşı olan sorumluluklarını yerine getirmemesi ve ona şirk koşmasıdır. Efsaneyi dinleyen çocuktan dünyanın varoluş amacını, hizmetine sunulan yaşamın değerini ve bunlara karşın Allah'a karşı hissettiği sorumluluğu yerine getirmesi gibi eylemleri içselleştirmesi beklenmektedir. Böylece ebeveynler efsanedeki kısa olay üzerinden dinî değerler hatırlatması yaparak okul öncesi çocukların bilinç dışına çeşitli bilgileri gönderir. Bilinç dışına sözlü kültür ürünleriyle dinî mesajlar gönderilen çocuk tutum ve davranışlarını zamanla bu öğelerle şekillendirecektir. Çünkü hayatı yeni anlamlandırmaya başlayan çocuk, efsanede anlatılanlardan hareketle zor duruma düştüğünde sığınacağı yer olarak dua kapısına yönelmeyi öğrenir. Katı ve sert bir din eğitiminin ziyade çocuk Allah'ı istenildiği zamanlarda dua yoluyla iletişim geliştirilebilecek bir varlık olarak algılayarak kendisine daha yakın olarak görür. Böylece Allah'a karşı yerine getireceği sorumlulukların da bilincinde olur.

Adilcevaz ilçesinde derlenen Cuma Bulağı Efsanesi'ne göre Hıdırşah Mahallesi'nde bulunan bulaktan (çeşme) sadece cuma günleri su akmaktadır. Bunun yanında suyun başına abdestsiz gidildiğinde ise yine suyun kesildiğine dair inanışlar bulunmaktadır. Bilindiği üzere cuma günleri İslam toplumları için kutsal olarak kabul edilmektedir. Cuma günü insanların bir arada ibadet etmesi dinin önemli buyruklarından biri olarak bilinmektedir. Anlatıda çeşme suyunun sadece cuma günlerinde akması dinî değerlerin su üzerinden bilinç dışında tazelenmesi şeklinde okunabilir. Özellikle suyun üzerine abdest alınmadan gelinmesi durumunda yine suyun kesileceğine dair inanışlar ortaya çıkmıştır. Bu gibi efsaneler yapısında barındırdığı dinî değerlerle kişiye dinî açıdan pedagojik bir eğitim aşılamaktadır. Efsaneyi dinleyen çocuk, maddi varlığını tahayyül ettiği çeşmeden cuma günü suyun gelmemesini dinî kutsiyetiyle ilişkilendirerek iman etme noktasında ilerlemeye başlar. Dinî değer hatırlatması olarak değerlendirilebilecek

noktalardan biri de suyun başına abdestsiz gelinmemesidir. Bahsi geçen dinî değerleri özümseyen bireyler değerlerin öngördüğü şekillerde hareket etmeye başlar. İslamî anlayışa göre abdest, kişinin sembolik anlamda arınmasını sağlar. Nitekim yaşamın kaynağı olan su, insanın en saf ve günahsız olduğu ana rahmindeki haline bir gönderme içerir. İnsanların abdestli bir halde bu suya yaklaşmaları gerekliliği bu örtük anlam dizgelerini açığa çıkarır. Yatay boyutta ise dinî değerler, cuma günü bulaktan su akması olarak görüntü düzeyine ulaşır. Zira cuma günü Müslümanlar için bir yenilenme ve arınma günüdür. Bu arınmanın en önemli değerlerinden biri ise sudur. Bu efsaneden hareketle cuma gününün, abdestin ve suyun önemi toplumsal belleğe işlenir. Böylelikle değerler eğitimi sözel ve görsel kodlamalar ile pekiştirilir. Bitlis'ten derlenen efsaneler, dinî değerlerin topluma hatırlatılması, benimsetilmesi ve öğretilmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

3.4. Bitlis Efsanelerinin Eğitim ve İnanış Açısından Önemi

Eğitim genel anlamda bireye istenilen davranışların kazandırılması sürecidir. İstenilen davranışlar ise otorite tarafından belirlenen ve her birey için aynı olan kanunlardır. Verilecek eğitim ile birlikte toplumların sağlıklı şekilde varlıklarını devam etmeleri amaçlanır. Geçmiş dönemlerden günümüze kadar eğitim, formel ve informal şekillerde toplumsal yaşamın bir parçası olarak bireylere verilmeye çalışılmıştır. Eğitim sırasında kullanılan yöntemler ve öğeler ise üzerinde durulması gereken önemli noktalardandır. Efsaneler toplumu ve bireyi eğiten temel sözlü kültür ürünlerindendir. Nitekim *“Efsanenin anlattıkları ve hafızalarda bıraktığı mesaj, kişinin tutum ve davranışlarını doğrudan ya da dolaylı olarak etkiler. Hayata dair kararlarında tercihlerini belirleyebilir, yolunu çizebilir. Nezaket çerçevesinde davranmayı, doğayı sevmeyi, şükretmeyi bilmeyi, kendisiyle ve yaşamla barışık olmayı, bu dünyaya geliş amacını kavramayı, özünü ve sözünü bilmeyi gerektirir. Daima iyiyi ve güzeli istemeyi öğütler.”* (Çetindağ Süme, 2019: 844). Birey kendisini hayat içerisinde konumlandırmak, beklenti, ümit ve hayallerini harekete geçirmek için efsanelere ihtiyaç duymaktadır. Efsaneler ayrıca toplumların yaşantıları, kültürleri ve coğrafyaları hakkında değerli bilgileri muhtevasında barındıran türlerdir. Eğitimin asıl amacı genel olarak bireyin içerisinde bulunduğu hayatın anlamını bilmesi ve böyle hareket etmesi şeklindedir. Varoluş konusunda ilk olanın bilgisi kurmaca olsa dahi efsanelerin içerisinde bulunmaktadır. Dünyanın nasıl oluştuğu, dağların, suların ve insanlığın dünya üzerinde

nasıl var olduğu mitik öğelerle yüklü olan efsaneler yoluyla yeni nesillerin eğitilmesi aşamasında kullanılmaktadır.

Çocukların dinlediği efsaneler onların iç dünyalarına sızarak genel manada aile ve toplum tarafından istenilen davranışların bireye kazandırılmasını sağlar. Kişilerin ahlakî, dinî ve kültürel eğitimini aldığı ilk aşama büyükler tarafından çocuklara anlatılan efsanelerdir. Örneğin, anne ve babaya saygı gösterilmesi toplumsal olarak istenen bir değerdir. Anadolu'nun farklı bölgelerinde anlatılan bir kaplumbağa efsanesinde anne ve babasına kötülük eden kişinin kaplumbağaya dönüşerek hatasının bedeli olan ağırlığı üzerinde taşıdığından bahsedilmektedir. Hayal dünyası geniş olan çocuğa anlatılan tür ile istenilen davranış sezdirilir. Böylece değerler eğitimi, anlatılan efsane ile çocuğun bilincine işlenir.

Efsaneler yeni nesillere hayvan sevgisi, nimete saygı, dürüstlük ve ahlaklı olma gibi edimler kazandırır. Bireyin efsanelerle kazandığı değerler toplumun düzenini tesis eder. Efsanelerin içerisinde yer alan iyiliğin ödüllendirildiği ve kötülüğün cezalandırıldığı olaylar bireyin zihninde işlendikten sonra kendisini toplumsal yaşamda iyinin yanında yer alması şeklinde ortaya koyar. İyiliğin yanında yer alan kişi benliğiyle karşılaşarak kendi olma yolunda ilerler. Aslında efsaneler içerisinde gösterilen kötülükler gölgeyle ilk karşılaşılacak yerdir. Gölgenin varlığının farkında olan çocuk onunla yüzleşme fırsatını da böylelikle yakalamış olur.

Çocukların hayal gücünü zenginleştirerek onların olaylar karşısında muhakeme etme yeteneğini artıran efsaneler eğitim içerisinde kullanılması gereken önemli anlatı türlerindendir. Özellikle de efsaneler yapılacak bilimsel ve teknolojik keşiflerde insanoğluna yardım edecek hayal gücünü ona kazandırmaktadır. Olağanüstü olarak görülen bazı olaylar hayal gücünü meşgul ederek gerçekleşme ihtimalinin sorgulanmasına adım attırmaktadır. Efsanelerin eğitim ögesi olarak kullanılmasının nedenlerinden biri de dil öğrenimi açısından olan değeridir. Çocukların dil gelişiminin istenilen düzeyde olması için efsanelerin yeri oldukça önemlidir. Dil gelişiminin yanında efsaneler millî bilincin ve kimliğin yerleşmesini de sağlamaktadır. Toplum içinde özellikle veliler, şehitler ve gazilerle ilgili anlatılan efsaneler yeni nesillerin zihninde millî kimliğin ilk halini şekillendirir. Nitekim şehitlerle ilgili efsaneler insanların hayat içerisinde yaşamlarından vazgeçebildiği değerlerin var olduğunu ortaya koyarak millî bilinç aşılması yapmaktadır.

Işık ve Karakuş yaptıkları **Erken Çocukluk Döneminde Efsane, Destan ve Masal Metinlerinin Kullanımı** adlı çalışmada efsanenin çocuk eğitimindeki çıktılarını şöyle sıralamaktadır:

1. Efsaneler, tarihî kayıt olmamakla birlikte, oluşumu itibarıyla tarihî kökü olan, tarihe ışık tutan anlatımlardır. Bu sebeple, efsaneler vasıtasıyla tarihî şahsiyetler ve olayların çocuğa öğretilmesiyle millî bilinç oluşumunun sağlanması mümkün olabilir.

2. Efsaneler yalnızca dünyanın, insanların, bitkilerin, hayvanların, yaratılışıyla ilgili değil aynı zamanda âdetlerin, kurumların, törenlerin ilk olarak nasıl ortaya çıktıklarını konu edinirler. Efsaneler kutsiyet içermesi sebebiyle çocukların kutsal değerlerin önemini kavramasına yardımcı olabilir.

3. Efsane türü ile çocuklara millî ve manevî değerler (tarihî şahsiyetler, din büyükleri, manevî değeri olan mekânların anlatıldığı efsaneler) kazandırılabilir.

4. Yer adlarıyla ilgili efsanelerde, o yerin adının nereden geldiği anlatılır. Çocuklar için hazırlanmış olan resimli anlatımlı efsaneler vasıtasıyla coğrafi bilgilerin kazandırılması sağlanabilir. Efsanelerin bu türünün gerçeğe daha yakın olması ve inandırıcılık özelliğinden dolayı çocuğun eğitiminde etkili olacağı düşünülmektedir.

5. Efsaneler, çocukların kendilerini ve başkalarıyla olan ilişkilerini anlamalarını sağlayabilir.

6. Efsaneler çocuklara etik, sosyolojik ve psikolojik mesajlar verebilir.

7. Efsanelerle çocuk kendi kültürünü öğrenerek farklı milletlerin kültürlerini empoze eden yayınlardan (Çizgi film, yabancı kaynaklı masal kitapları vb. vasıtasıyla) kendini koruyabilir.

8. Efsanelerle milletimize has değer yargıları ana babaya saygı, dinî ve millî değerlere sahip çıkma, cesaret, yiğitlik, adalet vb. pek çok unsur çocuğa kazandırılabilir.

9. Çocuklukta öğrenilen efsaneler kolay kolay unutulmayacağı için geleceğin büyükleri olan çocuklar vasıtasıyla bu kültürel hazine gelecek nesillere aktarılabilir.

10. Efsaneler bazı sanat dallarına kaynaklık etmesi göz önünde bulundurulacak olursa, çocukların resim, müzik gibi güzel sanatlara ilgisini artırabilir.

11. Resimlerle desteklenen efsane metinleri görsellerle çocuğun olay örgüsünü daha kolay algılamasını sağlayabilir ve estetik zevk kazanmasına yardımcı olabilir. (Işık-Karakuş, 2017: 121- 122). Toplumun sürekliliği açısından hayati öneme sahip olan genç nesillerin taşınması gereken donanımın başında sosyokültürel yetkinlik gelmektedir. Okul öncesi dönemde çevresini ve içinde yaşadığı toplumu tanımaya çalışan bireylerin bağlı

bulundukları milletin kültürel kodlarıyla yetiştirilmesi için efsane türünün pedagojik özelliğinden yararlanılması gerekmektedir. Bahsedilen olgularla eğitilen kişiler toplumla uyumlu hale gelerek kuşak çatışması olarak adlandırılan sosyolojik sonuçların ortaya çıkmasını engeller.

Öte yandan efsanelerin pedagojik özelliğinden istifade edilerek bireylerin ruhsal açıdan olumlu yönde gelişimi sağlanabilir. Çünkü modern insanın en büyük sıkıntılarından biri de içine düştüğü buhranlardır. Modern insan olarak tanımlanan günümüz kişilerinin geçmiş ile olan bağlarının zayıflaması içine düştükleri buhranın başat durumlarından. Toplumunun kültürel uygulamalarını devam ettirmeyen ve bu uygulamaları zamanla yitiren kişiler olağan yaşam içinde çözülmeyi de hızlandırır. Toplumsal çözülmenin önlenmesi ve geleceğin sağlam temeller üzerine şekillendirilmesi için efsanelerin içinde bulunan sosyokültürel mesajların anlaşılması gerekmektedir. Nitekim Saim Sakaoğlu **101 Anadolu Efsanesi** adlı çalışmasının ön söz bölümünde efsane türünün bireyin eğitimi ve inancına kazandırdıklarını şöyle açıklar: “*Efsanelerin hemen hepsinde ortak bir hususiyet olarak, insanların doğruluktan ayrılmamaya davet edildiğini görürüz. Yalan söyleyenler, tartıda hile yapanlar, emanete ihanet edenler, doğru söze kulak asmayanlar, kendini beğenmişler ve daha başkaları, efsanelerde ya cezalandırılırlar veya uygun bir şekilde ikaz edilirler. Gözlerini mal hırsı bürüyen pek çok insan, efsanelerin büyüğü havasında iyilik yapmayı, doğru yola girmeyi kolaylıkla öğrenir.*” (Sakaoğlu, 1976: 11). İnsanların toplumsal yaşamda sorun yaşamaması için birlik olma ve diğer fertlerle bağlarını sağlamlaştırması zorunludur. Efsanelerin ortak hususiyeti olarak belirlenen insanların doğruluktan ayrılmama düşüncesi toplumsal bütünlüğü sağlamak için rehber edinmesi gereken ülkü değer davranışıdır. Yalan söylemeyen, verdiği sözü yerine getiren ve maddiyatın tutsağı olmayan insan profilini yetiştirmeyi amaç edinen ebeveynlerin çocuk eğitiminde kullanacağı yöntem efsanelerin değer döngüsüdür. Böylece maddiyatın esaretini yaşayan kişiler yaşadıkları buhrandan kurtulmak için türün korunma alanına girer. Sosyo-kültürel değerler algısının yerleşmeye başladığı dönem olan okul öncesi yaşlarda eğitim maksatlı anlatılan efsanelerle gelecek nesillerin tutum ve davranışları şekillendirilir. Sonuç olarak millî ve manevi unsurlarla örülü olan efsanelerin pedagojik yönüyle temelleri atılan kuşaklar toplumun varlığı açısından oldukça önemlidir.

Geleneksel yaşamın devam ettiği Bitlis ve çevresinde anlatılan efsaneler örtük anlamlar dizgesinin ardında derin yaşanmışlıklar barındırmaktadır. Çalışma kapsamında

ele alınan bazı efsane metinleri yörenin geçmişi hakkında önemli bilgiler vermesi nedeniyle tarihî vesika olma hüviyetindedir. Nitekim Sütü Bulak ve Gâvur Meydanı adlı efsaneler yörede gerçekleşen Rus işgalinin neden olduğu acıları ve olumsuzlukları işlemektedir. Sütü Bulak efsanesine göre Ruslar bölgeyi işgal ettikten sonra halkın bütün erzaklarına el koyar ve su kaynaklarını kurutur. Halk susuzluk çektiğinden dolayı yeni su kaynakları aramaya başlar. Birkaç kişi Mermutlu Mahallesi'ne geldiğinde oluk oluk kan akan çeşmeyi görür ve korkudan kaçır. Düşmanlar Bitlis'ten çıkarıldıktan sonra insanlar çeşmenin artık süt akıttığını görür. Bunun üzerine çeşmenin adı Sütü Bulak olarak kalır. Diğer efsane olan Gâvur Meydanı'nda ise Rus işgalinden sonra bölgede bulunan Ermenilerin devlete karşı ayaklanarak Müslüman halkı öldürmeye çalışmasından bahsedilmektedir. Verilen anlatılar halkın geleneksel yaşamı içerisinde şekillenerek bölge tarihine ışık tutmaktadır. Farklı zamanlarda anlatılacak bu gibi efsaneler geçmiş ile gelecek arasında köprü görevi üstlenerek bir bakıma çocuklarda millî bilincin gelişimine katkı sağlayacaktır. Gölde Çetindağ Söme göre; *“Millî değerlerine sahip çıkıp millî bilincini kaybetmeyen toplumların var olabileceğine inanan atalarımız, değerlerinden uzak toplumların varlıksal alanlarının tahrip olmaya mahkûm olduğunu iyi bilmektedir.”* (Çetindağ Söme, 2019: 848). Çünkü geçmişte çekilen sıkıntılar kişiye dolaylı yoldan sezdirilerek yaşadığı toprağa karşı farkındalığı artırılır. Böylece bir bakıma çocuklarda tarih bilgisinin temelleri atılmış olur.

Efsaneler çocuklara coğrafi eğitimin kalıcı şekilde verildiği türlerdir. Çünkü yörede coğrafi şekillerle alakalı olarak anlatılan efsaneler sayesinde birey çevresini tanıyarak yaşadığı yer hakkında bilgi sahibi olur. Coğrafi şekillerin merkezinde olduğu anlatılar bireyin çevreyi kendisine tanıdık kılmasına neden olur. Bu efsanelerle çocukların coğrafyayı okuyarak yaratıcı düşünmesine zemin hazırlanır. Özellikle Van Gölü, Aygır Gölü ve Nazik Gölü'nü konu alan anlatıları dinleyen yöre insanı doğayı bilincinde anlamlandırarak bahsi geçen mekânlarla ortak yazgıyı yaşamaya başlar.

Eğitimcilerin eğitim sürecince kazandırmak istedikleri davranışların başında toplumsal yaşam içerisinde kişilerin ön yargılarla karar vermemesi, canlılara karşı saygı duyması ve duygudaşlıkla hareket etmesi gelmektedir. Bitlis'te Üryan Baba olarak bilinen şahsiyet ile alakalı anlatılan efsaneye göre yörede bulunan derebeyleri, Seyyid Baba'nın faziletlerini çekemeyip onu öldürmek ister. Onu öldürmek için de en doğru zaman olarak oğlunun düğününü düşünürler. Beyler bir davulun içine barut doldurup Seyyid Baba'nın düğününe hediye olarak gönderir. Davulcu davula vurduğu anda büyük

bir patlama olur ve Seyyid Baba'nın oğlu ölür. Gördüklerinden sonra Seyyid, dünya yaşamını tamamen terk ederek insanlarla olan bütün ilişkisini koparır. Dünya yaşamını tamamen reddeden Seyyid Baba, vücudunun sadece belli başlı yerlerini kapatan abayla gezmeye başlar. Bundan dolayı kendisine Üryan Baba denilmeye başlanır. Bu efsaneden hareketle bireyin olağan yaşantısında karşılaştığı kişilere karşı ön yargılı olmaması ve bu kişiler hakkında yeterli bilgi edinmeden peşinen karar vermemesi durumu sezdirilmektedir. Günlük yaşam içerisinde olağandışı hareket eden ve fiziksel özellikleriyle farklılık arz eden kişilerin hakkında peşinen verilen kararlar bazen büyük hataların ortaya çıkmasına neden olabilir. Çocukların eğitiminde kullanılacak böylesi anlatılarla başkalarına karşı ön yargıların temelleri ortadan kaldırılır.

Bireylerin gelenek, görenek ve örflerine bağlı bir şekilde yaşamını sürdürmesi bütün toplumların arzuladıkları bir durumdur. Bu bakımdan maddî ve manevî değerler gömüsü olan efsanelere, insanların eğitsel ve inançsal işlevi açısından da bakılmalıdır. Dinî değerlere, şahsiyetlere ve unsurlara saygılı olmak çocuklarda var olması gereken önemli hususlardandır. Bitlis'te halk arasında anlatılan Zeydan Kabristanı Efsanesi'ne göre, Hz. Zülküf'ün türbesi Zeydan Mahallesi'nde olan mezarlıktır. Günün birinde türbeyi ziyaret etmeye gelen Şeyh Abdulkadir Geylanî Hazretleri, Bitlis'in girişi olarak değerlendirilen Arıcılık mevkinde ayakkabılarını çıkarıp el pençe şekilde yürüyerek mezarın başına gelir. Şeyh Abdulkadir Geylanî ziyaretini bitirdiğinde tekrar ayakkabıları elinde Bitlis'in çıkışı olan Başhan'a kadar yürür. Bahis konusu durum birkaç kez tekrar ettiğinden, inanişâ göre günümüzde de yöre insanı mezarlığı ayakkabılarını çıkararak ziyaret etmektedir. Yörede insanların anlatılanlardan hareketle mezarlığı yalın ayak ziyaret etmesi efsanenin toplumsal alandaki yaptırım gücünü göstermesi açısından oldukça önemlidir. Maddî ve manevî değerlerin hızla çözülmeye başladığı çağımızda çocukların manevî değerlerle tanışması ve bunu yaşamında içselleştirmesi için yörede anlatılan efsanelerden sıklıkla yararlanılması gerekmektedir. Çünkü toplumun değer yargıları doğrultusunda yetişen nesiller milletlerin gelecekteki varlıklarının teminatı noktasındadır.

3.5. Bitlis Efsanelerinin İl Turizmine Olan Etkisi

Ülkelerin ekonomik kaynaklarının başında turizmden elde edilen gelirler gelmektedir. Turizmin geliştirilmesi ve yeni turistik alanların oluşturulması günümüzde ülkelerin resmi politikası haline gelmiştir. Kültür, turizmin büyük bir bölümünü oluşturan

alandır. Özellikle kültür turizmi, dünyadaki teknolojik gelişmelerin hızla ilerleyerek insanlığı tek tip olma yoluna soktuğu bu dönemde daha fazla aranan turizm kolu olmuştur. Geleneksel yaşamını ve kültürel değerlerini küreselleşen dünyaya rağmen devam ettiren toplulukların yaşam alanları günümüzde turistik turların vazgeçilmez durağı haline gelmiştir. Kültürel değerler açısından zengin olan yerler turistlerin tercih etme noktasında önceliklerini oluşturmaktadır. Kültürel alanlara karşı olan arzın fazlalığı yerel kültürlerin korunmasına ve yaşatılmasına da sebebiyet vermektedir. Bu durum kültür ve turizmin karşılıklı yakın ilişkisini göstermesi bakımından oldukça önemlidir.

İnanışlar ve efsaneler halk kültürünün önemli bir parçası olarak toplum tarafından kabul gören olgulardır. Belli yerlerle ve kişilerle alakalı anlatılan efsaneler zamanla genel kabul görerek turistik cazibe hüviyeti kazanır. Mitik dönemden gelen anlayışın göstergesi olarak kutsal kabul edilen yerler korunup böylece anıtlştırılır. Farklı dönemlerde insanlar tarafından böylesi yerlere geziler düzenlenerek adı anılan mekânın manevi ikliminden istifade edilir. Efsaneler içerisinde suların, dağların ve çeşitli coğrafi şekillerin oluşumuyla alakalı olaylardan da bahsedilmektedir. İnsanlar oluşum ve dönüşüm hikâyesini dinlediği varlıkları merak ederek orayı görme istediğinde bulunur. Böylelikle bu alanlara turistik ziyaretler düzenlenir. Bunların dışında Anadolu'nun farklı yerlerindeki bazı suların insanı kaybettiği sağlığına kavuşturduğuna dair efsaneler de bulunmaktadır. Bu gibi yerler zamanla tesisleştirilerek turistik mekânlar haline gelmektedir. Örneğin Urfa'da bulunan Balıklı Göl'e bağlı olarak anlatılan bazı efsaneler söz konusu yerin turistik durak haline gelmesine katkıda bulunmuştur. Yörede Hz. İbrahim'e bağlı olarak anlatılan efsaneler Balıklı Göl'ün etrafında ontolojik bir alan kurulmasını sağlamıştır. Çünkü zamanla efsanelerin merkezinde yer alan mekân kutsallaşmıştır. Kolektif tarafından kutsanan Balıklı Göl ve içerisinde barındırdığı canlılar korunarak yılın belirli zamanlarında ziyaret edilmeye başlanmıştır.

Veliler, evliyalar ve tarihî şahsiyetlere bağlı olarak anlatılan efsaneler neticesinde bazı mekânlar turistik yer hüviyeti kazanarak ziyaretçilerin ilgi odağı haline gelmiştir. Toplum geçmiş dönemlerde değer verdiği kişilerin manevi etkisinden faydalanmak amacıyla böylesi yerleri sıklıkla ziyaret eder. Anadolu'nun farklı bölgelerinde efsanelerle şekillenen bu gibi yerler inanç turizminin gelişmesini de sağlamıştır. Kutsal kabul edilen mekânlar inanç, sağlık ve kültürel açıdan bir bütünlük barındırmaktadır. Sayılan maddeler insanların turistik tercihlerinde önemli bir rol oynamaktadır. Bitlis ve ilçeleri kültürel turizm potansiyeli olan önemli bölgelerin başında gelmektedir. Fakat yöre, tanıtımının ve

reklam çalışmalarının yetersizliğinden ötürü sahip olduğu potansiyeli kullanamamaktadır. Bölgenin yapısında inanç, dinî, doğa, şifa ve kültür turizmi açısından önemli mekânlar bulunmaktadır. Bu manada sahip olunan değerler bölgede anlatılan efsanelerle sunularak turistik tanıtım maksadıyla kullanılmalıdır. Nitekim çoğu mitik dönemden günümüze kadar ulaşan bölge efsanelerini dinleyen insanlar merak güdüsüyle hareket ederek bahsedilen yerlere karşı ilgi duymaya başlar. Ülkemizde son yıllarda yaygınlaşan kültür turlarından faydalanma noktasında istenilen payı alamayan Bitlis, kültürel değerlerin yaşatıldığı efsaneleriyle arzu edilen hedeflere ulaşma noktasına gelebilir. Fiziki ve manevi mekânlarla alakalı anlatılan efsanelerle insanların ilgisi bu yerlere çekilerek yörenin kültür turlarında uğranılan bir nokta haline getirilmesi sağlanacaktır.

Bitlis'in Tatvan ilçesi sınırları içerisinde yer alan Nemrut Krater Gölü Türkiye'nin en büyük, dünyanın ise ikinci büyük krater gölü olma hüviyetindedir. Sönmüş bir volkanik dağ olan krater gölünün, Nemrut olarak tanımlanması geçmiş insanın doğayı anlamlandırma çabasının bir sonucudur. Sözü edilen durumu güçlendiren olaylarından biri de jeolog ve arkeolog olan iki bilim insanının yörede anlatılan bazı efsanelerden hareketle krater gölü ve çevresinde bulunan bazı coğrafi oluşumları açıklamaya çalışmasıdır. Nitekim bu bilim insanlarına göre; *“Nuh'un torunu olan Kûş'un oğlu ve tarihin en acımasız krallarından birisi olarak bilinen Kral Nemrut ile ilgili anlatılan efsanelerin Nemrut Volkanı ve bu volkanın çevresindeki birtakım coğrafik ve jeolojik yapılardaki karşılıklarını ortaya koymaktır.”* (Karaoğlu- Kılıç, 2017: 29). Bu bağlamda Nemrut, adı geçmiş insanların karşılaştıkları olağanüstü doğa olaylar karşısında giriştikleri kaynak bulma ihtiyacıdır. Yöre insanının algısında Nemrut'un zalimliğinin sembolü olarak yer edinen krater gölü zamanla kültür turizminin destinasyonlarından biri haline gelmiştir. Bu minvalde Nemrut Krater Göl'ünün uluslararası manada bir destinasyon olarak tanınmasını sağlayan olay ise EDEN'in burayı “yeryüzü cenneti” olarak tescillemesidir. *“EDEN, Avrupa Birliği çapında sürdürülebilir turizm gelişim modellerini teşvik eden bir yarışma projesi olan Avrupalı Seçkin Destinasyonlar Ağı'nın kısa adıdır. 2007'de geliştirilen proje kapsamında her yıl bir tema belirlenmekte ve belirlenen tema çerçevesinde düşük turist yoğunluğuna sahip, bilinmeyen turizm alanları ortaya çıkartılarak mevcut bilgi ve iletişim ağına dâhil edilmekte ve bu sayede tanıtılmaktadır. Amaç yerel ve bölgesel kalkınmanın hızlandırılması ve gelişim gösterme potansiyeli yüksek görülen destinasyonların belirlenmesidir.”* (Aslan- Güneş, 2014: 2).

Bitlis il sınırları içerisinde yer alan Nemrut Krater Gölü düşük turist yoğunluğuna sahip olan ve pek bilinmeyen bir turizm alanı olma noktasındadır. Bu turizm destinasyonunun geliştirilmesi ve tanıtılması için yapılması gerekenlerin başında yöreye özgü halk kültürü ürünlerinin evrensel etkileşime açık hale getirilmesi gelmektedir. EDEN tarafından krater gölüne kazandırılan statü, yöreye ait halk kültürüyle desteklenerek dünya turizm pazarına sunulmak üzere geliştirilmelidir.

Yıllara göre EDEN projeleri	EDEN proje teması	Ülkemizde kabul edilen destinasyonlar
2008	Turizm ve SOKÜM	Edirne (Kırkpınar Yağlı Güreş Festivali)
2009	Korunan Alanlar	Kuyucuk Gölü Yaban Hayatı Geliştirme Sahası / Kars
2010	Suya Bağlı Turizm	Nemrut Krater Gölü / Bitlis
2011	Turizm ve Fiziksel Mekânların İyileştirilmesi	Hamamönü / Ankara
2013	Erişilebilir Turizm	Taraklı / Sakarya
2015	Turizm ve Yerel Gastronomi	Gaziantep

Şekil 13. Avrupalı Seçkin Destinasyonlar (EDEN) Tarafından Türkiye’de Kabul Edilen Destinasyonlar

Yapılan çalışma neticesinde EDEN nezdinde Türkiye’deki altı destinasyondan biri olarak tescillenen Nemrut Krater Gölü, bu gelişmeyle turistik merkez olma yolunda güçlü bir fırsat yakalamıştır. Proje kapsamında elde edilen kazanımların geliştirilmesi için bölge insanının kültürel değerlerini yapısında barındıran efsanelerin ontolojik alanından faydalanılması gerekmektedir. Bu bağlamda bölgede Nemrut’la alakalı olarak derlenen efsaneler destinasyon olarak belirlenen krater gölünün cazibesini daha fazla artırma amacıyla işlenmelidir. Söz konusu efsane metinlerinin farklı yabancı dillere çevrilerek turistik tanıtımlarda kullanılması ulaşılmak istenen kitlenin genişlemesini sağlayacak bir diğer noktadır.

Avrupalı Seçkin Destinasyonlar Ağı'nın suya bağlı turizm temasını baz alarak kabul ettiği Nemrut Krater Gölü'nün şifa arayan insanların ilgi odağı haline gelmesi için geçmiş dönemden günümüze kadar uzayan efsanelerle değerinin artırılması gerekmektedir. Çalışma kapsamında derlenen *Devler Çeşmesi* efsanesine göre Nemrut, kış aylarını geçirmek için Adıyaman'a, yaz aylarında ise Tatvan'daki dağa gelmektedir. İnanişâ göre onun şehirler arasındaki göçünü yapan da deve kervanlarıdır. Zalimlikleri ile bilinen Nemrut, yükünü taşıyan develere bile işkence uygulamaktadır. Nemrut'un adamları uzun yolculuk yapmalarına rağmen develerin su içmesini engeller. Bunun üzerine develer Allah'a dua edip, ondan canlarını almasını ister. Duaları kabul edilen develer Allah tarafından taşa dönüştürülür. Su içmeye çalıştıkları çeşme ise o olaydan sonra devler çeşmesi adını alır. Geçmiş dönem insanının dünyada yapılan kötülüklerin ve zalimliklerin karşılıksız kalmayacağı düşüncesinden hareketle anlamlandırdığı taşları, maddi varlıklarıyla gören kişilerin algılarında bu varlıklar ölkü değer davranışlarının hatırlatıcısı olmuşlardır.

Resim 16: Nemrut'un Develeri Olarak Bilinen Sıralı Taşlar Kaynak: Karekod

Tatvan ilçesinin dışında ve Nemrut Dağı'nın eteklerinde yer alan taşlar günümüzde turistik açıdan ihmal edilmiş ve unutulmaya yüz tutmuş durumdadır. Fakat bu taşlarla ilgili olarak anlatılan efsanelere bakıldığında taşların bölge insanının değer yargılarını temsil eden ve yaşam felsefesinden izler taşıyan kültürel bellek mekânları oldukları görülecektir. Ahlat ilçesinde derlenen Nemrut'un Develeri efsanesine göre ise Nemrut'un yaptığı zalimliğe karşılık dağ, gazaba gelerek ateş püskürtmüştür. O sırada Adıyaman'da bulunan dağa kış ayını geçirmek için giden Nemrut'a ait develerin üzerine püsküren ateş onları taşa çevirmiştir. Taş kesilen develerin olduğu yerde ise inanişâ göre develerin içmesi için kutsal bir su kaynağı ortaya çıkmıştır. Efsaneye göre kutsal kaynaklı olarak ortaya çıkan su, var olan kaostan sonra doğanın dengeleyici unsuru olarak karşımıza çıkmaktadır. Tatvan'da bulunan sıralı taşlar, Nemrut Dağı endeksli yapılacak tanıtımlarla turizme kazandırılmalıdır. Uluslararası anlamda yapılacak tanıtımlarda insanların burayı görmesi için algı oluşturulmaya çalışılmalıdır. Çünkü anlatılan efsanelerdeki olayların büyüüne kapılan insanların orayı ziyaret etme arzusu kendiliğinden harekete geçecektir. Anlatı sonunda ortaya çıkan suyun kutsal olduğu düşüncesi insanları bölgeye çekecek olan diğer durumlardan biridir. Bu durumların ötesinde oluşturulacak farkındalıkla yörede bulunan söz konusu taşların çeşitli şekillerde tahrip edilmesinin önüne geçilmesi sağlanacaktır.

Resim 17: Nemrut Dağı ve Krater Gölü Kaynak: Karekod

Nemrut Krater Gölü yapısında barındırdığı canlı yaşamı açısından da incelenmesi gereken bir alandır. Kültür turizminin katmanlarında yer alan unsurlardan biri de bölgeye has biyoçeşitlilik durumudur. “*Turistlerin bir alana yönelik ziyaret etme isteğini doyuran çekicilikler, turizmin yer seçiminde rol oynayan coğrafi kaynaklardır. Örneğin; doğal kaynaklara dayalı turizm çekicilikleri, yeryüzü şekilleri, iklim, doğal manzara ve bitki örtüsü vb.*” (Aktaş- Batman, 2010: 378). Yörede Nemrut Dağı merkezli anlatılan efsanelerde dikkat çekilen başat durum burada bulunan doğal yaşamdır. Hüsrev Paşa ile alakalı anlatılan efsaneye göre cuma namazı çıkışında minareye çıkan derviş talep ettiği paranın verilmemesi durumunda kendini aşağı atmakla tehdit eder. Cemaatin içinden sadece Hüsrev Paşa çağrıya yanıt verir. 40. günün sonunda parası biten Hüsrev Paşa sergilediği samimiyetin karşılığında derviş tarafından Nemrut Dağı’na götürülür. Hüsrev

Paşa'ya Nemrut Dağı'nda bulunan kimya adı verilen bitki tanıtılır. Anlatıya göre bitkinin özelliği ise suya batırıldığında altın olmasıdır. Nitekim Bitlis ilinde Hüsrev Paşa, tarafından yaptırılan yapıların çoğunun bu bitkiyle yapıldığına inanılmaktadır. Söylenceye Hüsrev Paşa'ya suya batırıldığında altına dönüşen bitkinin tanıtıldığı yer Nemrut Dağı'dır. Anlatılan olayla birlikte bilinç dışına gizil güçleri ve varlıkları yapısında muhteva eden mekân mesajı verilmiştir. Bunun bitki üzerinden yapılması ise dağda var olduğuna inanılan biyoçeşitliliğe işaret etmektedir. Çünkü bahsi geçen fenomeni oluşturan canlılar tıptan sanayiye kadar pek çok alanda kullanılır ve insanlığın yaşamını kolaylaştırma görevini üstlenmektedir. Kültür turizminin yanında anlatılan efsanede bir bakıma sağlık turizmine de dikkat çekilmektedir. Bu bağlamda insan etkisinin az olduğu Nemrut Dağı ve Kraterinin mevcut yapısı korunarak turizm yoğunluğu artırmalıdır.

Resim 18: Nemrut Krater Gölü Kaynak: Karekod

Bölge turizminin uluslararası alanda farkındalığını oluşturacak efsanelerden bazıları da Büyük İskender'in merkezinde olduğu metinlerdir. Bitlis'teki bazı yapıların ve doğal kaynakların tarihî bir şahsiyet olan İskender'le ilişkisinin anlatıldığı efsaneler bölgenin turistik olarak çekiciliğini artıracak durumlardandır. Şehrin ne zaman kurulduğu ve isminin nereden geldiği konusunda kesin tarihî belgeler bulunmamasına rağmen, çoğu araştırmacı kaynak olarak Büyük İskender'e bağlı olarak anlatılan efsaneleri temel almaktadır. Buna karşın turistik tanıtımlarda tarihî kişiliğin etkisinin kullanımı aşamasında ise eksik kalınmaktadır. Bitlis adının kaynağı ile alakalı anlatılan efsaneye göre Büyük İskender, yaptığı seferden sonra bir hastalığa yakalanır. Geldiği yerdeki sudan içen İskender zamanla iyileştiğini görür. Şifaya kavuşan Büyük İskender, komutanından bölgeye kendisinin dahi alamayacağı bir kale yaptırmasını ister. Komutanı verilen emri yerine getirir. Seferden dönen İskender kaleyi bütün çabalara rağmen alamaz. Anlatının sonunda komutan kalenin anahtarını İskender'e teslim eder ve kendisine verdiği talimatı hatırlatır. Bu durum Büyük İskender'in hoşuna gider ve kaleyi komutanına hediye eder. Söylenceye göre kalenin adı ve şehrin adı anlatılan olaylardan sonra komutanın adı olan Bedlis olarak anılmaya başlar. Daha sonra sözcük değişime uğrayarak Bitlis şeklini alır. Tarihin efsanelerle süslenerek toplumsal alana iletilmesi insanların bölgeye karşı olan ilgisini artırır. Bitlis, rekabetçi anlayışın gereği olarak turizm sektöründeki payını artırmak amacıyla sahip olduğu bu değerleri ön plana çıkarmak zorundadır. Özellikle eski dönemin geleneksel değerlerini ve toplumun yaşamsal kodlarını taşıyan efsaneler verilecek çabada kullanılması gereken öncelikli yollardandır. Çünkü modern insanın peşine düştüğü olguların özünde farklı ve otantik durumlar bulunmaktadır. Efsanede bahsedilen suyun şifa veren etkisinin büyüüne kapılan insanlar bölgeye gelip buraları ziyaret etmeye eğiliminde olacaktır. Bundan ziyade tarihin gizli kalan yönlerinin izlerini sürmeye çalışan kişiler efsanede Büyük İskender, tarafından dahi alınamayan kaleyi merak etmeye başlar. Örneğin Muğla'nın Fethiye ilçesinde bulunan Büyük İskender'in İslî Mağarası bölgede anlatılan efsanelere göre İskender'in esirleri yaktığı ve şifa bulmak için yıkandığı mekândır. Muğla ilinde anlatılan efsanelerden hareketle mağaraların bulunduğu alanlara yatırımlar yapılarak turizme kazandırılmıştır. Bitlis ve çevresinde Büyük İskender'in merkezinde olduğu pek çok efsane anlatılmaktadır. Fakat diğer şehirlerin aksine Bitlis, İskender'in tarihî ve kültürel mirasından faydalanma aşamasında oldukça yetersiz kalmıştır.

Bitlis'te sözlü kültür ürünlerine sıklıkla konu olan unsurlardan biri de bölge bulunan göllerdir. İl sınırları içerisinde alan Van Gölü, Ahlat ilçesinde bulunan Nazik Gölü, Adilcevaz'da bulunan Aygır ve Arin Gölleri sahip oldukları doğal güzellikler ve yapısında barındırdığı ekosistemle turistik manada görülmesi gereken yerlerin başında gelmektedir. Çoğu bölge insanının dahi varlığından haberdar olmadığı göllerin turizme kazandırılması ve insanların buraları ziyaret etmesi sağlanmalıdır. Bu işlem yapılırken ise göllerle ilgili anlatılan efsaneler ön plana çıkarılmalıdır. Çünkü insan üzerinde etki oluşturacak olan ve mekânın gizemini artıracak durum efsanelerin yapısında var olan inandırıcı olma özelliğidir. Adilcevaz'da bulunan Aygır Gölü'ü etkileyici doğası ve etrafında teşekkül eden efsanelerle turistik manada keşfedilmeyi beklemektedir. Çalışma kapsamında bölgede derlenen 55. efsaneye göre Aygır Gölü ve Van Gölü birleştirilmek istenir. Fakat rüya âleminde projeyi yapmak isteyen adamın rüyasına Aygır Gölü'nün ruhu gelerek *“Beni değil kızımı benim ayağıma getir.”* şeklinde uyarıda bulunur. İlçede anlatılan efsaneye göre Aygır Gölü, Van Gölü'nün anasıdır. 59. efsaneye göre ise köylünün biri atını gölün kenarına götürür. Gölün içinden birden bir aygır çıkıp köylünün atını aşılar. Bir vakit sonra adamın atının bir tayı olur. Adam tekrardan tay sahibi olmak için Aygır Gölü'nün kenarına gelir. Ancak bu defa aygır gölden çıkıp tayını alıp gölün içine çeker. Gerçekleştiğine inanılan bu olaylardan sonra gölün adı Aygır olarak kalır. Bir diğer Aygır Gölü Efsanesi'ne göre ise mayıs aylarında Hz. Hızır ve İlyas bu göl kenarında buluşmaktadır. Sıkıntılarından ve dertlerinden kurtulmak isteyen insanlar bu gölü mayıs ayında ziyaret etmeye çalışır. Fakat yaptığı ibadetlerde samimi olan insanların dertlerine çare bulunmaktadır. Aygır Gölü'nde bu zamanlarda at görenlerin dualarının kabul edildiğine inanılır. *“İnsanları turizme yönelten önemli etkenlerin başında dini inanışlar gelmektedir. Din insanlık tarihinin hemen her döneminde toplumların davranışlarını belirleyen bir faktör olarak görülmüştür.”* (Aktaş- Batman, 2010: 374). Bitlis'in Adilcevaz ilçesinde yer alan Aygır Gölü bölge insanının inanışına göre mayıs aylarında Hz. Hızır ve Hz. İlyas'ın buluştuğu yer olarak bilinmektedir. Yaşamlarında sıkıntı çeken ve dertlerine çözüm arayan insanlar yılın mayıs aylarında buraya gelerek söz konusu ritüeli yerine getirmeye çalışmaktadır. Göl taşıdığı efsanevi özelliklerle turistik destinasyon olarak değerlendirmeye alınmalı ve pek çok insanın dahi farkında olmadığı yer, böylece kamuoyuna efsanelerin değerler dünyasıyla süslenerek tanıtılmalıdır.

Özellikle dinî değerlerle süslenen destinasyonlar insanların davranışlarında daha yönlendirici rol oynamaktadır. Bölgenin önemli göllerinden olan Kazan Gölü ile alakalı

olan efsaneye göre ise Hz. Ali bir gün oğlunu çağırır ve kılıcını göle atmasını ister. Fakat oğlu hatıra kalsın diye kılıcı göle atmaz ve saklar. Oğlu isteğini yere getirmeyince torunu Hz. Hüseyin'e kılıcı verir ve torunu kılıcı suya atınca fırtına çıkmaya başlar. Bölgedeki inanışa göre gölde belirli zamanlarda fırtınaların çıkması ve dalgaların oluşmasının nedeni Hz. Ali'nin kılıcının gölün içinde olmasına bağlanmaktadır. Kazan Gölü'nün tanıtılması ve bu yere insanların ziyaretlerini kolaylaştırmak maksadıyla anlatılan efsaneler, onu insanların ilgisine sunmaktır. Özellikle bazı bölgelerin turizm etkisini artırmak için sonradan efsaneler uydurulmaktadır. Fakat Bitlis'te bulunan pek çok yerin eski dönemlerden günümüze kadar uzanan kadim efsaneleri bulunmaktadır. Bölgenin turizmden gerekli payı alması ve saklı kalan çoğu doğa unsurunun insanların algılarına yerleştirilmesi için efsanelerin büyüğü dünyasından yararlanılması gerekmektedir.

3.6. Bitlis Efsanelerinin Medya ve Reklam Açısından Değeri

Markalar, işletmeler ve ticari kuruluşlar ürünlerini pazarlamak amacıyla çeşitli yollar izlemektedir. Bunun için çoğunlukla medyanın iletişimsel gücünden istifade etmektedirler. Bu anlamda sosyal medya insan hayatının günlük uğraşlarından biri haline gelmiştir. İnsanlar sabah uyandığında eline aldığı kitle iletişim cihazlarından gündemde olan ve arkadaşlarının sosyal medyaya yüklediği bilgi, belge ve dokümanları takip etmektedir. Büyük etki alanı olan sosyal medya böylece işletmeler için önemli bir tanıtım aracı haline gelmiştir. Sosyal medya kullanıcılarının profillerini oluştururken yaşadıkları bölgeyi belirtmesi işletmelerin bölgesel ve yerel değerleri reklam olarak kullanmasını sağlar hale getirmiştir.

Son zamanlarda GSM şirketleri geliştirdikleri uygulamaları sanal ortamda pazarlayarak gelirlerini artırma yoluna gitmiştir. Şehirlerarası yolculuk yaparken illerin mülki sınırlarına girildiğinde telefonlara bölgeyi tanıtıcı ve şehrin kültürüyle alakalı kısa mesajlar gelmektedir. Mesajın içeriğinde ise bölge türküleriyle yolculuğun daha keyifli ve güzel geçeceği şeklinde tüketicinin alım dürtüsünü harekete geçiren cümleler bulunmaktadır. Bazı turistik bölgelerde ise geliştirilen elektronik uygulamalarla gidilen alanda gerçekleştiğine inanılan olaylar ve efsaneler anlatılmaya başlanır.

Reklamların asıl amacına ulaşması için hedef kitlesi olan tüketicinin bazı duygularına hitap ederek onun alım dürtüsünü egemenliği altına alması gerekir. Büyük markaların reklamlarının toplumu etkileyen olayları hatırlatarak insanları duygusal olarak yakalaması, ürünün satış oranındaki artışıyla doğru orantılıdır. İletişim uzmanı M.

McLuhan reklam olgusunu 20. yy'ın mağara sanatı olarak tanımlamaktadır. İlkel düzenin tarihsel, kültürel ve toplumsal belleğini mağara duvarına işlemesi gibi günümüz insanının bellek belirleyicisi de reklamlardır (Çetin, 2014: 561). Çünkü reklamların hedef kitlesi halk olmak zorundadır. Halkın değerlerinden, geleneğinden ve kültürel belleğinden istifade edemeyen reklamların başarısı olanaksızdır. Başarının yakalanabilmesi için toplumun geçmişten günümüze kadar geldiği yolda başından geçen olayların iyi şekilde araştırılması gerekmektedir. Bu açıdan her bölgenin ve coğrafyanın kültürel değerleri bilinmelidir. Örneğin; kırmızı renkle dünya piyasasına çıkan ürünün halk kültüründe kırmızının kötü olarak kabul edildiği bir bölgede pazarlanması oldukça güçtür.

Bölgelere ve illere göre reklam çalışması yürüten işletmelerin halk kültürünü, geleneğini, göreneğini ve sosyal normlarını göz önünde bulundurması gerekmektedir. Özellikle toplumun kültürel belleğinde varlığını devam ettiren halk kültürü ürünleri medyanın ve reklamcılık sektörünün günümüzde önemli bir çalışma alanı olmaktadır. Satılacak ürünün bölgede bilinen bir efsane karakteriyle ilişkilendirilerek tanıtılması ürün üzerinde olan ilginin artmasını sağlayacaktır. Son zamanlarda Bitlis ilinin çeşitli yerlerinde medyanın ve reklam sektörünün bazı çalışmaları olmaktadır. Güroymak İlçesi'nde bulunan Budaklı Kaplıcası'nda mandaların karların içindeki sıcak suyla buluşmasını konu alan cep telefonu reklamı şehrin ve ilçenin turistik ve ekonomik değerini artırmıştır. Çünkü söz konusu reklam filmi, yöreye ülkenin farklı yerlerinden ve dünyadan olayı yerinde görmek için insanların gelmesini sağlamıştır.

“Bitlis Efsanelerinin İl Turizmine Olan Etkisi” konu başlığında Bitlis efsanelerinin il turizmine olan etkisi verilen metinler üzerinden açıklanmaya çalışılmış ve şehrin turizm gelirlerinden alması gereken payın artırılması için yapılması gerekenlere değinilmiştir. Turizm gelirlerinin artırılması ve turistlerin bölgeye daha fazla çekilmesi için medyanın reklam gücünden özellikle istifade edilmesi gerekmektedir. Çünkü reklam günümüzde toplumların tüketim alışkanlığını yönlendiren ve onların yaşamlarını şekillendiren önemli bir faktördür. Günlük yaşam içerisinde fazlaca karşılaşılan ve insanların tercihlerini kolayca etkileyen reklamların ilin tanıtımını istenilen noktaya taşıma aşamasındaki değeri oldukça yüksektir. Ürünlerin pazarlanması için oluşturulan reklamların asıl amacı hedef kitleyi ruhsal ve duygusal açıdan etkilemektir. Çünkü *“Reklamlar, tüketiciyi etkilemek için ürünü sunarken onlara “sınıf atlama”, “yaşamlarında olumlu değişim”, “bir gruba aitlik ya da farklı olacağı” vaadinde bulunur; ürüne dair özellikler geri plandadır ya da yoktur.”* (Kılıçaslan, 2016: 54).

Görüldüğü üzere reklamların asıl amacı hedef kitleyi farklı açılardan yakalayarak onları ürünün tüketimine yönlendirmektir. Görsel ve sosyal medyada insanların sürekli olarak karşılaştığı reklamlarda kültürel değerleri kullanmak, reklamların genel misyonuna hizmet edecek eylemlerden biridir. Özellikle sözlü kültür ürünleri yapısında barındırdığı unsurlarla insanları duygusal açıdan saran ve büyüleyen bir etkiye sahiptir. İnandırıcılık yönü diğer türlere oranla yüksek olan efsaneler dinleyen kişiler üzerinde daha fazla etki bırakmaktadır.

Bitlis ve ilçelerinde anlatılan bazı efsaneler insanların tüketim alışkanlığını etkileyecek değeri yapısında ihtiva etme hüviyetindedir. Uluslararası kurumsal şirketlerin ve markaların yerellik ilkesini yerine getirme aşamasında başvurması gereken olguların başında efsanelerin muhtevasında yer alan bölge toplumuna ait gelenek, görenek ve kültür değerleri yer alır. Çünkü yapılan reklamlarda dikkat edilmesi gereken nokta hedef kitlenin sahip olduğu yaşam tarzı, kültürel değerleri ve sosyal normlarıdır. Söz konusu durumlar göz önüne alınmadan yapılan reklamların başarısından bahsetmek olanaksızdır. Bölge insanının hayat felsefesi ve yaşamdan beklentilerini daha iyi anlamak için toplumsal yaşanmışlık sonucu ortaya çıkan efsane metinlerinden istifade edilmesi gerekmektedir. Örneğin Adilcevaz ilçesinin adının kaynağıyla alakalı olarak bölgede anlatılan efsaneye göre zamanın birinde bölgede Adil adında insanların dertlerine ve sıkıntılarına derman olan bir adam ölür. Adam öldükten sonra mezarının üstünde ceviz ağacı çıkar. Bu olaydan sonra ilçenin adı Adilcevaz olarak kalır. Besin değeri ve tat açısından bölge insanının severek tükettiği yiyeceklerin arasında olan Adilcevaz cevizi tanıtım noktasında yaşadığı sorunlardan dolayı ulusal manada kendisine değer bulamamaktadır. Yapılacak bilimsel besin ölçümlerinden sonra, efsanelerin büyüleyici etkisiyle ilçeye ait olan ceviz, Adilcevaz adına tescillenmelidir. Çünkü anlatılan efsanede dervişin mezarında çıkan ceviz, daha çok kutsal nitelikli olarak düşünülmektedir. Bu bağlamda Adilcevaz'da yetişen cevizler besin değeri yüksek tat açısından da lezzetlidir. Bölgede yetişen ve kalite açısından da oldukça verimli olan cevizlerin ulusal anlamda tanıtımının yapılması efsanelerin büyüdü dünyası kullanılarak yapılacak reklamlarla olmalıdır. Günümüzde ilçede kurulan seralarla tescilli cevizler yetiştirilmektedir. Bunun dışında mahsul olarak sonbaharda toplanan cevizler ve bu cevizlerden yapılan reçeller bölgenin önemli besin kaynaklarındandır. Efsaneye konu olan Adilcevaz cevizlerinin yapılacak reklamlarla görsel ve sosyal medyada kamuoyuna tanıtılması gerekmektedir. Böylece kadim bir sözlü geleneğe sahip olan bölge, maddi unsurlarla bunu süsleyerek genişlemeye başlayacaktır.

Ceviz açısından marka olma yolundaki önemli adımların başında da bölgedeki sözlü gelenek ve güncel pazarlama yöntemleri yer almaktadır.

Ahlat'ta bulunan Selçuklu Meydan Mezarlığı Bitlis'in önemli maddi kültür unsurlarının başında gelmektedir. UNESCO tarafından geçici dünya kültür mirası listesine alınan mezar taşlarının medya ve reklam değeri oldukça fazladır. Fakat birçok alanda olduğu gibi mezar taşlarının tanıtımı ve reklamlaştırılması noktasında yetersiz kalmıştır. Türk Milleti'nin kültürel bellek mekânlarından olan mezar taşlarında bulunan işlemler, motifler ve desenler çağlar boyunca yapısını koruyarak günümüze ulaşmıştır. Geçmiş Türk topluluklarının sanat, estetik ve mimari seviyesi hakkında bizlere bilgi veren taşların korunarak millî kimlik oluşturması maksadıyla tanıtılması gerekmektedir. Anadolu insanını bir arada tutan ve tutacak olan millî kimliğin güçlendirilmesi için bölgede taşların ekseninde olduğu sözlü kültür ürünlerine özel ilgi gösterilmelidir. Bu sayede geçmişten geleceğe uzanan anlamlı toplumsal birliğin devamlılığı sağlanabilir. Ahlat'tan derlenen 117. efsaneye göre düşmanlar Süphan Dağı'nın eteklerine geldiğinde Selçuklu mezarlığında bulunan dikili taşları asker sanır. Ateş etmeye başlayan düşman, asker sandıkları dikili taşların düşmediğini görünce korkuya kapılıp geri çekilmeye başlar. İnanişâ göre günümüzde mezar taşlarının üzerinde bulunan izlerin mermi izi olduğu yönündedir. Efsaneden hareketle mezar taşlarının manevi değeriyle birlikte bölge insanının algısında fiziksel varlıklarıyla da koruyuculuğuna inanılmaktadır.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

4. METİNLER

4.1. Oluşum Efsaneleri

4.1.1. Gök Cisimlerinin Oluşumuyla İlgili Efsaneler

1. Ay ve Güneş Efsanesi

Eskiden birbirini çok seven iki kız kardeş varmış. Bu kız kardeşler hamurla oynarken tartışmışlar. Oyun sırasında büyük olan kardeş, küçük olanın yüzüne hamur fırlatarak onun yüzünü kirletmiş. Küçük kardeş buna öfkelenerek bir beddua etmiş. O zamanlar beddualar kabul oluyormuş. Kızın bedduası “Benim yüzümü kirlettiğin gibi Allah da senin yüzünü kirletsin” şeklindeymiş. Bunun üzerine ablası da ona beddua etmiş. Bu beddualar üzerine küçük kardeş güneş, büyük olan kardeş de ay olmuş. Küçük kızın yüzü parlak, ablasının yüzü de çukurluklarla dolmuş. Bu iki kız kardeşin tekrar kavuşacağı gün yöre halkı arasında kıyametin kopacağına inanılmaktadır. (K.K. 17)

2. Ay Efsanesi

Bitlis’te Ay ile ilgili inanışlar vardır. Ay’a baktığımızda ayın tam beyaz olmadığını leke halinde siyahlıklar olduğunu görürüz. Bu doğa olayı halk arasında bir efsaneyle ilişkilendirilmiştir. Eskiden bir kadın ve kızı varmış. Kız sürekli ağlarmış. Annesi de bu yüzden kızına bir tokat atmış ve kızın yüzünü morartmış. Kız, “Allah’ım beni öyle bir şeye çevir ki karanlık çökünce herkesin bana ihtiyacı olsun” şeklinde dua etmiş. Allah onu aya dönüştürmüş. Aydaki lekelerin bu olaydan sonra ortaya çıktığına inanılmaktadır. (K. K. 25)

3. Dünya ve Dağ Efsanesi

Allah dünyayı yaratır. Dünyayı oluşturduktan sonra Cebrail’i yanına çağırır. Cebrail’e “Gidip dünyayı incele, bak nasıl yapmışım” der. Cebrail bunun üzerine dünyaya gelir. Her tarafın dümdüz olduğunu görür. Geri döndüğünde “Allah’ım her şeyi çok güzel yaratmışsın ancak dünya çok sallanıyor.” der. Bunun üzerine Allah dağları yaratır ve yeryüzüne oturtur. Böylece dünya güzel bir yer olur. (K. K. 27)

4. Samanyolu Yıldızı

Dört öküzü olan adamın biri çift sürüyormuş. Akşam işi bitince adam evine gelmiş. Öküzlerin ertesi gün için güçlenebilsin diye önlerine saman koymak istemiş ancak ahıra geldiğinde samanların olmadığını görmüş. Gördüğü olay üzerine samanların çalındığını anlamış. Torbaların altı yırtık olduğundan samanlar çalınırken bir kısmı dökülmüştür ,adam bunu görüp izleri öküzleriyle beraber takip etmeye başlamış. Adam ve dört öküzü izleri takip ederken kaybolmuş. İnsanlar, bir bakmış ki adam öküzleriyle birlikte gökyüzündedir. O günden sonra gökyüzünde belirli zamanlarda adam, öküzleri ve dökülen samanlar görülür. **(K. K. 27)**

4.1.2. Ağaçların Oluşumuyla İlgili Efsaneler

5. Kavak Ağacı

Düşmanlarından kaçan adamın biri sırtını kavak ağacına dayayarak dinlenmeye çalışmış. Ağaç, adamın sırtını kendisine dayamasını kabul etmemiş. Bu durum adamın oldukça zoruna gitmiş. Bunun üzerine adam “Boyun hep uzun olsun. Rüzgâr sana vurdukça hep sallanasın. Rahat yüzü görmeyesin.” şeklinde beddua etmiş. Ağaç bu bedduadan dolayı tüm ağaçlardan daha uzun olmuş ve her rüzgârda sallanmış. **(K. K. 5)**

6. Çam Ağacı

Kuşun biri kuluçkaya yatmak için kendisine ağaçların dalları arasında yer aramaya başlamış. Hangi ağacın tepesine gittiyse hiçbir ağaç kuşun yuva yapmasına izin vermemiş. Son olarak çam ağacı kuşun dalları üzerinde yuva kurmasına izin vermiş. Bunun üzerine kuş Allah’a yalvarmış ve “Allah’ım bütün ağaçların yaprakları dökülsün sadece çam ağacı hep yeşil kalsın.” şeklinde dua etmiş. Dua kabul olduğundan kış geldiğinde bütün ağaçların yaprakları dökülürken çam ağacının yaprakları dökülmeyip her daim yeşil kalmış. **(K. K. 4)**

7. Kener Ağacı

Zamanın birinde sütü bol ve güzel iki inek varmış. Bunlar yaylada otlarken iki inekten birinin boynuzuna bir odun parçası takılmış. İnekleri gören nazar sahibi kadının biri onlara nazar yüklemiş. Başında odun parçası olan inek nazardan etkilenmemiş, ancak diğer inek nazardan etkilenerek ölmüş. Bu olay üzerine nazara iyi geldiği anlaşılan odun

parçası toprağa ekilmiş ve adı Kener ağacı olmuş. Ağacın dalları bugün bile ineklerin boynuzuna nazarın kötü etkisini önlemek amacıyla takılmaktadır. **(K. K. 4)**

8. Karadut Ağacı

Anlatılanlara göre zamanın birinde iki genç birbirini çok sevmiş fakat gençlerin aileleri onların bu sevgisine bir türlü izin vermemiş. Bunun üzerine genç erkek kendisini ağaca asarak öldürmüştü. Bu olaydan sonra ağaç kara yaşlar dökmeye başlamış ve ağaç zamanla karaduta dönüşmüştü. Günümüzde o yörede hamile kadınların gidip karadut ağacını ziyaret etmesi gerekir. Ancak o ağaçtan asla dut koparmaması ve yememesi gerekir. Eğer o ağaçtan bir tane dahi olsa dut yerse kadının karnındaki bebeğin herhangi bir yerinde bir ben ya da dut deseni şeklinde leke çıkacağına inanılır. **(K. K. 37)**

9. Söğüt Ağacı

Söğüt, her yerde yetiştiği için bölgede arsız ağaç olarak kabul edilmektedir. Arsız ağaç olmasının yanında inanışa göre eski zamanlarda kimsesiz ve yardıma muhtaç insanlara kol kanat açıp onları koruduğuna dair inanışlar vardır. Allah dostu bu kimsesiz insanlar gördükleri faydadan dolayı söğüt için “İçin put (çürük şeklinde) olsun hiçbir şeye yaramayasın.” şeklinde dua etmişlerdir. Hak âşıklarının ettikleri bu dua neticesinde söğüt ağacının içi çürük ve boştur. İçi boş ve çürük olan ağaç, insanlar tarafından kesilmez. Yaptığına inanılan iyiliklerden dolayı ağaç sürekli kök salıp çok uzun ömürlü olmuştur.

(K. K. 58)

10. Karaağaç

Zamanın birinde Allah dostu kişiler güneş ışınlarından korunmak için kendilerine gölgelik yerler aramaya başlamışlar. İlk olarak karaağaca giden kişiler, ondan kendilerine gölge yapmasını isterler. Fakat ağaç bu kişilerin isteklerini kabul etmez ve onlara gölge sağlamaz. Hak âşıkları karşılaştıkları olay neticesinde ağaca “Yaşın kurundan daha iyi yansın.” şeklinde beddua eder. Karaağaç aldığı bu beddua yüzünden kısa ömürlü olur. Hatta biraz büyüdüğünde insanlar tarafından kesilerek evlerin damlarına cisir olarak koyulur. Bugün bile çoğu zaman insanlar kış aylarında odun ihtiyaçlarını karşılamak için bu ağacı keserler. **(K. K. 58)**

11. Kavak Ağacı I

Hak âşıklarının gölgelik istediği ağaçlardan biri de kavak ağacıdır. Allah dostu kişilerin isteklerini kabul etmeyen kavak ağacı da “Uzun boy atasın, her işe yarayasın.” şeklinde beddua alır. Kavak ağacının sürekli olarak boy atması ve her işe yaraması ağacın aldığı bedduanın bir sonucu olduğuna inanılır. **(K. K. 58)**

12. Gelin Ağacı Efsanesi

Ahlat’ın Develik köyünde Kâzım adında zengin biri yaşarmış. Kâzım’ın güzeller güzeli bir kızı varmış. Kâzım’ın kapısından görücüler hiç ayrılmazmış. Gelen giden kim olursa olsun adam, kızını vermezmiş. Gel zaman git zaman komşu köyden Rıza adında bir delikanlı Kâzım’ın kızı Nurcan’a sevdalanmış. Bir süre sonra Rıza tarafından Nurcan’ın babasına haber yollanmış. Kâzım Bey kabul etmiş bu teklifi. Görücüler Nurcan’ı istemeye gelmiş. Babası Nurcan’ın rızası olmadan onu Rıza’ya vermiş. Nurcan yalvarmış yakarmış fakat babası kararından vazgeçmemiş. Düğün günü düğün alayı Nurcan’ı almaya gelmiş. Nurcan’ı bir telaş almış. Gelinini ata bindirmişler. Gelinin üzerinde dua etmiş: “Allah’ım beni bir ağaca çevir, etrafındakileri de taşla çevir.” Gelin ağaç olmuş, etrafındakiler de taş olmuş. Ayrıca inanışa göre ağacın dalları kırıldığında kanamaktadır. **(K. K. 72)**

13. Karaağaç I

Karaağacın meyvesi oluştuğundan itibaren kurtludur. Bunun nedeni ise Hz. İbrahim ateşe atıldığında bütün ağaçlar sönmüş ancak karaağaç yanmaya devam etmiştir. Halk tarafından, sönmeyi için beddua alan ağacın meyvelerinde sürekli olarak kurt peyda olmuştur. Kurtlanan meyveleri kimse tarafından yenilmemektedir. Hz. İbrahim ateşe atıldığında yanmaya devam ettiği için de rengi karadır. **(K. K. 1)**

4.1.3. Çeşmelerin Oluşumuyla Alakalı Efsaneler

14. Mecnun Bulağı

Bitlis’in Ahlat ilçesinde dört yüz yıllık bir ağaç vardır. Merdiven gibi çıkılan bu ağaç oldukça büyüktür. Bu ağacın yanından bir gün Leyla ve Mecnun geçer. Burada hiç su olmadığını görünce üzülürler. Mecnun elini duvara koyar ve duvardan su çıkmaya başlar. Mecnun, bu suyu elleriyle Leyla’ya içirir. Bahsi geçen olaydan sonra oraya Mecnun Bulağı denilmektedir. Bu bulak Kırklar Mahallesi’ndedir. **(K. K. 28)**

15. Seydo Bulağı (Çeşmesi)

Uzun zaman evvel Bitlis'te Seydo adında çok yakışıklı bir genç varmış. Seydo yakışıklı olduğu kadar cesur ve yamanmış. Seydo aynı zamanda da âşık birisiymiş. Yaşadığı köydeki ağanın kızını seviyormuş. Ancak bu aşk pek de umut verici bir aşk değilmiş. Çünkü ağa kızını varlıklı birine vermeyi düşünüyormuş. Ancak Seydo ve kız birbirlerini çok seviyorlarmış. Günün birinde Seydo amansız bir hastalığa yakalanmış. Öyle bir hastalığa yakalanmış ki hiçbir yerde dermanı bulunamıyormuş. O dağ gibi adam yağ gibi eriyormuş. Bilinen tüm hekimlere ve hocalara gidilmiş ancak hiçbir çare bulunamamış. Bu durum böyle devam ederken bir gün genç adam rüyasında derdinin dermanını görmüş. Derdinin dermanı bir bitkiymiş ve bu bitkinin rüyasındaki dağda olduğunu görmüş. Ertesi gün Seydo, rüyasında gördüklerini yakınlarına anlatmış. Seydo'nun bu durumu ağanın kızını çok üzüyormuş. Seydo yakınları ile birlikte rüyasında gördüğü bu dağa çıkmış ve bu bitkiyi bulmuş. Tam bu bitkiyi koparıırken yaşlı bir adam bunu koparmamasını istemiş. Ancak Seydo hastalığını ve sevdiğini düşünüp yaşlı adamı dinlemeyerek bitkiyi koparmaya çalışınca yaşlı adam eğer bitkiyi koparırsa öleceğini söylemiş. Seydo onu dinlemeyerek bitkiyi koparmış. Kopardığı bitkiyi hekimlere götürmüş ve dermanını bulup iyileşmiş. İyileştikten sonra sevgilisine ulaşmayı hedefleyen Seydo amacına ulaşamamış. Kısa bir müddet sonra yaşlı adamın dediği olmuş ve Seydo ölmüş, o günden sonra Seydo'nun kopardığı bitkinin dibinde buz gibi bir su çıkmaya başlamış. Bu suya da Seydo Bulağı adı verilmiş. Bu çeşmeden su içenler hastalıklarına şifa olmasını beklerler. Bu çeşme halen Bitlis'teki Sekiz Ağustos Mahallesi'nde bulunmaktadır. Ayrıca bu efsanenin değişik ağızlarda çeşitli varyantları da vardır. (Kızıltoprak, 1998: 133)

16. Zeydan ve Şorki Efsanesi

Efsaneye göre Bitlis'in eski zamanlarda Zerdan adında ünlü bir mahallesi varmış. Bu mahallede yaşayanların durumu çok iyiymiş. Mahallede yaşayanların hemen hepsi altın işiyle uğraşıyormuş bu yüzden oldukça zenginlermiş. Bu mahalledekiler zengin oldukları kadar da cimrilermiş. Hiçbir şekilde kimseye sadaka vermez, hayır işlemezlermiş. Mahalleye kısa zaman sonra bir aile taşınmış. Bu ailenin durumu ise mahalledekilerin tersine çok kötü olup yardıma muhtaçlarmış. Mahallede oturan zenginler, durumu kötü olan bu ailenin mahalleye taşınmalarından pek hoşlanmamışlar. Mahalle halkı, bu ailenin durumunu bildikleri halde hiçbir yardımda bulunmamışlar. Bu

durum böyle devam ederken kısa zaman sonra fakir adamın çocuğu rahatsızlanmış. Adamın elinde hiç parası olmadığından mahalle halkından yardım istemiş. Mahalleli ise adamın o kadar yalvarmasına rağmen hiçbir yardımda bulunmamış. Adam bu çaresizlik karşısında evinin yolunu tutmuş. Çocuğuna yardım bulamayınca çocuğu ölmüş. Daha sonra adam mahallenin zenginlerinin hepsini kendine muhtaç edeceğine dair kendine bir söz vermiş. Zaman akıp giderken fakir adam her işi yapmış. Bir gün adam kendi mahallesinde dolaşırken bir su çıktığını görmüş. Bu su öyleymiş ki içenler tadına doymazmış. Adam bu suyun ilanını yaptıktan sonra zengin mahalleliye ikram etmeye başlamış. Zengin adamlar da bu suyu öyle beğenmişler ki tabiri caizse bağımlısı olmuşlar. Her gün bu sudan içmek istiyorlarmış. Fakir adam zengin adamları kendine muhtaç etme sözünü aklına getirdikten sonra yokluk içindeki günlerini hatırlamış ve çocuğunun ölümüne sebep olan bu insanlardan öcünü almak için suyun içine zehir atmış. Bu suyu her gün olduğu gibi mahalleliye vermiş ve mahallenin hepsini zehirlemiş. Bu olaydan sonra bu suya Şorki adını vermişler. Mahallenin adı da Zerdan'dan zamanla Zeydan'a dönüşmüştür. Şu an bile Şorki denen suyun kalıntıları mevcuttur. (Kızıltoprak, 1998: 132).

17. Şeyh Nebi Sevdin Efsanesi

Rivayete göre olay Bitlis'in Mutki ilçesinin Meydan köyünde meydana gelmiştir. Bahsi geçen yerde Şeyh Nebi Sevdin adında bir zat yaşarmış. O zamanlar büyük bir hüküm sürüyormuş. Şeyh Sevdin inanç ve ibadet yönünden gayet itinalıymış. Şeyh Sevdin, Meydan halkı tarafından sevilen ve sayılan biriymiş. Şeyh Sevdin'in anası, babası ve kardeşleri Nemrut'un adamları tarafından öldürülmüş. Bunun için Şeyh Sevdin bu adamlara çok büyük bir kin gütmüş. İntikam için Nemrut'un en sevdiği komutanını öldürmüş. Nemrut buna çok kızmış, Şeyh Sevdin'i aramaya koyulmuş. Şeyh Sevdin'i bulan veya kellesini getirene çok büyük mükâfat vereceğini duyurmuş. O zamanlarda Şeyh dağlarda saklanıyormuş. Yerini yalnızca amcasının oğlu Cabbar biliyormuş. Cabbar Nemrut'un verdiği mükâfatı işitince Şeyh Sevdin'i öldürmeyi planlayarak yanına gitmek için dağa yemek götürünce Şeyh Sevdin'in namaz kıldığını görmüş, o anda kılıcını çekerek Şeyhin kellesini kesmek için vurmuş. O esnada Allah-u Teâla tarafından kılıç vurulan yerden bulak (çeşme) çıkmış. İşte o zamandan bu yana oraya Şeyh Sevdin Bulağı denir ve şimdi bile orada insana benzeyen taş izi vardır. (Kızıltoprak, 1998: 149)

18. Devler eşmesi

Bu efsanenin bir diğ er adı Nemrut'un Develeridir. Efsane tarihsel bir gerçeklikten izler taşımaktadır. Nemrut, yazı Bitlis-Tatvan yakınlarında kış ı ise Adıyaman'da geçirmektedir. Yaylalı ve kış ık arasında gidiş gelişlerinde yük taşıma iş ini develere yaptırmaktadır. Zulmüyle meşhur olan Nemrut, insanlara yaptıklarının kat kat fazlasını hayvanlara yapmaktadır. Bu eziyetten develer de paylarına düş eni almış lar. Bu zavallı hayvanlar artık fazlasıyla taşıdıkları yüklerden usanmış lar, öyle ki bu hayvanlar su içmelerine dahi izin verilmeden çalıştırılmaktaymış. Yine böyle bir günde susuzlukla çeşmeye yanaş an develer bakıcıları tarafından engellenir. Artık develer bu duruma katlanamazlar. Hallerini Allah'a ş ikâyet ederler. Allah develerin dualarını kabul eder. Yedi deve taş a dönüşür. Onların taş a dönüş tükleri yer "Devler eşmesi" olarak anılır. Bu yer Tatvan'ın 2-3 km dış ında yer almaktadır. (Kızıltoprak, 1998: 154)

19. Süt Pınarı

Bitlis'in Güroymak ilçesinde eski zamanlarda sütlerin aktığı bir pınar varmış. Bu pınar akıttığı sütlerle insanların ihtiyaçlarını karşılamış. Günün birinde ilçe halkından bir kadın su bulamayınca çocuklarının pis bezlerini süt pınarında yıkamaya başlamış. Çocukların bezinin yıkanmasından sonra pınarın sütü kesilmiş ve o günden itibaren pis kokulu su akmaya başlamış. İnsanlar tarafından kötü ve lanetli kabul edilen bu su içilmemeye başlanmış tır. (K. K. 75)

20. Husi Baba Efsanesi

Zamanın birinde Ahlat'ta yaşayan Husi Baba adında bir evliya varmış. Evliyanın yaşadığı yerde insanlar hastalanmaya başlamış. Hastalığın yayılmasından sonra halk, Husi Baba'dan yardım istemeye başlamış. Akş am, Husi Baba Allah'a dua ettikten sonra uykuya dalmış. Rüyasında Harabe Şehir olarak bilinen noktada hastalıklara iyi gelen bir suyun olduğı kendisine bildirilmiş. Bunun üzerine Husi Baba, kendisine rüyada bildirilen yere gitmiş. Uzun aramalardan sonra yerden çıkan bir suyla karşılaşmış. Kendisi de hastalıktan muzdarip olan Baba suyla yıkandıktan sonra ş ifaya kavuşmuş. Günümüzde bile insanlar romatizma ağrılarından kurtulmak için bu sudan faydalanmaktadır. (K. K. 1)

21. Şeyh Molla Hasan- i Banuki Efsanesi

Rivayete göre Şeyh Molla Hasan Bitlis'te bulunan Gök Meydan Camisi'nde insanlara eğitim veriyormuş. Eskiden mahalle başı olarak bilinen yerde su yokmuş. İnsanlar çok uzaklara gidip su ihtiyaçlarını karşılamış. İnsanların bu haline çok üzülen Şeyh Hasan duruma çözüm bulmaya çalışmış. Allah'a çokça dua etmiş ve duadan sonra asasını yere vurmuş. Şu an ismi Kömüs Mahallesi olan yerden “Duvap” adı verilen su çıkmış. (K. K. 39)

22. Sütü Bulak

Bitlis'in Mermutlu Mahallesi'nde “Sütü Bulak” adı verilen suyu buz gibi olan bir çeşme vardır. Çeşme adını bir efsaneden almıştır. Zamanın birinde Ruslar, Bitlis'i çepeçevre sarmış, halkın bütün erzakını ellerinden alıp bütün çeşmeleri taşla doldurmuşlar. Halk müthiş bir açlık ve susuzluk çekerken bütün çeşmeleri taşla dolduran Ruslar da zamanla susuzluk çekmeye başlayıp su aramaya koyulmuşlar. Çok uzun aramaların sonucunda biri Mermutlu Mahallesi'ndeki bu çeşmeyi bulup arkadaşlarını çağırmaya gitmiş. Diğerleriyle birlikte dönünce bir de ne görsünler? Çeşmeden oluk oluk kan akıyor mu? Neye uğradıklarını şaşırıp kaçmaya başlamışlar. İşgal bitip Bitlis kurtarıncaya kadar çeşmeden kan akmış. Ruslar yurttan çıkarılınca oluk oluk kan akıtan çeşmeden süt akmaya başlamış. Bitlis halkı böylece bu çeşmeden hem gıda ihtiyacını karşılamış hem de susuzluklarını gidermiş. O çeşmenin yıllarca süt akıttığı rivayet edilir. Bu yüzden çeşmenin adı “Sütü Bulak” olarak kalmıştır. (Kınay, 1995: 72)

4.2. Dönüşüm Efsaneleri

4.2.1. Taş Kesilme Efsaneleri

23. Kervan Efsanesi

Bir gün bir handa dinlenmek için konaklayan kervan, eşkıyaların saldırısına uğramış. Kervan sahibi malları sahibine ulaştıramayacağını anlayıp dua etmiş “Eğer ben bu malları sahibine ulaştıramazsam burada taş olayım.” demiş ve duası kabul olmuş. O kervandaki herkes taş olmuş. (K. K. 6)

24. Taş Olan Gelin Efsanesi

Rivayete göre Kale Mahallesi'nden Kırklar Mahallesi'ne gelin götürülüyormuş. Gelin alayı Taht-ı Süleyman denilen yere geldiğinde gelin elinde olmayan nedenlerden dolayı yellenmiş. Yellenen gelin, alaydaki insanların bu sesi duyduğunu düşünerek utanmış ve içine düştüğü zor durumdan kurtulmak istemiş. Allah'a "Allah'ım beni ve buradaki herkesi taş et ki kimse yaptığımı bilmesin." diye dua etmiş. Ettiği dua neticesinde bütün alay gelinle birlikte taş kesilmiş. (K. K. 33)

25. Deribük Efsanesi

Bir köyden gelin almaya gidiliyormuş. O köyden alınan gelini başka bir köye götürmek üzere atlarla yola çıkmışlar. Yollar hep dağların tepesinde taşlı, zorlu ve engebeliymiş. Düğün alayı Deribük denilen yere geldiğinde yağmur yağmaya başlamış. Bir süre sonra yağmur yerini fırtınaya bırakmış. Orada bulunan insanların hepsi fırtına ve kar yüzünden donarak ölmüş. Gelin alayında bulunanların cesetleri, uzun süren kış mevsiminden dolayı alınamamış ve oracıkta taş kesilmiştir. Günümüzde de insan ve bazı hayvanları anımsatan taşlar hala bu bölgede bulunmaktadır. (K. K. 49)

26. Nemrut'un Develeri

Nemrut'un yaptığı kötülük ve zulmün karşılığı olarak dağ, günün birinde gazaba gelmiştir. Bu gazap sonucu dağ ateş püskürmeye başlamıştır. Nemrut ise Adıyaman'a kış aylarını geçirmek için kervanıyla göç ediyormuş. Bu esnada püsküren ateş develerin üzerine dökülmüş ve kervan taş kesmiştir. Develerin orada su içmesi için de taş kesildikleri yerde pınar oluşmuştur. Günümüzde develere benzeyen bu kalıntıları Tatvan'da görmek mümkündür. (K. K. 8)

27. Gelin Kayaları I

Bir zamanlar civar köylerin birinden çok güzel bir kız, başka bir köydeki delikanlıya verilmiş. Alay düzülmüş ve yola çıkılmış. Meğer buradaki dağlarda yaşayan bir derebeyi de bu kıza gönlünü kaptırmış, yolunu gözlüyormuş. Gelin alayı tam bu kayaların bulunduğu yamaca geldiği vakit pusuda bekleyen derebeyi adamlarıyla ani bir baskın yapmış. Alaydaki erkeklerle derebeyinin adamları arasında kırıncı bir dövüş başlamış ve iki taraftan da can kaybı olmuş. Gelin kendi yüzünden kan döküldüğünü anlayınca hemen atından inerek Allah'a niyazda bulunmuş: "Ulu Tanrım; Eğer ben senin

sevgili kulunsam beni bu haydudun eline düşürme. Boşuna da kan dökülmesin. Ya beni kuş yap uçur yahut da buracıkta taş kesiver.” niyazı kabul edilmiş ve gelinle birlikte alay olduğu yerde taş kesmiş. (Kızıltoprak, 1998: 144)

28. Gelin Alayı Taşları

Bitlis Mutki yolu üzerinde, ana yoldan kuzey yönüne doğru, Karaburun köyümüz vardır. Köy dağlar arasında yer almaktadır. Köyün yukarı kesiminde gelin alayını andıran taşlar vardır. Taşların şöyle bir geçmişi vardır: Çok uzun zaman önce sıcak bir yaz günü, civar köylerin birine gelin getirmek için gidilir. Düğün alayı gelini alıp yola düşer. Gün çok sıcak geçmektedir. Düğün alayı o civarda çeşme bulamaz. Düğün alayından herkes susuzluktan kıvrınmaktadır. Sonunda Allah’a dua etmeye başlarlar ve suyun çıkması halinde kurban keseceğiz diye adak adarlar. Oracıktan su fışkırır. Herkes kana kana su içtikten sonra düğün alayından biri eline geçirdiği bitleri kurban diye öldürür. Bu hareketlerinden sonra düğün alayının hepsi orda taş kesilir. (Kızıltoprak, 1998: 146)

29. Gelin Taşı

Bitlis ili Tatvan- Hizan ilçelerinin 25. km’sinde yer alan ve Yolalan beldesi sınırları içerisinde bulunan bir taş vardır. Rivayete göre bu beldede birbirini seven bir kız ve delikanlı varmış. Oğlan, kızı ailesinden istetmiş. Fakat aradaki bir husumetten dolayı kızı oğlana vermemişler. Delikanlı ve kız birbirlerinden başkasına varamayacaklarına dair birbirlerine söz vermişler. Gel zaman git zaman bir süre sonra başka bir köyden biri kızı istemiş ve ailesi de kızı evermeyi kabul etmiş. İki âşık ne yapsalar da bu kararı değiştirememişler. Nihayet düğün olmuş. Düğün alayı yola çıkmış. Gelin bu durumdan oldukça mustaripmiş. Durumunu Allah’a şikâyet ederek kendisinin ve düğün alayının taşa dönmesini Allah’tan dilemiş. Dileği kabul olan gelinin duası neticesinde, Allah orada bulunan insanların tamamını taşa çevirmiş. Bu olaydan sonra burası halk tarafından bir ziyaretgâh olarak kabul edilir. (Kızıltoprak, 1998: 147)

30. Kızlar Kayası

Çok güzel bir kız o civarda bir köye gelin götürülüyormuş. Fakat gelinin gönlü, başka bir delikanlıdaymış. Bu gizli sevdanın kimse farkında değilmiş. Kızı sevdiğine değil ailenin münasip gördüğüne gelenek icabı verirlermiş. Gelin alayı düzülüp yola düşülmüş. Sevdalı delikanlı gözyaşlarını içine akıtarak kafilenin ardından beddua etmiş

“Yüzünüz bir daha Ölek’e dönmesin İnşallah.” demiş. Taze gelin, duvağının altında hıçkırı hıçkırı niyaz etmiş: “Gönlüm Ölek’ten yana. Yüzüm Ölek’e dönmesin İnşallah.” demiş. Alay Ölek’in şartlarına gelip Çeltikli’ye sapacağı sırada gelin son defa Ölek’e bakıp içten bir ah çekmiş. Bu öyle bir ahmış ki iniltisi yamaçlara alo etmiş. Herkes başını Ölek’e çevirmiş, gelinle beraber bütün alay olduğu yerde taş kesilmiş. (Kızıltoprak, 1998: 151)

31. Altınoluk

Bir gün dört yolcu yola koyulmuşlar. Uzun bir süre yol aldıktan sonra susamışlar ama etrafta hiç su görememişler. Susuz kalan dört yolcudan biri başlamış niyaza: “Yarabbi! Günlerdir susuzluktan yanıyoruz. Cennetteki Kevser’inden ihsan et de ateşimizi söndürelim, sana kurbanlar keselim.” koyu toprak çatlamış, altın bir oluktan bal gibi bir su çağlamaya başlamış. Yolcular kana kana hararetlerini söndürmüştü. Ne var ki günler geçmiş Allah’a verdikleri sözü unutmuşlar, üstelik halka “Biz cennetten ab-ı Kevser’i işte bu kayadan akıttık.” diye böbürlendikleri için pınarın oluğu bakır olmuş, suyun tadı bozulmuş ve kendileri de bu böbürlenmeden sonra taş kesilmişler. (Kızıltoprak, 1998: 152)

32. Hançerli Taş

Bitlis ili Tatvan- Hizan yolunun on beşinci kilometresinden içeriye doğru (Pınarlı köyüne doğru) uzanan yolda var olan ve yol yapımı çalışmaları sırasında kaldırılan bu taşın hikâyesi şu şekildedir: Çevresinde dürüstlüğü, cömertliği ve yiğitliğiyle tanınan bir adam varmış. Tüm bu iyi özellikleriyle tanınan bu kişinin durumunu çekemeyenler aralarında anlaşarak onu öldürmeye karar vermişler. Tenha bir yerde onun yolunu çevirmişler ve ona saldırmışlar. İlk önce saldıran kişide çift başlı bir hançer varmış ve bunu adama büyük bir hırsıyla saplamış. Adam da bu durumdan kendisini taşa çevirerek kurtarması için Allah’a yalvarmış ve duası kabul edilerek taşa dönüşmüş. Üzerine vurulan hançer ve bıçak izleri de taşın üzerinde kalmış. (Kızıltoprak, 1998: 153)

33. Kıztaşı Efsanesi

Vaktiyle Van Amik köyünden delikanlının biri Adilcevaz dizdarının güzel kızına âşık olmuş. Delikanlı her gece koskoca gölü yüze yüze karşıya geçip sevdiğiyle görüşmüştü. Dizdarın kızı da sevgilisi kendisini kolayca bulabilsin diye kıyıda

yüksekçe bir taşın göle bakan cephesinde ışık yaktırmış. Bu iki sevgili bu şekilde uzun bir müddet buluşmaya devam etmişler. Delikanlı her gece gölü yüzerek geçer sevgilisi de kıyıda ışığı yakarmış. Ne delikanlı gölün dalgalarından korkar ne de dizdarın kızı babasından... Bir gece kuvvetli fırtına ışığı söndürmüş. Bütün aramalarına rağmen ışığı göremeyen delikanlı azgın dalgalarla boğuşa boğuşa perişan olup sonunda kaybolup gitmiş. Sevdığı gencin gelmediğini gören genç kız sabaha kadar beklemiş, umudu kesilen kız Allah’a yalvarmaktan başka çare bulamaz: “Allah’ım niyetim sana isyan etmek değil lakin onsuz da yaşayamam. Allah’ım ya benim de canımı al ya da beni taş yap, kıyamete kadar sevgilimin başucunda kalayım.” Duası kabul olan kız taş olmuş. Bugün Adilceviz’de gölün kıyısında bir taş vardır. Adına Kıztaşı derler. **(K. K. 16)**

34. Koç ve Koyun Taşı Efsanesi

Ahlat’taki Kırklar Mahallesi’nde bulunan mezarlıkta bir çoban sürekli koyunlarını otarırmış. İnsanlar çobana hayvanlarını burada otlatmaması gerektiğini devamlı olarak söylerlermiş. Ancak çoban kimseyi dinlemezmiş. Bir gün yine koyunlar otlarken pisliklerini mezarlığa yapıp buraya zarar vermeye başlamışlar. Bunun üzerine koyun ve koç bir araya geldiği an Allah tarafından birden taş kesilmişler. Bu taşlar şu anda Ahlat Müzesinde bulunmaktadır. **(K. K. 1)**

35. Bitlis Delikli Taş Efsanesi

Bitlis’te iki fakir kadın, kış mevsiminde bir köye para ve erzak toplamak için gitmiş. Hava çok soğukmuş, lapa lapa kar yağıyormuş. Bu iki kadın üşüyormuş ve gittikleri yol ise bitmek bilmiyormuş. Fırtına gittikçe şiddetlendiği için iki kadın bir taş bulup yanında ısınmaya çalışmışlar. Karın ve soğuğun şiddeti arttığı için iki kadın birbirine sarılarak donup taş kesilmişler. Bu iki kadının ortası boş kaldığı için burası delikli taş olarak kalmıştır. **(K. K. 38)**

36. Altun Kalbur Efsanesi

Yıllar yıllar önce kadın bir çoban, koyunlarını otlatmak için ıssız ve bucaksız bir yere götürür. Bayağı bir ilerledikten sonra kadın ve koyunları susadıklarını anlarlar. Amma velakin biraz daha ilerledikten sonra hiçbir yerde su olmadığını farkına varırlar. Kadın ve koyunlarının susuzluktan takatleri kalmaz. Bunun üzerine kadın ellerini Allah’a açarak; “Yarabbi sen bize şu an su nasip eyle sana bir koyunumu kurban edeceğim.” der.

Biraz ilerledikten sonra elleriyle yeri kazmaya başlar. Kazdığı yerden su fışkırır. Bu suyu eşeleyerek koca bir havuz haline getirir. Yaşlı kadın ve hayvanları sudan fazlasıyla faydalanırlar. Yaşlı kadın hayvanlarını otlamaları için serbest bırakır. Kendisi de hamur yoğurmaya başlar. Hamur yoğururken kafasının kaşındığını hisseder. Kaşımak için elini attığı sırada parmaklarının arasına bir bit sıkışır. Biti parmakları arasına alarak “Allah yolunda kurban olsun.” diyerek kan akıtır. Bu olay üzerine ayağa kalkıp yol alacağı sırada Allah tarafından taşla dönüştürülür. Bu su hiç kesilmeden günümüzde dahi akmaktadır ve kadın taş kesilmiş halde suyun yanında bulunmaktadır. (K. K. 2)

4.2.2. Diğer Dönüşüm Efsaneleri

37. Keklik Olan Kız Efsanesi

Bitlis’in bir köyünde anne ve babasıyla mutlu mesut yaşayan bir kız çocuğu varmış. Bu kız küçük yaşta annesini kaybedince babası başka bir kadınla evlenmiş. Babasının evlendiği bu kadın zalim ve gaddar biriymiş. Küçük kıza sürekli zulüm edermiş. Aradan uzun zaman geçmiş, kız çocuğu büyüyüp çok güzel bir genç kız olmuş. Kızın görücüleri gelmiş ve kızı vermişler. Kızın düğün günü üvey anası kıza “Git su ısıt senin başını yıkayıp sonrasında süsleyeyim.” demiş. Kız suyu ısıtmış, anne gelmiş sıcak suyla kızı yıkamaya başlamış. Kızın başına kızgın suyu her döktüğünde ardından birde iğne batırırmış. Kız çok fazla acı çekiyormuş. Kızın o kadar canı yanıyormuş ki Allah’a “Allah’ım beni bu kadının elinden kurtar. Beni bir kuş yapıp göklere doğru uçur.” diye içten dua etmeye başlamış. Allah, zavallı kızın duasını kabul etmiş. O anda kız bir keklik olup gökyüzüne doğru uçmuş. Bu yüzden inanışa göre kekliğin yüzünde ve ayaklarında hala kan izleri bulunmaktadır. (K. K. 11)

38. Kaplumbağa Efsanesi

Bir rivayete göre kaplumbağa eskiden bir delikanlıymış. Bu delikanlı anne ve babasına karşı gelerek onlara her türlü kötülüğü yaparmış. Yaptıklarından dolayı anne ve babasının bedduasını alan genç, bir sabah kalktığı anda suratının büzüldüğünü ve sırtının kamburlaştığını görmüş. Kendisinde başlayan değişim giderek artmış ve genç adam sonunda bir kaplumbağaya dönüşmüş. O zamandan bugüne bu delikanlı, kaplumbağa olarak yaşamına devam etmiştir. (K. K. 61)

39. Kaplumbağa Efsanesi I

Zamanın birinde zalim bir buğday tüccarı varmış. Bu adam buğday ticareti yaparken hileye başvurarak insanları kandırırmış. Eskiden satış yapılırken buğdayı ölçmek için godlar kullanılırmış. Tüccar da hileyi bu godla yaptığı için halk “Vay o god senin üzerine düşse.” diye beddua etmiş. Allah halkın bu bedduası üzerine tüccarın üzerine god düşürmüş ve onu kaplumbağaya dönüştürmüş. (K. K. 63)

40. Kaplumbağa Efsanesi II

En eskilerde çok cimri bir değirmenci varmış. Bu değirmenci cimriliğinden ötürü halka az buğday verir, onları aç bırakıp bu yolla onlara çok eziyet edermiş. Halkın bedduası sonucu değirmenin taşı bu adamın üzerine kapaklanmış. O günden sonra değirmenci, o taşla ve o ağır yükü yaşamaya devam etmiştir. (K. K. 15)

41. Kaplumbağa Efsanesi III

Kaplumbağa, önceden bir değirmenciymiş. Adamın birisi bundan bir gün buğday almış. Buğdayları çap adı verilen ölçülerde satarmış. Büyük çapla vermesi gereken buğdayı küçük çapla verdiği için bu durum Allah'ın gücüne gitmiş. Allah bunun üzerine büyük çapı adamın üzerine küçüğünü de adamın altına yerleştirmiş. Adam bu cezayla ömür boyu yaşamını sürdürmeye devam etmiştir. (K. K. 7)

42. Kaplumbağa Efsanesi IV

Kaplumbağa, önceden çok çapkın bir erkekmiş. Önüne çıkan bütün kadınların namuslarına göz dikermiş. Çok fazla kadına tecavüz ettiği için kadınların bedduasını almış. Aldığı beddualar sonucunda Allah tarafından bu erkeğin sırtına kabuk yerleştirilmiş ve böylelikle kaplumbağaya dönüşmüştür. (K. K. 65)

43. Korbump (Baykuş) Efsanesi

Rivayete göre eski günlerde iki genç birbirlerine âşık olur. Ancak aileler bunların kavuşmasına engel olur. Kızın ailesi, kızı vermediği için erkek son çare olarak kızı kaçıtır. Bunu üzerine kızın ailesi genci yakalayıp öldürür. Fakat takdiri ilahî erkeğin cesedi ortadan kaybolur. İnsanlar, bütün aramalara rağmen bulunamayan erkeğin cesedini gencin ailesine “Dereye attık su onu götürdü.” şeklinde bildirir. Sonra bu erkek bir kuşa

dönüşerek her gece gelip kızın kapısında ötmeye başlar. Bu kuş herkesin bildiği baykuştur. Ahlat'ta ise “Korbump” olarak bilinir. (K. K. 9)

44. Pepuk Kuşu Efsanesi

Köyün birinde anne baba ve iki çocuğu yaşarmış. Çocuklardan biri kız diğeri erkekmiş. Bu aile çok mutlu, huzurlu ve neşeli bir aileymiş. Bir gün ailenin annesi kötü bir hastalığa yakalanmış ve ölmüş. Bunun üzerine bu mutlu ailede hep hüzn olmuş. Evde kimsenin bir tas yemek bile yapamadığını gören baba çareyi evlenmekte bulmuş. Baba, evlenip üvey anneyi evlerine getirmiş, üvey anne kısır olduğu için çocukları sevmezmiş. Çocuklara hep eziyet edermiş hele babaları evden gidince daha fazla dayak atarmış. Bir gün yine üvey anneleri çocuklara bir torba bir de bıçak vermiş “Gidip kenger toplayın” demiş. Çocuklar gidip kenger toplamaya başlamış, kız kardeş kengerleri toplayıp erkek kardeşin sırtındaki torbaya koyarmış. Hava kararmaya başlayınca kardeşler eve dönmeye karar vermiş. Erkek kardeş torbaya bakınca hiç kenger olmadığını görmüş. Gördüklerinden sonra sinirlenen erkek kardeş, kardeşine sormuş “Sen mi yedin bu kengerleri?” diye. Kardeşi her ne dese de erkek kardeş onu dinlemeyerek karnını yarmaya başlamış. Kardeşinin karnını yarmış bakmış sadece tek bir kenger var ne yapsa da tekrar onun karnını dikememiş ve kardeşi oracıkta ölmüş. Erkek kardeş torbanın altına baktığında üvey annelerinin onlara altı yırtık torba verdiğini anlamış. Bunun üzüntüsü ile kardeşini oradaki pınarın suyla yıkamış ve oraya gömmüş. Mezar yeri belli olsun diye başına da bir fidan dikmiş. Kız kardeş kendisine yapılanlardan dolayı üzüntüsünden Allah’a şöyle dua etmiş “Allah’ım beni pepuk kuşu yap bu dağlara sal ki dünya döndükçe dağlardan dallara sallanıp durayım.” Akşam kızın dileği gerçekleşmiş kız pepuk kuşu olup gitmiş mezarın başındaki ağacın üzerinde hep kardeşi için seslenip durmuş. Her bahar mevsimi bitiminde ve kengerlerin yerden bitme zamanı geldiğinde bu pepuk kuşunun acıklı ötüşünün de başladığına inanılır. (K. K. 70)

45. Hüthüt Kuşları Efsanesi

İshak ve Pubbu adlarında iki öksüz bacı kardeş varmış. Bir gün çok zalim olan üvey anneleri bunları çaya çul yıkamaya gönderir. Bacı kardeş hem birbirlerine dert yarıyor hem de çulları yıkıyorlarmış. Her nasılsa su, çullardan birini akıntısına alıp götürmüş. İshak bütün uğraşmalara rağmen çulu tutamamış. Ağlayarak ablasının yanına gelmiş. Artık üvey annelerinin korkusundan eve gidememişler. Tanrıya yalvarıp

yakarmışlar “Ey her şeyi bilen ve gören Allah, bize merhamet et, bizi bu müşkülünden kurtar. Bize birer kanat ver de şu dağlara çıkıp çulumuzu arayalım.” Allah bu iki öksüzün dualarını kabul etmiş. Onları kanatlandırıp birer kuş yapmış ve her birini ayrı tarafa uçurmuş. İnaniş’a göre onlar hala çullarını arıyor, birbirlerine: “İshak çulu buldun mu? Pubbu çulu bulun mu?” diye sesleniyorlar. (Kayaoğlu,1967: 68)

46. Göl Efsanesi

Ermeni bir keşişin Müslüman bir gelini varmış. Keşiş bir gün gelinine onunla birlikte olma teklifinde bulunmuş. Gelin bunun üzerine demiş ki: “Sen Ermeni’sin ben ise Müslüman bizim dinimize uygun değil onun için senin istediğin bu durum asla olamaz.” demiş. Ermeni bunun üzerine tekrar sormuş: “Biz size Allah aşkı, peygamber aşkı için kendinizi ateşe atın desek atarsınız değil mi?” Gelin bu soruya “evet” demiş. Ermeni, gelinine bu konuşmadan sonra demiş ki: “Sen Allah aşkı için Peygamber aşkı için bu yanan tandırın içine de atlar mısın?” Gelin hiç düşünmeden kendini yanan tandırın içine atmış. Kor içinde yanan tandır birdenbire suya ve gelin de o suyun içinde balığa dönüşmüş. Günümüzde bile o balığın perşembe akşamları ortaya çıktığı söylenmektedir. Balığın özelliği ise bütün renkleri üzerinde barındırmasıdır. Güroymak’taki Şelale Gölü eskiden iki tandırın yeriymiş. Gölün içinde bu tandıra benzeyen bu yapılar şimdi de mevcuttur. (K. K. 51)

47. Ayı Efsanesi

Zamanın birinde gebe bir kadın varmış. Komşusunun evine gidince komşusunun kelle paça çorbası pişirdiğini görmüş. Hamile olan kadının canı çorbayı çok çekmiş. Ama komşusu ona çorbadan ikram etmemiş. Gebe kadın, evine gitmiş fakat dayanamayıp yine komşusunun evine geri dönmüş. Ev sahibi yine çorbadan ikram etmeyince gebe kadın kalkıp gitmiş. Hamile kadın yolda ilerlerken çöplükte bir hayvan ölüsü görmüş. Hemen Allah’a “Allah’ım beni bir hayvana çevir ki bu ölü hayvanın leşini yiyeyim.” diye yalvarmış. Allah bu kulun duasını kabul etmiş ve gebe kadını bir ayıya çevirmiş. Ayıya dönüşen kadın çöplükteki hayvanı yemiş. İşte ayının yürüyüşü o günden bu yana gebe bir kadına benzetilir. (K. K. 30)

4.3. Tabiat Unsurları İle İlgili Efsaneler

4.3.1. Coğrafi Şekillerle İlgili Efsaneler

48. Leng Tarlası

İki kardeş tarlaya çalışmaya gider. Erkek olan kardeş, kız kardeşinden gidip kendisine su getirmesini ister. Ancak kız kardeş yorulduğunu söyleyip bu isteğini geri çevirir. Bunun üzerine erkek kardeş: “Kız kardeşine evlenmek istiyor musun?” diye bir soru sorar. Kız kardeşi “Evet isterim” şeklinde cevap verir. Bu cevabın üstüne erkek kardeş, isteğin gerçekleşmesi için ortaya bir şart koyar. Şartı ise “Eğer tek ayak üzerinde bu tarlayı yedi defa dolaşırsan seni evlendireceğim” şeklindedir. Kız ayağa kalkıp tek ayak üzerinde tarlayı yedi defa dolaşmaya başlayınca erkek kardeş silahını çıkarıp kız kardeşini öldürür. Kızın tarlayı yedi defa tek ayakla dolaşmasından dolayı tarlanın adı Leng olarak kalmıştır. (K. K. 44)

49. Koçoğlu Dağı

Bitlis’in Alacabük köyünde büyük bir dağda hiç mi hiç kurt yokmuş. Kurtlar koyunları kovalar koyunlar o dağa sığınınca kurtlar geri dönerlermiş. Bu sebeple o dağ koçlarla dolmuş. Oradan geçen bir adam “Koç oğlu gibi” deyince günümüzde buranın adı” Koçoğlu” olarak kalmış (Karaaslan, 2010: 202).

50. Gâvur Taşı

Bitlis’in Alacabük köyünde bulunan bir tepede yapılan kazılarda binlerce altın bulunmuştur. Bunların Ermeniler tarafından bırakıldığı düşünüldüğünden ve bir de o dağda bulunan büyük bir taşın üzerinde haç şekli olduğundan günümüzde buranın adı “Gâvur Taşı” olarak bilinmektedir. (Karaaslan, 2010: 202).

51. Süte Yaylası

Eski zamanlarda Malazgirt ile Adilcevaz halkları kavga etmiş. Kavga sonucu Süte Yaylası dediğimiz yerde pek çok adam ölmüş. Bunun üzerine heyet kurulmuş ve hangi taraf daha fazla zayıt vermişse o yaylanın ona verileceği kararlaştırılmış. Yapılan araştırma sonucunda Adilcevaz’ın daha çok kayıp verdiği görülmüş. Yayla o günden sonra Adilcevazlılara kalmış. Kavga sırasında insanlardan dökülen kanlardan dolayı

burada otlayan hayvanların sütünün çok yağlı olduğuna inanılır. Bu olaydan ötürü buraya Süte yaylası adı verilmiştir. **(K. K. 63)**

52. Buğday Tepesi

Bitlis'in Tağ köyüne giderken köyün aşağı kesiminde buğday yığınının andıran küçük bir tepe vardır. Efsaneye göre bu tepe zengin ama çok cimri olan bir adamın buğdayıymış. Bu zengin adam hasadını kaldırınca bir fakir adam gelip biraz buğday istemiş. Zengin adam fakire buğday vermeyip onu kovmuş. Fakir beddua etmiş ve zenginin buğday yığını tepe şeklinde bir taş haline gelmiş. (Kızıltoprak, 1998: 155)

53. Kazma Deresi

Eskiden Adilcevaz'da köylüler geven toplamaya gidermiş. Kevenleri toplamak için ise yeri kazarlarmış. Halktan kişiler, bir dere boyunda geven toplarken yerden farklı şekillerde kazmalar çıkmaya başladığını görmüş. Karşılaşılan bu olay insanları oldukça şaşırtmış. Bunun üzerine bu derenin adı Kazma Deresi olarak kalmıştır. **(K. K. 63)**

54. Nemrut Dağı

Halk arasındaki inanışa göre Nemrut kış aylarında Adıyaman'daki dağda, yaz aylarında ise Tatvan'daki dağda kalırmış. Nemrut'un yaz aylarında dağda konaklamasının nedeni ise buranın bu zamanlarda serin olmasıymış. Bu konaklama gerçekleştiği için dağın adı Nemrut Dağı olarak kalmıştır. **(K. 8)**

4.3.2. Göller ve Sularla İlgili Efsaneler

55. Aygır Gölü ve Van Gölü

Adamın biri çizdiği projeyle Aygır Gölü'nü Van Gölü'yle birleştirmeye çalışır. Projeye başlamadan önce günün birinde rüyasına Aygır Gölü'nün ruhu gelir. Rüyasında adama: "Ey İnsanoğlu sen kimsin de beni kızımın ayağına götürüyorsun? Kızımı bana getir beni ona değil." şeklinde uyarılarda bulunur. Gördüğü rüyanın etkisinde kalan adam yapacağı projeden vazgeçer. Çünkü inanışa göre Aygır Gölü, Van Gölü'nün anasıdır. Fakat adam projeden vazgeçmesine rağmen bir türlü iflah olmaz ve giriştiği bütün işlerde başarısız olur. **(K. K. 15)**

56. Cafer Ağa Kuyusu

Bir inanışa göre Adilcevaz ilçesinde bulunan Cafer Ağa kuyusunun suyu cuma günleri artar diğer günlerdeyse azalır. Rivayete göre Adilcevaz, Rus işgaline uğradığında kuyunun başına Rus askerleri gelir. Ruslar geldiğinde kuyunun suyu tamamen çekilip düşmanlar oradan ayrıldıktan sonra tekrardan artmaya başlar. Yörede bu kuyu kutsal olarak görülmektedir. (K. K. 16)

57. Cuma Bulağı

Bu çeşmenin suyu cuma günleri artıp diğer günlerde azalmaktadır. Bazı rivayetlere göre de eskiden sadece cuma günleri, cuma namazı vaktinde akarmış. Bu bulağa abdestsiz gidilirse suyu kesilir ve bu kişi buradan ayrılana kadar suyu akmazmış. Hastalıklı ve dertli olanlar bu suyu içerek şifa bulacaklarına, sütü kesilen anneler bu bulaktan su içerlerse yeniden sütlerinin olacağına inanırlarmış. Bahsedilen bu bulak Hıdırsah Mahallesi'ndedir (İpek, 2004: 152)

58. Aygır Gölü Efsanesi I

Gölün altında eski zamana ait bir ziyaret olduğuna inanıldığı için burası kutsal bir yer olarak bilinir. Rivayete göre buz tutan gölün üzerinden gelin alayı geçerken göl birdenbire atı ve üzerinde bulunan gelini içerisine çekmiş. Gelin ve at oracıkta kaybolup gitmişler. Yine bir rivayete göre gelin alayını içerisine çeken bir aygırdır. Bu olaydan dolayı gölün adı Aygır Gölü olarak kalmıştır. (K. K. 63)

59. Aygır Gölü III

Köylünün biri Süphan Dağı'nın eteklerinde bulunan göle atını sulamaya götürür. Beklenmedik bir anda gölün içinden bir aygır çıkar ve adamın dişi olan atını aşılar. Köylü yaşadığı olayın etkisiyle atı alıp evine geri döner. Bir vakit sonra köylünün dişi olan atı bir tay doğurur. Bu durum adamın oldukça hoşuna gider. Atını tekrar aşlatmak için tayıyla birlikte tekrar gölün kenarına gelir. Adam, gölün kenarında beklemeye başlar. Aygır, gölün içinden heybetiyle çıkar ve dişi ata hiçbir şey yapmadan yeni doğan tayı alıp gölün içine çeker. Köylü her ne kadar feryat figan etse de olan olmuştur. O tarihten itibaren gölün adı Aygır gölü olarak kalmıştır. (K. K. 63)

60. Şelale Efsanesi

Bitlis'in Güroymak ilçesinde bir şelale vardır. Düzlük bir alanda yerin altından çıkan bu şelalenin kaynağı Nemrut Dağı olarak görülür. Adamın biri bir gün şelalenin yanındaki değirmenden un almaya gelir ve askıda bir tane asa görür. Değirmenciye bu asayı nerden getirdiğini sorar. Değirmenci bastonu yerin altından çıkan suyun içinde bulunduğunu söyler. Adam, değirmenciye bastonun kendisine ait olduğunu ve onu Nemrut'ta yıllar önce kaybettiğini söyler. Değirmenci ondan söylediği durumu kanıtlamasını ister. Adam bastonun Nemrutta çobanlık yaparken düşürdüğünü ondan sonrada bir daha bulamadığını söyler. Değirmenciye bastonun kendisine ait olduğunu kanıtlamak için ise bastonun içine altınlarını sakladığını söyler. Bastonun içini açarlar ve altınları görürler. Böylece adam altınlarını alıp gider. Bu olaydan sonrada şelalenin kaynağının Nemrut olduğu inancı yaygınlaşır. (K. K. 25)

61. Naval-ı Kılıç Efsanesi

Bitlis, kervan yolları açısından oldukça zengin yerlerdenmiş. Tabi böyle olunca buralarda büyük hanlar, hamamlar ve kervansaraylar mevcutmuş. Buradaki hancılardan biri de Agid adında efendi ve namuslu olduğu kadar çok da zengin biriymiş. Malının haddi hesabı yokmuş. Agid'in Hamit adında hemen hemen onun kadar zengin bir arkadaşı varmış. Birbirleriyle çok iyi anlaşmışlar. Yedikleri ve içtikleri ayrı gitmezmiş. Durum böyle devam ederken hana bir gün yaşlı bir yolcu gelmiş. Yolcu uzun bir müddet handa kalmış. Günün birinde Hamid ile Agid handa sohbet ederken yolcu bir soru sormuş. Bu soru Bitlis'teki iki dereden hangisinin uzun olduğuymuş. Agid ince su deresinin Hamid ise tatlı su deresinin uzun olduğunu söylemiş. Bu iddia sürüp giderken yolcu, iki arkadaş arasında bir düşmanlığa neden olmuş. Öyle olmuş ki olay iddiayı kazanacak kişi, kaybedeni herkesin huzurunda öldürecek duruma gelmiş. Sabah olunca Agid ve Hamid şahitlerle beraber suların başlarına gelip ölçümlere başlamışlar. Bir iki hafta sonra yavaş yavaş sınıra yaklaşmaya başlamışlar. Hamid sınıra daha önce gelen olmuş. Agid ise birkaç gün sonra sınıra gelmiş ve Agid'in dediği çıkmış ve Agid iddiayı kazanmış. Hamid, kaybettiğini anlayınca arkadaşının ayaklarına kapanıp onu affetmesini istemiş. Fakat Hamid'in karşısındaki o iyi arkadaş gitmiş yerine acımasız ve gaddar bir adam gelmiş. Hamid yalvarışlarına cevap bulmadığını anlayınca kaderine razı olmuş. Daha sonra Hamid arkadaşını orada öldürmüştü. İnsanlar, Hamid'i öldürüldüğü yere defnetmişler. Bu olaydan uzun zaman sonra Hamid'in mezarının yanında iki su birleşmiş

ve bu yere Naval-ı Kılıç ismi verilmiş. Hamid'in ölümünden kısa zaman sonra Agid'de ölmüş. Agid'in gömüldüğü yerde ise öyle bir koku çıkmış ki hiç kimse oradan geçemezmiş. Gececek olan olursa da buraya lanet okuyarak geçermiş. (Kızıltoprak, 1998: 135)

62. Nazik Gölü

Eski zamanlarda Ahlat'ta güzeller güzeli bir kadın yaşarmış. Kadın bir gün hamile kalmış. Rivayet o ki kadının kocası doğum gerçekleşmeden birkaç ay önce ortadan kaybolmuş. Kadın kocasını her yerde aramaya koyulmuş. İlk önce dağlara gitmiş ve onlardan ricacı olmuş: "Erimi bana geri verin, oğlum babasız büyümesin ey koca dağlar." Dağlardan istediğini alamayan kadın çaresizce dağın eteklerine doğru yönelmiş. Burada halk tarafından kutsal kabul edilen, suyu herkese şifa verdiğine inanılan gölün kenarına gelmiş. İnanişâ göre bu göl aynı zamanda rahminde balıkları ve Arap atlarını doğururmuş. Kadın, çaresizce oturduğu gölün kenarında su ile dertleşmeye başlayıp ondan yardım istemiş. Fakat kocasından herhangi bir iz bulamayarak Ahlat'a geri dönmüş. Bir süre sonra beklenilenin aksine kadının bir kızı olmuş. Bu kız toplum tarafından kabullenilmemiş. Bunun üzerine kadın tekrar gölün kenarına gelip dua ederek yardım istemiş. "Erim yok, kızım la ortada kaldım. Balıklara ve atlara bağrını açan su bana da yardım et" demiş. Bunun üzerine duası kabul olmuş. Suyun üzerinde ada oluşmuş kadın çocuğuyla buraya sığınmış. Göl bu olaydan sonra kızın adı olan Nazik olarak anılmaya başlar. (K. K. 1)

63. Bitlis Efsanesi

Babil'i işgal eden İskender ordularıyla beraber Hindistan seferine çıkmayı kararlaştırmıştır. Bu arada İskender'in alnında boynuza benzeyen iki et parçası çıkmış, mahiyetinden gizlemek için sürekli boynuzlu miğfer kullanmak zorunda kalmıştır. Derdine çare için görüştüğü bütün hekimler, şifasının sularda olduğunu ve her gittiği yerdeki suları kullanmasını tavsiye etmişlerdir. Bu nedenle Büyük İskender, uğradığı her yerdeki sularda yüzünü yıkayarak derdine çare aramıştır. Şattülarap'a vardığı zaman Dicle nehrine akan bütün suların araştırılmasını istemiş, bilginleri bu işle görevlendirmiştir. Bütün suları araştıran İskender ve mahiyeti uzun bir yürüyüşten sonra Bitlis önlerine gelmiştir. Bitlis çayının hastalığına şifa verdiğini görünce Kösür ve Rabat sularının birleştiği yerde karargâhını kurmuştur. Emrindeki hekimler İskender'e suyun

kaynağına gitmesini istemişlerdir. Bu tavsiye üzerine Bitlis'in doğusundan akan Rabat suyu takip edilerek suyun kaynağına gidilmiştir. Ancak İskender günlerce bu suyu kullanmasına rağmen şifa olmadığını görmüş, bu defa şehrin batısından gelen Kösür çayına yönelmiş, sonunda bu suyun kaynağı olan pınara varmıştır. Bu pınarın bulunduğu, suların fişkırdığı o dağlık, ağaçlık yeşil tepeler İskender'in gözüne çok güzel görünmüştür. Burada her taraf zümrüt yeşilliğinde reyhan ve değişik çiçeklerle bezenmiştir. Bu yerin iklimi İskender'i hayran bırakmıştır. Bu güzel tabiat parçasının havasından ve suyundan faydalanmak için birkaç gün (bir hafta) burada konaklamaya karar vermiştir. Bu suyun kenarında konakladıktan bir hafta sonra Kösür suyunun derdine şifa olduğu ve boynuzlarının kaybolduğunu görmüştür. Günümüzde hala bu suya İskender Çeşmesi denilmektedir. Bu çeşme Bitlis'e 10 km. uzaklıkta, Duav yaylasındadır. **(K. K. 58)**

64. Kırk Bulak

Bitlis'in Adilcevaz ilçesinde, eski zamanlarda evlenmek üzere olan genç bir kız düşmanlar tarafından şehit edilmiş. Rivayete göre özellikle akşam vakitlerinde Orta Mahalle olarak bilinen yerdeki ağaçların arasından beyazlar içinde güzel bir gelin görülürmüş. Gelin burada bulunan sudan abdest aldıktan sonra ortadan kaybolurmuş. Günümüzde muradına kavuşmak isteyen insanlar gelip bu sudan içerlermiş. Hatta suyun bazı hastalıkların tedavisinde kullanıldığına dair inanışlar da bulunmaktadır. **(K. K. 16)**

65. Maden Suyu

Tatvan'ın bir köyünde büyük bir aşiretin ağası ve çocukları yaşarmış. Bu ağanın güzel mi güzel bir kızı varmış. Aynı zamanda ağanın yanında işçi olarak çalışan bir adamın da yakışıklı bir oğlu varmış. Oğlan dünyadan habersiz yaşayıp gidermiş. Ağa, bir gün kızını amcasının evine yollamak istemiş ancak işçinin başka işi olduğu için kızını götürmek işçinin oğluna kalmış. Kız ve oğlan birbirlerini gördükleri anda âşık olmuşlar. Oğlan kızını gideceği yere götürmüş. Bu yolculuktan sonra ikisi evin gizli bahçesinde görüşürlermiş. Kızın abisi ikisini bir gün bahçede yakalayıp babasına söylemiş. Ağa bunun üzerine kızını bodruma kapatmış oğlanı da sürgün etmiş. Kızın babası onu başka bir köyün ağasının oğluyla evlendirmeye kalkmış. Oğlan bunu duyunca atına binmiş kızını kurtarmaya gitmiş. Kızını almış ata bindirmiş ve kaçırmış. Ağa adamlarıyla kızının peşine

düşmüş. Ağadan kaçan iki âşık ve atları maden suyunun başına gelip suyu içerken su onları alıp içine çekmiş. O günden sonra maden suyunun üstü kapanmış. (K. K. 59)

4.4. Dinî Nitelikli Efsaneler

4.4.1. Din Büyükleri ile İlgili Efsaneler

66. Hz. Havva ve Hz. Âdem

Hz. Âdem ve Hz. Havva cennetten kovularak dünyaya atılır. Uzun zaman birbirlerini aramaya başlarlar. En sonunda kavuşurlar. Bir araya geldiklerinde ise Hz. Âdem, Havva'ya bulunduğu yerde ne zamandan beridir oturduğunu sorar. Hz. Havva ise uzun zaman oturduğunu söyler. Bunun üzerine Âdem onu yerinden kaldırır. Âdem eliyle yeri kontrol eder ve yerin soğuk olduğunu hisseder. Havva'ya dönerek “Bana tekrar yalan söyledin eğer uzun süredir oturuyor olsaydın yer sıcak olurdu.” şeklinde sitemde bulunur. Bunun üzerine Hz. Âdem “Allah inşallah kadınların canından soğuğu hiç çıkarmaz” şeklinde beddua eder. Bu bedduadan ötürü kadınların kalçası hep soğuktur. (K. K. 27)

67. Hz. Havva ve Yasak Buğday

Günün birinde şeytan, yılan ve tavus kuşunun yanına gelerek onu cennete gizlice sokmalarını istemiş. Bu isteğini tavus kuşu kabul etmemiş ancak yılan kabul etmiş. Yılan şeytanı midesine sokarak cennetten içeri sokmuş. İçeri giren şeytan, Hz. Âdem ve Havva'nın yanına gitmiş. Havva'ya ağaçta bulunan buğdayı koparıp yemesini söylemiş. Bunun üzerine Havva yasak olan buğdayı dalından koparmış. Buğdayı kopardığı an kan akmaya başlamış. İşte Havva'nın işlediği bu günahtan dolayı kadınlar sürekli aybaşı olurlar. Aybaşının kaynağının o kan olduğuna inanılır. (K. K. 27)

68. Eynel Huri Ziyareti Efsanesi

Eynel Huri, rivayete göre Hz. Hüseyin'in kızının ismiymiş. İslamiyet yayıldıktan sonra Eynel Huri ve kardeşi Bitlis'e gelmiş. Eynel Huri Ahlat'ta, Eynel Barut ise Bitlis'te vefat etmiş. Eynel Huri'nin Ahlat'ta bulunan ziyaretine gidenlerin istekleri kabul olurmuş. Fakat ziyarete gitmeden önce türbedarın evine gidilmesi gerekmekteymiş. Burada türbedarın soyundan gelen bir kişinin elinden yıkanan insanlar arzularına ulaşmış. Çünkü türbedarın soyundan gelen kişiler suyun koruyuculuğunu yaparlarmış. Soydan gelen kişilerin elinden yıkananların çocukları olurmuş. Bunun dışında evlenmek

isteyen genç kızlar da buraya gelip sudan içip suyla yıkanmış. İnanişâ göre Eynel Huri'nin ziyaretinde bulunan bu su, Mekke'den gelmektedir. İnsanların isteklerinin gerçekleşmesi ancak suyun başında olmaktadır. Suyun başka yere götürülmesi halinde ise bir işe yaramadığı inancı vardır. (K. K. 6)

69. Veysel Karani Hazretlerinin Kerametleri

Kıbrıs Harekâtı sırasında bir grup uçak belirlenen hedeflere dalış gerçekleştirir. Olayı nakleden pilot da belirlenen hedefe doğru gitmektedir. Tam bu sırada arkasında nurani yüzlü, aksakallı biri belirir. Belirlenen hedeflere atışlar yapılır ve geri dönmeye başlanır. O ihtiyar, pilota dönmemesini ve işaret ettiği hedefleri de vurmasını ister. Pilot denileni yapar. İhtiyarın belirlediği hedeflere de ateş eder. Pilot dönüş sırasında yakıtlarının yetmeyeceğinden dem vurursa da ihtiyar devam etmesini söyler. Pilot denileni yapar. Başarıyla geri dönülür. Pilot, ihtiyar zattan kim olduğunu ve onu nasıl ziyaret edebileceğini sorar. İhtiyar, kendisinin şu anda yaşamadığını adının Veysel Karani olduğunu ve yerini tarif ederek ortadan kaybolur. Olay söz konusu pilot tarafından bir yakın arkadaşına anlatılır. Veysel Karani Hazretlerine ait olduğu kabul edilen ziyaret Bitlis-Siirt il sınırlarında bulunmaktadır. Bu menkıbenin daha değişik varyantları da mevcuttur. (Kızıltoprak, 1998: 160)

70. Kesikbaş (Feyzullah El Ensari)

Rivayete göre Feyzullah El Ensari'nin Bitlis kuşatması sırasında savaşırken başı kesilir. O da kellesini koltuğunun altına alarak savaşımaya devam eder. Yedi yıl savaştıktan sonra bir kadın onu öyle görünce “Vay be adama bak hele. Başı kopmuş ama hala savaşıyor.” şeklinde onu nazar eder. Bu sözden sonra Feyzullah El Ensari, kadının nazarına gelir ve orada başı koltuğundan düşerek ölür. İnanişâ göre dünyadaki ilk nazar etme ve nazara gelme olayı böyle ortaya çıkmıştır. (K. K. 66)

71. Kesikbaş (Feyzullah El Ensari) I

İslam Ordusu Bitlis'i almak için savaşırken ordunun sancaktarı olan Feyzullah El Ensari kellesine kılıç darbesi alır ve başı önüne düşer. Kelle koltukta savaşımaya devam ederken bunu öğrenen insanlar şaşkınlıkla aralarında konuşmaya başlarlar. İnsanların konuşmalarından rahatsız olan zat “Allah'ım madem böyle konuşuyorlar, benim savaştığım yeterdir. Benim canımı al.” diye dua ederek Allah'tan canını almasını ister.

Duasının kabul göreceğini bilen zat mezarı olacak yere kendisi girer. Fakat kellesini koluyla tuttuğu için mezarın içine tam sığmaz ve kolu dışarda kalır. Kolu dirsekten mezarın dışında kalacak şekilde can verir. Daha sonrasında onu gömenlerden birinin rüyasına girerek “Siz beni gömdünüz ama kolum dışarda kaldı gelin onu da gömün” der. Adamlar sabah olunca toplanıp mezarın başına gelirler ve kontrol ederler. Bir de bakarlar ki evet gerçekten kol dışardadır. Mezarı hiç açmadan hemen o kol için ayrı bir mezar yapıp gömerler. (K. K. 66)

4.4.2. Hz. Hızır ile İlgili Efsaneler

72. Aygır Gölü IV

Mayıs aylarında Hz. Hızır ve Hz. İlyas bu gölün kenarında buluşurlar. Buraya gelip ziyaret eden insanlar da bu mübareklerin yüzü gözü hürmetine sıkıntılarından ve dertlerinden kurtulurlar. Bu gölde bulunan aygır herkesin gözüne gözükmez. Ancak yaptığı ibadetlerde halis ve temiz olan insanlar göldeki aygırı görebilir. (K. K. 63)

73. Ab-ı Hayat Suyu Efsanesi

Hz. Hızır ve İskender Zülkarneyn, ab-ı hayat suyunu ararlarmış. Hz. Hızır ve İskender bütün dünyayı gezmişler fakat suyu bulamamışlar. Son olarak Bitlis’in Adilcevaz ilçesinde bulunan Süphan Dağı’na gelmişler. O sırada İskender, Bitlis Kalesiyle meşgul olduğu için Hz. Hızır’dan sonra gelebilmiş. Hz. Hızır, Süphan Dağı’nın tepesinde bulunan mağaranın ağzından gelen suyun içindeki balıkları görünce bunun Ab-ı Hayat suyu olduğunu anlamış. Bu suyu ilk önce içmiş daha sonra bu suyla yıkanmış. Yıkandıktan sonra görünmez olup ortadan kaybolmuş. İskender ise bütün çabalarına rağmen dağın tepesinde bulunan bu mağaraya ulaşamamış. (K. K. 65)

74. Hızır I

Hızır inancı Ahlat ilçesinde oldukça güçlüdür. Hatta Ahlat’ta halk arasında Hızır’ı görmeyen gözlerin kör olduğu düşüncesi hakimdir. Hızır’ın cuma günleri ortaya çıktığı ve Cuma namazlarını Ahlat’ın farklı camilerinde kıldığını inanılmaktadır. Halktan bazı kişiler Hz. Hızır’ı görmek ümidiyle cuma namazını farklı camilerde kılmaya çalışır. İnsanlar namaz çıkışında herkesin elini sıkarak sağ başparmağı kemiksiz olan Hızır’ı tanımaya çalışmaktadırlar. (K. K. 55)

75. Hızır II

Hızır ve İlyas'ın buluştuğuna inanılan yerlerden biri de Van Gölü kıyısıdır. Bunun için Ahlatlılar Hıdırellez bayramında dilek ve temennilerini kağıtlara yazarak Van Gölü'ne atarlar. İnaniş, Hz. Hızır'ın Hz. İlyas'la buluşmaya geldiğinde kâğıtlarda olan istekleri okuyup yerine getireceğidir. Hatta kâğıtların okunmaması ihtimaline karşı halk isteklerinin resmini Van Gölü'nün kıyısına çizerek Hz. Hızır'ın onu görmesini beklemektedir. (K. K. 55)

76. Hızır III

Rivayete göre cuma günleri Alemdar Camisi'ne ilk giden ve camiden en son çıkan insanların ellerini Hz. Hızır sıkarmış. Eski zamanlarda yöre insanı Hz. Hızır'ı görmek ümidiyle Cuma namazına girişte ve namazdan çıkışta birbirlerinin ellerini sıkarmış. İnaniş'e göre diğer insanların elleri kemikli olmasına rağmen Hz. Hızır'ın eli kemiksiz ve etten oluşmaktadır. (K. K. 65)

77. Hızır IV

Bir akşam kadın kocasına “Yarın çamaşır yıkayacağım, yemekle uğraşmayayım sen çarşıdan yemek gönder.” demiş. Ertesi gün adam işe giderken mezarlıktan geçmiş. Mezarlıktaki iki kişinin konuşmasını duymuş. Bunlar iki tane ruhmuş. Birbirlerine bugün filan kişi damdan düşüp ölecek ve bize komşu gelecek demiş. Adam bunu duyduktan sonra korkarak işe gitmiş. Kadın çamaşır asmaya dama çıkmış, o sırada kocasının bir tepsi börekle gönderdiği çocuk gelmiş. Kadın çocuğa tepsiyi mutfağa bırakmasını söylemiş. Bir süre sonra aksakallı bir dede gelmiş. Kadına “Kızım ben açım varsa bana biraz yiyecek verir misin?” şeklinde seslenmiş. Kadın da “Dede ben damdan hiç inmeyeyim. Sen git mutfağa tezgâhın üstünde bir tepsi börek var istediğin kadar ye.” diye cevap vermiş. Kadın işini bitirip aşağı inmiş fakat bir bakmış ki tepsiye hiç dokunulmamış. Adam dönüşte tekrar mezarlıktan geçerken ruhların konuşmalarına tekrar şahit olmuş. Ruhlar birbirlerine “Komşu gelmedi, komşu gelmedi. Hızır geldi Hızır.” şeklinde dert yanmaya başlamışlar. Adam eve gelince karısına “Bugün ne yaptın kim geldi?” diye sormuş. Kadın da başından geçen bütün olayları anlatmış. Adam, anlamış ki gelen kişi Hızır'dır. (K. K. 18)

78. Hazır Baba Efsanesi

Güroymak ilçesinin Gölbaşı beldesinde düşmanlar, müslüman halkı ortadan kaldırmak maksadıyla kuşatmaya alır. Düşmanlar beldede bulunan bütün insanları öldürecekken yedi kardeşiyle birlikte Hazır Baba yetişir. Düşmanların hepsini öldürür ancak aldığı yaralar neticesinde kardeşleriyle birlikte şehit olur. Halkın müşkülüne yetişip onları kurtardığı için beldede türbesi bulunmaktadır. Yöre halkı onun Hz. Hızır olduğuna inanmaktadır. (K. K. 24)

79. Hazır Baba Efsanesi I

Göçebe bir topluluk Hazır Baba'nın olduğu yerden geçerken onun türbesini fark eder ve dua etmeden gider. Bu topluluktan iki kadın inekleri öldüğü için kervandan biraz kopar. Ne yapacaklarını bilemeyen kadınlar çaresiz bir şekilde orada oturmaya başlar. Kadınlardan birisi türbeye dönerek Hazır Baba'ya dua etmeye başlar. Kadınların çaresizlik içinde ettikleri dua neticesinde ölen inekleri dirilir ve kadınlar inekleriyle tekrar yola koyulmaya başlar. (K. K. 71)

4.4.3. Erenler ve Evliyalarla İlgili Efsaneler

80. Seyyid İbrahim

Rivayete göre Şems-i Bitlis-i Mahallesi'nde bulunan ve Cennet Çukuru olarak bilinen yerde Seyyid İbrahim diye bir zat varmış. Seyyid İbrahim, mescid yapacağı zaman diğer dinlerin temsilcilerinin muhalefetiyle karşılaşmış. Mescidin yapılacağı yere papazın biri de kilise yapma konusunda ısrarcı olmuş. Seyyid İbrahim bunun üzerine iki yapının birbirine yakın olmamasını söylemiş. Aralarındaki anlaşmazlığı ortadan kaldırmak için birbirlerine üstünlük kurmaları gereken iki zat keramet göstermeye karar vermişler. Şehrin meydanında bir tandır yakılmış. Tandıra sırasıyla Seyyid ve Papaz cübbelerini atacaklarmış. Cübbesi yanan kişinin davadan vazgeçmesi gerektiğine karar vermişler. Bütün cemaat toplanmış ve Seyyid İbrahim cübbesini çıkarıp devasa ateşin içine atmış. Olay anında papazın oğlu da olanları izlemekteymiş. Papazın oğlu hemen elini ateşin içine sokarak cübbeyi ateşten çıkarmış. Ne oğlanın eli ne de cübbe yanmış. Gördüğü keramet üzerine oğlan Müslüman olmuş. Fakat keramet gösteremeyip yenilmesine rağmen papaz inadını devam ettirmiş ve kiliseyi oraya yaptırmış. Hem kilise hem de mescit elli metre aralıklarla yapılmış. Seyyid İbrahim, kızını papazın oğluna verip onu

damadı yapmış. Kalp gözü açık olan Seyyid İbrahim öldükten sonra damadının mezarının kendisinden yüksekte olmasını istemiş. Günümüzde de mescidin yanında Seyyid İbrahim'in türbesi ve üzerinde de damadının mezarı bulunmaktadır. (K. K. 36)

81. Abdurrahman Dede Efsanesi

Abdurrahman Dede'yle ilgili şöyle bir kıssa anlatılmaktadır: Abdurrahman Dede her akşam evine giderken elindeki bastonla bahçesinin etrafını çizermiş. Bir gece hırsız, dedenin bahçesine girip torbasını tıka basa doldurup tam çıkacakken bahçe birden duvarla çevrilmiş. Hırsız duvara tırmandıkça duvar yükseliyormuş. Sabah olup da Abdurrahman Dede bahçeye gelince bastonuyla duvara dokunmuş ve duvar yok olmuş. Çaldığı malları helal ettikten sonra hırsızı göndermiş. Abdurrahman Dede'nin mezarı Evren Paşa Mahallesi'ndeki mezarlıktadır. Çocukların akıllı ve zeki olması için buraya ziyarete gelinilir. (İpek, 2004: 152).

82. Bekir Efendi Efsanesi

Eskiden kış aylarında pazarda kuru üzüm satılırmış. Karısı bir gün Bekir Efendi'den kuru üzüm almasını istemiş. Fakat Bekir Efendi üzüm alamadan eve gelmiş. Bunun üzerine eşi ona sitem etmeye başlamış. Bekir Efendi olaydan sonra içerlenmeye başlayıp o gece öylece uykuya dalmış. Rüya âleminde Allah tarafından ona bir den (tane) üzüm verilmiş. Verilen üzümü çeşmenin yanına koyması istenmiş. Sabah kalktığında eşine haber vermeden üzümü çeşmenin yanına bırakan Bekir Efendi sürekli olarak çeşmeden pekmez aktığını görmüş. Uzun yıllar boyunca çeşmeden akan pekmez Adilcevaz ilçesinin ihtiyacını karşılamış. Bekir Efendi'nin eşi bu sırrı öğrenmek için bir süre çaba harcamış. Eşinin ısrarına dayanamayan Bekir Efendi sırrını söylemiş. Fakat eşi dayanamayıp sırrı diğer arkadaşlarına anlatmış ve o olaydan sonra pekmez akan çeşme kurumaya başlamış. Bekir Efendi soyundan gelen kişiler aynı zamanda ocaklı kişilerdir. Demirvey hastalığından kurtulmak isteyen insanlar buraya üç Çarşamba gelerek şifa bulurlar. Türbeye gelenler çamurdan üstlerine sürerek hastalıktan kurtulurlar. Günümüzde Önay ailesi bu ocağın temsilcileridir. (K. K. 16)

83. Bekir Efendi Efsanesi I

Adilcevaz'da kışlar zor ve çetin geçermiş. Önceki zamanlarda hastalıklarına şifa bulmak için çareler arayan insanlar Bekir Efendi'ye gelirmiş. Bazı insanlar bu duruma

inanmaz fakat yine de Bekir Efendi'nin ocağına gelirlermiş. Gelen misafirler Efendinin kerametini sorgulamak için kışın ortasında taze meyve isteklerini dile getirirlermiş. Bekir Efendi isteklerden sonra elinde taze meyvelerle içeri girer ve onlara ikram edermiş. Bunun üzerine halk, Bekir Efendi'nin ermişliğini tamamen kabul etmiş ve onun veli olduğuna inanmış. (K. K. 16)

84. Seyyid Hüseyin Efsanesi

Seyyid Hüseyin Efendi'nin öldükten sonra da kerametlerinin devam ettiği söylenir. Saraçoğlu Mahallesi'nde yaşayan Molla İsa'nın atı çalınır. Molla, sabah namazına kalkınca atının ahırda olmadığını anlar ve doğrudan Sultan Seyyid'in mezarına gider. Seyyid'in mezarıyla konuşmaya başlar. Türbeye "Bu nasıl komşuluktur. Benim atım buradan çalınıp götürülüyor sizin sesiniz çıkmıyor." şeklinde seslenir. İçini döktükten sonra Fatıha Suresini okur ve eve geri döner. Birkaç saat geçtikten sonra atı çalan kişi atla birlikte gelir. Hırsız, atı Molla İsa'ya özür dileyerek teslim ederek helallik ister. Molla İsa, adamla hiç muhatap olmadan doğrudan Seyyid'in mezarına gider. Tekrar "İşte komşuluk dediğin böyle olur." şeklinde seslenir. Daha sonra evinin yolunu tutar. (K. K. 10)

85. Hüseyin Dede Türbesi

Kale Mezarlığının altındadır. Arası bozuk olan çiftler aralarının düzelmesi için, yeni evlenenler mutlu bir ömür geçirmek için, çocuğu olmayanlarsa çocuk sahibi olmak için buraya gelirler. Hüseyin Dede ile ilgili şöyle bir olay anlatılmaktadır: Gariban adamın biri ev yapıyorken dama yerleştirmek için kestiği ağaçların kısa geldiğini görünce çok üzülür. Adamın bu sıkıntılı halini gören Hüseyin Dede, bir kazma ister ve besmele çekerek kısa gelen ağaca vurup yeniden denemelerini ister. Yeniden denediklerinde ağaç dama tam olarak uyar. (İpek, 2004: 152).

86. Dede Maksut Efsanesi

Dede Maksut, Ahlat'ta bir ağanın hizmetkarıymış. Ağa günün birinde hacca gitmiş. Hacda tam Arafat'tayken ağanın hanımı içli köfte yapmış bunu yemesi için hizmetçiye vermiş; Dede Maksut, içli köfteleri yemiş ve sonrasında evin hanımına "Bir bakraç daha ver ağama götüreyim." demiş. Ağanın hanımı içinden herhalde Dede Maksut doymadı ondan bir daha istiyor demiş. Yoksa Ağa hacda nasıl götürsün içli köfteyi oraya

diye düşünmüş. Evin hanımı içli köfteyi doldurup “Al götür.” demiş. Dede Maksut içli köfteleri alıp Arafat’a ağasının yanına gitmiş. Ağasına köfteleri yedirmiş. Ağam sürü dışarda kaldı deyip acele ederek oradan ayrılmış fakat tabağı orada unutmuş. Tabi ağa, Arafat’ta Dede Maksut’u görünce onun ermiş olduğunu anlamış. Ağa hacdan gelince herkes ağayı ziyarete elini öpmeye gelmiş. Ağa etrafına bakıp “Dede Maksut’u getirin ve onun elini öpün asıl tavaf etmeniz gereken odur. Bana Arafat’ta sıcak yemek getirip yedirdi.” şeklinde heyecanla anlatmaya başlamış. Bunun üzerine halktan kişiler sırayla Dede Maksut’un elini öpmeye başlamışlar. (K. K. 1)

87. Dede Maksut Efsanesi I

Dede Maksut, Ahlat’a dergahını kurduktan sonra Osmanlı Devleti İslam’a olan hizmetlerinden dolayı kendisine yedi köy vakfeder. Bu dergâhına çok sayıda kervan gelir. Günün birinde Diyarbakır yöresinden de bir kervan gelir. Dede Maksut, kervan sahibine yükünün ne olduğunu sorar. Kervan sahibi yükünü saklamaya çalışır. Asıl yükü şeker olmasına rağmen kervancı yükünün tuz olduğunu söyler. Dede Maksut bunun üzerine “Söylediğiniz gibi olsun.” der. Dergâhtan ayrıldıktan sonra kervancı şekerini satmaya çalışırken yükünün tuza dönüştüğünü görür. Kervancı, tekrar dergâha gelip Dede Maksut’tan helâllik ister. Dede Maksut tekrar “Yükün nedir?” diye sorar. Bunun üzerine kervancı “şeker” cevabını verir. “Tamam, şeker olsun.” der Maksut Dede. Bunun üzerine kervancı yükünün tekrar şekere dönüştüğünü görür. (K. K. 10)

88. Dede Maksut Efsanesi II

Dede Maksut’un da içerisinde olduğu üç tane âlim I. Mahmut’u ziyaret etmeye gider. Âlimlerin ettikleri sohbet padişahın hoşuna gider. Bunun üzerine I. Mahmut “Dileyin benden ne dilerseniz.” şeklinde bir çıkış yapar. Âlimlerden birincisi “Ben gittiğim yerde halka hizmet etmek istiyorum. Ama hizmet etmek için de para lazım. Bir miktar para verin.” isteğinde bulunur. Sultan Mahmut emreder, bir küp altın getirilip kendisine verilir. İkinciye sorar sen ne istiyorsun “Ben bekârım, saraydan çıkma cariyelerinizden birini lütfedin evleneyim” isteğinde bulunur. Padişah emreder ve âlime bir cariyeye verilir. I. Mahmut, Dede Maksut’a sorar “Sen ne istiyorsun?” Dede Maksut bunu üzerine şöyle der “Ben Mahmut’tan değil mabuttan isterim.” Padişah bunun üzerine kızarak “Git sana mabut versin.” der ve âlimleri geldikleri yere gönderir. Ahlat’a dönüş yolunda alimlerin Dicle nehrinden geçmeleri gerekir. Tam nehri geçerken cariyeyi ve

parayı alan âlimler suya kapılır ve boğulur. İki âlimin ölmesiyle Dede Maksut hem paranın hem de cariyenin sahibi olur. (K. K. 76)

89. Sofi Dede Efsanesi

Anadolu'ya İslamiyet'i yaymak maksadıyla Halit Bin Velid komutasındaki ordu bölgeye gelir. Bu ordunun içerisinde Beni Şeybi kabilesinden olan şeyh, Van Gölü ve çevresine yerleşir. Bu şeyh her sabah postunu Van gölünün üzerine serer ve müritleriyle gölün üzerinde eğitim faaliyetlerini sürdürür. Ahlatlı Sofi Dede de şeyhin arkasından postunu serip sabah namaz kılan müritlerden biridir. Şeyhin ölümünden sonra Sofi Dede postuyla Van Gölü'nün üzerinden Van'a geçmeye başlar. İnsanlar onun veli olduğuna kanaat getirirler. Sofi Dede ölmeden önceki vasiyetinde postunun göl üzerine serilmesini ve kendisinin de üzerine bırakılmasını ister. Dede ölünce ilk önce postu Van Gölü'nün üzerine serilir. Sonra ise cenaze o postun üstüne koyulur. Bir süre Van Gölü'nde sürüklenip giden cenaze son olarak dedenin günümüzde mezarının olduğu yerde durur ve orada defnedilir. Sofi Dede'nin mezarının yanında küçük bir çukur vardır. İnanişâ göre cilt hastalıkları ve mantar hastalıkları olanlar kişiler bu çukurun toprağını kazıp biraz su ekleyip çamuru yaraya sürerlermiş. Sürülen toprak sayesinde o yaralarının iyileştiğine inanılıyor. (K. K. 6)

90. Şeyh Necmettin Efsanesi

Rivayete göre Ahlat'ta Necmettin adında bir genç uzun süre ortadan kaybolur. Ailesi genci aramaya başlar fakat kendisinden bir türlü haber alınamaz. Necmettin ise gördüğü rüyanın etkisiyle Kulaksız Mahallesi'nde bulunan mağaraya gidip çileye yatar. Aradan kırk gün geçtikten sonra ailesi onu bu mağarada bulur. Annesi ona su ve yemek vermeye çalışır. Fakat kendisi bunların dünyalık olduğunu söyleyip geri çevirir. Herkes yaptıklarından dolayı onun aklını yitirdiğini düşünür. Günün birinde defineciler Selçuklu mezarlığını kazmaya ve altın aramaya karar verir. Kalp gözü açık olan Necmettin, oturduğu topluluktan aniden çıkarak gece saatlerinde mezarlığa gelen definecilerin karşısına dikilir. Karanlığın içinde beliren şeyhi gören defineciler korkuya kapılarak orayı hemen terk eder. Daha sonra bu adamların rüyalarına giren Şeyh Necmettin, buraların ata yadigârı ve şehit mekânı olduğunu söyleyerek kazdıkları yerleri kapatmalarını söyler. Bunun üzerine defineciler kazdıkları yerleri kapatır ve Şeyh Necmettin'den af dileyerek doğru yolu bulurlar. Bu olayın duyulmasından sonra insanlar Necmettin'in şeyh olduğuna

inanır. İnanişâ göre şimdi bile Selçuklu Mezarlığı Şeyh Necmettin'in koruması altındadır. **(K. K. 31)**

91. Ahlat Şeyhi Efsanesi

Ahlat'ta vakti zamanında bir çete varmış bunlar herkesin ırzına, namusuna, parasına zarar verirlermiş. Ahlat'ta bulunan ve çok sevilen bir şeyhin de üç eşi ve iki kızı varmış. Çete son olarak şeyhin evine girip malına ve namusuna el uzatmayı düşünmüş. Bu kötü adamlar akşamın geç bir vaktinde eve doğru yürümüşler. Birde bakmışlar ki Bitlis'teki kalelerin surları gibi evin etrafı örülmüş her kulede bir asker beklemekte. Bunu gören çete şoka uğrayarak şeyhin bu önlemi nasıl aldığını düşünüp, kendi aralarında “Daha geçen gün surlar ve askerler yoktu.” demeye başlamışlar. En son yanlış eve geldiklerini düşünerek sabah buraya tekrar bakmaya karar vermişler. Sabah geldiklerinde duvarların ve askerlerin olmadığını görmüşler. İkinci günün akşamında tekrar gelince yine evi koruyan surları ve askerleri görmüşler. Üçüncü gün tekrar geldiklerinde ise surların önünde duran şeyh ile karşılaşmışlar. Şeyh onlara “Burada işiniz ne? Buraya eline, beline, diline sahip olmayanlar giremez.” demiş. Adamlar işledikleri günahı anlayıp şeyhin ayağına kapanmaya çalışmışlar. Adamlar sürekli olarak “Bizi affet ki Allah'ta affetsin. Biz buraya malını servetini almaya namusunu el uzatmaya geldik.” diyerek planladıkları şeyi itiraf etmişler. Şeyh bunun üzerine “Neden durdunuz neden içeri girmediniz?” diye onlara sormuş. Onlar da askerlerden korktukları için surları geçemediklerini söylemiş. Şeyh bunun üzerine “Burçların üzerindeki her asker benim ceddım dedelerimdir. Onların ruhu ve duaları var oldukça hiç kimse bu surları ve askerleri geçemez.” demiş. Sonra da tövbe dileyen çete mensuplarını affedip göndermiş. **(K. K. 6)**

92. Şeyh Mehmet Sıddık Efsanesi

Ahlat'ta Mehmet Sıddık adında bir genç tek başına otururken alnını bir arı ısırmış. Arının ısırmasından sonra gencin alnından kanlar akmaya başlamış. Bunun üzerine genç adam oracıkta bayılmış. Halktan kişiler genci hemen, orada bulunan bir âlimin yanına götürmüş. Âlim karşılaştığı bu olay üzerine demiş ki: “Ey mübarek sen kiminle gayb âleminde savaşıyorsun ki arının ısırıldığı yer şişmesi gerekirken damla damla kanamaya başlıyor.” Mehmet Sıddık üstüne başına baktıktan sonra âlime dönerek: “Bir Allah'tan bir de sizden hiçbir sır saklanmaz gayb âlemini benden iyi bilirsiniz.” diyerek cevap vermiş. Verilen cevap üzerine şeyh “Mübarek olsun Mehmet Sıddık'ı yerimize halife

seçtik.” diyerek ona icazet vermiş. İcazetten sonra Mehmet Sıddık mağaralarda ve çilehanelerde çile doldurmaya başlamış. Rivayete göre Mehmet Sıddık vefat ettiği zaman yeşil çimenler sapsarı olmuş. Hatta onu yıkadıkları zaman üzerine dökülen su da yemyeşil olarak akmış. Çok uzun zaman sonra sararan otlar tekrar yeşermeye başlamış, yöredeki halka göre bu olay zatın ne kadar mübarek olduğuna işarettir. (K. K. 6)

93. Şeyh Musa

Dini açıdan oldukça üstün olan Şeyh Musa birçok keramete sahipmiş. Farklı kişiler şeyhin elindeki bastonu sallayarak uçuşunu görmüş. Bu uçma özelliği sayesinde zamanlar arasında hızlıca hareket edermiş. Aynı gün içerisinde farklı yerlerde Şeyh Musa’yı gördüklerini söyleyenlerin sayısı oldukça fazladır. (K. K. 7)

94. Uri Baba Efsanesi

Bir tarihte “Sekevil” adı verilen bahçeleri süpürmek için kullanılan büyük süpürgeye ihtiyacım vardı. Bu süpürge de Uri Baba’nın kabrinin bulunduğu yerdeki bir ağacın dallarından yapıldı. Türbenin yanına giderek bu ağacın dallarından koparıp kendime bir süpürge yaptım. Uri Baba gece rüyama gelerek bana şiddetli bir tokat vurdu. Tokatın şiddetinden yataktan fırladım. Gerçekten canım yanıyordu. Sabahleyin erkenden kalkıp mezarın bulunduğu yere gittim. Kopardığım dalları yere bırakıp oradan ayrıldım. O günden sonra rüyama gelmedi, ben de bir daha oraya gidip dallarından koparmadım. (Serdar, 2017; 250)

95. Sultan Şeyh Hasan

Sultan Şeyh Hasan’ın medfun olduğu yer daha önceleri kilise olup kayıtlara Amlorti Kilisesi olarak geçmektedir. Sultan Şeyh Hasan bu kiliseye geldiğinde kilise papazına “Bu kilisenin kendisine verildiğini, burayı camiye çevireceğini, verilmezse zorla alacağını” söylemiştir. Kiliseyi terk eden papaz; Bitlis’teki devlet yöneticilerine başvurarak durumu anlatmış, kilisenin zorla elinden alındığını söylemiştir. Bunun üzerine il yöneticileri kiliseyi geri almak için oraya askeri birlik göndermiştir. Kiliseye yaklaşan papaz ve askeri birlik; kilisenin çevresinin sularla kaplı olduğunu, derya gibi olan bu suyu aşmanın imkânsız olduğunu görmüştür. Kiliseye yaklaşmak için askerler birkaç defa teşebbüs etmişlerse de suyu geçememiş geri gitmek zorunda kalmışlardır. Bu durumu gözleriyle müşahade eden papaz dehşete düşmüş. Şeyh Hasan Hazretlerinin sıradan bir

insan olmadığını, O'nun bir veliullah olduğuna kanaat getirmiştir. Kiliseyi geri istemekten vazgeçeceğini ancak bunun için iki şartı olduğunu söylemiştir. Birinci şartının; öldüğünde kendisinin Sultan Şeyh Hasan Hazretlerinin ayakları altında gömülmesi, ikinci şartının ise kilisenin elinden gitmesini cemaatine ve yetkililere anlatamayacağını, kendisine yeni bir kilise yapması için yardımcı olunmasını istemiştir. Bunun üzerine Sultan Şeyh Hasan bastonunu fırlatacağını, bastonun düştüğü yere kilisesini yapmasını söylemiştir. Bastonu 60- 70 metre uzağa düşmüş, papaz oraya yeni kilisesini yapmıştır. Papaz vefat ettiğinde Şeyh Hasan hazretlerinin türbesinin hemen girişine mezar yapılmış ve oraya defnedilmiştir. (Serdar, 2017; 145)

96. Seyyid Nefise

Rivayet edilir ki Seyyid Nefise annesinden doğduğunda bir parça etten ibaretmiş. O zamanın salih kulları bu bebeği bir namazlığın içerisine bırakarak Allah'a dua etmişler. Duadan sonra namazlığı açtıklarında kız çocuğunun ellerinin, ayakları ve diğer organlarının yerine geldiğini görmüşler. Seyyid Nefise'nin ete kemiğe bürünüp caminin içerisini temizlediği, süpürdüğü, insanları gördüğünde süzülerek yandaki küçücük delikten içeri girdiği, bazı cuma geceleri ışıklar kapalıyken bir mum ışığı olarak caminin içerisinde dolaştığı günümüzde de anlatılmaktadır. (Serdar, 2017; 34)

97. Şeyh Mahmudi Dürdani Efsanesi

Şeyh Mahmudi Dürdani dönemin âlimlerinden olup Feyzullah El Ensari Hazretiyle türbeleri yan yanadır. Şeyh ilk vefat ettiği zaman mezarının üç tarafı açık kalacak şekilde tahta direkler çakılıp üzerine de betonla çatı yapılmış. Gündüz mezarı kapatanlar, ertesi sabah geldiklerinde mezarın üstünü sürekli olarak açık bulup tahta direkleri ve beton parçalarını derenin içine atılmış şekilde görürlermiş. Birkaç defa kapatılmasına rağmen hep aynı şey olup durmuş. Çünkü Şeyh Mahmudi Dürdani türbesini o şekliyle bir türlü kabul etmiyor ve gece olunca tahta direkleri üzerinden fırlatıp atıyormuş. Şeyh Mahmudi Dürdani'nin türbenin yapılış şeklini kabul etmediğini düşünen insanlar günümüzdeki şekliyle türbeyi yapmayı denemişlerdir. Dört tarafını da betonla kapatıp tavanında sadece pencere şeklinde havalandırma deliği yapmışlardır. Şeyh Mahmudi Dürdani türbesini bu şekliyle nihayet kabul etmiştir. (K. K. 43)

98. Ammar Bin Yasir Efsanesi

Bir gün Ammar Yasir’e rüyasında bir zat: “Yarın git meyhanedekilere vaaz ve nasihat eyle, onlara doğru yolu göster.” dedi. Ammar Yasir (k.s) uyanıp istiğfar ve Allahü Teâlâ’ya niyazla meşgul olduğu sırada talebelerinden biri gelerek: “Hocam, kürsünüzü bugün meyhaneye mi koyalım, yoksa yerinde mi kalsın?” diye sordu. Ammar Yasir hayretle: “Evladım! Bu sırrı nerden öğrendin? Diye sorunca talebe: “Size tembih eden bize de söyledi.” şeklinde cevap verdi. Sonra kürsü meyhaneye kuruldu. Ammar Yasir meyhanedekilere vaaz vermeye başladı. Onlara aşk şarabının keyfiyet ve hikmetlerini anlatınca meyhanede bulunanlar tövbe ettiler. Bu sırada bir genç Ammar Yasir’e: “Muhterem hocam! Allahu Teâlâ’ya hamd ve şükür olsun ki bize lütfü ihsan etti. Zira hal ehli bir hoca, bir zat bir gün seni bulur diye bana söylenmişti.” Diyerek Ammar Yasir’in elini öptü ve o anda Allahu Teâlâ’nın aşkı ile “Duamız kabul oldu.” diyerek orada ruhunu teslim etti. (Serdar, 2017; 14)

99. Ammar Bin Yasir Efsanesi I

Şeyh Ammar, dergâhından ayrılarak bir köye gidip döndüğü sırada talebelerinden biri üzerine çöken vakar ve himmetten dolayı hocasının yaklaştığını anladı. Arkadaşlarına: “Haydi geliniz. Hocamız geliyor, onu karşılayalım.” dedi. Onlar bunu nereden bildiğini sorunca: “Onun vakarı üzerime çöktü.” dedi. Arkadaşları bu cevaba alay edercesine güldüler. Ancak ondaki ciddiliği görünce denemek için yola çıktılar. Şehrin dışına çıkar çıkmaz Ammar Yasir’in bir at üzerinde kendilerine doğru geldiğini gördüler. Talebeler bu durum karşısında pişman olup tövbe ettiler. (Serdar, 2017; 14)

100. Şeyh Garip

Rivayete göre Şeyh Garip, gösterdiği kerametlerle insanları şaşırtan bir zatmış. O zamanlarda Şeyh Garip dergâhına gelmekte olan ve temizlik abdesti olmayan kişileri huzuruna kabul etmeyip Bitlis deresine atarmış. Bir gün Şeyh Garip’in hocası rüyasına gelerek ona: “Artık insanları dereye atma, sen bütün insanları temizleyemezsin.” şeklinde öğütte bulunmuş. Hocasının uyarısından sonra şeyh artık insanları dereye atmaktan vazgeçmiş. Fakat bundan sonra o, temizlik abdesti olmayan insanlara baktığında onlara nehirde yıkanma hissi verirmiş. (K. K. 78)

101. Şeyh Garip I

Şeyh Garip, aynı gün içerisinde farklı yerlerde gözüdür ve daima tespih çekmiştir. Tespih çekerken sürekli olarak “Ben garibim ya Resulullah ben garibim ya Habibullah.” sözlerini tekrarlamış. Kendi, kendisine “Garip” demesinden olayı adı böyle kalmıştır. İnana göre Şeyh Garip dergâhında zihinsel ve ruhi hastalıkları tedavi edermiş. Hastalığı olan kişileri zincire vurarak bir gece dergâhında yatırmış. Hastanın iyileşebilmesi için herkesin dışarı çıkması gerektiğini ve hastanın o dergâhta bağlı kalması gerektiğini söylemiş. Eğer hasta başka dergâhın hastası ise iyileşmesi mümkün olmazmış. İyileşmeyen hasta ise ait olduğu dergâha gönderilmiş. Hastaların vurulduğu zincir günümüzde de türbede muhafaza edilmektedir. (K. K. 78)

102. Şeyh Garip II

Rivayete göre Şeyh Garip vefat ettiği zaman Bitlis’i, Ermeni çeteleri ve Ruslar işgal eder. Tam sıralarda Bitlis’te bulunan Han hamamından annesiyle vedalaştıktan sonra evine gitmek üzere genç bir kız çıkar. Bunu gören Ermeni çeteleri kızı görüp sarkıntılık etmeye başlar. Kız çocuğu Ermeni olmasına rağmen onlardan korkup kaçmaya başlar. Fakat çete kızın peşini bırakmaz kovalamaya devam eder. Çıkmaz bir sokakta kızın önünü keserler. Kız düşmanların elinden kurtulmayı başarır ve Şeyh Garip’in dergâhına sığınır. Ellerini açarak “Ey Müslümanların şeyhi sen ki her derde devasın Allah’ın izniyle benim derdime de deva ol beni gizle.” şeklinde dua etmeye başlar. Bunun üzerine türbenin içinden bir ses duyulur ve türbe açılır. Kız etrafına hayretle bakmaya devam ederken türbeden “Açılan yerden içeri gir.” şeklinde ikinci bir ses yükselir. Sesi duyan kız kendisini açılan yere atar. Ermeni çetesi türbeye girer ve kızı aramaya başlar. Kızın sadece saçlarının dışarda kaldığını gören düşmanlar onu çekmeye çalışır. Ermeniler kızın saçını çıkarmaya çalışırken onlara birden Şeyh Garip görünür. Şeyhi gören düşmanlar arkalarına bakmadan kaçmaya başlar. Şehirde hamamdan çıkan bir kızın çete saldırısına uğradığını duyan kızın ailesi, hemen onun izini sürmeye başlar. Kızın annesi son olarak görüldüğü yer olan Şeyh Garip’in Türbesi’ne gelerek onu arama çalışır. Anne son olarak duvarın arasında bulunan kızının sarı saçlarını ve altın tokasını görünce onu tanır. Bundan sonra kızın akıbeti hakkında iki rivayet anlatılır, birincisi kızın akşama kadar kaldığını ve akşam şeyhin “Kızım dışarı çık penceredeki ekmeği al ye sonra dergâhtaki beyaz kedinin arkasından git o seni evine kadar götürüp koruyacak hiç korkma.” deyip onu evine yolladığı şeklindedir. İkinci rivayete göre ise, kız duvarın

içindeyken gece yarısı duvarın öbür tarafı açılmış kız öbür taraftan girmiş ancak saçları orda kalmıştır. Kızın saçlarını orda bulan ahali, onun bir evliya olduğunu düşüncesiyle toplayıp evlerine götürmüş durumu da hâkimdir. Şeyh Galip Türbesi'ndeki kızın girdiği delik günümüzde olduğu gibi durmaktadır. Bazen oraya dua etmeye gidenler kızın orayı temizlediğini gördüklerini anlatırlar. (K. K. 78)

103. Şems-i Bitlis-i

Şems-i Bitlis-i ve ailesi Hakkârî'den Bitlis'e geldiklerinde halk onları ziyarete gelmiş hatta Siirt Tillo'dan bile gelenler olmuş. Çevrede bulunan bütün âlimler toplanıp Bitlis-i'nin dergâhındaki bahçede hasbihal ederken bir yandan da yemekler pişiyormuş. Âlimler daldıkları sohbetten dolayı bir de bakmışlar ki ikindi namazı geçmiş. Bunun üzerine âlimler: "Aman şeyhim şimdi ne olacak?" diye yakarmaya başlamış. Şems-i Bitlis-i olduğu yerden uzanarak elini yukarıya doğru kaldırmış. Güneşe doğru "Allah'ın izniyle dur." demiş. Allah'ın gücüyle güneş o anda durmuş ve âlimler namazlarını kılmış. İkinci namazı kılınıktan sonra Şems-i Bitlis-i tekrar elini güneşe doğru uzatmış ve "Allah'ın izniyle görevini yerine getir." diyerek günün normal seyrine gelmesini sağlamış. Güneş, normal seyrine geldiğinde ise ortalık bir anda kararmış çünkü arada geçen zaman sonunda akşam olmuş. (K. K. 78)

104. Şems-i Bitlis-i I

Bir gün arkadaşları Şems-i Bitlis-i'ye misafirliğe gitmiş. Fakat Bitlis-i'nin evinde balık dışında başka bir yiyecek yokmuş. Evinde sadece balık olan Şems-i Bitlis-i bunu pişirmek isteyince ateşin de olmadığını fark etmiş. Misafirlerine karşı daha fazla mahcup olmamak için balıkları tavanın içerisine koyup onları gökyüzüne doğru kaldırmış. Gece karanlığında gökyüzünde beliren güneşin ısıyla balıklar pişmiş. Balıkları misafirlerine ikram ettikten sonra güneş gökyüzünden kaybolmuş. Şems-i Bitlis-i'nin mezarı Bitlis'in İnönü Mahallesi'nde bulunmaktadır. (K. K. 78)

105. Şems-i Bitlis-i II

Şems-i Bitlis-i, Bitlis'in meşhur âlimlerindendir. Maişetini, dağdan odun kesip getirip çarşıda satmakla sağlarmış. O kadar mübarek bir zatmış ki dağa gittiği zaman kendisi yemek yerken hayvanlar odunlarını yüklenip taşırlarmış. Şems-i Bitlis-i bir gün balık tutmuş. Çarşıda birine pişirtmek istemişse de kimse pişirmemiş. Elindeki balıkla

çarşıdan çıkıp yola düşmüş. Güneşli bir yere gelince elindeki balığın birden piştiğini görmüş. Bitlis-i bu kerameti görünce nefsinin düşmesinden ve enaniyetinin kabarmasından korktuğu için Allah'tan canını almasını istemiş. Allah da bu salih kulunun duasını kabul edip oracıkta canını almış. Bitlis'te bu mübarek zatın ismiyle anılan ilkokul ve çeşme gibi yerler bulunmaktadır. (Kınay, 1995: 60)

106. Miryanis Şeyhi Efsanesi

Miryanis köyünde rivayete göre büyük bir âlim olan Şeyh Süleyman ve oğlu Şeyh Ahmed yaşıyormuş. Doğu Anadolu Bölgesi'nde kâfirlerin işgali başlayınca Miryanis köyü de tehlike altına girmiş. Bunun üzerine Şeyh Süleyman ve ailesi göç ederek güvenli gördükleri dağa sığınmaya karar vermişler. Şeyh Ahmed, bir süre sonra dışarı çıkıp etrafı gözlemlemeye başlamış. Kalp gözü açık olan Şeyh Ahmed, babasına karşı dağların arasından sayıca çok olan düşman askerlerinin yaklaştığını söylemiş. Babası da: “Bu dağdan daha engebeli ve ulaşılması güç olan bir yer daha yok ki gidelim.” şeklinde cevap vermiş. Oğlu da o anda babasına dönüp “Allah’a dua et.” demiş. Babası ellerini semaya açıp “Allah’ım sen üzerimize doğru gelen kâfir sürüsünün başına bir afet ver bizi kurtar.” diyerek dua etmeye başlamış. Bu duadan sonra yaz sıcağına rağmen gökyüzü bulutlarını toplamış. Hava kasvetli bir hale bürünmüş ve ardından kar ile yağmur aniden bastırmış. Dağın arasına dolan yağmur ve kar suları müşrikleri içerisine alarak hepsini boğmuş. (K. 49)

107. Miryanis Şeyhi Efsanesi I

Rivayete göre temmuz ayının ilk Çarşamba'sında Miryanis'da bir olay gerçekleşmiş. Şeyh ve ailesi evlerini o dağa yapmış. Artık orada yaşıyor, geçimlerine burada devam ediyorlarmış. Onları gören diğer insanlar da özenip burada yaşamaya başlamış. Ama suyun konakladıkları yerden uzak olmasından ötürü bu insanlar burada fazla duramamış. Kalan insanlar su sorunlarını gelip Şeyh'e söyleyince Şeyh: “Onlara bulunduğunuz yerden bayağı uzak bulunan büyük bir kayanın yanına kadar bir su kanalı açın.” talimatını vermiş. Şeyhin isteği üzerine insanlar büyük kayaya kadar su kanalı açmış. Bunun üzerine şeyh kayanın önüne gelip “Siz buraya kadar kazdınız. Bundan sonrası bende.” diyerek ellerini göğe doğru açmaya başlamış. Şeyh duasını bitirdikten sonra elindeki asayı büyük kayaya doğru fırlatmış. İkiye ayrılan kayanın içerisinden açılan kanalın içine su akmaya başlamış. Zalimin zulmünden kaçıp sığındıkları dağ

böylece kendilerine köy olmuş. Günümüzde de bahis edilen su hala akmaktadır. (K. K. 49)

108. Üryan Baba

Aslen Ahlatlı olup Seyyid sülalesinden gelen Seyyid Baba, çok büyük bir alim ve fazıldır. Tahsilini Bitlis'te Şems-i Bitlis-i'nin yanında yapar. Seyyid Baba'nın faziletini çekemeyen, onu sevmeyen derebeyleri hile yoluna saparak oğlunu öldürmeyi planlamışlar. Böylece çok sevdiği oğlunun acısına dayanamayıp onun ölmesini istiyorlarmış. Bir davulcunun, davulunun içine barut koyarak bunu Seyyid Baba'nın oğluna düğün hediyesi olarak göndermişler. Davulcu, davulu götürüp Seyyid Ahmet Paşa'ya teslim etmiş. Beylerin oğluna düğün hediyesi olduğunu söylemiş. Oğlunun düğününde çalınan davul birden patlamış. Seyyid Baba'nın oğluyla birlikte düğün alayında bulunan herkes ölmüş. Bunun üzerine Seyyid Baba zaten insanların içinde durmayı sevmezken bütünüyle tarik-i dünya olmuş. Bu olaydan sonra dünyevi hiçbir şeye gönül bağlamadığı sadece vücudunun bir kısmını örten bir aba giydiği için adı "Üryan Baba" olarak anılır. (Kınay, 1995: 63)

109. Gavs-ı Hizani Efsanesi

Gavs-ı Hizani'nin bulunduğu köye bir gün at üzerinde satış yapan bir seyyar satıcı gelmiş. Adam yaptığı yolculuk sırasında şiddetli akan bir dereye denk gelmiş. Sudan korkan at, suyu geçmek istememesine rağmen adam ısrarla atı suya sürüyormuş. Adamın zorlamasıyla at suya girmiş. Fakat at suda biraz ilerledikten sonra suya kapılmış ve hızla sürüklenmeye başlamış. Adam çaresizlik içinde "Allah'ım eğer ben, atım ve yüküm sağ salim bu sudan kurtulursak Gavs-ı Hizani medresesine bir torba sabun adak vereceğim." şeklinde dua etmiş. Adamın duası biter bitmez atının adeta ayakları yerdeymişçesine sudan yürüyerek adamla birlikte karaya çıkmış. Adam, suyu geçtikten sonra köye varmış. Köyde akşama kadar satış yaptıktan sonra konaklamak için medreseye konuk olmuş ve geceyi orada geçirmiş. Sabah adam medreseden çıkmadan önce Gavs-ı Hizani talebelerine: "Bu adam medreseye bir adak verdi mi?" diye sormuş. Öğrencileri "Hayır" deyince Gavs-ı Hizani adamı huzuruna çağırmış ve "Medreseye vermen gereken bir şey var mı?" diye sormuş. Adam: "Verebileceğim bir şey yok" deyince Gavs-ı Hizani sırtını açmış: "Sırtımda ne görüyorsun?" demiş. Adam: "Nal izleri var" cevabını vermiş. Gavs-ı Hizani bunun üzerine adama: "Sen suya kapıldığın zaman bir adak adadın ve bu adağın

hürmetine Allah'ın izni ile sana yardım ettim. Sen ise söz verdiğin adağını vermeden gidiyorsun.” demiş. Bunu duyan satıcı hemen tövbe edip söz verdiği adağı medreseye bağışlayıp çıkmış. **(K. K. 49)**

110. Gavs-ı Hizani Efsanesi I

Burada ünlenen kişinin gerçekten Gavs olup olmadığını anlamak için Mekke'den iki derviş Hizan'a gelmiş. Bu sırada Hizan'da ağır kış koşulları hâkimmiş. Dervişler Gavs'ın dergâhına varmış. Dergâhta dinlenirken dervişler, Mekke'de unuttukları pipoları nedeniyle birbirlerine dert yanmış ve üzülmüş. Bu mağduriyetlerini gidermek için abdest alıp dua etmeye başlamışlar. Sonunda Gavs'ı görmeden tekrar Mekke'ye geri dönmeye karar vermişler. Tam o sırada Gavs içeri girmiş “Bu soğukta oraya geri dönemezsiniz alın size pipo.” diyerek elindeki pipoyu uzatmış. Dervişler Gavs'ın elindeki piponun Mekke'de unuttukları pipo olduğunu görünce tövbe edip Gavs'tan af dilemiş. **(K. K. 68)**

111. Gavs-ı Hizani Efsanesi II

Hizan'da devlet tarafından bir köprü yaptırılıyormuş. Bu köprü yapımı için kullanılan malzemeler Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelmekteymiş. Bu malzemeleri getiren ise Muğlalı bir şoförmüş ve şoför şöyle anlatıyor: “Benim yüküm keresteydi. Keresteyi getirirken Gayda yokuşunda aşırı bir eğim vardı. Yükün ağırlığından ve eğimden arabanın frenleri patladı. Arabadan atlamak istedim. Ancak sağa sola bakınca hep şarampol gördüm. Çaresizlikten hiçbir şey yapamıyordum. O anda burada yatan zat geldi aklıma. Çünkü halk her zor düştüğünde “Ya Gavs ya Gavs.” diyordu. Bunun üzerin ben de “Ya Gavs ya Gavs.” demeye başladım. İçimden ben yabancıyım senin memleketinde hizmet görüyorum yardımına gel dedim. Bunun üzerine beyaz bir elin arabayı tuttuğunu gördüm. Arabadan indim ve arabanın yokuşta takozsuz öylece durduğunu gördüm. Bu duruma oldukça şaşırdım. Gelen yetkililer de tövbe ederek dua etmeye başladılar. **(K. K. 19)**

112. Gavs-ı Hizani Efsanesi III

Gayda'da Gavs Hazretleri öğrenci yetiştirdikçe namı bütün bölgeye yayılır. Yetiştirdiği müritleri ona; abdal, gavs, kutub gibi çeşitli unvanlar ve makamlar yakıştırır. Bölgede namı iyice yayıldıkça merak konusu olmaya başlar. Bölgede yaşayan önemli bir derviş, Gavs'ın kerametlerini duyar. Öğrencilerini çağırır, onların gidip Gavs'ı

görmelerini ister ve gerçekten böyle bir şeyin olup olmadığını araştırmalarını ister. Dervişin öğrencileri gidip Gavs'ı ve kerametlerini görüp geri gelirler. Bu durumu Derviş'e anlatırlar. Derviş bu sefer hazırladığı en zor on sekiz dini soru ve müritleriyle Gavs'ın makamına gitmek için yola koyulur. Gavs'ın dergâhına geldiğinde onun öğrencilerine ders verdiğini görür. Gavs ayağa kalkarak derviş ve müritlerini karşılar. O anda dervişe dönerek şöyle der: “Siz gelmeden önce ben müritlere ders veriyordum. Eğer müsaade ederseniz devam edip ondan sonra sizlerle güzel bir sohbete başlayalım.” Daha sonra Gavs dervişin de olduğu ortamda öğrencilerine dönerek günün birinde büyük bir âlim, bir zatın keramet gösterdiğini duymuş ve on sekiz tane soru hazırlamış. Onlar şunlar diyip soruları sıralamaya başlamış. Yedinci soruya gelindiğinde derviş sorulan soruların kendi hazırladığı soruların aynısı olduğunu görür. Gavs bir taraftan soruları okuyor diğer taraftan ise çok zor olan soruların cevaplarını veriyormuş. Bu olay karşısında derviş bayılıp yere düşmüş. Yere düşüp bayılan derviş Gavs ellerini sürerek kendine getirmiş. Böylelikle kerametini göstermiş ve gelen derviş kendisine bağlamıştır. **(K. K. 19)**

113. Gavs-ı Hizani Efsanesi IV

Gayda Köyü'nde bulunan Gavs Hazretlerine genç oğlunu kaybetmiş bir kadın gelir ve Gavs Hazretlerine feryatlar içinde tek oğlunu kaybettiğini, ondan başka kimsesinin olmadığını ve oğlunu geri istediğini söyler. Gavs Hazretleri her ne kadar onu teselli etmeye çalışsa da kadın ikna olmaz. Gavs-ı Hizani Hazretleri kapısına gelen bu aciz kadını kırmamak adına Allah'a dua eder ve gencin canı yerine kendi canını vermek ister. Bunun üzerine Gavs Hazretleri'nin yüzü yavaş yavaş solmaya başlar. Bu sırada Gavs Hazretleri'nin tekkeye odun getirmekle görevli olan bir müridi tekkeye dönmektedir. Mürit, mürşidini görünce durumu anlar ve Allah'a mürşidi yerine kendi canını alması için dua eder. Bir süre sonra müridin cansız bedeni tekkenin önüne yığılır. Genç ile Gavs Hazretleri ise yaşamaya devam eder. (Kaplan, 2010: 275).

114. Kaleli Köyü Seyyidi Efsanesi

Kaleli köyündeki Seyyid'in bir tane keçisi varmış, bu keçi günün birinde çalınmış. Bu keçiyi çalan kişiler keçiyi kesip bir güzel pişirmiş ve Seyyid'i de yemesi için davet etmişler. Hırsızlar, akıllarınca Seyyid'in takvasını ölçmek istiyormuş. Ancak Seyyid'in kalp gözü açık olduğundan pişen keçinin kendi keçisi olduğunu anlamış. Seyyid bu adamlara yönelerek: “Bu keçi benim keçimdir.” demiş. Ancak hırsızlar itiraz etmiş.

Seyyid bunun üzerine eğer “Ben şimdi seslenirsem keçim bana karşılık verir.” demiş. Seyyid kazanın içindeki keçiye seslenmiş. Keçi birden canlanıp konuşmaya başlayınca orada bulunanlar tövbe edip Seyyid’den af dilemeye başlamış. (K. K. 53)

115. Sultan Emir Efsanesi

Sultan Emir, Ahlat’ta dergahında öğrenci yetiştiren önemli bir zattır. Günün birinde bu evliyaya bir kadınla ilişkisi olduğuna dair iftira atılır. Sultan Emir bunun üzerine evini ve malını bırakıp ilçeyi terk etmeye karar verir. Kendisiyle birlikte ilçenin çıkışına kadar dört öğrencisi gelir ve hocalarını kararından vazgeçirmeye çalışır. Çabaları karşılıksız kalan öğrenciler içlerinden hocaya ait olan bazı şeylerin kendisinin olmasını geçirir. Kalp gözü açık olan hoca elini cebine atar ve onu içinden geçiren kişiye verir. Öğrencilerinden birine seccadesini diğerine ise kemerini verir. Son öğrenci ise içinden hocanın karısına sahip olmayı geçirmiştir. Bunun üzerine hoca öğrencisine: “Yedi sülalen tok gezmesin ve şaşı olsunlar.” diye beddua eder. Daha sonra “Her şeyden geçilir ancak namustan asla.” diyerek onu huzurundan kovar. (K. K. 55)

4.4.4. Yatır, Türbe ve Ziyaret Yerleri İlgili Efsaneler

116. Nazik Gölü I

Ahlat’a bağlı olan Karaağaç köyündeki Nazik Gölü kenarında bazı sazlıklar bulunmaktadır. Özellikle gölün çevresinde yetişen bir ağaç türü vardır. Bu ağacın dalı sert olduğu için ahırları temizlemek maksadıyla insanlar tarafından kesilir. İlçe insanlarından olan Ginde’nin Mustafa’sı ve arkadaşı sürekli o bölgeden bu ağaçları kesip getirir. Bir gün bizim rahmetli Ahmet Amca’nın rüyasına bir zat gelir. Rüyada amcaya “Orada ziyaret var, gidip oradan bu ağaçları kesip getirmeyin. Bu ağaçlara karışmayın.” uyarısı yapılır. Ahmet Amca gördüğü rüya üzerine gidip bu ikisine: “Ağaçları kesmeyin, ben böyle böyle bir rüya gördüm.” der. Ginde’nin Mustafa ve arkadaşı duydukları sözlerden sonra sinirlenip: “Sen mi kurdun ziyareti sana ne?” diyerek Ahmet Amca’ya çıkışmaya başlar. Amca bunlarla baş edemediğini anlayınca bırakıp evine gider. Aradan birkaç gün geçtikten sonra adamlar sazlıkları kesmeye devam eder. Bunun üzerine dalları getirenlerden birinin gözüne getirdiği ağaç takılır ve gözü kör olur. Diğeri ise Nazik Gölü’nde balık tutmaya çalışırken göle batarak kaybolur. (K. K. 1)

117. Selçuklu Mezar Taşları

Rivayete göre Rus askerleri, Bitlis'i işgal etmeye geldiği zaman Adilcevaz ilçesindeki Süphan Dağı'ndan Ahlat'a doğru bakmış. Düşman baktığında askerlerin sıra sıra dizildiğini ve onların sayıca fazla olduğunu görmüş. Bunun üzerine ateş etmeyi, o askerleri etkisiz hale getirmeye çalışmış. Fakat yapılan bütün ateşlere rağmen askerlerden hiç kimsenin yere düşmediğini görmüşler. Gördüğü olay üzerine endişeye kapılan Ruslar korkarak ilerlemekten vazgeçmiş. Sonrasında düşmanın Selçuklu mezarlığındaki dikili taşları asker sandığı ortaya çıkmıştır. Şimdilerde bazı mezar taşlarında kurşun izleri bulunması bundan dolayıdır. (K. K. 62)

118. Kara Abdal Türbesi

Düşmanlar Adilcevaz ilçesini işgal ettiğinde Müslüman halkın yardımına Van Gölü'nden çıkan zatlar koşmuş. Bu zatlardan bazıları mücadele sırasında şehit olur ve oldukları yere gömülür. Bunlardan biri de Kara Abdal'dır. Rivayete göre Kaleboynu Mahallesi'nde bulunan şehit cuma günleri mezarından çıkar ve mezarın üst tarafında bulunan sudan abdest alarak tekrar oraya geri dönermiş. Zatin kim olduğu konusunda kimsenin malumatı olmadığından adı Kara Abdal olarak anılmaktadır. (K. K. 63)

119. Deribük Efsanesi I

Rivayete göre Deribük olarak tabir edilen yerde bulunan taşlar, bölgede sevilen Hacı Yakup ve keçileriymiş. Uzun zaman önce Hacı Yakup keçilerini alıp Deribük'e gelmiş. Halk arasındaki inanışa göre burada bir ziyaret bulunuyormuş. Fakat Hacı Yakup bunlara aldırış etmeden ağaçların dallarını kesip keçilerin önüne koymuş. Keçiler, ağaçların dallarını yemeye başladığında Hacı Yakup ile birlikte taş kesilmiş. (K. K. 49)

120. Nuni Taşı

Güroymak halkı yaz aylarında yaylaya giderken Nuni adını verdikleri taşın önünden geçermiş. Rivayete göre bu taş insanlarla konuşur ve onların sordukları sorulara cevap verirmiş. İnsanlar sürekli olarak taşa şöyle seslenirmiş:

- Bulgur pişirdin mi?

Taş: Evet

- Yağı döktün mü?

Taş: Evet

- Peki yedin mi?

Taş: Evet

- Bize vermiyor musun?

Taş: “Yok, vermem.” diyerek cevap verirmiş. İnsanlar ne zaman buradan geçse bunu tekrarlar ve taş ile sohbet ederlermiş. (K. K. 7)

121. Kara Şeyh (Piri Bey) Türbesi

Piri Bey'in türbesi olduğu düşünülen yer Karaşeyh Köyü'ndedir. Bu köye her ramazanda biri dişi biri erkek, iki geyik gelip bu geyiklerden dişi olan geri döner, erkek olansa kendini feda eder ve onun eti tüm köy halkını doyururmuş. Bu olay her sene ramazan ayında tekrarlanırmış. Yine bir ramazanda geyikler gelmiş fakat bu sefer köy halkı erkeklerle beraber, dişi geyiği de yakalayıp yemiş ve bu iki geyiğin eti kimseye yetmediği gibi bir daha da bu köye geyikler gelmemiş. Akıl hastaları, felçliler ve cin çarpmışlar iyileşmek için buraya gelirler. (İpek, 2004: 154).

122. Kanlı Taş

Eski zamanlardan birinde kadının biri iç kanamadan ötürü ölmüş. İnanişâ göre hamile olan kadın iç kanamadan öldüğünden şehit olmuştur. Şehit olduğundan dolayı da her cuma günü kadının mezar taşı kendiliğinden kanamaya başlar. Günümüzde mezarın etrafı çevrilmiş ve mezar Alacaatlı Mahallesi'nde yer almaktadır. Hamile olan kadın, çocuğuyla birlikte hayatını kaybettiği ve hayatta yarım kaldıkları için burası zamanla kayıp yakınlarını arayan insanların ziyareti haline gelmiştir. (K. K. 15)

123. Ahlat Delikli Dilek Taşı

Bitlis'in Ahlat ilçesinde delikli dilek taşı bulunur. Rivayete göre bu delikli taştan sadece kalbi temiz olanlar geçebiliyormuş. Kalbi temiz olmayan insan ise buradan asla geçemezmiş. Kılolu insanların kalbi temizse taş genişlermiş. Ancak aksi takdirde kişi zayıf olsa bile taş daralırmış. İnsanlar farklı zamanlarda dilek dilemek ve adak adamak için buraya gelmektedir. Bu gelişerse genellikle çarşamba günleridir. Taşın içi pek geniş değildir. Dilek dilendikten sonra taşın içinden geçmeye çalışılır. İnanişâ göre taşın içinden geçen kişi günahsızdır ve geçtiği içinde dileği kabul olmuş sayılır. Günümüzde dahi bu inanış devam etmekte, ziyaretler sürmektedir. (K. K. 41)

124. Pir Gaib Baba Türbesi

Çayır Mahallesi'nde, Paşa Cami yanındadır. İnsanlar; uzun ve sağlıklı bir ömür için, yeni gelinlerin ayaklarını açmak ve kayıp eşyalarını bulmak için buraya gelirler. Türbeye para, yüzük gibi cisimler bırakılır. (Para bırakılarak zenginlik, yüzük bırakılarak iyi bir kısmet dlenir.) Bu zata Pir Gaib isminin verilmesiyle ilgili olarak şöyle bir kıssa anlatılır: Bir savaş sırasında Müslüman askerler kâfir askerler tarafından kuşatılır. Bunun üzerine gölden yeşil sarıklı zatlar çıkar ve kâfir ordusunu püskürttükten sonra tekrar göle dönerler. Fakat içlerinden biri burada kalıp göle geri dönmez. Bu kişi de gaib'ten gelen Pir Gaib Baba'dır. Bu mezarın üstündeki ağacın-halkın Kara Ağaç dediği-Pir Gaib'in asası olduğu ve bu ağacın tek bir dalının bile koparıldığında dalı koparan kişinin başına birçok musibet geleceğine inanılır. (İpek, 2004: 154).

125. Şeyh Muhammed Şenbeki'nin Misafirperverliği

Bu olayın tahminen bir asır önce gerçekleşmiş olduğu kabul edilir. Yapılan hesaplamalar bunu gösteriyor. Nurşin'in meşhur âlimlerinden Hazret Hz.'leri yine devrin büyük âlimlerinden olan ve Hizan ilçesinde ikamet eden Şeyh Şahabettin'i ziyaret etmek üzere yola çıkar. Bu yolculuk esnasında (Bitlis ili Hizan arasında 15. km de bulunan) Bölükyazı Köyü'nde medfun bulunan Şeyh Muhammed Senbeki Hz.'lerinin mezarını ziyaret eder. Şeyh Muhammed Senbeki sağlığında misafirperverliği ile meşhurdur. Mezar başına gelen insanlara bir anda mezardan uzanan bir el kapısı içinde kahve ikram eder. Aynı durum ziyaret sırasında gerçekleşince Hazret Hz.'leri bu duruma bakarak Şeyh Hz.'leri vefatından sonra da âdetini devam ettirir diye sitayiş de bulunur. (Kızıltoprak, 1998: 159)

126. Şeyh Musa'nın Oğlu

Şeyh Musa'nın oğlu kardeşi tarafından öldürülmüş. Çocuğun annesi bu durumu bir türlü kabullenmez, her gün gidip oğlunun mezarını ziyaret eder ve ağlarmış. Üç ay boyunca durum böyle devam etmiş. Anne, bir gün mezarlığa tekrar gittiğinde ölen oğlunun canlandığını ve mezarlıkta başka bir arkadaşıyla oynadığını görmüş. Oğlu annesine sormuş: “Buraya neden geldin?” Annesi de “Seni ziyarete geldim.” şeklinde cevap vermiş. Oğlan bunun üzerine “Artık gelme ben iyiyim.” demiş. Ancak annesi bunu kabul etmemiş. Annesine dayanamayan çocuk, annesine “Geleceksen bunu kimseye

söyleme asla.” demiş. Ancak kadın bir gün dayanamayıp sırrını başkasına söylemiş. Kadın sırrı söyledikten sonra gittiğinde bir daha çocuğunu görememiş. **(K. K. 7)**

127. Kesikbaş Efsanesi

İslam Orduları Ahlat’a geldiğinde düşmanlarla büyük bir savaşa girer. Yapılan savaş sırasında Müslüman askerlerden biri aldığı kılıç darbesiyle kellesini kaybeder. Asker, iman gücüyle koltuğunun altına aldığı kellesiyle savaşımaya devam eder. İnsanlar, askerin yedi gün boyunca kelle koltukta savaştığını görünce hemen kızgın bir saç getirip başını bunun üzerine bırakmasını ister. Asker, kesik olan başını sacın üzerine bırakır ve Kesikbaş kendiliğinden yerini bularak eski haline gelir. Bahsedilen askerin mezarı Selçuklu mezarlığındadır. Askerin soyundan gelen kişiler ise Kesikbaşlar olarak bilinmektedirler. **(K. K. 55)**

128. Şeyh Mahmud Türbesi (Günkırı)

Köylülerden biri bir gün koyunlarını türbenin etrafında otlatırken yaramaz bir koyuna küfür etmiş. Türbeye yakın bulunduğundan dolayı adamın gözleri görmemeye başlamış. Her iki gözünü birden kaybeden adam çaresizlik içinde kalmış. Adam; bir süre olduğu yerde beklemiş, ancak gözleri yine açılmamış. Bunun üzerine daha fazla paniklemeye başlamış ve kendini yerden yere atmaya başlamış. Etrafına toplanan insanlar ne olduğunu sormuş. Adam da bir koyuna küfür ettiğini ondan sonra görmemeye başladığını söylemiş. Bunun üzerine köy halkı adamı ortalarına alarak evine getirmiş. Günler geçmesine rağmen adamın gözleri açılmamış. Adamın annesi, sürünün en iyi koyununu alarak türbenin bahçesinde adamın gözlerinin açılması için adak adanmış. Bu olaydan sonra annenin duası kabul olmuş ve adamın gözleri görmeye başlamış. **(K. K. 60)**

129. Zeydan Kabristanı

Efsaneye göre Zeydan Mahallesi’ndeki kabristanda Zülküf Peygamber yatmaktadır. Şeyh Abdulkadir-i Geylani Hazretleri Bitlis’ten geçerken Zülküf Peygamber’e olan saygısından dolayı Arıcılık denen mevkiye geldiğinde ayakkabılarını eline alır, el pençe Zülküf peygamberin kabrini ziyaret edermiş. Yine ayakkabıları elinde, yalın ayak Başhan’a kadar geri gidermiş. Bu durum birkaç kez tekrerrür ettiğinden dolayı

bugün bu mezarlığı ziyaret edenler ayakkabılarını çıkarır, öyle içeriye girerler. (Kınay, 1995: 66).

4.4.5. Şehitlerle İlgili Efsaneler

130. Budaklı Şehidi

İkinci zamanında Budaklı Türbesi'ne namaz kılmaya gittim. Namazı kıldıktan sonra Allah'a yalvardım. Allah'ım benim dualarımı kabul et. Tam bu sırada buradaki şehit karşıma çıktı ve bana dedi ki: "Allah'ın izniyle senin namazın kabul oldu." O esnada üç tane kadın kaplıcadan üstleri açık bir şekilde geliyordu. Şehit bana dönüp "Bu kötü kadınlar gelmeden sen çabuk git. Onların ne namazı ne de duaları kabul oldu." diyerek birden ortadan kayboldu. (K. K. 7)

131. Budaklı Şehidi I

Budaklı köyünde bulunan sıcak su kaplıcasında bir şehit vardır. Bu kişi Rus savaşında şehit düşmüş bir askerdir. Zamanın birinde köy halkı mezarında bulunduğu arazi üzerinde yol açmak ister. Ancak iş makinasının her bıçak darbesinde paletleri kırılır. Bu durum yedi defa tekrarlanınca şoför işi bırakır. Gece yatarken şoförün rüyasına bir zat gelerek "Benimle artık uğraşma yoksa senin gözlerini çıkarırım." der. Bunun üzerine halk, yolu kendi gayretleriyle kazar. Mezarı açtıklarında vücut bütünlüğünü koruyan ve elindeki silahı sıkı sıkıya tutan bir askerle karşılaşır. Bu şehit sanki canlıymış gibi alnından terler akar. Halk uzun uğraşlara rağmen şehidin elindeki silahı alamaz. En sonunda Bitlis'ten bir başçavuşu çağırırlar. Başçavuş gelip askere "Senin görevin bitti oğlum. O silah devletin, bırak onu." dedikten sonra asker silahı elinden bırakır. Halk olaydan sonra askerin üzerini kapar ve bir türbe yapar. Sonradan ise bu türbenin yakınına cami yapılmıştır. (K. K. 75)

132. Budaklı ve Kolbaşı Şehitleri

Yatalak olan kardeşim için sürekli dua ediyordum. Bu dualarımı ederken sürekli Budaklı'daki şehidin adını zikrederdim. Bir gün rüya âleminde namaz kılarken yanıma iki beyaz elbiseli adam gelip oturdu. Onlara kim olduklarını sordum. Sırasıyla biri Budaklı şehidi diğeri ise Kolbaşı şehidi olduğunu söyledi. Bunun üzerine şehitler: "Bizden ne istiyorsun? Neden bırakmıyorsun da rahat uyuyalım? Bunu bizden değil

Allah'tan iste isteğin kabul olur.” dediler. Uykundan uyandıktan sonra kardeşim kendiliğinden iyileşti ve ayaklandı. Ben de bu olaydan sonra şehitleri evime ortak yaptım. Bugüne kadar ne hayır veya sevap yaptıysam yarı ortağı bunlardır. Ölene kadar da bu böyle olacaktır. (K. K. 75)

133. Kolbaşı Şehidi

Burası Allah katında mevkisi büyük olan ve Ermenilere karşı verilen mücadeleden şehit olan bir zatın mezarıymış. Yolu düzeltmek için buraya kaç defa kepçe vurulmuş. Ancak her seferinde kepçe ya kırılmış ya da bozulmuş. Kepçenin şoförü en sonunda yolu yapmaktan vazgeçmiş. Gece uykuya dalınca rüyasına burada yatan zat girmiş. Ona “Beni sürekli rahatsız ediyorsun. Ayağını kırarım, bir daha da iflah olmazsın.” şeklinde uyarıda bulunmuş. O olaydan sonra alanın etrafı çevrilmiş ve yol yan taraftan verilmiştir. (K. K. 34)

134. Şehit

Bir gün kızımın rüyasına bir şehit gelir. Şehit rüyada kızıma “Gel beni yıka eğer yıkarsan sana bir hediye vereceğim.” der. Kızım rüyasında gördüklerini ertesi gün gelip bana anlattıktan sonra evimize yakın olan kümbete gitti. Kümbetin içerisine girdiğinde içeride munda olmuş bir koyun olduğunu görmüş. Koyunu oradan alıp toprağa gömmüş sonra kovalarla su taşımak suretiyle oradaki bütün taşları yıkayıp temizlemiş. O günün gecesinde şehit kızımın rüyasına tekrar gelerek ona bir top yeşil kumaş hediye etmiş. Kızım o günden sonra bütün namazlarını kılmaya başladı. Sürekli orayı ziyaret etmeye başladı. Zaten çok önceleri insanlarımız orada kurban keserlerdi. Dert ve sıkıntıları olan insanlar buraya gelip dertlerinden kurtulurdu. (K. K. 21)

135. Şehit I

Sahibi olduğumuz hayvanları getirmek için Bozburun köyüne gitmiştim. Köyün altındaki mevkiden hayvanlarla gelirken birden karşımda asker elbiseli iki kişi belirdi. Hatta sırtlarında tüfek vardı. İlk gördüğümde fazla telaş etmeden onun bir şehit olabileceği hissine kapıldım. Önümde yürüyen asker kıyafetli bu kişi benden uzaklaştıkça boyu da uzuyordu. Adamın boyunun uzadığını görünce korkudan hayvanları bırakıp köye doğru kaçmaya başladım. Onunla selamlaşma mesafesine kadar geldik ancak yüzünü tam olarak göremedim. Olay hava kararmaya yakın, bir mezarlığın yakınlarında meydana

geldi. Küçükken bizlere bu kişilerin şehit düştükleri yerde her zaman görüldükleri söylenirdi. (K. K. 54)

4.4.6. Hz. Ali ile İlgili Efsaneler

136. Delikli Taş Efsanesi

Ahlat'a gelen Hz. Ali ve askerleri çok susamış. Hz. Ali, oradaki taşı bir kılıç darbesiyle ikiye ayırmış; o aradan su çıkmış ve askerleri bu suyu içip yoluna devam etmiş. O günden bu yana oranın suyu hiç kesilmemiş. İnsanlar oraya dua etmeye dilek dilemeye giderlermiş. Orada bir delikli taş da varmış, inanışa göre o delikten geçenin günahı affolurmuş. (K. K. 6)

137. Hz. Ali'nin Kılıcı ve Kazan Gölü

Yörede Hz. Ali ile ilgili anlatılan efsanelerden biri de bölgedeki insanların Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikar'ın Bitlis'teki Kazan Gölü'ne atıldığıdır. Bu nedenle kapalı havalarda bu göl ses çıkarmaktaymış. Söylenene göre bu şekilde gölde yatan kılıç sahibi Hz. Ali'yi aramaktadır. Yine Hz. Ali atı Düldül ile buralara kadar gelirmiş ve atının ayak bastığı kayalar toprak gibi ezilirmiş. Hz. Ali'nin vefatı ile kılıcı melekler tarafından Kazan Gölüne atılmış, atı da göğe çekilmiştir. (Yıldırım, 2004: 51).

138. Rica Düldül Taşı

Bitlis- Siirt yolu üzerinde bulunan Farsça “Rica Düldül” denilen kaya üzerinde Hz. Ali'nin atı Düldül'ün ayak izi olduğu varsayılmaktadır. Bu yüzden bu ize hürmet gösterilir ve bu izin içi su ile dolduğunda su şifa niyetine içilir. (Yıldırım, 2004: 52).

139. Hz. Ali'nin Kılıcı ve Kazan Gölü I

Hz. Ali, bir gün oğlunu çağırıp kılıcını ona verir. Kılıcı alıp göle atmasını ister. Oğlu da kılıcını alıp babasından bir hatıra kalsın diye saklar. Döndüğü vakit Hz. Ali oğluna “Kılıcı göle attın mı?” diye sorar. O da “Evet” deyince Hz. Ali “Gölde ne gibi değişiklikler oldu?” diye tekrar sorar. Oğlu “Hiçbir değişiklik olmadı.” deyince. Hz. Ali “Git kılıcı sakladığın yerden getir.” der. Diğer oğlunu çağırır, kılıcını götürüp göle atmasını söyler. İkinci oğlu da kılıcı alıp saklar. Hz. Ali ikinci oğluna “Kılıcı attığında gölde değişiklik oldu mu?” diye sorar. Ondan da değişmedi cevabını alınca “Git kılıcı

getir.” der. En sonunda torunu Hz. Hüseyin’i çağırır ve kılıcı alıp göle atmasını ister. Hz. Hüseyin kılıcı alıp göle atar. Gölde dev dalgalar oluşmaya başlar. Birdenbire fırtına çıkar ve göz gözü görmez. Bu göl ise Bitlis’teki Kazan gölüdür. (K. K. 65)

140. Hz. Ali

Rivayete göre bir gün Hz. Ali’nin huzuruna tebaadan insanlar gelir. Hz. Ali’ye bu insanlar falanca kişi senin hakkında kötü şeyler söylüyor diye şikâyetle bulunur. Bunun üzerine Hz. Ali kişinin kim olduğunu sorar. Kişiler adamın ismini söyleyince Hz. Ali kendisine haber getiren adamlara dönerek “Ben o kişiye iyilik etmedim. İyilik etmediğimden dolayı benim hakkımda kötü düşünmez.” şeklinde cevap verir. (K. K. 1)

141. Hz. Ali I

Rivayete göre Süphan Dağı eteğinde Ali Kayası’nda iki ejder vardır. Hicret’ten sonra bu ejderlerden biri Erzurum’a yönelince Abdurrahman Gazi’yle karşılaşmış, A. Gazi, ejdere “Yolculuk nereye mübarek?” deyince ejder hâlk diliyle “Erzurum halkını yemeğe giderim.” demiş. Bunun üzerine A. Gazi: “Dur ya yılan, Allah’ın emriyle taş ol.” diye dua edince canavar taş olmuş fakat diğer canavar Süphan Dağı garında yalnız kalınca Azerbaycan ve Diyarbakır’a varıp her şeyi harap etmiş. Bunun üzerine buraların halkları, Van ve Ahlat halkı Hz. Peygamber’e gelip durumu aktarmış ve yardım istemiş. Hz. Peygamber, hemen Hz. Ali’yi o ejderi öldürmekle görevlendirmiş. Hz. Ali de Düldül’üne atlayarak Süphan Dağı’na gelmiş ve ejderhanın Van Denizi’nde su içtiğini görmüş. Hemen canavara saldırıp biraz mücadeleden sonra onu öldürmüştür. Hz. Ali, ejderi öldürdükten sonra mağarasına gelmiş; bir de ne görsün mağarada ejderin bir yavrusu var. Mağaraya girmeyip iki rekât namaz kılmış ve dua etmiş. Allah’ın izniyle mağaranın kapısı kapanmış ve ejderin yavrusu Ali Kayası’na hapsolmüştür. (Okumuş, 2019: 414)

142. Hz. Ali II

Hz. Ali, Van Gölü kıyısında öldürdüğü ejder kanıyla kirlenen hırkasını sabunla yıkarken Van Gölü’nde yıkanan bütün hayvanların hastalıklardan kurtulmaları ve Göldeki balıkların lezzetli olması için dua eder. Aynı şekilde Hz. Ali elbisesini yıkarken elinden sabun düşer, bunun üzerine Van Gölü’nde çamaşırlarını yıkayanların sabuna ihtiyaç duymaksızın elbiselerini tertemiz yıkayabilmeleri için dua eder. (Okumuş, 2019: 414)

4.4.7. Çeşitli Vasıflarıyla Öne Çıkan Kişilerle İlgili Efsaneler (kör, cimri, deli)

143. Mağaradaki Dev Efsanesi

Başhan köyünde Nuri adında bir adam ve oğlu Turgut yaşarmış. Babası her gece eve geç gelen oğlunu uyarıp “Oğlum neden evine her gece geç geliyorsun?” diye sitem ediyormuş. Nuri, bir gün köyün mağaralarında altın aramaya çıkmış. Kayalıklardan biri yuvarlanıp üzerine düşmüş. Zavallı adam oracıkta ölmüş. Oğlu bu haberi alınca doğruca evine gelmiş. Aradan aylar geçmiş fakat Turgut, baba nasihatine aldırış etmeden her gece evine geç gelme alışkanlığını devam ettirmiş. Bir gece yine eve geç saatte giderken babasının öldüğü mağaradan yüksek bir ses yankılanmış. “Gel buraya nereye gidiyorsun?” mağaradan gelen ses onu korkutmuş. Sonra mağaradan büyük bir devin kendisine doğru geldiğini görünce ardına bakmadan köy yolunu yarılarmış. Oradan geçen köylüler Turgut’u evine götürmüşler. Turgut olanları köylüye anlatınca her gece evi taşlanmaya başlamış. Yaratık tarafından çok eziyetlere maruz kalan Turgut, eşyalarını alarak köyü terk etmiş. (K. K. 72)

144. Murat ve Müzeher Efsanesi

Vaktiyle Bitlis’te yaşayan zengin bir aile varmış. Bu ailenin bir oğlu dünyaya gelmiş. Aile, annesinin sütü olmadığı için yoksul olan komşularına para verip çocuğa sütannelik yapmasını istemiş. Komşu kadın körpecik kızını büyütme için bu teklifi kabul etmiş. Biri kız biri erkek olan bebekler yavaş yavaş büyümüş. Artık sokakta oynayacak yaşa gelmişler. Kızın adı Müzeher, oğlanın adı ise Murat’mış. Anneleri sokakta oynamaları için onlara oyuncak eski bir tekerlek vermiş. Bu tekerlek yokuşta yuvarlanmaya başlamış. Murat tekerleğin ardından koşmaya başlamış. Akşam olunca anneler çocuklarını almak için sokağa çıkmış. Fakat Müzeher sütkardeşi için durmadan ağlıyormuş. Annesi yavrum “Ne oldu kardeşin nerde?” diye sormuş. Körpecik çocuk daha üç yaşında sadece “Murat tekerlek gitti.” diyebilmiş. Murat tekerleğe yetişemeyince bir evin bahçesinde uyuyakalmış. Sabah olunca evin sahipleri uyanmışlar, bahçeye çıkınca ağacın dibinde uyuyakalan Murat’ı görmüş hemen eve almışlar. Murat uyanıp annesini görmeyince ağlamaya başlamış. Yaşlı çift çocuğu susturmak için yedirip içirmiş. Murat’ın her iki annesi ağlamış feryat etmiş fakat Murat’ı tüm çabalara rağmen bulamamışlar. Murat büyümüş gencecik bir delikanlı olmuş. Yaşlı çift onu evlendirmek için kız istemeye karar vermiş. Çevrelerindeki kızları Murat’a göstermişler ancak o bütün

kızlara hayır yanıtını vermiş. Murat bir gün sokakta dolaşırken bir kızı görmüş ve ona âşık olmuş. Kızı istemeleri için annesi ile babasına haber vermiş. Kızın evini araştırmış ve istemeye gitmişler. Kız onlara ikramda bulunurken Murat, onun boynundaki kolyeye dikkat etmiş. Sonra kolyesine bakıp kızdan kolyesini istemiş. Kız da şaşkın bir şekilde kolyesini vermiş. Murat “Sana bunu kim verdi?” diye sormuş. Kız da “Ben küçükken annem takmış.” diye karşılık vermiş. Kızın öz annesi, Murat’ın kaybolma hikâyesini anlatmış. Yaşlı çift bu iki gencin kardeş olduğunu asla evlenemeyeceklerini anlamış ve Murat sütkardeşinden özür dilemiş. Her iki kardeş annelerine sarılmış. Yaşlı çift evlerine geri dönmüş. İki kardeş aileleriyle mutlu mesut yaşamaya devam etmiş. **(K. K. 72)**

145. Deli Halo

Eski zamanlarda Halil diye biri varmış. Bu kişi ailesiyle mağara gibi bir yerde yaşarmış. Bir gün yukarıdan bir taş kopmuş aşağıya doğru gelmekteymiş. Arkadaşları Halil’i uyarıp başka tarafa geçmesini söylemiş. O, ayakkabısını bağlamakla uğraşıyormuş. Arkadaşları tekrar bağırıp çabuk olması gerektiğini, taşın düşmekte olduğunu söylemişler. Halil de diğer ayakkabısının ipini bağlayıp ondan sonra geleceğini söylemiş. Daha sonra kopan o taş Halil’in üstüne düşmüş ve Halil oracıkta ölmüş. İsmi Deli Halil yani Deli Halo olarak kalmış. Sonradan Deli Halo ismi bir sülale ismi olarak kullanılmıştır. **(K. K. 64)**

146. Ermiş Ali

Ahlat orta Mezarlık’ta Ermiş Ali adında bir evliyanın mezarı vardır. Efsaneye göre Ermiş Ali olarak bilinen şahıs zamanın zenginlerinden birinin oğludur. Ali, dini bütün bir Müslüman’dır. Ali ibadetini eksiksiz yapar, kimsenin kalbini kırmaz; camide namaz kılarken herkes imama tâbi olup rükûa, secdeye giderken Ali imama tâbi olamaz sonradan cemaate yetişirmiş. Bir gün birisi Ali’ye neden böyle yaptığını sormuş.

Ali:

- Ne yapayım siz erken görüyorsunuz. Ben geç görüyorum, demiş. Meğer Ali namaz kılarken Kâbe’yi gözü önüne getirmeden namaza başlamazmış. O zannedermiş ki herkes kendisi gibi namaza başlarken Kâbe’yi görerek namaza başlar. O yüzden o cevabı vermiş. Aradan günler geçmiş, bir gün Ali’nin babası bir mevlit vermiş. Günlerden de cuma olduğu için Ali’ye cami cemaatini mevlide davet etmesini istemiş. Ali’ye:

- Oğlum git. Namaz kılanların hepsini çağır, demiş.

Ali gitmiş sadece üç kişiyi çağırması. Akşam olunca üç kişi gelmiş. Ali'nin babası gelen giden olmadığını görünce Ali'den bu işin sebebini sormuş. Ali babasına:

- Baba sen bana camide namaz kılanları çağır dedin. Ben de çağırdım demiş.

Ali'nin babası:

- Oğlum camide imam vardı, müezzin vardı, daha birsürü kişi vardı. Onları neden çağırmadın? demiş.

Ali:

- Baba, imam kaybolan danasını düşünüyordu. Müezzin ise tarlada üstü açık olan kabaklarını düşünüyordu. Ama gerçek namaz kılan üç kişi vardı. Ben de onları çağırdım demiş.

Babası:

- O zaman git diğerlerini de çağır, demiş.

Ali gitmiş ve herkesi çağırması. Ali'nin babası gelenlere durumu anlatmış ve doğru olup olmadığını sormuş. Cami cemaati bunu tasdik etmiş. O günden sonra oradaki insanlar Ali'nin erdiğine inanmışlar. (Kızıltoprak, 1998: 139)

147. Gelin ve Kaynana Efsanesi

Zamanın birinde yaşlı ve kör bir kadın varmış. Bir gün öğle yemeğinde kadının canı et çekmiş. Yaşlı kadın, çok cimri olan gelinine et pişirmesini söylemiş. Gelinin cimriliğinden yapacağı et gözünde büyümüş. Hemen evin yanındaki dereye gidip oradan bulduğu kurbağayı tavanın içine atıp pişirmiş. Kör olan kaynana önüne gelen kurbağayı büyük bir iştahla yiyip bitirmiş. Aradan uzun yıllar geçtikten sonra gelin yaşlanmış ve aynı şekilde o da gelininden et yapmasını istemiş fakat gelini kendisinin aksine oldukça cömertmiş. Gelin, etleri getirip tavaya attığında etlerin kurbağaya dönüştüğünü görmüş. Ne kadar denese de aynı sonuçla karşılaşmış. Kaynana en sonunda yaptığı eziyeti düşünmüş ve “Eğer ben kaynanama öyle yapmasaydım bunlar başıma gelmezdi.” şeklinde iç çekerek gelinine artık et yapmamasını söylemiş. (K. K. 14)

4.5. Tarihî Efsaneler

4.5.1. Tarihî Şahsiyetler ile İlgili Efsaneler

148. Hüsrev Paşa Efsanesi

Hüsrev Paşa, cuma namazından çıkarken minareden bir Derviş'in: "Bana 20 akçe verin, vermezseniz kendimi aşağıya atarım." diye bağırdığını duymuş. Paşa dervişe acımış. Gel demiş, kendini aşağıya atma sana istediğin parayı vereyim. Derviş aşağıya inerek parasını alıp gitmiş. Bu hal kırk cuma devam etmiş. Kırk birinci cuma minareden aynı sözleri bağırarak dervişe artık verecek parası kalmadığını söyleyen Hüsrev Paşa, dervişin aşağıya inmesini istemiş. Hüsrev Paşanın sözlerinin doğruluğuna inanan derviş, aşağıya inerek Hüsrev Paşa'yı doğruca Nemrut Dağı'na götürmüş ve ona kimya isminde bir bitkiyi tanıtmış. Kimya adındaki bu bitki, suya batırıldığında su altın kesilirmiş. Hüsrev Paşa'nın Bitlis'te sayısız sayıda eserinin inşasında harcanan paranın bu bitki sayesinde elde edildiği söylenmektedir. (Kayaoğlu, 1967: 66).

149. Yine Hüsrev Paşa Yine Hüsrev Paşa

Hüsrev Paşa, dinine bağlı olan Bitlis halkının namaz kılmalarını çoğaltmak için Ulu Cami'yi yaptırmaya karar vermiş. Hazırlıklarına başlamış, halkın kolayca gelip namaz kılması için güzel bir yer tespit etmiş. İşçileri getirtip temelleri kazdırmış. Bina temel atma gününü tellallar halka duyurmuş. Hüsrev Paşa toplanan halka demiş ki: "Şimdiye kadar ikindi namazını kim kaçırmışsa temele ilk taşı o koysun. Bakmış ki kimse çıkıp temele taş koymak cesaretini gösteremiyor o zaman kendisi temele ilk taşı koymuş ve "Yine Hüsrev Paşa yine Hüsrev Paşa." demiş. (Kayaoğlu, 1967: 66)

150. Hüsrev Paşa Efsanesi I

Rivayete göre birisi, zamanın padişahına ihtarda bulunmuş: "Devletlû Padişahım, şarkta bulunan Hüsrev Paşa o kadar nüfus sahibi olmuştur ki bu gidişle ayrı bir devlet kurmak niyetinde olduğu meydandadır. Yaptırdığı sayısız inşaat bunun en büyük delilidir. Bunun üzerine padişah hemen işe vaziyet etmek gayesi ile Hüsrev Paşayı İstanbul'a getirmek için adamlarından birkaçını vazifelendirerek Bitlis'e göndermiş. Adamlar, Bitlis'e geldikten sonra padişahın fermanını ibraz etmişler. Hüsrev Paşa'ya İstanbul'a gelmediği takdirde azledileceğini söylemişler. Bunu duyan Hüsrev Paşa'ya bağlı şahsiyetlerden Hüseyin Dede ismindeki eski kılıklı birisi Padişahın adamlarına demiş ki:

“Siz burada iki gün kadar istirahat edin ben padişaha gider Hüsrev Paşa’nın buradan alınmasını temin ederim.” demiş ve ortadan kaybolmuş. Padişahın adamları bir gün bekledikten sonra ikinci gün Hüseyin Dede’yi karşılarında görmüşler. Dede, elindeki fermanı adamlara uzatmış, okumuşlar. “Hüsrev Paşa’nın işine müdahale etmeden derhal geri dönün.” Meğerse Hüseyin Dede padişaha varmış. Hüsrev Paşa’nın çok alicenap; din, devlet ve millet hakkındaki düşüncelerini anlatmış. Paşanın hiçbir kötü maksadını olmadığını, Hüsrev Paşa sayesinde şarkta kurtla koyunun bir arada yaşadığını ve Hüsrev Paşa’nın buradan alınmakla büyük bir hataya düşüleceğini söylemiş. Padişah bu sözleri gayet samimi ve iyi niyet alameti bulduğundan derhal bir ferman yazarak Hüseyin Dedeye vermiş. Padişahla Hüseyin Dede arasında şöyle bir konuşma olmuş:

- Sen adamlarımı ne zaman gördün?
- Dün onlarla beraberdim.

Bu sözler karşısında heyecanlanan padişah: “Mademki bu kadar çabuk buraya vasil oldun o halde sende bir keramet var. Bu fermanı senden daha evvel kimse yetiştiremez.” diyerek fermanı ona teslim etmiş. Hüseyin Dede’nin Türbesi halen Ahlat’ın Por köyü’ndedir. Yekpare kayalık bir yerde olan bu türbe her sene sayısız kimseler tarafından ziyaret edilmektedir. (Kayaoğlu, 1967: 67)

151. İskender ve Su Efsanesi

Vakti zamanında Büyük İskender, ilimize sefere gelir. Buradan ‘Duav Yaylası’na’ geçer. Duav Yaylası’nda bulunan dereden su içmek için kafasındaki kavuğu çıkarır. Su, Büyük İskender’in kavuğunun altındaki iki boynuzu görür. Büyük İskender, suyu tehdit eder. “Kimseye boynuzumu söyleme; eğer söylersen seni kuruturum.” der. Oradan ayrılır. Bir gün bu Duav Yaylası’nda bulunan dereye bir kadın gelir. Su, dayanamaz kadına Büyük İskender’in boynuzunu söyler. Kadın oradan ayrılır ayrılmaz bu sırrı her önüne gelene anlatır. Bu yüzden kadına sır verilmez. (K. K. 30)

152. Nemrut

Nemrut zamanında çok güçlü bir kâfırmış. Kışın Adıyaman’da yazın ise Tatvan’da dururmuş. Kendisinin de Allah olduğunu iddia edermiş. Rahva bölgesine kar yağmış yedi yıl boyunca kar yerden kalkmamış, bu sırada Nemrut Adıyaman’daymış. Nemrut’un Allah olduğuna inanan kişiler Rahva bölgesinden geçerken birinin atı kara saplanmış. Bu dört kişi atı kardan kurtarmış. Atın ayağının saplandığı çukurda bir üzüm

salkımı görmüşler ve orada Nemrut'un Allah olmadığını asıl Allah'ın, bu üzüm salkımını yedi yıl boyunca karın altında koruyanının olduğuna iman etmişler. **(K. K. 51)**

153. Nemrut I

Nemrut çok zalim ve kötü bir komutanmış. Sürekli Allah'a şirk koşarmış. Nemrut Dağı'na çok kar yağarmış. Buraya kar yağdığında Nemrut askerlerine sıcak sularla karı erittirmiş. Kış ortasında karın eridiğini gören insanlar çok şaşırılmış. Nemrut ise karı tekrar yaratacağını söylemiş. Ertesi yağın karı kendisinin kerameti olarak gösterirmiş. Böylece kendisinin Allah olduğunu kanıtlamaya çalışmış. **(K. K. 52)**

154. Nemrut II

Allah olduğunu söyleyen Nemrut, ölüleri dirilttiğini halka göstermek için bazı yollara başvurmuş. Bunun için gidip biri ölü diğeri sağlıklı olan ikiz kardeşleri bulup getirmiş. Hiç kimsenin göremeyeceği şekilde bu adamları saklamış. Sonra iddiasını gerçekleştirmek için ilk önce ölü olan kardeşi insanlara gösterirmiş. Daha sonra ise sağlıklı olan kardeşle yer değiştirerek ölüyü dirilttiğini söylemiş. Bu olayla insanları kendisine inandırırılmış. **(K. K. 52)**

155. Nemrut III

Bir gün zulümkar Nemrut hâşâ Allah'ı dövmek için merdivenli devasa bir yapı yapmaya karar vermiş. Güya o yapının üzerine çıkıp Allah'ı dövecekmiş. Sonra Nemrut'un bir de atı varmış. Bu at hamileymiş. Bilindiği gibi atların hamilelik süresi bir yıldır. Yapıya çıktığı ilk anda atı yeni hamile olan Nemrut, zirveye ulaştığında atı doğum yapmış. İşte tam o anda Allah karıncalara görev vermiş. Karıncalar o devasa yapının altını oymaya başlamış. Bir süre sonra bu yapı, altı boşaldığı için yerle bir olmuş. Bu yapı öylesine büyükmüş ki yıkıldığında ucu Urfa'ya düşmüş. Sonra bu yapının zirvesinde olan Nemrut'un ağızı pisliğe girmiş. Nemrut'un yanına şeytan gelmiş ve ona: "Nemrut, ben Allah'ın yarattığı toprağın her yerini ölçerek birazcık bile olsa atlamadan üzerinde namaz kıldım. Buna rağmen ufak bir isyanla şeytan oldum. Sen kimsin ki yukarı çıkıp Allah'ı döveceksin. İşte Allah'a şirk koşarsan olacağı budur." demiş. Pislikler, Nemrut'un ağızına iyice girmiş ve Nemrut dersini almış. **(K. K. 24)**

156. İskender ve Komutan Bedlis

Derdine şifa bulan İskender bu yerin ve suyun ebedileştirilmesi için Bedlis (Badlis) veya Leis ismindeki komutanını yanına çağırarak bu çeşmeden 4 saatlik veya 12.000 adımlık uzaklıkta, Rabat ve Kösür sularının birleştiği yerde müstahkem bir kale yapmasını istemiştir. Komutanına (Şerefname’de kölesi olarak geçmektedir) dönerek: “Ben İran (bazı kaynaklarda Hindistan) seferinden dönünceye kadar buraya öyle bir kale yap ki benim gibi bir kral veya kumandan dahi onu ele geçiremesin. Böylece bu kalenin ve yerin ismi kuşaktan kuşağa, yüzyıldan yüzyıla ebedileşsin.” demiştir. Bu emri alan Bedlis veya Leis ismindeki komutan hemen işe başlamış, bir yıl gibi kısa bir sürede M.Ö. 331 tarihinde bugünkü kaleyi yapmayı başarmıştır. Hindistan ve İran seferinden dönen İskender şehre geldiği zaman karşısında muazzam bir kale görmüştür. Bedlis’e haber göndererek kaleyi teslim etmesini istemiştir. Kaleyi teslim etmeyeceğini, savaşa hazır olduğu bildirerek İskender’in teklifini reddetmiş ve kale kapılarını kapatmıştır. Bunun üzerine İskender, bütün güçleriyle kaleyi kuşatmaya başlamıştır. Günlerce uğraşmış, kaleyi alamayacağını anlayınca kuşatmayı kaldırarak Rahva Ovası’na doğru geri çekilmiştir. İskender’in çekildiğini gören Bedlis, Rahva Ovası’nda İskender’in atının ayağına kapanıp bir zarf içinde kalenin anahtarını sunmuş, çıkışı bu yerde olan tünelden kendilerini kaleye davet etmiştir. Kalenin anahtarlarını alan Büyük İskender: “Bre mel’un, mademki anahtar verecektin, niye asi olup bu kadar adamımı kırdırdın?” demesi üzerine Bedlis, İskender’den affını dileyerek: “Ey büyük fatih! Benim sana karşı başkaldırmam ve direnmem senin daha önce vermiş olduğun emrin gereği idi. Sen, kendin gibi bir kralın dahi alamayacağı bir kale yapmamı emretmiştin. Senin emrin üzerine yaptığım bu kalenin ne kadar sağlam, fethedilmesinin ne kadar imkânsız olduğunu ispat etmek amacıyla bu cüreti gösterdim. Şimdi ben ve kuvvetlerim hareketimizden dolayı müstahak göreceğiniz cezaya razı olarak emrinizdeyiz.” demiştir. Komutanın bu sözlerini çok beğenen İskender, komutanını ödüllendirmek için şehrin yönetimini bu komutanına devretmiş ve şehre Bedleis adını vermiştir. O günden sonra şehrin ismi Bedlis kalmıştır. Zamanla bazı harf değişikliklerine uğrayan bu isim, günümüzde Bitlis şeklini almıştır. (K. K. 58)

4.5.2. Tarihî Yapılarla İlgili Efsaneler

157. Kanlı Köprü Efsanesi

Bitlis'in Dere Mahallesi'ndeki köprünün adı Kanlı Köprü'dür. Kanlı Köprü'de Ruslar ile Türkler savaşıırken Kanlı Köprü'nün etrafı şehitlerle dolmuş. Ancak şehitlerden birisi büyük bir kayanın arkasına düşmüş. Savaş sonrasında şehitler bir araya toplanarak defin edilmiş. Fakat büyük kayanın arkasına düşen şehidi kimse görmediği için o gömülmemiş. Aradan yüz yıllık süre geçmiş ve oraya çeşme yapmaya gelenler taşın arkasındaki şehidi görmüş. Şehitin cesedi hala ilk günkü dipdiriymiş. Halk şehidi yerinden kaldırıp gömmek için çabalarken şehidin na'sının altından su gibi kan fışkırmış. Bu olaydan dolayı buraya Kanlı Köprü adı verilmiştir. (K. K. 39)

158. Usta Şagirt Kümbeti

Usta Şagirt, şu anda içinde yattığı kümbeti yapmak için çalışırken yapının yarısına geldiğinde taşı bitmiş. Usta Şagirt da taş almak için Nemrut Dağı'na gitmiş. Soğuğa alışık olmadığı için orada donarak ölmüş. Karısı ve oğlu bunu duyunca kümbeti tamamlamaya çalışmış. Kümbeti bitirdikten sonra adamın ailesi, mezarı kümbete getirip defnetmiş. Kümbetin başında Arapça, Osmanlıca, Farsça yazılar ve alt penceresinin üstünde ise çarkıfelek işareti vardır. İnaniş'a göre motiflerin anlamı "Yaz gelir, kış gider; kış gelir yaz gider. Baba gelir oğul gider; oğul gelir baba gider." şeklindedir. (K. K. 26)

159. El Aman Hanı Efsanesi

O zaman on kilometrede bir, bir tane han varmış. Bunlardan biri de El-Aman Hanı'ymış. Orada bir yazı asılıymış. Bu yazı ise: "Sakla samanı gelir zamanı sattım samanı yaptım bu hanı." şeklindeymiş. Rivayete göre o zamanlar çok kar varmış kervanların gelişi ve gidişi zormuş. Bu yüzden insanlar bu kervana "El-Aman" demişler. Başka bir rivayete göre ise bu hanın sahibi çok zalimmiş. İnsanları canlarından bıktırmış. İnsanlar da bu yüzden bu hana "El-Aman." demiş. (K. K. 78)

160. Alemdar Köprüsü Efsanesi

Alemdar köprüsü Birinci Dünya Savaşı'ndan önce yapılmıştır. Eskiden Bitlis'te on iki köprü varmış bunların en büyüğü ise Alemdar Köprüsüymüş. Hz. Ömer zamanında İslam ordusunun önemli kumandanlarından olan İyaz Bin Ganem komutası altında

Alemdar adındaki kişi, sancaktar olarak askerlik yapıyormuş. Alemdar Bitlis'e gelmiş ve burada savaşarak şehit olmuş. Öyle namlı öyle yiğit bir adammiş ki adını köprüye, camiye ve mahalleye vermiş. Alemdar köprüsü'nün Rus savaşında köprünün yarısı yıkılmış fakat savaş bittikten sonra tekrar yapılmıştır ve günümüzde de ayaktadır. (K. K. 78)

161. Bitlis Kalesi

Rivayete göre adamın biri kaleye çıkmaya karar vermiş. Kaleye çıkmak için yola koyulmuş. Kalenin önüne gelmiş, kaleye çıkmak için tırmanmaya başlamış. Çıkarken yorulan adam soluklanmak için bir yere oturmuş. Oturduğu sırada yanına bir yılan gelmiş. Yılanı gören adam korkmuş ve onu öldürmeye çalışmış. Adam tam yılanın kafasına taşı indirecekken yılan adama "Dur!" diye seslenmiş. Adam yılanın konuştuğunu görünce şaşırmış. Yılana şaşkın şaşkın bakmış. Yılan adama: "Eğer beni öldürmezsen sana altın ve elmaslarla dolu yerleri gösteririm." demiş. Adam yılanla anlaşma yapmış. Yılan onu kalenin yan yana üç kapısı olan yere getirmiş. Yılan adama: "Bu kapılardan biri yılanlarla dolu, biri sularla, biri ise altınlarla dolu." demiş. Adam hangi kapının arkasında altınların olduğunu sormuş. Yılan ortadaki kapıyı göstermiş. Bunun üzerine adam, yılan diğer insanlara altınların yerini söyler diye içinden geçirmiş. Yerden aldığı taşla yılanı öldürmüş. Daha sonra yılanın gösterdiği orta kapıya yönelen adam kapıyı açar açmaz yılanların saldırısına uğramış ve ölmüş. (K. K. 13)

162. Kızıl Mescid Cami

Efsaneye göre fakir bir adamın iyi yürekli bir kızı varmış. Bu kız bir gün çeşmeden su getirmeye giderken beyaz bir kedi görmüş. Kedinin; sanki onu takip etmesini istiyor gibi bir hâli varmış. Biraz gidince duruyor, kıza bakıyormuş. Kız onu takip etmiş. Kedi onu dağın eteğine götürmüş. Orada bir yerleri kazmaya başlamış. Kız gidip kedinin kazdığı yeri genişletmiş, gördüklerine inanamamış. Çünkü bir küpün içinde dolu altın varmış. Onu oraya götüren kedinin Hızır (A.s) olduğunu düşünmüş. Bu altınların yerini de ona boş yere göstermediğini anlamış. Altınları ne yapacağını düşünmüş. İyi yürekli kızın aklına mahallede hiç cami olmadığı gelmiş. Bütün altınları caminin inşaatına harcamış. İşte bu kızın yaptırdığı cami, bugün Kızılmescid Mahallesi'nde bulunan Kızıl Mescid Camisi'dir. (Kınay, 1995: 69).

163. Ulu Cami

Bitlis'in kışları çok şiddetli, fırtınalı geçer. Yine böyle fırtınalı bir kış gecesiymiş. Caminin müezzini yatsı ezanını okumuş, namazını kılmış. Hava çok fırtınalı olduğu için o gece camiye kimse gelmemiş. Müezzin de eve gidememiş, camide yatmış. Camiye yakın yıkık bir Ermeni kilisesinde barınan kötü cinler, ezan sesinden rahatsız oldukları için müezzini öldürmeyi planlıyorlarmış. Müezzinin, gece orada kalmasını fırsat bilerek geceleyin onu boğmaya kalkmışlar. Cinler tam onu boğacakken müezzin uyanmış, hemen bir dua okumuş. Bu duanın tesiriyle civardaki bütün kötü cinler ortadan kaybolmuş. Ertesi gün müezzin evine gitmiş, boğazındaki morartıları gören karısı ne olduğunu sormuş. O da olan biteni anlatmış. Bu hadise halk tarafından duyulmuş, camiye gelmeye çok daha istekli hâle gelmişler. Çünkü eskiden camiye gelirken cinler onları korkuttuğu için camiye gelmeye cesaret edemiyorlarmış. Artık cinlerin ortadan kaldırıldığını duyan halk, eskisinden daha kalabalık halde camiye gelip rahat rahat namazlarını kılmışlar. (Kınay, 1995: 68).

164. Üllü Hamamı

Zamanın birinde Şeri Bey isimli bir padişah yaşarmış. Bu padişah, çok zengin olmakla birlikte çok da dindarmış. İnsanlara yardım etmeyi çok severmiş. Padişahın kaz, ördek, tavuk ve horoz sürüleri varmış. Bunların dindar bir çobanı varmış. Çoban, sürülerini yeşilliğin bol olduğu yerlerde otlatırmış. Çoban sürüyü eve getirirken daima bir horoz sürüden ayrılır, bir yere gidermiş. Çoban merak etmiş, bir gün horozu takip etmiş. Horoz gitmiş gitmiş dağlık bir yerde bir taşın altındaki bir delikten girivermiş. Çoban her ne yapmışsa da deliğe girmeyi başaramamış. Zorda kalanların imdadına koşan Hızır (A.s) birden çobanın yanında peyda olmuş. Çoban çok şaşırılmış; kim olduğunu, nereden gelip nereye gittiğini sormuş. Hızır (A.s) ona kim olduğunu söylemiş ve taşın altındaki esrarı anlatmış. Horozun girdiği delikte bir küp altın gizliymiş. Bu altınların bulunduğu muhit, eskiden 36 bin hanelik büyük bir köymüş. Halkı refah içinde olan bu köyün bir problemi varmış. Yıkanmak için gittikleri dereye, insanlar bir bir kayboluyormuş. Köy halkı buna çare olarak bir hamam yaptırmak istemiş ve bir küp altın biriktirmişler. Ancak büyük bir tufan köyü yerle bir etmiş. İşte delikteki altınlar köylülerin biriktirdiği altınlarmış. Bir gün gelip de onları bulacak ve hamamı yaptıracak padişahı bekliyorlarmış. Hızır (A.s), çobana altınları çıkarıp padişaha götürmesini ve taşın bulunduğu mevkiye hamam inşa etmelerini söylemiş, ortadan kaybolmuş. Çoban olup bitenleri padişaha anlatmış. Padişah

benzeri görülmemiş bir hamam yaptırmış. Bu hamam bugün hala kalıntıları bulunan ve “büyük, yüce” manasına gelen Üllü Hamamı’dır. (Kınay, 1995: 69)

165. Dört Sandık Camii

Sultan Murat Han, bir seferinde Bitlis’ten geçerken bir menzilin önünde atı çöktürür. Sultanın adamları ne kadar uğraşırlarsa da atı kaldırmayı başaramazlar. Bunun sebebini araştırırlar. Sorup soruşturma neticesinde atın çöktüğü yerde eskiden mezarlık olduğunu öğrenirler. Meğerse Raşkan Beyleri denilen dört evliya bu menzilde yatıyormuş. Bunun üzerine Sultan, derhal oraya bir cami yapılmasını emretmiş. Caminin giderleri için de bir köy vakfetmiş. Bu emirler verilip caminin temeli atılınca Sultan Murat Han’ın atı, çöktüğü yerden kalkmış. Sultan ordusuyla sefere devam etmiş. O menzilde yatan dört evliyanın anısına yapılan bu camiye “Dört Sandık Camii” adı verilir. (Kınay, 1995: 67).

4.5.3. Tarihî Hazinelele İlgili Efsaneler

166. Malhan Deresi Efsanesi

Efsaneye göre hazinenin yerini bilen hükümdarın damadı ölmüş, hükümdarın birçok çalışmasına rağmen hazine bulunamamış ve hazine bir su haline gelmiş. Daha sonra bazı din adamları ve bu işle ilgilenen kişiler bu hazinenin çıkartılmasının mümkün olduğunu yalnız çıkarılmasının çok riskli bir iş olduğunu zaman zaman iddia etmişler de, bu iddia bir hayal olmaktan öteye gitmemiş. Bu konu ile ilgili anlatılanlar şunlardır: Bu iş için yani hazinenin çıkartılabilmesi için kırk kuvvetli amele ile çok iyi Kur’an bilen kişiler olması gerektiği ve son derece cesur olmaları gerekmiş. Rivayete göre toprak bir miktar kazıldıktan sonra yerden bir horoz çıkacak ve çok şiddetli ötecekmiş. Eğer bu ötme sırasında amelelerden biri korkar veya âlim şaşırırsa hazine bulunamazmış. Bunlar olmazsa horoz toprak olur ve kazıya devam edilirmiş. Bir süre kazıldıktan sonra topraktan bir tay çıkacak ve kişneyecekmiş. Yine kimse korkmaz ve âlim Kur’an okuma esnasında korkup şaşırırsa tay da horoz gibi toprak olacaktı. Biraz daha kazıldıktan sonra çok dehşetli bir canavar ortaya çıkıp korkunç sesler çıkaracaktı. Şayet korkulmayıp kazıya devam edilirse canavar da toprak olacak ve hazine bulunabilecekti. Fakat canavardan korkarlarsa canavar onları parça parça edecek, kendini parçaladığı kişilerin kanına bulayacak, vücudunda iğne ucu kadar kana bulanmayan bir yer kalmayacak, aksi şekilde

olursa canavar kendi kendine çok dehşetli bir şekilde patlayacakmış. Bugüne kadar böyle bir şey denenmiş mi, denenmeye kalkışılmış mı bu konuyla ilgili herhangi bir bilgi yoktur. **(K. K. 55)**

167. Hazine

Bitlis'in ortasında bulunan meydana Ermeni papazı tarafından hazine gömülür. Papaz hazinenin çıkarılmaması için hazineye büyü yapar. Büyünün çözümü ise meydana bulunan hazinenin üzerinde bir dişi ve erkeğin zina yapmasıdır. Hazine çıkarma konusunda maharetli bir adam bu malı nasıl çıkaracağı konusunda uzunca düşünür. Çünkü bu durum Müslüman halkın asla yapamayacağı bir şeydir. En sonunda adam meydana nasıl zina yaptıracağını bulur. İlk önce öğüre gelen dişi bir ineği meydana ortasına getirip kazığa bağlar. Daha sonra erkek bir dana getirip bunları çiftleştirir. O anda hazinenin tılsımı bozulur ve adam hazineyi yerinden çıkarıp alır. **(K. K. 67)**

168. Hazine I

Nemrut ve Kirkor Dağı arasında bir hazine olduğuna inanılmış. Bu iki dağ arasında bulunan düz ovada insanlar bazen tavuk ve onun civcivlerini görmüş. İşte bu tavuk ve civcivlerin görüldüğü anda gören kişi vücudunun herhangi bir yerini kesip kanatırsa bunlar olduğu yerde durur ve gözden kaybolmazlarmış. Onların sabit olarak durduğu yerde ise hazine bulunurmuş. **(K. K. 67)**

169. Hazine II

Nemrut Dağı'nda devrin kralı ve arkadaşına ait iki mezar varmış. Oduncular köyünden iki adam bu mezarlarda olduğuna inandığı altınları çıkarmaya çalışmış. Fakat kazdıkları yerdeki altın sürekli yer değiştirmiş. İki adam en sonda köyde bulunan şeyhten akıl almak için yanına gitmiş. Şeyh adamlara: "O altınları karışmayın o altınları arayanlar ya ölürlere ya da başlarına bir musibet gelir." diye uyarıda bulunmuş. Adamlar şeyhin söylediklerine aldırmadan gidip mezarları kazmaya devam etmişler. Bütün aramalara rağmen altınları bulamamışlar. Ancak altının sihiri adamların peşini bırakmamış. Şu anda adamlardan biri sakat diğeri ise çok sıkıntılı günler geçirmektedir. **(K. K. 25)**

4.5.4. Tarihî Toplumsal Olaylarla İlgili Efsaneler

170. Yumurta Efsanesi

Mahan padişahı, Semengan padişahı üzerine sefer yapmak istemeyince Ahlat ahalisinden sefere katkı olması için yüz bin yumurta ister. Ahlatlılar yüz bin yumurtayı toplarlar, yumurtaları götürmek için deve ve götürecek insan ararken padişahtan ikinci bir emir gelir: “Sizden tavuk yumurtası istemedim, yüz bin gümüş yumurta istedim. Sizi bu vergiden affettim, herkes yumurtalarını alsın devletimin devamına dua etsin.” der. Ahlatlılar yumurtalarını alırken büyüktü, küçüktü derken aralarında kavga ederler. İyi düşünenleri “Biz bundan sonra birbirimizin açık haklarını yedik. Bu şehirde bereket kalkar, bu yumurtalar bu şehrin harap olmasına sebep olur. Bakalım bize nasıl bir bela inecek.” diye korkuya düşerler. Rivayet olunur ki memlekette hastalık yayılır. Bir gecede on iki bin kişi Ahlat’tan göç ederek Mısır’da Abbas oğullarından Elkiş Kalesi sahibi El Müstekfibillah’a gelip yurt isterler. Kayıtbay Yaylası denilen yere yerleşirler. Bir senede topraktan sağlam bir şehir yaparlar. O zamana kadar Mısır bölgesinde kerpiçten duvar ve dam görülmemişken Mısır’a toprak kerpici Ahlatlıların götördükleri rivayet edilir. Günümüzde Kahire’nin doğusunda Tophane tarafında Ahlat Mahallesi denen harap bir mahallenin kalıntıları mevcuttur. (Çelebi, 1999: 69).

171. Yaralı

Ahlat, bir zamanlar İran’a yakın olduğundan Çeper denen İran eşkıya çetelerinin baskınına uğrar, yağma edilirmiş. Bu baskının korkusundan Ahlatlılar gündüz toplu çalışır, akşam olunca kaleye girer kapılarını kapatırlarmış. Bir gün Ahlat’ın Aldeste Mahallesi’nden Yusuf’un karısı tarladan geç döner kaleye yetişemez. İran’dan gelen acem çeperleri bu gelini yakalar, götürürler. Yusuf eve döndüğünde karısını göremeyince komşularından karısını sorar. Komşuları da karısını acem çeperlerinin götürdüğünü söyler. Yusuf kılıcını alarak bunların peşine düşer. Yusuf’un köpeği de Yusuf’la beraber gider. Yusuf ve köpeği İran’a geçerler. Bir köyden geçerken köyün ağası bu adama kim olduğunu ve buraya niçin geldiğini sorar. Bu adam da karısını götördüklerini karısını kurtarmaya geldiğini söyler. Köyün ağası iki adamın bir kadını götördüklerini biz gördük, onlar yezididir ve 500 hanelik bir köydedirler. Oraya gitme seni öldürürler der. Yusuf gideceğim der ve köye gidip çeşmenin başına oturur. O anda karısı suya gelir, karı koca çeşmenin başında buluşurlar. Kadın kocasına: “Bu gece köyde düğün var. Ben düğüne

gideceğim sen buradan ayrılma, ben buraya gelirim kaçarız.” der. Köyde herkes düğüne gider, eğlenceye dalar. Kadın bir fırsatını bulup kocasının yanına gelir ve beraber kaçarlar. Düğün biter, herkes evine gider. Bakarlar ki gelin yok, bu geline de meğer Türko derlermiş. Türko nerede diye köyü arar, sorarlar. Bir kadın çeşmenin başında bir yabancı ile konuşuyordu der. Böylece Türko’nun kaçtığını anlarlar. İki kişi atlarına binerek bunların peşine düşer, sabaha karşı yakalarlar. Yusuf sakladığı kılıcı ile adamlardan birini öldürür. İkinci adam kılıcı ile Yusuf’u yaralayarak yere yıkar. Tam kafasını keseceği zaman, Ahlatlı Yusuf ve İranlı arasında bir boğuşma başlar. O ara köpek İranlının ayağından tutar. İranlı köpeğe döndüğü zaman kadın ölen adamın kılıcını alarak İranlının kafasını keser. Ahlatlı karı koca misafir oldukları köye gelir. Bu köyün ağasına misafir olurlar. Karı kocanın kahramanlığı ağanın hoşuna gider ve doktor getirerek Yusuf’un yarasını sardırır. Birkaç gün daha misafir ettikten sonra karı kocayı evlerine gitmek üzere yolcular. Yolda köpeğin ayakları delinir. Bunun üzerine köpeği bir heybeye bırakarak sırtlarına alırlar. Yusuf aldığı yaranın tesiri ile bir müddet sonra ölür. Öldükten sonra Yusuf’a yaralı ismi verilir. Ailesine de yaralı ailesi denir. Bu aile 1915 yılında Ahlat’tan hicret edişlerine kadar Taht-ı Süleyman Mahallesi’nde oturmuş. Hicrete giden yaralı ailesi fertlerinden hiçbiri Ahlat’a dönmemiş, İzmir’e yerleştikleri zannedilmektedir. (Kızıltoprak, 1998: 137)

172. Çömçeli Gelin Efsanesi

Bitlis’in bir köyünde çok güzel bir kız yaşarmış. Köyün bütün delikanlıları bu kıza âşıkmiş. Kızın gönlü de bir delikanlıdaymış. Ancak kızın babası köyün ağası, delikanlı ise orta halli bir çiftçi çocuğudur. Delikanlı; kızı babasından ister, babası kızı vermeyince de kaçırmak zorunda kalır. Bunlar, başka bir köye gidip orada evlenirler. Ancak aradan aylar, yıllar geçtiği halde bu gelinin çocuğu olmaz. Gelin, üzüntüsünden o kadar zayıflar o kadar zayıflar ki neredeyse kuru bir ağaca döner. Derdini içine döken gelin; durumuna hep sabreder, kimseye bir şey söylemez. O yıllarda, köyde bir kuraklık baş gösterir. Halk, aylarca yağmur yüzü görmez. Bu gelin, başına kırmızı bir puşi (Bitlis’te örtü yerine kullanılır) örtüp ellerini havaya kaldırarak koşmaya, Allah’tan yağmur istemeye başlar. O anda sabır içinde şükreden bu gelin hürmetine yağmur yağmaya başlar. O günden sonra köylüler bir daha kuraklık çekmezler. Bitlis’te bahar ayları kurak geçtiği zaman, çocuklar “Çümçe Gelin” adını taktıkları ağaçtan bir bebek yaparlar. İşte bu bebek, neredeyse kuru

bir ağaca dönmüş olan ve yağmurun yağmasına vesile olan gelin ve onun bebeğe olan özlemi hatırasına yapılır. (Şimşek, 2003: 84–85)

173. Yam Elması Efsanesi

Yamlar bölgesi tamamen bağlık elma bahçeleriymiş. En güzel elmalar burada yetişirmiş. Buradan geçen kervan her geçişte İran’a elma götürürmüş. Kervan’ın sahibi tüccar elmaları İran’da satarken Şah’ın kızını görür. Bu kervancı Şah’ın kızına âşık olur. Kızı elde etmek için çeşitli planlar yapmaya başlar. Ahlat’a geri dönüp bahçeden bir elma alarak buna sihir yapar. Elmayı alıp tekrar İran’a gider. Bu büyülü elmayı Şah’ın kızına yedirir ve kızı kendine âşık eder. Şah, kızının bir kervancıya gönül vermesini anlayamayıp sorar “Kızım neden böyle oldun?” Kızı ise “Baba bir kervancı bana bir elma verdi.” şeklinde cevap verir. Şah, bunun üzerine bu kervancının bulunup getirilmesini ister. Kervancı, şahın huzuruna çıkarılır. Şah, kervancıdan kendisine de aynı elmadan vermesini ister. Kervancı elmayı getirir. Şah bununla kalmaz bu elmanın yetiştiği yere gitmek ister. Kervancı onu alıp Ahlat’a Yamlar bölgesine getirir. Başta kızını vermek istemezken buradaki güzel elmaları görünce kızını verir. Yam elması bu yüzden hep meşhurdur. (K. K. 1)

174. Haso ile Naze

Haso ve Naze nişanlanmış. Fakat Haso hastalanınca erkek kardeşi Naze’yi başka birine vermek istemiş. Düğün günü Naze süslenmiş bir halde Haso’nun yanına gitmek istemiş. Haso’yu ise kardeşleri hastalığından dolayı bir mağaraya atmış. Naze, buraya gelince Haso’ya erkek kardeşinin onu zorla evlendirmek istediğini söylemiş. Bunun üzerine ikisi karşılıklı söyleşir. Sonunda Naze Allah’a yalvarıp ikisinin de canını almasını istemiş ve ikisi de orada can vermiş. İkisinin aşkı böylece tarih boyunca dilden dile dolaşmış ve anlatılmış. (K. K. 69)

4.6. Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Anlatılan Efsaneler

175. Bitlis Adı Efsanesi

Büyük İskender, sefer dönüşü Bitlis ilinin şimdiki yeri olan bölgede hastalanır. Bu bölgede bulunan sudan içtiğinde hastalığının geçtiğini görür. Suyun onun gözlerini açtığını ve parlattığını görür. Yedi gün boyunca bu sudan içer ve yedinci günün sonunda

hiçbir hastalığının kalmadığını anlar. Komutanı olan Bedlis'i yanına çağırır ve ondan bu bölgeye kendisinin bile alamayacağı bir kale yapmasını ister. Komutan Bedlis hemen dönemin en iyi mimarlarını alarak bir kale inşa ettirir. Bedlis kale yaparken hayvanlarından da yardım alır. Büyük İskender, tekrar seferden dönerken komutanın yaptığı kaleyi almaya çalışır. Kuşatma kırk gün boyunca devam eder, kırk birinci gün kalenin duvarından kuş büyüklüğünde arılar kaleyi kuşatan askerlere sokar. Böylece İskender kaleyi alamayacağını anlar. Bedlis'in bu başarısından dolayı İskender kendisine bu kaleyi ve şehri verir. Bundan dolayı şehri Bedlis olarak kalır. Zamanla Bitlis ismine dönüşür. (K. K. 35)

4.6.1. İlçelerle ilgili Efsaneler

176. Adilcevaz

Adil isminde fakir bir delikanlı, Cevaz isminde güzeller güzeli bir kıza sevdalanmış. Sevda büyük olur da karşılıksız olur mu? Zamanla bunu fark eden Cevaz da Adil'e sevdalanmış. Ama aralarında büyük bir sorun varmış. O da: Cevaz soylu, zengin bir ailenin biricik kızymış. Günlerden bir gün Adil "Allah'ın emri, peygamberin kavliyle" Cevaz'ı istetmiş. Cevaz'ın babası bu duruma çok sert tepki göstermiş. Kızını vermediği gibi o andan itibaren görüşmelerini de yasaklamış. Bu durum her geçen gün Adil ve Cevaz'ı daha da kahrediyormuş. Artık buna dayanamayan Adil, Cevaz'ın evinin karşısındaki tepeden kendisini atmaya niyetlenmiş. Tepede Adil'i gören Cevaz, sevdiğinin niyetini anlamış ama elden ne gelir? O tepenin ucuna doğru yanaşırken var gücüyle "Adil" diye bağırmış. Kendini boşluğa bırakan Adil de sevdiğinin sesini duyunca "Cevaz" diye bağırmış; ama ne çare? Adil orada hayatını kaybetmiş. Bunun üzerine ince hastalığa yakalanan Cevaz da bir müddet sonra vefat etmiş. İşte bu iki kişinin ölümsüz sevdalsını bilen halk, bu iki sevdalı dünyada kavuşamadı; bari adları yaşasın diye, buraya" Adilcevaz" demişler. Buradaki sevgililerin göle girerek birlikte ölüme gittikleri de söylenmektedir. (İpek, 2004: 26).

177. Adilcevaz I

Adil ve Cevahir isminde iki kardeş varmış. Bu iki kardeş bölgeye yerleşmişler. Kısa sürede kasaba halkıyla kaynaşmışlar. Adil'in eli mimariye yatkınmış. Kasabadaki tüm yapıları Adil yapmaya başlamış. Günlerden bir gün Adil'den bir caminin (Bu

caminin Tuğrul Bey Cami olduğu söylenir) minaresini yapmasını istemişler. Adil minareyi tamamlayıp motiflerini yapmaya başlamışken aşağı düşüp ölmüş. Bu olaya çok üzülen Cevahir de hastalanarak kısa bir süre sonra ölmüş. Halk bu iki kardeşin ölümüne çok üzülmüş ve bu iki kardeşin ismini yaşatmak için kasabalarına Adilcevahir ismini vermişler. Kasabanın ismi zamanla Adilcevaz’a dönüşmüş (İpek, 2004: 27).

178. Adilcevaz II

Adil isminde bir kadı varmış. Bu kadı, öyle cevazlar (hükümler) veriyormuş ki hiçkimse onun gördüğü davadan hakkını almadan ayrılmıyormuş. Zamanla bu kadının namı tüm bölgeye yayılmış. Artık insanlar Adil’in cevazlarını konuşur olmuşlar. Bir müddet sonra burası artık Adilcevaz diye anılmaya başlanmış (İpek, 2004: 28).

179. Adilcevaz III

Adil isminde bir derviş varmış. Bu derviş etrafındaki tüm insanların dertlerine ortak olur, maddi veya manevi elinden geldiğince insanlara yardımcı olmaya çalışırmış. Böyle olunca da halk onu çok sevmiş. Adil ismindeki bu derviş ölünce halk yasa bürünmüş. Dervişin mezarını ziyaret giden halk, mezarın başında çok güzel ve büyük bir ceviz ağacının ortaya çıktığını görmüşler ve buraya Adilcevaz demişler. (İpek, 2004: 28)

180. Ahlat

Eski zamanlarda bir kral varmış bu kralın “Lat” adında bir kızı varmış. Eski, harabe şehirde bir gün sel meydana gelmiş. Sel kralın kızını götürmüştü. Bunun üzerine kral ağıt yakmaya başlamış. “Ah- Lat Ah- Lat!” diye bağırarak Ahlat’ın ismi böylece ortaya çıkmış. (K. K. 1)

181. Ahlat I

Ahlat’ta bulunan Rum kralının bir kızı varmış. Kızının adı Lat’mış. Müslümanlarla girdikleri savaştan sonra Rum kralı Müslüman olmuş ve kızının da Müslüman olmasını istemiş. Ama kızı Müslüman olmayınca başını kesmiş ve kız ölmüş. Babası sebep olduğu bu acıya dayanamarak “Ah Lat Ah Lat!” diye feryat etmiş. Ve ilçe ismini bu olaydan almıştır. Başka bir rivayete göre ise bunun tam tersi olmuştur. Kız Müslüman ve adı Daryoney’ miş. Babasını Müslüman olması için ikna etmeye çalışmış

başaramayınca babasını öldürmüş. Babasının adı Lat' mış. Kız, babası ölüp başı kızın kucağına düşünce “Ah Lat Ah Lat.” demiş. **(K. K. 62)**

182. Ahlat II

Ermeni kız ve Türk bir genç birbirlerine sevdalanmışlar. Kızın ailesi bunu öğrenince kıza karşı çıkmışlar. Bir Türk'e nasıl âşık olursun diye kızın üzerine iyice gitmişler. Bundan çok bunalan genç kız kalenin üzerine çıkıp intihar etmiş. Kıza âşık olan genç, kaleye vardığında Lat'ın öldüğünü görmüş. Bunun üzerine genç çok derinden bir “Ah” çekerek “Ahh- lat!” demiş. Sonuç olarak burası Ahlat adını alır. **(K. K. 42)**

4.6.2. Köy ve Mahallelerle İlgili Efsaneler

183. Yoğurtyemez Köyü

Zamanın birinde Ahlat kaymakamı köylere ziyaret düzenliyormuş. Gezi kapsamında, Çerkez vatandaşların yaşadığı bir köyden geçerken dere kenarındaki kadınların yoğurtları döktüğünü görmüş. Bu duruma şaşırان kaymakam yanındakilere köyün adının Yoğurtyemez olarak değiştirilmesi talimatını vermiş. O zamandan beri köyün adı Yoğurtyemez olarak kalmıştır. **(K. K. 29)**

184. Saray İli Efsanesi

Çok eskiden Tahşut Mahallesi'nde bir kral yaşıyormuş. Bu kral kalpsizliği ve kötülüğüyle tanınan biriymiş. Kendisi Allah'a ibadet etmediği gibi başkasının ibadet etmesini yasaklamış. Durum böyle olunca bu kral Müslümanlara eziyet ediyormuş. Kral bir gün ormana ava çıkmış. Tavşan, ceylan gibi önüne gelen bütün hayvanları avlıyormuş. Derken önüne bir geyik çıkıvermiş. Ama bir türlü geyiği avlayamıyormuş. Geyiğe yaklaşınca geyik kaçıyormuş. Kral adeta büyülenmiş gibi geyiğin ardından koşturuyormuş. Birden her ikisi de gözden kaybolmuş. Geyik durduğu anda kral geyiğe doğru nişan almış. Tam o sırada ormanın derinliklerinden “Yanlış yoldasın geri dön. Adaletli ol ve her zaman herkese iyilikle davran.” diye bir ses duymuş. Bunun üzerine kral çok şaşırılmış ve olduğu yerde donakalmış. Askeri kralın yanına gelip ne olduğunu sormuş. Kral “Bir şey yok saraya dönüyoruz.” demiş. Saraya yaklaştığı sırada sarayın içinde birkaç kişinin sesini duymuş. Kral saraya biraz daha yaklaşınca birkaç kölenin Allah'a ibadet ettiğini görmüş. Hemen onları zindana atıp kırbaçlatmış, tam o anda

ormanda duyduğu sesin aynısı duymuş. Kalkıp hemen sarayın bilgesini çağırtmış. Bilgeye ormanda ve sarayda duyduğu sesleri anlatmış. Bilge, kralın nasıl biri olduğunu bildiği için duyduğu seslerin doğru olduğunu ve ibadet etmesi gerektiğini söylemiş. Kral bunun üzerine “Sende mi? Allah’ı savunmak sana mı kalmış?” diyerek çıkmış. Bilgeyi bu sözlerden dolayı zindana attırmış. Daha sonra gökyüzünü büyük bir uğultu kaplamış ve ardından da bir deprem olmuş. Sarayın içindeki bütün Müslümanlar dışarı kaçmış. Sarayın içerisinde zalim kral ve Allah’a inanmayan askerler kalmış. Bu sırada sarayın etrafı yarılmış ve saray yerin içine batmış. Sonrasında sarayın yeri dümdüz bir alan haline gelmiş. Kral da zalimliğinin ve kötülüğünün cezasını böylece çekmiş. O olaydan sonra insanlar oraya Saray ili adını vermiştir. **(K. K. 40)**

185. Kulaksız Mahallesi

Zamanında bu mahallede bir anne ile kızı yaşarmış. Bir gün kızın annesi, kızına kapıyı kilitlemeyi unutmaması gerektiğini söyler. Kızı ise unuttur. Gece vakti kapı açılır ve içeriye ne olduğu belli olmayan bir yaratık girer. İçeri giren yaratık eve bir torba bırakıp çıkar. Anne ve kız torbanın içine baktığında kesilmiş insan kafası görür. Bunun üzerine anne kız dışarıya çıkıp bağırmaya başlar. Annesi kızına “Ben sana kapıyı kilitle demedim mi? Sen kulaksız mısın?” diye sürekli aynı şeyi söyleyerek bağırır. Mahallenin adı da bundan sonra Kulaksız Mahallesi olarak kalmış. **(K. K. 23)**

186. Şeytan Pazarı

Bitlis çarşısında “Şeytan Pazarı” adıyla anılan pazarın efsanesini halk şöyle anlatır: Siirtli bir tüccar, oğluyla birlikte “Şeytan Pazarı” denilen mevkiye gelmiş. Biraz dinlenmek için durmuşlar. Tüccar oğlunu bir dükkâna göndermiş “Oğlum git, dükkâncıya söyle; bize öyle bir şey versin ki hem biz yiyelim hem eşeğimiz yesin hem de yolda bize eğlence olsun. Eğer adam bize istediğimiz şeyi verirse buradan gidelim, çünkü biz bu adamları kandıramaz, ticaret yapıp kar edemeyiz.” demiş. Oğlan dükkâna gidip “Amca bize öyle bir şey ver ki hem biz yiyelim hem eşeğimiz yesin hem de yolda onunla eğlenelim.” demiş. Dükkâncı, hemen çocuğun kucağına bir karpuz tutuşturmuş, göndermiş. Karpuzu gören tüccar hayrete düşmüş, demiş ki: “Oğul bize burada durak yok. Bunlar şeytandan da kurnaz. Biz burada kar edemeyiz.” Çünkü adamın gönderdiği karpuz şu manayı ifade ediyormuş: “İçini siz yiyin. Kabuklarını eşeğe verin. Çekirdekleriyle de yolda eğlenirsiniz.” Geçiminin büyük bir kısmını ticaretle sağlayan

Siirtliler; Bitlis’e fazla gelmezler, sebeplerinden biri de budur. Bu olayın geçtiği yer de “Şeytan Pazarı” olarak tanınmıştır. (Kınay, 1995: 67).

187. Gâvur Meydanı

I. Dünya savaşından önce Ermeniler, Bitlis’te sayıca çokmuş. Müslüman hakla çok iyi geçinirler, içtikleri su ayrı gitmezmiş. Fakat savaş çıkıp azınlıklar devlet aleyhine dönünce Ermeniler de devlete ve halka düşman olmuşlar. Bu düşmanlığın sonucu yaptıkları zulümlerden biri, Bitlis’teki bir meydana ismini vermiştir. Olay şöyledir: Ermeniler Müslümanları ortadan kaldırmayı düşünüyorlarmış. Bunun için İnönü Mahallesi’nde bir evde toplanmışlar, Müslümanları nasıl yok edeceklerini planlamışlar. Planlarını şöyle tatbik etmişler: Her evin büyüğünü toplantı yapacaklarını söyleyerek bu meydana çağırmışlar. Eski dostluklarının hatırı için Müslümanlar çağrılan yere gitmiş. Ermeniler onlara pusu kurarak hepsini öldürmüş. Daha sonra halkı kabile kabile çağırıp bu meydanda katletmişler. Bu olaydan dolayı bu meydanlığın ismi “Gâvur Meydanı” olarak kalmış. Bu meydanda bazı yerlerde hala toplu mezarlara rastlanmaktadır. (Kınay, 1995: 66).

188. Kırk Kardeş

Bir karı koca tarlaya çalışmaya giderler. Hamile olan kadın, tarlanın çevresindeki bir mağarada doğum yapar. Kadının kırk tane erkek çocuğu olur. Bunlardan birini alıp öbürlerini mağarada bırakırlar. Bu çocuk biraz büyükten sonra bir gün arkadaşları ile birlikte oynarken kaybolur. Anne ve babası çocuğun izini takip ederler. İzler git gide kadının çocuklarını doğurduğu mağaraya gelir. Mağaraya gelip bakarlar ki bu çocuk otuz dokuz kardeşi ile birlikte oynuyor. Kırk çocuğun hepsini alıp eve götürürler. Bu kırk kardeş büyür, her biri kahraman bir pehlivan olur. Savaşlarda çok büyük kahramanlıklar gösterirler. Bir savaşta kırkı birden şehit olur. Bunların mezarları yan yana yapılır. Şimdi bu mezarlar Kırklar Mezarlığı’nda mevcuttur. Bu kırk kardeşin anısına mezarlığın adı Kırklar Mezarlığı olarak kalmıştır. Mezarlığın bulunduğu mahalle de Kırklar Mahallesi olmuştur. (Kınay, 1995: 66)

189. Kırk Kardeş I

Bitlis’in Ahlat ilçesinde bir adam yaşarmış. Bu adam kimseyi beğenmez, kimse ile evlenmek istemezmiş. Adam bir sabah dışarıya çıkar ve yürümeye başlar. Yürüdüğü

sırada yoldan geçen kervana gözü ilişir. Kervana baktığı sırada yoldan geçen güzel Rum kızını görür. Adam kıza ilk görüşte âşık olur. Elini açıp Allah’a “Allah’ım bu kıızı bana nasip et, evlat yüzü gösterme.” diye dua eder. Ettiği dua kabul olur. Kızı babasından istemeye gider. Babası da kıızı bir şartla adama verir. Şart ise evlendikten sonra doğacak olan kız çocuğunu kendisine vermesidir. Adam, Allah’a ettiği duayı unutup şartı kabul eder. Müslüman olmayan kızla, adam evlenir. Birkaç sene evlat sahibi olamayan adam ve eşi, hoca hoca gezer. Ne doktorlar ne de hocalar dertlerine çare olamaz. Adam eşini alıp ünü her yana yayılan şeyhe götürür. Şeyh ise adama ettiği duayı hatırlatır. Adam ve eşi ümitsiz bir şekilde evlerine geri döner. Eve gelen çift yorgunluktan uyuyakalır. O sırada adamın rüyasına bir evliya girerek ona kırk çocuğunun olacağı ama hiçbirinin yaşamayıp öleceğini söyler. Ölen çocukları ise bir tepeye gömmesini ister. Rüyadan sonra adamın kırk çocuğu olur ve ölür. Adam onları beşik gibi yaptığı mezarlara gömer. Çocuklarının acısına dayanamayan adam ve eşi ölür aynı yere gömülür. Bu olaydan sonra çocukların mezarlarının bulunduğu yerin adı Kırklar olur. **(K. K. 40)**

4.7. Hayvanlar ile İlgili Efsaneler

190. Katır

Hız. İbrahim, ateşe atıldığında bazı hayvanlar ateşi söndürmeye bazıları ise ateşi artırmaya çalışmış. Ateş yakmak için odunları bir araya toplayan Nemrut’un tek yardımcısı ve destekçisi katırmış. Bunun için insanlar bu hayvana “Zürriyet yüzü görmeyesin.” şeklinde dua etmiş. Bundan dolayı katırın yavrusu olmaz. İnanişâ göre katır doğurursa da o gün kıyamet kopar. **(K. K. 65)**

191. Köstebek

Köstebek’in gözleri önceden görürmüş. Yerin altından kendisine yer açarak diğer hayvanları yutarmış. Köstebek’in aniden çıkıp diğer hayvanları yemesi üzerine Allah, ona bu işine devam etmemesi uyarısında bulunmuş. Fakat köstebek Allah’a asi gelerek kendisine gelen emri dinlememiş. Bunun üzerine köstebek her iki gözünü kaybederek kör olmuş. **(K. K. 12)**

192. Kedi

Hz. Ali mescidinde namaz kıldığı sırada düşmanları ona doğru yaklaşır. Bunun üzerine kedi hemen namaz kılan Hz. Ali'nin ayaklarına dolanmaya ve onu uyarmaya yönelik hareketlere girişir. Kedinin garip hareketleri üzerine namazını erken bitiren Hz. Ali kendisine yaklaşan düşmanları görüp onları savuşturur. Bunun üzerine Hz. Ali, kedinin sırtını sıvazlamaya başlar ve ona dua eder. Bu olaydan sonra kediler asla sırt üzeri yere düşmez ve hep dört ayak üzerine düşerler. (K. K. 12)

193. Avcı Kasım Efsanesi

Bir tarihte Bitlis'te Avcı Kasım isminde bir adam yaşarmış. İsminden de anlaşıldığı gibi adam avcı olup bütün işi dağlara gidip avlanmakmış. Günlerden bir gün ava giderken çok güzel bir yılan görmüş. Yılan uzun, kırmızı ve güzel bir yılanmış. Bir yerde kümelenip duran yılanı Avcı Kasım hayretler içinde seyretmeye başlamış. Ömründe bu kadar güzel bir yılan görmemiş. Yılanı seyrederken birden çok çirkin, hantal ve ihtiyar bir yılanın gelerek bu güzel yılanla seviştiği görmüş. Bu olayı gören Kasım, bu kadar güzel bir yılanın bu kadar çirkin ve ihtiyar bir yılanla nasıl sevişeceğini hazmedememiş. İhtiyar yılanı öldürmek için tüfeğini doğrultmuş ve tetiğe basmış. Ancak saçmalar çirkin yılanın yerine güzel yılanı değmiş ve yılanı yaralamış. Meğerse bu güzel yılan, yılanların başı olan Şahmeran'ın karısıymış. Karısının yaralandığı gören Şahmeran, bu olayın nasıl olduğunu ve kim tarafından yapıldığını sormuş. Karısı; hava almak için dışarıya çıktığını, bu esnada oradan geçmekte olan bir avcı tarafından vurulduğunu anlatmış. Olaya sinirlenen Şahmeran, yılanları toplayarak avcının bulunup getirilmesini istemiş. Muhafızlar uzun aramadan sonra bu işi Avcı Kasım'ın yaptığını anlamış ve yakalayarak Şahmeran'ın huzuruna getirmişler. Avcı Kasım; bu güzel yılanın Şahmeran'ın karısı olduğunu, yanlışlıkla onu vurduğunu anlamış. Şahmeran Kasım'a; "Bu olayı neden yaptığını, karısını niçin vurduğunu" sorduğunda; Avcı Kasım gördüklerini, yaşadıklarını Şahmeran'a anlatmış. Yaşlı ve çirkin bir yılanın gelerek bu güzel yılanla seviştiğini, kendisinin buna tahammül edemeyerek yaşlı yılanı öldürmek istediğini ve kurşunun yanlışlıkla güzel yılanı değdiğini söylemiş. Şahmeran; bu adamın doğru söyleyip söylemediğini anlamak için muhafızlarına haber vererek civardaki bütün yılanların sarayında toplanmasını emretmiş. Civardaki bütün yılanlar sarayda toplanmış. Şahmeran, Avcı Kasım'a hangi yılanın bu suçu işlediğini göstermesini istemiş. Bütün yılanları gözden geçiren Avcı Kasım, bu yılanın gelmediği söylemiş. Şahmeran da başka

yılanın kalıp kalmadığını adamlarına sorduğunda muhafızlardan biri “Yılanın biri çok yaşlıydı, hastaydı gelemedi. Size selamını iletmemi söyledi.” demiş. Şahmeran da derhal o yılanın getirilmesini emretmiş. Ancak o yaşlı, çirkin ve hasta yılan suçunu bildiği için gelmek istememiş, çeşitli bahaneler ileri sürmüştü. Sonunda muhafızlar bu yılanı zorla Şahmeran’ın huzuruna getirmişler. Bu yılanı gören Avcı Kasım heyecanla “İşte bu yilandır” demiş. Suçunu kabul eden yaşlı yılan, Şahmeran’ın emriyle öldürülmüş. Fakat şimdi sıra Avcı Kasım’a gelmiş. Şahmeran, Avcı Kasım’a bu olayları kimseye anlatmamasını, hatta kendi hanımına bile söylememesini, söylediği takdirde üç gün içinde öleceğini bildirmiş. Daha sonra dünyadaki bütün hayvanların konuşmalarını anlaması için avcının ağzına tükürmüştü. Avcı Kasım üzgün, bitkin bir halde evine dönmüş. Meraklı karısı; yılanların neden gelip kendisini götürdüklerini, Şahmeran’ın kendisinden ne istediğini öğrenmek istemiş. Şahmeran’ın; her kime söylersen üç gün içinde öleceğini söylediğini hatırlayan Avcı Kasım, olayı söyleyememiş. Kadının içindeki merak bir kurt gibi içini kemirmeye başlamış. Günlerce kocasına ısrar etmiş. Günler böyle geçerken bir gün Avcı Kasım bir horozla tavuğun kavga ettiğini görmüş. Aralarındaki konuşmaları dinlemeye başlamış. Horoz tavuğa “Sen de Avcı Kasım’ın karısı oldun. Karısı Avcı Kasım’dan rahat durmuyor, yakasını bırakmıyor, onu ateşler üzerine koymuş. Avcı Kasım vurup da karısının bir dişini kırmıyor ki. Dur ben seni öldüreyim de rahat olayım.” Bu konuşmaları duyan Avcı Kasım gülmeye başlamış. Kocasının neye güldüğünü merak eden karısı, olup bitenleri anlatmasını istemiş. Sonunda karısının ısrarlı sorularına tahammül edemeyen Kasım, olup bitenleri anlatacağını, ancak anlattıktan üç gün sonra öleceğini söylemiş. Buna inanmayan karısı, her şeyi baştan sona kadar anlatmasını istemiş. Avcı Kasım çaresiz, başına geleceklerden haberi olduğu halde olan bitenleri başından itibaren bütün detaylarıyla anlatmış. Çaresiz bir şekilde kara kara düşünen Kasım, ölümünü beklemiş. Kapının eşiğine oturmuş, çaresiz bir şekilde ölümü beklerken bir kedi ile köpeğin konuşmalarına kulak misafiri olmuş. Kedi köpeğe yalvarmalı bir şekilde şunları demekteymiş: “Ey köpek! Ne olur beni bırak içeri gireyim. İki gün sonra nasıl olsa Avcı Kasım ölecek. Onun hayrını, helvasını verecekler. Ben de bir parça et kapıp geleyim. Eti getirince sana da veririm.” Ve gerçekten üç gün tamamlanınca Avcı Kasım ölmüş. (Serdar, 2017: 134)

194. Ayı

Nemrut Dağı'nın eteklerindeki bir köyde, her hafta kapının önüne sırasıyla bir köylü et koyarmış. Ayı gelip etini alıp gidermiş. Eğer sırası olan ev et koymazsa ayının o aileyi yok edeceği inancı varmış ve bu yüzden ayıdan çok korkarlarmış. Bir gün köydeki bütün etler bitmiş ve ayı için gerekli olan et bırakılamamış. Ayı gelip eti göremeyince bütün evleri yıkmış insanları da öldürmüştü. O yüzden bu alanda artık ağaç bile yetişmezmiş. Bu olaydan dolayı da insanlar ayıdan hep çekinir olmuş. **(K. K. 9)**

195. Güvercin

Rivayet odur ki güvercin besleyenlerin çoğu besledikleri güvercinleri kesip yermiş. Güvercinlerden biri tam kesilirken dile gelmiş ve şöyle demiş: “Vah beni besleyene ah ettim beni yiyene.” O gün bugün kimse güvercin beslememiş. Bundan dolayı Bitlis halkı güvercin beslemeyi uğursuz sayar. Hatta çocuklarına en önemli öğütleri güvercin beslememeleri yönünde olur. **(K. K. 32)**

196. Keklik

Hız. Hasan ve Hüseyin'i düşmanları öldürmek için kovalıyormuş. O anda bir kavağın içi yarılmış. Hız. Hasan ve Hüseyin kavağın içine girerek saklanmış. Allah tarafından saklanan Ehl-i Beyti düşmanları bulamazmış. Tam o sıra keklik “kakava kakava” şeklinde ötmeye başlamış. Yani “Adamlar kavakta adamlar kavakta.” diyor. Düşmanlar ağacı Hızır'a vererek kesmiş. Kavağın içinden kan akmış. Keklik işte bu kan ayaklarıyla eştığı için ayakları hep kana bulanmış. Toprağı yediği için gagası da kan içerisinde kalmış. Bu olaydan dolayı bütün canlılar ona düşman olmuştur ve bu yüzden nesli hep azdır. **(K. K. 63)**

197. Zümrüdü Anka Kuşu

İki padişahın çocuklarının kismetleri birbirlerinin başınaymış. Bu kaderin bozulması istenmiş ancak bunu bozacak kimse bulunamamış. Hız. Süleyman'ın yanına Zümrüdü Anka kuşu gelmiş ve ona bu kaderi bozabileceğini söylemiş. Hız. Süleyman nasıl bozacağını sormuş. Zümrüdü Anka kuşu da ben bozarım demiş. Günü gelmiş padişahlardan birinin oğlu diğerinin kızı olmuş. Kız çocuğunu beş aylıkken bir Zümrüdü Anka kuşu gelip beşikten alıp kaçırmış. Denizin ortasında hiçbir canlının yaşamadığı bir adadaki ağacın başına bırakmış. Bu kızın kaçmaması için de bir at kafesinin içine koymuş.

Anka kuşu, kızı bu kafeste her gün beslermiş. Günü geldiğinde padişahın oğlu gemiyle uzak bir yere yolculuğa çıkmış. Aniden büyük bir fırtına çıkmış ve gemi batmış. Tek sağ kurtulan padişahın oğlu olmuş ve bu adaya karaya vurmuş. Adada gezerken bakmış ki ağacın tepesinde at kafesinde bir kız var. Sonra kızla sohbet etmeye başlamış. Kız başından geçen her şeyi anlatmış. Sonra Allah tarafından bunların nikâhı kıyılmış. İkisi o kafesin içinde evlenmiş. Zümrüdü Anka kuşu yemek getirdiği sırada bakmış ki kafeste bir erkek var. Bunu gören Anka kuşu kaderi bozamayacağını anlayınca bir çılgınlıkla ortadan kaybolmuş. İnanişâ göre o gün bugündür kimse Zümrüdü Anka kuşunu göremez.

(K. K. 1)

198. Güvercin ve Karga

Tufan yaşandıktan sonra Hz. Nuh kargaya bir görev vermiş. Ancak karga verilen görevi yapmamış. Bunun üzerine Hz. Nuh “İnşallah yüzün kararır.” şeklinde beddua etmiş. Daha sonra bu görevi başka bir kuş olan güvercine vermiş. Güvercin görevini yapmış. Bunun üzerine Nuh güvercine “İnşallah senin de yüzün ak olur.” demiş. Bu nedenden dolayı karganın yüzü kararır, güvercinin ise aklaşır. **(K. K. 17)**

199. Güvercin I

Güvercin kutsal bir kişi olan Hz. Fatma'nın tavukları olarak bilinir. Onun vurulmasının günah ve uğursuzluk getireceğine inanılır. Bu kuşların her sabah Hz. Fatma'nın etrafında toplandığı, Hz. Fatma'nın da onları elleriyle beslediği inancı hâkimdir. Bu nedenle güvercin avından kaçınılır. Onları vuran avcının mutlaka başına bir felaket geleceğine inanılır. Halk arasında güvercinin, Vay beni vuranı, mutluluk ona haram ola etimi yiyeni söylediğinden, vuran kişi hoş karşılanmaz. (Serdar, 2002; 30).

200. Gisko (Keçi)

Şubat ayının 12. ve 13. günleri halk arasında “Gisko” olarak isimlendirilir. Rivayete göre Gisko bir keçinin ismiymiş. Eskiden ocak ayı 28- 29 gün, şubat ayı ise 31 gün çekermiş. Ocak ayının 28 gün çektiği günlerde Gisko ismindeki keçi hoplaya zıplaya ahırdan dışarı çıkmış. Bunu gören kara kış: “Bak kış daha bitmedi. Havalara fazla güvenme.” demişse de gisko: “Koca bir ocak ayı geçti bana bir şey yapmadı kaldı ki şubat ayı mı bana bir şey yapacak.” deyince bu laf ocak ayının çok zoruna gitmiş. Şubat ayının yanına giderek “Bu Gisko benimle alay ediyor. Ne olur Şubat kardeş bana iki gün borç

versene.” Demiş. Bunun üzerine şubat ayı ocak ayına iki gün borç vermiş. şubattan iki gün borç alan Ocak, bu iki günde tipi, fırtına olarak esmiş; Gisko’yu soğuk ve tipiden öldürmüş. O günden sonra Ocak 31 gün, şubat ayı 28 gün çekmeye başlamıştır. Halk arasında 30- 31 Ocak, kışın en şiddetli günleri olarak bilinir. Bu günlerin geçmesi, kışın en şiddetli gününün bitmesi olarak bilinir. (Serdar, 2002; 17)

201. Leylek

Leyleklerde eşlerden birinin diğer eşe ihanet etmesi durumunda leyleğin o eşi öldüreceğine, eşlerden birinin ölmesi halinde diğer eşi iftleşmeyeceğine ve onun acısından diğer eşi de yakında üzüntüden öleceğine inanılır. Leylek bu durumdan dolayı sadakat ve bağlılığın timsali olarak bilinir. (Serdar, 2002; 31)

202. Kertenkele

Kertenkelenin iyi bir hayvan olmadığı bilinir. Bunun da nedeni olarak Hz. İbrahim için Nemrut ateş yaktığında bu hayvanın sürekli ateşi üfleyerek yanmasına yardımcı olduğudur. Bunu neden yaptığı ve o küçücük frğnn ateşe ne faydası olduğu kertenkeleye sorulduğunda “Biliyorum. Bu nefesle o ateş yanmaz, ama hiç olmazsa Nemrut’a kendi gücümle yardım etmekteyim.” dediği halk arasında yaygın olarak bilinmektedir. Bundan dolayı kertenkele kötü hayvan olarak bilinir. (Serdar, 2002; 36).

203. Hz. Yakup ve Kurtlar

Kardeşleri kıskançlıkları yüzünden Hz. Yusuf’u kuyuya atarlar. Hz. Yakup, Yusuf’u çok arar fakat bulamaz. Ağlamaktan gözleri kr olur. Hz. Yusuf’un kardeşleri gömleğini kana bulayarak Hz. Yakup’a getirir ve “Yusuf’u kurtlar yedi.” der. Hz. Yakup da kurtları çağırır ve “Yusuf’umu siz mi yediniz?” der. Kurtlar da “Eğer biz yediysek elden ayaktan düşelim, yryemeyelim, gözlerimiz kr olsun. Senin Yusuf’un bir kuyudadır.” diye yemin eder ve Yusuf’un yerini söylerler. Hz. Yakup kurtların söylediği kuyuya gider bakar ki Hz. Yusuf boncuklarla oynuyor. Yusuf’un yerini söyleyen kurtlara söyle seslenir:

“Dişiniz kılıç gibi
Gözünüz lamba gibi
Ayaklarınız ok gibi olsun.
Gündüz gece de yanınızda bir olsun.”

Derler ki; o yüzden kurtların gözü böyle parlak, dişleri böyle keskindir. Geceleyin her şeyi görebilir ve çok hızlı koşarlar. (Kınay, 1995: 73).

204. Balık

Nemrut'un sarayı Adıyaman'dadır. Yaylası ise Bitlis'in Tatvan ilçesindedir. Nemrut tanrılık iddiasındadır. Bir gün Allah'ı öldüreceğini söyleyen Nemrut, bir ağacın ucuna et parçası bağlar. Ağaçları da iki akbabaya bağlayan Nemrut, ağaçların üstüne çıkar. Akbabalar, ete ulaşmak istedikçe yükselir. Bu şekilde epey yükselen Nemrut, Allah'ı öldürmek için ok atar. Allah (c.c) Nemrut'un attığı okun önüne bir balık tutar. Nemrut oku attıktan sonra yere, pisliğin içine düşer. Okun ucunun kanlı olduğunu gören Nemrut, Allah'ı öldürdüğünü iddia eder. Bunun üzerine Şeytan: "He he! Senin... lu ağzından belli... Sen nasıl Allah'ı öldürmüşsün?" der. Nemrut böylece Allah'ı öldüremeyeceğini anlar. Balık, bu olaydan sonra üzülür ve Allah'a "Ya Rabbi, ben ne kadar kötü bir hayvanmışım ki sen beni Nemrut'un okunun önüne tuttun!" der. Allah (c.c), bunun üzerine balığın bundan sonra her şekilde helal ve temiz bir hayvan olduğunu söyleyerek onun kesilmeden yenilmesinin de helal olduğunu söyler. (Kaplan, 2010: 307).

205. Yılan

Rivayete göre eskiden yılan cennet kapısının bekçisiymiş. Şeytan da sürekli cennete nasıl girebilirim arayışı içindeymiş. Şeytan bir gün kalkar yılanın yanına gider ve cennete girme isteğinde bulunur. Yılan da insanlardan nefret ettiği için şeytanın bu isteğini yerine getirebileceğini söyler. Bu olayın üzerine yılan şeytanı karnının içine alarak cennetin içerisine sokar. Şeytan, yılan sayesinde artık cennete girmiştir. Cennette Hz. Havva ve Hz. Âdem'in yanına giderek yasaklı olan yiyecekleri yemelerini söyler bu yiyecek ise buğdaydır. Şeytan hedefine ulaşır ve yasaklı yiyeceği yedirir. Bunun üzerine yılanlar ceza olarak yeryüzüne gönderilir ve ayakları ondan alınır. Tabi önceleri yılanın seksen tane ayağı varmış. Dünya var oldukça sürünsünler diye. (K. K. 51)

206. Kumru Kuşu

Bu kuş her zaman çift şeklinde gezermiş. Günün birinde bir avcı bunun tekini vurur. Sağ kalan kuş bu avcıya beddua eder. Kumru üzüntüsüyle "Sen de zürriyetin de hiçbir zaman çift kalma" der. Bu aile bu şekilde kuşun bedduasıyla yok olur. Onun için kumrular kutsal kabul edilir ve avlanmaz. (K. K. 28)

207. Tavşan

Gümüş Kanat köyünde tavşan besleyen bir aile varmış. Düşmanlar bir gün köyü ele geçirmek ister. Fakat köylüler bunlara karşı koyunca düşmanlar hedef gözetmeksizin ateş eder ve bu aileden yedi kişi ölür. İnsanlar, aynı aileden yedi kişinin ölmesini tavşanın uğursuzluğuna bağlar. O zaman beridir bölgede kimse tavşan beslemezmiş. (K. K. 45)

208. Keklik I

Padişah; bir gün pazara inmiş gezinirken bir seyyarın yanına ilişmiş müşterilerden biri keklik fiyatı sorarken seyyar birine yüz akçe, başka birine yüz elli akçe fiyat vermiş. Fakat satıcı en üstte bulunan kekliğe fiyat vermemiş. Padişah, gördüğü olay üzerine üstte bulunan kekliğin fiyatını sormuş. Seyyar satıcı bin akçe cevabını verince padişah “Neden diğeri yüz akçeyken bu keklik pahalı?” diye sormuş. Seyyar satıcı da demiş ki “Bu keklik öterse hepsi onun yanına gelir siz de öylece hepsini yakalarsınız.” Padişah bin akçe verip o kekliği almış ve “Bu uğursuz bir hayvan çünkü kendi soyuna ihanet etmiş.” diyerek kekliğin boynunu orada koparmış. (K. K. 45)

209. Baykuş

Baykuş çok uğurlu bir hayvanmış. İnsanların başına bir afet gelmeden önce ötüp haber verirmiş. Ancak insanlar bu durumu yanlış anlayıp onu uğursuz saydıkları için hayvana silah sıkıp onu korkutmuş. Bundan dolayı baykuşun artık buralarda pek görülmediğine inanılır. (K. K. 65)

210. Kurt

Günün birinde kurtlar toplanıp Hz. Süleyman’ın huzuruna varmış. Hz. Süleyman da bütün hayvanların dilinden anlarmış. Bundan dolayı kurtlar içinde bulundukları zor durumu Hz. Süleyman’a açmış. Kurtlar uzun zamandır aç olduklarını ve eğer biraz daha aç kalırlarsa öleceklerini söylemişler. Bunun üzerine peygamber onlara “Gidip müstahakın malını bulun yiyin.” diyerek yönlendirmiş. Kurt bundan dolayı her sürüye saldırmaz. Eğer kurt bir kişinin sürüsüne saldırmış ise o kişinin zamanında başkasına kötülük yapmış olduğuna inanılır. (K. K. 1)

211. Anka kuşu

Hiç yere konmayan Anka kuşu diye bir kuş vardır. Havada yemek yer havada su içer ve havada doğurur. Gökyüzü katmanlardan oluşur. Bu kuş bir katman çıktığında yemek yer gibi olurmuş, ikinci katmana çıktığında su içer gibi olurmuş. Üçüncü katmanda ise yumurta yapar bu yumurta ise derisine yapışık cebine düşermiş. Yumurta olgunlaşınca yavru uçar gidermiş. (K. K. 65)

212. Ayı I

Adamın biri karın yağdığı gün ava gitmiş. Tam avın peşinden giderken üzerine çığ düşmüş. Çığın altında öleceği sırada mağaradan bir ayı gelip adamı kurtarır ve mağarada ona bakar. Adam iyileştiğinde mağaradan çıkar ve köyüne gider. Başından geçenleri insanlara anlatır. Ayıyı öldürmek için köylülerle mağaraya gider. Mağarayı gösterirken ayı bunları görür. Ayı: “Demek ki bu da benim iyiliğimin karşılığıydı.” diyerek adama bir pençe atıp onu öldürür. Bu olaydan sonra ayılar insanları gördüğü yerde onlara saldırırmış. (K. K. 65)

4.8. Olağanüstü Varlıklar ile İlgili Efsaneler

4.8.1. Alkarısı (Albastı), Şubato ile İlgili Efsaneler

213. Albastı

Eskiden buğdayları harman yerine öküzle götürüyorduk. Öküzler bizim için oldukça önemliydi. Harmandan sonra hayvanları gece vakitlerinde otlatmaya götürdüm. Köyümüzün dışındaki derenin kıyısında otlamaya başlayan öküzlerden biri sürüden ayrılarak derenin içine doğru gitmeye başladı. Ben de öküzü su götürmesin diye suya indim ve taş atmaya öküzün yönünü çevirmeye çalıştım. Bütün çabalarımına rağmen öküz suyun tersine doğru gidiyordu. Öküze albastının musallat olduğunu anladım. Beş veya altı dakika kadar bekledim ve ayetler okumaya başladım. Bundan sonra öküzün birden aklı başına gelir gibi sudan çırpınarak çıktı. Başımdan geçen bu durumu seksen yaşındaki babama anlattım. Babam da o mevkide sürekli aynı şeylerin olduğunu ve oradaki sulak alandan kaynaklandığını söyledi. (K. K. 47)

214. Albastı I

Büyüdüğüm evin altında hayvanları koyduğumuz bir ahır vardı. Babamın çok güzel iki atı vardı. Onları da bu ahıra koyuyorduk. Ahırın yanındaki salonda ise samanı

pirizliyor, ip haline getiriyorduk. O salondan içeri girip bir odun parçasını ahırın kapısının arasına sıkıştırdım. İçeriye doğru baktığımda ise atın ahırda sürekli bir ileri bir geri gidip geldiğini gördüm. Ata musallat olan albastı hayvanı öylesine yormuştu ki; at nefes nefese kalmıştı. Ben içeri girer girmez o varlık ortadan kayboldu. At albastının gitmesiyle öylece durdu, biz de bu olaydan sonra ermiş kişiden at için bir muska yaptırdık. Muskayı atın boynuna astık albastı musallat olmasın diye. Çünkü albastı o atı az kalsın öldürecekti. (K. K. 73)

215. Kara Çarşamba

Yörede şubat ayının son haftası ile mart ayının ilk haftasına rastlayan çarşamba günlerine Kara Çarşamba denilmektedir. Rivayete göre; şubat ayının son haftasına rastlayan çarşamba günü, şeytanın kızı babasının evine misafire gidermiş. Bugünlerde evlerde helva ve yemek pişirilip bacalardan güzel kokular çıkarılmazsa şeytanın bacadan pisliğini bırakıp ocağı söndürdüğüne inanılmaktadır. Eğer yağmur yağarsa şeytanın kızı, babasının evinden elek içerisinde getirdiği yılanları bırakmaz ve babasının evine geri götürürmüş. Yağış olmazsa kız elindeki yılanları insanların geliş gidiş yolları üzerine bırakır ve o sene yılanlar çok olurmuş. (K. K. 77)

216. Keraftar

Bölgemizde keraftar denilen ve sırtında kaplumbağaya benzer sepet bulunduran bir canavar varmış. Bu canavar gece uyuyan çocukları kaçırmak için sadece kalbini yermiş. Halk genellikle yaz aylarında evlerin damında uyur. Bu canavar da çocukları kaçırmak için kalplerini yer ve gerisini atarmış. Halk buna önlem olarak çocuklarını kendilerine ip vasıtasıyla bağlamış. Bunu yapma nedeni olarak da canavar gelirse çocukları çalarken anne babaları uyansın diye olduğunu söylerler. (K. K. 17)

217. Albastı II

Doğum yaptıktan sonra albastı beni sürekli olarak çağırırdı. Hacı Salih adında bir komşumuz vardı. Bu albastı onun kılığına girer, bana seslenirdi. Yine bir gün kocam ve bebeğim uyurken kapıdan sesler geldi. Pencereden baktığımda Hacı Salih'in kılığına giren albastının beni çağırdığını gördüm. Kocama kalkması için seslendim. Kalk Hacı Salih sesleniyor, dedim. Kocam kalkınca kapıdaki bütün çağırma sesleri kesildi. Dışarıya baktığımızda da kimse kalmamıştı. (K. K. 21)

218. Şubato

Anlatılanlara göre önceden şubat ayı görünmeyen bir albastıymış. Doğum yapan kadınların düşmanıymış. Önceden hep tahta kaşıklar varmış. Bunun içinde doğum yapan kadın yemek yerken kaşığın demir yanından tutarmış. Doğum yapan kadın, bir şeyler yediği zaman duman şeklinde ağzından içeri girer, ciğerini söker, alıp gidermiş. Bunun için şubat ayı bitene kadar loğusa kadın dışarı çıkarılmazmış. Erkekler de her gece gökyüzüne ateş edermiş. Bu şekilde şubat ayı kaçarmış. (K. K. 1)

219. Şubato I

Rivayete göre Şubato yeni doğum yapmış olan kadınlara musallat olurmuş. Şubatonun bir dudağı yerde diğer dudağı gökteymiş. Bu iri yarı varlığı eğer yakalayıp göğsüne iğne yerleştirirseniz küçülürmüş. Hatta Şubato çok marifetli bir ev hanımı olur ve bir insanın bir günde yapacağı işleri bir saatte yaparmış. Ama eğer yanlışlıkla iğnesi çıkarsa ya da küçük çocukları kandırıp da iğneyi çıkartırsa o zaman hemen ortalıktan kaybolurmuş. (K. K. 3)

220. Albastı III

Eşinin doğumuna az zaman kalan bir adam günün birinde çeşmenin başına su içmeye gider. Akan suyun üzerine vardığında birtakım sesler duyar. Seslerin olduğu tarafa yönelen adam albastıların kendi aralarında konuştuğunu görür. Bir köşeye saklanıp onları dinlemeye başlar. Albastılar kendi aralarında falancanın eşi filan günde doğum yapacak çocukları olacak, birimizden birinin kıl olup tahin çorbasının içine girmesi gerekir. Kadının içine girip ciğerlerini söküp getirmesi gerekir, dediklerini duyan adam hemen evine gelir. Eve gelen adam evdekilere eşim doğum yaptığında ona benden başka kimse bir bardak su dahi vermesin der. Aradan birkaç gün geçtikten sonra kadın doğum yapar. Eşinin yemesi için ona tahin çorbası yaparlar. Ev halkı çorbanın içerisini iyice inceler ve herhangi bir şey bulamaz. Bunun üzerine adam, çorbayı önüne tekrar alarak yavaş yavaş karıştırmaya başlar. Karıştırırken on cm uzunluğundaki kılın farkına varıp onu tencereden çıkarır. Deriden yapılmış bir torbanın içerisine bu kılı koyarak onu demir sopayla dövmeye başlar. Torbanın içerisinde bağırma sesleri gelmesine rağmen adam aldırış etmeden dövmeye devam eder. En sonunda torbanın içine bir iğne batırarak torbayı yavaş yavaş yırtar. Torbanın içerisinden güzeller güzeli bir kız çıkar. Kızın bütün yalvarmalara rağmen adam onu evine hapseder. Adam, eşinin kırkına kadar bu kıza bütün

ev işlerini yaptırır. Kadının, kırkı dolunca kızla birlikte derenin kenarına elbise yıkmaya gider. Kız, adamın karısına üstünü çıkarmasını ve tam kırk gündür yıkanmadığını söyler. Kadın, kızın üzerindeki bütün elbiseleri çıkarır çıkarmaz kız ortadan kaybolur. **(K. K. 22)**

221. Şubato (Sibato) II

Şubat ayında her yıl geceleri yaşanmış bir olaydır. Damdaki bacayı kapatmak için (evin soğumaması için) dama çıkan ev halkından biri; damda uzun boylu, uzun saçlı, uzun beyaz elbiseli, göğüsleri yere kadar sarkan, korkunç bir kadın görür. Korkup eve iner. Sabah damda büyük ayak izlerine rastlanır. Şubat ayının bitişi ile izler ortadan kaybolur. **(K. K. 18)**

222. Şubato III

Adamın biri ava gider. Döndüğünde ise kendisine benzeyen bir adamın, karısını omuzuna atıp götürmeye çalıştığını görür. Bunun üzerine adam havaya ateş ederek onu korkutmaya çalışır. Bu adama benzeyen kişi yani Şubato kadını bırakarak kaçmaya başlar. Şubato kaçınca adam peşinden gider ve onu yakalar. Firketeyi göğsüne vurur ve bir dua okuyarak onu tutsak eder. Uzun yıllar Şubatoyu evinde bir hizmetçi gibi çalıştırır. Şubato yıllarca bu evde yemek yapar ve çocuklara bakar. Yine bir gün ev halkı hamur yoğurmaya giderken bebeklerini Şubatonun yanına koyar. Şubato bunun üzerine bebeğe “Bu ciciyi çıkar.” der. Bebek iğneyi çıkarır. Şubato sonra bir kâğıda “İnşallah evinizden zibil, teştinizden hamur eksik olmaz.” şeklinde bir beddua yazar ve çıkıp gider. **(K. K. 28)**

223. Albastı IV

Köyde yaşayan bir ailenin bebekleri olmuş. Çocuğun annesi tarladaki işleri yapmak için çocuğu bırakıp dışarıya gitmiş. Anne işten döndüğünde kundaktaki bebeğin üzerinde bir kadının olduğunu görmüş. Bu kadın, bir albastıymış ve o anda çocuğu emziriyormuş. Çocuğun annesini gören kadın, birden ortalıktan kaybolmuş. Çocuk büyüdüğünde zihinsel engelli olduğu anlaşılmış. Daha sonra çocuk uzun bir ömür sürmeden ölmüş. **(K. K. 60)**

224. Albastı V

Kadının birinin doğumu oldukça yakınmış. Kadının kayınpederi tarlada tırpan yapıyormuş. Adam çalıştığı sırada bazı çocukların ağlama seslerini duymuş. Seslere

doğru gidince Şubato'nun "Ağlamayın çocuklarım ağlamayın bu gece filan kişinin gelini doğum yapacak gidip onun ciğerini size getireceğim." dediğini duymuş. Bunu duyan adam hemen gelininin evine koşmuş. Eve kavuştuğunda gelinin hala doğurmadığını görmüş ve bu duruma çok sevinmiş. Gelin kısa bir süre sonra doğum yapmış. Adam, gelinine kimsenin su ve yemek vermesine izin vermemiş. Kendi elleriyle gelinini beslemiş. Günler sonra bir tas su getirilip kayınpedere verilmiş. Kayınpederi geline suyu içirirken suyun içinde bir saç teli bulmuş. Suyu ve saç telini poşete doldurmuş. Adam eline aldığı odunla suyu dövmeye başlamış. Zamanla suyun içindeki saç teli bir kadına dönüşmüş. Adam, kadının göğsüne toplu iğne batırmış ve onu tutsak etmiş. Yıllar sonra gelinin çocuğu büyümüş ve aklı erecek yaşa gelmiş. Şubato kadın, çocuğu yanına çağırmış ve çocuktan göğsündeki toplu iğneleri çıkarmasını istemiş. Çocuk denileni yapmış ve kadın bir anda yok olmuş, bir daha da görülmemiş. (K. K. 18)

225. Albastı VI

Gece evde uyumaya çalışıyordum. Uyku ve uyanıklık arasında, bir kızın bana geldiğini gördüm. Elbiseleri ve elleri oldukça uzun bir kızdı. Bütün seslenmelerime rağmen asla konuşmadı. Tam uyandığım sırada boğazımı tutup beni boğmaya çalışıyordu. Bir yandan da kalbime baskı yapıyordu. Bu durum sabaha kadar devam etti. Sabah olunca yataktan zorla kalkıp komşumuzun evine gittim. Başımdan geçenleri komşuma anlattım. Komşum hemen suya okuyup suyu bana içirdi. O suyu içtikten sonra bir daha o kızı görmedim. (K. K. 74)

4.8.2. Cinlerle İlgili Efsaneler

226. Cin

Cinlerden iki kişi evimize gelip bana hitaben, şu ayakkabıları yıka, dedi. Bende onların ayakkabılarını yıkamak için su kenarına götürdüm. Ama olayın etkisiyle ayakkabıları güzel yıkamamıştım. Ayakkabıları onlara vermek için götürdüğümde cinler ayakkabıların güzel yıkanmadığını anlayıp bana tokat attılar. Onların giydikleri de benimkisi gibi tırabzan lastik ayakkabılardı. Ayaklarının ters olmalarından ötürü onların cin olduğunu biliyordum, onun için onlardan hiç korkmadım. Bu olay evimizin içinde gündüz vakti gerçekleşti. O esnada tandır yanmaktaydı. Evin yakınlarında mezarlık var mı yok mu bilmiyorum ama evimiz su kenarında, sazlık yerdeydi. Cinler aynı günün akşamında ördek ve yılan şekline girip bana tekrar göründüler. Kucağıma atladılar, ben

de onları alıp attım. Yaşadığım olaydan sonra bir ay boyunca hastalandım. Beni bölgedeki alimlerin hepsine tek tek götürdüler. En son gittiğim türbede iyileştim. (K. K. 57)

227. Cin I

Köyümüzde bir kadın birden hastalanarak doğum yaptı. Olayın üzerine kadının ziyaretine gitmek için yola koyuldum. Cinler o sırada kadını 4-5 bağ odunun içine koymuş ve ateşe vermişlerdi. Evin yanına geldiğimde önümde cinlere ait bir çocuk cenazesi gördüm. İçeriye girip kadını alevlerden kurtardım. Bu durumdan sonra kadın aklını yitirdi. Seyda'yı kadının yanına getirdiler. Seyda, ondan cinlerin adlarını söylemesini istedi. Cinler bunun üzerine kadına “Eğer adımızı söylersen seni tandıra atarız ve sıcak suyla haşlarız.” diyerek etrafında dönerek onu korkuttular. Kadın, eğer cinlerin adlarını Seyda'ya söylese Seyda o cinleri bağlayacaktı. Kadın, cinlerin o anda kendisini dövdüklerini söyledi. Seyda ise bunun üzerine “Sen adlarını söyle ben onları bağlayacağım zaten biz buradayız onları döveriz.” diyordu. Kadın, cinlerin adlarını söyledi. Ancak âşık olduğu, adı Nizamettin olan cinin adını söylemeye kıyamadı. İki gün böyle geçti kadın evde sürekli bayılıyordu iki gün sonra o âşık olduğu cinin adını da verdi ve Seyda onu da bağladı. (K. K. 50)

228. Cin II

O zamanlar mısır ekerdik. Zamanı gelince ise mısırı hasat ederdik. Mısır hasat zamanı başımıza bir olay geldi. Hacı, (kocam) tarladan eve küçük çocukları yatırmak için gelmişti. Ben de ekmek pişirmek için gece saatlerinde dışarda bulunan tandırı yaktım. Suyu unun üzerine döktüm ve onu yoğurmaya başladım. Geceydi ve o yıllarda elektrik falan yoktu. Mum ve gazla yanan kandiller vardı Mutki'deki evimizde. Kapının eşiğindeki tandırın yanında otururken farklı bir yöne bakmaya başladığım anda bir de ne göreyim boyumu geçen bir ateş. Karşımda yanan ateşin etrafında halkalanmış yedi veya sekiz civarında kolları omuz üzere uzanmış çıplak cinler var. Cinlerin ateşin etrafında halay çekmelerini izliyordum. Ama nasıl bir potpori oynuyorlar kol kola, omuz omuza, hem de çıplak bir şekilde... Ateşin etrafında oyun oynayanların hepsi çıplaktı. Sırtları bana dönük bir şekilde o ateşin etrafında oynadıklarını görüyordum. Bu olaya şahit olunca bir yere oturdum ve korkudan titremeye başladım. Bu durumu anlatmak için içeriye eşimin yanına gittim. Hacı hele bir dışarı gel, dedim. Sonrasında “Allah peygamber hatırına ağzını açıp bir şey deme Bismillah falan da deme.” dedim eşime. Kocamı yemin

ettirip dışarı çıkardım. Bir şey derse hemen kaybolacaklarını biliyordum. O varlıklara bir şey dememesi için elimi ağzına götürdüm ve ağzını kapattım. “Görüyor musun? Şu iki dere arasında oynayanları görüyor musun? O halay çekenleri görüyor musun?” dedim eşim gösterdiğim yöne baktı oyun oynadıklarını gördü. Eşim Bismillah der demez, oyun oynayan cinler aniden ortadan kayboldu. **(K. K. 48)**

229. Cin III

Adamlar bir gün yolda giderken bakıyorlar yolun ortasında bir gıdık yani keçinin balazı bağıyor. Tutuyor bu balazı alıyorlar. Diğer iki adam balazı kucağına alana sesleniyor “Bak hele dişi midir? Erkek midir?” Adam tam kontrol edeceği zaman keçi dile geliyor “Yiyecek misin? Yiyecek misin?” şeklinde konuşmaya başlıyor. Bunun üzerine adamlar bunun keçi değil cin olduğunu anlayıp onu orda bırakıp kaçıyorlar. **(K. K. 63)**

230. Cin IV

Güroymak’ta bir ailenin başına bir kadın cin musallat olmuş. Günün birinde aile ona tuzak kurmuş. Bu cini yakalamışlar. Cinler demirden korktukları için çengelli iğne bunun belirli yerlerine batırılmış. İğneleri kendi başına çıkaramadığı için cin aileyle bir süre yaşamış. Cini yakalayan aile merak ettiği şeyler hakkında cine birçok soru sormuş. Aile, en sonda yaylaya giderken cin evde kalmış. Bir yabancı bu eve misafirlğe gelmiş ancak evde sadece orta yaşlı cin varmış. Bu cin de gelen yabancıya: “Şu çengelli iğneleri sökebilir misin?” demiş. Adam bütün iğneleri sökmüş. Cin özgürlüğüne kavuşmuş ve adama cin olduğunu söylemiş. Kendisini kurtaran adama demiş ki: “Evin sahipleri gelirse onlara söyle bana her şeyi sordunuz. Ama iki şeyi sormadınız. Birincisi kuş sütünün faydalarının ne olduğu ikincisinin ise ölümün nasıl olduğuydu.” Ondan sonra birden kaybolup gitmiş. **(K. K. 60)**

231. Cin V

Babaannemin evi Mutki’ye bağlı yedi sekiz hanenin bulunduğu bir mezradaydı. Köylerde elbiseler, derenin kenarındaki düz alana kurulan tencerelerde yıkanır. Bir gün büyük annem tencereyi kurup suyu ısıttıktan sonra elbiseleri içine atmış. Tam o sırada büyük annem derenin içinde yıkanan bir kız görmüş. Besmele çekmeden, hemen kızın yanına gitmiş. Çünkü eğer besmele çekerse onun ortadan kaybolacağını bilirmiş. Kızın

yanına geldiğinde onun saçlarını ördüğünü görmüş. Büyük annem elindeki iğneyi hemen kıza batırmış ve onu yakalamış. Daha sonra ise onu evine götürmüş. Bu kız evde sürekli ekmek pişirip bizimkilere hizmet edermiş. Kız ekmeğin sadece yanan kısımlarını yiyerek beslenirmiş. Tutsak edilen kız evdekilere sürekli “Beni bırakın babama gideyim.” dermiş. Ayrıca “Eğer beni bırakırsanız benim şifalı yönüm size ve çocuklarınıza geçer, herkesi tedavi edersiniz.” şeklinde ev ahalisine teklifte bulunmuş. Teklif üzerine büyük annem onun iğnesini söküp bırakmış. Bu olaydan sonra bu kızın şifası bizim soydan olanlara geçmiş. Bize dışardan gelen gelinlere bu şifalı etki geçmez. Çocukları, bu kız sayesinde tedavi ediyor; tuza okuyup çocuklara işaret koyuyoruz. Büyük annem öldükten sonra ben de insanları ve hayvanları bu şekilde tedavi ediyorum. (K. K. 73)

232. Cin VI

Eskiden Cafer adında dağ köyünde oturan bir adam varmış. Cafer komşu köye misafir olarak gitmiş. Gece çöktüğündeyse köye dönmek üzere yola çıkmış. Köyün çıkışında cinler vadisi denilen yere gelmiş. O vadinin kıyısında iki tane keçiye denk gelmiş. Cafer keçileri kovalamaya çalıştıkça keçiler iyice uzaklaşmaya başlamış. Epey bir mesafe gittikten sonra kuytu bir yere gelmişler. Bu iki keçi erkeğe dönüşerek adamı orada bir güzel dövmeye başlamışlar. Adamı öylesine çok dövmüşler ki adam kendinden geçmiş. Adam bayıldığından onu öylece bırakıp gitmişler. Bir süre sonra adam kendine gelmiş, emekleyerek köye kavuşmuş ve başından geçenleri anlatmış. (K. K. 60)

233. Cin VII

Güncırı beldesinde bulunan değirmen dedemin elindeydi. Bir gün dedem yokken amcam aşırı çalışmaktan yorgun düşüp bir köşede dinlenmek istemiş. Akşam olduğu için değirmende buğday yokmuş, darı varmış sadece. Amcam acıktığı için darıyı alıp suyun içine koymuş, karıştırmış ve çölek dediğimiz yemeği yapmış. Ateşi kendisinden uzaklaştırıp yemeğe başlamadan önce kapı açılmış kapıyı açan uzun sakallı bir sofıymış. Amcam ateşi karıştırıyormuş, gelen kişi de aynısını yapmaya başlamış. Amcam, ateşi köşeye koymuş o da aynı şekilde ateşi köşe koymuş. Bunun üzerine amcam yanındaki hamurdan alıp sacın üzerine ekmek olması için koymuş, gelen kişi de aynı şekilde yapmış. Ne o amcamla ne de amcam onunla konuşmuş. Amcam ekmeği yemek için elini uzatmış adam da onu birebir taklit etmiş. Amcam arkasında bulunan demir parçasını alıp bismillah deyip adamın koluna vurmuş. Vurduğu gibi amcam bayılıp yere düşmüş. Kendine

geldiğinde direk eve koşmuş. Korkmuş bir şekilde olayı dedeme anlatmış bunun üzerine dedem: “Neye vurdun o Müslüman bir cindi her akşam değirmene gelir ona ekmek verirdim.” demiş. **(K. K. 51)**

234. Cin VIII

Kırklar Mahallesi’nde iğde ağaçlarının ve mağaraların olduğu bir yer varmış. Babaannemin anlattığına göre sandığındaki düğün elbiseleri kaybolmuş. Sonra bu elbiseleri bu iğde ağaçlarının altındaki mağarada cinler düğün yaparken geline giydirdiklerini görmüş. Düğünleri bittiğinde elbiseyi çıkarıp oraya bırakmışlar. Babaannem, elbisenin başına geldiğinde elbisenin bir tarafının yandığını, diğer tarafına da kına bulaştığını görmüş. **(K. K. 1)**

235. Cin IX

Günün birinde çalı çırpı toplamak için komşumuz Saadettin’in bahçesine gittim. O günlerde çapa yapıyor, ineklere bakıyor aynı zamanda ev işlerini de yapıyordum. Tam bahçeye gireceğim sırada cinlerin yaktığı sarı ve mavi renkteki ateşi gördüm. Cinlerin çember kurup ateşin etrafında halay çektiklerini dakikalarca izledim. O anda korkudan ellerim ve ayaklarım titriyordu. Bu olayın cereyan ettiği yer ise bahçedeki kuyunun üstüydü. Cinlerin her halay çekişinde bu ateş yükseliyordu. **(K. K. 73)**

236. Cin X

Kadının birinin değirmenci kocası, tandırda onun geceliğini kınalı bir biçimde bulur. Kadın geceliğini yıkar. Yine gider bakar ki gecelik kınalı. Daha sonra bunu kadın gidip ailesine anlatır. Fakat ailesi inanmayıp deli olduğunu düşünür. Kadının kocası ne olduğunu anlamak için değirmende buğdayların arasına girer ve orada saklanmaya başlar. Sonra üç harflilerin kadının sandığından geceliği alıp düğün yaptıkları ve geceliği tekrar yerine bıraktıklarını görür. **(K. K. 28)**

237. Cin XI

Komşumuz Akro Mecit’in bir değirmeni vardı. Bir akşam Mecit, değirmene doğru gitmiş ve değirmenden davul sesinin geldiğini duymuş. İçeri girmiş, bakmış ki içeride cinler halay çekiyor. Cinler, adamı görmüş aralarına alıp halaya katmışlar, Akro Mecit

her ne kadar besmele çekse de korkudan hareket edemeyip cinlerin düğünü bitene kadar eşlik etmiş. Düğün bitince cinler onu bırakıp gitmiş. **(K. K. 1)**

238. Cin XII

Rahmetli babam küçükken bana anlatmıştı. Köylerinin altından bir dere geçiyormuş. Eskiden buğdaylar, değirmene götürülmeden önce bu dereye yıkanıyormuş. Bir gece babam tam karanlık basarken oradan geçiyormuş. Ağlayan bir çocuk sesi duymuş ve sese doğru gitmiş. O gittikçe ses uzaklaşıyormuş. Epey bir mesafe gitmiş ve hava iyice kararmış. Ayağı taşa takılıp düşünce her şeyi fark etmiş. Sesin geldiği yerin çarptığı mezar taşı olduğunu ve insan sesi olmadığını anlamış. Bu bir cin sesiymiş. Oraya cinler tarafından kandırılıp götürüldüğünü anlayınca hemen yönünü değiştirerek eve gitmiş. **(K. K. 60)**

239. Cin XIII

Mutki'nin Kuzeydoğusunda bir adam şifalı ot toplamaya gitmiş. Hava açık iken birdenbire bardaktan boşalırcasına yağmur yağmaya başlamış. Yağmurdan korunmak için yer ararken üç harflilerin düğün halayı kurduğunu görmüş. Bölgede de zaten yağmurlu havaların onların düğün günü olduğuna dair inanış vardır. **(K. K. 45)**

240. Cin XIV

Mutki'deki köyde bulunan evimizin arkasında bir dere vardı. O dereye cinlerin sürekli kırmızı renkli ateşi yanıyordu. Zaten cinlerin elbiseleri bile ateş kırmızısıydı. Bu ateşin etrafında hep oynayıp çığlık atarlardı. Bu sesler, bizlere kadar gelirdi. İçimizden herhangi biri besmele çekerse bunlar ortadan kaybolurdu Bütün sesleri kesilirdi. **(K. K. 46)**

241. Cin XV

Dedemlerin evine sürekli bir kedi gelirmiş. Dedem bir gün yine evde şöminenin kenarında oturuyormuş. Kedi her zamanki gibi kapıdan içeri girip şöminenin kenarına oturmuş. Dedem o sırada yemek yiyormuş. Yediği yemekten kediye de ikram etmiş. Ancak kedi yemeği yememiş ve kaçıp gitmiş. Dedem kaçan kediye takip etmeye başlamış, bir de ne görsün dışarda kocaman bir düğün alayı. Cinler tıpkı insanlar gibi halay çekiyormuş. Takip ettiği kedi birden bir erkek olup halayın başına geçmiş. Dedem

böylece kedinin bir cin olduğunu anlamış ve eve geri dönmüş. Uzun bir zaman geçtikten sonra kedi tekrar gelip şöminenin başında dedemin yanına oturmuş. Dedem, bunun üzerine gördüğü her şeyi kedinin yüzüne söylemiş. Bunun üzerine kedi ortadan kaybolmuş bir daha da evlerine gelmemiş. (K. K. 60)

242. Cin XVI

Babamın halasının başından geçti bu olay. Bize böyle anlatırlardı amcamlar: Babamın halasının kocası öldüğünden, eski bir evde tek başına yaşıyordu. Babamın halası eski evinin yanındaki ahıra gittiği esnada yoluna çıkan kazlara “kışt kışt” şeklinde seslenir. O seslenmeye karşılık kazlar da ona karşı aynı şekilde “kışt kışt” diye seslendiğini görür. Halam kazların kendisinin taklidini yaptığını görünce korkuya kapılarak oradan uzaklaşır. Bu tehlikeden kurtulmak için hemen ateş yakarak üzerine de maşayı bırakır. Tekrar ateşe doğru baktığında boyu gökyüzüne kadar uzanan bir varlığın ateşi karıştırdığını görür. O anda korkudan bayılır. Kendisine geldiğinde aynı varlık tekrar kaza dönüşerek kendisinden uzaklaşır. (K. K. 56)

243. Cin XVII

Yerde metrelerce kar varken adamın biri yolda yürüyormuş. Yolunun tam ortasında bir kedi görmüş. Kediye doğru gittiğinde kedinin hareketsiz olduğunu görmüş ve korkmuş. Kediye seslenmiş ancak kedi sesini çıkarmamış. Ondan sonra adam besmele çekmiş değişen bir şey olmamış, sonra Fatiha okumuş yine kedi hareketsiz olduğunu görmüş en sonunda Ayet-el Kürsi’yi okumuş ve kedi yerinden kalkıp gitmiş. (K. K. 60)

244. Cin XVIII

Çocukluğumda genellikle akşam saatlerinde oyun oynamak için dışarı çıkardım. Evimizin bulunduğu yer de oldukça karanlıktı. Günlerden bir gün dışarı çıkarken karanlıktan dolayı görmediğim kurbağaya bastım. Bastığım varlığın ayaklarımın altında yanık bir sesle figan etmesi beni oldukça korkutmuştu. Aniden titremeye başladım. Bu durumdan kurtulmam için köyümüzde bulunan bir ağaca bez bağlayıp ayet okumam gerektiği söylendi. Bana söylenenleri yaptım ancak uzun bir süre bu halimden kurtulamadım. O zamanlar özellikle akşam vakitleri bütün varlıkları kurbağa şeklinde görürdüm. Kur’an-ı Kerim, silah ve ekmek dışında evdeki her şey kurbağa şeklindeydi. Sanki evi kurbağalar basmış ve gözümün önünden geçiyorlardı. Hatta evin içinde asılı

olan çamaşır ipine kurbağalar asılmış gibiydi. Ben evde kurbağalar var dediğimde bana gülüyorlar ve kurbağa yok sen öyle görüyorsun diyorlardı. Muska yazdılar, dualar okudular, doktora götürdüler ama yine de bu durum ortadan kalkmadı. O vakitlerde psikolojim bozulmuştu ve sürekli bu kurbağaları dışarı çıkarın diyordum. Onları gördükçe korkuyor, titriyor ve vücut ısım artıyordu. Babam son çözüm olarak silahın mermilerini yastığımın altına bıraktı. Bundan sonra her şey normal haline döndü. Babam durumumu anladı, sen cinlerin üzerine bastın ondan sana görünüyorlar, dedi. **(K. K. 20)**

245. Gölge

Bitlis'in Mutki ilçesinde Şevket ve Bahri adında iki kardeş yaşarmış. Bu iki kardeş birbirinden hiç ayrılmazmış. Bir gece yarısı anneleri uyurken onlar da odada oyun oynuyorlarmış. Camın önünden geçen bir gölgenin onlara seslendiğini duymuşlar. İki kardeş korkmaya başlamış. Korkudan yerlerinden dahi kıpırdayamamışlar. Gölge, git gide yanlarına yaklaşıyormuş, yaklaştıkça kocaman olmaya başlamış tam o sırada anneleri çocuklarının odada olmadığını görmüş. Anneleri kapıya doğru gitmiş çocuklarına doğru yaklaşan gölgeyi görmüş. Çocukları içeriye alıp kapıyı kilitlemiş. Korkudan bembeyaz kesilen çocuklara su içirmiş, çocuklar gölgenin ne olduğunu annelerine sormuşlar. Anneleri gölgenin olağanüstü bir varlık olduğunu çocuklarına anlatmış. Çocuklara bir daha geceleyin kapıyı açmamalarını söylemiş. **(K. K. 40)**

246. Avcı

Bir gece avcının biri, dağa hayvan avlamaya çıkmış. Hayvanları avlamak için metelis kurmuş. Dağın tepesine geldiğinde gelinlikli bir kadın görmüş. Merak etmiş, bu gece yarısı gelinin burada ne işi var diye. Gelinin yanına gidip sormuş. Gelin: “Kocam beni kapıya attı evimin yolunu bulamıyorum.” demiş. Avcı geline: “Bu gece burada dinlenelim yarın ılık gözüyle sana yardım edeceğim evine götüreceğim.” demiş. Gelini alıp metelisin oraya götürmüş. “Metelisin arkasında uyuyabilirsin.” demiş. Metelisin ön tarafında uyumaya çalışan adam durumdan şüphelenerek uyuma numarası yapmış. Gelin, yerinden kalkarak avcıyı öldürmeye çalışmış. Tam avcıya yaklaşıp öldürecekken metelise düşmüş. Avcı, bunun kadın değil cin olduğunu anlayınca tüfekle onu vurup öldürmüş. **(K. K. 40)**

247. Yaratık Köpekler

Bozburun köyünde evinde çıkan bir kadın köpeğe benzeyen iki yaratıkla karşılaşır. Yaratıklara anlam veremeyen kadın yerden aldığı taşla onları korkutmaya çalışır. Fakat yaratıklar kadına sürünerek onu iyice korkutmaya başlar. Kadının aklına besmele çekmek gelir, kadın besmele çektikten sonra yaratıklar ilk önce insan kılığına girer sonra da ortadan kaybolur. Olaydan sonra kadının ruhsal yapısı bozulur ve şeyhin yaptığı muskayla şifasına kavuşur. (K. K. 48)

248. Cinlere Aşık Olan Adam

Güroymak'a bağlı bir köyde adamın biri cinlere âşık olur. Her gün âşık olduğu cini görmek için değirmene giden adam günün birinde cinlerin halay çekip, düğün yaptığını görür. Adam, âşık olduğu cinin üzerinde eşinin fistanını görür. Bu gördüğü fistanının eşine ait olduğunu anlamak için fistanının üzerinde sigarasını söndürür. Eve geldiğinde eski sandığı açan adam sigara söndürülen fistanı görür. Bu olaydan sonra köyde elbiselere iğne batılır. Çünkü cinler, iğne batırılan fistandan uzak durur. (K.K. 21)

249. Zincirli Cinler

Adamın biri tarlada çalışırken, dinlenme arasında uykuya dalar. Uyku ve uyanıklık arasındayken cinlerin zincirle onu boğmaya çalıştığını görür. Bunun üzerine adam “Siz cinsiniz. Sizden korkmuyorum.” demeye başlar. Bunu dedikten sonra cinlerin birden ortadan kaybolduğunu görür. Adam etrafında baktığında ise tarlanın yanında bulunan sazlığı görür. Başından geçen olayı köydekilere anlattığında, insanlar sazlıklarda cinlerin evinin olduğunu söyler. (K. K. 19)

250. Ali ve Osman

Taşüstü köyünden Muş'a bağlı bir köye giden iki kardeş, gördükleri göletten su içmeye başlar. Küçük olan kardeş su içerken, cinler onu ayaklarından tutularak suya atar. Küçük kardeş, suda boğulmak üzereyken cinler ona adlarının Ali ve Osman olduğunu söyler. Olayı gören abi suya atlayıp, kardeşini oradan çıkarır. Bu sırada cinleri gören büyük kardeş, besmele çeker. Besmeleyi duyan cinler birden ördeğe dönüşerek ortadan kaybolur (K.K. 57)

SONUÇ

İnsanı diğer canlılardan ayıran düşünme yetisine sahip olması ve bir şeyler üretebilmesidir. Mitik düşünce ile başlayan bu üretim süreci, insanlığın dünya üzerinde kendisini konumlandırmasını sağlamıştır. Düşünsel bir süreç sonucunda çevrenin anlamlandırarak bilinç düzeyine oturtulması, insanlığın çevresi ile kurduğu ontolojik ilişkinin güvenli sınırlar içerisinde olmasını sağlar. Varlık alanları çizilmiş bir yaşam, kaostan yıkıcı etkilerinden uzak, güvenli bir sığınak işlevi görür. Bu bağlamda sözlü kültür ürünleri merkezinde insanın olduğu, çevreyi içeren, anlamlandıran ve insani davranış kodlarıyla değer yargılarını gelecek nesillere aktaran unsurlardır. Mit, masal, efsane, destan ve halk hikayeleri, kaos-kozmos çatışmasını ülkü ve karşıt değerler düzlemine indirger ve kişi, kavram ve simgeler düzeyinde yaşanan çatışmada ülkü değer davranış kodlarını önceler. Böylelikle mitik düşüncede üretilen ülkü değer davranış kodları sürekli olarak insanlığa hatırlatılır. Mitik düşüncede bilinç düzeyinde üretilen değerler, zaman içerisinde bilinçaltına ve kolektif bilinç dışı alanına taşınmıştır. Sözlü kültür ürünleri bilincin derin katmanlarına gizlenen bu değerleri, simge ve kavramlara işlenen kodlar olarak gün yüzüne taşır. Sözlü kültür ürünlerindeki kişiler ise bu değerleri somut görüntü düzeyine ulaştıran mitin sembolik temsilcileridir.

Sözlü kültür ürünleri içerisinde efsaneler, ülkü ve karşıt değerlerin kişi, kavram ve simgeler düzeyindeki çatışmasında her daim ülkü değerleri önceler. Ülkü değer davranış kodlarını toplumun belleğine işleyen efsaneler, anlatıldığı coğrafyanın kültürel, tarihsel ve inançsal değerlerinden izler taşır. Yatay boyutta bağlı bulunduğu toplumu yansıtan efsaneler, dikey boyutta ise insanlığın ebedî yazgısını, yaşam tecrübesini ve değer yargılarını gün yüzüne çıkartır. Bu bağlamda efsanelerin hem yatay hem de dikey boyutta derinlemesine analiz edilmesi gerekmektedir. Bitlis'teki efsanelerin derlenmesi, tasnif ve tahlil edilmesi üzerine yapılan çalışmamızda, yatay boyut düzeyindeki analizde efsanelerin psiko-sosyal, bilişsel, ahlakî ve estetik yönlerine değinilmiştir. Efsanelerin dikey boyuttaki analizi yapılırken arketipsel sembolizme ve kültürlere kadar inilmiştir. Bu yönüyle efsanelerin tüm yönleri açılan değeri ortaya çıkartılmaya çalışılmıştır. Nitekim kökeni mitlere kadar dayanan efsanelerin, tek yönlü bir bakış açısıyla ele alınması asıl iletilmek istenen mesajın arka planda kalmasına neden olur. Efsaneler mitik düzeyde üretilen anlamlar ağının günümüze kalan bakiyeleridir. Mitik düşüncede doğayı içeren ve varlık alanlarına saygılı olan bir anlayışın olduğu görülür. Ancak insanlık, gelişim

düzeyini artırdıkça doğa ile olan karşılıklı ilişki yerini tek taraflı, yıkıcı ve yok edici bir ortama bırakmıştır. Bunun sonucunda suların çekildiğini, göllerin kurduğunu, ormanların hızla yok olduğunu görmek mümkündür. Efsanelerin iletmek istediği mesajların ve ülkü değer davranış kodlarının çözümlenerek insanlara aktarılması, insanlığın yaşamsal anlamda kendilerini güvence altına almasına yardımcı olacaktır.

Efsaneleri ortaya çıkartan, yaşatan ve gelecek nesillere aktaran insandır. Efsanelerin günlük yaşam içerisinde anlatıldığı ve insanların mekânlar yoluyla anılarını kültürel bellek mekânı olan efsanelere aktardığı şehirlerden birisi de Bitlis'tir. Özellikle son zamanlarda teknolojik gelişmelerin hızla insan hayatını etkisi altına aldığı bu dönemde yöre insanının geleneksel yaşamından bazı çözümlerde başlamıştır. Bu bağlamda "Bitlis'te Derlenen Efsanelerin Psiko- Sosyal ve Arketipsel Tahlili" adını taşıyan çalışma kapsamında ilk olarak sözlü kültür içerisinde anlatılan efsane metinleri kaynak kişilerle yapılan görüşmeler sonucunda kayıt altına alınmıştır. Yörede geleneği yaşatan insan sayısının giderek azalması ve yeni neslin efsane türüne karşı ön yargıyla hareket etmesi çalışmanın değerini artıran önemli noktaların başında gelmektedir. Çünkü kaynak kişilerin yaş aralığına bakıldığında ortalamanın kırk beş yaşının üzerinde olduğu görülecektir. Yapılan çalışma ile kaynak kişilerden efsane metinleri derlenerek kayıt altına alınmıştır. Böylece yörede kaynak kişilerin ölümüyle kaybolabilecek sözlü kültür ürünleri ilim dünyasına kazandırılmaya çalışılmıştır.

Çalışma kapsamında Bitlis ve ilçelerinde sözlü kültür içerisinde anlatılan toplam iki yüz elli efsaneye yer verilmiştir. Bu sayının altmış bir tanesi yazılı kaynaklardan, geriye kalanlar da yapılan derlemelerle çalışmaya eklenmiştir. Oluşum Efsaneleri çalışmanın %9'unu, Dönüşüm Efsaneleri % 10'unu, Tabiat Unsurlarıyla İlgili Efsaneler %7'sini, Dinî Nitelikli Efsaneler, %34'ünü, Tarihi Efsaneler %11'ini, Yerleşim Yerlerinin Adlarına Bağlı Efsaneler %6'sini, Hayvanlarla İle İlgili Efsaneler %9'unu ve Olağanüstü Varlıklarla İle İlgili Efsaneler %9'unu oluşturmaktadır. Metinler konularına göre sekiz ana başlık altında tasnif edilmiştir. Bu ana başlıklar ayrıca kendi içerisinde alt başlıklara ayrılmıştır. Böylece geçmiş ve gelecek arasında kültürel ve tarihî köprü olan efsaneler derlenerek toplumsal yarara açık bir hale getirilmiştir. Ayrıca tasnif kısmında efsanelerin bünyesinde yer alan önemli unsurlar sembolik açıdan okunmaya ve evrensel değerleri ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Dinî nitelikli efsanelerin oranının yüksek olması yörenin sosyolojik durumu ile alakalı olarak değerlendirilebilecek bir olgudur. Nitekim saha çalışmaları sırasında görüşülen kişiler kendilerini muhafazakar olarak

nitelendirmektedir. Bunun için de daha çok dinî kaynaklı efsanelerin anlatılmasını uygun görmüşlerdir. Çalışma içerisinde yüksek orana sahip olan tarihî efsaneler ise bölgenin kültürel ve tarihî geçmişinin bir sonucu olarak okunabilecek durumlardandır.

Bitlis efsanelerikonu çeşitliliği açısından oldukça zengindir. Yöre geçmişten günümüze kadar gelen süreç içerisinde farklı kültürlerle ve medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Bu durum ise bölge insanını diğer topluluklarla kültürel etkileşime açık bir yer haline gelmiştir. Söz konusu durumdan dolayı bölgede farklı şahsiyetlerle, mekânlarla, yapılarla, ve coğrafi şekillerle alakalı anlatılan efsanelerle karşılaşmak olasıdır. Öne sürülen düşüncüyü güçlendirecek durumlardan birisi de Bitlis kalesi ile ilgili olarak anlatılan efsanelerdir. Bitlis'in tarihi çoğu araştırmacı tarafından bahsi geçen kale efsaneleriyle başlatılmaktadır. Hatta efsane kahramanı olan Bedlis'in adının zamanla Bitlis'e dönüşerek şehre adını verdiği araştırmacıların sıklıkla işlediği durumlardandır. Şehrin tarihinin efsanelere dayandırılması türün tarihî vesika görmesi yönüyle toplumsal fayda sağlaması özelliğine en büyük kanıttır. Tarihî süreç içerisinde Türk- İslam Orduları, bölgeyi hakimiyet altına almak için çeşitli seferler düzenlemiştir. Bu bakımdan bölgede sahabelere, komutanlara, velilere ve dervişlere ait pek çok türbe bulunmaktadır. Bahsi geçen mekânlarla alakalı derlenen efsaneler ise toplumda tarih bilincini canlı tutan olgulardandır. Özellikle de Sultan Alparslan'ın Anadolu'nun kapılarını Türklere açtığı savaş olarak bilinen Malazgirt Savaşı öncesi konaklayıp hazırlık yaptığı yer olan Ahlat'ta bulunan Selçuklu mezarlığı yöresinin başat kültürel bellek mekânlarından biridir. Böylesi yerlerle alakalı anlatılan efsaneler yöre insanının dinî ve millî duygularını canlı tutmaktadır. Çünkü muhtevası çözümlenmeye çalışılan anlatılarda yer alan millîve kültürel değerler çocuklar başta olmak üzere toplumun eğitilmesinde oldukça önemlidir.

Efsaneler bilinç düzeyinde okunduğunda sadece yatay boyutun maddi kültür unsurları ile açıklanabilir. Fakat efsanelerin gizil gücü kolektif bilinç dışı yardımıyla kültürel arka planda saklanmıştır. Bitlis ve yöresinde derlenen metinler arketipsel sembolizm bağlamında çözümlenerek örtük anlam dizgelerinin ardında var olan toplumsal kodlar okunmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda Bitlis efsanelerinin arketipsel olarak çözümlenmesi özelde yöre insanına ait yaşam anlayışı, genel anlamda ise toplumsal sosyolojinin, felsefenin ve psikolojinin anlaşılmasını olağan hale getirmiştir. Söz konusu çözümleme ise anlatıların içerisinde yer alan “self (ben), gölge, anima ve animus, iç benlik, persona, kahraman, asi, anne, yetim, gezgin, kurban, masum ve hilebaz arketipi” yansımaları olarak değerlendirilen olay ve kişiler üzerinden olmuştur.

Yöre insanının farklı zaman ve mekânlarda anlattığı efsanelerde belirlenen “ben” /kendilik arketipi temsilleriyle toplumun devamlılığı için ideal insan yetiştirme amacı güdülmektedir. Nitekim efsanelerin merkezinde yer alan imajlarla kişinin kendilik değerleriyle buluşması ve içsel alanını keşfetmesi sürekli olarak sezdirilmektedir. Gölge arketipi temsilleriyle de bireylerin bilinçaltıyla tanışarak onu kontrol altına almasına işaret edilmiştir. Bireyin bilinçaltını baskılayıp gölgenin egemenliğinde davranışlarını şekillendirmesi halinde ise ortaya olağanüstü cezaların çıkabileceği hatırlatması yapılmaktadır.

Ataerkil toplum düzenin hâkim olduğu Bitlis ve çevresinde kadim bir gelenek sonucu ortaya çıkan efsane metinlerinde mevcut düşüncenin aksine anima ve animusun etkileri oldukça yoğun şekilde görülmektedir. Halkın düşünceleri ve gelecek beklentileriyle yoğrulmuş olan ürünlerin içerisine yerleştirilen öğelerin çözümlenmesi bir bakıma kolektif bilinç dışını da açıklamaktadır. Derlenen metin örneklerinde fakir gencin, ağanın, hükümdarın ve padişahın kızına aşık olması veya gençlerin farklı dünyaların temsilcisi olması anima ile animus arketiplerinin yansımalarıdır. Çünkü ilk görüşte aşık olma durumu anima ve animusun karşılıklı iz düşümlerinin bir sonucudur. Bazı efsanelerde görülen ve genellikle kadın kahramının karşısında yer alan haydut, derebeyi ve eşkıya gibi karşıt değerler aslında animusun duygusal kırılmalar yaşadığı anlarda düşündüğü gizil emellerinin karşılığıdır. Bitlis efsanelerinde yüce birey arketipi olarak değerlendirilebilecek kahramanlar üstlendikleri rollerle toplum ve insan yaşantısına rehberlik edebilecek tecrübeleri ortak paylaşımına açmaktadırlar. Geçmiş tecrübeler yüce birey arketipiyle vücut bularak karşılaşılan sorunların çözümünde rehber işlevi görmektedir. Örneğin, günlük yaşam içerisinde olaylar içinden çıkılmaz bir hal aldığı anda anlatılan bazı efsanelerin kişilere rehberlik ettiği görülen durumlardandır.

Efsane metinlerinde var olan persona yansımaları incelendiğinde toplum bilincinin birey yaşamını dengeleme işleviyle karşılaşılabilecektir. Toplum kendisini meydana getiren ve varlığının teminatı olan bireye çeşitli vasıflar ve statüler yükler. Söz konusu bireyler sorumluluğunun sonucu olarak kendisine yüklenen görevi yerine getirmeye çalışır. Bu aşamada kolektif, bireylerden personalarını taşıırken dikkat etmesi gereken noktaları da olaylar yoluyla sezdirmeye çalışmaktadır. Kuşatılmış ve anlamını yitirmiş olan dünyanın yeniden kurulması için yola çıkan “kahraman” efsane metinlerinde gerçekleştirdiği olaylarla yöre insanına mücadele azmi kazandırmaktadır. Bu manada kahraman/savaşçı arketipi merkezinde bulunduğu her efsaneyle bireyi yaşam

mücadelesine hazırlayarak onu umutsuzluktan uzaklaştırmaktadır. Yöre efsaneleri, var olan toplumsal düzeni koruma işlevini asi arketipi üzerinden verdiği mitik mesajlarla muhafaza etme eğilimindedir. Nitekim efsanelerde bulunan mesajlarla toplum içerisinde asi olunmaması gerektiği gizil şekilde öğütlenmiştir. Kolektif düzeni derinden sarsan hiçbir olumsuzluğun veya kötülüğün karşılıksız kalmayacağı efsanelerde gösterilerek ideal insanın ortaya çıkması imlenmektedir.

Anne arketipinin yansımaları açısından incelenen efsanelerde annenin olumlu ve olumsuz yönlerini karşılayan uygulamalar da bulunmaktadır. Bu aşamda albastı, alkarısı, şubato ve kereftar gibi olağanüstü varlıklar anne arketipinin olumsuz yönünü temsil etmektedir. Olağanüstü varlıkların annenin olumsuz yönleri üzerinden verilmesi üvey anne faktörüyle doğrudan alakalıdır. Yöredeki evlilik türleri ruhsal kırılmaları olağan hale getirmiştir. Yoğun yaşamışlıklarda arketipsel düzlemde kendisine yer bulmaktadır. Çünkü toplumsal vaka haline gelen psikolojik kırılmalar arketipleri ortaya çıkarıp onları harekete geçirme özelliğine sahiptir.

Hız. Adem ve Hız. Havva'nın cennetten kovulmasıyla birlikte "yetim"liği deneyimleyen insanoğlu, arketipin yansımalarını ruh derinliklerinde tarihsel süreç boyunca saklayarak yaşatmıştır. Bitlis efsanelerinde yetim arketipi temsilleri olan anlatılar insanlığın varoluşsal eksikliğiyle paralellik gösteren niteliktedir. Sıradanlaşan ortamın bireyi tutsaklaştırıp maceraya sürüklediği arketip olan gezginin anlatılardaki temsili de insanın kolektif ruhuna işaret etmektedir. Nitekim mevcut durumundan sıkılan insanoğlu bulunduğu yerden ayrılarak bilinmezin peşinde sürüklenmiştir. Bu aşamada Bitlis efsanelerinde de bireyin gezgin ruhu, olay ve kişi düzleminde kendisini ortaya çıkarmaktadır. Maddi varlığını daha ulvi bir amaç uğruna ortadan kaldıran kurban, olaylar karşısında sürekli olarak iyi niyetiyle hareket eden masum ve bilinçaltının derinliklerinde bulunan hilebaz arketipinin yansımaları Bitlis efsanelerinde sıklıkla karşılaşılan diğer durumlardandır.

Kült inancı, Türk halk kültürünün büyük bölümünü oluşturan başat değerlerdendir. Bitlis efsanelerinde farklı unsurlara bağlı olarak gelişen kült inancının yansımalarını görmek olasıdır. Anlatılardan ziyade kült inancının gücü yörede gelenek ve göreneklere şekillendiren bir aşamada olduğu derleme çalışmaları sırasında izlenim edilmiştir. Türklerin Anadolu'yu yurt edinmek maksadıyla gerçekleştirdiği mücadelenin eşik noktası olan yöre geçmişin kültürel değerlerini koruyarak günümüze kadar ulaştırmıştır. Bu bağlamda Anadolu'nun tapusu olarak nitelendirilen Selçuklu

mezartaşları ve böylesi mekânlarla alakalı anlatılan efsaneler atalar kültünün en önemli yansımalarıdır. Bunun dışında doğada herşeyin ruh taşıdığı düşüncesinden hareketle dağ, ağaç, mağara, taş, su, toprak, ateş ve vb. gibi unsurlara bağlı olarak Türk düşün sisteminde ortaya çıkan kült inancının izleri Bitlis efsane metinlerinde güçlü bir şekilde kendisini ortaya koymaktadır.

Bitlis efsanelerinde kullanılan sayılar ve renkler anlatıların sembolik dillerinin açımlanması noktasında önemli olan diğer olgulardır. Varlıkların veya olayların tekrarlanma miktarını veren sayılar efsanelerde kolektifin yaşamsal tecrübesine karşılık gelmektedir. Renkler de toplumun değer yargıları ve yaşamı anlamlandırma yetisinin sonucu olarak kullanılan alternatif bir iletişim dili olarak karşımıza çıkmaktadır.

Efsaneler psiko-sosyal yönleriyle değerlendirildiğinde metinlerin merkezinde yer alan türbelerle ilgili inanış ve uygulamaların gelenek haline geldiği görülmektedir. Bazı metinlerden hareketle türbelerin doğal sağaltım meknı olduğu anlaşılmaktadır. Günümüzde dâhi türbelerde çeşitli hastalıklara şifa aranmaktadır. Efsanelerin kökenine bakıldığında örtük anlam dizgelerinin ardında gizlenen bazı Şamanist unsurlarla karşılaşacağı bir diğer gerçektir. Mitik dönemin mesajlarını insanlara ulaştırma misyonuna sahip olan rüyalar Bitlis efsanelerinde de bu yönüyle işlev görmektedir.

Değerler eğitimi, toplumların ideal insan yetiştirme maksadıyla başvurduğu bir eğitim modelidir. Bu aşamada değerleri bünyesinde muhafaza eden efsaneler pedagojik işleviyle millî eğitim içerisindeki yerini almaktadır. Bitlis'te derlenen efsane metinleri bilişsel, ahlakî, estetik ve dinsel değerler bakımından kendisine has bir potansiyel barındırmaktadır. İnsani değer yargılarına göre yetişen ve hareket eden nesiller toplumsal devamlılığı için oldukça önemlidir. Bahsi geçen düşüncelerden hareketle Bitlis efsaneleri geçmişin yaşamsal tecrübesini yapısında muhafaza ederek gelecek nesillerin eğitiminde kullanılmak üzere keşfedilmeyi beklemektedir.

Bölgenin yapısında inanç, dinî, doğa, şifa ve kültür turizmi açısından önemli olgular bulunmaktadır. Sahip olunan bu değerler bölgede anlatılan efsanelerle sunularak turistik tanıtım maksadıyla kullanılmalıdır. Nitekim çoğu mitik dönemden günümüze kadar ulaşan bölge efsanelerini dinleyen insanlar merak güdüsüyle hareket ederek bahsedilen yerlere karşı ilgi duymaya başlayacaktır. Dünyada olduğu gibi ülkemizde de yaygınlaşmaya başlayan kültür turlarının ekonomiye katkı sunduğu görülmektedir. Kültürel zenginlikleri ile Bitlis, kültür turlarının yarattığı ekonomik zenginlikten şimdiye

kadar yeterince yararlanamamıştır. Tarihî, coğrâfî ve kültürel değerlerin yaşatıldığı efsaneler, Bitlis'in tanıtımını ve turistik turların yaygınlaşmasını sağlayarak bölgenin ekonomik olarak kalkınmasında önemli bir misyon üstlenecektir.

KAYNAKÇA

a. Sözlü Kaynaklar

Kaynak kişilerin listesi soyadı sırasına göre yapılmıştır. Tablo içerisindeki sıralama ise: “*Soyadı, Adı, Doğum Tarihi, Eğitim Durumu, Mesleği ve Derleme Yeri*” şeklindedir. “Metinler” başlığı adı altında verilen bölümde efsane metinlerinin sonunda anlatıcı olan kaynak kişilerin (**K. No**) kısaltması ve sırası parantez içerisinde verilmiştir.

Kaynak Kişi No.	Soyadı	Adı	Doğum Tarihi	Eğitim Durumu	Mesleği	Derleme Yeri
K. K. 1	AKYÜREK	Şükran Güleser	1954	Lisans Mezunu	Emekli Öğretmen	Ahlat
K. K. 2	ALATAŞ	Fazilet	1934	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 3	ALTINTAŞ	Büşra	1990	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 4	AMAT	Aynur	1956	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 5	AMAT	Zuhal	1980	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 6	ARAÇ	Şükran	1971	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 7	ARITÜRK	Muhabbet	1929	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 8	ATEŞ	Kenan	1941	İlkokul Mezunu	Baston Ustası	Ahlat
K. K. 9	AYBER	Güven	1965	Lisans Mezunu	Emekli Öğretmen	Ahlat
K. K. 10	AYDOĞAN	Necati	1951	Lise Mezunu	Emekli Öğretmen	Ahlat
K. K. 11	AYTIĞ	Menice	1964	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 12	BABA	Songül	1959	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Mutki
K. K. 13	BAYIK	Serpil	1961	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 14	BİLGİR	Fecriye	1964	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 15	BİROL	Adnan	1971	İlkokul Mezunu	Baston Ustası	Adilcevaz
K. K. 16	BOZ	Necmettin	1954	Lise Mezunu	İmam	Adilcevaz
K. K. 17	ÇELEBİ	Orhan	1979	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Hizan
K. K. 18	ÇELİK	Binevş	1943	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Tatvan
K. K. 19	ÇELİK	Hasan	1941	Lise Mezunu	İmam	Hizan

K. K. 20	ÇELİK	Şekernaz	1951	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 21	ÇELİK	Verde	1941	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Mutki
K. K. 22	ÇETİNTAŞ	Abdülmenaf	1981	Okur-Yazar Değil	Kapıcı	Güroymak
K. K. 23	ÇIRAK	Cahide	1953	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 24	DİNÇ	Paşa	1947	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Güroymak-Gölbaşı Beldesi
K. K. 25	DİNÇER	Şahin	1998	Lise Mezunu	Öğrenci	Güroymak-Oduncular Köyü
K. K. 26	ELMAS	Necla	1994	Lise Mezunu	Öğrenci	Ahlat
K. K. 27	GELİŞKEN	Muhammet Emin	1930	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Bitlis- Koruk Köyü
K. K. 28	GÖKTÜRK	Ceylan	1992	Lise Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 29	GÖREN	Murat	2001	Lise Mezunu	Öğrenci	Ahlat-Yoğurtyemez Köyü
K. K. 30	GÜCÜM	Fadile	1952	İlkokul Mezunu	Emekli	Mutki
K. K. 31	GÜLTAY	Belkis	1979	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 32	GÜLTEKİN	Agit	1962	Lisans Mezunu	Öğretmen	Bitlis-Merkez
K. K. 33	GÜLTEKİN	Belkis	1980	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Ahlat
K. K. 34	GÜNBAY	Ahmet	1969	İlkokul Mezunu	Serbest Meslek	Güroymak-Yukarı Kolbaşı Köyü
K. K. 35	GÜNDOĞDU	Sait	1953	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Bitlis-Merkez
K. K. 36	GÜVEN	Ergin	1968	Lisans Mezunu	Memur	Bitlis-Merkez
K. K. 37	HAKVERDİOĞLU	Ayvaz	1952	Lise Mezunu	Zabıta	Ahlat
K. K. 38	IRKILATA	Edibe	1980	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Bitlis-Kireçtaşı Köyü
K. K. 39	İLYAS	Güler	1947	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 40	İLYAS	Gülten	1982	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 41	İNAL	Nusret	1961	Ortaokul Mezunu	Emekli	Ahlat
K. K. 42	KALENDER	Tahsin	1928	İlkokul Mezunu	Taş Ustası	Ahlat

K. K. 43	KAPÇAK	Mukaddes	1966	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 44	KAPLAN	Leyla	1990	Lisans Mezunu	Öğrenci	Hizan
K. K. 45	KARAKAŞ	Rıdvan	1989	Ön Lisans Mezunu	Serbest Meslek	Mutki
K. K. 46	KARDAŞ	Ferziye	1948	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Mutki
K. K. 47	KARDAŞ	Medeni	1964	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Mutki
K. K. 48	KARDAŞ	Zekiye	1951	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Mutki
K. K. 49	KOLAY	Aynur	1979	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Bitlis-Merkez
K. K. 50	KUTLU	Cemile	1956	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Mutki
K. K. 51	MAĞ	Abdülhalik	1944	Okur-Yazar Değil	Şoför	Güroymak
K. K. 52	ÖZBEY	Sevdin	1949	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Güroymak-Gölbaşı Beldesi
K. K. 53	ÖZİÇ	Maşallah	1994	Lisans Mezunu	Öğretmen	Güroymak
K. K. 54	POLAT	Sait	1981	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Mutki
K. K. 55	PİRHASANOĞLU	Özcan	1954	Ön Lisans Mezunu	Teknisyen	Ahlat
K. K. 56	SAKARYA	Rasim	1987	Lisans Mezunu	İmam	Güroymak
K. K. 57	SAKARYA	Resul	1942	Okur-Yazar Değil	Çiftçi	Güroymak
K. K. 58	SERDAR	Mehmet Törehan	1958	Lisans Mezunu	Akademisyen	Bitlis
K. K. 59	SEVİNÇ	Yasemin	1980	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Tatvan
K. K. 60	SİPKİ	Zekiye	1928	Okur-Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak-Günkırı Beldesi
K. K. 61	SUNA	Abdurrahman	1978	Lise Mezunu	Memur	Ahlat
K. K. 62	SUNA	Büşra	1995	Lise Mezunu	Öğrenci	Ahlat
K. K. 63	ŞAMİLOĞLU	Fikret	1940	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Adilcevaz
K. K. 64	TAŞGİT	Mine	1952	Lise Mezunu	Ebe	Ahlat
K. K. 65	TOKMAK	Nizam	1944	İlkokul Mezunu	Çiftçi	Bitlis-Merkez
K. K. 66	TOKTAŞ	İhsan	1961	İlkokul Mezunu	Serbest Meslek	Bitlis-Merkez

K. K. 67	TÜRKMEN	Evren	1993	Lisans Mezunu	Serbest Meslek	Bitlis- Merkez
K. K. 68	ÜSTTE	Mehmet	1950	Okur- Yazar Değil	Çoban	Hizan
K. K. 69	YEMAN	Meliha	1968	Okur- Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis- Merkez
K. K. 70	YEŞİLAĞAÇ	Herdem	1981	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Bitlis- Yolyazı Köyü
K. K. 71	YEŞİLYOL	Hanım	1975	İlkokul Mezunu	Ev Hanımı	Güroymak- Gölbaşı Beldesi
K. K. 72	YEŞİLYURT	Şimzerin	1953	Okur- Yazar Değil	Ev Hanımı	Bitlis- Başhan Köyü
K. K. 73	YILDIRIM	Gülistan	1952	Okur- Yazar Değil	Çiftçi	Güroymak
K. K. 74	YILDIRIM	Naile	1932	Okur- Yazar Değil	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 75	YILMAZ	Peri	1960	İlkokul Terk	Ev Hanımı	Güroymak
K. K. 76	YURTTAŞ	İsmail	1957	Lise Mezunu	Emekli Öğretmen	Ahlat
K. K. 77	ZENT	Seyfettin	1965	Lise Mezunu	Makinist	Tatvan
K. K. 78	ZÜLFİKAR	Mehmet Şirin	1938	Okur- Yazar Değil	Türbedar	Bitlis- Merkez

b. Yazılı Kaynaklar

- ABDULLA, Kamal (2015); **Mitten Yazıya veya Gizli Dede Korkut**, (akt. Dr. Ali Duymaz), İstanbul, Ötüken Yayınları.
- AKTAŞ, Semra- Orhan Batman (2010); “Efsanelerin Turistik Çekicilik Üzerine Etkileri: Profesyonel Turist Rehberlerine Yönelik Bir Araştırma”, **e-Journal of New World Sciences Academy**, 5 (4), s. 367-395.
- ALİZADE, Rövşen (2012); **Türk Kültüründe Kültler**, İstanbul, İstanbul Aydın Üniversitesi Yayınları.
- ALPTEKİN, Ali Berat (1993); **Fırat Havzası Efsaneleri**, Antakya.
- ALPTEKİN, Ali Berat (2005); **Halk Hikayelerinin Motif Yapısı**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ALPTEKİN, Ali Berat (2012); **Efsane ve Motifleri Üzerine**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- AND, Metin (2009); **Oyun ve Bügü / Türk Kültüründe Oyun Kavramı**, İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- ANOHIN, A. V. (2006); **Altay Şamanlığına Ait Materyaller**, (çev. Zekeriya Karadavut-Jannet Meyermanova), Konya, Kömen Yayınları.
- ARSLAN, Ahmet (2011); **Felsefeye Giriş**, Ankara, Adres Yayınları.
- ASENA, G. Ahmet Can (2011); **Altay Bilik**, İstanbul, Pan Yayıncılık.
- ASSMANN, Jan (2001); **Kültürel Bellek**, (çev. Ayşe Tekin), İstanbul, Ayrıntı Yayınları.
- ASLAN, Engin- Gül Güneş (2014); “Avrupalı Seçkin Destinasyonlar (EDEN) Kapsamında Engelsiz Şehirler ve Turizm: “Ulusal Yazılı Medyada Engelsizlik Üzerine Bir Tarama”, **Gazi Üniversitesi Turizm Fakültesi 15. Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı**, s. 1-15.
- ATEŞ, Mehmet (2001); **Mitolojiler ve Semboller**, İstanbul, Aksiseda Matbaası.
- AYKAN, Güven (2015); **Tarihte Bitlis- Bitlis’te Tarih**, İstanbul, Bitlis Valiliği Yayınları.
- AYLAR, Mustafa (2019); “Orta çağ İslam Coğrafyacılarına Göre Bitlis- Ahlat ve Çevresi” **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, C. I, Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- AYVERDİ, İlhan (2010); **Misalli Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul, Kubbealtı Lugatı Yayınları.

- BACHELARD, Gaston (2006); **Su ve Düşler (Maddenin İmgelemi Üzerine Deneme)**, (çev. Olcay Kunal), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları.
- BAKIRCIOĞLU, Rasim (2012); **Ansiklopedik Eğitim ve Psikoloji Sözlüğü**, Ankara, Anı Yayıncılık.
- BALDICK, Julian (2000); **Hayvan ve Şaman**, İstanbul, Hill yayıncılık.
- BALABAN, Tuğrul (2013); **Amasya Efsane, Menkabe ve Memoratları**, (Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı ABD, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum.
- BALKAYA, Âdem (2010); “Kozmogoni Anlatılarında Dikotomik Algının Nedenselliği”, **Turkish Studies International Periodical For The Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Vol. 7/4, s. 987-994.
- BANARLI, Nihat Sami (1983); **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- BARASH, Jeffrey Andrew (2007); “Belleğin Kaynakları”, **Cogito dergisi, Bellek: Öncesiz, Sonrasız**, İstanbul, S. 50, s. 11- 23.
- BASCOM, William R. (2003); “Folklorun Biçimleri: Nesir Anlatılar”, (çev. R. Nur Aktaş vd.), **Milli Folklor**, S. 59, s.76-95.
- BAYAT, Fuzuli (2006); **Ana Hatlarıyla Türk Şamanlığı**, İstanbul, Ötüken Neşriyat.
- BAYAT, Fuzuli (2012); **Türk Mitolojik Sistemi II**, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- BEYDİLİ, Celal (2003); **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Ankara, Yurt Yayınları.
- Bitlis İl Yıllığı** (1973); Cumhuriyet’in 50. Yılında Bitlis, Ankara, Tmo.
- BORATAV, Pertev Naili (1984); **100 Soruda Türk Folkloru**, İstanbul, Gerçek Yayınevi.
- BORATAV, Pertev, Naili (2016); **100 Soruda Türk Halk Edebiyatı**, Ankara, Bilgesu Yayınları.
- BRUHL, Lucien Levy (2006); **İlkel Toplumlarda Mistik Deneyim ve Simgeler** (çev. Oğuz Adanır), Ankara, Doğu Batı Yayınları.
- BUCH, Wilfred (1992); “Masal ve Efsane Üzerine”, (çev. Ali Osman Öztürk), **Milli Folklor**, S. 13, s. 10-15.
- BUFFALO Gary- Sherry Firedancer (2007); **Şamanların Erk Hayvanları**, (çev. Bülent Uluçer), İstanbul, Okyanyus Yayıncılık.
- BURKERT, Walter (1999); **İlk çağ Gizem Tapıları** (çev. Adır Sina Şener), Ankara, İmge Yayınevi.

- CAMPBELL, Joseph- Moyers Bill (2013) **Mitolojinin gücü**, İstanbul, Mediacat Kitapları.
- CAYCE, Edgar (1996); **Rüyaların Dili**, (çev. Acar Doğangün), İstanbul, Arıtan Yayınevi.
- CEVİZCI, Ahmet (1999); **Felsefe Sözlüğü**, İstanbul, Paradigma Yayınları.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007); **Ötüken Türkçe Sözlük**, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- ÇELEBİ, Cesim vd. (2001); **Yaşayan Kültür Ahlat**, Ankara, Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ÇELEPİ, Mehmet Surur (2017); **Türk Halk Kültüründe Rüya**, Konya, Kömen Yayıncılık.
- ÇETİN, Beyzade Nadir (2014); “Yeniden Anlamlandırma Aracı Olarak Reklam”, **Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/5 Spring**, s. 559-573.
- ÇETİNDAG, SÜME, Gülda (2008); “Türk Kültüründe Mağara Motifi”, **38. ICANAS Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi**, 10-15 Eylül Ankara, Bildiriler. C I, s. 443-455.
- ÇETİNDAG SÜME, Gülda (2011); **Köroğlu Merkezli Hikâyelerin Sembolik Açılımı**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ.
- ÇETİNDAG SÜME, Gülda (2014); “Türk Halk Kültüründe İznik Gölü”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S. 2, Yıl 2, s. 83-196.
- ÇETİNDAG SÜME, Gülda (2019); “Efsanelerin Eğitimsel İşlevleri”, **Toroslardan Tanrı Dağlarına Türk Halk Biliminin Ulu Çınarı Prof. Dr. Ali Berat Alptekin Armağanı**, Konya, Kömen Yayıncılık, s. 844-855.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2003a); **Türk Halk Kültüründe Memoratlar ve Halk İnançları**, Ankara, Akçağ Yayınları.
- ÇOBANOĞLU, Özkul (2003b); “Türk Folklorunda “Kaybolan Otostopçu Hayalet Kız Efsanesi”, **Türkbilgi**, S. 6, s. 41-55.
- ÇORUHLU, Yaşar (2002); **Türk Mitolojisi’nin Anahatları**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- ÇÜÇEN, Abdülkadir (2012); **Felsefeye Giriş**, İstanbul, Sentez yayınları.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2013); **Tatvan Tarihi**, İstanbul, Birleşik Yayınları.
- DEMİRTAŞ, Mehmet (2004); Şeref Han, “Hizan’ın Dünü Bugünü”, **Kültür Edebiyat Dergisi**, Yıl 1 (1), s. 10-13.

- DEVELLIOĞLU, Ferit (1992); **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara, Aydın Kitabevi.
- DUMAN, Mustafa (2012); “Bozkurtan Hızır’a Türk Halk Anlatmalarında Kılavuz”, **Millî Folklor**, Yıl 24, S. 96, s. 190-201.
- DURKHEIM, Emile (2005); **Dini Hayatın İlkel Biçimleri**, (çev. Fuat Aydın), İstanbul, Ataç Yayınları.
- DUVARCI, Ayşe (2005); “Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar”, **Bilig**, Kış/32, s. 125-144.
- DUYMAZ, Ali (2001); “Kaz Dağı ve Sarıkız Efsaneleri Üzerine Bir Değerlendirme”, Balıkesir Üniversitesi, **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 5, s. 88-102.
- DUYMAZ, Ali (2008); “Türk Folklorunda Dış Ruh Tasarımı”, **Bilig**, Bahar/45, s. 1-22.
- DUYMAZ, Ali (2014); “Anadolu-Türk Efsanelerinde Secde Eden Ağaç Motifi Çevresinde Bir Değerlendirme”, **Prof. Dr. Ali Çelik Armağanı**, Ankara, Akçağ Yayınevi.
- EGE, Fatih (2016); **Masallarda Bilincin Dönüşümü ve Dönüştürülmesi** (Kuzeydoğu Anadolu Masalları Örneklemesinde), Ankara, Kültür Ajans Yayınları.
- EKİCİ, Metin (2015); **Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri**, Ankara, Geleneksel Yayıncılık.
- ELÇİN, Şükrü (1977); “Atların Doğuşuyla İlgili Efsaneler”, **Halk Edebiyatı Araştırmaları**, Ankara, s. 47-51.
- ELÇİN, Şükrü (1986); **Halk Edebiyatına Giriş**, Ankara, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ELIADE, Mircea (1994); **Ebedi Dönüş Mitosu**, (çev. Ümit Altuğ), Ankara, İmge Yayınevi.
- ELIADE, Mircea (2001); **Mitlerin Özellikleri**, (çev. Sema Rifat), İstanbul, Simavi Yayınları.
- ELIADE, Mircea (2003); **Dinler Tarihine Giriş** (çev. Lale Arslan), Ankara, Kabalcı Yayınları.
- ELIADE, Mircea (2005); **Dinler Tarihi (İnançlar ve İbadetlerin Morfolojisi)**, (çev. Mustafa Ünal), Konya, Serhat yayınevi.
- ELIADE, Mircea (2016); **Okültizm, Büyücülük ve Kültürel Modalar**, (çev. Cem Soydemir), Ankara, Doğu Batı Yayınları.

- ELİUZ, Ülkü (2008); "Mekânın İçsel Dönüşüm Dinamikleri Bağlamında Yahya Kemal Şiiri", Bir Medeniyeti Yorumlamak: Ölümünün 50. Yılında Yahya Kemal Beyatlı Sempozyumu, **Bildiri Kitabı**, İstanbul, 3-7 Kasım, s. 415-420.
- ERDEM, İlhan (2002); "Doğu Anadolu Türk Devletleri", **Türkler Ansiklopedisi**, Ankara, Yeni Türkiye Yayınları.
- ERGÖZ, Ramazan (2014); **Anadolu Efsanelerinde Yasaklar ve Cezalar**, (Ardahan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ardahan.
- ERGUN, Metin (1997a); **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, I. Cilt, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları,
- ERGUN, Metin (1997b); **Türk Dünyası Efsanelerinde Değişme Motifi**, II. Cilt, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERGUN, Metin (2000); "Türk Ağaç Kültü İnancının Dede Korkut Hikâyelerindeki Yansımaları", **Milli Folklor**, S. 47, s. 22-30.
- ERGUN, Pervin (2004); **Türk Kültüründe Ağaç Kültü**, Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- ERSOY, Necmettin (2000); **Semboller ve Yorumları**, İstanbul, Zafer Matbaası.
- FEDAKÂR, Pınar (2014); "Besleyen mi, Öldüren mi: Türk Mitik Tasavvurunda Anne Arketipinin Antropomorfik Görünümleri", **Milli Folklor**, S. 103, s. 5-19.
- FORDHAM, Frieda (1997); **Jung Psikolojisinin Ana Hatları** (çev. Aslan Yalçiner), İstanbul, Say Yayınları.
- FRAZER, James G. (1992); **Altın Dal Dinin ve Folklorun Kökleri II**, (çev. Mehmet H. Doğan), İstanbul, Payel Yayınları.
- FROMM, Erich (2017); **Rüyalar Masallar Mitler Sembol Dilinin Çözümlemesi**, (çev. Aydın Arıtan, Kaan H. Ökten), Ankara, Say Yayınları.
- GENÇTAN, Engin (1994); **İnsan Olmak**, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- GOFFMAN, Erving (2014); **Günlük Yaşamda Benliğin Sunumu**, (çev. Barış Cezar), İstanbul, Metis Yayıncılık.
- GÖKERİ, A. İpek (1979); **Arketiplere Dayanan Yeni Bir İnceleme Yönteminin Tanıtılarak İngiliz ve Türk Edebiyatında Bazı Romans ve Epik Niteliğinde Yapıtlara Uygulanması**, (Ankara Üniversitesi DTCF Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (2006); **Dedem Korkudun Kitabı**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.

- GÖLE, Münir (2007); “Doğru Olmadığım Biliyorum, ama Öyle Hatırlıyorum”, **Cogito dergisi, Bellek: Öncesiz, Sonrasız**, İstanbul, S. 50, s. 23-31.
- GÖMEÇ, Saadettin (2011); **Şamanizm ve Eski Türk Dini**, Ankara, Berikan Yayınevi.
- GÖNEN, Sinan (2015); “Türkçe Kelimelerin Efsane Dünyasında Anlamlandırılması Ve Çözümlemesi”, Konya, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 33, s. 181- 200.
- GÜLTEPE, Necati (2015); **Türk Mitolojisi (Yeni Araştırmalar Işığında)**, İstanbul, Resse Kitapevi.
- GÜNDÜZ, Şinasi (1998); **Din ve İnanç Sözlüğü**, Konya, Vadi Yayınları.
- HOPPAL, Mihaly (2001); “Sibiry Şamanizmde Doğa Tapınımı”, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, S.41, s. 209-225.
- IŞIK, Neşe- Neslihan Karakuş (2017); “Erken Çocukluk Döneminde Efsane, Destan Ve Masal Metinlerinin Kullanımı”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, S. 4, s. 118-133.
- İNAN, Abdülkadir (1986); **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- İPEK, Yasin (2004); **Tarihle Doğanın Buluştuğu Yer Adilcevaz**, Kayseri, Lâçin Yayınları.
- İPEK, Yasin (2011a); “Adilcevaz’da Geçiş Dönemleriyle İlgili İnanış ve Uygulamalar”, Bitlis, **Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu Bildirileri**.
- İPEK, Yasin (2011b); “Kuzey Van Gölü Havzası’ndaki Halk İnanışları ve Uygulamaları”, Van, **Erciş Belediyesi Kültür Yayınları**.
- İslam Ansiklopedisi** (1979); “Bitlis” Maddesi, C. 2, İstanbul Milli Eğitim Basımevi.
- JUNG, Carl Gustav (2001); **Doğu Metinleri’ne Psikolojik Yaklaşım**, (çev. Ahmet Demirhan), İstanbul, İnsan Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2004); **Eşzamanlılık: Nedensellik Dışı Bağlayıcı Bir İlke**, (çev. Levent Özşar), İstanbul, Biblos Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2009a); **Dört Arketip** (çev. Zehra Aksu Yılmaz), İstanbul, Metis Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2009b); **İnsan ve Sembolleri**, (çev. Ali Nahit Babaoğlu), İstanbul, Okyanus Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2015a); **Maskülen Erilliğin Farklı Yüzleri** (çev. Didem Gamze Erdinç), İstanbul, Pinhan Yayınları.

- JUNG, Carl Gustav (2015b); **Feminen Dişillığın Farklı Yüzleri**, (çev. Tuğrul Veli Soylu), İstanbul, Pinhan Yayınları.
- JUNG, Carl Gustav (2015c); **Kişiliğin Gelişimi**, (çev. Duygu Olgaç), İstanbul, Pinhan Yayınları.
- KAFESOĞLU, İbrahim (1998); **Türk Milli Kültürü**, İstanbul, Ötüken Yayınları.
- KALAFAT, Yaşar (2011); **Türk Kültürlü Halklarda Hz. Hızır'dan Sultan Nevruz'a**, Ankara, Berikan Yayınevi.
- KAPLAN, İbrahim (2010); **Van Gölü Çevresinde Şamanizm İzleri**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ.
- KARAASLAN, Mehmet (2010); “Van Yöresinde Anlatılan Dağ Konulu Efsaneler ve Efsane Anlatma Geleneğine İlişkin Değerlendirmeler”, **Motif Akademi Halkbilimi Dergisi**, C.3, S. 5, s. 199-213.
- KARADAVUT, Zekeriya (1992); **Yozgat Efsaneleri (İnceleme- Metin)**, (Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Konya.
- KARADAVUT, Zekeriya (2016); “Erzincan Efsanelerinde Hayvan Donuna Girme (Kartal Olma) Motifi Üzerine”, **Uluslararası Erzincan Sempozyumu Bildiri Kitabı**, Erzincan, s. 589- 594.
- KARADAVUT, Zekeriya (2018a); “Köroğlu Destanında Hz. Ali”, **IV. Uluslararası Alevilik ve Bektaşilik Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, 18-20 Ekim, Ankara, s. 871- 882.
- KARADAVUT, Zekeriya (2018b); “Kağızmanlı Hıfzı'da Kuş İmgesi”, **Ölümünün 100. yılında Kağızmanlı Hıfzı Uluslararası Sempozyumu Bildiriler Kitabı**, Kağızman, s. 845- 852.
- KARADENİZ, Yağmur Sibel (2018); “Efsane ve Mitoloji Üzerine Genel Bir Değerlendirme ve Efsane Mitoloji İlişkisi”, **Asia Minor Studies- International Journal Of Social Sciences**, C. 6, S. 12, s.317-328.
- KARAOĞLU, Özgür- Sinan Kılıç (2017); “Nemrut Volkanı ve Kral Nemrut'un Efsanesi”, Eskişehir, **Mavi Gezegen Dergisi**, S. 22, s. 29- 37.
- KASAPOĞLU, Abdurrahman (1997); **Kuran'da İman Psikolojisi**, İstanbul, Yalnız Kurt Yayınları.
- KAYAOĞLU, Celal (1967); **Bitlisi Tanıyalım**, Ankara, Yeni Desen Matbaası.

- KILIÇASLAN, Sevilay (2016); “Reklam Metinlerindeki Metinlerarasılık İlişkilerinin Axe Deodorant Reklam Filmleri Örneğinde İncelenmesi”, **İstanbul Journal of Social Sciences** (2016) Fall: 14, s. 48-74.
- KINAY, Fatma (1995); **Bitlis’ten Derlenen Halk Edebiyatı ve Folklor Mahsulleri**, (Bitirme Tezi, Fırat Üniversitesi), Elâzığ.
- KIZILTOPRAK, Barış (1998); **Bitlis Masal ve Efsaneleri**, (Bitirme Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi), Van.
- KOCABIYIK, Ergun (2015); **Dolaylı Hayvan**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- KOÇAK, Aynur (2006); “Halk Anlatılarında Deli Tipi Üzerine Bazı Tespitler”, **Mitten Meddaha Türk Halk Anlatıları Uluslararası Sempozyum Bildirileri**, Gazi Üniversitesi, Ankara, s. 280-289.
- KORKMAZ, Ramazan (1998); “Dede Korkut Hikâyelerindeki Su Kültünün Mitik Yorumu” **Türk Kültürü**, S. 418, s. 91-98.
- KORKMAZ, Ramazan (2005); “Yurtsuzluk İtkisi ve Anayurt Otel”, **İlmi Araştırmalar**, S. 20, s. 139-148.
- KORKMAZ, Ramazan (2007); “Romanda Mekânın Poetiği”, (Ayşenur Külahlıoğlu, İslam-Süer Eker), **Edebiyat ve Dil Yazıları**, Ankara, Grafiker Yayınları, s. 399-415.
- KORKMAZ, Ramazan (2008); **Aytmatov Anlatılarında Ötekileşme Sorunu ve Dönüş İzlekleri**, Ankara, Grafiker Yayınları.
- KORKMAZ, Ramazan (2016); “Arketipsel Sembolizm Açısından Dede Korkut Anlatılarındaki Yüce-Birey ve Alp-Bilge Tipi”, **Dede Korkut Okumaları** (Editör: Ramazan Korkmaz), İstanbul, Kesit Yayınları.
- KOVEL, Joel (1994); **Tarih ve Tin** (Özgürleşme Felsefesi Üzerine Bir İnceleme), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- KÖKNEL, Özcan (1998); **Korkular, Takıntılar, Saplantılar**, İstanbul, Altın Kitaplar Yayınevi.
- LAYDOR, Samuel (2008); **Simyacı** (çev. Selvihan Kurt), İstanbul, Ares Kitap.
- LUTHİ, M. (1995); “Masalın Efsane, Menkabe, Mit, Fabl ve Fıkra Gibi Türlerden Farkı” (çev. Sevgül Karasubaşı), **Milli Folklor**, S. 25, s. 66-68.
- LVOVA, E. L. vd. (2013a); **Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Kâinat ve Zaman. Nesneler Dünyası**, (çev. Metin Ergun), Konya, Kömen Yayınları.

- LVOVA, E. L. vd. (2013b); **Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: İnsan ve Toplum**, (çev. Metin Ergun), Konya, Kömen Yayınları.
- LVOVA, E. L. vd. (2013c); **Güney Sibirya Türklerinin Geleneksel Dünya Görüşleri: Simge ve Ritüel**, (çev. Metin Ergun), Konya, Kömen Yayınları.
- MANDACI, Ebru (2019); “Urartu Döneminde Bitlis’in Sosyo-Ekonomik Yapısı”, **Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, C. I, Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- MARKS, Tracy (2006); Gizli **Benliğiniz Astrolojinin 12. Evi**, (çev. Serap Şengöz), İstanbul, İlhan Yayınevi.
- MAY, Rollo (1997); **Kendini Arayan İnsan**, (çev. Ayşen Karpat), İstanbul, Kuraldışı Yayıncılık.
- Meydan Larousse** (1981); İstanbul, Meydan Yayınları.
- MUSALI, Namiq (2017); “Safevî Şahlarının Ahlat ve Adilceva’la İlgili İki Fermanı Üzerine” **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C. 6, S.1, s. 57-70.
- NEUMAYER, Petra (2012); **Sayılarla İyileşme Sayıların Mistisizminden Ruhsal Kodlamaya**, (çev. Ceyda Aydın), İstanbul, Kuraldışı Yayıncılık.
- OCAK, Ahmet Yaşar (1992); **Kültür Tarihi Kaynağı Olarak Menakıbnameler**, Ankara, Türk Tarih Kurumu.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2002); **Alevi ve Bektaşî İnançlarının İslam Öncesi Temelleri**, İstanbul, İletişim Yayınları.
- OCAK, Ahmet Yaşar (2002); **İslam-Türk İnançlarında Hızır yahut Hızır-İlyas Kültü**, İstanbul, Kabalcı Yayınevi.
- OKUMUŞ, Ejder (2019); **Evliya Çelebi’nin Seyahatnâme’sinde Bitlis ve Çevresi, Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis**, C. II, Bitlis, Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin (1993); **Türk Mitolojisi**, I-II., Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları
- ÖNAL, Mehmet Naci (2003); “Dağ Kültü, Eren Kültü ve Şenliklerinin Muğla’daki Yansımaları”, **Bilig**, sayı 25, s. 99-124.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2009); “Kutsalın Türk Kültüründeki İzleri: Tanrısal Simgecilik”, **Millî Folklor**, Yıl 21, S. 84, s. 57-72.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2013); **Muğla Efsaneleri (Araştırma- İnceleme)**, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.

- ÖZDEMİR, Serdar Deniz (2014); **Anadolu Masallarında Su ve Ateş**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elâzığ.
- ÖZDEMİR, Serdar Deniz (2019); **Türk Halk Anlatılarında Dev Motifi**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi), Elâzığ.
- ÖZKAN, Tuba Saltık (2010); “Bamsı Beyrek ve Bey Böyrek Anlatılarında Arketipik İmgeler”, **Milli Folklor**, Yıl: 22, s. 81-90.
- ÖZTÜRK, Cemil, Rahmi Otluoğlu (2002); **Sosyal Bilgiler Öğretiminde Edebi Ürünler ve Yazılı Materyaller**, Ankara, Pegem Yayıncılık.
- PEARSON, Carol S. (2003); **İçimizdeki Kahraman**, (çev. Semra Ayanbaşı), İstanbul, Akaşa Yayınları.
- POTAPOV, Leonid Pavloviç (2012); **Altay Şamanizmi** (çev. Metin Ergun), Konya, Kömen Yayınları.
- RADLOFF, Wilhelm (2008); **Türklük ve Şamanlık**, İstanbul, Örgün Yayınevi.
- ROUX, Jean-Paul (2011); **Türklerin ve Moğolların Eski Dini**, İstanbul, Kabcacı Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (1976); **101 Anadolu Efsanesi**, İstanbul, Damla Yayınları.
- SAKAOĞLU, Saim (1980); **Anadolu-Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- SAMBUR, Bilal (2005); **Bireyselleşme Yolu: Jung’un Psikoloji Teorisi**, Elis Yayınları, İstanbul.
- SAMİ, Şemsettin (1989); **Kamus-ı Türki**, İstanbul, Enderun Kitabevi.
- SAYAN, Yüksel –Şahabettin Öztürk (2001); **Bitlis Evleri**, Ankara, Kültür Bakanlığı.
- SAYDAM, Bilgin (1997); **Deli Dumrul’un Bilinci “Türk- İslam Ruhu” Üzerine Bir Kültür Psikolojisi Denemesi**, İstanbul, Metis Yayınları.
- SCHIMMEL, Annemarie (2000); **Sayıların Gizemi**, İstanbul, Alfa Yayınları.
- SEÇKİ, Sezaver (2015); **İmgelerin, Olayların Sembolik Saklı Mesajı**, İstanbul, Sınır Ötesi Yayınları.
- SERDAR, Mehmet Törehan (2002); **Bitlis İnançları**, Bitlis, Bitlis Valiliği Yayınları.
- SERDAR, Mehmet Törehan (2007); **Bitlis**, Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayınları.
- SERDAR, Mehmet Törehan (2017); **Bitlis Erenleri Cilt 1-2**, Bitlis Valiliği Yayınları.
- SERT, Özlem (2010); **Umudun Tarihine Yolculuk Yedi Uyurlar Efsanesi**, Ankara, Phoenix Yayınevi.

- SEYİDOĞLU, Bilge (1992); “Efsane” **Türk Dünyası El Kitabı**, C. 3, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- SHARPE, Eric J. (2000); **Dinler Tarihinde 50 Anahtar Kavram Dinler (Karşılaştırmalı Bir Çalışma)**, (çev. Ahmet Güç), Bursa, Arasta Yayınları.
- ŞAHİN, Veysel (2013); “Oğuz Atay’ın Romanlarında Toplumsal Yabancılaşma”, **Turkish Studies**, Volume 8/9 Summer 2013, s. 2313-2322.
- ŞAHİN, Veysel (2018); “Kağızmanlı Recep Hıfzı’nın Şiirlerinde Tabiat ve Mekâna Dönüş”, **Kusad**, Karaman, C.1, S.1, s.108-122.
- ŞENER, Cemal (1996); **Şamanizm**, İstanbul, Bds Yayıncılık.
- ŞENER, Cemal (2003); **Şamanizm, Türklerin İslamiyet’ten Önceki Dini**, İstanbul, Etik Yayınları.
- ŞENOCAK, Ebru (2005); **İbn Sînâ Hikâyeleri Üzerinde Mukayeseli Bir Araştırma**, (Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elâzığ.
- ŞENOCAK, Ebru (2009); “Kültürel Bellekte İstanbul”, **7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Türk ve Dünya Kültüründe İstanbul**, Ankara, 5- 10 Ekim, s. 281-308.
- ŞENOCAK, Ebru (2013a); “Göç ve Ergenekon Destanlarında Mitostan Ütopyaya Yolculuk”, **Turkish Studies**, Volume 8/1 Winter, s.2525-2537.
- ŞENOCAK, Ebru (2013b); “Canbulat Paşa” adlı Kıbrıs Efsanesinden Hareketle Türk Efsanelerinde Kendilik Bilinci”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S.13, C. 5, s.83-103
- ŞENOCAK, Ebru (2015a); “Basat’ın Tepegöz’ü Öldürdüğü Destan’a Arketipsel Bir Yaklaşım”, **III. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi “Dede Korkut ve Türk Dünyası” Bildiriler Kitabı**, Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, s. 1313-1328.
- ŞENOCAK, Ebru (2015b); "Dede Korkut Hikâyelerinde Yüce Ana'dan Korkunç Ana'ya, Umay Ana'dan Kara Umay'a/Karay May'a", çağdaş Folklor: Problemler, Perspektifler, (Düzenleyen: Nuride Muhtarzade), **Azerbaycan Millî İlimler Akademiyası, Folklor Enstitüsü Yayınları**, Bakü, S. 85, s. 1033-1328.
- ŞENOCAK, Ebru (2019); "Ashab-ı Kehf/Yedi Uyurlar" Kıssasının/Efsanesinin Sembolik Tahlili”, **Multidisipliner Çalışmalar (Dil ve Edebiyat Üzerine Araştırmalar)**, Konya, Aybil Yayınları.

- ŞİMŞEK, Esmâ (1991); “Ağıtların Halk Edebiyatının Anlatmaya Dayanan Türleri ile Olan Münasebetleri”, **Millî Folklor**, S. 12. s.55-58.
- ŞİMŞEK, Esmâ (1995); “Giresun ve Çevresinde Anlatılmakta Olan ‘Ana Geyik’ Efsanesinde Mitolojik Unsurlar”, **Millî Folklor Dergisi**, S. 26, s. 17-22.
- ŞİMŞEK, Esmâ (1996); “Türk Folklor ve Halk Edebiyatında Elma”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, Aralık, S. 105, s. 203-216.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2001); **Yukarı Çukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması III**, Ankara, Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2003); “Anadolu’da Yağmur Duasına Bağlı Olarak Oynanan Bir Oyun: “Çömçeli Gelin”, **Millî Folklor**, S. 60, s. 78-87.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2009); “Elikli Tekkesi (Zeynel Abidin) Hakkında Anlatılan Efsane Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarihi ve Kültürü ile Zile Sempozyumu** (9- 12 Ekim), Zile Belediyesi Kültür Yayınları, s. 257-265.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2011); “Munzur’dan Amanoslara Çoban Menkıbelerine Yansıyan Birliktelik”, **Erciyes**, Yıl 34, S. 401, s. 5-7.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2016a); “Anonim Halk Şiiri İçerisinde Ninnilerin Yeri”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, C. 4, S. 8, s. 33-64.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2016b); “Türk Kültüründe, Kaplumbağalarla İlgili Efsaneler Üzerine Bir Değerlendirme”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S.10, s.51-63
- ŞİMŞEK, Esmâ (2017); “Türk Kültüründe ‘Alkarısı’ İnancı ve Bu İnanca Bağlı Olarak Anlatılan Efsaneler”, **Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, S.12, C. 5, s.99-115.
- ŞİMŞEK, Esmâ (2019); “Yunus Emre Menkıbelerinin Sembolik Çözümlemesi (Meddah Behçet Mahir Anlatması)”, **Umay Ana’dan Umay Hoca’ya Prof. Dr. Umay Günay Türkeş’e Armağan Kitabı**, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- TANYU, Hikmet (1968); **Türklerde Taşla İlgili İnançlar**, Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- TANYU, Hikmet (1973); **Dinler Tarihi Araştırmaları**, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- TARHAN, Nevzat (2011); **İnanç Psikolojisi (Ruh, Beyin ve Akıl Üçgeninde İnsanoğlu)**, İstanbul, Timaş Yayınları.
- TEKİN, Rahmi (1994); **Ahlat Tarihi**, İstanbul, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları.

- TUNCEL, Metin (1992); “Bitlis”, **DİA**, İstanbul, C. VI.
- TURAN, Osman (1993); **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul.
- TÜRE, İskender (2000); **Kur'an'da Uzaya Seyahati Anlatılan İnsan Zülkarneyn**, İstanbul, Karizma Yayınları.
- Türk Ansiklopedisi** (1969); “Bitlis” Maddesi, C.7, İstanbul, Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi** (1979); C.3, İstanbul, Dergâh Yayınları.
- WILKINSON, Kathryn (2011); **Semboller ve İşaretler**, İstanbul, Alfa Basım Yayınları.
- URAZ, Murat (1994); **Türk Mitolojisi**, İstanbul, Düşünen Adam Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1969); **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul, Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- YEŞİLDAL, Ünsal Yılmaz (2015); **Mitten Destana, Destandan Türküye Anadolu Sahası Türk Folklorunda Geyik**, Konya, Kömen Yayınları.
- YILDIRIM, Emine (2004); **Bitlis Yöresi Ziyaret Fenomeni ve Ziyaret Yerleri**, (Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum.
- YILDIRIM, Ercüment (2017); “Türklerdeki Evren Anlayışının Mezopotamya Mitolojik Anlatımlarıyla Mukayesesi”, **Bilig**, S. 81, s.51-77.
- YINANÇ, Mükrimin Halil (1979); “Bitlis”, **İA**, İstanbul, C. 2.
- ZEYREK, İ. Naci (2016); “Gelenekçi Ekolün Bakış Açısına Göre Sembol, Simge ve İşaret'in Temsil Kategoriler”, **Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Y. 20, S.31, s. 195-211.
- ZILLİOĞLU, Mehmet (1978); **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, C. 3, İstanbul, Üçdal Neşriyat.

c. İnternet Kaynakları

- <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/nemrutun-develeri-zamana-direniyor--/13/170716> [Son Erişim Zamanı: 09. 10. 2019]
- <https://www.alienwarearena.com/ucf/show/404388/boards/in-game-screenshots/Image/38290-1-phoenix> [Son Erişim Zamanı: 23. 09. 2019]
- <https://www.barnesandnoble.com/w/the-mythic-dream-john-chu/1130507685#/> [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]
- <https://www.cokbilgi.com/yazi/samanizm-nedir-genel-bilgi/> [Son Erişim Zamanı:17.11. 2019]

- https://www.commons.wikimedia.org/w/index.php?search=shamanism&title=Special%3ASearch&go=Go&ns0=1&ns6=1&ns12=1&ns14=1&ns100=1&ns106=1#/media/File:Mongol_Darkhad_Shaman_just_starting_Shamanic_ritual.jpg [Son Erişim Zamanı: 24. 02. 2020]
- <https://www.emoji.com.tr/samanizm> [Son Erişim Zamanı: 24. 02. 2020]
- <http://www.hurriyet.com.tr/seyahat/ici-yanan-disi-donan-dagin-hediyesi-nemrut-krateri-40621900> [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]
- <https://www.images.squarespacecdn.com/content/55567331e4b08c2f7268b306/14319789097239XN5V6QAUJHA1HL882BE/PersonaConciousnessShadow.JPG?format=1000w&contenttype=image%2Fjpeg> [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]
- <http://www.jungcurrents.com/mandala-jung-first/japp-first-mandal-2> [Son Erişim Zamanı: 24. 02. 2020]
- <http://www.psychology.expertscolumn.com/article/role-shadow-archetype-psychiatry-and-real-life>
- <https://www.rferl.org/a/shaman-of-siberia/27992537.html> [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]
- <http://www.sci-news.com/archaeology/reconstruction-star-carr-headaddresses-03781.html> [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]
- https://www.trekearth.com/gallery/Middle_East/Turkey/East_Anatolia/Bitlis/Bitlis/photo1333065.html [Son Erişim Zamanı: 17. 11. 2019]

EKLER

Ek 1. Orijinallik Raporu

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ ÇALIŞMASI ORJİNALLİK RAPORU

ÖĞRENCİ BİLGİLERİ	
Adı-Soyadı	Oğuz DOĞAN
Öğrenci Numarası	151213202
Enstitü Anabilim Dalı	Türk Dili ve Edebiyatı
Programı	Doktora
Danışmanının Unvanı, Adı-Soyadı	Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK
Tez Başlığı (Türkçe)	"Bitlis'ten Derlenen Efsanelerin Psiko-Sosyal ve Arketipsel Tahlili"

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 439 sayfalık kısmına ilişkin, 20/05/2020 tarihinde Sosyal Bilimler Enstitüsü tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %11 'tür.

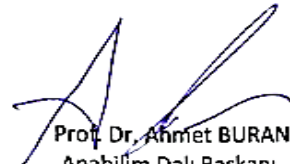
Uygulanan filtrelemeler:

- 1- Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç,
- 2- Kaynakça hariç
- 3- Alıntılar hariç/dâhil
- 4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç

Yukarıda bilgileri verilen öğrencinin doktora tezi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu tarafından belirlenen azami benzerlik oranlarını aşmadığını ve tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Gereğini saygılarımla arz ederim.

Doç. Dr. Ebru ŞENOCAK
Danışmanın Adı-Soyadı
(İmzası)

Prof. Dr. Ahmet BURAN
Anabilim Dalı Başkanı
(İmzası)

Lisansüstü tezler, savunma öncesinde intihal program raporu ile birlikte enstitüye teslim edilir.

İntihal raporu ile ilgili olarak etik kurallar dâhilindeki benzerlik oranları ilgili Enstitü Yönetim Kurulu tarafından belirlenir. (Enstitü Yönetim Kurulu tarafından tezin, intihal kapsamı dışında değerlendirilmesi için TURNITIN'den alınan raporda "benzerlik oranı"nın, "alıntılar hariç" en fazla %10, "alıntılar dâhil" % 30'u geçmemesi şeklinde kabul edilmiştir).

Ek 2. Fotoğraflar

Bitlis ve ilçelerinde yapılan derleme çalışmaları kapsamında dikkat edilen hususlardan birisi de etrafında efsane teşekkül etmiş olduğuna inanılan mekân ve varlıkların fotoğraf ile kayıt altına alınması şeklinde olmuştur. Anlatılan olaya paralel olarak çalışma içerisine yerleştirilen fotoğraflar, insanların yöre hakkında belirli bir bilgi yöneliktir. Çünkü okuyucu gördüğü maddi unsurlarla okuduğu efsane arasında ilişki kurmaya çalışmaktadır. Böylece efsane ile kurulan ilişki görsel materyalle belleğe kalıcı şekilde aktarılmış olur. Nitekim Tuğrul Balaban, “*Amasya Efsane, Menkabe ve Memoratları (Derleme – İnceleme – Metin)*” adlı çalışmasında derlemeci açısından fotoğrafın halkbilimine olan katkısının şöyle sıralamaktadır:

- “1. Benzer metinlerin görsellerle karşılaştırılabilmesini sağlar.
2. Anlatılanı somutlaştırarak dikkatlere sunar.
3. Anlatıyı destekleyen bir belge hüviyeti taşır. Kayıt altına alır.
4. Sözcüklerle tarifin yetersiz kaldığı durumlarda görsel bir anlatım oluşturur.
5. Olayın özne ve nesnelerini tek bir noktada birbirlerine bağlar.” (Balaban, 2013: 659).

Yukarıdaki sıralı maddeler doğrultusunda Bitlis’te yapılan derlemelerde fotoğraf çekimine ayrı bir önem verilmiştir. Bölgede bazı yerlerde güvenlik açısından sıkıntılar olduğundan bazı mekânların fotoğraflanmasında zorluklar yaşanmıştır. Söz konusu yerlerdeki fotoğraflar Sanat Tarihi bölümünden Arş. Gör. Ümit Buğrahan ÖZCAN tarafından çekilmiştir.

Fotoğraf 1. Ahlat/ Delikli Taş

Fotoğraf 2. Adilcevaz/ Kıztaşı

Fotoğraf 3. Ahlat/ Delikli Taş'ın yanında bulunan Ağaç

Fotoğraf 4. Ahlat/ Harabe Şehir

Fotoğraf 5. Ahlat/ Dede Maksut Türbesi

Fotoğraf 6. Bitlis/ Altın Kalbur

Fotoğraf 7. Ahlat/ Hz. Ali'nin Kılıç İzi ve Çıkan Su

Fotoğraf 8. Ahlat/ Kırklar Mezarlığı

Fotoğraf 9. Ahlat/ Seyyid Hüseyin Türbesi ve Mağarada Bulunan Mescidi

Fotoğraf 10. Ahlat/ Şeyh Necmettin Kümbeti

Fotoğraf 11. Ahlat/ Usta Şakirt Kümbeti

Fotoğraf 12. Hizan/ Şeyh Muhammed Türbesi- Tedavi Taşı

Fotoğraf 13. Hizan/ Saha Çalışması

Fotoğraf 14. Güroymak/ Saha Çalışması

Fotoğraf 15. Hizan/ Seyit Sebğatullah (Gavs-ı Hizani)

Fotoğraf 16. Seyit Sebğatullah (Gavs-ı Hizani)

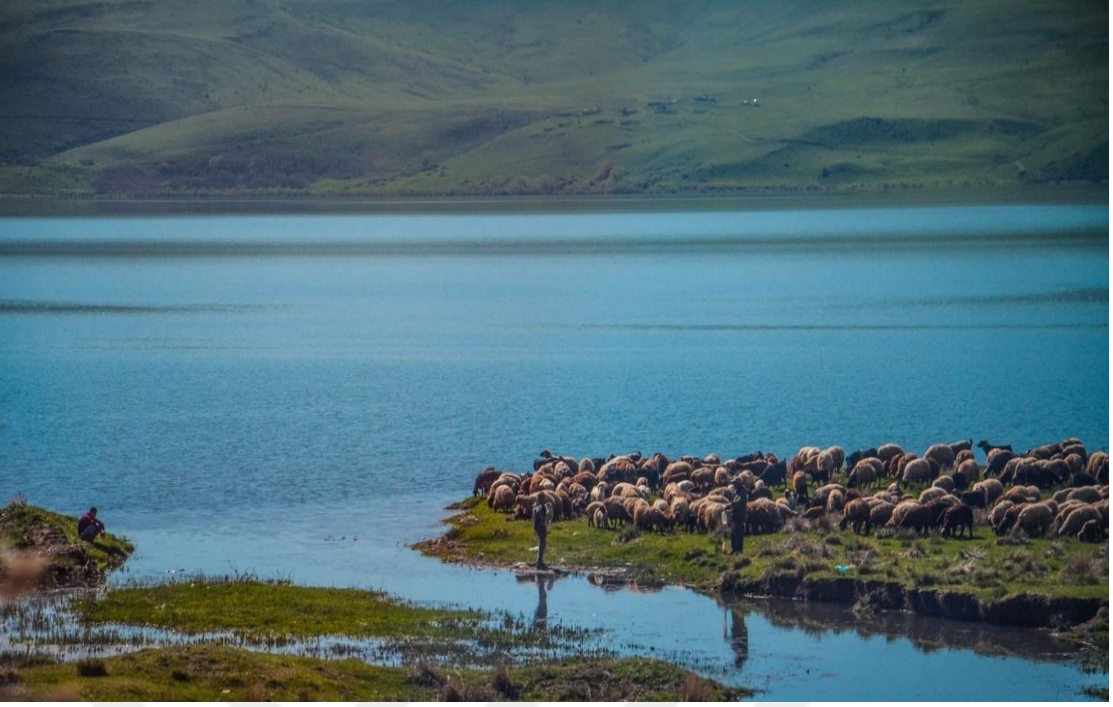
Fotoğraf 17. Güroymak/ Kolbaşı Köyü Şehidi

Fotoğraf 18. Hizan/ Şeyh Muhammed Türbesi

Fotoğraf 19. Adilcevaz/ Aygır Gölü

Fotoğraf 20. Ahlat/ Nazik Gölü

Fotoğraf 21. Bitlis/Kızılmescid

Fotoğraf 22. Ahlat / Tarihi Şelçuklu Mezarlığı

Fotoğraf 23. Bitlis / Şeyh Garip Türbesi

Fotoğraf 24. Bitlis/ Şeyh Garip Türbesi

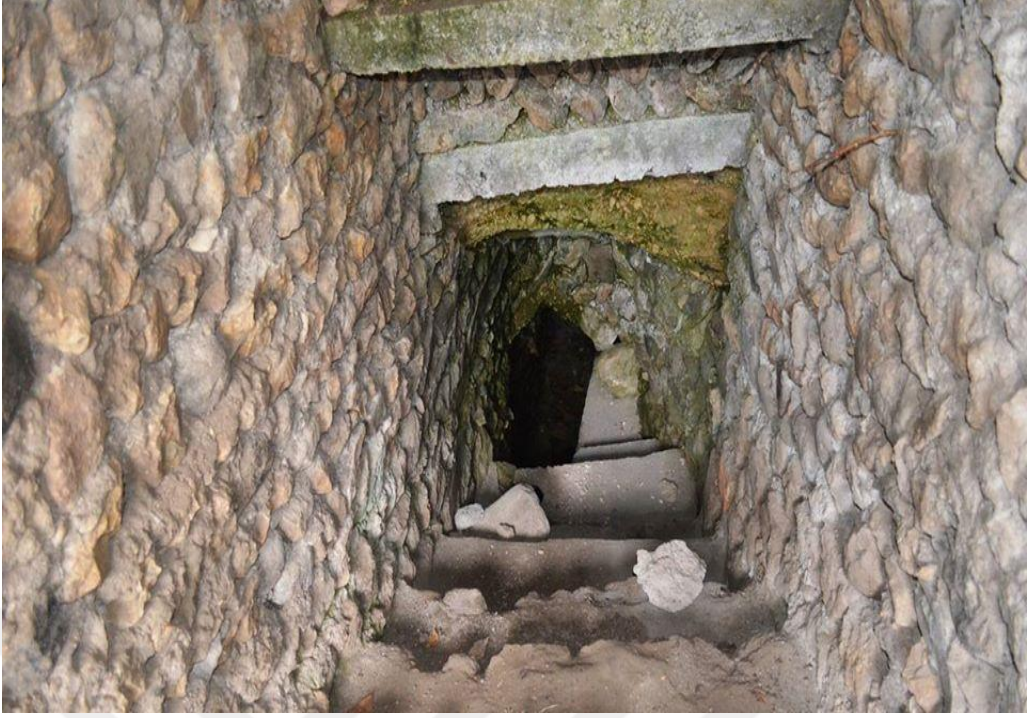
Fotoğraf 25. Bitlis/ Feyzullah El Ensari

Fotoğraf 26. Bitlis/ Alemdar Köprüsü

Fotoğraf 27. Bitlis/ Kanlı Köprü

Fotoğraf 28. Adilcevaz/ Cafer Ağa Kuyusu

Fotoğraf 29. Adilcevaz/ Cuma Bulağı

Fotoğraf 30. Adilcevaz/ Kanlı Taş

Fotoğraf 31. Adilcevaz/ Kanlı Taş I

Fotoğraf 32. Adilcevaz/ Pir Gaib Türbesi

Fotoğraf 33. Adilcevaz/ Pir Gaib Türbesi ve Asası Kabul Edilen Ağaç

Fotoğraf 34. Bitlis Kalesi

Fotoğraf 35. Bitlis/ Şeyh Muhammed Dürdani

Fotoğraf 36. Tatvan/ Nemrut'un Develeri

Fotoğraf 37. Tatvan/ Nemrut'un Develeri

Fotoğraf 38. Bitlis/ Seydo Bulağı

Fotoğraf 39. Bitlis/ Dere Kenarında Bulunan Şorki Bulağı

ÖZ GEÇMİŞ

Oğuz DOĞAN, 15. 07. 1990 tarihinde Elazığ'da doğdu. İlkokul ve ortaokulu Bahçelievler İlköğretim Okulu'nda, liseyi Org. Bedrettin Demirel Lisesi'nde tamamladı. 2009 yılında kazandığı Fırat Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden, 2013 yılında mezun oldu. 2014 yılında kazandığı Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Halk Edebiyatı Ana Bilim Dalı Tezli Yüksek Lisans eğitimini, Elazığlı Halk Şairi Kul Mansur (Hayatı, Sanatı ve Şiirlerinden Örnekler) teziyle 2016 yılında tamamladı. 26 Aralık 2016 tarihinde Bitlis Eren Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak göreve başladı. Oğuz Doğan, halen Bitlis Eren Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde araştırma görevlisi olarak görevine devam etmektedir.